ISTORIA
LITERATURII ROMÂNEȘTI

DE

N. IORGA

II

DE LA 1688 LA 1760

EDIȚIA a II-a
REVĂZUTĂ ȘI LARG ÎNTREGITĂ.

BUCUREȘTI

Editura Librăriei PAVEL SURU, Calea Victoriei 73

1928

ISTORIA LITERATURII ROMÂNEȘTI

DE

N. IORGA

II

DE LA 1688 LA 1750

EDIȚIA a II-a
REVĂZUTĂ ȘI LARG ÎNTREGITĂ.

BUCUREȘTI

Editura librăriei PAVEL SURU, Calea Victoriei 73

1926

ISTORIA
LITERATURII ROMÂNEȘTI
II.

INTRODUCERE.

INTRODUCERE

Istoria literaturii unei epoce înseamnă istoria celor scrise în acea epocă, puţinului din viaţa oamenilor de atunci care ni s'a păstrat în această formă trainică. E una din cele mai însemnate şi mai delicate opere, de ştiinţă şi de artă în aceiaşi vreme, de informaţie, de înţelegere şi de expresie, pe care le poate întreprinde cineva. Pentru ca o astfel de lucrare să răspundă într'adevăr numelui şi menirii sale î se cer foarte multe condiţii. Dar trei mai ales mi se par indispensabile.

Intăiu să fie o operă de istorie, în cel mai larg şi mai bun înţeles al cuvântului. Precum istoria politică nu trebuie să se mulţămească a da adevărul gol, materialul brut, datele, fie aceste date desbătute şi fixate printr'o critică fără greş, precum din aceste elemente istoricul trebuie să alcătuească în lumea ideilor un întreg, bine organisat, armonios, care să corespundă cît se poate mai deplin cu ce a fost, odinioară, în lumea faptelor,— aşa şi istoria literară trebuie să-şi propuie un scop superior unui simplu indicator biografic şi bibliografic. Viaţa trebuie întrevăzută din elementele moarte, spiritul trebuie trezit prin înţelegerea operelor, accidentele vieţii acelor cari au produs operele literare trebuie întrebuinţate şi ele, mai ales pentru a ajunge la realisarea priceperii depline. A desface ideile şi sentimentele ce stăpînesc o carte, a le pune în legătură cu acelea care resultă din activitatea omenească, neliterară, a scriitorului, a suplini prin imaginaţia întregitoare, prin intuiţie cît mai trebuie, multele lucruri care mai trebuie spre a desăvîrşi, pentru sine şi pentru alţii, o personalitate omenească, — aceasta e una din cele mai însemnate şi, evident, mai grele sarcini ale istoriei literare. Eruditul care descrie un manuscript, care stabileşte ediţiile unei opere, care urmăreşte vicisitudinile unei vieţi, îşi face, cercetînd şi

criticînd, întreaga datorie. Datoria biografului literar e mai mare şi mai înaltă : lui i se cere să înţeleagă suflete omeneşti care nu samănă cu al său, care nu samănă cu niciunul dintre acelea pe care le cunoaşte din experienţa vieţii sau le-ar putea întîmpina în jurul său, în calea sa, în mediul şi 'n epoca în care trăieşte. Să înţeleagă acele suflete, să le fixeze în hotarele unei vieţi pe care o cunoaşte în parte, pe care trebuie să şi-o înfăţişeze însă în diversitatea şi întregimea ei şi, pe lîngă toate acestea, să poseadă destulă putere de comunicaţie a imaginilor din mintea sa — ceia ce se numeşte talent literar— pentru a putea da şi altora noţiunea pe care şi-a făcut-o despre acei oameni.

Sînt naturi artistice sau ştiinţifice cu un caracter individual foarte pronunţat, care sînt în stare să înfăţişeze cu cea mai mare putere individualitatea lor în forma unei teorii ştiinţifice, sau a unei opere literare, să facă din acestea nişte lucrări cu puternic răsunet şi cu o viaţă lungă. Aceste naturi rare ori înţeleg alte feluri de cugetare sau de simţire, chiar cînd nu le despreţuesc, în simţul superiorităţii lor. Asemenea firi nu sînt potrivite pentru a scrie istorie sau istorie literară, genuri care reclamă înainte de toate uitarea de sine, atîta cît trebuie pentru a înţelege pe alţii. A-i înţelege, nu cu înţelegerea rece cu care un matematic a înţeles o problemă, un fisic fenomenul pe care-l studiază sau un jurisconsult casul care-l preocupă, ci o înţelegere simpatică, în care, în aceiaşi vreme, înţelegerea provoacă iubirea pentru sufletele cercetate şi iubirea complectează, prin intuiţia sentimentului, opera de înţelegere pe care a început-o spiritul psichologului. Aceasta şi face ca istoricul literar, ca şi istoricul politic, să nu aibă în judecăţile sale asupra faptelor petrecute în lumea realului sau în lumea ideilor nici asprime, nici intoleranţă, nici duşmănie. Aceasta-l face să se despartă de acel tovarăş cu sufletul căruia a trăit un timp în lumile senine ale cugetării — cu un zimbet de duioasă înţelegere sau de înţelegătoare iertare.

Dar a pătrunde în sufletele celor ce nu mai sînt decît în amintirea pe care au lăsat-o şi în partea superioară şi intimă a sufletului lor care s'a sculptat în marmura artei sau în stînca durabilă a ştiinţei, a fi fericit şi nenorocit cu dînşii, a se lupta pentru idealele lor şi a li plînge înfrîngerile, — n'ajunge. Un biograf are singură această misiune. O istorie literară nu e o

banală galerie, o sală de exposiţie sau de mezat, pe păreţii fără însemnare ai căreia se atîrn conştiincios pînze răzleţe, în care bătrînul cleric e pus lîngă vioaia păstoriţă şi eroul îmbrăcat în zale lîngă funcţionarul la pensie care ţine în mînă tabacherea anilor săi din urmă. O istorie literară trebue să fixeze biografiile în mişcarea de idei a epocei, să puie în legătură cugetarea unuia cu gîndirea generală a timpului. Istoria literară nu se poate înţelege fără istoria culturii, ale cării culmi le studiază cu deosebire în operele şi viaţa scriitorilor.

Dar a scrie istorie literară şi istorie culturală nu e acelaşi lucru. Cea din urmă se ocupă de ceia ce a realisat în civilisaţie umanitatea dintr'un timp, într'o ţară; cea d'întăiu cercetează cele mai înalte manifestări ale acestui proces de civilisaţie. Istoria culturală caută în istoria literară elemente pentru a înţelege spiritul unei epoce, sfărîmînd strălucitoarea formă personală în care acest spirit se îmbracă la aleşii minţii dintr'acea epocă. Pe cînd istoria literară se ajută pentru a înţelege sufletul deosebit al acestor aleşi, observînd direcţiile şi curentele care stăpînesc epoca întreagă.

Pentru a veni la subiectul nostru, el nu poate fi tratat fără a se vorbi destul de pe larg de societatea timpului, de educaţia timpului şi de acea parte din scrisul timpului care nu e făcută pentru a manifesta o personalitate literară şi ştiinţifică şi care e chemată la lumină numai pentru a satisface o nevoie practică. Nu se poate înţelege firea unui Cantemir, unui Nicolae Costin, unui Neculce, unui Şincai, unui Clain, unui Conachi, nuui Budai Deleanu, fără a avea noţiunea vieţii la Curtea Domnilor romîni din secolul al XVIII-lea, fără a şti cum era mănăstirea pe această vreme, cîtă lumină şi ce lumină se păstra aici şi se răspîndia în lume, fără a se arăta situaţia Romînilor de dincolo de munţi, fără a se explica marea revoluţie culturală petrecută de acolo, noua orientare produsă prin schimbarea rituală. O istorie literară cuviincioasă, într'o epocă de creaţiune cum e aceia pe care o analisăm, nu va analisa bucoavne, nu va scoate strigăte naive de admiraţie înaintea traducătorilor de acafistie, molitvenice, octoihuri, trioade, catavasiere şi penticostare, cărţi de cea mai mare utilitate sufletească, fără îndoială, dar care n'au a face cu sufletul romănesc din secolul al XVIII-lea şi

cu cugetarea și simțirea acelor cari l-au represintat mai bine. Intr'o asemenea lucrare se va căuta în zădar inventariarea tipăriturilor unui timp sau liste de manuscripte, și, de sigur, discursurile pentru instalarea unui Vlădică, apelurile către subscriitorii la calendare sau la „novele” și „gazete”, cărțile de școală pentru Romînii din Ardeal, de supt Coroana Ungariei și din Principate, versurile ocasionale ale celor ce n'au fost niciodată poeți, dar cari simțiau nevoia de a îmbrăca haina poetică întocmai ca un frac la zile mari, toate aceste produse, care sînt literatură de bibliograf, de istoric cultural, și nu de istoric literar, nu vor da naștere la lungi capitole de aprecieri necumpătate și nemeritate. Totuși, acestea toate nu se pot lăsa la o parte. Prin abecedarele și acaftisturile cu litere latine s'a ajuns la teoriile filologice ale marilor Ardeleni din epoca regenerării, prin traducerile din slavonește și grecește ale umililor călugări din Țara-Românească și Moldova s'a ajuns la frumoasa limbă literară pe care au găsit-o, în pragul secolului ce s'a mîntuit, Eliad și Alexandrescu, Asachi și Alecsandri, Bălcescu și Kogălniceanu. Prin instrucțiile pentru cultura pomilor, pentru economia casnică, pentru prevenirea și îngriijrea bolilor s'a introdus gustul de cetire în satele de dincolo și s'a făcut posibilă literatura pentru popor pe care au scris-o, spre binele neamului, dacă nu totdeauna spre vădirea talentului lor, unii cărturari ardeleni, translatori și asesori, înainte și după 1821.

Mai rămîne să vorbim, pentru a schiță liniile generale ale acestei cărți, de legăturile pe care le vedem între literatura românească și literatura greacă de pe pămînt românesc, între literatura cărturarilor rămasă între cărturari și literatura poporului sau literatura cărturarilor pierdută între țerani, adoptată și răspîndită de acum înainte de dînșii.

De la Brîncoveanu pînă la Grigore Dimitrie Ghica, de la Cantemirești pînă la Ioan Sandu Sturdza, timp de cel puțin un secol și jumătate, forma superioară a culturii românești a fost greacă, elină. Ca și limba latină în veacul de mijloc pentru Apuseni, o limbă clasică a fost limba științifică prin excelență pentru Romînii de la sfîrșitul unei epoci care e în istoria universală cea modernă. Românește și slavonește învăța popa, une ori românește învăța și țeranul, unde era îndemnat să învețe; dar boierul își desăvîrșia

cunoştinţile urmînd la şcoala domnească înalte cursuri de epistimii pe greceşte. Deci în această limbă trebuia să se scrie, trebuia să se scrie mult şi să se tipărească, pentru nevoile Romînilor din şcolile superioare, pentru lectura acelor cari trecuseră prin aceste şcoli şi înţelegeau ştiinţa numai în această formă. A existat prin urmare o literatură, relativ bogată, romîno-elinească sau romîno-grecească, corespunzătoare, în privinţa cuprinsului şi publicului la care se adresă, literaturii latino-barbare, care a pregătit pentru o viaţă culturală proprie popoarele Europei centrale şi apusene. Nu numai atît. Curtea adăpostia rude şi prieteni ai Domnului grec sau grecisat, şi aceste persoane, de multe ori culte, totdeauna foarte influente, nu ştiau bine româneşte, şi n'aveau niciun motiv să iubească deci cartea românească. Limba ţerii ajungeau s'o înţeleagă, s'o vorbească fiii acelor cari se desfăceau din clientela principelui efemer, se stabiliau în ţară şi se împămînteniau prin căsătoria cu o pămînteancă; ei erau în de obşte Romîni. Dar erau totdeauna un mare număr de persoane în buna societate a timpului, în clasele superioare, care aveau nevoie de o cultură, de o literatură, de o ştiinţă grecească, nu numai pentru caracterul superior al acestei limbi, ci fiindcă era limba lor maternă.

De aici, cronici greceşti, pravile greceşti, versuri de laudă, gudurări poetice şi colachii rimate,— greceşti; de aici iarăşi satire greceşti, pamflete în aceiaşi limbă, scrise de Greci contra Grecilor.

Căci a fost un timp cînd ideia naţională grecească n'avea nimic a face cu cultura grecească, pentru că aceasta era cultura generală a Orientului, în care popoarele nu ajunseseră încă— n'ajunsese nici luminată Europă!— la conştiinţa naţională, la păreri de rău pentru trecut, la avînturi entusiaste către un mai bun viitor al neamului. Grecii primiau fără gînduri ascunse şi reserve dominaţia turcească, pe care erau bucuroşi s'o servească boierii romîni, cari se simţiau mai mult membri ai unei clase decît fii ai unui popor, nu se socotiau jigniţi de Greci în interesele lor materiale.

Boierul se simţia mai aproape de işlicarul grec decît de opincarul romîn; îi era milă de cel d'întăiu mai mult decît de cel din urmă: se înţelegea mai bine cu dînsul decît cu fratele său sărac şi nenorocit. Pe de altă parte, ţeranul confunda în acelaşi senti-

ment de ură motivată pe apăsătorul de acelaşi neam şi pe apăsătorul străin.

Căsătorii dese apropiau încă vechea aristocraţie de ţară, care-şi păstra locurile, de noua aristocraţie străină, parvenită în cea mai mare parte, care se sfia să ieie totul pentru sine, temîndu-se de Impăratul, care avea nevoie de banul raielei şi deci de mulţămirea, de liniştea ei.

Coaliţia aristocratică se deosebia de ţărănime nu numai prin avere, prin situaţia socială şi politică, ci şi prin limba întrebuinţată de obiceiu. Amestecătura de neamuri din Divan, de la Curte, din isprăvnicii vorbia atunci greceşte, precum astăzi vorbeşte franţuzeşte. Evident că mai toată literatura de societate era în această limbă: se adresă atunci unei cocoane un ποιημάτιον de complimente, precum s'ar trimite astăzi, cu aceleaşi scopuri, unei dame franco-romîne un „billet doux" în versuri.

Din cele ce s'au spus se vede că această literatură grecească era făcută în acelaşi mediu, de aceleaşi persoane, către aceleaşi persoane. E un fel de literatură soră, de literatură complementară. Legăturile dintre cele scrise în româneşte şi în greceşte sînt din cele mai strînse, şi tratarea isolată a amîndurora e tot aşa de grea, ba mai grea încă decît tratarea separată a literaturii europene în latineşte de literatura în limba vulgară, pe timpul evului mediu. Dacă despărţirea se face, ea nu poate fi decît silită şi păunătoare.

Ceia ce înseamnă că în paginile ce urmează va fi adese ori vorba de opere literare greceşti. Dar ele vor fi aduse neapărat numai pentru a întregi, pentru a pune într'o lumină mai clară cele ce se vor spune despre literatura românească, sau mai bine despre literatura românească în româneşte.

Venim acum la locul pe care am crezut că trebuie să-l dăm literaturii populare în această carte.

Literatura populară o face poporul, dar cuvîntul acesta de popor e foarte vag şi elastic. Din popor face parte mai ales ţeranul, apărătorul şi muncitorul acestui pămînt românesc, supt toate stăpînirile întîmplătoare şi supt toate exploatările nedrepte. E cel mai cinstit, mai moral şi mai harnic din locuitorii ţerii, şi aşa a fost totdeauna. Cînd boierimea păstrase numai puţin din bunul spirit al timpurilor vechi, cînd moleşirea începea s'o cu-

prindă, cînd nu mai ştia să se lupte, cînd nu prea ştia să lucreze, sapa n'a căzut din mîna ţeranului, toporul i-a rămas la îndemînă: ţara a rămas bogată, fiindcă pămîntul a fost lucrat, şi, dacă ar fi fost cine să poruncească, să spuie cuvîntul ce se aştepta, din aceiaşi mulţime răbdătoare şi harnică s'ar fi ivit şi cine s'o apere.

Nu numai atît. Pe cînd boierul se înfunda în umbra răcoroasă a ietacelor, potrivită pentru somnul lung de ziuă, pe cînd, dus de subţiori, de Ţigan sau de ciocoiu, era închis, pentru primblare, în butca lui cu ferestruici rotunde, mărunte, ţeranul îşi ducea viaţa supt cerul liber al lui Dumnezeu, în faţa munţilor înălţători de suflet sau a cîmpiilor mănoase, de care se legau amintiri de muncă şi de luptă. Spectacolul boierului erau alaiurile de o pompă burlească, obscenele jocuri de păpuşi, caraghiozlîcurile slugilor domneşti; — spectacolul ţeranului era marele, eternul spectacol divin al trandafiriilor răsărituri, al apusurilor roşii, al liniştitelor amieze de vară, al serilor misterioase şi al clarelor nopţi de iarnă cu pămîntul de ghiaţă şi cerurile de diamant. Boierul auzia muzica pestrefurilor turceşti cîntate de meşteri cu papuci şi anterie; ţeranul era mîngîiat în aspra lui muncă fără răsplată de glasul ciocîrliei salutînd ivirea soarelui, de freamătul frunzelor agitate de vîntul de sară, de ţîrîitul ritmat, de răsuflarea prelungă şi tristă a cîmpiilor, de nopţile limpezi ale verii, de puternica orchestră a furtunei, dominată de glasul tunetului. Supt cerurile dumnezeeşti se deşteptau în sufletul curat al celui fără de păcate, al celui fără de răsplată, al celui fără de speranţă, simţiri pe care ghiftuitul locuitor al curţilor din oraşe nu putea măcar să le înţeleagă. Simţiri triste, cum au fost acelea care au stăpînit totdeauna sufletul poporului nostru nenorocit; simţiri de o tristeţă duioasă, resemnată, rare ori simţiri de răsbunare, de ură răspicată, Şi, cînd valul simţirii creştea, cînd nu-l mai putea cuprinde pieptul în de lung răbdător, ochii se pierdeau în zarea de argint a nopţii, fluierul suna în tăcerea ei, şi în sufletul naiv se săvîrşia, fără voinţă şi fără scop, misterioasa prefacere a gîndului trecător în cuvînt care rămîne. Se făcea astfel poesia, precum se făcuse înainte şi precum se va face cîtă vreme va mai fi „sălbătăcie" măreaţă şi curată în această ţară.

Dar poesia populară o fac şi alţii. Lăutarul iea versul şi-l face

să circule, şi elemente de scurilitate comică, de vulgaritate în simţire, de prolixitate pretenţioasă în formă, oftături, interjecţii, adausuri cresc poesia, şi o diformează. Apa clară a muntelui crescînd se tulbură de lutul pămînturilor miloase, şi cu greu ni-o putem închipui în puritatea ei primitivă.

Dar mai e cineva care făureşte poesii populare: mahalaua. Mahalaua hibridă, care are toate trivialităţile, toate scăderile şi ruşinile vieţii orăşeneşti, fără să aibă foloasele. Mahalaua, în care s'a făcut totdeauna politică, în care s'au ţesut totdeauna intrigi, în care s'au fiert totdeauna elementele răutăţii cu ale prostiei. Şi aici se face „poesie populară", poesie de cîrtituri şi de insulte. Ea stă faţă de adevărata poesie populară, precum stă astăzi faţă de dînsa literatura calendarelor, a gazetelor ieftene şi a nuvelelor şi canţonetelor pornografice.

In fine, producători de literatură populară erau oaspeţii curţilor boiereşti, îngrijitorii de ciubuce, meşterii de cafele, aspiranţii pe căi piezişe la viaţa politică, convieţuitorii, comensalii şi colegii Ţiganilor,— ciocoii. Invidioşi, nerecunoscători, cinici, — aceşti corumpători nu uitau niciodată să satiriseze în bucăţi „poetice" de o josnicie fără păreche neajunsurile şi nenorocirile patronului.

E regretabil că poesia populară care se poate mai bine dată e poesia răzbunătoare, concretă, bogată în nume şi alusii a mahalalei şi a ciocoilor. Aici recunoaşterea timpului e uşoară, pe cînd în adevărata poesie populară puţine lucruri se pot localisa, statornici în timp, fără putinţă de greşală. Caracterul inferior al poesiei de oraş şi caracterul general, nedatabil al poesiei de ţară vor face ca poesia populară să aibă de acum înainte în această istorie un loc mai mic decît acel ce i s'ar cuveni şi pe care dorisem a i-l da.

Ce metodă se impune în studiile noastre?

Vechiul sistem, şi cel mai obişnuit încă, în istoria literară stă în a înşira analisa operelor literare după vremea cînd au trăit autorii lor şi fără să se ţie în samă genul căruia-i aparţin scrierile. E în aparenţă felul cel mai natural de a orîndui materia şi e de sigur cel mai comod, pentru că ordinea nu resultă din cercetarea spiritului operelor, din legăturile intime ce există între ele, ci curat numai din cronologia dată de-a gata.

Dar nu e şi cel mai folositor, acel care face mai multă lumină şi deschide perspective mai frumoase şi mai largi. Trei scriitori

pot trăi în aceiaşi vreme, dintre cari unul represintă spiritul public, estetica adoptată, forma curentă a epocei sale, un altul se leagă de tradiţiile de formă, de capitalul de idei şi de nuanţa de sentiment ale unui timp dispărut, un al treilea întrece pe contemporanii săi, îl precede şi-i călăuzeşte către idealuri, formule de artă şi concepţii nouă.

Totuşi, după sistemul acesta, se vor alătura în expunere, sfărîmîndu-se armonia şi împiedicîndu-se înţelegerea, fanaticul trecutului, credinciosul presentului şi profetul viitorului. Pe cînd, în adevărata ordine firească, locul cel d'intăiu era în urmă şi al ultimului, între apostolii şi convertiţii săi de mai tîrziu.

In amănuntele sale, o istorie literară scrisă după această normă poate fi frumoasă. Un frumos tablou nu-şi va pierde toate însuşirile sale într'o sală nepotrivită, între pînze care nu se armonisează cu dînsul, ci le va păstra în cea mai mare parte. Dar, precum, aşezată între lucrările concepute în acelaşi spirit şi executate cu aceiaşi tehnică, opera pictorului îşi va vădi toată puterea-i de impresie, aşa şi analisa unui producător de literatură sau ştiinţă va apărea mai inteligibilă în lumea sa specială, în tovărăşia sa deosebită.

Clain, propagatorul unei învăţături nouă, evanghelistul aprins al credinţii latine, a propoveduit prin graiu, scris şi faptă în acelaşi timp cînd, peste munţii Ţerii-Româneşti, ucenicii episcopilor de Rîmnic, depositari ai vechii culturi monahale, tălmăciau fără idei conducătoare, fără conştiinţa însemnătăţii şi nobleţei neamului lor, călăuziţi mai mult de rîvna către Dumnezeu şi de un instinct patriotic nelămurit, — tălmăciau vechile cărţi ale Bisericii. In aceiaşi vreme, mai străini încă de ideile nouă, mai înrădăcinaţi în trecut, în Moldova învăţăceii lui Paisie prefăceau din greceşte în limba românească şi slavonă, fiecare după cum se pricepea mai bine, operele Sfinţilor Părinţi. Gherontie şi Grigore, Filaret şi Dionisie Lupu au fost contemporanii lui Petru Maior, Şincai, Clain, şi totuşi cît de mult se deosebesc ei de aceştia şi cît de absurd ar fi să-i apropie cineva unii de alţii, într'o expunere istorică basată numai pe cronologie!

Un alt sistem, urmat mai mult în Germania, consistă în studiarea evoluţiei genurilor. Nu e o singură împărţire cronologică, ci sînt mai multe. Cronologia se repetă pentru poesie, pentru

istorie, pentru ştiinţă, pentru literatura religioasă. Desvoltarea acestora se urmăreşte mai ales, şi personalităţile literare se studiază în măsura în care contribuie la progresul genului sau genurilor în care au scris. Şi activitatea lor se sfarmă, cînd a îmbrăţişat mai multe cîmpuri de activitate, pentru a fi studiată în sfărîmături, în margenile fiecării categorii literare. Poetul care a scris filologie şi filosoful care a făcut istorie devin personalităţi îndoite, cu individualitatea risipită.

Cine ar putea tăgădui că astfel o înţelegere deplină a scriitorilor e înlăturată? De hatîrul formelor se neglijează sufletele, de hatîrul metodei se sacrifică unitatea. E bine, fără îndoială, să vedem cum se desfăşură într'o epocă din viaţa literară a unui popor filosofia sau poesia, dar nu e indiferent să ştim căror oameni aleşi li se datoreşte această desvoltare, să li descoperim scopurile şi să li pătrundem sufletele. Acel erudit care se ocupă numai cu etichetarea cărţilor şi enumerarea ediţiilor, poate fi mulţămit cînd le-a aşezat cu străduinţă şi răbdare în multiplele sale săltăraşe, dar nu tot aşa şi istoricul literar, care are înainte de toate sarcina de a descoperi, înţelege şi interpreta viaţa răspînditorilor de idei şi mîngîietorilor prin poesie.

Dar, dacă într'un gen literar este o viaţă, cu atît mai mult este una în spiritul de care într'o anumită epocă e însufleţit un popor. Evenimente politice şi sociale, prefaceri religioase, influenţe străine lucrează asupra acestui spirit, îl întăresc în direcţia pe care o apucase, îl slăbesc sau îl îndreaptă aiurea. Şi, fiindcă acest spirit se manifestă mai deplin decît oriunde în literatură, se vor manifesta în aceasta, pentru cine observă cu îngrijire, curente, determinate de acele influenţe. Studiind aceste curente, formarea lor, cursul lor, lupta lor pentru întăietate, absorbirea lor de altele mai puternice sau victoria lor asupra altora mai slabe,— studiază cineva viaţa sufletească a unui popor, cugetarea şi simţirea lui în persoanele care le resumă mai bine şi le exprimă în formă fără de moarte a literaturii.

Aşa se presintă unitatea, aşa nu se distruge armonia, aşa se dă întreaga înţelegere. Acesta e chipul firesc de a studia cineva o literatură, precum e firesc a studia sistemul idrografic al unui continent altfel decît după gradele de longitudine şi latitudine sau după coloarea prundişului din fundul rîului.

Cercetînd aşa literatura românească din secolul al XVIII-lea, ea apare altfel decît în cataloagele de titluri, decît în pomelnicele de cărţi religioase pe care unii învăţaţi, d. Gaster, mai ales[1], ni le dau supt titlul de „Istorie literară", pe cînd ele nu se pot ridica decît până la modestul titlu de inventariu. O viaţă destul de puternică şi interesantă se descopere atunci în spiritul românesc al acelui secol, şi această viaţă merită să fie studiată, cu îngrijire şi simpatie.

După curente deci, vom studia această literatură. Vom urmări curentul greco-latin, care domină în întâia parte, determinînd scrierea de memorii cu forma îngrijită, de disertaţii erudite, de predici morale: un fel de târzie Renaştere provocată de cunoaşterea elenismului pentru curtenii orientali ai Domnilor din secolul al XVII-lea, din a doua jumătate mai ales, de cunoaşterea latinismului prin elevii şcolilor polone, fii de pribegi stabiliţi în regatul vecin.

Curentul acesta dă poporului românesc, prin studiarea îndepărtatelor şi strălucitelor lui origini, prin povestirea trecutului de biruinţă o mîndrie naţională pe care n'o mai putea dobîndi pe cîmpii de luptă. El stabileşte ideia unităţii şi romanităţii neamului, ideie care a luminat, înălţînd şi mîngîind pe cei cufundaţi în înjosire şi durere, până în zilele noastre.

Apoi, cînd el dispare, cînd rasa istoricilor erudiţi se stînge, cînd cronicarii bogaţi, cu forma măiestrită şi plină, fac loc analiştilor fără idei şi fără formă, gîngăvitorilor de accidente zilnice,—atunci un alt curent îl înlocuieşte. E curentul culturii religioase, izvorît în Ţara-Românească din activitatea atît de îmbielşugată şi de rodnică a unui Antim, produs în Moldova de rîvna pentru cultura a lui Iacob Mitropolitul, din Putna. Două mari focare religioase se aprind în vremea cînd focarul strălucitor al culturii laice, inspirate de imitarea anticităţii, se stînge: focarul muntean din Rîmnic şi acel din Putna, în Moldova.

Toate cărţile de slujbă, toate cărţile de dogmă, toate cărţile de exegesă şi de sfătuire morală: ritualul, doctrina, critica, morala, şi istoria religioasă, se prefac în limba noastră, într'o limbă

[1] *Geschichte der rumänischen Litteratur*, în Gröber, *Grudriss der romanischen Philologie, II. Band, 3-4 Abteilung;* Strassburg, Trübner, 1898-900, in 8'.

din ce în ce mai bogată, mai limpede, mai sigură. Vom vedea cît de folositoare, cît de binecuvîntată a fost opera, desprețuită de mai toată lumea, a acestor activi, luminați și patrioți fruntași ai călugărimii muntene mai ales. Mulțămită lor, atunci cînd în Ardeal se revărsa abia de zori, cultul graiului românesc, n'a încetat o clipeală și activitatea literară a poporului nostru n'a amorțit.

O mare parte dintre Ardeleni se unește, din dorința unui traiu mai omenesc, cu religia patronată de noii principi, din Casa de Austria. Cei ce aduseră și iscăliră actele de unire nu se gîndiau decît la realisarea prin acest mijloc a marelui ideal de îndreptățire, de egalisare, politică, socială și națională a poporului lor. Prin neapărata frecventare a centrelor de cultură, prin educația latină, prin relațiile cu o Biserică de lumină, — o puternică invasie de cunoștinți, de idei se produse însă, și cugetarea Romînilor de peste munți fu revoluționată de dînsa. Din nou, cu mai multă cunoștință de causă, într'un timp mai frămîntat de idei, într'o epocă de neastîmpăr, de prefacere totală a lumii mai vechi, de redeșteptare a conștiinței naționale la toate popoarele europene, vechile afirmațiii de romanitate se înfățișară. Data aceasta, cărturarii de școală nouă, elevii instituțiilor vienese și romane, cari scriau curent limba internațională a științii, nu se mulțămiră a spune în românește cuvintele învietoare, a predica evanghelia de mîndrie și de speranță tovarășilor de limbă, — ci strigară cu energie adevărul înaintea apăsătorilor, înaintea publicului lumii civilisate.

Cuvintele acestea răsbătură, între școlarii doritori de cultură, între preoții răspândiți în toată țara, între toți aceia care puteau ceti și înțelege o carte. Fiii de iobagi aflară că strămoșii lor au stăpînit lumea și au luminat-o, pe un timp cînd popoarele care acum dețineau puterea și monopolisau cultura erau barbari rătăcitori în stepe. „Plebea valahă” se simți la auzul acelor cuvinte cea mai îndreptățită la mîndrie dintre aristocrațiile etnice.

Curentul acesta, însuflețit de idei mai luminoase decît oricare, îndreptat spre ideale mai înalte, susținut de strate mai adînci din poporul românesc, această mișcare regeneratoare dură mai mult decît toate celelalte, fiindcă, de la început, zguduise mai puternic decît dînsele. Multă vreme încă influența școlii nouă asupra Romînilor din Principate fu aproape nulă, cu toate că exis-

tau legături între cărturarii din Ardeal şi boierii cu învăţătură din Moldova şi Ţara-Românească.

Aici lumina şcolii din Rîmnic, şcolii din Putna nu se stinsese încă şi cultura religoasă îşi producea înainte roadele literare, spre folosul limbii româneşti, Dar un călugăr rus, dintre acei reformatori aspri ai vieţii monastice cari, moralisînd-o, o îndreaptă în aceiaşi vreme către ocupaţiile literare, se stabili, trecînd prin Atos, în Moldova, şi adună în jurul lui, la Dragomirna, la Secul, la Neamţ, un sobor de harnici lucrători pentru cultură. Elevii lui Paisie, apostolii lui, dădură, prin lucrul lor fără contenire, un nou avînt culturii mănăstireşti.

După manuscripte necunoscute înainte, după numeroase ediţii ale originalelor, cărţile religioase fură îndreptate sau traduse din nou şi tipărite, una după alta, în tipografia mănăstirii din care Paisie îşi stăpînia adepţii, sau în tipografia, îmbogăţită, reformată, a Mitropoliei din Iaşi. Aici la Mitropolie, aderenţi ai curentului nou ocupau scaunul arhipăstoresc, şi Iacob Stamate, Veniamin Costachi, ucenici ai şcoalei din Neamţ, luară loc printre cei d'intăiu şi mai meritoşi sprijinitori ai civilisaţiei româneşti.

Paisienii vedeau în scriitorii ardeleni nişte propagatori ai înşelăciunii religioase, nişte răspînditori ai Unirii hibride şi ipocrite, cari umpleau de indignare şi de desgust pe aceşti aspri ortodocşi. Curentul religios din Principate, izvorît din pravoslavie şi mergînd pe căi pravoslavnice pentru mărirea lui Dumnezeu şi mîntuirea sufletului, nu putea să se amestece cu acel curent de cultură ardeleană, care, laic, naţional în scopurile sale, provenise din actul de Unire al Romînilor din Ardeal, din vînzarea adevărului dogmatic, tradiţiei sfinte a părinţilor pentru blidul de linte al egalităţii cu naţiunile dominante ale provinciei. Curaţii nu se puteau înţelege cu impurii, credincioşii, cu rătăciţii, „ţeranii" cu învăţaţii din şcolile „latine".

Dar un alt curent se manifestă îndată, care răspîndi lumina între mireni, o lumină de toleranţă, de filosofie europeană, şi ajută pătrunderea în Principate, cînd veni momentul, a ideilor ardelene. Multiple influenţe, pe care le vom cerceta în amănunte, aduseră împărtăşirea Romînilor de dincoace cu literatura, cu spiritul Europei civilisate. Limba francesă deveni în secolul al XVIII-lea limba internaţională a claselor superioare şi luminate: ea pătrunse la noi prin Polonia, prin Rusia cuceritoare, prin Grecii din Con-

stantinopol. Aventurieri străini, Francesi sau influențați de cultura francesă, năvăliră în Principate, pentru a-și căuta norocul: ca doctori, ca secretari, ca dascăli, ca fabricanți, ca negustori, schimbînd adese ori într'un chip cu totul neașteptat, după sorții de izbîndă, ocupațiile. Pe alții, pe cei mai buni, îi goni mai tîrziu nevoia: emigrații. Relații comerciale fură stabilite, îndată ce Turcii fură siliți prin tratate să deschidă țerile noastre mărfurilor europene. Pentru a proteja comerțul, pentru a-l pregăti, sau supt pretextul protecției și pregătirii legăturilor comerciale, consulii veniră: al Rusiei, al Austriei, al Franciei, al Prusiei, și aceiași influență europeană pe care o răspîndia ofițerul rus, nobilul polon, negustorul italian sau sas, funcționarul Dragomanatului devenit Domn sau consilier al Domnului, o răspîndi de acum înnainte și consulul. Se adauseră pribegiile, călătoriile de plăcere, trimeterile la școală peste hotare, în Franța, în Germania, în Rusia, toate țeri stăpînite atunci de spiritul reformator frances, — și nu, ca odinioară, în Italia;— și în curînd, cu giubeaua, cu ișlicul, cu cațaveica, boierii și cocoanele din Țara-Românească și Moldova aruncară vechile datini, vechile moravuri, vechile sentimente și vechile idei, pentru a se europenisa, pentru a se civilisa după noua rețetă făcătoare de minuni pe care o dădeau Francesii. Era traducerilor începu, și prin traduceri noul curent se răspîndi, se întări, se generalisă. Crescuți de dascăli străini, cetitori ai cărților străine, visători ai străinătății, străbunii noștri începură în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea opera de înstrăinare care s'a desăvîrșit în zilele noastre.

Despărțindu-se de trecut, Romînii din Principate se apropiau de simțirea și cugetarea Apusului. Ei se găsiră deci pe neașteptate în continuitate de fire cu Ardelenii, cari fuseseră și ei influențați în alcătuirea culturii lor de cultura catolică din Viena și Roma. Unii și alții deci, după toate aceste schimbări, se găsiră cu aceleași norme de cugetare, cu aceiași pregătire a spiritului; se puteau înțelege între sine. Veni o vreme cînd Romînul de la Dunăre fu în stare să prețuiască nemărgenitul folos al doctrinei naționale care se formase între frații săi mai luminați de dincolo de munți. Timpul fusiunii sosise. Și astfel prin pogorîrea lui Lazăr — o Pogorîre a Duhului Sfînt pentru predecesorii noștri de la 1821 — unitatea culturală a neamului românesc fu stabilită.

Ea fu, mai bine zicînd, restabilită. Inainte de Unirea Ardelenilor cu Biserica Romei, cultura lor, cîtă o aveau, cultura lor legată de Biserică şi întreţinută de dînsa, era luată din cultura Romînilor munteni şi moldoveni. Se vede cum Moldova lumina prin mănăstirile sale Ardealul răsăritean, cum întreg Ardealul sudic, cu Mitropolia din Bălgrad, căzuse în sfera de influenţă a Ţerii-Româneştii, de unde venia Vlădica, de unde veniau daniile, de unde veniau cărţile, de unde se dădea sprijinul în timpuri grele. Schimbarea confesională se puse la mijloc. Ea desbină pe Ardeleni între dînşii, grupîndu-i în jurul a două episcopii, a două şcoli; dar mai ales ea depărţi Ardealul cult de Ţara-Românească, înduşmăni pentru multă vreme pe protectorii şi ocrotiţii de altă dată. Unii apucară o direcţie culturală, alţii alta; unii se gîndiră mai mult la Dumnezeu şi la dreapta credinţă; alţii la părintele Traian şi la originea romană. Dar, cînd spiritul religios cedă, după un veac, înaintea spiritului profan, cînd curentul naţional, care resulta în Europa din marile zguduituri şi prefaceri politice ale epocei de cotropire francesă, pătrunse şi la Dunăre, cînd colaboratorii în guvernarea Principatelor şi exploatarea lor se simţiră unii Greci, alţii Romîni, — atunci unitatea fu săvîrşită din nou. Cu acea deosebire însă, foarte însemnată, că lumina venia din Ardeal, că Romînii din Principate era aceia cari se convertiau la o credinţă mai bună, mai curată, mai înaltă, — şi care trebuia să li se mîntuie sufletele. Oricare ar fi fost valoarea culturii naţionale în Moldova şi în Ţara-Românească, cuvîntul de apostol al umilului Lazăr făcu această fericită minune, poate minunea cea mai mare din istoria noastră contemporană, fiindcă era vorba de învierea sufletelor noastre.

Aşa încît am putea numi toată această perioadă din istoria noastră culturală lupta pentru a reuni în idei şi în limbă tot poporul românesc şi pentru a găsi legătura dintre dînşii toţi şi dintre marii străbuni, pentru a o proclama din nou, cu strălucire, şi, pentru a ne regenera pe această cale. Pentru a se vedea importanţa acestei lucrări şi înălţimea la care se găsesc în istoria noastră acei cari au săvîrşit-o, trebuie să spunem că „Istoria pentru începutul Romînilor" n'a avut pentru noi o mai mică însemnătate decît lupta de la Podul Inalt şi că alături de marii Voevozi ai timpurilor eroice îşi găsesc locul vrednic descoperitorii şi apărătorii drepturilor noastre istorice, propoveduitorii datoriilor

pe care acele drepturi ni le impun. Dacă cei d'intăiu ni-au păstrat pămîntul, de la cei din urmă ni-a venit ideia.

Scriitorii de cari vom vorbi, acei cari au creat, desvoltat şi representat curentele schiţate, aici, fac parte din trei generaţii care nu se asamănă între ele şi a căror activitate ar putea formà fiecare o perioadă din istoria literaturii româneşti între anii 1688 şi 1821.

Intăia generaţie n'are representanţii săi decît în Principate. Se formează prin studii făcute în Polonia, sau în Italia, la Padova. E o generaţie de oameni politici, de luptători, cari ieau condeiul în mînă, fie pentru a izvodi o teorie, fie pentru a-şi însemna cele săvîrşite de dînşii sau în jurul lor. Totuşi aceşti scriitori din întîmplare nu sînt numai superiori urmaşilor lor în ceia ce priveşte puterea sentimentelor şi înălţimea ideilor; ei îi întrec cu mult şi în fecunditate. Atunci se scriu, nu numai cărţile mari, ci şi cărţi multe. La dreptul vorbind, aceştia, pleiada care încunjură pe Dimitrie Cantemir şi pe Constantin Cantacuzino, fruntaşi prin naştere, prin rolul lor politic, prin cultura şi talentul lor, aceştia creiază literatura românească originală. E cel mai frumos mânunchiu de scriitori pe care l-am avut până la şcoala marilor Ardeleni.

Această generaţie de scriitori se stînge între 1720 şi 1730. O a doua se ridică atunci. Aceasta, — vorbind numai de literatura laică—, nu mai e alcătuită din boierii mari, cari, dacă nu despreţuiesc cultura, nu se mai pricep s'o represinte cu strălucire. Nu mai sînt oameni mîndri, entusiaşti, nu mai sînt fanatici ai epocilor mari din trecut şi prevăzători ai viitorului: crescuţi în umilinţă, în tmpuri de decădere fără speranţă, la o şcoală care distrugea idealele, înlocuindu-le prin cunoştinţi în bună parte inutile, la o şcoală pedantă şi cosmopolită, ei n'au energie, nici avînturi. Nu cred în ei, în ţara lor, în neamul lor. Trecutul îl uită, sau, dacă-l cunosc, nu scot din el nici îndemnuri, nici mîngîieri, nici învăţăminte.

Sînt notatorii cu răbdare ai Domniilor fanariote, pe care nu le judecă decît după micile interese ale micilor lor persoane; dominaţia străină prin străini, stăpînirea Turcului prin Grec, li se pare indispensabilă, naturală, neînlăturabilă. Sînt foarte mulţi oameni buni între aceştia, oameni cinstiţi, milostivi, iubitori, cu

durere de inimă pentru patrie; dar niciun spirit în adevăr distins nu se rătăceşte printre dînşii. Cel mai mare dintre ei, Ienachi Văcărescu, un om harnic şi o inteligenţă vie, e un poet de salon, un gramatic de forme, un istoric fără căldură, fără sentiment, fără idei care să-l călăuzească, un compilator sau un urzitor al faptelor zilei. Generaţia aceasta produce mai toate operele sale până pe la 1780 sau 1790. In Ardeal în tot acest timp mişcarea literară se pregăteşte numai.

In sfîrşit, cea de-a treia generaţie se ridică. O cresc, în Principate, dascăli străini; credincioşi ai evangheliei de reforme a filosofilor glumeţi, satirici copii ai lui Voltaire, visători arhitecţi de societăţi din şcoala lui Rousseau, critici teoretici ai societăţilor după chipul lui Montesquieu. Unii se duc în străinătate pentru a-şi desăvârşi cultura şi a se îmbiba mai puternic de ideile dominante. Intorşi în ţară, ei asistă la lupta dintre creştini şi Turci pentru stăpînirea ţerilor dunărene, ascultă chemările către libertate ale Ruşilor şi Nemţilor, mai ales ale Ruşilor, sînt aduşi să se gîndească la schimbări de organisaţie şi dominaţie, la anexări şi revoluţii. Aceştia, oamenii noi, simt până la sentimentalitate, după predecesorii adormiţi în indiferenţă; aceştia oftează pentru fleacuri, pe cînd părinţii lor plînseseră pentru mari şi reale dureri; aceştia adoptă şi discută idei până la zăpăceală, după o generaţie care nici nu simţise nevoia unor noţiuni superioare, cărora să-şi subordoneze viaţa şi activitatea.

Aceştia vor forma partide politice, aceştia vor inaugura direcţii literare, aceştia vor crea.

In Ardeal, tovarăşii de vrîstă ai oamenilor pe cari i-am descris mai sus, inaugurează era nouă a naţionalismului. Ei dau astfel o dogmă diletanţilor în materie de credinţă, înfăţişează un program desorientaţilor, insuflă un ideal celor rătăciţi de lumini false, de nesfîrşitele „focuri nebune'' ale constructorilor de teorii şi inventatorilor de societăţi din Europa.

Aceste sînt liniile generale ale subiectului nostru, cadrele lui. Iar activitatea literară pe care o mărginesc şi o domină, nu e, fără îndoială, o activitate care să se poată despreţui. Sînt cărţi, sînt idei, sînt oameni. Cărţile vorbesc, ideile strălucesc încă — unele sus de tot pe firmamentul idealelor noastre, iar oamenii interesează spiritul şi mişcă inima.

CARTEA INTÂIU

EPOCA LUI CANTEMIR

CAP. I.

Influenţa polonă şi grecească.

Cînd, în secolul al XV-lea sau al XVII-lea, o partidă boierească era nemulţămită sau învinsă — şi nemulţămiţi sau învinşi erau totdeauna în caleidoscopica schimbare a Domniilor, — ea lua drumul exilului. Muntenii treceau în Ardeal, la Braşov mai ales, dar şi la Sibiiu şi până la Bistriţa. Petreceau acolo între străinii din oraşe, între Saşi şi Unguri, — unii, cei mai însemnaţi şi mai preţuiţi, la curtea magnaţilor sau a principilor provinciei—, ani întregi de zile, şi erau printre dînşii şi dintre aceia cari nu se mai puteau întoarce niciodată, cari muriau uitaţi, în vre-un colţ ardelean, al căror neam se înstrăina pentru totdeauna acolo.

Copiii erau crescuţi în Ardeal: mulţi copii de pribegi, cari reveniau în ţară, cu părinţii lor sau după moartea acestora. Copiii aceştia erau fără îndoială daţi la şcoală, la şcoala unde învăţau „oameni de cinste", precum ştim aceasta de un fiu de pribeag mort în Tirol, Ştefan-Vodă al lui Petru Şchiopul [1]. Din nenorocire, informaţii în această privinţă avem puţine, şi nici nu prea putem aştepta altele. Dar e incontestabil că trebuie să fi fost în Ţara-Românească mulţi boieri cărora această creştere ardeleană li va fi dat cunoştinţi superioare acelor pe care le aveau compatrioţii şi colegii lor: între altele, cunoştinţa limbii latine.

Numai în acest fel se explică cunoştinţile neobişnuit de întinse, pe care le aveau unii dintre cronicarii munteni din secolul al XVII-lea. Aşa, Constantin Căpitanul Filipescu nu ştia numai greceşte, întrebuinţînd în original pe Phrantzes, copiind versurile lui Stavrinos, cîntăreţul lui Mihai Viteazul, ci avea idei bune despre

[1] Viaţa lui a fost schiţată de două ori de mine, în *Vatra*, I-II (şi în broşura *O familie domnească în exil*, „Biblioteca pentru toţi") şi în Prefaţa la v. XI din Colecţia Hurmuzaki.

istoria Ardealului, căruia-i face o parte foarte largă în compilaţia sa, şi cunoştea faptele mari ale istoriei universale, pe care le citează naiv în compilaţia sa. In fine acelaşi boier muntean din a doua jumătate a secolului al XVII-lea trebuie să fi ştiut şi latineşte — sau poloneşte—, de vreme ce citează într'un loc „un istoric leşăsc".

Un continuator al lui Constantin Căpitanul, Radu Logofătul Popescu, fiul lui Hrizea Vistierul, a petrecut în pribegie o parte din tinereţa sa, poate copilăria sa, fugind a doua oară din ţară atunci cînd răzbunarea lui Şerban Cantacuzino atinse pe tatăl său Hrizea, mort în chinuri. Intors poate la întronarea lui Brîncoveanu, el era „logofătul latinesc" al acestuia la 1689, şi din lucrările lui, pe care le vom analisa mai departe, el apare ca un om cu multe şi variate cunoştinţi[1].

Dacă nemulţămiţii din Ţara-Românească treceau peste munţi, cei din Moldova apucau în cele mai multe casuri drumul Poloniei. Din Polonia a venit poate Petru Rareş; ştim sigur că din Polonia a venit Alexandru Lăpuşneanu. Familia acestuia a păstrat totdeauna legăturile cele mai strînse cu regatul vecin. Bogdan, fiul bătrînului Lăpuşneanu, era mai mult Leah decît Moldovean; plăcerea lui era să steie la Hotin; cei mai buni prieteni îi avea printre tinerii nobili de peste Nistru; ca şi, înainte de dînsul, Despot, el îşi căută soţie în Polonia. Ioan-Vodă fusese în tinereţa sa curtean al unui nobil polon. Petru Şchiopul stătea în continuă corespondenţă cu Polonii, şi în suita sa de Greci se aflau mulţi cari stătuse în Liov, cari erau să se întoarcă acolo, cari aveau rude în Statul vecin. Oaspeţii poloni veniau des în Moldova, şi erau foarte bine primiţi. Cînd Iancu Sasul voi să fugă prin Polonia şi fu decapitat din ordinul regelui, văduva sa se aşeză în Liov, în acel Liov, străbătut continuu de negustori, cărăuşi, călători, curieri şi ambasadori moldoveni. Aici, după Poloni sau Greci, se măritară fetele „Iankulownei", precum aicea locuia una din fetele lui Alexandru Lăpuşneanu, Tofana, ale cării surori fuseseră cele mai multe măritate tot în Polonia.

Cînd Petru Şchiopul părăsi Scaunul Moldovei, mulţi dintre boierii lui: Stroiceştii, Movileştii, nu-l urmară în exilul lui german, ci rămaseră între Leşi. Cînd Aron-Vodă fu chemat la Constan-

[1] Cf. deocamdată *Magazinul istoric*, V, p. 106 și urm.

tinopol, Petru Cazacul, fratele Tofanei, veni să-l înlocuiască din Polonia. Cînd Aron dobîndi din nou tronul, caimacamul său, Logofătul Ureche, fugi în Polonia. Refugiaţii tuturor partidelor îşi găsiau adăpostul aici, şi s'ar putea cita uşor şi alte nume de emigraţi dintre boierii moldoveni ai timpului.

Zamoyski făcu Domn dintre pribegi pe Ieremia Movilă, care jură Polonilor, se sfătui cu Polonii, urmă ordinele şi instrucţiile polone şi guvernă pentru stăpânul său Craiul Sigismund. Cînd, după moartea fratelui său Simion, chestia succesiei se deschise, Mihăilaş, fiul acestuia, fu învins, de vărul său, Constantin, fiul lui Ieremia, şi neamul lui Simion-Vodă emigră în Polonia, unde crescură copiii la şcoli latineşti şi de unde mai tărziu se întoarseră pe rînd Gavril şi Moise pentru a domni, iar Ioan pentru a rătăci o viaţă întreagă în Ardeal, aşteptînd un Scaun pe care nu-i era dat să-l aibă. In Polonia trebui să se retragă peste puţin timp şi Constantin-Vodă, şi după moartea acestuia Doamna Elisaveta stătu tot la ginerii săi leşi, cu ajutorul cărora organisă expediţia în profitul fiului ei Alexandruţ, Moise Movilă se retrase în Polonia, precum tot în Polonia se retrăsese predecesorul său Miron Barnovschi, soţul unei Polone. Vasile Lupu mărită după un cneaz litvan pe fiica sa mai mare, şi Mariana, soţia lui Petriceicu, care trăi şi după moartea lui supt protecţia regală, pare a fi fost tot o Polonă [1].

Relaţiile acestea între Moldova şi Polonia au fost deci şi mai strînse şi mai dese decît acelea dintre Ţara-Românească şi Ardeal. Mulţi dintre copiii boierilor şi negustorilor moldoveni vor fi învăţat în Polonia. Din chiar puţinul material ce s'a tipărit căpătăm cîteva indicaţii. In 1582, învaţă la şcoala din Liov Constantin Vorsi, fiul lui Sima, vameşul moldovean [2], stînd în gazdă la o familie germană din oraş. Inainte de 31 Ianuar 1585, Grigore, consulul Sniatynului, primeşte „pentru educaţie", la Lemberg sau chiar la Sniatyn, de la Petru Romînul din Iaşi pe copilul Taifan [3].

Luca Stroici, care scria bucuros poloneşte, care era cetăţean polon, care se iscălia de-o potrivă româneşte, cu cirilice, şi le-

---

[1] *Arch. ist.*, III, pp. 272-3, an. 1705. Nu s'ar putea să fie fata lui Petriceicu.
[2] Iorga, *Relaţiile comerciale cu Lembergul*, I, pp. 68-9; *Studii şi documente*, XXII, tabla; Iorga, *Note polone*, în *An. Ac. Rom.* pe 1924.
[3] *Ibid.*, p. 83; *Studii şi documente*, *l. c.*

şeşte în josul documentelor pentru care dădea mărturie, Luca sau Lupu Stroici învăţase, fără îndoială, în Polonia, pe vremea cînd, după restabilirea lui Alexandru Lăpuşneanu, tatăl său Ioan, un trădător fără scrupul, rătăcia peste hotar, în Statele regelui [1]. N'ar fi imposibil ca şi amîndoi fraţii movileşti cari domniră să fi primit o educaţie polonă: în adevăr, tatăl lor, Ioan, şi unchiul lor, Văscan, cari serviră pe Despot, usurpatorul, trebuie să fi părăsit Moldova, poate chiar pentru totdeauna, în 1563 [2]. Miron Costin avea numai cîteva luni cînd tatăl său, Hatmanul Costin, ieşi din Moldova împreună cu protectorul său, Moise Movilă, şi nu mai reveni în ţară. El, Miron, îşi făcu toate studiile la Bar, în Podolia [3]. Inainte de dînsul, Grigore Ureche petrecuse între străini mulţi ani din viaţa sa de copil şi de tînăr şi-şi formase aici spiritul [4].

In literatura secolului al XVII-lea această influenţă s'a resimţit puternic. Impulsul la coordonarea, traducerea şi amplificarea cronicilor slavone ale Moldovei îl dobîndi Grigore Ureche, cetind operele de istorie apărute în Polonia şi descoperind în ele o sumedenie de lucruri care interesau Moldova. Se ştie —şi s'a spus şi în volumul întâiu—că lucrarea lui Ureche nu e decît o fusiune a vechilor letopiseţe mai ales cu cronica leşească a lui Ioachim Bielski. Simion Dascălul, singurul adevărat compilator al lui Ureche, a fost îndemnat să-l amplifice pe acesta prin lectura unui nou izvor polon, Paszkowski. In fine, în alt domeniu, în poesia religioasă, de la poetul polon Kochanowski a luat Dosoftei ideia şi forma Psaltirii sale rimate.

Miron Costin şi-a dat fiii la învăţătură în Polonia [5]. Unii profitară mai mult, alţii mai puţin de această creştere deosebită. Cel mai învăţat şi mai capabil dintre dînşii, supt toate raporturile, Logofătul Nicolae, a primit o educaţie pur polonă. Firea lui samănă cu a eruditţilor poloni din vremea sa; acelaşi respect pentru cele scrise, aceiaşi lipsă de critică, aceiaşi dorinţă de a îngrămădi mult, fie de orice calitate, ca şi la modelele sale. Izvoa-

[1] Hurmuzaki, XI. Cf. p. XLIV.

[2] *Ibid.*, pp. L-LI.

[3] V. vol. I, la analisa cronicii lui Miron.

[4] V. biografia lui Nestor Ureche cuprinsă în Șt. Orășanu, *Cronicarii moldoveni din sec. al XVII-lea*, București 1899, p. 59 și urm. Cf. și I. Minea, în *Viața Românească* pe 1925.

[5] V. mai jos.

rele de care s'a folosit în operele sale istorice au fost, iarăşi, în majoritate polone. Din literatura polonă contemporană putea să fi căpătat el şi ideia de a alcătui din bucăţi luate de la toată lumea — de la scriitorii clasici bine înţeles — şi din consideraţii banale acea voluminoasă şi puţin coprinzătoare predică pe care a numit-o **Ceasornicul Domnilor**.

Literatura polonă din secolul al XVII-lea era însă stăpînită de spiritul Renaşterii, era o înflorire de toamnă, în regiuni îndepărtate, a acestui sănătos curent de înoire. Italieni ca Buonaccorsi, bombasticul **Callimachus**, elevi poloni ai şcolilor italiene, de cari au fost totdeauna foarte mulţi, au adus în „Sarmaţia" gustul pentru clasicitatea latino-greacă — pentru cea latină mai cu samă — şi moda de a o imita pe cît se poate. Până târziu în secolul al XVI-lea durează exodul Polonilor spre Italia şi venirea Italienilor, cărturari şi aventurieri, în Polonia. Marele Zamoyski, puternicul om politic şi dibaciul general, era un bărbat foarte cult, care făcuse studii serioase în Italia, care improvisa versuri latine şi aprecia frumuseţa operelor antice: castelul său polon sămăna cu eleganta vilă a vre unui principe italian din timpurile Renaşterii. Biograful lui Zamoyski, Heidenstein, secretariu al regelui, e şi el un humanist şi imită şi el modèle antice în multele şi une ori frumoasele sale opere istorice. Gorecki, Lasicki sînt nişte împodobitori ai adevărului istoric, nişte naratori retorici ca şi dînsul. Şi, înainte de dînşii, însufleţit de acelaşi spirit scrisese, traducînd, întregind, armonisînd pe latineşte originale polone, emigratul italian Alessandro Guagnini, care s'a bucurat de o mare faimă şi a avut o mare influenţă [1].

Aceleaşi direcţii îi aparţin, în secolul următor, Kobierzycki, Wassenberg, autori pompoşi de biografii regale lăudătoare, săpători de medalioane istorice după norma Renaşterii; de dînsa se ţin Koialowicz, Iesuitul, un mare compilator, Kochowski, şi el împletitor de cununi istorice pentru patroni, Pastorius, un linguşitor de Curte, Rudawski chiar,— cari toţi întunecă prin îngrijita lor latinească de împrumut operele scrise în poloneşte ale lui Jerlicz [1] şi Passek, dintre cari acesta din urmă descrise şi Domnia

---

[1] V. vol. I.

[2] Extracte din acesta și în *Archiva ist.* de B. P. Hasdeu, II, p. 12 și urm. Un fragment din Kochowski, în Hurmuzaki, XI, p. 59, No. LXXXVI.

glorioasă a lui Ioan al III-lea, eroul Sobieski. Pe vremea Costinilor, în fine, scrie frumoasele sale epistole latine elegantul Zaluski.

Modelele erau acestea, această icoană cam palidă a literaturii italiene din epoca Renaşterii, care şi ea imita de departe, fără a-i înţelege spiritul, corecta, de multe ori, recea literatură a Romei; şi însăşi literatura latină datoria aceste defecte de rigiditate, de stîngăcie imitaţiei literaturii greceşti. Putea să rămîie viaţă, independenţă de idei, spontaneitate în formă după atîtea preparaţii savante? Şi, pe de altă parte, se putea strămuta într'o limbă greoaie, neînzestrată cu expresiile necesare, într'o limbă care n'avea o literatură medievală, — se putea strămuta singurul şi marele merit al acestei literaturi de imitaţie, corectitudinea, eleganţa formei?

Miron Costin nu presintă încă tipul perfectului savant; firea lui vioaie de Moldovean n'a fost desfiinţată de cultura străină. Dacă-l simţim împiedecat în desbaterea problemelor de antichităţi istorice, el scapă în curînd la largul lui în povestirea evenimentelor contemporane, în desfăşurarea naturală şi colorată a cărora el face să se prevadă naraţiunea lui Neculce. Dar fiul, Nicolae Costin, acesta s'a transformat cu totul: a devenit omul şcolii, omul lecturilor sale, omul formulelor.

Totuşi această influenţă ni-a fost de un nepreţuit folos. Oricum era şi ori prin cîte repetări s'ar fi auzit, era glasul armonios al antichităţii pe care-l auziau şcolarii romîni din Polonia. Scriitorii comentaţi în şcoli erau scriitorii antici, şi povestitorii la modă, poeţii răspîndiţi căutau să-şi apropie spusele ale acelor mari şi îndepărtaţi maeştri. De aici resultă pentru ai noştri gustul cetirii, îndemnul la scris, întrevederea de orizonturi nouă, setea de adevăr şi presimţirea frumosului, lucruri care nu puteau resulta din studiarea literaturii religioase în slavoneşte: literatură seacă, moartă, de tîlc şi de exegesă. Părăsind-o pe aceasta pentru a admira şi imita pe aceialaltă, spiritul românesc trecea de-a dreptul din întunerec la lumină, din negura medievală slavonă la claritatea modernă latină a Renaşterii. Durerile pribegilor, suferinţile învinşilor în luptele politice serviseră deci la ceva pentru urmaşi; ele li răscumpăraseră sufletul din neştiinţă şi amorţeală.

Cel d'intăiu impuls către istoriografie, genul în care a trebuit să se manifeste mai mult din sufletul neamului, a venit din şcoala

polonă. Dar după Costinești Polonia decăzută, peste cîtva timp îndepărtată de la hotarele noastre, n'a mai exercitat nicio influenţă asupra noastră, — nicio influenţă directă, căci ideile Costinilor au lucrat necurmat asupra cărturarilor din generaţiile următoare. Din potrivă, mult mai durabilă, mult mai generală şi mai intensă a fost altă înrîurire, care a atins Ţara-Românească şi Moldova în acelaşi timp, care a amestecat binele ce a făcut cu mai mult rău decît înrîurirea polonă. Vreau să vorbesc de influenţa greacă asupra culturii noastre în prima din perioadele ce am statornicit.

Cucerirea otomană a întrerupt pentru multă vreme desvoltarea culturii bizantine. Cu căderea oraşului în care se resuma viaţa politică şi civilisaţia Imperiului, elenismul primi o lovitură din cele mai grele. Invăţaţii se împrăştiară, cărţile se risipiră; gustul de lucru peri. O amorţeală de aproape un secol cuprinse pe Greci, cari abia în a doua jumătate a secolului al XVI-lea reluară tradiţiile părăsite, în acelaşi timp cînd influenţa lor începea să se simtă în Statul imens al cuceritorilor şi familii bogate, puternice, purtînd frumoase nume vechi, reapăreau la suprafaţă, intervenind şi înrîurind în fluctuaţiile politice. Abia atunci, cu ambiţia politică se redeşteaptă cultura laică, pe cînd înainte întreaga viaţă a Grecilor învinşi se resuma în religia lor, a cării ierarhie dădea o zadarnică ilusie de persistenţă a trecutului.

Gerlach, cunoscutul predicator al internunţiului german, găsi iarăşi la Constantinopol manuscripte, scriitori şi intriganţi greceşti. Ceia ce ni spune el şi Crusius despre marele Mihail Cantacuzino, mîndrul capitalist şi dibaciul agent politic, despre Teodosiu Zygomala, omul Patriarhului, ni arată că în Constantinopol se iviseră din nou compilatorii literari şi patronii, temeliile culturii bizantine din secolul al XV-lea [1]. Probabil din acelaşi secol al XVI-lea e şi interesanta jălanie în versuri asupra pierderii Constantinopolei, pe care o redactă, cu ochii asupra trecutului dispărut, Hierax [2].

Cu peirea lui Mihail Cantacuzino dispăru însă „principele Gre-

---

[1] V. St. Gerlach, *Tagbuch einer in die Türkey 6-järigen röm. keyserl. Gesandtchafft*, 1674, in fol.; Crusius, *Turco-Graecia*, Basel, 1584, in 4°.

[2] Publicată în Sathas, *Bibl. graeca medii aevi*, I, Veneția, 1872: Διὰ τὴν τῶν Τούρκων βασιλείαν.

cilor" și „speranța lor"[1]. Un altul nu se găsi să-l înlocuiască, în marele rol de protector al neamului său și al culturii acestuia. In Constantinopol nu se mai constată o viață intelectuală grecească, și nici în restul Turciei europene.

După îndemnul unui Domn romîn, al lui Petru Șchiopul, Ieroteiu sau Doroteiu de Monembasia redactă către sfîrșitul secolului un βιβλίον ἱστορικὸν, care se tipări mai tărziu numai. Doamna lui Petru era o Greacă; fratele lui, Alexandru, ținuse pe fiica unui Salvareso din Chios cu o Perotă catolică; fiul acestuia, Mihnea, Domnul Țerii-Romănești, era mai mult Grec decît Romîn, și el scria membrilor familiei sale scrisori în această limbă, care era pentru dînsul limba maternă[2]. Totdeauna familia lui Mircea Ciobanul, tatăl lui Petru și Alexandru, fusese încunjurată și servită de Greci, cari formară Curtea lui și, mai tărziu, a energicei lui văduve, Chiajna. Mulțămită Mirceștilor, țerile romîne, cutreierate și exploatate încă din secolul al XIV-lea de negustori greci, visitate de timpuriu de prelați greci, deveniră adăpostul iubit și mănos al acestui neam.

Turcii priviau cu mulțămire formarea în Imperiu a unei clase amestecate de speculanți politici, dominați numai de interesul lor personal, fără păreri de rău pentru trecut, fără speranțe pentru viitor, credincioase instrumente de dominație ale Impăratului păgîn. Erau în această clasă, care dădea înaltul cler creștin, Voevozii principatelor, boierii acestora, oamenii de afaceri constantinopolitani, bursierii Capitalei, — erau Greci, dar erau și Armeni, Slavi, Romîni, cari, vorbind grecește și turcește, abia-și mai aduceau aminte de locul unde se născuseră și de sîngele ce li curgea în vine. Politicește Turci, ei se simțiau mai ales Greci prin civilisația căreia în chip natural i se robiseră.

Influența lor politică se găsia oriunde, dar li trebuia un centru pentru cultura lor elenică.

Multă vreme nu și-l găsiră. In Veneția, unde colonia grecească era foarte numeroasă și bogată, în Veneția, unde resida, ca șef al Grecilor locali, un arhiepiscop de Filadelfia, a fost, încă din

[1] *An. Ac. Rom.*, XVIII, p. 18 și nota 3.

[2] *Ibid.*, p. 7 și urm. — Am mai aflat, în Veneția, o scrisoare a lui Mihnea, care s'a publicat în prefața la *Studii și documente*, III.

secolul al XVI-lea, un mic centru cultural al națiunii. Dar aceasta n'avea și nu putea să aibă strălucirea trebuitoare.

Nu în jurul unui tron arhiepiscopal și pe pămînt latin, ci pe pămînt de ortodoxie, supt aripile unui principe drept-credincios, această cultură putea să se întemeieze și să prospere. Tipărind la 1622 un **Catehism creștinesc** la Wittenberg, Grecul Zaharia Gerganos din Teaki se adresează în prefața sa latină către toți patronii posibili ai elenismului, „prea-puternicii regi ai Moscoviei și Iberiei, sfinții patriarhi, prea-străluciții Domni ai Moldovei, Țerii-Românești și Rusiei (sic)", etc. [1].

Nu în Iberia de sigur, la micul dinast caucasian de acolo, se putea oploși cultura ce emigrase din Bizanț. Rușii — Muscalii adecă — inspirară de timpuriu mari speranțe „fraților întru Hristos" de nație grecească, supt raportul cultural ca și supt cel politic. Pe cînd Țarul n'avea mijloace să se amestece în Orient, un stareț grec, în același timp profesor de filosofie și teologie, Gherasim Blachos Cretanul, adresa lui Alexie, în 1656, un Θρίαμβος κατὰ τῆς τῶν Τούρκων βασιλείας, în care-l asămăna cu Filip al Macedoniei, îl împodobia cu epitete lăudătoare, îl asigura de recunoștința poporului grecesc și de biruința asupra Turcilor[2]. Până la luarea Azovului însă de Petru-cel-Mare, pe care-l salută cu acest prilej un alt Grec cu un alt Θρίαμβος [3], până atunci speranțele acestea erau premature, și în orice cas nu în sălbateca Moscovă se putea căuta un adăpost pentru Musele elenice rătăcitoare.

Acest adăpost se putea căuta mai firește la noi. E adevărat că Mihai Viteazul, de și servit de mulți Greci, între cari învățatul Cipriot Luca, episcop de Buzău, apoi Mitropolit[4], nu mai era pentru acest popor ce fuseseră Domnii munteni de mai înainte, e adevărat că în Moldova grecismul pierduse mult teren prin instalarea Movileștilor infeodați politicei și culturii polone, dar această perioadă de întrerupere fu scurtă. Clienții turcești ve-

---

[1] Legrand, *Bibliographie hellénique du XVII-e siècle*, I, Paris, 1894, p. 161 și urm.

[2] Erbiceanu, *Cronicarii greci*, pp. 146-7.

[3] Θρίαμβος ἤτοι λόγος ἐγκωμιαστικὸς πρὸς τὸν εὐσεβέστατον... Πέτρον... διὰ τὴν Ἀζωβίας ἅλωσιν, προσέτι δὲ καὶ προτροπὴ πρὸς τὸν αὐτὸν καὶ πρὸς πάντας τοὺς ἄρχοντας καὶ στρατηγοὺς αὐτοῦ ὅπως ἐγείρωσι πόλεμον κατὰ Ἀγαρηνῶν. *Ibid.*

[4] Papadopulos Kerameus, Ἱερ. Βιβλ., III, p. 199 (4); IV, p. 21.

nиră de pe la 1610 înainte în Scaunele ambelor principate, şi cel mai strălucitor dintre dînşii, un om cu trecere la Turci, un Domn respectat, Radu Mihnea, era crescut la Ivirul din Atos, ni spune un cronicar, şi buna lui educaţie, primită aici şi la Veneţia, era o educaţie curat grecească, demnă de tradiţiile familiei sale [1]. „Rămănînd orfan..., a fost trimes în Italia", spune un panegirist grec, „şi a fost dat acolo la şcoală, învăţînd pe deplin carte elinească şi grecească... Pe lîngă acestea, a mai învăţat şi carte şi limbă arăbească, încît cei ce-l ascultau nu credeau că e de alt neam, pentru frumuseţa graiului său. Firea-l făcuse în toate pe acesta foarte priceput, aşa că, dacă nu s'ar fi îndeletnicit cu griijle lumeşti, ci s'ar fi dat culturii literelor, ar fi ajuns un mare filosof, pentru multa cucernicie ce o avea [2]."

Acest Romîn elenisat oferi pensii şi locuri la Curtea şi în clerul său Grecilor luminaţi. Autorul laudei de mai sus, Matei de Pogoniana, Mitropolit al Mirelor, venise în Moldova prin 1599, iar în Ţara-Romănească supt Radu Şerban şi fusese primit bine, dîndu-i-se egumenia mănăstirii domneşti a Dealului. Supt Radu Mihnea el rămase în fruntea soborului său şi scrise pentru Domn, ca un prinos de recunoştinţă, o acolutie şi o cronică în prosă, Iar supt Alexandru Iliaş, succesorul lui Radu, el alcătui o întinsă cronică versificată, întovărăşită de sfaturi către Domnul pentru care o scrisese. In fine, el o continuă şi supt urmaşul lui Alexandru, supt Gavrilaş Movilă [3].

Pe atunci la Curtea munteană se găsia şi autorul „Cărţii istorice", Ieroteiu sau Doroteiu de Monembasia, care fu ucis în mişcarea lui Lupu Mehedinţeanul, la 1618 [4]. Cartea lui, scrisă în 1580, începu în sfîrşit să se tipărească la Veneţia pe timpul Domniei lui Alexandru Coconul, fiul lui Radu Mihnea, deci înainte de 1630, cînd acesta îşi pierdu Domnia moldovenească. Cheltuiala o purta

[1] V. Constantin Căpitanul, în *Magazin*, I, pp. 280-1.

[2] *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 22-3.

[3] V. și volumul I. Pentru lucrările sale, versuri și còpii de evanghelii, v. Papadopulos Kerameus, Ἱερ. Βιβλ., I, p. 257 și urm. (161); III, pp. 196-7 (2), 204 (6), 208-9 (10); IV, pp. 147-8 (175), 412 (435); Ἱερ. Σταχιολογία, I, p. 438 și urm.; Lambros, Ἅγιον ὄρος, p. 306.

[4] Cronica în versuri a lui Matei, ed. Papiu, I, p. 347: „Au căzut mulți boieri, și al Monembasiei, arhiereu cinstit, cu frumoasă viață sfîntă. I-au tăiat capul, i-au smuls veșmintele, îl aruncară gol la pămînt, numai cu pielea...".

Apostol Țigară, al cărui frate, Zotu, ținuse pe fiica lui Petru Șchiopul. Opera se mîntui de tipărit la 1631, și în Prefață Apostol aducea mari laude lui Alexandru, „Domn al Ungrovlahiei și Bogdaniei, al Craiovei și celelalte": Fusese crescut bine „de mic copil". „Nu știm noi cîtă grijă și-a dat răposatul acela părintele tău Domnul Radu Voevod, Domnul acela prea cuminte, ca să te crească bine, ca pe un fiu de Domn ce ești? Nu știm noi cum căuta pretutindeni fețe cinstite, să le aibă pentru creșterea ta?" Natural că, recomandîndu-se cartea pentru plăcere— νοστιμάδα —și folos, nu se uita nici persoana lui Skarlatos, puternicul saegiu, socrul tînărului Domn [1].

In aceiași epocă a lui Radu-Vodă, în sfîrșit, Țara-Romănească și Moldova avură cinstea de a adăposti pe acel cugetător al Bisericii ortodoxe care fu Chiril Lukaris. Patriarhul de Alexandria predică la Iași și București între 1613 și 1615 și se întoarse în principate la 1620 [2]. Iar un alt autor de Didachii, Neofit Rodianul, traduce în Iași la 1619 din clasică în aplă Viața Sf. Sava [3].

Cultura slavonă mai dură încă, dar era în decădere. O ultimă sforțare pentru a o ajuta se făcu supt Matei Basarab prin tipăriturile lui în această limbă. Același Domn și vecinul lui din Moldova dădură atenție, de și cel de-al doilea era străin de origine, tinerei culturi romănești, care încolția la umbra putredului arbore bătrîn al slavonismului [4].

Dar acești Domni bogați, strălucitori, aproape independenți, nu uitară limba de cultură superioară a Răsăritului, limba elină, și Grecii avură să se laude de purtarea Voevozilor romîni cu dînșii și cultura lor.

Pe vremea lor principii Țerii-Romănești și ai Moldovei începură a fi considerați în lumea greacă, în lumea de limbă greacă

---

[1] Legrand, *o. c.*, I, p. 291. Cf. Papadopulos Kerameus, Ἱερ. Βιβλ., I, p. 194 și urm. (111); III, p. 66 (28).

[2] Cf. Papadopulos Kerameus, *o. c.*, III, p. 415 (439); IV, pp. 59 (39), 237 și urm. (263). O scrisoare a lui din 1620 în Arch. din Haga. Altele multe în Bibl. din Geneva. Cf. Xenopol și Erbiceanu, *Serb. școlară*, p. 374; Legrand, IV, p. 269 și urm.

[3] Cf. Papadopulos Kerameus, *o. c.* III, pp. 140 (90), 235-6 (5); IV, 147 (175); Lambros, Ἁγ. ὄρ., p. 381.

[4] V., asupra înlocuirii culturii slavone, privirile generale pe care le dă A. D. Xenopol în vol. IV din *Istoria Romînilor*.

drept succesorii legitimi ai Impăraților consntantinopolitani, și-i găsim pomeniți lîngă Patriarhul bizantin, la locul reservat din vechime Impăratului, în notițele unui arhiereu contemporan[1]. Supt dînșii întăiu Bucureștii și Iașii ajunseră luminile Răsăritului, care-și afla aici conducătorii și binefăcătorii.

Vasile era, ni se spune, un om învățat, familiarisat adînc cu autorii vechi și noi ai Grecilor. „A ajuns", strigă un visător al Curții sale, „pe Impărații mai de demult ai Bizanțului, ba i-a și întrecut[2]." Mai puțin cult, om simplu de țară, oștean bătrîn, Matei iubia însă tot atît de mult învățăturile, și știm că între rudele nevestei sale se afla un om cu multe cunoștinți: Udriște Năsturel[3].

Pe vremea aceasta petrecu în principate, ajutînd la alcătuirea pravilelor, învățatul grec Paisie sau în mirenie Pantelimon Ligaridis, care fu „duhovnicul, predicatorul și teologul" lui Matei-Vodă. Vasile adună în capitala sa pe trimișii prelaților Răsăritului pentru a-i face să iea o hotărîre în chestia inovațiilor calvine în ortodoxism, și Părinții adunați la Iași îl numiau, cerîndu-i tipărirea lucrărilor micului sinod, „singurul luptător pentru Biserică" [4].

In curînd țerile romîne produseră, cum am văzut, un distins învățat, a cărui reputație se întinse cu mult peste hotarele patriei sale, Moldova. Nicolae Milescu, acel aventuros călător și teolog, a cărui viață cuprinde elemente fabuloase, pretindea că „studiile sale

---

[1] Publicate în *An. Ac. Rom.*, XX, p. 217. Cf. tot în „Anale" comunicația mea despre *Fundațiile Domnilor romîni.*

[2] *Călătoriile lui Macarie*, trad. rom. din 1900, pp. 21-2. Întăia traducere a fost tipărită în *Archiva Istorică* de d. B. P. Hasdeu. Cf. Papadopulos Kerameus, Ἱερ. Βιβλ., IV, p. 373 și urm.

[3] Evanghelii grecești scrise supt el, Papadopulos Kerameus, Ἱερ. Βιβλ., III, p. 193 și urm. (1), 223-4 (19). În 1639 moare la Curtea lui, Mitrofan, patriarh de Alexandria (*ibid.*, I, p. 349).

[4] Legrand, *o. c.*, IV, pp. 8 și urm., 18, 21. Cf. t. II, pp. 250, 472-3; *Rev. teol.*, II, p. 202 și urm.; III, p. 262-3. Medicul Domnului, Scogard, un Danes, numește sinodul „synodastro", Hurmuzaki, IV^1, p. 68. Cf. Xenopol, *o. c.* IV, p. 67 și urm. V. și Papadopulos Kerameus. *o. c.*, IV, p. 334. Manuscrise plătite de el, *ibid.*, IV, pp. 40 (26), 171 (196), 338 (365); III, p. 199 (3); I, p. 438 (480); Lambros, *o. c.*, pp. 217, 363. Patriarhi la el, *ibid.*, IV, p. 145 (164); Comnen Ipsilanti, la anul 1647. V. mai ales Iorga, *Vasile Lupu ca ocrotitor al Bisericii Răsăritului*, în *An. Ac. Rom.* pe 1915.

principale le-a făcut asupra limbii greceşti", în care compuse al său **Enchiridion**[1]. Noua cultură începea să-şi producă roadele. In şcoala de la Trei Ierarhi a lui Vasile Lupu trebuie să se fi învăţat, oricum, şi ceva greceşte[2].

In 1661, domnind în Moldova Istratie Dabija, un simplu boier de ţară, se dedică Domnului acestei ţări: „prea-strălucitului principe şi Domn al Moldovlahiei", un „Proschinetariu al locurilor sfinte ce se află în sfîntul oraş Ierusalim", de călugărul cretan Arsenie Kaludis, care era profesor al şcoalei „cottuniane" din Padova şi-şi tipăria lucrarea în Veneţia[3]. O şcoală grecească exista atunci în Moldova, la Sf. Sava, şi, după Nicolae Kerameus, o conducea un Teodor din Trapezunt, din cărţile căruia, mort în 1655, ni s'a păstrat un manual de filosofie[4]. Supt acelaşi Dabija, la 1664, trecu prin Moldova patriarhul Nectarie de Ierusalim, care visită mănăstirea Sf. Mormînt, adecă Sf. Sava, fu bine primit de toată lumea şi trecu apoi în Ţara-Românească, unde Domnul local, Grigore Ghica, fu mai puţin ospitalier şi darnic[5].

Printre cei ce se arătară mai curtenitori făţă de sfinţitul oaspe se pomeneşte Vistierul Duca, un Rumeliot sau un Albanes, ginerele nevestei Domnului[6]. Ar fi început cariera sa la o dugheană de abagerie, unde, de sigur, nu învăţă nici elinică, nici epistimii. Totuşi, fiind un om foarte ager — unul din cei mai deştepţi urzitori de intrigi din ţara şi secolul său—, el îşi asimilă oare care cultură şi ambiţionă rolul de sprijinitor al învăţaţilor greci.

Ridicînd mănăstirea Cetăţuia, lîngă Iaşi, într'o admirabilă situaţie, împodobind-o şi înzestrînd-o din bielşug, Duca aşeză o tipografie într'însa, o tipografie care fu **cea d'intăiu pentru cărţile**

---

[1] V. Legrand, *o. c.*, II, p. 248 şi urm. Cf. vol. I, p. 365 şi urm.

[2] V. şi Xenopol, *o. c.*, IV, pp. 80-2.

[3] Legrand, *o. c.*, II, p. 139; cf. şi p. 356, No. 548.

[4] *An. Ac. Rom.*, XX, pp. 217-9. Pentru Kerameus, v. Papadopulos *o. c.*, IV, p. 305 (331). Cf. Sathas, Νεοελλ. φιλ., pp. 322-3.

[5] „Η μηδὲν, ἢ μικρὸν ἀπωνάμενος τῆς ἐκείνου βοηθείας"; Legrand, *o. c.*, II, pp. 401-7.

[6] V., pentru acestea, observaţiile la cronica lui Nicolae Costin.

greceşti în Orient [1]. Acel care dădu sfatul, supraveghiă instalarea şi găsi de lucru tipografiei elineşti din Cetăţuia fu cel mai luminat şi mai activ pe terenul cultural dintre prelaţii greci ai secolului al XVII-lea, marele patriarh Dosoftei de Ierusalim, de o potrivă de impunător prin cunoştinţile, vrîsta şi maiestatea ce-i era întipărită în figură. Pe acesta-l putem considera ca pe cel d'intăiu statornicitor al Renaşterii greceşti în principate.

Incă la 1677, Prescurtarea de istorie sacră a lui Nectarie din Creta, dedicată lui Antonie-Vodă Roset, în care, ca Domn al Moldovei, Grecii vedeau şi pe luptătorul pentru neamul lor[2], apare totuşi la cunoscuţii tipografi fraţii Glykys, la Veneţia [3]. Trei ani după aceasta, Dosoftei funda cu banii săi tipografia grecească din Cetăţuia. Tot acest prelat zelos dădu „Romînului" Mitrofan ieromonahul şese sute de lei pentru a cumpăra literă nouă şi-i încredinţă spre tipărire manuscriptul lui Nectarie de Ierusalim „despre supremaţia Papei" [4].

Această carte deschise seria tipăriturilor greceşti din Moldova; ea apăru la 1682, cu o prefaţă de laude către Duca [5].

Mitrofan vorbeşte într'una din prefeţele sale de multele osteneli şi depărtatele călătorii ce trebuise să facă pentru a-şi învăţa meşteşugul, „meşteşugul acesta al tipografiei meale, care, den tinereaţele meale, multe locuri umblînd şi cu multă osteneală cîştigîndu-l" [6].

Dacă nu ştim nimic amănunţit despre anii de ucenicie, cariera lui ulterioară i-o putem urmări bine în operele lui. Mărgenindu-ne deocamdată la rolul de răspînditor al culturii elenice, după ce se tipări cartea lui Nectarie, i se trimese, împreună cu hîrtia trebuitoare, opera arhiepiscopului Simion de Tesa-

---

[1] Cf. aprecierea lui Nointel. în *La perpétuité de la foy de l'Église catholique touchant l'Eucharistie*, Paris, Savreux, 1674, III, 4°, pp. 490-2: „Nu există o tipografie grecească la Constantinopol. Cele ce s'ar putea găsi în Ţara-Românească şi Moldova nu sînt destul de corecte. Ar fi periculos să se caute în Moscovia." Citat după Legrand, *o. c.*, II, p. 206.

[2] Καὶ διότι, ὡς ἀριστάρχην πάσης Μολδοβλαχίας, σεβόμενοί σε οἱ πάντες καὶ ὡς ὑπέρμαχον τοῦ γένους τῶν Ῥωμαίων.

[3] Legrand, *o. c.*, II, pp. 337-8; *Rev. teol.*, III, p. 247-8. Cf. Papadopulos Kerameus, Ἱερ. Βιβλ., I, p. 254 (157); IV, p. 237 (262).

[4] Cf. Papadopulos Kerameus, Ἱερ. Βιβλ., p. 304; III, p. 271.

[5] Legrand, *l. c.*, pp. 401-2.

[6] Prefaţa la Octoihul din 7208.

lonic, „Contra eresurilor". Ea fu publicată de Mitrofan în Octombre 1683, cu cheltuiala lui Duca-Vodă [1], care primi, în schimb, o nouă laudă din partea patriarhului de Ierusalim.

Pe timpul cînd Duca își luă rolul de patron al culturii elenice, pe timpul cînd punea pe fiul său mai mare să urmeze lecțiile lui Ioan Papa Comnen, lui Spandonidi, călugărului Agala, aduși anume pentru aceasta în Moldova [2]—, succesorul lui în Țara-Romănească, Șerban-Vodă, care purta frumosul, împărătescul nume grec al Cantacuzinilor, nu renunță la lupta pe acest teren. In prefața **Acolutiei martirilor Sîrghie și Bach**, tipărită de același Mitrofan, la Iași, în 1685, se vorbește lăudător și de Domnul muntean, „coborîtor al vechilor Impărați încununați de Dumnezeu" [3]. Ioan Cariofil, Logofătul Patriarhiei, îl visitează la 1679 încă [4], iar în 1681—2 patriarhul constantinopolitan, Dionisie Seroglanul, venit pentru a împăca pe cei doi Domni vecini [5].

Un fost episcop de Lacedemona era găzduit la dînsul în 1680 [6], iar, la 1682, Mitropolitul Ungrovlahiei era încunjurat de episcopul fost de Sofia Auxentie, de Ghenadie de Silistra și de Gherman de Nissa, care stătu mult timp în țară și aduse servicii literare [7]. Ni se spune că Șerban a tipărit, chiar la București, unde acum lucra tipografia, o ediție a „Istoriei Evreicei Marcada", roman ce se petrece în Țara-Romănească [8]. Noul Testament, imprimat de frații Glykys, la Veneția, îi este dedicat, și în

---

[1] Legrand, *o. c.*, II, pp. 414-6. Corectura o făcu Ioan Molibdos din Heraclea sau Perint, notariu al *Marii Biserici* din Constantinopol. Acesta era altul decît Ioan Cariofil, Marele-Logofăt al Bisericii, ale cărui *Efemeride* au fost publicate la Atena în 1890 de Pericle Gh. Zerlenti și traduse în românește, în parte, de C. Erbiceanu, în 1892. Ioan scrise și „epigrama" de rigoare către Domn. Cf. Daponte, în *Cron. greci*, p. 37; Papadopulos Kerameus, Ἱερ. Βιβλ., IV, p. 400.

[2] V. Dim. Cantemir, *Descr. Moldaviae*, p. 154; *Ist. imp. otoman*, I, p. 135, nota 11, și scrisoarea greacă a lui Constantin, cu data de 1697, către Alexandru Mavrocordat Exaporitul; Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 165 și urm.

[3] Ἀπόγονος τῶν πάλαι θεοστέπτων βασιλέων; Legrand, *o. c.*, II, pp. 425-6.

[4] *Efemeridele*, trad. Erbiceanu, p. 12.

[5] *Ibid.*, pp. 15-6.

[6] Popea, *Mitropolia romînă*, p. 8; *Condica sfîntă*, pp. 55-6. Unul de Adrianopol c. 1682 (Papadopulos-Karameus, *o. c.*, I, p. 352).

[7] Cf. Popea *l. c.*, p. 10; *Condica Sf.*, p. 59 și Prefața Bibliei din 1688 cu Del Chiaro, *Revoluzioni della Valachia*, ed. 1, p. 43.

[8] Legrand, *o. c.*, II, pp. 246-7. Cf. reeditarea în *Studii și documente*, XXI, p. 95 și urm.

precuvîntare se face elogiul mlădiței imperiale, binefăcătorului Grecilor, „gloriei Bizanțului” [1].

Domnul însuși știa grécește, și probabil de mîna lui sînt scrise epistolele, ce ni s'au păstrat, către Hrisant Notara, nepotul patriarhului Dosoftei [2]. Incă din 1684 se găsia la Curtea sa viitorul mare dascăl grec din București Sebastos Kymenites, din Trapezunt, probabil ca preceptor al beizadelei Gheorghe [3]. Ieremia Cacavela, de care vom vorbi îndată, traduse pentru Vodă o istorie a asediului Vienei [4]. Simțindu-se unul din șefii politici ai grecităţii, ispitit de visuri imperiale, îl vedem intervenind în daraverele ortodocșilor cu latinii la Sf. Mormînt [5], precum în Ardeal el lua cu energie apărarea pravoslaviei prigonite în persoana Mitropolitului Sava [6].

Cărturari cari posedau desăvîrșit limba grecească, eleniști ca Milescu din Moldova se formaseră și în Țara-Românească. Așa, fratele Domnului, Constantin Stolnicul, care profitase de frumoasa bibliotecă greacă a tatălui său [7] și făcuse studii înalte la Padova, noua Atenă a națiunii grecești, pe timpul nenorocirilor politice ale familiei sale. Așa Șerban logofătul Greceanu și fratele său Radu, cari traduseră, totdeauna împreună, Biblia de la 1688, o minunată carte supt toate raporturile, **Mărgăritarele** din 1691, Pravoslavnica mărturisire a lui Petru Movilă [8], tipărită tot la 1691, în Buzău, și probabil și **Apostolul** din 1704, al cărui manuscript dată „încă din zilele lui Șerban” [9]. Să pomenim,

---

[1] *Ibid.*, pp. 439-43.

[2] Legrand, *Épistolaire grec*, Paris, 1888, pp. 2-4. Scrisorile le-am reprodus în Hurmuzaki, XV.

[3] Legrand, *o. c.*, pp. 1-2.

[4] Papadopulos Kerameus, Ἱερ. Βιβλ., IV, p. 35 (21). S'a tipărit de F. A. Marshall *(The siege of Vienna)* în 1925.

[5] *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 296-9.

[6] Popea, *l. c.*, p. 28.

[7] Despre această bibliotecă vorbește Del Chiaro, *o. c.*, p. 124. Ni s'au păstrat unele cărți dintr'însa. V. *An. Ac. Rom.*, XX, p. 239.

[8] „Mai sîntu încă pre mîini-ne acum de să mai scot de pre grecește rumănește Mărturiia Pravoslavnică, ce-i zicu, de Nectarie al Ierusalimului patriarhu făcută, și altele, care cu dumnezeescul ajutoriu nevoim a le isprăvi.“ Prefața *Mărgăritarelor*.

[9] Prefața la această carte. La toate ajutase cu sfatul, tălmăcind greutățile mai mari, Constantin Cantacuzino, V. mai departe.

pentru a termina această enumerație, și traducerea, citată de Cantemir, a cronicii oficiale a țerii în grecește, făcută tot de Șerban Logofătul[1], și Evanghelia greco-romînă din 1693, pe care o împodobesc versuri și o prefață de acest Șerban. În fine, n'ar trebui uitați, în această listă de cărturari, doi Cantacuzini încă: unul Iordachi, care traduse, din grecește, Evanghelia din 1682[2], și celalt un nepot de frate al acestuia, Șerban, fiul lui Drăghici, care cheltui pentru **Liturghia** din 1702, apărută la Buzău, și la care adause o Prefață plină de cuvinte nouă, luate din grecește și latinește, ca „Providenție", „pelag", „sucțesive"[3] (sic).

Succesorii lui Duca în tronul Moldovei de la 1683 înainte n'avură nici gusturile alese ale acestuia, nici timpul trebuitor pentru a susținea cu folos o mișcare de cultură. Cel ce domni mai mult fu Constantin Cantemir, care nu învăță niciodată să scrie mai mult decît numele său. Acest vechiu soldat însă, căruia i se arunca în obraz de învățații timpului lipsa lui de învățătură, nu disprețuia cunoștințile pe care el n'avuse prilejul să le capete. Fiii lui primiră o deosebită creștere, prin Ieremia Cacavela, un doctor cretan[4], și rodul acestei educații fu neobișnuita învățătură a beizadelei Dimitrie, un fenomen pentru Orientul din secolul al XVIII-lea. Educația aceasta fu, bine înțeles, grecească mai ales, și în amîndouă limbile, a țerii și a școlii înalte, publică eruditul principe **Divanul** său, pe care-l cita față de Europeni mai bucuros sub titlul elinesc[5].

Tipografia lui Mitrofan, pe care meritele sale îl ridicară la episcopia de Huși și păcatele sale politice îl siliră să părăsească țara după 1686[6], nu-și încetă activitatea supt incultul patron de cultură. Firește că Vodă nu știa un cuvînt grecește, dar el se ținu și aici de tradiția predecesorului său. De altfel grecismul apucase a prinde rădăcini adînci pe vremea lui: în biserica Curții,

---

[1] V., pentru toate acestea, mai departe, la capitolele respective și I. Minea, în *Cercetări istorice*, I, cronica.

[2] Dar d. Gaster susține că ediția aceasta este „ganz ähnlich" celei din 1648 (p. 269), și în acest cas firește nu i-ar rămînea lui Iordachi decît meritul de a fi plătit pentru ediția cea nouă.

[3] E tipărită în Gaster, *Crestomatie*, I, p. 343 și urm.

[4] El traduse Viețile Papilor, de Platina; *An. Ac. Rom.*, XX, p. 212 și urm.; *Rev., teol.*, III, pp. 268-9, 404; Papadopulos Kerameus, *o. c.*, IV, p. 415 (440). Cf. *Bis. ort.*, XIII, p. 152 și urm. Szabó, *R. k. könyvtár*, II, p. 396.

[5] V. mai departe.

[6] Melhisedec, *Cronica Hușilor*, I, p. 145.

cînd Domnul era de faţă, se cînta româneşte la strana din dreapta, dar la cea din stînga greceşte [1]. Şi din Moldova patriarhii, din ce în ce mai despoiaţi de veniturile lor, îşi făcuseră o residenţă obişnuită, şi trei dintre dînşii — de toţi erau patru! — se aflau la Iaşi, cînd cu moartea lui Constantin Cantemir [2].

In 1697, se tipări deci, tot la Iaşi, tradusă din greceşte în româneşte, **Tîlcuirea Liturghiei**, „în tiparniţa domnească" şi supt supravegherea cumnatului lui Vodă, Lupu Bogdan, care scrise o interesantă prefaţă către iubitorul de carte Voevod [3]. Traducătorul era Cacavela, care scrise şi prefaţa Divanului, redactat de domnescul său elev şi care făcu şi corecturile pentru singura carte numai în elineşte tipărită în Iaşi supt Antioh Cantemir, Τόμος ἀγάπης κατὰ λατίνους [4]. Acest τόμος era una din operele lui Dosoftei de Ierusalim, care trăia încă şi urmăria cu aceiaşi iubire şi rîvnă desvoltarea civilisaţiei Orientului, în singura formă ce i se părea posibilă: cea grecească [5].

Dar şcoala nu mai exista în Moldova, afară poate de şcoala românească, dacă era altceva decît un profesor particular acel „diac Pătraşcu dascălul", pe care-l găsim supt un document al lui Constantin Cantemir [6]. „Dăscălia" lui Cacavela — aceasta o ştim cu siguranţă — era o dăscălie de Curte. Necontestat era o civilisaţie greacă în Moldova la sfîrşitul secolului al XVII-lea, dar puţini profitau de dînsa. Cu toată tipăritura, pentru folosul întregului Răsărit, a voluminoaselor tratate teologice greceşti, ţara rămînea încă aspră. Erau episcopi cari nu ştiau carte [7], iar pe boierii mari îi ridicau une ori pe sus, beţi, de la masa Domnului [8]. Educaţia slavonă va fi persistat deci încă un timp, chiar în familiile nobililor, acea educaţie care începea prin învăţarea pe de rost a Orologhiului, Octoihului, Psaltirii, urmă

---

[1] D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 93.
[2] V. mai departe.
[3] Cartea a fost descrisă şi de episcopul Melhisedec, în *Biblioteca de la Miclăuşani*, *Rev. p. ist., arch. şi fil.*, III, pp. 150-1.
[4] Un mare in folio. Despre el vorbeşte, afară de Legrand şi de *Bibliografia romînă* a d-lor Bianu şi Hodoş, Erbiceanu, în *Cron. greci*, p. VI, nota 1. Alte cărţi greceşti din Moldova, în *Bibl. rom.*, I, pp. 337-9.
[5] Cf. şi Erbiceanu, *Cr. greci*, p. 103.
[6] V. A. Urechiă, *Despre Slobozii*, în *An. Ac. Rom.*, IX, p. 157.
[7] „Rudes litteris", spune Dim. Cantemir, în *Descr. Moldaviae*.
[8] *Ibid.*, p. 96.

cu tîlcul Evangheliei, Apostolului şi Pentateuhului, rare ori şi cu a Paliei sau Vechiului Testament şi se opria aici, pentru băieţi ca şi pentru fete[1].

Dacă ar fi domnit mai mult Dimitrie Cantemir, un adînc cunoscător al limbii greceşti şi un iubitor al culturii eline, care pusese să i se înveţe fiii de către Corciriotul Anastasiu Kondoides[2], unul dintre cei mai buni elevi ai şcolii, ai unicei şcoli înalte greceşti: cea din Fanar, dacă nenorocul n'ar fi tăiat scurt toate marile lui visuri de stăpînire luminată şi independentă, supt aripile vulturilor Ţarului, — Moldova ar fi strălucit de o puternică mişcare culturală în limba ce domina desvoltarea intelectuală a Răsăritului. Fratele lui Dimitrie, Antioh, care nu prinse niciodată un mare gust pentru carte, nu lucră în această direcţie nici cît simplul său tată, dar şi el dădu creşterea copiilor săi în mîna unui Grec, călugărul Azarie Tzigala sau Cigala, din Santorin, care scrise şi o gramatică grecească pentru elevul său, principele Ioan[3].

Dar cel mai mare sprijin trebuia să-l afle elenismul înviat, statornicit în jurul supremei puteri politice a „Grecilor" din Impărăţie, Domnia principatelor, — pe lîngă Constantin Brîncoveanu, căruia cu drept i s'ar putea da titlul de luminător al neamurilor Răsăritului.

Logofătul Constantin era fiul Stancei Cantacuzino, şi ceva din tradiţiile de familie ale Cantacuzineştilor trecuse deci asupra lui, care în întăiele timpuri şi-ar fi luat şi titlul acesta, pe lîngă cel de Basarab, ce-i revenia mai puţin[4]. De şi n'a fost ceia ce se poate numi un om învăţat, el ştia greceşte bine şi avea multă dragoste pentru cărţile care-i slăviau numele, pentru învăţaţii cari-i adresau prefeţe şi „epigrame", pentru cultura înaltă, care aducea tuturor folos, iar lui şi reputaţie. Biblia lui Şerban-Vodă începu a se tipări supt acesta în Novembre

---

[1] *Ibid.*, p. 153. Dimitrie Cantemir dă și explicația acestei creșteri „științifice" în slavonește: „cum aliae scientiae tradi non possent".

[2] „Apoi Anastasiu Condoidi, născut în Corcira, a fost dascăl al copiilor miei"; *Ist. imp. otoman*, I, p. 135, nota 11. În Rusia a ajuns episcop. V. *Procès-verbaux des séances de l'Académie impériale des sciences*, I, Petersburg, 1897, pp. 172, 730.

[3] Cariofil, p. 6. Cf., pentru el, și *Serb. școl.* de Xenopol și Erbiceanu, pp. 407-8; Papadopulos Kerameus, Ἱερ. Βιβλ., IV, p. 431.

[4] V. mai departe.

1687, dar ea se termină numai după un an, şi, înainte de a fi răspîndită, Domnul care o comandase muri. In titlu se pomeneşte prin urmare noul principe, făcîndu-i-se partea în traducerea şi publicarea lucrării: „Cu îndemnarea dumnealui Costandin Brîncoveanului, Marele-Logofăt, nepot de soră al Măriei Sale; carele după prestăvirea acestui mai sus pomenit Domn putearnicul Dumnezău, den aleagerea a toatei Ţară-Rumâneşti, pre Dumnealui l-au coronat cu Domniia şi stăpînirea a toată ţara Ungro-Vlahiei, şi întru zilele Măriei Sale s'au săvîrşit acest dumnezăesc lucru" [1].

Domnia lui fu foarte lungă şi foarte prosperă; fără a despoia prea mult ţara, el izbuti a-şi face o avere nemărginită şi ştiu s'o întrebuinţeze bine, pentru mai marea glorie a neamului şi a numelui său[2]. Făcu tipografie pentru toate limbile orientale, chemă învăţaţi de pretutindeni, răspîndi cu dărnicie, cu o împărătească dărnicie, pensii şi ajutoare.

De sigur că luminatul Voevod al Ţerii-Româneşti nu uită cultura naţională în preocupaţiile sale. Cu slavona se mîntuise acuma, şi numai amintirea trecutului şi nevoia de a se găsi tălmăcitori pentru documentele rămase din acel trecut făceau pe Domn să păstreze pe dascălul de slovenie; între tipăriturile lui Brîncoveanu întîlnim de aceia o singură carte slavonă, o gramatică[3]. Secretariul românesc, logofătul de rumînie al lui Brîncoveanu, Constantin Strîmbeanu, era un om cu carte; „escela în literatură", ni se spune un raport german din Oltenia, unde

---

[1] Avem un λογίδριον ἐγκωμιαστικὸν către el de Hrisant Notara (Papadopulos Kerameus, *o. c*, IV, p. 395). Pentru casa lui cea nouă făcu versuri un Ioanichie Hagiul (*ibid.*, p. 402). Către el se adresează şi Gherasim Paladă (Papadopulos Kerameus, *o. c.*, I, p. 441; *Cron. greci*, pp. 99-101). Prin 1692, el tipăreşte o operă a lui Samuil Capasuli (Papadopulos, I, pp. 440-1). Ieroteiu Sidis scrie în 1705 o „epigramă" din ordinul lui (*ibid.*, I, p. 435, no. 468). Afenduli, capuchehaiaua lui la Bender, îi dedică o lucrare istorică de care vom mai vorbi.

[2] Şi Daponte susţine că veniturile mari ale Domnului proveniau din averea lui proprie; Erbiceanu, *Cron. greci*, pp. 172-3. Il vedem pe Brîncoveanu căinîndu-se către vecinii săi pentru dările pe care Turcii îl silesc să le puie. *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 250, 253.

[3] Un exemplar la Bibl. Ac. Rom. Cf. *Bibliogr.*, p. 351. Pentru gramatica slavonă a lui Maxim, tipărită la Moscova, din care cu greu se mai găsiau exemplare şi care servia dascălilor romîni din secolul al XVII-lea, v. D. Canţemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 153.

trăia supt stăpînirea Nemților, la 1731 încă[1]. Pentru a avea buni logofeți, buni caligrafi — și răvașele lui Brîncoveanu și ale boierilor săi[2] sînt modele de scriptură frumoasă, de caligrafie și de ortografie, — pentru a avea preoți destoinici și cărturari, trebuia reformată vechea școală de mănăstire de la Sf. Sava. Il vedem pe Brîncoveanu ocupîndu-se de dînsa la 1-iu Septembre 1707[3], și inscripția din 20 Iulie 1709 comemorează sfîrșitul lucrării de întregire și reparație, supt supravegherea boierului Radu Dudescu și pe timpul egumeniei lui Daniil Arapul. De acolo aflăm că Vodă făcuse și „alte case și tocmele, ca să fie școală de învățat carte, întru pomenirea vecinică a neamului său" [4].

Principe al Imperiului, corespondent al Impăratului creștin, informator al generalilor acestuia din Ardeal, Brîncoveanu nu desprețuia nici cultura occidentală, latină. „Europeni" avea mulți la Curtea lui: toți erau foarte bine îngrijiți, și nimeni n'a părăsit Țara-Românească decît cu păreri de rău. Medicul lui, primul medic sau protomedicul, fu întăiu Italianul Iacob Pylarino, care se însură în țară și al cărui nume ni este cunoscut și prin opuscule științifice[5]. Incă în 1704 bailul recomandă lui Vodă pe acest supus venețian[6]. In 1708, cînd Pylarino ajunsese consul venețian la Smirna[7], acest loc era ocupat de alt Frînc, Bartolomeiu Ferrati, care purta titlul de conte[8].

Un călător care a văzut Muntenia supt Nicolae Mavrocordat, găsi încă aici pe Bartolomeiu și ni-l descrie îmbrăcat în lunga lui blană polonă, încins cu o cingătoare pestriță de mătasă, purtînd ciubote mici polone, roșii, galbene sau negre, cu pot-

---

[1] „Der Constantinus Strimbanus gedunkhet ein bescheidener Mann zu seyn; redet zwar nicht besonders viel; ware aber bey Fürsten Constantino Brancovano wallachischer Secretarius, and will man dasz er in der Literatur excellire." Hurmuzaki, VI, pp. 307, 322, 427, 501-2, 505-7. Pentru grămăticul Panaiot, v. Urechiă, *Ist. Romînilor*, I, p. 836, n. 2; *Rev. teol.*, III, pp. 372, 382.

[2] Unul, al Domnului, și la Bibl. Ac. Rom., VII/12. E adresat la 1709, 21 Iunie, lui Barteș Sauler, județul Brașovului.

[3] Urechiă, *Ist. școalelor*, I, p. 12.

[4] P. Poenaru, *Gheorghe Lazăr*, în *An. Ac. Rom.*, ser. I, IV, pp. 124-5.

[5] V. mai departe, și Eug. Schuyler, *Peter the Great*, Londra, 1884, I, p. 238.

[6] Hurmuzaki, IX[1], p. 404, No. 548.

[7] *Bis. ort.*, XV, pp. 903-4. Cf. Legrand, II, p. 474; Sathas, N. φ., pp. 428-30.

[8] *Acta Slavorum meridionalium*, XVIII, p. 330.

coave, şi încununînd acest costum cu o perucă şi o pălărie nemţească împodobită cu un galon de aur [1]. Ferrati era un om bogat: el avea moşii în Ardeal [2], şi stăpînul său îi dădu, în Moldova, moşia Coţofăneştii sau banii trebuitori ca s'o cumpere. După moartea bătrînului conte, fiul său rămase în principate până la 1769, şi vedem reclamîndu-se moşia la 1790 de Elisabeta, fiica acestui al doilea Ferrati şi soţia lui Anton Horvath de Zsakod [3], Ferrati era un om învăţat şi în afară de meseria sa, şi el comunică eruditului ungur Timon unele lămuriri archeologice relative la ţerile unde se găsia [4]. El era întrebuinţat şi pentru corespondenţa politică a Imperialilor, cărora li dă ştiri în 1715, din Bucureşti [5], după ce povestise, într'o formă vie şi interesantă, căderea lui Brîncoveanu, în anul precedent [6].

Del Chiaro spune că a cunoscut la Bucureşti pe chirurgul sas, catolic, Ştefan „Sisti" [7], şi în adevăr acest personagiu, care se numia Sixtus, se întîmpină la 1700 [8]. Secretariul latin al Domnului era un Nicolae Folos de Wolff, din Polonia, care-şi mărită fata cu un Fieschi [9] şi se aşeză în Cîmpulung [10]. Un alt secretariu pentru limbile Europei era Del Chiaro, care servi şi pe Ştefan Cantacuzino şi chiar, cîtva timp, pe Nicolae Mavrocordat; sfătosul şi bunul Del Chiaro, care înveselia pe boieri prin ro-

---

[1] *Begebenheiten*, pp. 239-40.

[2] *Ibid.*

[3] Hurmuzaki, IX [2], pp. 191-2, No. 251 şi IX [1] pp. 608-9: inscripţiile bisericii catolice din Tîrgovişte; *Arch istorică*, I [2], p. 50.

[4] Timon, *Imago Novae Hungariae;* Viena, 1754, in 8°: *Additamentum ad imagines antiquae et novae Hungariae*, p. 28.

[5] Hurmuzaki, VI, p. 147, No. 73.

[6] *Succinta relazione dell'accidente sinistro ocorso al principe di Vallachia Costantino Bassaraba di Brankovan nel dì 4 Aprile 1714 in Bukuresto;* in Hurmuzaki, IX [1], pp. 533-4. E aceiaşi cu povestirea latină tipărită în *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 29-31. Că aparţine lui Ferrati, se vede din raportul acestuia către baronul de Tige, din 11 April 1714, tipărit în Hurmuzaki, *l. c.*, p. 535. No. DCLXXXI.

[7] Pp. 18-9.

[8] Hurmuzaki, IX [1], p. 610, No. DCCXXXIV.

[9] *Ibid.*, pp. 608-9. Brîncoveanul îl luase de la predecesorul său Şerban-Vodă. Cred că „Andrei" e o greşală pentru „Nicolae".

[10] V. Iorga, *Studii şi Documente*, I, tabla.

şaţa neobişnuită a figurii lui, ce-l făcuse a fi poreclit Curcanul[1]. Lipsia numai o şcoală de „latinie", profesorii de această limbă, profesorii particulari, fiind curuţi refugiaţi din Ungaria[2] şi, de bună samă, călugării cărora li era încredinţat cultul catolic în principate[3].

Vodă se interesa de politică, pentru dînsul şi pentru Turci, cărora li transmitea ştirile din „avvisi", cum credea el mai bine. Nu numai că trebuie să fi avut o coresppondenţă în Ardeal, unde observa pentru dînsul Apostol Mano, un Grec cult[4], nu numai că primia din Moscova rapoartele lui David Corbea Ceauşul, representantul său secret acolo, dar el trebuie să fi avut oamenii săi la Viena, şi mai ales la Veneţia. Il vedem puind să i se traducă imediat în greceşte **Prognosticul Muscalilor** de Acxtelmeier, apărut la Augsburg în 1698[5] şi dînd lui Ioan Romanul sarcina de a-i tălmăci în româneşte „prognostice de pe calendarele frînceşti" din 1695 şi înseşi aceste calendare, „foletele novele" — **foglietti novelli** — dintre anii 1693 şi 1703[6].

El corespundea în Italia cu învăţatul grec Nicolae Comnen Papadopulo — erau, cum se vede, din bielşug Comneni printre Grecii timpului —, şi de la dînsul primia el veşti romane[7]. Cele mai multe ştiri, afară de corespondenţa oficială, le va fi avut însă de la...— lucrul pare curios—de la bursierii săi. Sathas[8]

---

[1] El era furios de această poreclă şi se plînse în Divanul lui Ştefan-Vodă, cerînd oprirea înjuriosului calificativ. Aceasta se făcu, dar prigonitorii Italianului imitară atunci nearmoniosul cîntec al acestei zburătoare. V. Sulzer, partea istorică, copie în manuscrisele Academiei Romîne. „Revoluţiile Valachiei" ale lui Del Chiaro apărură, cum se ştie, la Veneţia în 1718. Anunţul apariţiei apropiate a cărţii a fost găsit de I. Bianu şi tipărit în *Archiva soc. şt. şi literare din Iaşi*, II, p. 448. Cf. şi Atanase Comnen Ipsilanti, la a. 1722.

[2] „Alcuni pedagoghi eretici di nazioni ungheri, e per lo più ribelli rifugiati nella Valachia, ove si procacciano il vitto con insegnar la lingua latina a quella nobile gioventù". Del Chiaro, p. 93.

[3] Ca martur într'un act din 12 Ianuar 1693, redactat la Galaţi, figurează, pe lîngă un vameş, un egumen şi un grămătic, şi „Ego pater Ioseph Sonantii, missionarius apostolicus utriusque Valachiae". Bibl. Ac. Rom. III/242.

[4] V. deocamdată *Bis. ort.*, XV, pp. 422-4.

[5] *An. Ac. Rom.* XX, pp. 221-2. Data de 1638, pe care o poartă titlul traducerii, e greşită, de oare ce e vorba în carte de Ţarul Petru.

[6] Cîteva au fost păstrate, şi Odobescu le-a descris în *Revista Romînă*, I, p. 657 şi urm.

[7] Hurmuzaki, IX[1], pp. 366-7, No. 522; *Bis. ort.*, XV, p. 674 şi urm.

[8] Νεοελληνικὴ φιλολογία, pp. 458-9. Cf. şi Papadopol-Calimah, în *An. Ac. Rom.*, secţia ist., XVIII, pp. 145-6; *Bis. ort.*, XV, pp. 903-4.

numără printre acești bursieri la Padova pe medicul Gheorghe Hypomenas, pe Anton Stratigos și pe Paladie Damian. Pe de altă parte, și Del Chiaro citează pe Gheorghe, de loc din Trapezunt— acesta se îngrijia și de depositele bănești ale lui Brîncoveanu la Veneția,—, care merse, cu banii Domnului, să învețe medicina la Anton Vallisnieri, în Padova [1]. O scrisoare a Papei, în fine, pomenește pe un **consobrinus** al Domnului, care se afla la Roma, probabil pentru studii [2]. Dacă Brîncoveanu își mai aducea aminte de cultura slavonă, dacă sprijinia puternic cultura nouă în limba țerii, dacă nu era străin de cultura Europei, acea cultură care i se părea mai vrednică de protecția sa, era cea elinească, care trebuia să-i proclame cu cinste numele în Orientul grecisat.

Mai mult chiar decît Constantinopolul, Țara-Românească era atunci centrul ortodoxismului, residența sigură și iubită a prelaților ce stăteau în fruntea lui. Cu ceremoniile pompoase ale Bizanțului creștin, Constantin Brîncoveanu, alesul țerii — și am văzut că el se mîndria cu această origine a Domniei sale,—fu sfințit de un patriarh de Constantinopole, Dionisie, care stătu multă vreme în țară și muri în București, unde i se odihnesc oasele [3]. Dosoftei din Ierusalim avu, ca și mai înainte, rolul de supraveghetor al credinții, de organisator al silinților pentru cultură, de sfetnic ascultat în cele religioase. După Τόμος καταλλαγῆς, tipărit în Iași, la 1692-4, apăru în București Τόμος χαρᾶς, în 1705; aceasta din urmă o minunată ediție a lui Antim Ivireanul, vrednică de cele mai vechi și mai vestite ateliere ale Apusului, cu chipul Patriarhului, versuri ale „școlarilor Academiei grecești din București" [4] către Domnul, binefăcătorul lor. Se pregătise pentru tipar și ultima operă a lui Dosoftei, „Istoria patriarhilor din Ierusalim", dar această enormă lucrare nu apăru, într'masiv în folio, tot atît de frumos ca și publicația din 1705, decît la 1715, supt Domnia lui Ștefan Cantacuzino [5].

---

[1] P. 191. Am dat din această carte o ediție nouă, în 1914.
[2] Hurmuzaki, IX [1] pp. 366-7, No. 522.
[3] V. și Lambros, *l. c.*, p. 220.
[4] Οἱ ἐν Βουκουρεστίῳ τῆς Οὐγκροβλαχίας αὐθεντικῆς ἀκαδημίας φοιτηταί. Cf. *Rev. teol.*, III, p. 401.
[5] Cf. Papadopulos Kerameus, *o. c.*, I, p. 329 și urm.; IV, p. 196 (230) 206-7 (242).

Cum am spus, rolul lui Dosoftei, un fel de *hypermitropolit* al Brîncoveanului, în strălucirea învățată, în măreția patriarhală a căruia se pierdea cu totul smerita figură de călugăr bolnav a lui Teodosie, Mitropolitul de Scaun, era acel de oracol al credinții, de apărător al ortodoxiei. Cînd acel care trebuia să rupă vechile legături de comunitate rituală, legăturile mai nouă de supunere ale Bisericii din Alba-Iulia față de Mitropolia Țerii-Româneşti [1], cînd Atanasie din Ciugud fu ales *Vlădică* al Romînilor din principatul vecin, Dosoftei redactă pentru dînsul o lungă şi însemnată învăţătură, în care-i recomandă slujba în slavoneşte şi greceşte numai, afară de evanghelie, care, pentru folosul credincioşilor, se poate ceti şi în româneşte, şi afară de propovedanii, care trebuie făcute Dumineca şi la serbătorile celelalte, la îngropări „şi mai pre scurt în toată vremea şi în tot locul cînd va trebui", căci preotul „ce nu va învăța să facă cazania, nevrednic este şi lepădat de preoție". In general, sfătuia Dosoftei, să recurgă pentru lămuriri de doctrină la „Pravoslavnica mărturisire" a lui Movilă [2], îndreptîndu-se, în casuri de nedumerire, după originalul grecesc, „de vreme ce limba romînă este puţină şi îngustă [3]".

Pentru a-şi îndeplini misiunea de îndreptător al legii, scrise Dosoftei, după ce silinţile pentru Unire ale Iesuiţilor izbîndiseră, prefaţa din Τόμος χαρᾶς, promiţînd să revie în altă carte asupra Unirii, „legătura vădită cu diavolul", ce se impune ortodocşilor la Liov ca şi în Statele Coroanei ungureşti. „La Beciu, adecă la Viena", spune el, „unde este Scaunul Impăratului Germaniei, e cardinal unul Kolonics, care a scris din Viena că Sîrbii, Romînii — οἱ Βλάχοι— şi Grecii ce sînt în Ungaria şi în Ardeal şi în Serbia şi în Croaţia să cetească simbolul cu

[1] În timpurile din urmă, Mitropoliții ardeleni erau aleși la București de soborul episcopilor locali sau străini, aflători în această capitală, supt presidenția Mitropolitului muntean, care decidea între candidați. Se propuneau și prelați din Țara-Românească, precum, la alegerea lui Varlaam, egumenii de la Cotroceni și de la Sf. Troiță, iar, la a lui Teofil, Atanasie de Tismana, Popea, *o. c.*, la început.

[2] V. mai sus.

[3] Recomandațiile, datate din Ianuar 1698, se află în Lesviodax, *Istoria bisericească*, și de acolo în Popea, *l. c.*, p. 91 și urm. Cf. cele, analoge, ale lui Ligaridis contra Romînilor ce „lutero-calvinesc" în Ardeal (Papadopulos Kerameus, *o. c.*, IV, p. 34, no. 20).

adăoşag, să primească azima, să recunoască purgatoriul şi să proclame pe Papa Romei drept cap al întregii Biserici".

Aceluiaşi zel al lui Dosoftei pentru curăţia credinţii se datoresc mai multe dintre tipăriturile bisericeşti ale lui Brîncoveanu, care au de scop a lumină Orientul asupra doctrinei şi a-l feri de propaganda catolică sau calvină. Intre acestea găsim în 1690 opera lui Meletie Sirigul, protosinghel al Bisericii constantinopolitane, contra lui Chiril Lukaris şi capitulelor calvine, urmată de un tratat propriu al lui Dosoftei împotriva aceleiaşi „nebunii" a Reformaţilor: Brîncoveanu primeşte laude de la patriarh, de la Hrisant, nepotul său, atunci numai arhimandrit la Sf. Mormînt, de la profesorul lui Constantin Duca, Spandoni dikeofilaxul şi dascălul de ştiinţi de la şcoala Fanarului[1]. Apoi, în acelaşi an, un „enchiridiu", un manual contra „Schismei papistaşilor", imprimat în tipografia domnească din Bucureşti, cu porunca Domnului[2].

Pentru acelaşi scop se dădu la 1699 o ediţie nouă a „Pravoslavnicii mărturisiri", în greceşte[3], în care se aduceau lui Vodă omagii în prosă de Dosoftei însuşi, iar în versuri de Sevastos Trapezuntinul, „dascăl al ştiinţilor în Bucureşti", de protomedicul Ioan Comnenul, predecesorul lui Pylarino, de elevii Şcolii Domneşti din Bucureşti şi de aceia, ajutaţi de Brîncoveanu, ai „şcolilor din Ianina". Dintre cărţile româneşti ale epocei, acelaşi curent a adus darea la lumină a *Pravoslavnicei mărturisiri* în 1691 şi a *Invăţăturilor creştineşti*, tipărite, ca operă de maestru a sa, de tipograful Gheorghe Radovici, elev al lui Antim, la 1700, în Snagov[4].

Dosoftei îşi termină marele rol de luminător al creştinătăţii orientale la 1707. El avea doi nepoţi: unul, Neofit Notara, era locoţiitorul său de Scaun, *epitropul* său la Ierusalim; celălalt,

[1] Descrisă în Legrand, II, p. 458 și urm.

[2] *Ibid.*, pp. 475-8.

[3] *Ibid.*, III, p. 202.

[4] Lui Dionisie Seroglanul i se dedică la 1689 de Ilie Miniat, vestitul orator, ierodiacon și notariu al Mitropoliei Filadelfiei, un λόγος ἱστορικὸς τῆς ἱερᾶς πολιτείας, despre Dionisie Comnen, și el patriarh de Ierusalim, și redactat de o rudă a lui Ieremia Cacavela, Gherasim: συγγραφεὶς παρὰ τοῦ ἐν ἱερομονάχοις λογιωτάτου ἱεροκήρυκος Γερασίμου τοῦ Κακαβέλα. Se tipărește în Veneția, unde locuia și predică Miniat,—cu cheltuiala unui dragoman al Republicei, Isaac Rali din Halep.

Hrisant, fratele lui Neofit, făcuse întinse şi solide studii în Apus, unde formase legături durabile cu mai mulţi învăţaţi [3]. Pe lîngă bogata sa corespondenţă cu fruntaşii creştinătăţii răsăritene: Constantin Brîncoveanu, soţia lui, Doamna Maria, Antioh Cantemir, Grigore Ghica, Ştefan Cantacuzino, Constantin, tatăl acestuia, Mihai Racoviţă, Mavrocordateştii şi alţii, el primia scrisori pentru scopuri de ştiinţă de la „Latini" ca Adelung, Anton Cornaro, Briccianino din Padova, doctorii Fortunato din Siria şi Pylarino, — care semna „Pylarinus", din Veneţia, la 1 şi 6 Septembre 1699, — de la un Giustiniani din Pera, de la cardinalul Leopold Kolonics chiar, în 1702; de la un Ludolf, a cărui familie dădu apoi un ambasador napoletan la Constantinopol, de la Orlik, Hatmanul polon al Cazacilor aliaţi cu Carol al XII-lea, de la Papadopol Comnen, de la Englesul Payne, de la compatrioţii acestuia Sherman şi Wortley; în sfîrşit, pentru a termina cu un nume mare, de la Mihail Le Quien, autorul „Orientului creştin" [2].

Hrisant reunia multe însuşiri în persoana sa activă şi dibace, Ca scriitor, a tradus din latineşte pe Iuvenal şi din elineşte în greceşte *Pareneticele* lui Vasile Macedoneanul, apărute în 1691 şi a dat nişte Omilii, care s'au tipărit la Veneţia, în 1734, după moartea lui; a redactat *Didachii*, a compus o geografie, un tratat despre aforism, o explicare a *Institutelor*, descripţii geografice şi lucrări istorice, a resumat în Κιτάϊα δουλεύουσα exploraţiile lui Milescu în China [4] şi în sfîrşit a alcătuit un Συνταγμάτιον care a ieşit de supt teascurile din Tîrgovişte la 1715 [5]. Ca iubitor de literatură a organisat tipografii, a tipărit cărţi, a făcut corecturi la dînsele.

Ca agent politic, a petrecut adese ori, însărcinat cu deosebite misiuni, în principate. Ştim mai puţin ce a făcut ca patriarh

---

[1] Pentru un Dimitrie Gh. Notara, scriitor, *Bis. ort.*, XV, pp. 783—4; Sathas, p. 234.

[2] Scrrsorile grecești se află în Legrand, *Épistolaire*; de la cele latine nu ni-au rămas deocamdată decît lista numelor și datelor. V. *ibid.*, pp. XI—II. Cf. și Papadopulos Kerameus, *o. c.*, IV, pp. 264 (290), 384.

[3] Legrand, *o. c.*, III, pp. 5—6; A pus să se traducă povestirea Milescului.

[4] Erbiceanu, *Cr. greci*, pp. 107—8; Legrand, *Bibl. grecque vulgaire*, III, pp. 342—441.

[5] Descris șt în *Archiva soc. șt. și literare*, X, p. 188, No. 10. Pentru mssle lui v. mai ales Catalogul citat al Bibl. din Ierusalim.

de Ierusalim, succesor al unchiului său. Dar, luată în total, activitatea lui merită luare aminte prin bogăția și varietatea ei, și, după cît știm până astăzi, la noi Hrisant, ca și Dosoftei Notara, n'a făcut decît bine. Servind cultura greacă, ei, ca toți învățații orientali de până la începutul secolului al XIX-lea, n'aveau niciun scop de cotropire națională — astfel de lupte între popoare nefiind cunoscute acelor timpuri—, ci păstrau convingerea că servesc interesele generale ale civilisației, deci și pe ale noastre.

Aceștia nu erau însă singurii prelați greci din Țara-Românească, precum nu erau singurii învățați cari încunjurau și împodobiau tronul lui Brîncoveanu. Dintre cei d'intăiu, mai trebuie însemnați: Gherasim de Alexandria, care dedică lui Vodă, printr'o interesantă scrisoare, un „Cuvînt de prăznuire"[1]; Atanasie, fost de Antiochia, care cere și capătă de la Domnul muntean, la Curtea căruia se stabili în 1700, instalarea unei tipografii arabe pentru creștinii din Siria. In 1701, această tipografie dădea întăia sa lucrare, de o frumuseță deosebită, Liturghia greco-arabă din Snagov, imprimată supt supravegherea unui călugăr din Chaldeia, al cărui nume se întîlnește în această calitate și pe alte tipărituri ale vremii, Ignatie Pytianos[2].

Iar, în 1702, Atanasie, recunoscător, pentru el și pentru ai săi, dedica Domnului binefăcător și mărinimos *Viețile patriarhilor Antiochiei*, pe care anume pentru dînsul le tradusese din arăbește și le complectase până la ieșirea sa din Scaun și până la evenimentul cultural și religios din 1701[3].

---

[1] Descris de Ghenadie Enăceanu, în *An. Ac. Rom.*, secț. lit., XII, p. 163 și urm. O scrisoare a aceluiași către Brîncoveanu, în Erbiceanu, *Cron. greci*, pp. 99—100.

[2] Prefața e de Atanasie. Exemplarul Academiei Romîne poartă o însemnare a lui Constantin Cantacuzino, și adecă: „Aceaste leturghii grecești și hărăpești, fiind aici Sfinția Sa părinte proin Antiochias și rugăndu pre Măria Sa Costandin-Vodă, le-au dat în tipariu. Datu-se-au și dumnealui lui jupăn Costandin C: biv Vel Stolnic aceasta, carea acum să chiamă că iaste din cărțile dumnealui". Cartea fu dată apoi, la 1723, mănăstirii Văcăreștilor de Nicolae Mavrocordat; Grigore Ghica, luînd-o cu sine în Moldova, o depuse la mănăstirea sa Frumoasa, puind și o notiță autografă despre aceasta, pe scoarță.— V., pentru tipăriturile orientale la noi, Papadopol-Calimah, în *An. Ac. Rom.*, XVIII, secț. istorică, iar, pentru Atanasie, *Bis. ort.*, XVII, pp. 657-9, 753-5; Papadopulos Kerameus, *o. c.*, I, p. 351.

[3] Există numai un manuscript, foarte frumos, al acestei opere. A fost descris în *An. Ac. Rom.*, XX, secț. istorică, p. 224 și urm. Cf. și Erbiceanu, în *Bis. ort.*, XIII, pp. 31-9, 531 și urm.

Și, pentru a fi complect, pentru a da impresia acestei strălucite Curți de patriarhi, mitropoliți și episcopi, trebuie să mai amintim pe cel de Silistra, Atanasie, care scrie dediçația, lui Brîncoveanu și fiului acestuia, Ștefan, din fruntea „Panopliei dogmatice", tipărită în grecește la 1710, cu versuri de Anton dascălul Fanarului, și alții[1]. Apoi Auxentie, fost de Sofia, pe care l-am întîlnit și mai sus și care tipărește cu spesele lui la 1703, în București, Ἑρμηνεία καὶ ἀκολουθία εἰς ἐγκαίνια ναοῦ, dedicată patriarhului constantinopolitan Gavriil, precum, în 1709, un alt produs al teascurilor muntene fu închinat de Mitropolitul Antim lui Atanasie, urmașul lui Gavriil, Βίβλος ἐνιαύσιος. In sfîrșit, la alegerea episcopului Ardealului, Atanasie Anghel, în soborul Mitropolitului muntean se găsiau doi foști arhiepiscopi, de Adrianopol și Sofia, precum și un titular de Sivas[2].

Venind acum la învățații de meserie, la dascălii și la tălmăcitorii de cărți, înaintea tuturora ni se înfățișează numele lui Sevastos Kimenitul, care se numește însuși „cel d'intăiu dascăl", adecă începătorul acelei Academii domnești ai cării elevi au fost pomeniți în cîteva rînduri pănă aici, ca și acest învățător al lor. Sevastos se găsia mai de multă vreme în București, cum știm, și, fiindcă numește elev al său pe Hrisant[3], e de crezut că-l va fi adus unchiul tînărului monah, patriarhul Dionisie după 1687, cînd era încă în orașul lui natal[4]. Dar abia în 1689, în al doilea an al Domniei lui Constantin Brîncoveanu, se aprinse această a doua lumină a culturii superioare orientale: Academia din București, probabil tot cu sfatul patriarhului de Ierusalim. Inainte de aceasta, fiii Domnului învățau în casă[5].

Pănă la 1702, anul morții sale, Sevastos conduse studiile felurite din noua școală înzestrată de fondatorul ei cu veniturile vămii Greaca[6]. In București compuse Trapezuntinul o sumă de

---

[1] Cartea e de Alexie Comnenul.

[2] *Cartea sfîntă*, p. 78; Popea, *l. c.*, pp. 12-13. Pentru clericii străini, mai v. *Rev. teol.*, III, p. 222; Papadopulos Kerameus, IV, pp. 44 (164), 385.

[3] Legrand, *Épistolaire grec*, pp. 1-2.

[4] Papadopulos Kerameus, *o. c.*, I, p. 99 (96).

[5] Asupra școlii ar fi un articol în Λόγιος Ἑρμῆς. V. Legrand, *Éph. daces*, II, p. 42, nota 1.

[6] Asupra naturii studiilor, v. programul amănunțit, publicat în *Bis. ort.*, XV, p. 489 și urm.

opere de natură filosofică şi teologică. In 1701, se tipăria *Eortologiul,* prelucrat de acesta, cu o prefaţă de Antim Ivireanul. O altă operă „originală" a lui e *Dogmatica didascalie a Bisericii Răsăritului,* imprimată la 1703 de Gheorghe Castriotul Postelnic, un cunoscut boier muntean[1]. Pe lîngă acestea i se datoresc o sumă de traduceri, mai mult amplificări, cum le declară el însuşi, din Isocrat, din Aristotel, „despre virtuţi", din Sinesiu şi Teofilact şi, în sfîrşit, din Agapet: cum se vede, dascălul nostru afecţiona discursurile morale către patroni, şi o prefaţă a lui către Brîncoveanu, foarte lăudătoare şi foarte banală, ni arată că el însuşi avea chemare pentru acest gen de literatură mănoasă[2].

Nu cred să fi făcut discursuri originale Sevastos Kimenitul; cel puţin autorul acestor studii nu le-a văzut. Un altul era marele orator al Curţii neo-greceşti a Brîncoveanului: Maiota, predicatorul Curţii, căruia îi urmă mai tărziu în această sarcină un Grec din Veneţia, din şcoala deci de oratorie a celebrului Miniat: preotul Ioan Abramios. Spre deosebire de Abramios însă, Maiota nu era numai „propoveduitorul sfintei evanghelii al Besearicii cei mari", ci şi „al limbii ellineşti şi latineşti dascăl al prealuminaţilor fii ai blagocestivului Domn al Ungrovlahii".

In cea d'intăiu calitate, el ţinea discursuri la sărbători, în greceşte, şi unul din ele se păru atît de frumos, autorului sau ascultătorilor, încît, tradus şi în româneşte, fu publicat de „Mihai Iştvanovici ipodiaconul, tipograful", la 1706, cu o prefaţă de laude către bătrînul şi chinuitul de boală Mitropolit Teodosie. Altul văzu lumina în greceşte numai, la 1697[3]. Iar, în calitatea de dascăl, Maiota redacta, ni spune Del Chiaro, discursurile pe care le pronunţau apoi elevii săi beizadelele. Fireşte că principii nu pomeniau pe adevăratul autor, şi astfel patru cuvîntări de serbătoare, foarte bine compuse, fură tipărite la 1701-2 supt numele celui mai iubitor de carte dintre fiii Voevodului, Şte-

---

[1] Despre care va fi vorba mai departe. Cartea a fost semnalată întăiu în notele bibliografice din *Buciumul,* I, p. 191.

[2] Cf. *An. Ac. Rom.*, XX, pp. 235-8 şi Erbiceanu, *Cron. greci,* pp. XXIV, 203-4; Papadopulos Kerameus, *o. c.*, IV, pp. 98-9 (95). Gheorghe Chrisogon din Trapezunt, care nu e Gheorghe fiul lui Teodor, ci bursierul şi agentul financiar al lui Brîncoveanu, era nepotul lui Sevastos. Cf. Erbiceanu, *l. c.*, pp. XXVI, 204 şi urm.; Lambros, p. 290.

[3] *Bibl, rom.*, pp. 350—1.

fan[1]. Se pare însă că o schiță a discursului o făcea tînărul principe, dei vreme ce una dintre cuvîntări e atribuită lui Ștefan, cu toate că se spune că a rostit-o fratele mai mic al acestuia, Radu. Iar, în 1704, Maiota vorbia prin gura și supt numele chiar al lui Radu, într'un λόγος asupra Patimii lui Hristos pe care așa-zisul autor îl dedică patriarhului de Ierusalim, lui Dosoftei[2]. De altfel Radu era un cocon sîrguitor, harnic la învățătura limbii italienești[3], precum fusese harnic fratele său Constantin la traducerea în *aplà* a Vieților lui Plutarh.

In al treilea rînd ar veni, între cărturarii lui Vodă, Ioan Cariofil, un vechiu oaspe al Țerii-Romănești, unde se refugiase acest elev al lui Teofil Coridaleu, urmărit pentru eresuri calvinești. De și între persecutorii săi se găsia și Dosoftei de Ierusalim[4], el fu bine primit și avu cu Stolnicul Constantin, în chestii religioase, discuții care dădură naștere unei cărți: Ἐγχειρίδιον, scrisă după cererea „prea-nobilului și prea-învățatului domn dumnealui Constantin Cantacuzino”. Autorul ei muri în București la 1692, în ziua de 22 Septembre, și cartea apăru abia în 1697, prin îngrijirea lui Antim[5]. *Efemeridele*, scurte notiți cronologice, ziar politic și de familie, de cea mai mare însemnătate pentru istoria noastră, apărură abia dăunăzi la Atena; iar din viețile de mucenici pe care le scrise — unul din aceștia e un Ioan Romînul din secolul al XVII-lea — nu cunoaștem nici-o ediție[6].

Versurile de pe mormîntul lui Cariofil sînt făcute de poetul medic Ioan Comnen, care, luînd cîrja păstorească, deveni Ieroteiu, arhiepiscop de Silistra. Ioan făcu și versurile către Brîncoveanu

---

1 C. Erbiceanu le-a descoperit și publicat în traducere romănească, la 1891; iar unul din ele se află, în grecește, cuprins în *Catalogul istoric* al lui Daponte; Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 174 și urm.

2 Legrand, *Épistolaire grec*, p. 14.

3 *Bis. ort.*, XV, p. 674 și urm. Pentru discursurile lui Ștefan, v. și *Rev. teol.* III, p. 315 și urm.; Papadodulos Kerameus, *o. c.*, II, p. 565 (492). Discursuri făcute de profesorul lor mai țin pe acel timp Șerban Cantacuzino și Matei Crețulescu (*Rev. teol.*, III, pp. 338—9; Xenopol și Erbiceanu, *Serb. școl.*, p. 396). V. și Papadopulos Kerameus, *o. c.*, IV, pp. 92-3 (82).

4 V. prefața lui Erbiceanu la traducerea *Efemeridelor* lui Cariofil.

5 El făcu și prefața. Pentru data morții lui Cariofil, v. Erbiceanu, *l. c.*, p. 5.

6 Viața lui Ioan Romînul, tradusă în limba noastră, se păstrează într'un ms. la Ac. Rom.

d'înaintea *Eortologiului*. Dar, afară de aceasta, activitatea lui literară a fost destul de întinsă. Comnenul nostru, autorul Descrierii Atosului [1], a tradus în aplà Tîlcul evangheliilor de Teofilact, dedicîndu-l lui Brîncoveanu la 1702 [2]. Iar pentru Constantin Stolnicul, un om care se interesa mult de trecutul marii sale familii, el făcu o transpunere analoagă a vieții Impăratului Ioan Cantacuzino, lăudînd, firește, în precuvîntarea măiestrită, tot pe Voevodul țerii [3]. In fine, poate tot acest scriitor e acela care a tradus *Prognosticul* lui Acxtelmeier, în 1698, și „Roma plîngînd", un pamflet în versuri pe care ni l-a păstrat același manuscipt [4]. O altă traducere a lui din latinește, „despre vrîstele omului", a fost făcută pentru Mitropolitul de Silistra [5]. După ce, trecînd prin Athos, Ioan deveni Ieroteu și doctorul Mitropolit, Comnenul rămase la București, în relații literare strînse cu Constantin Cantacuzino și cu Nicolae Mavrocordat, pentru care făcu corectura la περὶ τῶν καθηκόντων [6]. El muri în 1719, și, între multele sale ocupații, avuse și pe aceia de profesor la Academia Curții.

Un al doilea poet de „epigrame", mai independent și cu mai mult talent decît cel d'intăiu era harnicul corector de cărți Mitrofan Gregoras din Dodona, călugăr, nepot al lui Mitrofan de Cizic. Dacă a scris mult acesta, dacă, pe lîngă pomenitele „epigrame" și o povestire „despre cele întîmplate în Muntenia" [7], a dat publicului grec sau grecisant din epoca sa „prosomii" către mai mulți sfinți, un Teotocariu către Maica Domnului și canoanele Sf. Antim, cerute de Mitropolitul cu același nume, pentru biserica lui din București, iar ale Sf. Ieroteiu, pentru un arhidiacon Ieroteiu, care poate fi Comnenul,— aceasta nu trebuie pus pe sama lungii lui vieți de o sută și mai bine de ani, pe care o termină în București după Iulie 1730. Căci începu a scrie

---

[1] V. și *Rev. teol.*, III, p. 237.

[2] *An. Ac. Rom.*. XX, p. 237.

[3] Pentru Constantin Cantacuzino se traduce și viața lui Matei, străbunul lui, din latinește, de Atenianul Argyros (Papadopulos Kerameus, IV, p. 827).

[4] *An. Ac. Rom.*, *l. c.*, pp. 219—22.

[5] *Rev. teol.*, III, p. 362; Papadopulos Kerameus, *o. c.*, II, pp. 567-8. Cf. *ibid.*, p. 104 (111).

[6] *An. Ac. Rom.*, *l. c.*, p. 204. V. și Atanasie Comnen, la a. 1722.

[7] Papapopulos Kerameus, *o. c.*, IV, p. 155.

tărziu, în timpuri de înstrăinare, lipsă și boală, cu vederile pierdute și picioarele amorțite de bătrînețâ, ceia ce-l făcea să refuse versurile pe care i le cerea Nicolae Mavrocordat.

Dar într'o vreme, cînd, în românește, în grecește și în cele mai multe limbi, alcătuitorul de stihuri nu trebuia să fie un poet, în sufletul acestui Tithon al Musei licăria ceva din flacăra sfîntă. E un poet care vorbește în versurile lui elinești, cînd își plînge, așa de bătrîn, înnegurarea și străinătatea:

Cine va da celui mult încercat și străin,
Acelui ce versuri vă face, — pentru-a' lui versuri
Loc de odihnă până la căpătul vieții?

sau

Lumină ești, Doamne; ridică de-asupră-mi
Acest întunerec, și dă-mi iar lumină;
Păzește pe-acela ce ți se închină...

ori, în sfîrșit, în aceste versuri către privighitoare:

Vin', o cîntăreață de cînturi străine,
Și pe mine 'ntristatul de grijile vieții
Fă-mă să simt bucuria și să fug pe deplin
De cursele lumii și să ajung între munții
Unde nu este o viață de grijă,
Nici pentru pîne urît nu-i străinul...

Fără îndoială, frumoase versuri, de și munții orbului Mitrofan se găsesc prea departe pentru a-i ajunge „întristatul de grijile vieții" și umbresc numai valea de odihnă a rîului Lethe [1].

Și, ajungînd acum la cei mai mici și mai puțin cunoscuți, iată Nicolae Bubulios, care face versurile de rigoare pentru *Orologiul* grec, tipărit la 1714; un ἰατροφιλόσοφος și acesta. Apoi Galaction Vidalis, care compune Prefața la *Antologiul* grec din 1697 și „Nichifor ieromonachul Marthales, Glykys, din Chandax, (Candia) în Creta, și egumen al cinstitei mănăstiri a Rîmnicului", care scrise cuvîntarea la Acolutia Sfintei Ecaterine din 1710 [2].

---

[1] Pentru Mitrofan. v. tipăriturile din timpul presenții lui în Muntenia și mai ales Daponte, în Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 125 și urm. Cantemir îl numește, în *Ist. Imp. ot.*, p. 135, nota 11, imitator al poeților antici.

[2] Altă tipăritură grecească din această epocă de înflorire, mai cunosc pe aceasta: Acolutia Sf. Visarion, din care ni spune editorul din 1792 că o primă ediție ieși supt Brîncoveanu, iar o a doua pe vremea lui Scarlat Ghica. De altele voiu avea prilej a vorbi mai jos la tipăriturile din Iași, supt a doua Domnie a lui Nicolae Mavrocordat.

M'am întins atît de mult asupra acestei înfloriri literare în greceşte pentru a se vedea mai bine cu cît întrece ea activitatea analoagă din timpul Fanarioţilor, cari n'avură nici averea, nici lunga stăpînire, nici mărinimia şi liberalitatea marelui Domn romîn. De altfel, fără studiul amănunţit al acestei mişcări nu putem înţelege pe cărturarii romîni, cari au primit creşterea şcolii greceşti, cari au trăit alăturea, în comunitate desăvîrşită de idei şi sentimente, cu promotorii culturii elenice.

Şi acum, înainte de a închide acest capitol de lămurire şi pregătiri, înainte de a studia însăşi cultura şi literatura românească de pe pămîntul Romînilor, se impune să vedem care a fost într'adevăr rolul cultural al lui Nicolae Mavrocordat şi al Domnilor contemporani cu dînsul din epoca fanariotă, până la 1730. Din această cercetare, vor resulta poate şi unele lucruri nouă.

Alexandru Mavrocordat, care-şi zicea ἐξ ἀποῤῥήτων, şi-i plăcea a fi numit astfel, era un om de o neobişnuită pricepere, în politica cea curată, în cea necurată, ca şi în domeniul spiritului. Invăţase carte întâiu la Meletie Sirigul, acel vestit profesor şi învăţat grec căruia Vasile Lupu-i comandase traducerea în aplă a cărţii Impăratului Ioan Cantacuzino contra Mohamedanilor [1]. Trecuse apoi în Italia şi se întorsese doctor în medicină din Padova, unde studiase şi alte lucruri decît acelea care-i trebuiau pentru cariera ce-şi alesese. Nu numai că-i plăcu totdeauna să cetească operele altora, dar fu însuşi un autor fceund şi distins. N'avem *Mysicele* sale, o operă de archeologie, care trebuia să cuprindă multe lămuriri folositoare [2], şi ar fi greu să se vadă care e partea lui în anumite cărţi scrise de Europeni asupra istoriei turceşti în secolul al XVII-lea. I se atribuie o Sintaxă [3], şi cunoaştem o altă operă gramaticală a lui: „Prescurtare a meşteşugului retoricei după întrebări şi răspunsuri" [4]. Tălmăcirea lui Aristotel, Istoria greacă, Memoriile (1682-7), scrisorile [5]

---

[1] *An. Ac. Rom.*, XX, pp. 211-2.

[2] Cf., asupra lor, A. G. Mavrocordato, *N. Mavrocordat şi D. Cantemir*, în *Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi*, V, p. 574, nota 41.

[3] Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 185; Papadopulos Kerameus, *passim*.

[4] Σύνοψις τέχνης ῥητορικῆς κατὰ πεῦσιν καὶ ἀπόκρισιν Ἀλεξάνδρου τοῦ ἐξ ἀποῤῥήτων. Formează ms. grec 81 al Bibl. Ac. Rom.

[5] V. Erbiceanu, *l. c.*

și discursuri se mai menționează încă prin cataloagele de bibliotecă [1], dar principala-i operă e 'Ιουδαϊκά, pe care fiul său Nicolae puse să o tipărească în București la 1716. Prin lucrarea sa asupra *Circulației sîngelui*, din care Cantemir [2] citează mai multe ediții italiene, el făcu cunoscut unui public mai larg cunoștințile sale ca medic. Iar, cît despre „istoria cea mare de la Facerea Lumii până în zilele noastre", nu se poate spune nimic cu siguranță. O pomenește tot Cantemir, și s'ar putea ca un fragment dintr'însa să se fi păstrat: îl vom analisa la capitolul cronicilor ţerii.

Creșterea pe care o primiră copiii eruditului Grec fu solidă și aleasă. Nicolae, bucurîndu-se de dînsa, deveni un învăţat și un scriitor ca și tatăl său. Dar ea inspiră iubirea de cultură și fratelui mai mic, Ioan, care se deosebia mai mult prin bunătate și printr'o frumuseţă puţin obișnuită. Sora lor, măritată cu Matei Ghica, învăţase medicina și cerea bailului, într'un rînd, niște doctorii [3]. Se lăuda în 1740, cînd era acum „o femee înaintată în vîrstă", „spiritul ei ager și bărbătesc" [4]. Nicolae avea, în fine, un văr de pe mamă, Ioan Chrisoscoleu, care fusese Iesuit la Roma, învăţase medicina la Padova și luase o diplomă de doctor în Siena, cu care se întoarse în Ţara-Românească pentru a cădea jertfă agitaţiei produse contra Grecilor de intrarea armatelor nemţești [5].

Cînd fu numit Domn întâia oară, în Moldova, Nicolae veni cu cele mai bune intenţii, și Domnia lui, afară de cîteva acte de răzbunare, a putut fi lăudată. Aspru, dar drept, mîndru, dar demn, foarte integru și dorind sincer a face binele, el șterse întru cîtva în ochii pămîntenilor pata de a fi un străin. In Ţara-Românească, domni mai rău, în împrejurări grele, pus între închisoarea Nemţilor și sabia gelatului din Constantinopol. Dar a doua Domnie a lui aici fu o Domnie prosperă și fericită.

„Om prea învăţat în toate învăţăturile, așa filosofești, astronomești, cum și teologești,— carele se arată din cărţile ce au

[1] Pentru memorii, Papadopulos Kerameus, III, p. 447 (78).
[2] *Ist. imp. otoman*, p. 135, nota 11.
[3] Hurmuzaki, IX [1], p. 607, no. 731.
[4] *Ibid.*, p. 677.
[5] Del Chiaro, pp. 227-30. Era fiul Mărioarei, sora Exaporitului (Papadopulos Kerameus, *o. c.*, I, p. 443).

făcut și se află tipărite; om vestit și la Impărățiile creștinești", așa-l caracterizează cineva care avea destulă învățătură pentru a putea prețui pe a altora, Nicolae Costin [1]. Și aiurea același sciitor judecă astfel pe Domn: „cinsteș om; și în filosofii și în istorii și într'altele ce se cade a ști un Domn, era deplin învățat: știa și cîteva limbi" [2].

Ca scriitor, Nicolae-Vodă a scris un singur tratat original de o oarecare întindere, tratat pe care-l compuse în închisoarea sa adeleană. E o operă de filosofie morală, ale cării elemente au fost culese în amintirea multelor lecturi ale autorului. Titlul e Περὶ τῶν καθηκόντων Despre datorii; e împrumutat, cum se vede, de la celebrul tratat al lui Cicerone. Intors în Muntenia ca Domn după moartea fratelui său Ioan, Nicolae Mavrocordat își tipări lucrarea: ea apăru în Tipografia Domnească, „cu îngrijirea lui Gheorghe Trapezuntios, dascăl al Școalei Domnești din București" [3], cu o prefață a lui Ieroteiu de Silistra și versuri din partea dascălului și a lui Dimitrie Gheorgulis Notaras, în Decembre 1719. Ea fu de două ori tradusă în latinește, pentru publicul european, de bibliotecariul Forlosia și de pensionatul Domnului, elenistul Bergler, care primi mulțămiri călduroase pentru aceasta în Mart 1722 [4]. Edițiile repetate — trei la număr — și traducerile — există și una în nemțește și în Franța se gătia o alta — se justifică firește, mai mult prin situația politică a autorului, lucrarea fiind, cum am mai spus, banală [5]. La o dată necunoscută, Mavrocordat traduse din latinește în aplà *Theatrum politicum*, care se tipări numai supt succesorul lui, Constantin-Vodă, la 1758, în Lipsca, cu cheltuiala unei mănăstiri din Cipru. E o lucrare întinsă care s'a cetit cu interes pe vremuri și s'a învrednicit și de o traducere românească, asupra căreia vom vorbi mai departe [6]. Incă în 1802 apăru o a treia ediție a traducerii grecești, la Veneția.

---

[1] P. 73.

[2] P. 88. V. comunicarea mea la Academie în 1926 despre Biblioteca Mavrocordaților.

[3] Traducere, din îndemnul lui Antim Mitropolitul, ceva din ale lui Ioan Damaschin (Lambros, *o. c.*, p. 290).

[4] *Épistolaire*, pp. 170-1, No. 125.

[5] V., pentru editii, *Archiva soc. șt. și lit.*, X, p. 185 și urm.; articol al d-lui A. G. Mavrocordato.

[6] Un ms. o atribuie lui Abramios (Xenopol și Erbiceanu, *Serb. școl.*, p. 408).

Daponte pune în socoteala lui Nicolae şi tratatul despre Viaţă şi Moarte, un dialog în care domnescul autor a căutat să imite pe Lucian[1]. Acest opuscul s'a scris poate după acela despre nicotină, o satiră împotriva acestei otrăvi căutate, satiră care apăru, într'o broşurică foarte rău tipărită, numai în 1786, cu indicaţia autorului, care nu era însemnat însă pe manuscripte[2]. Mitrofan Gregoras fusese rugat a scrie versuri la περὶ καθηκόντων, şi el se îndreptăţise că nu mai poate cînta în bătrîneţele lui înaintate şi dureroase. Aceasta nu-l împiedecă de a scrie în proză contra ideilor Domnului său, şi acesta răspunse în cîteva rînduri care sînt prea pasionate pentru a nu fi întipărite de ironie[3]. Să nu trecem cu vederea nici Φιλοθέου Πάρεργα, lucrare de morală a lui Nicolae-Vodă, apărută la Viena, în 1800, fără adevăratul nume al autorului, şi cercetările gramaticale asupra limbii părinteşti[4].

Asemenea literatură e o literatură de erudiţie, care derivă, nu din necesitatea sufletului de a împărtăşi idei nouă şi sentimente adevărate şi puternice, ci din reminiscenţe de cetire şi din culegerea răbdătoare a părerilor şi cuvintelor altora. Cărţi ca acestea se scriu în epoce de studii stăruitoare, de oameni foarte învăţaţi, cari cunosc multe, fără a putea da ceva de la dînşii. Autorul imitaţiilor retorice şi filosofice de care am vorbit, avea o mare bibliotecă, cuprinzînd manuscripte şi opere tipărite în deosebite limbi străine. Intre cele d'intăiu, care contribuiau să deie colecţiei o valoare de vre-o 600.000 de lei, se afla, ne asigură Sulzer, de la care ştim cele ce privesc biblioteca lui Mavrocordat,— catalogul ei l-am găsit şi tipărit însumi în „Analele Academiei Romîne" — şi o Biblie coptă din secolul al treilea. Se află într'însa admirabile ediţii de clasici, tipărituri din Oxford,

---

[1] Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 182; dar cf. p. 185. Titlul complect e: Διάλογος περὶ ζωῆς καὶ θανάτου, τὰ τούτων πρόσωπα: ἄνθρωποι φιλόϋλοι καὶ φιλόκοσμοι, θάνατος, δικασταί, ψυχαὶ σοφῶν ἀνδρῶν.

[2] Λόγος κατὰ νηκοτιανῆς..., ἐν τῇ παρὰ τοῦ παπᾶ κὺρ Μιχαὴλ Ῥὼ καὶ κὺρ Γεωργίῳ χατζῆ Δήμου Τρικκαίου συσταθείσῃ τυπογραφίᾳ. Cf. Lambros, *o. c.*, p. 20.

[3] Erbiceanu, *Cron. greci*, pp. 125 şi urm., 183.

[4] Papadopulos Vretos, II, pp. 112-3; Papadopulos Kerameus *o. c.*, I, pp. 358, 424; IV, p. 86 (71).

legate luxos: o sală anume li era reservată în mănăstirea cea nouă domnească din Văcărești[1].

Cum vom vedea, această bogăție, moștenită de la Alexandru Exaporitul sau cumpărată cu bani românești, s'a împrăștiat, s'a înstrăinat, s'a pierdut, din vina oamenilor și a împrejurărilor, afară de frumosul volum din Boileau, legat în marochin roșu cu stema munteană, care e acum în biblioteca mea. E păcat că între manuscriptele rare, care nu ne interesau direct cele mai multe, se afla — și a dispărut cu dînsele—, o carte pe care Sulzer o citează supt numele ispititor de „Von den wallachischen Meyereyen" și al cării autor era Nicolae Mavrocordat însuși[2].

Invățatul principe era bucuros să aibă în jurul său învățați, pentru a-i cînta laudele, pentru a-i scrie faptele, pentru a-i ținea de urît sau pentru a tipări cărți ce i se păreau folositoare, ca Dicționariul Sf. Ciril[3], care ieși poate la București prin 1723. Dar, fiindcă Nicolae-Vodă n'avea nici mijloacele, nici firea darnică românească a Brîncoveanului, multe dintre aceste rătăcitoare păsări ale științii zburau răpede de lîngă dînsul, umplînd de țipete indignate văzduhul faimei. Așa doctorul Mihail Schendus Vanderbech, a cărui *Empirică* se tipări de Schebhen, la Augsburg, împreună cu atacurile contra lui Mavrocordat, la care fusese un timp[4], și, ca și dînsul, se zice, Fonseca și chiar Ferrati[5].

Dar se pare totuși că Ferrati muri în serviciul muntean. Oricum erau oameni cari se împăcau cu viața de la Curtea luminată a Voevodului. Intre aceștia trebuie pomenit Ștefan Bergler, de care ne vom ocupa îndată; „bătrînul Polon", pe care Nicolae-Vodă îl întrebuința în Ardeal pentru misiuni[6]; Del Chiaro,

---

1 Sulzer, III, p. 37, nota a; partea inedită, copie la Bibl. Ac. Rom. Cf. Atanasie Comnen, la a. 1757; Papadopulos Kerameus, *o. c.*, IV, pp. 23 (7), 110 (123), 352-3 (387).

2 Sulzer, ms. citat.

3 Legrand, *Épistolaire*, p. 173, No. 126; p. 174.

4 *Empirica illustris per septem nobillissima euporista familiaria remedia*, authore Michaele Schendo R. C. S. Eq. Vanberbech, etc., addita authoris apologia adversus Mavrocordati sycophantias, par le docteur Conrade du Schebhen. Cf. Sulzer, II, pp. 91-2.

5 Sulzer, *l. c.*

6 *Begebenheiten*, pp. 234-5. Titlul complet al călătoriei, pe care am mai citat-o odată mai sus, e: „Begebenheiten eines Teutschen, nicht nur auf seinen

care plecă din țară numai la prinderea lui Mavrocordat [1], Grecul Lazaro și Ragusanul Bettera, cari dădeau lecții de grecește și italienește celor trei beizadele, cu folos mare pentru Constantin, care păstră tradițiile culturale ale familiei, cu folos mai mic pentru Ioan, care ieși un petrecător [2], și fără niciun folos pentru Alexandru, care rămase, asigură Sulzer, „un prost" [3].

Poate pentru același scop chemase Domnul pe călugărul Anastase Gordios, din Agraphai, dar acesta nu voi să vie [4]. Sarcina de profesori de latinește și franțuzește știm, din Sulzer, că o îndepliniau alții.

Afară de acești dascăli, secretari și medici, Nicolae avea pe lîngă dînsul și pisari pentru limbi străine și ținea în străinătate corespondenți, cu multă cheltuială, precum făcuseră înainte de dînsul Constantin Brîncoveanu și Ștefan Cantacuzino. Dar el stătea în schimb de scrisori cu persoane vestite prin cultura lor, ca arhiepiscopul de Canterbury și Le Quien, cari prețuiau spiritul lui ager și marea lui învățătură elinească [5].

Corespondența cu Hrisant Notara, acum patriarh de Ierusalim, continuă, vioaie, interesantă, familiară. Chemat de mai multe ori de Ioan Mavrocordat, după prinderea fratelui său de Nemți, el veni la București și sfătui pe boieri să se lase de

---

Relsen, sondern vornemlich was ihn in der turkisch Sclaverey", etc.; Frankfurt-Leipzig, 1774.

[1] Sulzer, ms. citat.

[2] Nu cred deci să fie el „beizadeaua Ioan Mavrocordat" care a scris versuri religioase și morale (Papadopulos Kerameus, *o. c.*; IV, p. 217, No. 250).

[3] „Ein Klotz, din halber Narr." Și el mai spune că toți frații se uitau împoncișat: „schielten mit den Augen", dar mai ales cel mare. I se și zicea Chiorul (*Bis. ort.*, XIV, p. 420).

[4] Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 130.

[5] Pentru arhiepiscop, v. *Epistolaire grec*, p. 173, iar pentru le Quien, N. Iorga, în *Arc. soc. șt. și lit.* din Iași, X, p. 132 și urm. Alte scrisori ale lui Mavrocordat, către Gherasim de Alexandria, fiul său Scarlat, pe care-l cunoaștem ca un tînăr foarte zelos și priceput, către Ieroteiu de Silistra, se conservă în ms. 84 al Bibl. Ac. Rom., intitulat Ἰωάννου Νικολάου Ἀλεξάνδρου Βοεβόδα, ἡγεμόνος Μολδαβίης, ἐπιστολαί τινες πρὸς διαφόρους. Ms. precedent, no. 83, cuprinde Κιτάϊα δουλεύουσα a lui Hrisant, liste de Sultani, Viziri și Domni munteni, până la 1757. Pentru relațiile literare și cărțile lui Nicolae-Vodă, mai v. *Rev. teol.*, II, p. 373; III, p. 360, 387; Papadopulos Kerameus, *o. c.*, I, pp. 321-2 (cf. pp. 255, 322); IV, pp. 155, 196 și urm. (232), 370.

simpatiile pentru catolici, care ar fi dăunătoare legii pravoslanice [1].

Supt impulsul lui, Nicolae reorganisă tipografiile din Iaşi şi Bucureşti şi dădu o atenţie deosebită şcoalelor. Ziaristul oficial al Domniei a doua moldoveneşti a lui Alexandru, Axintie Uricarul, laudă întăiu pe Hrisant, „un patriarh foarte învăţat, cît pot zice că în toţi creştinii nu se afla pe atunce asemene cu cu dînsul la învăţături" şi-i menţionează studiile de tinereţă făcute în Rusia, Anglia şi Franţa. Cu îndemnul şi binecuvîntarea lui întemeiè Domnul tipografia de la Sf. Sava din Iaşi, în care ştim că s'au tipărit *Liturghia* românească [2] la 1715; de Ieremia Marcovici, iar în Septembre al aceluiaşi an Ioan Damaschin în greceşte [3], supt supravegherea lui Ioan din Efes.

Am văzut puţinul, foarte puţinul ce s'a tipărit şi la Bucureşti, în tipografia Tuturor Sfinţilor, reorganisată de acelaşi Domn. Cît priveşte şcolile, în Iaşi se stabiliră, tot la Sf. Sava, în noile „case bune", doi dascăli de elinească, unul de grecească vulgară, precum şi „un dascăl ca să înveţe carte slovenească şi altul ca să înveţe pe înţeles moldoveneşte [4]". Plata o făcea Domnul, din veniturile sale [5], iar controlul aparţinea lui Hrisant.

Şcoala munteană, despre care e curios că Radu Popescu, un om învăţat, uită a ni vorbi, în cronica sa oficială, era aşezată la Văcăreşti. Ştim că o conduse prin 1723 Anton [6], iar până la 1739 Gheorghe al lui Teodor din Trapezunt. De la această dată înainte urmă ca director Gheorghe Chrisogon Hypomenas din Trapezunt, autor de canoane şi tropare, şi în acelaşi timp poet, care trăi până în 1745 [7]. Şi ştim iarăşi că în această şcoală a învăţat poligraful Daponte în 1730 [8].

---

[1] Hurmuzaki, *Fragmente*, IV, p. 111. Cartea de geografie a lui Hrisant, tipărită la Paris în 1716, era făcută pentru beizadea Scarlat. Ea are chipul lui Hrisant. Posed un exemplar dat lui Grigore Matei Ghica. Cf. și Xenopol și Erbiceanu, *Serb. școl.*, pp. 407-8.

[2] „În mănăstirea a Sfîntului Mormînt în Stăi Sava, în Iași".

[3] Ἐν τῇ σεβασμίᾳ μονῇ τοῦ ἁγίου Σάββα.

[4] Și Alexandru Mavrocordat făcuse o fundație pentru elevii școlii Fanarului. Legrand, *Épistolaire*, p. 33 și urm.

[5] Axintie Uricariul, pp. 161-3.

[6] Papadopulos Kerameus, *o. c.*, IV, p. 125 (144).

[7] Erbiceanu, *Cron. greci*, p. XXVI.

[8] *Ibid.*, p. 199.

Astfel se formă, se întări și se menținu, cu o oarecare slăbire către sfîrșit, puternicul și largul curent al culturii elenice în principate. In București și Iași se refugiè sîngele cel mai prețios al creștinătății răsăritene, pentru a fi aruncat apoi cu forță până la extremitățile corpului ortodox. Aceste două orașe cuprinseră, resumară, adăpostiră tot ce era mîndru și luminat între creștinii supuși Sultanului.

Aceasta nu era cultura noastră, de și era gloria noastră. Insă cultura românească s'a format din acest impuls, cu aceste modèle. Alegerea cărților, orînduirea lor, alcătuirea formei se făcu supt influența acestei vechi literaturi înviate cu banii noștri și pe pămîntul nostru. Trebuia să vedem izvorul, înainte de a urmări cursul tot mai limpede, mai răpede, mai binefăcător al rîului.

In special literatura religioasă, bogata literatură religioasă din secolul al XVIII-lea, se născu supt această influență. Dosoftei de Ierusalim chemă și învăță pe Antim Ivireanul, și curentul culturii monastice românești porni de la Antim.

O ultimă observație. Cultura greacă ni-a dat material, ni-a dat cunoștinți și forme. Cultura polonă ni-a dat idei, ceva din ideile mari ale Apusului. Sămînța de Alexandrini greci din secolul al XVII-lea nu ni puteau da nici aceasta, nu puteau da suflet literaturii noastre religioase, căci sufletul, cugetarea liberă, îndrăzneață, personală plecase de mult din Răsăritul grecesc.

CAP. II.

Cronicile brîncoveneşti

Cînd Brîncoveanu se sui pe tron, existau aceste două cronici: una apăra interesele Cantacuzinilor, care nu erau cu totul ale sale, precum nu mai erau de mult interese comune ale Cantacuzinilor, de cînd cu nepotrivirea în idei dintre Şerban şi fraţii săi. Alta, începînd încă de la Constantin Postelnicul, vestejia întreaga activitate politică a familiei şi ajungea la cea mai mare violenţă tocmai în Domnia lui Şerban-Vodă.

Ştim că lui Brîncoveanu îi plăcea mult să-şi audă laudele, şi nu supt el era cronica oficială în primejdie de a se stinge. Ar fi prefăcut cu totul leatopiseţul pentru a-l face mai vrednic de strălucirea culturală a Curţii sale, dar lipsia omul pentru aceasta. In întregirea şi limpezirea trecutului se cereau cunoştinţi felurite şi serioase. Pe cînd un narator oficial, un jurnalist al Curţii, care să însemne primblările, expediţiile, serbările şi evenimentele politice ale Domniei se putea găsi mai uşor.

Alegerea lui Constantin-Vodă căzu asupra unui om cu formă îngrijită, unui scriitor care se făcuse cunoscut prin multe şi vestite traduceri de cărţi religioase, unui bun cunoscător al limbii greceşti, care era în stare să citeze la nevoie într'o prefaţă de cîteva pagini pe Democrit şi Aristotele, pe Demostene şi Platon, pe Psalmist, pe Grigore Teologul şi pe Ioan Gură de Aur. Acesta era Radu Greceanu[1].

Era fiul mai mic al lui Tudor Şătrarul. Logofăt supt Şerban-Vodă, pe timpul traducerilor pomenite, el se ocupa încă de pe atunci cu istoria, culegînd din Chalkokondylas notiţe despre Basarabi pentru a le întrebuinţa în Prefaţa Bibliei din 1688. La

[1] Cronica lui, publicată în *Magazinul istoric*, a fost reeditată de Ştefan Grecianu.

1695, el era Stolnic şi împărţia cu Radu Popescu misiunea de a prinde hoţii de la „boazuri”, de a strînge zaherea şi de a drege Orşova, şi, ca şi colegul său, el pierdu această importantă însărcinare prin stăruinţile Banului Cornea.

Peste trei ani, în 1698, toamna, el putea să presinte, cu o prefaţă dintre acelea care plăceau lui Vodă, istoria, orînduită în capitole bine împărţite, a celor d'intâiu zece ani din Domnia acestuia.

Greceanu şi-a continuat lucrarea, pe care adesea o prefăcea, după cererea Domnului, cînd întâia redacţie nu răspundea sentimentelor Curţii, o îndulcia sau o exagera în aprecieri, după împrejurări. In manuscriptele cele mai complecte, ea merge până la Paştile anului 1713, dar ea nu pare a fi fost continuată mai departe decît atîta, până la căderea lui Brîncoveanu adecă. E cea mai oficială cronică din cîte se pot închipui, şi ea întrece cu mult supt acest raport cronicile oficiale moldoveneşti ale timpului: a lui Nicolae Costin şi a lui Axintie Uricariul. In adevăr, aceştia din urmă înregistrează numai întîmplările politice şi amestecă cu acestea ştiri asupra politicii străine. Pe cînd Radu Greceanu notează pas cu pas itinerariul Domnului, trece la răbojul său de cronicar toate faptele mărunte de la Curte şi toate solemnităţile. Nicio cronică a unei singure Domnii — adevărat însă că e o Domnie lungă de un şfert de secol — n'are proporţiile întinse ale acesteia, care nu e terminată. Mai amănunţit decît atîta e numai Ziarul lui Brîncoveanu, acel ziar pe care-l urma cu îngrijire pe foile libere ale calendarelor sale şi care e un nepreţuit izvor pentru istoria timpului.

O altă deosebire între lucrarea lui Greceanu şi lucrările analoage din Moldova e tonul ce se întrebuinţează într'una şi în celelalte. Nicolae Costin, cum vom vedea, nu-şi păzeşte demnitatea de Mare Logofăt totdeauna în ultimele sale capitole, dar, în schimb, Axintie nu-şi înfăţişează judecăţile decît în forma cea mai cuviincioasă şi mai aleasă.

Evident că e şi deosebire de temperament. Greceanu va fi vorbit mai liber decît colegii săi literari moldoveni. Dar mai e şi un alt motiv. Nicolae Mavrocordat nu era un om iertător, şi, în momente de năcaz, nu-şi măsura vorba. Dar, cu creşterea sa elinească, el avea o înaltă ideie de aşa-zisa „demnitate a isto-

riei" și înțelegea ca ea să fie respectată de scriitorii ce stăteau în serviciul său.

Din potrivă, în Țara-Românească, unde existau vechi uri, formate în lungi lupte, Brîncoveanu, care fusese om de partid, care suferise și triumfase, nu se prea gîndia la modèle clasice și la obiectivitatea antică. Ișí plătia istoriograful pentru ca acesta să-i fulgere dușmanii și să-i apere numele.

Ce fel de sentimente-l însuflețiau, ce fel se exprima și ce fel îi plăcea ca alții să se exprime; se poate vedea din acele locuri ale ziarului său în care înseamnă altceva decît conacele și sosirea curierilor. In 1695 el notează astfel căderea unui mare demnitar otoman, care-i făcuse năcazuri și pe care nu-l putea suferi: „Tot la Brîncoveani fiind, ne-au venit veaste de la Odrii cu Stoian vătavul de călărași că au mazilit pe Alì-Pașa Vezirul cu toată lacomă și spurcată Poarta lui, și au pus Vezir pe Mehmet-Pașa, care au fost Caimacan-Pașa, iar pe Alì-Pașa mai pe urmă l-au sugrumat ca pe un căine". Tot astfel pentru o altă destituție bine-venită, în 1699: „pentru Osman Chehaia cel scărnav, trufaș, lacom, cum că l-au scos den chihaialăc, puind pe Cuciuc-Alì-Aga Giumbrucgiul".

Așa trebuie să scrie și cronicarul: să nu ascundă, să nu cruțe, să nu tacă. Și într'adevăr de aceste principii se inspiră Greceanu de la cele d'intăiu linii ale cronicii sale.

Brîncoveanu, care primi cu bucurie Domnia, pe care istoricul său trebui s'o presinte ca primită în silă, avu la început o politică exterioară foarte nehotărîtă, fiindcă așa și trebuia s'o aibă un Domn cuminte. Nemții îi cereau o declarație categorică în favoarea lor, fără a-i pune la disposiție însă mijloacele de apărare. Pe de altă parte, Turcii trebuie să fi observat cu neîncredere cei d'intăiu pași ai Voevodului ce nu fusese numit de dînșii, ci ales de țară. El mulțămi pe acești din urmă, plătind, rechemă pe ambasadorii trimiși de Șerban-Vodă pentru închinare puțin înaintea morții sale, dar continuă să scrie generalilor de peste hotare și trimise chiar la Viena alți boieri, cari să îndreptățească măsurile luate contra celor d'intăiu solii.

Se știe că dintre aceștia unul nu se mai întoarse în țară: Aga Constantin Bălăceanu, neastîmpăratul ginere al Domnului mort. El se făcu de aici înainte apărătorul politicei germane fără tergiversări și compromisuri, al moștenirii legitime la tron în per-

soana lui Iordachi beizadeà, propriul său cumnat. In soacra sa, Doamna Maria, el găsi o credincioasă aliată politică, şi el izbuti a pune mîna în 1689 pe văduva şi fiul lui Şerban. In sfîrşit plîngerile amîndurora fură ascultate cu un interes deosebit de generalul Heissler. După îndemnul Bălăceanului şi al Doamnei, făcu, de sigur, comandantul imperial acea expediţie munteană din 1689, care-i aduse puţin profit şi glorie încă mai puţină. Neîmpăcata ură a lui Bălăceanu contra Domnului dură pănă la moartea Agăi Constantin, în lupta de la Zîrneşti, din 1690.

Greceanu nu tratează cu cît de puţină discreţie această neplăcută desbinare de familie. Dacă tace asupra nemulţămirilor pe care le manifestară la auzul Domniei lui Brîncoveanu şi alţi doi soli la Viena, Iordachi Spătarul şi Şerban Căpitanul, ambii Cantacuzini — „că nu s'au căzut să lipsească Domnia de la mîna Cantacuzinilor”—, dacă vrea să se creadă că toţi ceilalţi trimişi ai lui Şerban-Vodă aflară fără părere de rău schimbarea, cronicarul de Curte e foarte violent faţă de acela care singur ar fi turburat armonia: „Costandin Bălăceanul, căruia vestirea Domnii lui Costandin-Vodă peste voe fiind, altele mai de mult în inima lui hrănind şi socotind, la multă mîhnire au venit şi în zavistie vrăjmaşul adevărului, Diavolul, l-au adus şi cu tot feliul de vrăjmăşie asupra ţării şi a Domnii s'au întors, necunoscîndu-şi ticălosul binele şi folosul casii şi al capului lui şi cinstea care de la Măria Sa Costandin-Vodă era să aibă—, avînd încă din boerie dragoste cu dînsul şi frăţie, ci nu minte cuvîntul carele zice că zavistia nu ştie a alege cele ce este de folos; ci multe mestecături au făcut, cuvinte împrotivnice pre la cei mari de acolo sămănînd, pentru boiarii carii să afla cu dînsul acolo”. El îi pîreşte tovarăşii la sfatul cel rău:. Ungurul Csaky, „om viclean şi înşelător şi mare mincinos”, văduva lui Şerban-Vodă, fiica lui Gheţea Clucerul, care e calificată de „Sîrbcă, de feliu de la Nicopoe, fata Gheţii neguţitoriul de abale, căreia-i urlă”— „acei mueri” — „fumuri mari” prin cap, asămănătoare cu primejdioasele „vînturi bălăcineşti” numai; Heissler apoi, „om trufaş şi lacom”. Cînd, după petrecerea Nemţilor în Ţara-Românească, pe care Brîncoveanu încercase prin toate mijloacele s'o împiedece, Domnul îşi poate răsbuna prin expediţia şi biruinţa din Ardeal la 1690, Greceanu nu iartă pe morţi şi pe învinşi. El ni înfăţişează pe Heissler bolnav de „megalopsihie” şi, în

aceste timpuri de nenorocire, pe Bălăceanu ucis, „rău tăiat şi fărămat”, nu printre luptători, ca un soldat, „ci mai de o margine fiind”. Capul trădătorului, „vînzătorului de ţară”, e expus la Bucureşti „în vederea tuturor” şi, ca epilog al acestei duşmănii, Greceanu judecă astfel pe viteazul şi nenorocitul boier: „Credea şi în avere, şi în cai, şi în arme, şi în vitejii, şi în fantasii nebuneşti, şi nu ştia că nu este Dumnezeu înnaintea celor ce nu se tem de dînsul”.

De aici înainte până târziu, către sfîrşitul lungii Domnii a lui Brîncoveanu, nemulţămiţii cu dînsul nu mai avură un steag şi o căpetenie. Doamna Maria rămase în Ardeal, cu fiul ei, pretendentul, veşnicul pretendent fără noroc. In Octombre 1690 o vedem făcînd o danie bisericii Doamnei înălţată de dînsa, iar la 23 Mart 1691, din Sibiu, Doamna şi fiica ei vitregă, văduva lui Bălăceanu, care semnează Maria din Deduleşti, cer pensii, amintind serviciile aduse de Agă Casei Imperiale. La 1696, fiul ei se afla în corespondenţă cu Propaganda din Roma, de sigur tot în vederea tronului pe care-l rîvnia. In 1703, după optsprezece ani de exiliu, Gheorghe Cantacuzino se însură la Braşov, unde stătea familia, cu Ruxanda sau Casandra, fiica lui Iordachi Ruset şi a unei fete a lui Grigore Ghica, şi Brîncoveanu, care de mult părăsise orice frică de spre această parte, trimise represintanţii săi la nuntă. In 1710, Maria, văduva lui Constantin Bălăceanu, împrumută nişte bani de la „Măria Sa mama ei”. Iar aceasta din urmă trăi, în împrejurări mai mult grele, până la sfîrşitul zilelor ei în Braşov, şi abia la suirea pe tron a lui Ştefan Cantacuzino îşi recăpătă ea posesiunile familiei pe care Brîncoveanu le confiscase, ca unele ce aparţineau unor pribegi şi trădători.

Dar pentru beizadeà Iordachi nu era niciun partid de boieri din ţară şi numai cînd, după căderea lui Brîncoveanu, succesele armelor împărăteşti făcură să se nască speranţa că Ţara-Românească va putea fi smulsă de la Turci, numai atuncea se alcătui, dintre nemulţămiţi şi ambiţioşi, o partidă nemţească, doritoare să aibă ca Domn pe Iordachi Cantacuzino.

Cît despre vechii duşmani ai Cantacuzinilor, de cari Brîncoveanu era legat prin mama sa, cît despre Băleni, aceştia nu mai puteau inspira grijă nimărui. Luptători politici ca Gherghe, ca Ivaşco nu se mai găsiră în acest neam. Grigore, Grigoraşco fostul ginere al lui Şerban-Vodă, se întîlneşte o singură dată în

calitate de conspirator, la 1700, dar fu iertat şi se astîmpără pentru totdeauna. In 1711-2, fiul lui Grigore, Constantin Postelnicul, botezat de Domniţa Ilinca Greceanu, soţia Logofătului Şerban, luă în căsătorie pe o soră a naşei sale, pe o altă fată a Brîncoveanului: Smaragda.

Dacă nu exista însă o oposiţie consecventă, condusă de oameni cari să ştie bine ce voiau, nemulţămiri se produceau, pîri se trimiteau la Constantinopol şi planuri de Domnie nouă tot se formau. Greceanu le denunţă de cîte ori le întîlneşte în calea sa. Astfel face cu tentativa lui Staico pribeagul, pe care-l susţinea vecinul cel rău din Moldova, Constantin Cantemir. Il urmăreşte în toate amănuntele vieţii lui tulburate de alergător după „fantasii" şi de rîvnitor al Domniei, care nu se dă „nici celui ce va, nici celui ce aleargă, ci cui va Dumnezeu." Ii arată stăruinţile zădarnice, rătăcirile prin străinătate, „ruşinea" prinderii şi a morţii în spînzurătoare. Nu uită să pomenească nici soarta complicilor, spînzuraţi şi ei sau aruncaţi în ocnă. Aliatul domnesc al pretendentului, Cantemir, e tratat foarte aspru pentru această intrigă. Se arată raţiunile de recunoştinţă care trebuiau să oprească pe „hergheligiul" de odinioară de a tulbura Domnia munteană, şi „în scurtarea de viaţa lui cea necuvioasă" se descopere o pedeapsă dumnezeiască.

Cînd, în 1700, Dumitraşco Corbeanu, fratele Banului Vintilă, organisă împreună cu „Domniţa fata lui Grigore-Vodă, ce o ţinea Iordachi Beizadè" Ruset şi cu o samă de boieri de ţară şi Greci din Constantinopol, o conspiraţie, al cării scop era să aducă în tronul muntean pe fratele pomenitei Domniţe, Greceanu crezu de datoria sa să înfiereze cu calificative pe toţi vinovaţii. Aici, însă, contrar obiceiului, Domnul, care iertase pe duşmanii săi, ceru îndulcirea tonului. Tudosca Corbeanu nu mai fu o „spurcăciune de jupăneasă" ca la început, şi nu se mai dădură în vileag numele vinovaţilor, ci toată răspunderea căzu asupra unor anonimi, „Greci vrăjmaşi pămîntului acestuia", între cari Nicolae Mavrocordat ar fi descoperit pe propriul său tată, Exaporitul.

In 1703, Constantiin Duca şi Mavrocordăteştii, coalisaţi şi răzimîndu-se pe sprijinul acelor Turci ce aveau atunci puterea, aduseră chemarea la Impărăţie a Brîncoveanului. Acesta încercă în zădar să scape prin obişnuitele dări de bani; el se îmbolnăvi de

năcaz şi de spaimă, dar trebui să se supuie, şi merse, tremurînd în mijlocul strălucitului alaiu ce-l încunjura, să-şi descopere soarta ce-i era păstrată.

Se întoarse Domn pe viaţă, biruitor asupra vecinului şi fostului ginere pe care îl scoase din Scaunul Moldovei, chivernisitor din porunca Sultanului asupra celuilalt principat. Era mulţămit acum în vanitatea sa domnească, dar această mulţămire-l costase scump: tributul fusese crescut, şi, pentru moment, două sute de pungi merseră să sature personagiile influente din Impărăţie. Brîncoveanu înţelegea să fie răsbunat şi prin scris contra voitorilor săi de rău, cari-i făcuse această primejdie mare şi straşnică cheltuială.

Răspingînd o întăie redacţie a lui Greceanu, care, vorbindu-se numai de *duşmani*, i se păru prea slabă, Brîncoveanu dădu Logofătului său ordinul de a nu ascunde nimic. Greceanu mai înainte numise pe Alexandru Mavrocordat printre „ticăloşii'' ce ruinează prin pîrile lor la Turci Ţara-Românească, Radu vorbi deci în voie despre „spurcatul şi vrăşimaşul acela Alexandru Mavrocordat, Marele-Dragoman al Impărăţii turceşti, carele poate fi ca şi veache pizmă şi răutate asupra Domnului în inima lui hrănia, avînd bun prieteşug cu spurcatul acela Vezir Azem''. Ni se spune şi de planul ce formase ambiţiosul Grec de „a pune pre fii-său Domn aicea în ţară''.

Mai departe, cînd Toma Sulgerul Cantacuzino, vărul Domnului şi representantul acestuia la Poartă, începu să se pară suspect lui Brîncoveanu, cronica oficială ni destăinuieşte îndată „fumurile şi fandasiile dă Domnie'' care îndeamnă pe acesta să-şi sape stăpînul. Cînd acelaşi Toma compromise pe Domn prin declaraţia sa pripită pentru Rûşi, pregătindu-i astfel peirea, Greceanu aminteşte îngrijirea de care Spătarul trădător se bucurase încă din copilărie din partea Domnului, care-l iniţiase mai pe urmă în toate secretele sale, pe care nerecunoscătorul le vîndu ca Iuda. El îl asamănă cu „Eosforiul'', cu luceafărul, „carele au socotit să-ş pue scaunul peste norurile Cerîului'' şi nu uită să însemne şi numele „marghiolilor'' cari-l sfătuiră spre fugă şi-l întovărăşiră într'însa. Ca un complice al lui Toma ni arată cronicarul pe Dimitrie Cantemir, „vestitul telpiz'', cu care de multă vreme se înţelesese Toma, „de vreme ce mintea amîndorur la acest fel de lucruri blestemăţeşti şi necuvioase bine să potrivia'',

Dacă nu se dau numele boierilor cari cereau cu stăruinţă lui Brîncoveanu să se dea, ca vecinul său, răul şi nebunul, de partea Ruşilor, Radu nu pregetează să pîrască pe unul dintre aceştia, Mitropolitul Antim, care primi de la Vasile Stegarul „universalul" prin care Ţarul cerea provisii „şi alte lucruri necăzute şi necuviincioase" şi se amestecă, împotriva chemării sale sufleteşti, în afaceri ce nu privesc decît pe mireni: „cele politiceşti".

Aşa este această cronică oficială, plină de ură, înfierbintată de patimi, împlinitoare de răsbunări. Aceasta o face mai vioaie şi mai interesantă, şi de aceasta nu ne putem plînge, dar ea ni dă o ciudată ideie despre buna cuviinţă şi discreţia oficială în Ţara-Romănească pe vremea lui Brîncoveanu.

Să vedem acum în ce fel se exprimă Greceanu despre lucrurile petrecute aiurea decît în patria sa, cum judecă pe vecinii şi stăpînii Domnului pe care-l servia.

Şi din acest punct de vedere, cronica nu ascunde nimic spunînd lucrurile uimitor de răspicat şi de tare. Domnii moldoveni sînt judecaţi cu o sinceritate lăudătoare sau însultătoare, după interesele Brîncoveanului, care nu poate decît să înveselească pe cetitor. Constantin Cantemir moare pedepsit de Dumnezeu pentru că uneltise împotriva Domnului muntean; „coconul Io Costandin Duca Voevod" devine, după ce-i moare nevasta şi el apucă pe alte drumuri politice decît ale fostului său socru, un „telpiz", un „blăstămat grecesc", un autor de lucruri şi chivernisiri fără socoteală, precum Antioh „suge sîngele săracilor", Nicolae Mavrocordat vine încunjurat de Greci prădători, cu cari tiranisează ţara ca un „nemilostiv", precum, în fine, Dimitrie Cantemir merită a fi numit, nu Domnul, ci „mai bine pierzătorul ţărei Moldovei".

O mare pacoste a fost pe Brîncoveanu activitatea „regelui ungur" Tököly. Un timp se înţelese de minune cu dînsul, la început, prin 1689-90, cînd oposanţii munteni vedeau în intimul lui Vodă pe „un hoţ", care lucra pentru răul ţerii. Apoi, cînd se arătă limpede că acesta nu poate să rămîie în Ardeal, că n'are putere şi noroc să izbîndească, sentimentele lui Brîncoveanu se schimbară faţă de acela care-i prăpădia ţara prin iernarea soldaţilor săi. In tonul în care ar fi scris însuşi Domnul, Greceanu mustră deci pentru neorînduieli şi jafuri, îndată după întoarcerea

din Ardeal, pe „păgînii Cruți" și nu se sfiește a spune că Domnul, necăpătînd nicio garanție și nicio satisfacție, porunci „pe Cruți a-i măcelării". Cînd zilele bune ale lui Tököly se mîntuie, și Turcii, obosiți de dînsul, îi părăsesc, el vestește cu mulțămire căderea lui din cinste „tocmai ca a luceafărului", și se bucură spuind că el nu se va mai întoarce din Constantinopol pentru a supăra pe Vodă.

Față de Germani, politica lui Constantin Brîncoveanu a fost pe atît de nesigură și de șovăitoare, pe cît era de tăinuit viitorul. Stătu în corespondență cu toți comandanții imperiali de peste munți și până la urmă li transmise știri trădătoare despre luptele și gîndurile Turcilor; primi scrisori și diplome împărătești, dar se feri a lua îndatoriri precise față de Nemți sau a-i pofti în țară. De aceia în toată cronica lui Greceanu nu se găsește o singură apreciare limpede a politicii germane și folosului ei pentru Principate. Purtarea lui Șerban față de Curtea din Viena nu e desaprobată, dar nici nu se vorbește pe larg și cu căldură de dînsa. Se atacă Germanii numai atunci cînd forțele imperiale, supt Heissler, servesc interesele legitimiste ale copilului Iordachi-Vodă și ale Bălăceanului.

In Muscali a văzut și Brîncoveanu un moment poporul providențial, căruia Dumnezeu îi dase misiunea de a liberà Orientul creștin de jugul turcesc. Se interesă totdeauna de acțunile lor politice și militare, și l-am văzut puind să i se traducă un prognostic care vorbia despre apropiata intrare a Țarului Petru în capitala Impăraților romani de Răsărit. In 1698, cînd Petru făcu o călătorie în Apus, medicul lui Brîncoveanu veni prin Belgrad la Buda pentru a întîlni aici pe Impăratul ortodox și a discuta asupra legăturilor ce s'ar putea stabili între el și Domnul său. De aici înainte Constantin-Vodă întreținu la Moscova un agent politic, pe David Corbea, fratele lui Teodor, poetul, și deplina lui înțelegere cu Rușii înaintea campaniei din 1711 nu poate fi pusă la îndoială.

Totuși în zădar ar căuta cineva în cronica oficială ceva despre aceste lucruri. Inainte de războiul cu Turcii, „Țar Petru" e pomenit numai în treacăt. Cu prilejul campaniei de la Prut, ni se mărturisește, într'adevăr, „dragostea și rîvna creștinească" a lui Vodă pentru „Impăratul creștin", dar se înlătură necontenit cu stăruință ideia că Domnul ar fi fost înțeles cu acest ar-

hanghel liberator, că l-ar fi chemat cu rugăciunile lui. El ni se înfăţişează numai ca un bun patriot, îngrijit doar de „buna chiverniseală" a ţerii, doritor de pace şi lucrător pentru pace. Voià, ni spune Greceanu, să păstreze ţara întreagă, prin răbdarea şi dibăcia sa înţeleaptă, să o ţie „fără primejdie dă către amîndoao părţile, adecă şi dă către Turci şi dă către Moscali".

Pe Turci nu-i uria Brîncoveanu din principiu, fiindcă politica lui era îndreptată după interesul personal, şi nu după idei generale şi vederi largi. Il durea însă nestatornicia şi lipsa lor de credinţă, care-l făceau să-şi ducă viaţa în aşteptarea necontenită a primejdiei, îl durea lăcomia lor nesăturată. In corespondenţa lui cu Braşovenii[1], întîlnim dese plîngeri pentru cererile ruinătoare ale Porţii: „Ajungînd", scrie el la 1705, „ţara aceasta la mare greu, de vreame ce i s'au dus numele la Poarta Impărăţiii turceşti cum că într'această ţară s'au strînsu atîta om şi atîta dobitoc, şi den Ţara Turcească, şi den Ţara Ungurească, şi den Moldova, de iaste plină de oameni şi dobitoace, şi, cu acest nume mare ce s'au făcut ticăloasei de ţeri, ne-au încărcat cu dările, cît iaste peste putinţa săracilor, şi nu mai contenesc cu cerutul". Iar în alta, din 1707: „Şi veţi şti dumneavoastră şi aceasta, că cei ce ne stăpînescu ne şi mustrează, şi ne zic că aici în ţara noastră s'au strînsu atîta sumă, şi den Ţara Ungurească şi den alte părţi, şi pentru acest nume mare ce s'au făcut, că e ţara aceasta plină de oameni, cu atît mai mult şi stăpînii cer, cît nu iaste pen putinţă, şi obiceaiurile ce avem mai denainte, de să ştia ce da ţara pe an, le-au stricat toate, şi le-au înnălţat, cît numai Dumnezeu cel milostiv să dea puteare săracilor pămîntului acestuia".

Pentru aceasta vor fi plîngerile şi în cronica lui Greceanu, această oglindă credincioasă a sentimentelor şi ideilor Domnului. Pentru lăcomie mai ales vor fi învinuiţi, în cuvinte foarte îndrăzneţe, şi osîndiţi marii demnitari turceşti, şi chiar Sultanul; de aceia va saluta cronicarul cu bucurie sau va arăta pe Domnul său salutînd victoriile creştinilor, pedeapsă dumnezeiască împotriva hrăpitorilor. Să ascultăm numai tînguirile şi blestemele. Cu prilejul marilor dări provocate de cereri împărăteşti la 1697: „cît putea zice cineva că nu va să mai rămîie în ţară nici bou, nici oae, nici cal, nici nimic". Dar, în acelaşi an, „iată a lui Dumnezeu plată aeve", marea înfrîngere a Turcilor la Zenta. Aflînd de această veste răzbunătoare, „de izbînda creştiniilor şi de

[1] Vol. X din *Studiile şi documentele* mele.

stingerea păgînilor", Domnul „au dat slavă lui Dumnezeu şi Maicăi Sfinţii Sale". Vizirul mort în luptă e caracterisat ca un „om rău, păgîn şi vrăjmaş creştinilor", „trufaş, blestemat, iproci". In 1700-1 cronicarul se roagă pentru stingerea Vizirului şi Chehaielei, cari cer prea mulţi bani: „Dar asupra tirăniei şi lăcomiei păgîneşti cine poate zice cuvînt!".

Căci, spune el aiurea, „lăcomia păgînească mod şi saţiu n'are, nici uitîndu-se vreodată la neputinţa ticăloşilor supuşilor". De aici înainte plîngerile şi recriminările sînt tot mai dese: „Impăratul avea lăcomie nespusă", „cumplită şi nesăţioasă lăcomia Turcilor", „cereri nesăţioase" — în 1711, „o neam varvar, nemilostivă şi spurcată leage şi lăcomie păgînească,", „o varvară şi păgînească neomenie!".

Această cronică îngrijită, împărţită în capitole măestrite, fu pusă de autorul ei în legătură cu cronica veche oficială a Cantacuzinilor, de la sfîrşitul căreia suprima ceia ce privia ambasada din urmă la Viena, moartea şi îngroparea lui Şerban-Vodă, pe care el însuşi le povesti mai pe scurt la începutul lucrării sale. In deosebite forme, ea circula în Ţara-Românească pe timpul lui Nicolae Mavrocordat, în mai multe exemplare decît cealaltă cronică de oposiţie, cronica învinşilor, pentru care Constantin Căpitanul găsise, cum am văzut, un continuator.

CAP. III.

Literatura religioasă

Tipărirea la Bucureşti a strălucitei Biblii din 1688 a adus o schimbare hotărîtoare în ceia ce priveşte rolul pe care-l au deacum înainte în literatura bisericească cele trei ţeri româneşti, a căror muncă pe terenul acesta se lega într'un singur mănunchiu în marea publicaţie a lui Şerban-Vodă.

Moldova decade, şi pentru multă vreme, după ce ea stăpînise, prin calitatea lucrărilor ei, pe vremea lui Varlaam, prin cantitate şi prin calitate, pe vremea lui Dosoftei. Plecarea din ţară a acestuia, însuşirile slabe ale Mitropoliţilor ce urmară,— cel de-al doilea Sava, Misail, poate comentatorul lui Ureche[1], amîndoi foşti episcopi de Roman, şi Ghedeon—, venirea în Domnie a unui om necărturar ca bătrînul Cantemir şi, mai mult decît toate, starea foarte nenorocită a ţerii, împărţită între două stăpîniri, cea turcească şi cea polonă, până la pacea din 1699, lămuresc părăsirea tradiţiilor unui trecut mai frumos. Singurul om în adevăr iubitor de carte din clerul moldovenesc de până pe la 1730 e Pahomie, episcopul de Roman, care pornise din mănăstirea Neamţului, unde mai tărziu era să înceapă, prin Paisie Rusul, o nouă viaţă. Pahomie întră în schima monahicească abia în 1697, dar el fu numai cu numele de călugăr nemţean, căci Polonii, cari cuceriră Cetatea Neamţului, cu mănăstirea Sfîntului Nicolae[2], stăteau şi în mănăstirea cea veche a Neamţului. Abia pacea din 1699 îi scoase de acolo[3], aşa încît soborul călugărilor vechi şi al celor noi putu să iea în stăpînire biserica

---

[1] V. Orășanu, *l. c.*, pp. 103-4.

[2] V. și N. Costin, p. 44.

[3] Melchisedec, *Chron. Romanului*, I, p. 315.

și chiliile [1]. Pahomie fu eclisiarh, apoi egumen, până în 1702-4 [2], scormonind în această vreme prin comorile de vechi manuscripte ce se păstrau încă la Neamț. Faima cea mare a Mitropolitului de Rostov, Dimitrie, căruia i se dădu numele „de al doilea Hrisostom”, îl chemă însă în Rusia, unde stătu un an, până-l poftiră să fie Vlădică la Roman, supt Mihai Racoviță, la 18 Decembre 1706 [3]; la 18 Ianuar următor, el își lua Scaunul în stăpînire [4]. Stătu în episcopie nu mai puțin de nouă ani și părăsi locul său numai la înlocuirea lui Nicolae Mavrocordat, Domn a doua oară, cu Mihai Racoviță, binefăcătorul și patronul de odinioară. Dar el nu-și adăposti bătrînețele în schitul Pocrovului, pe care îl zidise, ci porni înapoi în Rusia Muscalilor, unde-l primi, pentru zilele ce-i mai rămăsese a trăi, Lavra Pecersca, mănăstirea din peșteră a lui Petru Movilă.

La 1724, el trimetea de acolo sihăstriei sale din munții Neamțului un număr de cărți. Intre ele nu se află produse nouă ale teascurilor moldovenești, care nu dădură decît întîmplător *Tîlcul Liturghiei*, tradus de Ieremia Cacavela, dascălul beizadelei Dimitrie Cantemir (1697), și opera de compilație filosofică a lui Dimitrie însuși, tinerelul învățat: *Divanul sau Gîlceava înțeleptului cu lumea* (1698) [5]. „Cărțile tiparnice de biserică” vin din Rusia Muscalilor, de care se îndrăgostise așa de mult Pahomie: Triodul de post, Antologhiul slavon, Psaltirea, „Pravila mare”, „Bogorodicinicul”. Dar, pe lîngă aceste frumoase publicații neînțelese, mai pentru toată lumea, ale lui Dimitrie Cantemir tînăr, Pahomie dăruiește și lucrări în limba sa, pe care le dăduseră în anii din urmă alte tipografii românești decît cea din Iași, care zăcea în odihnă sau în risipă: „un Mărgărint, poucenie rumănească”, „o Biblie rumănească care mi-au dat Savin Banul [Zmucilă], fiindu-i duhovnic, și fiindu-mi datoriu cu cățva bani” — Savin era pribeag în Rusia și el —, „un Mineiu mare, bun, din Țara-Muntenească, care i-am cumpărat eu cu al mii bani și l-am dat mănăstirii meale Neamțului” — unde mai era unul de același fel —, „12 Meneia din Țara-Muntenească, carele

[1] *Ibid.*, pp. 324-5.
[2] Urechiă, în *An. Ac. Rom.*, XI, p. 113 și urm.
[3] *Ibid.*, p. 325, nota 2.
[4] *Ibid.*, p. 328.
[5] V. mai departe, capitolul Dimitrie Cantemir.

le-au dat Măriia Sa Nicolae Voevod [Mavrocordat] mănăstirii Neamţului, care eu am scris la Măriia Sa şi cu a mea poruncă şi cheltuială şi rugăminte am trimis pe Mihail de le-au adus[1]".

Cum se vede, cărţile româneşti vin toate din Ţara-Românească, unde se tipărise Biblia lui Şerban-Vodă.

Căci în Ardeal slăbirea mişcării literare şi tipografice e cam tot aşa de mare ca şi în Moldova. Propaganda catolică biruitoare, care aduse încă de la 1697 încheiarea Unirii între biata Biserică a Romînilor ardeleni şi strălucitorul Scaun al Romei, nu fu aşa de roditoare ca vechea propagandă calvină, care stăruia să se întrebuinţeze în Biserică limba fiecărui popor. Pănă la suirea în Scaunul din Bălgrad, în 1692, a lui Atanasie, care era să ducă la capăt schimbarea de credinţă, nu se întîmpină nimic, timp de trei ani de zile, după încetarea activităţii popii Ioan din Vinţ. Afară de un Catechism tipărit în Sîmbăta-Mare, un fel de Chiev al catolicilor din aceste părţi, în ceia ce priveşte şcoala[2], nu mai găsim decît un *Ceaslov*, scos la Sibiiu, în numele lui Atanasie, tot de vechiul tipăritor Chiriac Moldoveanul, din Cetăţuia. După această simplă carte de slujbă, care nu e, de almintrelea, decît reproducerea *Ceaslovului* din Bălgrad, de la 1685, avem două cărţi în 1699. Una, cu tot titlul ei nou, sunînd ambiţios greceşte: *Chiriacodromion*, nu e alta decît o veche „Evanghelie cu învăţătură", în care s'au schimbat la „izvodul cel vechiu" numai unele cuvinte şi forme: „au faţa cuvîntului, au a vremii", pentru înţelegere mai lesnicioasă: îndreptătorul e acelaşi ca şi tipograful, trimes anume de Brîncoveanu, Ardeleanul Mihai fiul lui Iştvan, şau „Iştvanovici", şi el a aplicat deci Cazaniei de la 1641, o retipărire ea însăşi, după cea din 1580-1, procedarea obişnuită în noile ediţii muntene ale cărţilor religioase. „Bucoavna" din acelaşi an, apărută şi ea tot în Bălgrad, trebuie să fi avut menirea de a strecura în mintea copiilor dogma cea nouă, cu toate că ea pomenia chiar în titlu „tainele Beserecii Răsăritului"[3]. Apoi această tipo-

---

[1] Arch. Statului, *Neamţ*, n°. 1905. Cf. Melchisedec, *Chron. Romanului*, I, pp. 340-1.

[2] Bianu şi Hodoş, *o. c.*, I, p. 339, n° 100.

[3] *Ibid.*, pp. 36-70, n. 113.

grafie se oprește pentru cincizeci de ani de zile, arătînd cît de sterp era deocamdată supt raportul culturii pur bisericești catolicismul primit acum de Romîni. Catechismul catolic din Cluj, cu data de 1703, nu are a face cu Biserica românească unită, ci e un dar al Iesuiților, tipărit cu litere latine, într'o ortografie care se adoptase de ai noștri în părțile bănățene; nici nu era măcar o lucrare nouă, ci numai o retipărire a Catechismului lui Canisius [1], tradus de Gheorghe Buitul din Banat. *Pînea Pruncilor* de Iesuitul Baranyai, care pusese la cale Unirea, apăru în traducere românească la 1702: tălmăcitorul era un Romîn din Borbanț, Duma, care se înfățișează ca „Ianăș".

In acest timp, supt Domnia bogatului, darnicului, luminatului și ambițiosului Constantin Brîncoveanu munca tipăririi— cu sau fără activitate literară adausă pe lîngă dînsa — lua un mare avînt, și între anii 1688 și 1716, cînd peri și urmașul Brîncoveanului, Ștefan Cantacuzino, tot din porunca osînditoare a Turcilor, nu mai puțin de optzeci, nouăzeci de cărți nouă au văzut lumina.

---

[1] V. mai sus și următoarea scrisoare, păstrată la Roma, în Biblioteca Borghese, iar în copie la Alba-Iulia, în Bibl. Batthyáni, ms. K[2], IV[1], p. 476, prin care se recomandă de Ștefen Csáky, episcop-aies al Ardealului, către conducătorul Colegiului Propagandei din Roma, acest cleric: „Praesentium latorem Georgium Buitul, Caransebesensem, Transylvanum, quem ab incunabulis fere et enutrivi et artibus liberalibus disciplina institui". Se roagă a fi primit „in collegium germanicum et hungaricum . . . Praefatus iuvenis studiis, cogente illum summa corporis infirmitate, interruptis, cum Vienna ad me in Transylvaniam profectus esset, ingentes perfidia haereticorum et capitali in catholicos odio Gabrielis Bathorii, principis Transylvaniae, tumultus exorti, persecutio non paucis verbis explicanda catholicos omnes invasit, cumque ego cum nonnullis aliis fuga vitam salvassem, in manus hostium incidit, omnibus suis spoliatus aliisque ignominiis affectus, vix manibus eorum ereptus est atque delituit quamdium species aliqua tranquilitatis catholicis redderetur. Tumultu sedato, nihil ipsi magis fuit quam ut catholicis fere omnibus sacerdotibus privatis in divinis ac aliis piis christianae religionis exercitiis subveniret, quod aliquot in locis summa industria ac labore magno suae patriae commodo praestitit; novissime duobus et amplius annis Alba-Iuliae, in metropoli Transylvaniae, non solum iuventutem regni illius liberalibus disciplinis erudivit, sed etiam, absente Reverendo patre Stephano Szini, S. I. sacerdote, sacris concionibus populum in publico instituit. Cuius rei amplissimi testes sunt proceres ac barones catholici Transylvaniae, qui saepenumero concionibus eius interfuerunt . . . Datum Iaurini, 15 septembris, anno 1619".

[2] Bianu și Hodoș, la această dată.

Brîncoveanu punea mai mare temeiu pe publicaţiile greceşti, menite să fie în mînile multor preoţi, cari erau să-i pomenească numele. Dosoftei de Ierusalim, îndreptătorul Bisericii muntene, ca şi al celei moldovene, se aşezase acum la Curtea lui Constantin-Vodă acestuia, lăsînd pe celalt Voevod Constantin, care nu ştia carte şi nu simţia nevoia de a fi lăudat de cărturarii Răsăritului: învăţatul Patriarh va fi îndemnat pe Brîncoveanu să îmbogăţească şi mai departe Biserica grecească cu cărţi folositoare.

Astfel, ieşiră, pe de o parte, *cărţi sfinte* sau *bisericeşti* în greceşte: *Antológhiul* din Snagov, la 1697, *Psaltirea* din 1700, *Liturghia* greco-arabă din 1701, *Ceaslovul* greco-arab din 1702, daruri creştinilor din Siria, *Sfinţirea bisericii* din 1703, *Acaftistul Sfintei Ecaterina* din 1710, *Slujba bisericească* (Βίβλος ἐνιαύσιος) din 1709, *Slujba Sfîntului Visarion,* din 1705. Se ştie că Brîncoveanu a făcut cu putinţă şi tipărirea a două cărţi numai în limbi răsăritene: *Psaltirea arabă* din Alep, cu data de 1706, şi *Liturghia georgiană* din 1710. Odată, un Grec din Chios plăti ca să se tipărească o *Slujbă* a martirei Chiopolitei.

Alte publicaţii au scopul de a combate pe eterodocşi, pe calvini, cu cari însă lupta se cam încheiase de o bucată de vreme, şi pe catolici, cari, răzimaţi pe Casa de Austria învingătoare, puseseră mîna pe Ardealul românesc şi ameninţau alte Ţinuturi ale pravoslaviei greco-slave. Prin Dosoftei, Biserica Răsăritului începu să lumineze pe credincioşii ei asupra deosebirilor de credinţă între dînsa şi protivnicele ei şi asupra motivelor şi temeiurilor acestor deosebiri. Cu banii lui Brîncoveanu se duse astfel un războiu teologic înverşunat, cu arme greceşti masive.

Atîta teologie greoaie nu pornise niciodată din ţerile noastre, ca să zdrobească întăriturile celor de altă lege!

In 1690, avem cartea lui Maxim din Pelopones despre „Schisma Papistaşilor", şi tot în acest an lucrarea Sirigului împotriva Calvinilor,— îndoită pavăză întinsă ereticilor. După puţină odihnă, în 1694, Dosoftei publică opusculul său împotriva rătăcirilor dogmatice ale lui Ioan Cariofil, care era compromis cu calvinii[1]. Incă de la 1692 se lucra în Iaşi la marele conglomerat de polemică al lui Dosoftei, intitulat Τόμος Καταλλαγῆς sau *Cartea*

[1] V. Bianu şi Hodoş, *o. c.*, la această dată.

schimbării, în care septe scriitori sînt întrebuințați pentru a răzbi pe „papistași": Cantemir bătrînul nu ajutase întru nimic această operă, și tipografia din Cetățuia, strămutată poate la Sf. Sava, se numia acum Tipografia ieșană a Sfîntului Mormînt, al cărui patriarh e însuși Dosoftei. După ce Cariofil fusese mustrat, se dă în Țara-Românească, la 1697, un „Manual" al lui, cuprinzînd lămuriri la unele întrebări ale lui Constantin Cantacuzino Stolnicul, a cărui ortodoxie căuta să fie deplin luminată [1]. Apoi iarăși la Iași, în 1698, se ivește un Τόμος ἀγάπης, al lui Dosoftei: „Carte de iubire", dar „împotriva Latinilor", — iarăși o compilație războinică. In 1699, Grecii capătă o ediție nouă, după cea din Olanda, a *Mărturisirii* lui Petru Movilă. O „Invățătură dogmatică" (Δογματικὴ διδασκαλία), de Sevastos Chimenitul, directorul școlii grecești din București, cuprinde o sumă de deslegări la întrebări încurcate. La 1705, Antim Ivireanul, acum episcop de Rîmnic, dă în tipografia reședinții sale un al treilea Τόμος al lui Dosoftei, Τόμος χαρᾶς, „Carte de bucurie", cu alte argumente împotriva dușmanilor lui, „Latinii". In sfîrșit, *Panoplia dogmatică* din 1710 e o culegere bizantină, bună de întrebuințat contra oricăror necredincioși, iar „Expunerea credinții ortodoxe" de Ioan Damaschin (Iași, 1715), o veche carte de teorie, potrivită tocmai pentru aceste timpuri de luptă.

O a treia categorie de cărți grecești e instructivă, fără să fie polemică. Așa este *Eortologiul* lui Sevastos Chimenitul (1701), o lămurire a rostului tuturor serbătorilor, de unde-i vine și titlul; apoi Descrierea (Προσκυνητάριον) *Muntelui Sfînt,* de medicul Ioan Comnen, care ajunsese Ieroteiu episcop de Silistra; cartea despre preoție a lui Hrisant Notara, nepotul Patriarhului de Ierusalim (1702), „Indemnurile creștine și politice" (Νουθεσίαι χριστιανικαὶ-πολιτικαί) ale aceluiași, care moștenise și rolul îndreptător de lege al unchiului său de pe mamă, și *Istoria Patriarhilor de Ierusalim,* marea lucrare a lui Dosoftei despre înaintașii săi.

In sfîrșit, în al patrulea rînd vin tipărituri care sînt în legătură cu țara sau cu familia domnitoare în București. Astfel, Invățăturile lui Vasile Macedoneanul către împărătescul său fiu

[1] V. *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 106-7.

(1691) fură tipărite pentru a sluji la creşterea fiilor lui Brîncoveanu — o traducere românească se păstrează într'un frumos manuscris cu stema Cantacuzinilor [1] —; Slujbele Sfintei Paraschiva şi Sfîntului Grigore Decapolitul se explică prin aceia că moaştele uneia se păstrează în Iaşi, iar ale celuilalt în Bistriţa olteană; Slujba Sfîntului Constantin (1696) era a patronului lui Vodă; tot de aceia s'a tipărit Panegiricul lui Constantin-cel-Mare (1697), al cărui autor e Gherasim, Patriarhul Alexandriei, adăpostit de Domn, — panegiricul fu strămutat şi în româneşte, şi un splendid manuscript dă împreună cu textul grecesc şi această traducere [2]. S'au publicat încercările literare, cuvîntările festive ale fiilor Domnului, Ştefan şi Radu, şi ale dascălului lor de casă, Gheorghe Maiota (1701-7), şi tot aşa o traducere a „Paralelelor" lui Plutarh în greceasca nouă, de Constantin, fiul cel mare al Domnului (1704). Urmînd acest exemplu, Nicolae Mavrocordat, al doilea urmaş al lui Brîncoveanu, dădu la lumină, la 1716, una din cărţile tatălui său, Alexandru Exaporitul: 'Ιουδαϊκά.

Mult mai puţine sînt cărţile româneşti, dar însemnătatea lor, folosul lor adevărat şi trainic sînt covîrşitoare.

Unele dintre ele urmează obiceiul de a se da preoţilor cărţile sfinte în forma ce se potriveşte pentru slujbă. Astfel se dă la 1693 o *Evanghelie* greco-romînă, cu îndreptăţirea că astfel, la orice nedumerire, se va putea vedea care e textul original al Noului Testament: partea românească nu e luată după Biblia de la 1688, ci după *Evanghelia* din 1682. Aceluiaşi scop îi corespunde *Psaltirea* din 1694 — cu textul din 1688—, în care Psalmii sînt întovărăşiţi pentru întăia oară de „cathizmele cu tropare şi cu molitve de rugăciune". *Evanghelia* românească din Snagov, 1697, dă aproape acelaşi text în aceiaşi orînduială ca în 1682. *Psaltirea* din tipografia rivală Buzăului, apărută la 1701 şi retipărită la 1703 [4], nu e aceiaşi cu Psaltirea din 1694, decît care mai mult cîteva adaosuri: „cărţile lui Moise", Paraclisul Maicei Domnului şi Pascaliile: psalmii sînt aici în slavoneşte. Noul

---

[1] Bibl. Ac. Rom., n° 1595; frontispiciul e reprodus pe coperta publicaţiilor mele din 1901 despre Cantacuzini.

[2] Bibl. Ac. Rom., ms. 766; cf. *An. Ac. Rom.*, XII, secţ. lit., p. 163 şi urm.

[3] V. mai sus.

[4] Bianu şi Hodoş, *o. c.*, pp. 540-1.

Testament din 1703 singur se înfăţişează ca „acum întâi tipărit *într'acesta chip*", fiindcă el nu e decît forma deosebită din Biblia cea mare. *Apostolul* din Buzău (1704) nu orînduieşte pentru slujbă textul Apostolului din Biblia de la 1688, ci reproduce, îndreptînd, *Apostolul* din 1683 [1].

In acelaşi timp se lucrau la Buzău cărţile de slujbă, care fuseseră răspîndite pe româneşte numai în Ardeal şi, întru cîtva, în Moldova. Acela care îndeplini această sarcină folositoare şi deschise graiului nostru uşile altarului e un ucenic al lui Dosoftei, fostul Vlădică de Huşi şi tipăritor Mitrofan. El fugise din Moldova, după aceiaşi expediţie a lui Sobieski (1686) care aduse fuga în Polonia a lui Dosoftei însuşi. Cînd Scaunul Buzăului ajunse liber, Brîncoveanu îl dădu acestui oaspe preţuit, din care făcu şi solul său în străinătate [2].

El începu îndată a tipări, ceia ce era meşteşugul, chemarea şi bucuria lui. Triodul lui din 1697 e îndoielnic. La 1698 încă, el începea o culegere de *Vieţile Sfinţilor,* pe care le intitulează greceşte Mineie [3], şi care cuprindeau şi rugăciunile, în slavoneşte; textul românesc e o adaptare după al lui Dosoftei din *Proloage* cu întrebuinţarea, poate, a acelor Vieţi care „scrisu-s'au pre rumănie cu învăţătura părintelui Ananiei egumenul sf[in]tei lavre Coziei, şi se-au scris în zilele creştinului Domn Ducăi-Vod[ă], în cursul anilor 7183 [1675]" [4]. In 1699 se dă *Molitvenicul,* repetat în 1701, însă fără prefacerea şi a tipicului în româneşte [5]. *Octoihul* e din anul următor (1700), ca şi *Triodul,* sau slujba Postului Mare. Cu *Penticostariul* din 1701, cu broşura sau „tratajii" *Molitvelor Vecerniei* din 1702 [6] şi cu *Liturghia* din 1701, care nu urmează pe a lui Dosoftei, ci pe a lui Teodosie, încă aşa de încărcată cu slavoneşte, se încheie şirul cărţilor de slujbă.

---

[1] Un Apostol moldovenesc scris la Bisericani, în 1652, de călugărul Misail (ms. 69; cf. ms. 85 al Ac. Rom.), nu s'a tipărit niciodată.

[2] V. mai departe.

[3] Μηναῖα, adecă „Vieţile sfinţilor pe fiecare zi, aşezate pe luni".

[4] Bibl. Acad. Rom., ms. 2602.

[5] „Ceale mai denainte tipărite nu sănt cu tipicul românesc; drept aceia m'am îndemnat de o am tipărit cu toate învăţăturile rumăneşti, pentru înţelegerea tuturor"; Prefaţa ediţiei a 2-a.

[6] Bianu şi Hodoş, *o. c.*, p. 539, nº 132.

Rugăciunile aşteptau încă vremea traducerii lor în româneşte. Mitrofan nu fu acela care desăvîrşi astfel opera dusă aproape până la capăt de dînsul[1]. Mitropolia primise, de sigur, teascul buzoian; încă la 1703, ea, urmînd vechile datine şi sfaturile Patriarhului ocrotitor, dădea *Ceaslovul* în slavoneşte. Dar iată că Antim tipograful, egumenul snagovean, trecu ca episcop la Rîmnic. Aici el găsi amintirea episcopului Ilarion, un sprijinitor al cărţii româneşti, din a cărui bibliotecă s'a păstrat un *Varlaam şi Ioasaf* în traducerea lui Năsturel[3] şi o *Leastviţă* scrisă de Vlad Grămăticul[4], o *Psaltire* cu tîlc, slavo-romînă, tradusă de Alexandru Dascălul[5] şi „rănduiala sfinţirei apei[6]". El dădu deci în româneşte, ajutat de Mihai Iştvanovici, care trecu peste cîtva timp tocmai în Georgia, Vieţile Sfinţilor pentru serbători, *Antologhiul* din 1705 sau „Floarea cuvintelor" şi un *Molitvènic* în 1706[7]. O *Slujbă* a *Maicii Domnului* românească e dată de el în anul acesta, împreună cu un *Octoih*.

In 1708 însă muria bătrînul Mitropolit Teodosie, şi peste patru şi cinci ani, în 1712 şi 1713, Antim, urmaşul lui, publică în tipografia din Tîrgovişte *Octoihul, Evhologhiul*, — după greceşte — şi *Liturghia*, româneşte de la un capăt până la altul, cu *Diaconariul* din 1687 ca adaus. De şi se mai întîmpină o *Liturghie* slavonă din Bucureşti[8] şi una slavo-românească care apare la Iaşi în 1715, slavona era gonită din ultimul ei adăpost, şi graiul românesc se ridica liber către Dumnezeu.

Al treilea rînd de cărţi româneşti sînt cele de polemică, de învăţătură şi chiar de distracţie, — un gen cu totul nou în ti-

---

[1] V. Bianu, Discursul citat, p. 22.

[2] Numărul Ceasloavelor manuscrise din veacul al XVII-lea e foarte mare. In Bibl. Ac. Rom. ele formează n-le 206, 706. Molitvenice se dau in mssele 2465, 2522. Cf. Gaster, *Chrestomatia*, I, p. 315 și urm. O *Polunoștință* cu rugăciuni a fost scrisă la 1695 de „Vasile dascălul Mold[o]vanul" (Sturdzea), la mănăstirea Plosca în Ținutul Huniedoarei din Ardeal (ms. 1838 al Ac. Rom. V. și Mangra, *l. c.)*.

[3] Bibl. Ac. Rom., ms 2470. Pentru Năsturel, v. *Arh. Ist.*, I, pp. 8, 15, 128 şi acum P. P. Panaitescu în *Mélanges* ale Școlii Romîne în Franţa, an. 1927.

[4] Bibl. Ac. Rom., ms. 2512: e copiat la 6 Decembre 1693. Cf. mai departe.

[5] V. Bianu, în *Col. l. Traian*, 1882, p. 599 și urm.

[6] Ms. 2465 al Ac. Rom,

[7] Bianu și Hodoș, *o. c.*, pp. 541-2, n⁰ 150[1].

[8] Comunicaţie a d-lui I. Bianu la Academia Română, 26 Mart 1926.

păriturile noastre. Frații Greceni tălmăciră o Cazanie grecească modernă, după Zlataust și alți omileți; ea ieși la lumină în 1691, supt titlul de „Mărgăritare”, pe care-l mai purtaseră și alte Cazanii. E o lucrare frumoasă, cu graiul plin și destul de mlădios, și execuția tipografică e la înălțimea textului. Tot în acest an, Mitrofan de Buzău împărția „Pravoslavnica Mărturisire”. Cartea contra catolicilor a lui Maxim Peloponesianul apăru în 1699 supt titlul „Carte sau lumină cu dreapte dovediri din dogmele Besearecii Răsăritului asupra dejghinării Papistașilor”. „Învățăturile creștinești” — în felul celor de la Cîmpulung — sînt din 1700; ele erau scoase din grecește de Filoftei, călugăr învățat, care fusese și la Atos. O „Floare a darurilor”, ca aceia pe care o copià la începutul veacului al XVII-lea popa Ioan de la Sîmpietru, e din același an. *Învățătura de șapte taine* — care nu e o prefacere a celor *Șapte Taine* traduse de Eustratie Logofătul moldovean—, iese la Buzău, în 1702, — în ediție separată și pentru Mitropolitul moldovean Antonie[1]. „Pildele filosofești” apar în 1713 românește odată cu Maximele filosofice în grecește. Iar în 1710 și 1714 Antim trimete preoților săi învățături în românește, — se știe că el și predicà în această limbă, ba încă foarte frumos, cu toată originea lui străină, caucasiană[2]. Până și desprețuita Alexandrie a celor simpli și necărturari se învrednici de cinstea tiparului domnesc la 1713.

Totuși rămăsese o sumă de lucrări care nu se putură împărtăși de lumina tiparului. Literatura netipărită e cu mult mai întinsă decît cealaltă, și necontenit se descopăr elemente nouă dintr'însa.

Dintre cărțile de slujbă se păstra astfel numai în manuscript Slujebnicul[3]. Dintre povestirile religioase se întrebuințară numai așa unele Viețe de Sfinți, de o întindere mare, precum e Viața Sfîntului Nifon din „Costandia” Ciliciei, tradusă din grecește[4],

---

[1] Bianu și Hodoș, *o. c.*, p. 539, nº 131.

[2] O predică românească, ținută de dascălul de la Calafendești, la 1639, e păstrată în Bibl. Ac. Rom., ms. 167. S'a tipărit de V. Pârvan, într'o broșură.

[3] Bibl. Ac. Rom., mss. 1790, 1838. Cel d'intâiu, numai în mică parte românesc, e din vremea Mitropolitului muntean Ștefan.

[4] *Ibid.*, ms. 2670; Gaster, *Chrestomatia*, I, pp. 287 și urm., 354-5. D. Gaser atribuie mai multe traduceri unui anume Cozma.

şi a Sf. Vasile cel Nou, a Sf. Sava, a lui Efrem Sirul; Patericele său Leastviţele[1], cuprinzînd vieţile Sfinţilor Părinţi[2], şi din care o traducere a fost dată, în Rîmnic, la 1699-1700, și de dascălul Romînilor din Şcheii Braşovului, Alexandru, un Polon de origine, care a făcut şi alte traduceri[3]. Teascurile muntene nu dădură decît o Cazanie *(Mărgăritarul)*, pe cînd cunoaştem din acest timp un *Chiriacodromion*, deosebit de cel ce s'a tipărit în Ardeal[4], şi o *Cazanie* întreagă, scrisă înainte de 1688 de Ştefan ieromonahul din Cozia[5]. Un *Tîlc al Apocalipsului*, tradus din slavoneşte, se păstrează într'un manuscript din 1704[6].

Afară de cărţi bisericeşti ca acestea, s'au tălmăcit acea combatere a Latinilor şi Armenilor de care a fost vorba şi aiurea[7], apoi *Mîntuirea Păcătoşilor*, după Ἁμαρτωλῶν σωτηρία[8] deosebite anecdote morale şi „învăţături creştine"[9], „Sv[ân]ta darovanie şi carte aleasă din toate cărţile, dulce învăţătură omului", tălmăcire moldovenească[10], Isopii sau Fabulele lui Isop[11], *Minunile Maicei Domnului*[12] şi, în sfîrşit, cartea morală, foarte răspîndită, care se intitulează *Dioptra sau Oglinda*[13]: tălmăcitorul ei e tot dascălul Staico, despre care s'a mai vorbit. Intre traducătorii aceştia de cărţulii învăţătoare se aflau şi înalţi clerici: astfel o „Albină" sau „Pceală" a fost începută de Mitrofan

---

[1] Iorga, *Două biblioteci de mănăstiri*, p. 23, n° 2.

[2] Un ms. de la Pocrov, foarte frumos scris, în Bibl. Ac. Rom. n° 287; Gaster, *o. c.*, p. 304 şi urm.

[3] Ms. 2452 al Ac. Rom. Traducerea s'a făcut la Rîmnic, în episcopie, cu cheltuiala lui Ioan egumenul de Hurez. Bianu, în *Col. l. Traian*, 1882, p. 599 și urm. şi aici, mai departe. Ms. acesta poartă însemnarea: „Hunc librum scripsi ego servus domini Alexandrus Preceptor Polonus, anno Domini 1699, mense fe. 21".

[4] Bibl. Ac. Rom., ms. 2329.

[5] *Ibid.*, ms. 2672.

[6] *Ibid.*, ms. 2649.

[7] *Ibid.*, ms. 1916; Iorga, *Două biblioteci de mănăstiri*, n° 2.

[8] Bibl. Ac. Rom., ms. 2517. V. și mai departe.

[9] *Ibid.*, ms. 1429, 1570.

[10] *Ibid.*, ms. 1436.

[11] *Ibid.*, ms. 2456; Gaster. *Chrestomatia*, I, p. 350 și urm.

[12] Gaster, *l. c.*, pp. 299-300.

[13] V. Iorga, *Două biblioteci de mănăstiri*, pp. 22-3.

al Huşilor şi apoi al Buzăului, înainte de a fi urmată de dasdascălul moldovean Atanasie [1].

Astfel limba românească, împuternicită, limpezită, mlădiată prin lucrul de trei veacuri al scriitorilor ardeleni, moldoveni şi munteni fără deosebire, puse stăpînire pe Stat şi Biserică, într'un timp cînd, din sentimentul de partid, de familie, din sentimentul neamului răscolit de nenorociri izvorâ valul puternic, de acum încolo neîntrerupt, al cronicii româneşti, în care trăieşte, împreună cu viaţa străbunilor,— sufletul lor.

---

[1] Ghenadie al Rîmnicului, în *An. Ac. Rom.*, XII, secţi. lit. p. 139 şi urm.

CAP. IV.

Marile compilații de cronici.
Cronicile lui Nicolae Mavrocordat: Nicolae Costin și Radu Popescu. Lucrări encomiastice și genealogice.

Nicolae Mavrocordat n'a scris ca tatăl său nicio carte de istorie și n'a lăsat nici memorii, care să fi fost descoperite până acum. Totuși el prețuia cunoașterea deplină și adevărată a trecutului, și aceasta nu numai din dorința de a-și vedea propria activitate limpezită, crescută și transmisă astfel posterității, nu numai din patima de a-și vedea dușmanii legați de stîlpul de rușine al veșniciei. Era în această iubire pentru cronici a învățatului grec și un element impersonal, științific; îl îndemna să puie a i se copià și înfățișa cronicile, a i se scrie urmarea lor, și nevoia omului de știință, cugetătorului de a-și explica cele ce-l încunjură. Și, fiindcă Nicolae Mavrocordat era un moralist, el găsi o deosebită plăcere să caute în desfășurarea celor ce au fost pedepsele meritate ale greșelilor și răsplata dumnezeiască încununînd viețile drepte și frumoase, care adevărat că n'au nevoie de altă răsplată decît conștiința dreptății și frumuseții lor.

Despre mulțămirea morală pe care o simția petrecînd cu ochii cronicile Moldovei, ni vorbește el însuși într'o scrisoare către un prieten cleric, căruia-i arată ocupațiile spiritului său, ce-l mîngîiau de sarcina grea și plină de răspundere luată asupră-și împreună cu Domnia[1]. Acest fel de mulțămire îl putea găsi autorul lui περὶ τῶν καθηκόντων și în crîmpeiele de cronici nelegate între ele, nearmonisate, pe care boieri

[1] Legrand, *Épistolaire*, p. 84.

de ţară, cei mai mulţi cărturari ieşiţi din şcolile polone, le întruchipaseră în mijlocul activităţii lor politice, între grijile intrigilor şi nevoile exilului. Dar eruditul, cunoscătorul literaturii eline şi latine nu putea fi mulţămit cu aceste *membra disiecta*. Pentru binele ţerilor peste care domnià, pentru satisfacţia lui literară şi pentru a îndeplini şi aici o operă de cultură, Nicolae Mavrocordat îşi propuse să adune acele fragmente de cronici, să ducă mai departe, până la capăt, lucrul scriitorilor lor, cari voiseră cu toţii, fără să-i fi lăsat vremea sau fără să-i fi ajutat mintea, să contopească scrisul lor cu moştenirea istorică a altora, pentru a da supt o formă bună literară o istorie complectă, de la origini până în ultimele timpuri, a ţerii Moldovei sau a Ţerii-Româneşti.

Gîndul acesta, pentru realisarea căruia trebuie să-i fim recunoscători acestui străin, confundat prea mult timp cu nevrednicii din neamul său, gîndul acesta-l avu Mavrocordat, nu în întăia Domnie moldovenească, în care nu izbuti măcar să se orienteze, aşa fu de scurtă, — ci în a doua. In aceasta-şi arătă talentele de administrator, în aceasta putu să-şi aducă la îndeplinire bunele intenţii, şi tot în aceasta el orîndui alcătuirea unui mare corp al cronicilor moldovene.

Ideia unui corp o avuseră, fără îndoială, şi acei cari reuniseră felurite cronici slavone pentru a formà *letopiseţul ţerii,* pe care-l traduse Ureche. O avuse pe urmă clara inteligenţă a lui Miron Costin, şi o şi realisase în parte. Mai tărziu, un Logofăt-Mare fără carte şi un treti Logofăt fără talent îşi puseseră în minte să desăvîrşească lucrul, dar nu izbutiseră să deie decît o caricatură. Lui Nicolae Mavrocordat îi era păstrată onoarea de a recomanda şi patronà scrierea marii cronici a Moldovei.

Sarcina de a o face fu încredinţată boierului care era, indiscutabil, cel mai învăţat printre ai lui, cel mai potrivit pentru o asemenea misiune literară, Marelui-Logofăt Nicolae Costin, un elev al şcolilor polone, un autor cunoscut, un fiu de cronicar.

Să străbatem viaţa acestui istoric al Moldovei.

Era, cum am spus, fiul lui Miron Costin, cronicarul şi poetul.

După mamă, era de neam domnesc, căci Ileana, soţia lui Mi-

ron, *Ilina Logofeteasa,* era fiica lui Ioan Movilă, un pretendent fără de noroc, unul din fiii lui Simion-Vodă [1]. Căsătoria trebuie să se fi făcut, prin Cantacuzini, ocrotirii tînărului Miron, îndată după întoarcerea în ţară, la o dată pe care am încercat s'o fixăm într'un capitol precedent [2]. Avem dovada că Ileana Costin trăia la 21 Ianuar 1667 şi la 17 April 1669 [3], şi e foarte probabil că ea a fost singura soţie a cronicarului şi că e aceia care fu aproape reunită în moarte cu bărbatul ei la 1691, săvîrşindu-se cu puţine zile numai înaintea lui Miron şi fiind îngropată împreună cu decapitatul.

Din această lungă şi fericită căsătorie între agerul boier şi fiica Domnului pribeag veniră trei fii. Cel mai mare a fost Ioniţă. Acesta trebuie să se fi născut înainte de 1660, căci era la 24 Decembre 1681 treti Postelnic, la începutul carierei onorurilor [4]. La 1-iu Octombre 1683, crescuse în rang, rămîind însă în spuza boierinaşilor din jurul persoanei domneşti: era, în adevăr, *vtori,* al doilea Postelnic la această dată [5]. El întovărăşi în exil pe tatăl său şi, întorcîndu-se cu dînsul supt Constantin Cantemir [6], fu înălţat la Serdărie, pe care o ocupa la 10 Iunie 1689, cînd îl vedem făcînd o cumpărătoare de moşie, în fiinţa unchiului său, Velicico [7]. Serdar era Ioniţă Costin şi la începutul anului 1691, care aduse prigonirea şi risipirea influenţii familiei [8]. In studiul amănunţit al cronicilor,— pe care, pentru uşurinţa unor cercetări speciale, am crezut bine să-l păstrăm aşa cum era în „Istoria literaturii romîne în seco-

---

1 Vezi V. A. Urechiă, *Miron Costin, Opere complecte,* II, pp. 534-5; *ibid.,* I, p. 107; *Uricariul,* V, p. 370. Ioan Movilă pare să fi ţinut o fată a lui Balica Hatmanul, de vreme ce nişte moşneni pomeniau la un proces din 1678 pe socrul lui Miron, Balica: „cănd au scos o parte de ocină de la Miron Costin, Vornicul cel Mare, ce s'au fost făcănd căt a socru-său, a Balicăi Hatmanul". Bibl. Ac. Rom., documente necatalogate. Cf. şi Ghibănescu, *Surete şi izvoade,* IV, p. 212.

2 V. vol. I.

3 *Uricariul,* VIII, p. 13; *Rev. p. ist., arch. şi fil.,* I, p. 338.

4 V. A. Urechiă, *l. c.,* I, p. 710.

5 *Ibid.,* p. 712.

6 Data am fixat-o aiurea.

7 Bibl. Ac. Rom., doc. LIX/111. Cf. şi doc. LIX/112. V. Neculce, pp. 230-1.

8 Urechiă, *l. c.,* I, p. 713.

lul al XVIII-lea", chiar dacă aceasta ar atinge economia lucrării,— se va înfățișa dese ori prilejul de a vorbi despre vicisitudinile Costineștilor; deocamdată ajunge să spunem că la 1699, cînd lucrurile se schimbaseră, Ioniță se afla în liniște la Iași și era numai „Ion Costin ce-au fostu Sărdar, ficiorul dumisale Logofătului Miron Costin, ce-au fost Logofăt-Mare"[1]. Il mai găsim la 1703[2]. El muri înainte de 1730, lăsînd o fată care se mărită cu Miron Cuza Logofătul, primind ca zestre satul lui Ioan, moștenire de la tatăl său: Romîneștii, în Cîrligătura[3]. Afară de această fată, Ioniță, care e singurul dintre frați mort cu posteritate, lăsă doi fii, Nicolae și Miron Mutul, dintre cari niciunul nu făcu vre-odată carieră. Fetele lui Nicolae se măritară în familiile Cantacuzino, Hurmuzachi și Crețulescu. Iar fiii lui Miron continuară neamul[4].

Al treilea fiu al lui Miron se stabili în Muntenia. Petrașcu Costin fusese Cămărașul lui Cantemir, apoi, ajuns Spătar, emigră la moartea silnică a tatălui său. Murind în pribegie, el nu lăsă descendență, și averea-i fu împărțită între frați[5].

Nicolae Costin fu al doilea fiu al lui Miron Logofătul. Ca și frații săi, el învăță în școlile polone, din care și tatăl lor își căpătase știința[6]. Avem una din cărțile lui de școală, un manual de retorică: *Publicum aerarium regiae eloquentiae*[7].

Pe acest manual, el își însemnă și discursurile pe care le-a pronunțat, pe cînd era un copil sîrguitor și cu iubire de învățătură. Din ele aflăm că fiii lui Costin salutară la 1676 pe An-

---

[1] Document din 22 Iunie; Bibl. Ac. Rom., LIX/115.

[2] Urechiă, *l. c.*, I, pp. 715-6.

[3] *Arch. ist.*, III, pp. 281-3; Urechiă, *l. c.*, II, pp. 534-5; doc. LIX/116, XXII/67, XXII/238 la Bibl. Ac. Rom.

[4] V., pentru acești Costinești în decadență. Urechiă, *l. c.*, I, pp. 192-3, 717, 723, 728, 782-4; *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, III, p. 343.

[5] Urechiă, *l. c.*, I, pp. 715-6.

[6] Dar Dimitrie Cantemir greșește cînd spune că Miron a fost cel d'intâiu ce și-a dat copiii la școala polonă. *Vita Constantini Cantemirii*, p. 29, din vechea ediție; cf. a doua, dată de mine în 1925. Cel d'intâiu a fost cel puțin tatăl lui Miron însuși! Pentru mențiunea fiilor lui Miron în registrele Iesuiților din Iași, pentru darurile făcute acestora de familie, v. Iorga, *Studii și doc.*, I-II, tabla.

[7] Titlul continuă așa: „ad usus sarmaticae iuventutis Leopoli reseratum, anno a verbo vagitibus — *sic!* — in terris diserto 1664".

tonie Ruset, întors în capitala lui, după încheiarea păcii de la Zurawna, printr'un discurs de ocasie. In același an poate, de Crăciun, potrivit cu obiceiul, copiii pronunțară voroava către Domn și fiul acestuia. In sfîrșit, cu un „mic cuvînt" al lor se alese în primăvara următoare Gheorghe Hmilnițchi, fiul lui Bogdan și fratele lui Timuș, care venia de la Constantinopol cu tuiul pentru a ocupa acea Hătmănie a Ucrainei în care trebuia să-i succeadă alt *gospodar*, Gheorghe Duca. Ni s'au pierdut, de sigur, alte mici producții copilărești de același fel, care făceau mîndria Logofătului Miron, și n'avem nici acrostihul care fu înfățișat lui Vodă și beizadelei în acea solemnă ocasie de Crăciun [1].

Dar avem norocul să posedăm, în colecțiile Academiei Romîne, două cărți de erudiție din biblioteca Costineștilor. Una e traducerea lui Guagnini de Paszkowski, pe care-și înseamnă numele, pe rînd, Petrașcu Spătarul, la 22 Februar 1687, și Nicolae Vornicul, în 1706. Afară de această carte în care se cuprinde și o versiune a lui Cromer și „scrisorile grecești", extrasele din autorii elini citate de Miron spre marea nedumerire a comentatorilor, afară de dînsa s'a mai găsit și un exemplar din Stryjkowski, pe care Miron sau Nicolae Costin înseamnă lucruri falșe sau încurcate, note fugitive de cetitor despre Iuga, ce ar fi fost un Korybut, despre Ștefan-Vodă, fiul lui Ștefan, despre Roman-Vodă, pomenind și „letopisețul țării", deci cronica, răspîndită atunci, a lui Simion Dascălul [2].

Nu cred să fie Nicolae acel fiu de care Miron nu prea era mulțămit mai mult timp în urma întoarcerii sale în Moldova, la 1688; probabil e vorba în aceste plîngeri părintești de me-

---

[1] Ms. se află la Socola, unde a venit din Școala Domnească, Aici fusese hărăzit de Hrisant: „noii școli grece din Iași", la 1714, April. V. mai sus. Hrisant îl avea de la Nicolae Mavrocordat, iar acesta-l luase din moștenirea lui N. Costin, cu hîrtiile acestuia. D. C. Erbiceanu a atras atenția asupră-i, și l-a descris, foarte amănunțit, d. V. A. Urechiă, în Miron Costin, *Opere complecte*, II, p. 151 și urm. Unul din discursuri e păstrat în latinește, celelalte două în polonește, dar nu s'ar putea afirma în ce limbă au fost rostite.

[2] Volumele au cotele 2231 și 2232. Ele au fost semnalate de d. D. A. Sturdza lui V. A. Urechiă și descrise pe larg de acesta în *o. c.*, II, pp. 557-60.

zinul Petraşcu, care-şi urmă studiile în Polonia [1]. Căci pe acest timp viitorul cronicar îndeplinia sarcini politice în principat, mergînd la Constantinopol şi făcînd pe tălmaciul pentru călătorii ce străbăteau Moldova [2].

Funcţia pe care o căpătase de la început studiosul tînăr era aceia pentru care se cerea mai multă cunoştinţă de carte: Neculce ni spune că Domnul făcu pe Nicolae treti Logofăt [3], şi în adevăr îl vedem la 20 Iunie 1690 purtînd acest titlu în cumpărătoarea unor pogoane de vie de la Savin Ciomîrtan [4].

El pribegì, în timpurile de restrişte, ca şi fraţii săi şi alţi boieri din partida lovită prin omorurile din Decembre 1691. Care au fost sentimentele şi prieteniile lui politice, care au fost întîmplările felurite din viaţa lui de om de partid, se va vedea la cercetarea cronicii lui, şi mai ales la analisarea operelor lui Dimitrie Cantemir, aşa de pline de reticenţe, exagerări şi neexactitudini, pornite din pasiune, încît nu se pot înţelege şi preţui bine fără această migăloasă cernere a adevărului din neadevăr. Supt cumnatul său Duca-Vodă, pe a cării soră Elena era s'o ieie în ajunul faptelor de sînge din 1691, care zăboviră nunta, el fu ridicat la demnitatea însemnată de Hatman, în care mai strălucise, prin vitejie şi ambiţie, un Costin, Velicĭco [5]. In 1694, el dăruieşte bisericii Sf. Ioan din Iaşi, în Strada Măjilor, clădită de „strămoşul său" Barnovschi, o Evanghelie munteană dăruită lui însuşi de Duca [6]. In 1703 el îşi păstra funcţia [7]. In 1705, la 12 Septembre, el era numai „Neculai Costin, biv Vel Hatman" [8]. In curînd însă, în cursul deselor schimbări de Domnìi şi de Divanuri, el îmbrăcă dregăto-

---

[1] Hurmuzaki, *Supl.* II³, p. 178.

[2] V. şi călătoria lui d'Avril, în Papiu, *Tesaur,* II, p. 188.

[3] P. 230.

[4] Bibl. Ac. Rom., doc., LXIII/87. O ocupa, de sigur, de la întoarcerea lui Miron în ţară. Pe acesta-l constatăm documentar ca întors la 8 Iunie 1698; *ibid.* doc., V/115; dar, cum vom vedea, el revenise cu mai mult timp înainte.

[5] Urechiă, *l. c.,* p. 223. E Evanghelia greco-romînă, de care am vorbit mai sus.

[6] Urechiă, *o. c.,* I, p. 715. V. şi Hurmuzaki, *Supl.* I³, p. 233.

[7] *Ibid.,* pp. 717-8 şi *Biserica ortodoxă,* XVIII, p. 263. Dar bisericii Barnovschi, unde e îngropat Ioan; *Studii şi doc.,* V, p. 405.

[8] Urechiă, *o. c.,* II, p. 107.

ria de Mare-Vornic de Țara-de-Jos, în care-l găsim în cursul anului 1706[1].

In 1708, Mihai Racoviță dă o însărcinare lui Pahomie, episcopul de Roman, și lui Nicolae Costin, biv Vel Vornic[2]. Situația lui era aceiași în anul următor[3]. El luă însă în curînd, în Domnia lui Dimitrie Cantemir și în a doua Domnie a lui Nicolae Mavrocordat, care-i aprecia cunoștințile și caracterul, Logofeția-cea-Mare[4]. La 20 Ianuar 1712, chemat în judecată de „Safta Spătăreasa a răposatului Lupașco Buhuș Spătar”[5], pentru stăpînirea satului Ceplenița, el cedează de bună voie „mătușei sale”[6]. Peste puține zile-l vedem semnînd supt un document, la 1-iu Februar 1712[7]. In același an, Septembre, aflîndu-se la moșie, la una din multele moșii ale lui Duca-Vodă, poate[8], el se îmbolnăvi și muri înainte de a fi terminat marea lucrare ce-i fusese comandată de Domn, înainte de a fi coordonat și continuat până în zilele sale voluminosul letopiseț al Moldovei, pe care-l dusese foarte departe, apropiindu-se de sfîrșit[9].

Nicolae Costin știa leșește, latinește, grecește, poate și ceva franțuzește. O scrisoare latină a lui către pretendentul Rá-

---

1 *Ibid.*, I, p. 172; Ghibănescu, în *Arch. soc. șt. și literare din Iași,* I, pp. 558-9; *Uricariul,* XXIII, p. 268.

2 Document din 15 April, în Bibl. Ac. Rom., XII/275. Cf. *Uricariul,* XX, p. 83.

3 Urechiă, *l. c.,* I, pp. 717-8.

4 Cf. Urechiă, *l. c.,* p. 715.

5 Lupașcu e fratele Doamnei Anastasia a lui Duca-Vodă. Il pomenesc și cronicile muntenești. El trebuie deosebit de Lupu Bogdan, ginerele lui Cantemir-Vodă, pe care un document din 25 August 1685 îl numește „Lupașco Bogdan, Aga de darabani”. Urechiă *Biserica din Cetatea Neamț,* în *An. Ac. Rom.,* secț. ist., XI, p. 122.

6 Urechiă, *Miron Costin,* I, pp. 175-7.

7 *Uricariul,* XV, p. 273.

8 V. lista lor, din 14 August 1705, în doc. LVIII/104 al Bibl. Ac. Rom.

9 Un autograf al lui Nicolae Costin a fost tipărit de d. V. A. Urechiă, în *Miron Costin, Opere complecte,* II, la p. 592. Pentru viața ulterioară a văduvei lui v. *Istoria literaturii romîne în secolul al XVIII-lea,* la *Documente,* no. I. N[1] II, e consacrat unor Costinești cari nu fac parte din familia cronicarilor și nu trebuie confundați cu aceștia.

kóczy, datată din Prăjeşti, 4 August 1708, ni s'a păstrat în nişte depărtate archive [1].

Poate el să fie „Logofătul" care convorbi latineşte la Iaşi cu agentul suedes de Briant [2]. El scria şi învăţatului Hrisant Notara, pe care-l laudă în cronica sa: „carele nu este mai gios la învăţăturile didahiilor decît unchiu-său, răpausatul Dosoftei patriarhul" [3]. Se menţionează o scrisoare a lui către acesta, nu ştim în ce limbă, dar probabil în greceşte, din 2 Septembre 1700 [4].

Ca şi Domnul pe care-l servia ca Logofăt şi al cărui nume îl înălţa ca scriitor, Nicolae Costin a scris o operă de filosofie morală, o compilaţie erudită, analogă, în ceia ce priveşte originalitatea cu περὶ καθηκόντων. Dar lucrarea lui Costin mai are şi defectul de a fi informă în ceia ce priveşte planul, strivită de podoabele ieftene ale citaţiilor, împrumutate, din scriitorii clasici.

E foarte puţin cunoscută, şi există un singur manuscript care ni-o păstrează. Cercetînd-o, ni vom face o ideie potrivită de firea Logofătului nostru şi vom înţelege astfel şi spiritul în care şi-a redactat cronica, lipsurile foarte mari de care ea sufere şi pe care le împarte cu acest repertoriu moral [5].

---

[1] Hurmuzaki, IX [1], p. 440, No. DCVII.

[2] *Ibid.*, pp. 471, 481—2, 484, 488.

[3] P. 53. Iar pe Dosoftei îl laudă, ca un cunoscător, pentru că „au întemeiat sfîntul şi de viaţă făcător Mormîntul a Domnului nostru Iisus Hristos" şi a *scos în tipar* „multe cărţi în potriva ereticilor, cu filosofia dăscăliei lui, că era un om prea-învăţat şi îndrăzneţ la cuvînt", drept cu oricine.

[4] Legrand, *Épistolaire,* p. XI.

[5] Un ms., cel de care vorbim, e numerotat 757 la Bibl. Ac. Rom. Din cel de la Museu, trecut tot la Academie, se cunoştea o singură parte, care nu poate da ideia cuprinsului cărţii, fiind prelucrarea unui capitol din Quint-Curţiu. A fost tipărită de Gaster, în *Lit. pop.,* Apendice. Un alt capitol: „Graiul solului tătăresc către Alexandru Machidon, după ce au sosit de la Bahtri la apa Donului, mergînd cu oaste asupra Tătarilor, scoasă din Quintus-Curtius, carele au scos Alexandria cea adevărată", se află într'o clasă de manuscripte ale lui Nicolae Costin, care e represintată prin n-le 353 şi 401 din Bibl. Ac. Rom. Urechiă l-a reprodus în *Miron Costin, Opere,* II, p. 145 şi urm.— Că modelul lui Nicolae Costin era opera lui Guevara a spus-o întăiu Gaster, *l. c.,* p. 283.

Cărți cum e „Ceasornicul Domnilor”, cu titluri de acestea alegorice, cu împrumuturi literare pretențioase, cu alusii ici și colo la viața contemporană, cu amintiri din experiența autorului s'au scris multe în veacul de mijloc. Acele cărți nu se cetesc mai ușor decît prelucrarea savantă a răbdătorului Logofăt. Ceia ce trezește din cînd în cînd interesul sînt acele note din viața intimă, de viață exterioară văzută, care n'au fost culese de pe foi galbene de volume învechite. Și ceia ce-l oprește de a slăbi cu totul, chiar cînd nu e vorba de lucruri spuse pentru întăia oară, e naivitatea, stîngăcia fermecătoare a formei. Cînd cetești rîndurile cu cuvinte neobișnuite, întorsături îmbătrînite și ortografia arhaică, nu te gîndești, firește, de loc la cele ce se spun, pierzi din vedere *istoria* și cugeți numai la autor, la vechiul autor din alte vremuri, care se luptă cu atît de puțină izbîndă pentru a afla adevărul, a face binele și a realisa frumosul; ba chiar în zîmbetul ce se ivește pe buzele cetitorului nu e răutate, nici ironie, ci o compătimire duioasă.

De Nicolae Costin, de moralul lui „Ceasornic”, după Guevara, nu se poate spune tocmai așa. Farmecul formei e scăzut de cele mai multe ori prin pretențiile de învățătură ale originalului, prin greutatea pedantă a stilului. Iar, cît despre amănuntele văzute și sentimentele personale, ele nu ocupă nici-un loc din voluminoasa prelucrare. Acestui boier mare, cu carte latinească, nu-i place a sta de vorbă, a deschide porțile amintirii pentru ca de acolo să năpădească, într'o desordine încîntătoare, comorile istorice păstrate într'însa. Din principiu, din respect pentru sine și pentru public, el își oprește orice mărturisiri, aproape orice aprecieri și judecăți. Mîndria lui e să repete ceia ce a spus omul învățat pe care l-a cetit în limba latinească.

„Ceasornicul” a fost scris pe vremea cînd autorul era Logofăt-Mare: deci între anii 1710 spre sfîrșit și 1712, Septembre. Se desface în trei cărți după motive pe care cu greu le putem fixà și pe care nici autorul nu le-ar fi putut lămuri cu desăvîrșire[1].

[1] Cartea întăiu începe ast-fel: „Ceasornicul Domnilor. Viiața împăratului Marco Avrilie, cu învățăturile lui, arătînd și obiceiurile veachi a Impărății Rîmului”. A doua pornește cu aceste rînduri: „Par-

Titlul corespunde, în limbagiu fără alegorie, cu: Indreptătorul Domnilor. S'ar aştepta deci cineva să găsească sfaturi, fie şi banale, asupra datoriilor multiple ale unui stăpînitor. Fireşte că ar fi de cel mai mare interes să ştim ce credea Nicolae Costin, ce putea crede un învăţat boier romîn de pe acea vreme despre administraţia cea mai bună, despre cea mai desăvîrşită dreptate, despre rolul oştirii în principate, despre cultura cea mai potrivită pentru ele şi căile pe care ea se putea statornici. Aceasta ar fi cu atît mai însemnat, cu cît ni-am formà o părere despre lucruri pe care le ignorăm cu totul: căci, dacă s'au păstrat nesfîrşit de multe documente de la Domnii de odinioară, ele sînt mai toate numai acte de proprietate şi nu ne putem măcar aştepta să găsim, — afară de preţioasa condică a lui Constantin Mavrocordat[1]—, rapoarte de funcţionari, instrucţii către aceştia, planuri de reforme, basate pe cercetări serioase şi însufleţite de sănătoase idei de îndreptare. Nu numai atît, dar asemenea cunoştinţi nu le putem căpăta la noi nici pe alte căi, pe care se dobîndesc aiurea. Poesia românească din secolul al XVIII-lea e o uşuratecă poesie de salon, un supţire fum albastru de ciubuc boieresc, şi nu o poesie conştientă de menirea ei sufletească, naţională şi socială ; nemulţămirile ce se oglindesc în aceste fleacuri rimate sînt acelea, îndată împăcate, pe care le produc toanele unei cocoane crude, şi nu indignarea pentru o rea stare de lucruri. O literatură satirică avînd scopuri vrednice şi înalte, ni lipseşte absolut, şi n'o putem suplini prin cuprinsul celor mai serioase şi mai originale producţii literare ale epocii: cronicile. Acestea critică şi condamnă adesea; autorii lor îmbracă haina neagră a plîngătorilor şi a propoveduitorilor unor vremi mai bune, dar prin vălul acesta cucernic de doliu străbate foarte visibil urechea interesului personal.

Dar Nicolae Costin era aşa de prevăzător, aşa de bine crescut

---

tea cărţii a doaa Ceasornicul Domnilor. Cap. 1. Precum în cap să află simţirile mirosului şi auzului, aşea Domnul, carele iaste cap Republicii, a auzi datoriu iaste pre cei supăraţ de strămbătăţi". Iar pe a treia o deschide scriitorul astfel: „Cartea a treia Ceasornicului Domnilor: omului iaste Dumnezău adevărat, şi fericită iaste Impărăţiia întru carea stăpîneaşte creştin adevărat". Guevara e prescurtat şi prefăcut.

[1] Iorga, *Studii şi documente*, VI.

şi de reservat! Vom vedea şi în cronica lui, unde *trebuie* să vorbească, cît de mult se desbracă de sentimentele lui proprii, cît se sfieşte să judece. Nu el va fi deci un vestejitor de rele şi un alcătuitor de planuri pentru fericirea generală. Cu ochii la acest ceasornic, Domnii, pentru cari fusese scris şi cărora li era închinat, — poate Nicolae Mavrocordat însuşi să fi ales originalul — erau expuşi să nu prea vadă ceasul precis, imperioasa datorie. Un comod ceasornic, făcut de un ceasornicar meşter!

Una din părţile care se poate ceti mai lesne, cu mai multă plăcere şi folos, e prefaţa, „Predoslovia cărţii Ceasornicul Domnilor". Nu doară că ne-ar atrage noutatea părerilor asupra nenorocirii soartei omeneşti, de care, fireşte, nu scapă nici Domnii, ori că ne-ar umplea de admiraţie bogăţia citaţiilor, împrumutate, din Eutropiu, „Plutarh, în Carte de faptele muerilor", „Aristot", „Sidon", „Ghelie", „Dion", „Plinius şi Marco Varro, Strabo şi Macrovie, istorici mari şi adevăraţi", „Rufin" şi Seneca, pe cari s'ar putea să-i fi cetit şi în original acest sîrguitor boier. Ceia ce ne-ar face a pune la o parte această prefaţă, a o deosebi de banalitatea monotonă a celor ce urmează e întăiu faptul că autorul pare că binevoieşte a vorbi ceva despre sine, despre viaţa şi scopurile sale. „Aşa dar", ni spune el, îndreptăţindu-se pentru că a scris aşa ceva, „nice am fost Domn ca să ştiu ostenialele Domnilor, nice am poftit mie loc, să fim cel întăi a darea Domnilor sfat[1]; iară căci am îndrăznit a scrie cartea aceasta, nu pentru să-mi socotesc loc sfatului, ce cu mare plecăciune a aduce aminte te-am făcut, că a da sfat mă mărturisesc că nu am acea hărnicie, iară slugă priitoriu Domnilor mă mărturisesc a fi destul." Dar, cum am spus, nu din ce ştie, crede şi judecă el, va vorbi, ci din ce a aflat de la altul, care, şi el, extrage din „cărţi adevărate" — adecă autentice — „care nu cu un an, ce câţva s'au aflat, cu mare nevoinţă şi ostenială scrisă şi dovedite de alţii scriitori; aşia şi noi nu fără osteneală, măcar că mai pre scurt, am scris acialia, de cum am aflat în cărţile ceale streine, că

---

[1] Aceasta ne face a crede că Nicolae Costin transcrie din Guevara. Comparaţia cu originalul nu s'a făcut niciodată, şi în acest moment ea ni este imposibilă.

toată lauda scrisorii întru aceasta stă, ca cu cuvinte puţine să închidă multe şi greale socoteale".

Are dreptate Logofătul Nicolae Costin, care e însă Guevara. „Lauda scrisorii" stă şi într'„aceia ca cu cuvinte puţine să închidă multe şi greale socoteale", dar înainte de chestia închiderii e aceia a lucrurilor care vor fi închise, şi, chiar dacă un autor va fi făcut o minunată şcoală de retorică, încă nu va folosi nimic dacă retorica aceasta nu va servi unui ideal şi unei personalităţi, care au nevoie de a fi proclamate şi exprimate.

Aşa un Logofăt cuminte şi învăţat cum era Nicolae Costin nu putea luneca pe povîrnişul ademenitor al entusiasmului, pe clina emoţiei. In tot ce-a scris el nu se întîmpină o pagină caldă, precum nu se prea întîlneşte o pagină clară. Totuşi, dacă nu-l putea aprinde iubirea de ţară, pe care o servia însă ca un funcţionar cinstit, dacă nu-l putea înălţa iubirea pentru ştiinţă, în folosul căreia făcea însă enormele sale compilaţii, cetirea pentru cetire putea să-l pasioneze. Pentru a slăvi foloasele cărţilor, el găseşte cuvinte cu răsunet, ca acelea care urmează, dar tot în Guevara:

„Toate lucrurile întru această viaţă gustate şi de noi moştenite urîciune, săturare şi ostenială aduc, fără una adevărata ştiinţă, care nu are săturare, urîciune, nici osteneală; sau căte odată să par că ostenesc ochii cetind, iară mintea întru cunoştinţa şi agonisita nu slăbeaşte. De căte ori nu s'au prilejit de priateni şi de oameni aleşi a avea întrebăciune, ce poate fi întru atîta nepărăsire întru învăţătură viaţa de se trece; le răspundèm lor, ce poate fi de cìa ce petrec cu traiul ca nişte jăcaşi, că, de ni să adaoge atăta carne la trup, cu grijile lumii, cu înşelăciunile Diavolului, cu vicleşugurile nepriiatenilor şi cu năcazurile priiatenilor, a cărui inemă ar putia suferi atîtia şi aşa de mari supărări, de ar fi fără cetitul, desfătarea cărţilor? Mai multu trebue noaî să ne fie milă de cel ce nu ştie decît de cel sărac, că niciun fel de sărăcie mai mare nu-i decît întru a chivernisi pre sine singur a nu avea învăţătură."

De aici înainte, Nicolae Costin, crezînd că a satisfăcut, în margenile educaţiei şi situaţiei sale sociale, toată curiositatea cetitorului, tace iarăşi. Vorbesc, în schimb, izvoarele lui, a-

decă, precum am spus, únul singur, Guevara, Istoria lui Marc Aureliu, „Viiaţa Impăratului Marco Avrilie".

De aceasta se lasă, în aparenţă, din loc în loc pentru a intercala observaţii personale, ca acelea, cu totul nelămurite şi fără interes, despre faptul că „nice un lucru mai de stîngerea ţărălor nu iaste decît adesele schimbări a Domnilor dentru dînsele". Altă dată, el strigă în treacăt împotriva celor mari, cari primesc „pănă la pat" pe „măscărici" şi „giambaşi", artiştii dramatici ai timpului, iar pe învăţaţi, cum ar fi, de exemplu, autorul tînguirii, „nice pănă în tindă".

Partea cea mai legibilă din compilaţie e a treia, de şi nu se întrerupe opera de răbdătoare traducere. In ea se dau sfaturi pentru gospodari, pentru părinţii de familie, se înseamnă unele din cusururile sociale ale timpului, care premerg cu vrednicie pe ale noastre de astăzi, se constată neajunsuri şi se dau sfaturi. Totul se face, bine înţeles, numai pentru aceia cari merită ostenelile unor scriitori de o naştere atît de înaltă şi de o atît de mare importanţă politică. Pentru Domni, adecă, şi pentru clasa din care ei erau aleşi de Turci şi de care li era încunjurat efemerul Scaun.

Pretinsul Costin se ocupă întăiu de drepturile pe care le au bărbatul şi femeia în familie şi insistă asupra guvernămîntului monarhic în folosul celui d'intăiu. Cuvintele strămoşului sînt pline de învăţătură, şi ele fură cetite cu evlavie, de sigur, de contemporanii săi, cu escepţia, naturală, a „jupăneselor". El zice aşa, în consideraţiile sale filosofico-conjugale: „Ştiu pre o samă de bărbaţi a fi aşea de cheltuitori, aşia în obiceaiuri slobozi, cît nu numai că ar fi bine să nu asculte muerile de poroncile lor, ce şi sănătos lucru ar fi cînd i-ar putea înfrîna de la acealea; ce, oricum, mai bine şi mai cu răbdare iaste să piară toate averile decît să să răniască minţile omeneşti cu rană nevindecată". Şi mai departe: „Nu să va putea a răbda să nu se certe de bărbat ori cu sudalma, ori cu mănule sau cu băţul să nu să bată — să nu să certe, — şi de tot fără folos va fi să să sfădească femeile doamne şi giupăneasele cu bărbaţii... Ce cinste va da ia bărbatului, cu aceaia cinste şi ia se va cinsti... La ceale ce, ori le'm cetit, ori le'm auzit, ori le'm văzut, am aflat că nu să cade muerilor să poroncească băr-

baților, iară bărbaților, zic și învăț să nu să lasă să se stăpîniască de mueri, că stăpîniia muerii nu-i altă fără cît cu picioarele să mănănce și cu mănule să îmble". El pare a da numeroase și naive amănunte asupra felului cum cheltuiau timpul, pe vremea lui, elegantele Moldovence: petrecerile, primblările, „cercetările", mîncările de poame și alaiurile, paradarea cu hainele și cleveltirile. Pe lîngă această descriere, care ar merita reprodusă, pe lîngă această schiță de moravuri, care arată, dacă e a lui, ce lucruri bune ar fi putut să ni spuie Nicolae Costin, cînd ar fi binevoit să fie mai puțin bine crescut și învățat, — se amestecă și sfaturile, la care-l îndeamnă observațiile lui. Foarte mare pază, spune el, trebuie femeilor, „și mai mult Doamnelor și celor aliasă, ca, eșind adease la primblări, să nu cadză în hulă". „De a fi dus bărbatul de acasă, furtușag de sine că ar fi, zic, oricine pragul ușii ar îndrăzni să treacă pentru cercetare". Și, gîndindu-se, nădăjduim, la Logofeteasa Elena, el exclamă: „O norocit iaste acela ce, dentru mila lui Dumnezeu, au dobîndit muiare bună, caria cu bună voia ei să să afle în casa sa de pururea cu bucurie!".

Mai culegem pe urmă o însemnare răutăcioasă la adresa unui Domn încrezut, care se credea numai el cuminte și învățat, ceia ce ar fi o alusie la Dimitrie Cantemir și ar dată și mai de de aproape lucrarea. „Precum am văzut cu ochii și am auzit în țara noastră pre cățva Domni, — carii curînd și-au vinit la sfîrșitul său, — că cu cale agonisește acela să să numască de nebun carele socotiaște că toți ar fi nebuni și numai pre sine înțelept, știut și învățat s'ar face."

In sfîrșit, prelucrarea se ocupă la urmă de creșterea copiilor, și aceste cîteva pagini de veche pedagogie sînt vrednice de luat aminte. Ele ar fi și mai vrednice dacă n'am avea a face de cele mai multe ori cu adaptări sau chiar traduceri, în care, în loc să ni se spuie ce am vrea să știm despre boieri, ni se vorbește de multe lucruri bune, dar fără interes și folos pentru noi, despre „părinții strînși", adecă, neapărat, *patres conscripti*.

Să luăm ceva din spusele lui, nu pentru a vedea observații unde nu e decît o reproducere, nici pentru a exprima apre-

cieri ca pentru o lucrare originală atunci cînd sînt numai pagini de simplă tălmăcire.

Cele ce urmează însă se potrivesc și cu situația de la noi și ar fi putut fi luate și din cunoștințile autorului:

„Dar ce? Au nu videm copii plugariului cu cămeșile, neîncinși, cu sucmanul spart și dezmățat, desculțu, cu capul gol, iarna fără cojoc, vara de soare dzua arsu, noaptia boii de plug păscînd, mîncînd pîne de ordzu și pre pămîntul gol dormind, iară, cu toate aceastea osteniale, atăta iaste copilul de sănătos la trup, cît toți ar vria să aibă copii așia de sănătoși?

Intr'alt chip să află deprinderea întru copii celor mari, căci au nu videm pre feciorul celui bogat, învălit cu două învălituri de pîndză supțire, liagănul făcut în pilda noaă; pentru laptele și șiase sute de mance pregiur copil aduc de-l dizmiardă și, de se va tămpla să boliască manca, îndată să schimbă manca, și, pănă a schimba, toate nopțile și dzua tatăl și muma fără somn petrec și a străjui toată rudeniia strănge; nemică mîncare nu-i dau, fără zamă de găină; ca să nu cadză de pre scări, de pururea are pază."

Costin condamnă pe părinții cari țin pe lîngă copii „mincinoși și limbuți și măscărici". El pomenește și pe aceia, și mai vinovați, „cari învață pre învățători și pre mance ca să grăiască copiii grozăvie și cuvinte de rușine, care nici vîrstei copilărești a grăi nu să cade, nici cinstii bătrîne de a ascuIta nu-i de suferit".

Trecînd la *dascăli,* Logofătul Nicolae declară vrednici de respect pe aceia „cari cu tot deadinsul iau asupra sa puteare a învăța copiii". Dar pentru aceasta ei trebuie să nu primească orice porunci ale părinților, ci mai curînd să-și părăsească cîștigul. Așa cum înțelege Costin — sau acel pe care el l-a copiat—, dascălul trebuie să fie om matur, între patruzeci și șeizeci de ani, om „curat", iubitor de adevăr, „miserdnic și blînd", cumpătat, cu măsură în toate, statornic, drept, „știut, cu mare năvoință întru cetitul cărților, cum dumnăzăești, așa lumești", „să fie ispitit multe mutări a norocului". De vină pentru defectele lor sînt însă acei cari-i aleg rău, căci, „de am ales eu croitoriu neștiutoriu, vina mia iaste de să strică haina".

Alegînd mai bine, anticii aveau o creştere mai solidă pentru copiii lor.

„In curţile Domnilor, după socotiala mè, slujba dascălilor nu aşia ca alte slujbe iaste să să ariate, adecă care slujbe să dau, ori din rugăminţi, ori cu banii lor, ori cu neînţălepciune, sau cu priiatini, şi nice slujba aceasta ca un dar pentru slujbă nu trebuie să să dea...”

Copiii, continuă el, traducînd, trebuie opriţi de la minciuni, „că nemică mai grozav nu-i vre unui om de cinste decît a fi plecat spre minciună”. *Jocurile* trebuie şi ele oprite, pentru a nu se deprinde de tineri copiii cartofori sau, cum se zicea atunci, „hîrjetari”, ceia ce strică firea tinerilor şi poate duce până la furt. Mai are dascălul datoria „să nu lase pe copii a fi marghioli, obraznici, desfrănaţi şi stătători şi neruşinaţi”. Să-i ferească de desfrîu, ceia ce nu se prea făcea nici de contemporanii autorului, la care acesta era, ca şi în oarecare societăţi de astăzi, un sport pentru lumea fără căpătăiu şi fără conştiinţă.

„A mulţi părinţi”, spune cu părere de rău Guevara prin Costin, „le place astădzi de vor fi iubiţi de mueri feciorii lor, ca cînd ar fi împodobiţi întru învăţătură şi în războiu prea viteaji, şi, încă, ce-i mai rău de toate, ca aşea dezmierdat ţin pre nepoţii săi cei făcuţi din curvie, ca cînd le'r fi nepoţi născuţi din cununiia feciorilor săi”. Tot aşa şi mamele „acopăr, nevoesc de hrănesc feciorii cei den curvie născuţi”.

Autorul termină partea care se poate ceti şi poate folosi din lucrarea sa sfătuind pe „Domni şi pe cei mari” să nu iubească pe „pehlivani şi giambaşi”, să nu susţie deci arta dramatică ambulantă, feeriile fără program şi operele fără libret: „giocuri şi giucăuş, pehlivani şi pehlivănii”. Căci de fapt se făcea altfel şi în Moldova, lumea fiind doritoare de distracţie, pe care puţini o găsiau, ca Nicolae Costin, în cărţi, şi încă mai puţini în marea carte a lui Dumnezeu şi în reflexul ei omenesc, armonia propriului lor suflet. „Că diavaloma acum, cum cei bogaţi, şi cei săraci, cei d'intăi cu cei de-apoi, price de buhai scornesc, cu suliţă de vătămare să tîmpină[1], fac beţii, fac scornituri cu copilele; sărbători şi şegi fac, la ospeaţă

[1] Alusie la *jutele* din Apus, ceia ce învederează traducerea.

multe cheltuesc; ațiță chip de războiu și multe feliuri de giocuri scornesc, care toată scăderea în republică, răsîpă moșiei și stricăciune oamenilor trag după sine".

Urmează, după original, moartea lui Marc-Aureliu și niște versuri informe.

Acesta e „Ceasornicul Domnilor" al lui Nicolae Costin[1]. Importanța lui cea mare, ca și a „Herodotului de la Coșula, e în silința traducătorului de a reproduce într'o limbă încă atît de neîncercată și lipsită de termini abstracți pagini de o înaltă și adesea subtilă cugetare, de a sili astfel graiul său și al contemporanilor spre o nouă și îndrăzneață cugetare. Greutatea sarcinii explică și scusează, de sigur, multe șovăiri și neîndemînări ale stilului.

Acestui om i se dădea sarcina de a scrie această istorie complectă a Moldovei, pe care, avînd exemplul tatălui său înaintea ochilor, o visa de mult și o și alcătuise în parte. Cu firea lui Nicolae Costin putea fi cineva sigur că lucrarea va fi foarte întinsă, mai erudită decît toate cele ce-o precedaseră, dar redactată într'o formă greoaie, orînduită fără pricepere critică, lipsită de claritate, de măsură și de independență.

Pentru a înțelege această mare compilație, pentru a putea fixà rolul ce-i revine lui Nicolae Costin, e necesar nu numai să se înșire materialele din care a fost întruchipată, ci să se studieze fiecare din acestea în parte, pentru a arăta cum s'a format și ce se putea face cu dînsul.

Deocamdată, o scurtă ochire nouă asupra acestui material. In mănăstiri începuse, cum am arătat cu de-amănuntul, istoriografia moldovenească. Pomelnicele din vechile fundații ale Mușăteștilor și Domnilor ce-i precedară se prefăcură acolo, pe nesimțite, în cronici. Intăiu în scurte notițe, care priviau mai ales pe vre-un binefăcător al mănăstirii, precum se făcu la Bis-

---

[1] Forma e în de obște stîngace, pe alocurea trivială, ca în acest pasagiu: „Bărbiiarii cei vestiți și știuți întru ciale greale și cu grije rane și bube, nu numai fumuri și pliasturi pentru să deschiză ranele și bubele, ce și liacuri curățitoare și'n potriva aprinsurilor lecuitoare cătră cealelalte adaog". De și nu va fi izvodit-o însuși, ci va fi împrumutat-o, cetitorul nu poate fi recunoscător lui Costin pentru o comparație, o „potrivire", zice el, ca aceasta!

triţa pentru Alexandrel, fiul lui Ilie. Apoi expunerea deveni mai bogată şi tonul monahului cronicar se înălţă, deveni patetic la notarea biruinţilor cîştigate de Moldoveni. Mai tărziu, pe lîngă cronica oficială, ţinută în curent de călugării mănăstirii unde se îngropau Domnii, lucrări îngrijite, monografii cu stilul înflorit, imitat după modèle slavone, apărură: precum au fost, supt Rareş, scrierea lui Macarie, iar, supt Alexandru Lăpuşneanu, a lui Eftimie, la urmă, pe alocurea, a lui Azarie.

Cronica oficială se scria în mănăstirile domneşti, şi acestea se schimbau. Redactată întăiu la Bistriţa, însemnarea de Curte a faptelor Domniei trecu la Putna lui Ştefan-cel-Mare, apoi de aici la Pobrata lui Petru Rareş, la Slatina lui Alexandru Lăpuşneanu, iar pe urmă la Galata lui Petru Şchiopul—, şi aici se stinse, la sfîrşitul secolului al XVI-lea, cînd dispăru rasa marilor cărturari de slavoneşte, fără a se ivi încă noii cărturari de *romînie*, cu cultură latină, dobăndită în Polonia[1].

Cronica de mănăstire, letopiseţul moldovean oficial, ni s'a păstrat în slavoneşte supt mai multe forme, ce resultă din strămutările pomenite sau din operaţii de prescurtare şi prelucrare, făcute din indigeni său de străini.

Această veche istoriografie slavonă căzu în curînd în uitare, fiindcă nimeni n'o mai putea înţelege. O înlocui printr'o povestire destul de întinsă, destul de patriotică şi destul de necritică, un boier mare din vremea lui Vasile Lupu, Grigore Ureche, care dădu cel d'intăiu letopiseţul românesc al Romînilor din Moldova.

In curînd se găsi cine să adauge această operă, pe care moartea autorului ei o lăsase neisprăvită. Simion dascălul, singurul compilator real al cronicii lui Ureche, adause ceva după un letopiseţ slavon, unele ştiri adecă pe care predecesorul său le negiijase sau le strămutase aiurea. Dar nici el nu duse povestirea mai departe.

Aceasta se întîmplă numai în 1673, cînd Miron Costin, un om harnic, un om învăţat, un patriot şi un poet, luă sarcina alcătuirii unui mare leatopiseţ, în compunerea căruia să se

---

[1] Incercarea, recentă, de a dovedi că analele slavone au fost scrise la Curte e neadmisibilă. Altfel s'ar fi vorbit în jurul unui Ştefan-cel-Mare despre biruinţile, înfrîngerile şi gloria lui. Astfel de scrieri presupun un întreg mediu literar care lipsia la noi.

folosească şi alte izvoare străine, care nu fuseseră cunoscute până la el. Apucâ să scrie, după 1683, Prefaţa, pe care o schiţase înainte, pentru alte scopuri, în prosă şi în versuri polone. Scrisese încă de 'nainte, după tradiţie şi amintiri, un letopiseţ, care mergea până la 1661. Dar mai departe decît atîta, nu răspîndi nimic, de şi cronica timpurilor din urmă o continuâ până la moarte.

După Miron Costin, succesorul lui în Logofeţie, Tudose Dubău, care nu cunoştea Prefaţa lui Miron Costin despre origini, ci numai letopiseţul secolului al XVIII-lea până la 1661, luă asupră-şi, ca o datorie, misiunea continuării. Un scurt letopiseţ fu redactat astfel, pe care-l posedăm numai într'o formă incomplectă, în care nu se atinge nici începutul secolului al XVIII-lea.

Acestea erau deci elementele ce stăteau înaintea lui Nicolae Costin pentru compilaţia lui: vechile cronici slavone, compilaţia românească a lui Ureche, revisia de Simion Dascălul, lucrările lui Miron Costin şi izvoade de continuare, dintre care purta un nume doar izvodul lui Dubău şi al lui Dămian[1].

Ce a făcut Nicolae Costin cu dînsele? Cum a ales şi cum a prelucrat, înainte ca, la rîndul lui, să continue?

Logofătul Nicolae Costin nu putea adopta introducerea istorică a tatălui său. Nu pentru că s'ar fi deosebit în idei de acesta: Nicolae Costin, era fără îndoială, un om foarte cetit, un lucrător harnic, dar niciodată el n'ar fi fost în stare să se ridice la înălţimea unor vederi personale în orice materie. Stilul lui n'are un caracter propriu: e stilul învăţat în şcoală, al umaniştilor, lunga perioadă antică, alcătuită după toate regulele artei; povestirea lui n'are coloare şi nu e interesantă: îşi copie pur şi simplu izvoadele, îmbogăţindu-le unul prin altul; cugetarea lui e sau banală, sau plină de contraziceri, după cum vorbeşte el sau izvoarele disparate pe care le reproduce.

Nu se poate o deosebire mai mare decît aceia care există între tată şi fiu. Miron e un poet, un pasionat, un ambiţios, deschizător de cale în cultura neamului său şi făuritor de teorii, iar, în politică, un entusiast şi un visionar. Nicolae e un

---

[2] V., pentru lămurirea acestor lucruri, volumul I.

pedant rece, prudent, măsurat, un compilator prin vocație, mîndru că merge pe urme străine; iar politica sa e făcută toată din iertare, abdicație și resignare. Pe cît e de simpatic cel d'intăiu, în greșelile lui chiar, pe atît acesta de-al doilea nu atrage nici prin însușirile pe care le are. In orice împrejurări, Miron Costin ar fi fost *cineva*, pe cînd Nicolae Costin datorește totul altora: școlii, care l-a format, și părintelui, pe care s'a simțit dator să-l imite. Spontaneu, fără îndemn și fără exemplu, el n'ar fi dat nimic.

Ceia ce-l nemulțămește în opusculul tatălui său sînt numai proporțiile. E prea puțin acolo. Se va potrivi sau ba — la acest lucru nu era obișnuit să se oprească—, el va da publicului mai mult, un letopiseț mai bogat, cel mai bogat în pagini din cîte s'au scris până la dînsul în Moldova.

Cu aceste intenții începu el prelucrarea „Cărții despre descălecare". Poate se puse la lucru încă înainte de ordinul domnesc al lui Nicolae Mavrocordat. Avem, într'adevăr, două versiuni ale Prefeței: una [1] se adresează numai cetitorului, ceialaltă, de sigur posterioară[2], presintă la urmă mulțămiri și scuse de insuficiență Domnului. Dar e imposibil ca redactarea să fi început mai de vreme decît în 1708. In adevăr, se vorbește de Domnia lui Constantin Duca, supt care s'a găsit o piatră[3], și a doua Domnie a cumnatului lui Costin se terminâ în 1703; pe urmă, se menționează lămuririle primite în privința cetăților Moldovei de la „Panaiotachi, ce era Postelnic-Mare aici în țară la noi". Acest Panaiotachi e Morona, servitor și trădător al tuturor Domnilor, pe care, la sosirea sa în Moldova — Novembre 1707—, Mihai Racoviță puse să-l spînzure „la odăile Siimenilor, zicînd că pre toți Domnii pîrește[4]". In 1709, Nicolae Mavrocordat își începea întăia Domnie în Moldova.

Izvoarele nouă ale întregitorului de cronici se pot fixà cu greutate numai. E sigur că, puțin critic cum se dovedește a

---

[1] In *Letopisețe*, I, pp. 33-7.
[2] Publicată în Gaster, *Crestomatie*, II, pp. 1-3.
[3] I, p. 69.
[4] Neculce, p. 288. Pentru data venirii în Iași a lui Mihai Racoviță, v. Nic. Costin și rapoartele din Hurmuzaki.

fi, Nicolae Costin întrebuinţa adese ori autori după citaţiile de la alţii. Ba încă, acelaşi autor e citat la dînsul, une ori după original, alte ori după o citaţie de aiurea. In lista sa de autorităţi, el înşiră pe Berosiu, pe Iuliu Capitolin, pe Wapowski, pe Ioan Magnus, pe Istvánffy, pe Miechowski şi pe Wolfgang Bethlen; dar cei mai mulţi dintre aceştia sînt utilisaţi mai departe, la complectarea lui Ureche, şi nu în introducerea asupra epocei ante-romane şi romane.

Această introducere e precedată şi ea de o Prefaţă. Pe cît e de cuminte, de interesantă, de mişcătoare *Predoslovia* lui Miron Costin, pe atîta aceasta este de seacă şi de artificială. Din rîndurile mai numeroase — şi aici!— ale lui Nicolae Costin nu luminează nicio ideie, nu respiră niciun sentiment. Pentru tată, Prefaţa trebuia să spuie durerea de Moldova decăzută şi mîndria de descendenţa romană; pentru fiu, era un prilej de a se arăta om cu lectură. Banalităţi despre „Ţiţero" şi „Tuchidide", filosofisme goale despre importanţa istoriei... Cartea lui, spune el, — cînd crede că trebuie să înceapă a spune ceva, — cartea lui va împodobi letopiseţul ţerii cu elemente pe care nu le avea nimeni înainte de dînsul. Va pune în legătură istoria Moldovei cu a altor popoare, „începînd de după Potop".

Abia se ocupă de interpolatorii din secolul al XVII-lea, faţă de cari n'are nicio duşmănie, fiindcă moralistul Nicolae Costin pare să nu fi avut duşmani straşnici, nici ca om politic măcar, şi poate nici ca om privat. Pe urmă, procesul lor fusese făcut acum de părintele său, şi a se întoarce asupra lui nu i se părea necesar.

Venind la Miron, el nu uită să observe că acesta a scris mai pe scurt, aşa de pe scurt încît fiului i se pare că tatăl nici n'a terminat opera. „Au început a scrie descălecarea ţerii de Traian, iar mai pe scurt de cum vei afla acest letopiseţ al nostru, căci vremea nu l-au lăsat a scrie mai pe larg; însă de la dînsul avem începătură." Cît despre autorii ulteriori de letopiseţe — se pare că vrea să vorbească de Dubău—, pe aceştia-i cruţă, despreţuitor. „Iar a pomeni de nişte letopiseţe pre urmă scrise de o seamă de boeri de ţeară, nu socotesc altă, fără cît ocară li se face la vecii viitori de i-aş pomeni,

că şi la istorii a le scrie deplin şi pre larg trebuie şi învăţătura şi ştiinţa altor ţeri, care aceia nu o au avut[1]". De sigur, afară de Dimitrie Cantemir, nimeni dintre Moldovenii de la începutul secolului al XVIII-lea nu se putea asămăna în învăţătură cu Nicolae Costin, dar mustrarea, chiar şi în această formă quasi-discretă, e inutilă, căci Dubău n'a introdus niciun element nou în compilaţia lui Simion dascălul, şi meritele lui sînt altele, foarte reale.

Nicolae Costin se ţine de cuvînt: el începe de la Potop; ba încă, părîndu-i-se că nici aşa cetitorul n'ar înţelege destul originea neamului românesc, o iea de la Facerea Lumii, după Cărţile Sfinte şi fel de fel de comentarii. Invăţat precis, el nu uită să ni dea data exactă a Potopului: „la anii de la zidirea lumii 1656, în luna lui Prier, în 7 zile". Ajungînd la liman împreună cu arca, el nu uită a-şi lămuri publicul asupra nelegiuirii lui Ham, care „au fermecat pre tată-său beat, cît au rămas Noe ca un famen, de n'au mai avut de atunci roadă, a face copii[1]".

Probabil că Nicolae Costin a regretat sincer acest accident, fiindcă genealogiile îi plac cu deosebire: după ce un capitol tratează discordanţa etnică de la Turnul lui Babel, autorul se întinde asupra „neamurilor" lui Sim, pentru care citează şi pe Strijkowski, el însuşi considerat astăzi ca un iubitor de mituri [3], lui Ham, care stăpîneşte şi împoporează şi „Ţirene, de unde sînt Ţiganii' [4], lui Iafet. Dacă avem citaţii şi etimologii greceşti, care ni dau o bună ideie de varietatea cunoştinţilor istoricului, pierdem încrederea în judiciositatea lui cînd îl vedem deducînd numele de Tyras de la verbul italian *tirare*, şi aceasta pentru că Nistrul curge iute între stîncile lui.

Această parte nouă, introdusă „din oarecîte cărţi străine"

---

[1] P. 37.

[2] P. 44.

[3] V. Sinko Tadeusz, în *Bulletin international de l'Académie polonaise des sciences et des lettres, classe de philologie, classe d'histoire et de philosophie, année 1924*, Cracovia 1927, p. 87: „eine lügenhafte und phantastische Chronik".

P. 49.

în istoria Moldovei, se mîntuie cu afirmaţia mîndră că asemenea lucruri nu s'au mai spus înainte pe româneşte.

In fine capitolul al şeselea e consacrat Dacilor, ceia ce e, o hotărîre cuminte. Dar nu tot aşa e şi dorinţa de a şti data precisă a stabilirii Dacilor în regiunile noastre.

Tot ce urmează e luat aproape cuvînt de cuvînt din Miron Costin: eruditul umanist copie şi frasa în care Saşii sînt daţi ca descendenţii Dacilor[1].

Capitolul VII despre Roma se ţine iarăşi de Miron, şi el se termină împreună cu capitolul II din opera acestuia. Capitolul VIII reproduce, fără nicio altă schimbare decît resumatul, capitolul I din cartea lui Miron Costin. Din acelaşi capitol, Nicolae îşi iea materialul şi pentru al nouălea din prelucrarea sa. Inceputul capitolului IV din Miron formează dincoace capitolul X, iar acel ce urmează aici termină capitolul din original.

La Decebal numai se dau ceva ştiri nouă. Că o rară descoperire trebuie privită aceia că au fost două războaie ale lui Traian cu Dacii, şi nu unul singur, cum crezuse Miron. La fabulele despre originea romană a Lituaniei, Nicolae Costin nu găseşte nicio obiecţie şi se mărgeneşte a verifica citaţiile tatălui său. La menţionarea aserţiunilor din interpolatori, se adaugă doar citaţii din Bonfiniu. Se vorbeşte apoi de Coloana lui Traian, pe care Miron o trecuse supt tăcere, şi de piatra găsită supt Duca. Restul e aproape o transcriere, fără a se menţiona numele transcrisului, decît cînd se povestesc experienţe personale ale acestuia.

Capitolul XI, despre Cetăţi, e vag; el resumă pe acel care-i corespunde în Miron Costin; se pomeneşte informaţia de la Panaiotachi Morona şi se răspinge — cas rar — o identificare: aceia a Turnului lui Neoptolem.

Pe urmă capitolul se termină cu o citaţie din Bonfiniu, despre cetăţile de origine ungurească în ţerile noastre.

Capitolul VI din Miron Costin e reprodus până la explicaţiile asupra limbii,. în cartea fiului său. De aici înainte, părîndu-i-se că trebuie mai multe lămuriri asupra împăraţilor romani după Traian, Nicolae începe a-i înşira după Baronius, istoricul Romei catolice, autorul „Analelor eclesiastice”, — în-

[1] P. 55.

trebuințat și într'o povestire, pe care o tipărim acuma[1], despre fundarea și căderea Constantinopolului supt Turci, de un scriitor care nu poate fi decît Constantin Cantacuzino Stolnicul—, așa că scriitorul moldovean se oprește și asupra Papilor. In capitolul XIII începe a ni se vorbi de barbari, după Bonfiniu și alții, dîndu-se amănunte mai numeroase decît în Miron asupra năvălitorilor. La acesta erau numai mai multe rînduri despre „Tatari"; la compilator se deosebesc: Goții, Hunii și Bulgarii. Se pomenește zidul lui Anastasie, ale cărui rămășițe pare a zice Nicolae Costin că le-a văzut în călătoriile sale la Constantinopol. Intr'un adaos, în fine, el revine asupra lui Attila, pentru a ni-l încondeia mai bine.

In al patrusprezecelea capitol, se reproduce cel din urmă din cartea lui Miron. In al cinsprezecelea în fine și cel din urmă se ocupă de a doua descălecătoare a Moldovei.

Care e meritul lucrării? Nu vedem aproape niciunul decît acela al luptei cu forma pentru a spune lucruri nouă ca fond. Atîta doar că fixează la două numărul războaielor lui Traian și că stabilește mai bine natura năvălitorilor Daciei părăsite. Incolo, se reproduc toate greșelile lui Miron. Nu numai atîta, dar Nicolae Costin, luînd fără critică de pretutindeni, stăpînit de mania de a acumula, compila, înădi și prelungi, cade în contraziceri care nu se întîmpină în cugetarea clară, consecventă și sigură a bătrînului cronicar. Așa, după ce reproduce fără obiecție din Miron rînduri care așează descălecatul Moldovei în secolul al XI-lea, el face mai departe calcule, bune acestea, care pun acest eveniment în veacul al XIV-lea. Asupra unor puncte esențiale, el n'are nicio ideie limpede. Pentru Miron Costin, Dacia cuprindea Moldova și Țara-Românească, locuite numai de coloniști, pe cînd Ardealul, cuprinzînd o populație mixtă, de aborigeni și Romani, formà numai o „strajă" a coloniei. Pentru Nicolae Costin, Dacia e într'un loc Moldova și Ardealul: „Dacia, unde sîntem noi Moldoveni și Țeara-Ungurească"[2], în altul, „Moldovenii și Țeara-Muntenească"[3].

---

[1] In Buletinul frances al Academiei Romîne pe 1927. — Și acolo se citează Strijkowski.

[2] P. 76.

[3] P. 79.

O inovație e la dînsul adausul istoriei universale, ideia de a face din letopisețul său și un înlocuitor al cronografelor.

In timpul din urmă s'a încercat a se fixà chiar două tipuri de cronografe numite unul cu numele lui Petrașcu Danovici, celalt cu al unui simplu copist.

Ideia introducerii istoriei universale în letopisețul țării n'are nimic rău într'însa. Dar pentru a o realisa trebuia agerime, măsură, însușiri care lipsesc cu totul lui Nicolae Costin. Acesta nu știe să aleagă, să resume, să împace. Unde trebuie să prescurteze, el transcrie, unde trebuie să dea o explicație numai, el intercalează o povestire, unde trebuie să atingă numai, el insistă. Istoria universală nu lămurește și luminează istoria Moldovei, ci o copleșește și o întunecă.

Pe urmă, deprins numai cu cărțile sale leșești, Nicolae Costin se adresează prea mult la acestea. Legăturile cu Ungaria sînt aruncate pe al doilea plan, legăturile cu Țara-Românească sînt necercetate. Prin natura și originea lor, informațiile subsidiare strică mai mult decît ajută, și opera capătă un caracter pedant și monstruos. E adevărat că pentru a găsi mediul de istorie universală care poate cuprinde istoria Romînilor se cereau și alte cunoștinți și altă orientare decît ale unui boier moldovean trecut prin singura școală, modestă, a Iesuiților din Iași. *In magnis etiam voluisse sat est.*

Logofătul Nicolae avea ca singur predecesor în compilația lui Ureche pe Simion Dascălul. Compilatorul vechiu cunoscuse izvorul indigen într'o versiune, și un singur izvor străin mai mult: Paszkowski. Compilatorul nou, un teribil adăugitor, fără cele mai mici însușiri de critică, nu cunoștea letopisețul slavon, pe care după traducerea și întregirea lui de către Ureche nimeni nu-l mai cetia, nu-l mai copià nimeni. Nicolae Costin știa însă slavonește și, căutînd bine, ar fi găsit, uitate, versiuni ale letopisețului sîrbesc. Dar lui i se părea că de aici nu mai poate ieși lumină, fiindcă de aici nu spera adaosuri.

Străini însă găsise trei, pe cari niciun predecesor nu-i cunoscuse și nu-i folosise. Intăiu era, pentru secolul al XV-lea, un însemnat istoric polon, Miechowski. Erau apoi doi Unguri:

Istvánffy și Wolffgang Bethlen. Utilisarea acestei categorii de izvoare: izvoarele unguresti, era o inovație, și o foarte importantă inovație. De aici într'adevăr putea să vie lumină nouă pentru trecutul românesc.

Miron Costin încă semnalase, în lista de izvoare adausă la ultima sa lucrare, la Prefața letopisețului complect, izvoare polone, pe care Simion Dascălul nu le avuse la disposiție: Dlugosz, Cromer, Strijkowski; cel d'intăiu, un izvor admirabil pentru istoria noastră mai veche, cel de-al doilea un resumator retoric, cel de-al treilea însemnat prin unele știri nouă, dar așa de dubioase, asupra secolului al XVI-lea[1]. Miron n'avuse vremea să folosească aceste cronici, ca unul ce nu ajunsese până la descălecare cu redactarea studiilor sale. Deci Nicolae Costin avea prilejul de a face cel d'intăiu ca istoria țerii sale să profite din cercetarea acestor nouă mijloace de informație.

Cum a procedat învățatul, harnicul și simplul boier?

Ca basă-i servia compilația lui Simion Dascălul. Cunoscînd însă din polemica tatălui său, pe care o reiea pe scurt în propria sa *Predoslovie,* vinovățiile lui Simion, Nicolae Costin vede în cronică numai „leatopisețul țerii", al lui Ureche Vornicul, căruia-l vedem dîndu-i odată și numele de Grigore[2].

Căci nu trebuie să se creadă că noul compilator ar fi avut la disposiție un manuscript al lui Ureche fără adausuri. In prelucrarea lui Nicolae Costin întîlnim toate confusiile, toate contrazicerile, toate inutilitățile introduse de Simion în letopisețul românesc al Moldovei. El suprimă numai pasagiile atacate cu violență de Miron, cum suprimă, de altmintrelea, și narațiunea chiar a lui Ureche, de care fuseseră alipite acele întregiri. El lasă la o parte numai lungile excursuri despre țerile vecine, fiindcă pentru Polonia și Ungaria le înlocuiește cu o prosă proprie, de aceiași valoare pentru istoria Moldovei. Incolo, găsim în noua compilație și cele două războaie contra lui Țepeluș, prefăcut întăia oară într'un închipuit Radu-Vodă de la 1475, și nunta „Voichiței", pe cînd Ștefan-cel-Mare avea altă Doamnă, și isprăvile Cazacilor din secolul al XV-lea și trimi-

---

[1] Pe Dlugosz îl citează ambii Costini după întăiele ediții, necomplecte, din 1614-5, Dobromil.

[2] Pp. 435-5, 449, 455.

terea soacrei lui Ştefan la bărbatul ei, care murise cu multă vreme înainte, şi recomandaţiile aceluiaşi Domn pentru supunerea ţerii către Turci.

Cînd mai taie Nicolae Costin, o face fără motiv şi fără folos: găsind prea întinsă expunerea lui Ureche despre pribegia lui Petru Rareş, el reduce la cîteva frase seci istorisirea bogată şi autentică, plină de o savoare de graiu contemporan. Sau, la Alexandru-cel-Bun, în loc să şteargă toată lista boierilor, a căror creaţie i se atribuia, el crede necesar să se oprească la Păharnic.

Se poate numai ca manuscriptul din Simion Dascălul după care a lucrat Nicolae Costin să fi fost mai complect pe unele locuri decît acelea ce ni stau astăzi la disposiţie. Numai aşa se explică unele elemente nouă, care nu se puteau culege din „istoriile străine". Astfel numele boierilor cari în 1572 ieşiră înaintea lui Ioan-Vodă: Gavril Logofătul, ce se constată şi documentar, şi Dinga Hatmanul, necunoscut de aiurea; observaţia că Petru Şchiopul „era den Ţeara-Muntenească, fecior Mircii-Vodă şi nepot de soră Mihnii-Vodă", ceia ce presupune cunoaşterea—de sigur nu de Nicolae Costin însuşi — a unui document în care Petru-Vodă să fi adoptat titulatura fratelui său Alexandru sau a unui document de la acesta [1]; menţiunea „ţiitoarei săsoae", care întovărăşia pe Ioan-Vodă în ultima lui luptă pe viaţă şi pe moarte; numele boierilor lui Ioan-Vodă Potcoavă; nesiguranţa în privinţa morţii lui Ioan Lungul [2].

In acest letopiseţ, compilatorul nu ajunge niciodată să deosebească elementul naţional de cel străin, ci vede într'însul un tot, absolut original şi neatins de greşală. Aşa se explică discuţiile zădarnice, timide, care nu izbutesc la nimic decît la concilieri aparente: şi pentru nunta „Voichiţei" ajunge la una din acestea. Aşa se lămureşte respectarea celor mai manifeste încurcături, precum e aceia de la sinodul florentin, în care învăţatul prelucrător nu-şi permite a drege măcar numele Papei, prefăcut de Ureche din Eugeniu în Cristofor.

Dacă înţelege, critică şi îndreaptă puţin, în schimb Nicolae Costin adauge enorm. In acest chip, de altmintrelea, el îşi

---

[1] Un document de la Constantin Duca numeşte pe Petru Şchiopul: „fiul Mihnei-Vodă"; *Uricariul*, II, ed. a 2-a, pp. 94-5.

[2] „Unii scriu" aşa, iar alţii îl fac a fi „prins viu".

realisa visul științific, care fusese, nu acela de a da un adevăr curat, ci un letopiseț mare, mai mare de cum îl făcuseră predecesorii, și așa de mare încît să nu-l mai poată crește nici urmașii.

Nu întrebuințează numai izvoarele anunțate, ci recurge și la altele. Printre acestea trebuie menționate cronica latină a lui Guagnini, luată poate în parte după Stryjkowski și tradusă pe urmă de Paszkowski [1], un „cronograf" scris în Moldova, după 1662 și tratînd despre afacerile ungurești în secolul al XV-lea și al XV-lea [2], un „letopiseț rusesc" [3], un „cronograf grecesc" pentru venirea Turcilor în peninsula balcanică [4].

Dar n'are nicio îndreptare în privința lucrurilor care trebuie spuse și izvorului anume — printre acelea ce-i stăteau pe masă — din care trebuie cules fiecare lucru.

Neștiind să aleagă faptele, fiindcă nu era în stare să le judece, să le aprecieze, Nicolae Costin face o lucrare monstruoasă, diformă, în care materia străină, în blocuri grosolane, isolează fragmentele subiectului risipit. Același scriitor pe care nu-l jignește nimic în narațiunea lui Ureche despre sinodul din 1439, socoate de datoria sa să deie interminabile notițe asupra „Crijacilor", a Teutonilor adecă, numai pentru că un corp auxiliar moldovenesc a participat momentan la lupta regelui Poloniei contra Ordinului [5]. Abia „întors la rîndul vorbirii sale", el rătăcește iarăși în infinitatea istoriei universale, ispitit de farmecul dramatic al bătăliei de la Varna, în expunerea căreia uită numai ceia ce putea să ne intereseze și ceia ce se cuvenia să se spuie: rolul trupelor românești [6]. Ajungînd, după multe cotituri, la alegerea succesorului lui Ioan-Albert, Nicolae Costin simte cu plăcere că aici e locul să vorbească despre ceremoniile întronării unui rege polon, despre „obiceiurile la Craiu nou" [7] și înlătură un scrupul tardiv cu îndreptățirea că era dator să scrie acestea „pentru mai des-

[1] V. *Ibid.*
[2] Citat pe pp. 418-9.
[3] P. 396.
[4] V. vol. I, pp. 346-50.
[5] P. 384 și urm.
[6] P. 389 și urm.
[7] P. 440 și urm.

chise lucruri", mai ales că Polonii sînt vecinii Moldovei [1]. La Rareş el suprimă ce am văzut pentru a da o lungă, difusă şi confusă istorie a Ungariei în deosebitele timpuri.

De la Despot înainte, mai ales, intercalarea se face pe o scară aşa de largă, încît, fără a mai vorbi de proporţii, cronica dobîndeşte şi o înfăţişare cu totul alta. Dar dreptatea cere să recunoaştem că aici adausurile sînt foarte adese ori motivate, spuind lucruri ce privesc direct Moldova şi-i îmbogăţesc în chipul cel mai însemnat istoria. Dar între acestea nu sînt, de sigur, ştirile atît de amănunţite asupra expediţiei turceşti la Astrahan, fără niciun fel de legătură cu Moldova din secolul al XVI-lea, aşa încît rostul lor nu se explică prin nicio sforţare de imaginaţie[2].

Alegerea izvorului e tot aşa de capricioasă, ca şi alegerea materiei. Pentru partea mai veche, izvorul capital trebuia să fie Dlugosz; o întrebuinţare pricepută şi prudentă a acestui cronicar ar fi înoit istoria Moldovei în secolul al XV-lea şi ar fi dat compilaţiei un caracter de zdrobitoare superioritate asupra acelei ce o procedase. Pe Dlugosz l-a cunoscut Nicolae Costin, un om cinstit, care nu se laudă cu lucruri pe care nu le întrebuinţează: aşa numai din Dlugosz putea el să aibă felul morţii lui Alexăndrel, numai de la dînsul solia polonă din 1476 la Sultanul Mohammed ce venia contra lui Ştefan-cel-Mare.

Dar, în loc să se încreadă acestui singur călăuz, Nicolae Costin se adresează, în desorientarea sa, pe rînd la toată lumea. Inainte de a întreba pe Dlugosz, citat întăia oară la moartea lui Alexăndrel, el se informează la „cronica leşească", la Miechowski, la Guagnini, mai ales la Stryjkowski şi la Cromer. Neîntrebuinţînd curent pe Dlugosz, pierzîndu-l necontenit din vedere, Nicolae Costin nu poate spune despre cîştigarea Chiliei de Moldoveni decît aceia ce se găseşte la Ureche, adecă foarte puţin, şi din aceiaşi causă el nu pomeneşte măcar cererile Turcilor înainte de lupta de la Valea-Albă. Incurcătura

---

[1] P. 403.

[2] Izvorul digresiei despre Astrahan a fost, de altmintrelea, găsit şi reprodus de V. A. Urechiă, în ediţia operelor lui Miron Costin.

bietului Logofăt era aşa de mare între izvoarele de toate limbile ce-l încunjurau, stingîndu-i priceperea, încît la expediţia lui Ioan-Albert el discută serios părerile lui Cromer şi chiar Bielski, alăturea cu spusele lui Miechowski.

E o fericire pentru compilatorul nostru cînd mijloacele lui de a şti devin mai puţine în secolul al XVI-lea. De la o vreme, el nu mai are decît izvoarele ungureşti pentru a se informa— pe lîngă acelea care fuseseră folosite de predecesori: Ureche şi Simion Dascălul. Intre Wolfgang Bethlen şi Istvánffy, doi compilatori şi ei, iar cel d'intăiu un transcriitor fără scrupul, Nicolae Costin are un mers mai sigur, şi, cu cît se apropie de sfîrşit, cu atît expunerea sa e mai bună, mai limpede şi mai precisă. Pentru contemporanii săi, cari nu cetiau decît româneşte, greceşte şi slavoneşte, era un mare avantagiu să aibă înaintea lor în limba ţerii cuprinsul cronicilor latine şi polone ale vecinilor de peste munţi şi de peste Nistru.

Criticul insuficient şi puţin judicios e însă un povestitor care nu înşeală, un harnic traducător şi resumător. In partea de până la 1500, ştiinţa lui îl trădează adesea, aşa încît îl vedem vorbind — consecvent cu izvorul de altmintrelea — despre „Cîmpii Merulei, la marginea Bulgarilor", despre „Ghierluc", care e chir Luca Notara, despre „Sidor", comandantul, în 1453, al trupelor de ajutor ruseşti venite la Constantinopol, şi care nu e decît celebrul cardinal legat Isidor *Ruthenus*; despre „Ioan Trapezineanul, Ahudan Cazanilor", ceia ce înseamnă Uzun-Hassan, despre naţionalitatea, *grecească*, a despoţilor *sîrbi*, despre cele două limbi; „săsească şi nemţească". Dar, pe urmă, comparîndu-l cu izvoarele sale, îl găsim totdeauna respectuos de adevăr, cum şi cît putea să-l înţeleagă.

Pentru criticul literar, Nicolae Costin n'are însemnătate. Frasa lui, mai largă, mai complicată, mai erudită, făcută după frasa cărţilor ce cetise şi studiase, n'are energia scurtă a lui Ureche, nici mlădierea blîndă a lui Miron Costin. După luptătorul cu mîna abia descleştată de pe sabie, după poetul visionar cu degetul pe fruntea-i largă de întrevăzător al viitorului, avem cărturarul sec, „viermele de carte", pisarul erudit, cu călimările în brîu şi volumele subţioară. In inima de pergament a acestui erudit nu răsuna nimic din marea, veşnica lume vie; ochii lui reci vedeau numai litere şi forme, iar

nu idei şi sentimente; inteligenţa lui fără aripi se tîria în nestrăbătutul tufiş al contrazicerilor mărunte, din care nu se putea descurca. Trecutul îl etichetà, pentru present n'avea niciun interes, — iar viitorul nu putea să-l vadă.

Pentru filolog, Nicolae Costin e, fireşte, un bogat repertoriu de forme vechi. Iar pentru istoric, cît priveşte această parte din compilaţia sa, recolta e foarte săracă. In adevăr, ce lucru nou se capătă de la dînsul? Explicaţii, de sigur că nu. Aprecieri, care să lămurească asupra sentimentelor unui individ, unei partide, unei epoce,— puţine. Abia, ici şi colo, cîte o lovitură împotriva străinilor: Polonii făloşi, pe cari nu-i crede niciodată pe deplin, cînd vorbesc bine de dînşii — adecă totdeauna—[1]; Turcii, a căror stăpînire o urăşte fiul lui Miron Costin: „nice odată creştinilor drag n'au fost păgînul"[2]; Grecii „pezevenghi"[3], ruinători ai oaspeţilor lor[4], fudui de neam şi scornitori de genealogii imperiale sau eroice[5], rîvnitori de stăpînire asupra altor popoare[6], pedepsitori ai pămîntului pe care-l calcă[7].

Cele mai multe din judecăţile compilatorului aparţin sentinţelor morale. Prelucrătorul „Ceasornicului Domnilor", nasalul propoveduitor de bine se întîmpină şi aici. Cînd citează Scriptura, cînd recurge la *filosofi păgîni,* ca „Valerie cel Mare, Clavdie, Seneca[8], Plutarc[9], Ţiţero"[10]. Cînd, în sfîrşit, mustră pe

---

1 P. 483.

2 P. 191, nota 2.

3 P. 164, nota.

4 „Caută ce fac streinii cînd îi primesc tovarăşi locuitorii ţărilor, precum şi la noi în ţeară pe urmă vei afla de Greci la ce stat au adus ţeara noastră şi boierimea ei"; p. 387.

5 „Şi aceasta au Grecii din firea lor, a se facere neamuri mari, că unii, nu numai de neamul Impăraţilor greceşti a se numire, ce şi de neamul acelui Iraclie, vestit pre vreamile Elinilor, de neamul lui Ahileos, nu li-i ruşine a grăire minciuni"; p. 432.

6 „Firea cea nestătătoare grecească, care-i tot a supunere pre alţii şi a rămînere numai ei nesupuşi"; p. 433.

7 „Să priveşti aicea răul neam al Grecilor, şi giudecă toţi aşa; Pedepsit pămîntul pre care pun piciorul Grecii"; p. 438.

8 P. 187, nota 3.

9 P. 188, nota 1.

10 P. 447.

principalii actori ai trecutului pentru greșelile și păcatele lor: așa la Ștefan Rareș el scusă asasinatul acestui Domn stricat, care era blăstămat de Dumnezeu, pentru că „dormia cu muiarea vecinului său” [1], la Ion-Vodă cel Cumplit el simte bucurie pentru căderea profanatorului și ereticului, care s'a căsătorit în postul cel mare și a băgat spaima'n Vlădici.

Despre dînsul și timpul său nu vorbește Nicolae Costin mai niciodată, de și astfel aceste oaze de interes ar fi făcut cu putință străbaterea pustiului indiferent al compilației. Reservat, științific, corect — cît de deosebit ar fi compilat un bătrîn sfătos ca Neculce!—, el spune numai ce spun cărțile lui. Cînd pare că vorbește din experiența sa personală, el reproduce numai servil tonul de martor ocular al originalului său. Așa, la Constantinopol a fost de mai multe ori poate, și totuși despre Galata nu știe să spuie altceva, decît că în cărți i se zice Pera și că au zidit-o „Ligurii”, pe cînd despre Pscov, pe care nu-l va fi văzut în viața lui, spune amănunțit că „stă de-asupra unui iezăr mare și din iezăr cură apă prin mizlocul orașului și în șese mile de loc acea apă cade într'un ezăr ce se chiamă Ciucno, spre țara Liflandia, de la Riga șeizeci de mile [2]”, și mărturisește, vorbind de mormintele de la „Saselgle-gighirlic”, că „acum au crescut pe acele pietre mușchi”. Alte cîteva lucruri le iea din notele sau din convorbirea tatălui său, care, cum am spus aiurea, avuse intenția de a prelucra întreaga cronică a lui Ureche, și începuse poate lucrul. Așa, din acele izvoade sau din poema polonă va fi luat Nicolae Costin mențiunea Bourenilor ca mărturisire topografică pentru fabula de origine a bourului; din acele însemnări sau din acea operă numele Moldovei, eroina eponimă animală a principatului, inventată probabil de Miron —, tot de acolo în fine citarea ca element doveditor a Cîmpilor lui Dragoș. Aceiași proveniență aș atribui-o și știrilor despre biserica de la Olovăț, unde ar fi îngropat Bogdan, — de și invocă mărturia de „oameni bătrîni” —, despre uricul lui Roman-Vodă, cunoscut lui Dosoftei: „Mitropolitului Dosoftei”, despre tributul Moldovei, crescut supt Rareș, până la suma de 10.000 de galbeni, care

[1] P. 298, nota 1.
[2] P. 184, nota 1.

e exactă [1], despre sihastrul de la Bisericani, pe care l-a visitat Rareş fugar; poate chiar tot astfel a căpătat Nicolae Costin cunoştinţă despre locul unde se găsia la Succava — „pe păreţi, la uliţa ce se chema Uliţa Tătărească" — acel tablou de victorie al lui Despot, de care scrie şi Sommer[2]. De la dînsul va fi spus compilatorul doară cele adause în privinţa bisericilor clădite de aventurierul domnesc la Hîrlău şi la Cotnari [3] şi acea apreciaţie, pe cît de motivată, pe atît de neaşteptată la un aşa de învăţat şi de cuminte boier: „Şi sînt femeile la Sibiiu iubeaţe, cum îşi sînt de fel albineaţe [4]". Această ştire veridică nu i-o puteau da Marelui-Logofăt Nicolae Costin nici „istoriile cele străine", nici „leatopiseţul ţerii".

Predoslovia a trebuit s'o redacteze scriitorul nostru după anul 1694, cînd, formîndu-şi corpul de cronici, Tudose Dubău nu găsi o introducere mai învăţată şi mai complectă decît a lui Ureche, întregită de Simion Dascălul.

Continuînd cu prelucrarea leatopiseţului Moldovei, Nicolae Costin se ocupa cu această sarcină după moartea regelui Sobieski, întîmplată în 1697, — căci scrie: „mai apoi, în zilele lui Ioan al treilea Sobieschi Craiul..." — [5], după decăderea Poloniei — „aşa erau de puternici Craii leşeşti pre-atunci",—[6], după 1699 chiar, căci, dînd o dată după un calendar şi după cellalt, face o deosebire, nu de zece, ci de unsprezece zile [7].

---

1 Cantemir dă, în *Ist. Imp. Ot.*, p. 275, nota 40, suma de 12.000. În *Descr. Moldaviae*—v. pp. 42, 109— nu spune nimic de suma creşterii. Dar la 1532, — nu 1538, ca la Nicolae Costin, — Rareş socoate tributul, fără daruri, la 10.000 de galbeni, în adevăr. V. Hurmuzaki, *Supl.* II[1], p. 66.

2 Ed. Legrand, p. 24: „Pictura, satis evidenti Despotae iussu, deinde representata *in aula oppidi Ias*, rursum tum, obsidionis tempore, ut alia illius monumenta omnia, penitus erosa et expuncta". Nicolae Costin mărturiseşte că ştie de la tatăl său presenţa odinioară a chipului lui Bogdan Orbul pe poarta Liovului: „Auzit-am spuind tată-meu Miron Logofătul, cum ţinea minte..." P. 182, nota 1.

3 „De atuncea", termină Nicolae Costin, „au rămas aicea în ţeară la noi Ezoviţi şi alţi popi de a Bisericei Apusului, papistaşi." P. 440. Cf. Iorga, *Studii şi doc.*, I-II, pp. 62, 64-5, 68.

4 P. 426.

5 P. 182, nota 1.

6 P. 451.

7 P. 436.

O astfel de cronică precum era cronica lui Miron Costin, aşa de impersonală, aşa de morală, aşa de întinsă trebuia să convie compilatorului corpului mavrocordătesc de cronici. Poate că ar fi dorit mai multe citaţii din Sf. Scriptură şi din filosofia profană, mai multe consideraţii morale, frase mai ştiinţific alcătuite. Dar, altfel, dacă Nicolae Costin n'ar fi fost niciodată în stare să scrie o cronică de acest fel, ar fi iscălit-o oricînd.

E adevărat că istoria universală era represintată în lucrarea lui Miron Costin numai în margenile bunului simţ, că în această operă redactată de un om înţelept şi cu măsură nu se vorbia nimic despre subiecte ca Astrahanul şi ceremoniile de încoronare a regilor poloni. E adevărat că în ochii lui Nicolae Costin această calitate putea să apară ca un defect şi ar fi fost posibil ca el să întreprindă şi aici o prelucrare — pentru gloria sa proprie, pentru folosul cetitorilor şi pentru reabilitarea memoriei tatălui său chiar.

Dar e ceva care exclude această ipotesă şi întăreşte părerea că avem a face cu o compilaţie terminată sau aproape terminată. Pentru a prelucra *Vieţile Domnilor,* i-ar fi trebuit scriitorului erudit care nu punea din principiu nimic de la dînsul, i-ar fi trebuit izvoare altele decît Piasecki. Asemenea izvoare am văzut că existau pentru perioada în care Miron consultă „cronografe" [1] și că el nu le-a cunoscut. Existau însă şi altele, care puteau complectà într'o mulţime de locuri expunerea, aşa de bogată totuşi, a scriitorului de memorii. Astfel lucrările istorice ale Iesuitului Koialowicz, tipărite în 1655-9, marile Anale ale Poloniei, de la 1648 la 1672, ale lui Vespasian Kochowski, cronicarul regelui Mihail, istoria regatului de la 1648 la 1660 de Rudawski, tipărită în adevăr mult mai tîrziu, opera oficială a lui Pastorius [2]. Pentru Ardeal, în fine, era cronica lui Ioan Bethlen, apărută înainte de redacţiunea compilaţiei lui Nicolae Costin.

Erau toate aceste nouă mijloace de informaţie, aceste instrumente de interpolare. Dar — şi aceasta hotărește — Nicolae Costin *nu* le cunoştea. El a dat, la început, cum ştim, biblio-

---

[1] Observăm că spre sfîrşit el citează, singura dată în partea a doua cînd recurge la izvoare scrise, pe Toppeltin (pp. 353-4).

[2] V., asupra lor, Finkel, *Bibliografia historiej polskiej,* Liov, 1891-6 sau conspectul din Bestushew-Rjumin, *Quellen,* pp. 140-1.

grafia întregii lucrări, şi ea nu cuprinde pe niciunul din scriitorii însemnaţi mai sus.

Se găsesc însă, printre autorii lui Nicolae Costin, doi cari puteau servi la complectarea cronicii lui Miron. E Wolfgang Bethlen, folositor mai mult decît oricare pentru epoca lui Mihai Viteazul, fiind o compilaţie generală pentru istoria Ardealului, şi e compilaţia de istorie ungurească a lui Istvánffy.

Fiindcă-i cunoştea, Logofătul Nicolae a prefăcut deci după datele cuprinse în ei o parte din începutul lui Miron Costin. Cele cîteva pagini ale acestuia s'au transformat astfel, după sistemul de lucru al fiului său, aproape într'un tratat asupra acelui timp.

Tratatul care, de altfel, nu ni dă nimic nou, era, de sigur, o revoluţie pentru contemporani, cari aflau deodată atît de multe lucruri asupra acelor timpuri de glorie. Cu tot tonul pedant, prolix al compilaţiei, ea trebuia să intereseze pe acei contemporani, trezind în ei sentimente de mîndrie pe care, dacă le simţia, Nicolae Costin nu era capabil să le exprime.

Fără îndoială, compilatorul nu voise să-şi ducă povestirea numai până la moartea lui Mihai Viteazul: el făgăduia în Prefaţă să scrie şi despre Domnia lui Vasile Lupu.

A dus-o sau ba?

In toate numeroasele manuscripte ale compilaţiei lui Nicolae Costin, naraţiunea lui e întreruptă la începerea campaniei lui Basta contra lui Mihai Viteazul, a campaniei de la Mirislău. Continuarea e luată din Miron. Iar la mijloc se intercalează, de un necunoscut, cîteva versuri banale asupra „morţii". „Poetul" anonim nu plînge moartea lui Mihai Viteazul, fiindcă povestirea lui Nicolae Costin nu ajunsese până acolo. Versurile lui au fost provocate de moartea compilatorului, fără îndoială, şi au fost puse la sfîrşitul ultimei pagine din opera întreruptă.

Pentru a nu se trage conclusii neîndreptăţite din această întrerupere, lucrurile trebuie reconstituite astfel. Nicolae Costin, care îşi scrisese Predoslovia înainte de 1711, care redactase până la această dată cea mai mare parte din cronica sa con-

---

[1] V. mai jos, studiul, citat acolo, al lui C. Giurescu.

[2] Incepînd cu „Batoreştii încă au strîns oaste", în Kogălniceanu, p. 259, iar în ediţia V. A. Urechiă, p. 453.

temporană, care începuse poate chiar prelucrarea lui Ureche, primi de la Nicolae Mavrocordat invitarea de a grăbi aceste lucrări și de a face dintr'însele o mare cronică domnească. El n'apucă însă să înlăture din ceia ce lucrase atacurile violente contra Grecilor, n'apucă să puie în armonie tonul narațiunii sale cu noua prefață către Domn, pe care puțini au cunoscut-o, n'apucă să ajungă la Domnia a doua a principelui domnitor. El muri la țară, unde se dusese „pentru plimbare și pentru cercetarea moșiilor și a bucatelor lui"; muri după o scurtă boală; „bolnăvindu-se puține zile", în Septembre 1712. Noul cronicar al Curții, Axintie Uricarul, îi cercetă hîrtiile, le puse în ordine și, negăsind sfîrșitul capitolului despre Mihai Viteazul — dacă a existat acest sfîrșit—, însemnă, înainte de a face să urmeze textul lui Miron Costin, rațiunea întreruperii prin versurile asupra „morții". „I-au părut rău lui Nicolae-Vodă", scrie acest succesor literar, „de moartea acelui boier și au arătat deosebită milă casei lui și, nelăsînd coconi răposatul Nicolai, cu multă nevoință pentru pomenirea lui au pus de au scris istoriile țerei Moldovei, care le scosese cu osteneala lui" [1]. Le *scosese* și le *scrisese*.

Ce a făcut Axintie din materialul acesta, rămas de la Nicolae Costin, pe care-l avea la disposiție pentru a trată istoria Moldovei de la 1661 înainte până la acea Domnie a doua a lui Mavrocordat cînd primi însărcinarea de a scrie cronica sa?

Am crezut cîndva că și această cronică a fost scrisă de învățatul logofăt, și mi s'a părut a găsi dovada cercetînd spiritul în care e redactată, sentimentele pe care le manifestă, cu toată discreția și paza autorului, înălțimea culturală a lui și natura ideilor de care e stăpînit, precum și felul de lucru care ar fi acela din lucrările ce nu i se pot contesta pe niciun motiv puternic: *Ceasornicul Domnilor, Cartea despre început*, compilarea cronicei lui Ureche. Critica lui C. Giurescu a arătat însă, pe basa manuscriptului, unic, al cronicei care se păstrează în biblioteca Universității din Iași, că numele lui Nicolae Costin a fost pur și simplu adaus de Kogălniceanu în ediția sa [2].

---

[1] P. 172.

[2] *Contribuțiuni la studiul cronicelor moldovene (Nicolae Costin, Tudosie Dubău, Vasile Dămian)*, în *An. Ac. Rom.*, XXX (1907). V. și Gh. Constantinescu Rîmniceanu, în *Arch. Soc. șt. și lit. din Iași*, VI, p. 419 și urm.

E sigur că întreagă această parte din corpul cronicilor moldovene a fost scrisă supt a doua Domnie a lui Nicolae Mavrocordat. In adevăr, încă la Domnia a doua a lui Duca se vorbește de răposatul patriarh Dosofței de Ierusalim[1], și știm că acesta a murit în 1707[2], precum titlul de „fericitul Dositei", — care nu înseamnă însă că Patriarhul era mort — i se dă mai la vale, cînd povestirea ajunge la Constantin Cantemir[3]. La întăia Domnie a lui Constantin Duca, autorul trimete pentru văcărit, căruia-i fixează o durată de zece ani, la povestirea Domniei a doua: „precum vei ceti la rîndul său acolo" [4]. Menționînd într'un loc pe Sultanul tatar Devlet-Ghirai, el adaogă: „carele este acum Han", și timpul cînd el ajunse din nou la această demnitate e tărziu, în 1707[5].

Incă de la prima Domnie a lui Antioh-Vodă, se anunță risipa țerii din 1711: „Cum vedem că au căzut pămîntul Moldovei și acum supt acea nenorocire de pe acea vreme, — care să o lăsăm la mila lui Dumneezeu. Această îndămînă au adus țerii, din nesocotita minte și grabă a sa, Dumitrașco-Vodă; care vei ceti, iubite cititor, la rîndul Domniei lui" [6]. Tot la Domnia lui Dimitrie se trimete și cu prilejul unor evenimente de pe timpul lui Nicolae Mavrocordat întăia oară: „la rîndul său..., unde se va scrie de Domnia lui Dumitrașco-Vodă Cantemir" [7]. In fine, vorbindu-se de niște daravere bănești ale lui Nicolae-Vodă, se spune: „precum au arătat toată sama sa Nicolae-Vodă la a doua Domnie a sea, de care se va pomeni la rîndul său" [8].

Venim acum la elementele de informație, din care s'a alcătuit cronica: în primul rînd, *izvoade*, cronici anterioare. Din

---

[1] P. 6.

[2] După *Épistolaire grec*, p. 17 și urm., unde se dau o sumă de scrisori grecești pentru aceasta. Data de 1704 din Daponte, în Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 103, e deci greșită.

[3] P. 37.

[4] P. 40.

[5] Pp. 43, 47. Cf. Hammer, *Gesch. der Chane der Krim*, pp. 174, 190.

[6] P. 44.

[7] P. 76.

[8] P. 84. Nu poate fi vorba de un an financiar încheiat al Domniei a doua (și socoteala de an e greșită). V. Giurescu, *l. c.*, care complectează dovezile de mai sus; v. pp. 17-8, 26.

cele spuse înainte cunoaştem aceste cronici, dar numai în parte. Erau: însemnările lui Miron Costin, cronica lui Tudose Dubău, şi, în fine, o a treia, al cării cuprins se deslipeşte limpede din cuprinsul compilaţiei.

Să încercăm a urmări, în adevăr, cele trei izvoade ale anonimului, care fiind un compilator foarte nedibaciu şi un transcriitor foarte servil, ţinîndu-se de slova originalului, nu va fi atît de greu să li dăm de urmă cum s'ar părea la început.

Cel mai mare folos ştiinţific l-a tras prelucrătorul din însemnările lui Miron[1], care l-au dus de mînă până în 1691. Dar vom începe întăiu cu împrumuturile din Dubău, pentru că pe acesta îl avem păstrat într'o mare parte, în cea mai mare parte a letopiseţului său, şi din comparaţia lui cu textul noii cronici, va reieşi cum lucra autorul ei.

Pentru Domnia lui Istrate Dabija, Dubău cuprinde foarte puţin: cîteva frase despre originea Domnului, experienţa şi buna sa judecată: şi anii de stăpînire erau daţi numai aproximativ. Nimic din aceste ştiri, nimic din forma lor — fondul fiind aşa de vag — nu se întîlneşte în capitolul respectiv din compilaţie. Mai departe, Dubău dădea pentru Iliaş Alexandru numai cîteva cuvinte de laudă: „blînd şi bun". Domniile lui Duca erau cuprinse toate la un loc, şi amănunte bogate se dădeau numai pentru expediţia din Cameniţa, cu care prilej se plîngeau suferinţile Moldovei, Nici aici anonimul nu întrebuinţează cronica, şi acum avea de ce să se adreseze la dînsa. Cele nouă zile pe care ambele cronici le înseamnă pentru asediul Cameniţei nu par să fie un împrumut al lui Costin de la Dubău, şi vedem că el trece cu vederea însemnate lucruri pomenite de scurta cronică a predecesorului său, ca fixarea raielei cameniţene şi presenţa contingentului căzăcesc.

Ştefan Petriceicu e tratat în fugă la Dubău. Nici cele două Domnìi ale lui Dumitraşco Cantacuzino, reunite iarăşi împreună, nu oferă un interes deosebit. Putem zice acelaşi lucru despre tot ce urmează până la Domnia lui Constantin-Vodă Cantemir. Cînd compilatorul anunţă aici spusele lui Dubău asupra Domniei, criticile aduse de dînsul favoriţilor greci ai lui

[1] Intrebarea e însă: cine putea să le păstreze în afară de fiul lui.

Vodă — „scrie la izvodul lui Teodosie Dubău, ce au fost Vel Logofăt la Constantin-Vodă, cum", etc., el reproduce textual cuvintele din letopiseţul redactat de acela. Atîta numai că la urmă, unde Dubău spune despre Cantemir că, de nu l-ar fi prins moartea, „prin temniţile Turcilor ar hi putrezit"[1], acel care-l întrebuinţează nu poate reproduce fără o observaţie această prosă aspră şi crudă de boier necioplit. Deci el îndulceşte, adăugînd: „Ce aceste de pe urmă nu poate nime a şti sfîrşitul său, la ce va sosi, ce numai cum dă Dumnezeu"[2].

Dar această reproducere verbală nu se întîmpină numai după o înştiinţare prealabilă. Căci în Domnia lui Constantin Cantemir se iea mai mult decît atîta, lucruri fără însemnătate, crîmpeie de frase, pe care oricine le-ar fi putut scrie mai bine. Aşa, din Dubău sînt luate următoarele cuvinte: „capiştea armenească de spre Areni", „ţara puţină şi stricată de neprietenii Impărăţiei", „pogorînd... pe Prut... pănă la Fălciu, cu mare pagubă şi jac făcînd ţării". Nu se poate duce mai departe grija de a se exprima cineva cu cuvintele altuia. Cum e Dubău, mai departe, pănă la 1694, cînd probabil se încheie, nu putem şti.

Venind acum la izvoadele lui Miron Costin, să examinăm unde au putut fi ele întrebuinţate.

La Dabija, de sigur că nu, de şi capitolul începe cu o parafrasă a sfîrşitului cronicii „publicate" de Miron. Acesta fusese probabil în ambele expediţii ungureşti ale lui Istrate-Vodă şi despre acea de la Neuhäusel o spune şi singur[3], şi în compilaţie pentru întăia campanie se aduc marturi „oameni ce s'au întîmplat cu Dabija-Vodă la oaste"[4], iar pentru a doua se dau numai cîteva nume, într'o expunere foarte săracă[5]. Datele sînt cu totul aproximative, fără lună, fără zi, fără an chiar, în cifre, cu simple arătări ca: „la al doilea an a Domniei Dabijii-Vodă", „cît s'a desvărat". E adevărat că Miron, nu prea dă date în cronica sa pusă în circulaţie, dar aici le-ar fi notat de sigur, şi, cum vom vedea, partea neorîn-

[1] Citez după manuscriptul cronicii.

[2] P. 37.

[3] *Cartea pentru început*, p. 18: „Cînd am mers cu Dabija-Vodă cu oştile la Uivar".

[4] P. 4.

[5] Pp. 3-4.

duită, nestilisată și rămasă „inedită” a letopisețului său e de o mare precisie cronologică, așa de mare încît după presența sau lipsa datelor dintr'un pasagiu, al cărui izvor nu se arată, se poate afirma că el este său nu din izvoadele lui Miron Costin. Mai adaug și aceia că Miron Costin vorbește undeva de înoitul la Belgrad al Domniei lui Dabija, care și el fusese amenințat cu mazilia[1], pe cînd în același capitol din compilație nu se cuprinde nimic despre o întîmplare așa de însemnată.

Dar din izvoadele lui Miron va fi luat compilatorul data morții lui Dabija, dată după lună și zi. La Duca-Vodă se spune care era originea lui, dar se trece supt tăcere întăia lui profesie de calfă de abagiu. Scurtimea povestirii înlătură iarăși ideia unui împrumut literar. Această Domnie va fi lipsit din hîrtiile lui Miron, și compilatorul va fi suplinit din amintire. Datele precise pentru numirea și instalarea lui Alexandru Iliaș ne trimit la un împrumut din notițele lui Miron Costin. Ceia ce se spune despre motivul maziliei grabnice a fostului Domn, o corespondență cu Hanul, pe care Vizirul o aprobase și care fu prinsă în lipsa acestuia și dădu naștere la bănuieli, se potrivește întru cîtva cu cele ce știm din rapoarte venețiene[2]. Din izvodul lui Miron se va fi cules și data morții lui Iliaș-Vodă, despre care se spune că ar fi fost pusă în sama lui Duca: „alții spun” aceasta. Iar, cît despre lauda milostivirii fără păreche a acestui Domn: „nu poate povesti nimeni, fără numai Dumnezeu”, ea trebuie să fi fost luată dintr'un bun izvor, scris sau oral, căci din comparație și cu alte cronici pare a fi adevărul.

A doua Domnie a lui Duca-Vodă e mai pe larg: se povestesc pe rînd clădirea Cetățuii și răscoala țerii din 1671 și luarea Cameniței, dîndu-se date, dintre care însă unele greșite prin reaua prefacere a anilor de la Facerea Lumii în ani de la Hristos: astfel, revolta Hîncului s'a întîmplat în 7180=1671, nu în 7181=1673, și tot fals e și anul luării Cameniții. Aceasta ne

---

[1] O menționează și corespondențe ale timpului: Istrate ar fi scăpat „find foarte bun prieten al lui Panaioti” Nikusios, dragomanul Porții; Hurmuzaki, V², p. 99.

[2] „Per haver questo corrisposto con Tartari”; *ibid.*, p. 110, No. 173. Dar cf. nl. următor.

face să credem că aproape tot capitolul e luat din Miron Costin, confundîndu-se datele pe care le avea acesta. Și aprecierea defavorabilă care începe a se ivi în privința lui Duca, „om cu inimă rea", se potrivește cu purtarea pe care Logofătul Miron a avut-o față de acest Domn imperios, ager, dar fără conștiință și scrupul[1].

Lui Duca îi urmă Petriceicu. Asupra Domniei acestuia, compilatorul știe lucruri luate din „izvoade", precum sînt acele ce privesc noua expediție turcească din Polonia, la care se spune: „scriu" — adecă predecesorii săi. „Izvodul", pe care-l reproduce și care nu se poate fixà ca al lui Miron Costin—de și, cum am văzut, nu poate fi al lui Dubău[1].—e transcris ca de obiceiu, și cuvintele: *„Părintele* Dosoftei, *Mitropolitul țării"* pot fi scrise cu greu de altcineva, decît un contemporan. „Izvodul" era al unui contemporan, care știa de ofertele de Domnie ce se făcuseră lui Ilie Sturdza și judeca după propria-i experiență pe Ștefan-Vodă Petriceicu ca un om blînd, dar lipsit de prestigiu și de demnitate: „toți erau fără frică de către dînsul[3].

Dintre cîți Domni au fost în Moldova pe vremea sa — și din nenorocire au fost destui! — nici pe unul nu l-a urît mai mult Miron Costin decît pe Dumitrașcu Cantacuzino, a cărui stăpînire e pentru dînsul identică cu „vremile cumplite". Am ajuns la întăia Domnie a acestui om miserabil din toate punctele de vedere: lacom, prefăcut, desfrînat, fricos și vînzător al sîngelui binefăcătorului și rudei sale Constantin Postelnicul Cantacuzino.

Am spus că pentru Miron Costin vremea lui Dumitrașcu-Vodă era vremea *cumplită*. In povestirea Domniei, cronica de față califică pe Domn ca: „destul *cumplit* și vrășmaș". Cuvîntul poate să fie luat din însemnările lui Miron chiar, Dar cea d'intăiu parte a capitolului, în care, pe lîngă caracteri-

---

[1] Un raport frances din 25 Novembre 1668, anunțînd numirea lui, spune însă că el se bucură de „aprobația și stima generală", Hurmuzaki, *Supl.* I[1], p. 255, No. 377. Cf. Iorga, *Studii și documente*, I-II, I, p. 79, nota 1 și *Documentele Bistriței*, II, p. XXV (cf. cu Hurmuzaki, XII).

[2] Giurescu crede că e al lui Vasile Dămian treti logofăt, pomenit în titlul unuia din manuscrise. V. *l. c.*, p. 8. Cf. vol. I, p. 344.

[3] P. 8.

sarea lui Vodă, se povesteşte dramatic prada Tatarilor, această parte e luată din *alt* izvod decît al lui Miron, precum e altul decît al lui Dubău. In adevăr, după ce termină cu această caracterisare şi descriere, el înseamnă: „Iară la izvodul lui Miron Logofătul scrie pentru această Domnie a lui Dumitraşco-Vodă, aşa". Ce urmează trebuie să fie, — judecînd după cele observate pentru Dubău la Domnia lui Constantin Cantemir—, o transcriere cuvînt din cuvînt a letopiseţului mironesc. In această transcriere se cuprind cuvintele: „boierii cari trămisese la Impărăţie, ce li s'a pomenit numele mai sus", ceia ce arată că locul unde se dau aceste nume, deci expunerea campaniei din 1672 a Turcilor, e luat *tot din Miron*. Ca totdeauna cînd Miron serveşte de izvor, se dau date precise, acele date care fac folosul cel mare al compilaţiei: astfel ştim cînd a ajuns la Galaţi Dumitraşco Cantacuzino. Tot în textul lui Miron Logofătul se află o trimitere, la întîmplările din 1683, expuse mai departe: „Hagi Gherei Sultan", se spune, „care la vremea Beciului au ajuns şi Han, precum vei găsi la rîndul său însemnat"[1]. Transcrierea nu se opreşte decît acolo unde fusese întrerupt, cum am văzut, letopiseţul anonim, acel al treilea izvor, ale cărui aprecieri concordă cu ale lui Miron, dar care, fiind mai dramatic în formă, dădea mai puţine informaţii precise, — adecă după prădăciunile Tatarilor ce iernau în Moldova[2].

După ce compilatorul resumă acum ceia ce-i spusese îndoitul său izvor[3], se trece la risipa cetăţilor, pe care o pomenise Miron în letopiseţul său publicat, la Domnia lui Mihai Viteazul. Şi aici se transcriu *două izvoade:* aş vedea pe al lui Miron Costin în acela care vorbeşte de Velicico, fratele acestuia, şi letopiseţul anonim ar fi reprodus în versiunea care trece supt tăcere numele acestui boier. Tot din Miron Costin, judecînd după formă, trebuie să fie luată menţiunea: „Intr'acest an au început a umbla şi tractate de pace cu Leşii, care au fost

---

[1] P. 11.

[2] Letopiseţul anonim făcea şi greşeli; astfel numia „Hanger" pe „Hagi-Gherei" din Miron Costin. Autorul lui trebuie să fi fost fără îndoială un boier mult mai puţin cult decît Logofătul lui Duca-Vodă.

[3] Pp. 11-2.

trămis de două ori Miron Costin, Vornicul cel Mare de Țara-de-Jos". Restul Domniei lui Dumitrașco Cantacuzino e expus pe scurt, contopindu-se poate ambele povestiri. Se trec iute în revistă expediția de la Uman, hrăpirile Domnului, închiderea călugărilor, schimbarea de Mitropolit, încheierea păcii, „care s'au ținut pănă la vremea Beciului",— și astfel se ajunge la mazilia lui Dumitrașco-Vodă.

Precisia geografică și cronologică din rîndurile cu care se începe Domnia lui Antonie Ruset ne face să le atribuim lui Miron Costin. Enumerarea foarte amănunțită a fundațiilor acestui principe poate să aibă aceiași proveniență, dar surprindem pe un interpolator atunci cînd spune că în gropnița lui Antonie s'a înmormîntat pe urmă Constantin Cantemir. Partea originală este, de altfel, aici mai mare decît în paginile precedente. Se manifestă, pentru întăia oară în cronică, sentimente care sînt vădit personale. Lăudînd pe Antonie, scos mai ales prin intrigile lui Miron, ca „milostiv și îndurător", se afirmă că diavolul l-a făcut a fi scos din Scaun. Se numesc pîrîșii lui: Buhuș „și altul încă, pre care treacă-l condeiul mieu, ce i-am văzut osînda, perind nevinovat de alți Domni"[1], plîngere duioasă și cruțătoare desaprobare morală, care ar ajunge, așa de mult se potrivește cu natura lui Nicolae Costin și cu felul cum un fiu putea pomeni pedeapsa dumnezeească venită asupra tatălui său, pentru a înlătura orice îndoială asupra scrierii de Nicolae Costin Logofătul a părții acesteia din cronică. „Cîți au fost", se mai spune, „la acea pîră, mai pe toți osîndiți i-am văzut", și moralistul care a scris *Ceasornicul Domnilor* și care trebuia să caute un păcat ca motivare a nenorocirii ce se abătu asupra casei lui Antonie Ruset, s'ar gîndi la viața fără frîu a lui Alexandru beizadeà, „călăreț bun și curvar foarte", pe care l-a putut cunoaște și personal, fiindcă el rămăsese în țară până mai tărziu[2].

Tot din Miron Costin e luată povestirea celei de-a doua expediții turcești contra Polonilor de supt Antonie Ruset. Ea e întregită însă prin amănunte raportate oral de contemporani,

---

[1] P. 15.

[2] Lista moșiilor lui, dintre care una dăruită de: „Doamna Ruxanda" și alta de: „Duca-Vodă", în doc. V/18 al Bibl. Ac. Rom.

amănunte pe care compilatorul le înseamnă prin „zic unii”[1].

Din acelaşi izvor, — se ajunge până la „zic să fie zis”,— se culeg ştirile asupra Domniei muntene a lui Duca-Vodă, cu care e precedată stăpînirea a treia moldovenească a acestuia. De aici vin, de sigur, ştiinţile pe care le dă cronica asupra boierilor ucişi de Domn peste Milcov, asupra favoriţilor lui, asupra Cupăreştilor cari-l încunjurau şi dominau.

E cu neputinţă să trateze cineva mai aspru un personagiu istoric de cum se tratează aici Duca-Vodă. Şi eu observasem cîndva, vorbind despre ipotesa paternităţii lui Nicolae Costin[2], că s'ar părea curios un ginere care ascunde aşa de puţin slăbiciunile socrului de care n'a avut niciodată a se plînge. Aceasta cu atît mai mult, cu cît scriitorul nostru nu era omul care să servească adevărul împotriva oricui. In povestirea faptelor lui Constantin Duca s'ar putea vedea, însă, îndată ruda şi partisanul politic; în expunerea Domniei lui Mavrocordat, tonul e acela al unui recunoscător Curtean. De ce toată independenţa de spirit, tot curajul de apreciere al lui Nicolae Costin să se fi manifestat numai în dauna lui Duca, un socru bogat şi darnic, care dăduse Domniţei Elena moşii atît de frumoase?

De altfel, scriitorul numeşte izvorul său pentru aceste din urmă împrejurări: „Alexe Balaban, de la carele am luat şi această istorie pentru moartea Ducăi-Vodă, că Balaban s'au tîmplat la toată viaţa lui şi la moartea lui, fiind rînduit de craiul leşesc să fie cu Duca-Vodă, pentru că era Balaban Grec de la Rumeli, *teamşeră* cu Duca-Vodă, de la un loc”[3].

Cine a fost acest Alexe Balaban? Avem astăzi destule mijloace pentru a-i cunoaşte viaţa şi legăturile cu Moldova. Era, în adevăr, un Rumeliot şi lăsase în patrie surori pe care le menţionează în testamentul său[4].

Venind dincoace de Dunăre, el se stabili în Liov, unde era unul din mijlocitorii orientali ai comerţului Poloniei cu Răsăritul. In continuă legătură cu Moldova, el ajunse aici aso-

---

[1] P. 15.

[2] Cf. Giurescu, *l. c.*, pp. 25-9.

[3] P. 33.

[4] Hurmuzaki, *Supl.* II³. Am tratat din nou cariera lui în *Istoria comerţului,* I.

ciatul lui Gheorghe Ursachi Vistiernicul, marele bogătaş, înrudit prin soţia sa Alexandra Buhuş şi cu familia lui Vasile Lupu[1]. Cei doi tovarăşi transportau pănă la Danzig lemne din Moldova şi, împreună cu ele, cenuşă de salce şi potaş, din fabricile de la Poieneşti, Teliţa şi Pojarna. Ei nu se înţeleseră însă bine, şi un important şi lung proces între dînşii se deschise la 1671. Balaban, zăbovit la Domnii Moldovei, se adresă regelui Poloniei, şi acesta făcu să se insereze o clausă în favoarea lui în tratatul cu Turcii din 1678 [2]. Dar încă în 1681 Balaban se afla la Iaşi la Curtea lui Duca, pentru a-şi căuta dreptatea [3]. Regele intervenise din nou pentru dînsul, şi Sultanul trimisese şi el ordine către Domn: un tribunal de boieri, compus din Nicolae Racoviţă, Ilie Sturdza, Gheucă şi Toderaşco Cantacuzino, îi dăduse o sentinţă favorabilă. Dar abia la 1682, un al doilea tribunal, din care, împreună cu Cantacuzino, făceau parte Miron Costin şi Alexandru Buhuş, ordonă sechestrul pe averile datornicului [4]. Acesta fu închis şi chinuit pentru a-l face să plătească. „L-au desbrăcat", spune compilaţia, „cu pielea şi l-au legat la stîlp, la ger, fiind iarnă; de la carele, ţiindu-l un an în temniţă, i-au luat" — noi ştim însă din ce motiv şi pentru cine—, „250 pungi de bani"[5]. Balaban nu fu însă niciodată satisfăcut cu desăvîrşire. In 1684 îl găsim vameş de Rusia, iar trei ani după aceasta el ceda drepturile sale faţă de Ursachi lui Sobieski, regele şi protectorul său, care-l ridicase la treapta nobiliară. Testamentul lui, în care

---

[1] Un „Ursachie" Visternicul-Mare se întîmpină în documente încă la 1633; *Uricariul*, IX, p. 493. Trebuie să fie tatăl lui Gheorghe care ar fi Gheorghe fiul lui Ursachi. Acesta din urmă e Mare-Clucer la 1665; cf. Urechiă, *Miron Costin, Opere Complete*, I, p. 96; *Uricariul*, XVI, p. 338. In 1669 era acum Visternic-Mare; *Uricariul*, XXIII, p. 216; cf. şi Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 318. Pentru posesiile lui la Cotnari, *Uricariul*, XVI, p. 33 şi urm.; *Arch. soc. şt. şi lit.*, I, p. 499 şi urm. E ctitorul bisericii Precista din Tîrgu-Ocnei. El avea un frate, Dumitraşcu, Stolnic-Mare, căsătorit cu o Maria. V. *Uricariul*, XVI, p. 358 şi urm.;, *Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi*, VI, pp. 342-3; *Rev. p. ist., arch. şi fil.*, V, pp. 170-3.

[2] Punctul XXVII din tratat; Hurmuzaki, *Supl.* I[1] p. 269, No. 399.

[3] *Ibid.*, *Supl.* II[3], pp. 137-41; cf. pp. 120-1.

[4] *Ibid.*, p. 208 şi urm.

[5] P. 22.

lăsa și două sate mănăstirii Sucevița, e din 8 April 1689, și puțin după aceia muria Balaban în Liov [1].

De sigur că Nicolae Costin a putut cunoaște pe Balaban. Aceasta, pe cînd el era un elev al școlii polone din Liov, unde pare a fi învățat, după ce a trecut pe la Iesuiții din Iași. Dar nu prea pare cu putință ca însemnatul și bogatul om de afaceri să se fi spovedit înaintea copilului, care n'avea nevoie nici el să se adreseze la o personalitate așa de deosebită pentru a afla ceia ce se petrecuse supt ochii săi aproape, în 1685. Nu înțelegem iarăși cu ce scop ar fi făcut Nicolae Costin cercetarea, căci nu va fi avut încă de pe băncile școlii ideia de a scrie istoria patriei sale. Pe urmă, e posibil să se fi întipărit povestirea așa de bine în mintea copilandrului, încît să fi fost în stare a o reproduce cu amănuntele ei și chiar cu figurile pe care le desemnau înainte-i bătrînele degete ale lui Balaban Vameșul? Dar să strîngem lucrul și mai de aproape: Alexe Balaban a murit în 1689. Duca, al cărui sfîrșit se povestește cu atît de multe și interesante amănunte în compilație, după Balaban, și-a sfîrșit viața la Liov, în 1685. In 1687 Costineștii se întoarseră acum în Moldova. Ar trebui deci să credem că Nicolae a aflat știrile despre moartea lui Duca în 1685-7 și pe urmă, pe la 1711-2, el era în stare să le reproducă întocmai, ca și cum le-ar fi auzit în ajun.

Aceasta nu e de admis. Auzite de la Balaban, amănuntele despre Duca au trebuit să fie puse în scris îndată. Sau ele au fost cerute prin scrisoare și dobîndite prin scrisoare. In ambele casuri sîntem îndreptați la cineva care scria istoria Moldovei prin 1687. Acel cineva era numai Miron Costin, care cunoștea bine pe Balaban și pronunțase cîndva, cum am văzut, o hotărîre judecătorească în profitul acestuia.

Am pomenit asprimea de care compilația dă dovadă față de Duca, pe care Miron l-a dat în mînile dușmanilor. „Din firea lui era rău și pismătar, îndelungareț la mînie și lacom la avuție, — și el și Doamna sa." [2] „Și Domn era și Visterniç Mare și negutător și vameș [3]." „Doamna sa cărci-

---

[1] Hurmuzaki, *Supl.* II[3], pp. 225-9.
[2] P. 18.
[3] P. 19.

măria bucatele din casă, pînea ori pe unde avea, și băutura, și pocloanele ce li veniau la beciu." Acestea sînt aprecieri curente. La căsătoria Catrinei, fetei celei mai mari a lui Duca, — cumnata lui Nicolae Costin—, se însemnă cu răutate că toată cheltuiala era tot „din spinarea bietei țări"[1]. Domnul e un „făcător de rele", Armașul care-l servește în prigonirile lui e blăstămat, nu fără scuse pentru cetitor: „Bată-l Dumnezeu, Armașul, — și să mă ierți, iubite cetitor". Vodă se îndemnase la jăfuit: „se desfrînase și i se lărgise mațele la luat". In colori energice, se descriu suferințile oamenilor urmăriți pentru datorii, se vorbește de copiii născuți la închisoare: „Le-au crescut copiii acolo în grosuri, pănă au început a grăi, unii a umbla în picioare". Preuții sînt închiși, bisericile rămîn goale cu lunile, se înmulțesc pribegii și tîlharii; boierii sînt bătuți cu buzduganul, uciși, Vodă fiind „om foarte greu la mînie și aprig"[2]. Dîndu-și samă însuși de bănuielile ce ar putea produce în mintea lectorilor, scriitorul, Miron Costin, se îndreptățește pentru îndîrjirea vorbei sale astfel: „Se poate să nu creadă cetitorul, socotind cineva că doară au fost veriun pismaș acestui Domn acela ce au scris, isvodind întăiu viața, etc. Insă, eu, acela scriitor, pun martur pre Dumnezeu și mă las pre mărturia a toată Moldova, de la mare pănă la mic, ca ei toți mărturisască de nu este așa. Dacă este cu greu a nu se scrie aceste lucruri, că scrie Sfînta Scriptură, că, de vor tăcea oamenii, iar pietrele vor răspunde"[3].

Dacă cea mai mare parte din acest întins capitol e luată din izvodul lui Miron Costin și dacă pe sama lui trebuie a se pune gluma: „o boală, ce-i zicea Duca-Vodă, adecă de supărat Ducăi-Vodă"[4], dacă de la Miron vor fi fost luate datele cronologice precise despre campania din 1683, cu mențiunea specială a rolului pe care-l joacă Ioniță Costin, al doilea Postelnic încă de atunci,—compilatorul a amestecat și de la el cîte ceva. El va fi intercalat citațiile Scripturii în slavonește, aceia din Sf. Ioan Zlataust, expunerea ierarhiei boierilor, insistîndu-se

---

1 P. 21.
2 P. 23.
3 P. 24.
4 P. 23.

asupra funcțiilor pe care el le-a ocupat[1], neologismele: „figură", „figuri", explicațiile că Beciul e „Viena" și „Leopoldos" un Împărat din „Casa Austriei"[2], considerațiile asupra decăderii ulterioare a Turcilor poate[3]. Tot prelucrării trebuie să i se atribuie tăcerea discretă a cronicii în privința rolului, nu tocmai cinstit, jucat de Miron în vînzarea de Domn din 1683 și însemnarea felului cum a scăpat cu acest prilej Logofătul, care putea fi prădat foarte bine de aceia pe cari-i chemase[4]. Și cu greu i s'ar putea răpi învățatului Nicolae Costin rîndurile în care vorbește cu competință de „steaua cu coadă, căreia îi zic Latinii *cometa*, adecă mătura", de „umbletul cerului cu stelele învîrtindu-se către Apus", de „prognosticul" pe care-l fac „mulți astronomi"[5].

La Domnia lui Dumitrașco Cantacuzino, avem iarăși un exemplu caracteristic de confusia care a presidat la alcătuirea compilației. Domnia e povestită în realitate de trei ori, și unele locuri poartă întipărirea spiritului lui Miron Costin: din *izvodul* acestuia va fi luat compilatorul prețurile precise ale obiectelor de hrană analoage cu cele date după același izvor, pe timpul lui Duca, și tot de acolo trebuie să fie asprele invective împotriva acestui „tovarăș al lui Duca tiranul"[6], asemenea cu regii fără frică de Dumnezeu din Biblie, împotriva acestui al doilea vrăjmaș al țerii.

Suirea pe tron a lui Constantin Cantemir are date precise, și i se aduc în mai multe locuri laude culese din izvoare deosebite. Intorsul lui Sobieski după întăia expediție în Moldova e povestit de două ori, „Spuse" sînt folosite pe lîngă scrise[7]. Și, contopind, destul de nedibaciu, știrile căpătate pe multe și deosebite căi, compilatorul intervine iarăși pentru a potrivi lucrurile. El se mărgenește a scrie că Vodă a fost îndemnat a se

---

[1] P. 23.

[2] El muri în 1705, și în compilație se vorbește de dînsul ca și cum n'ar mai fi în viață.

[3] „Pe atunci Turcii erau mari și tari, cît lumea se cutremura, că încotro se porniau nu era să nu biruiască"; p. 24.

[4] A fost scăpat, ni se spune, de „un prieten leah". P. 29.

[5] P. 20.

[6] P. 34.

[7] „Spun"; p. 36.

coborî spre Focșani de „unii din boierii cei mari [1], enumeră isprăvile săvîrșite de Miron la Putna, contra hoților[2], și, la uciderea lui Velicico și a aceluia, asupra căreia trece iute, ca asupra unei amintiri dureroase, se motivează așa fapta de sînge a Domnului: „dîndu-li vină că s'au rădicat asupra lui"[3].

De la Constantin Duca înainte, cum am mai spus, *izvoadele* lipsiau, și rămînea numai să se aleagă date din experiență. Și aici povestitorul e un pătimaș om de partid, care tratează povestirea trecutului după interesele acelora pe cari i-a servit sau îi servește. Ni se pare imposibil să nu se recunoască nota personală a lui Nicolae Costin.

E incontestabil că întăia Domnie, de la 1693, a lui „Duculeț", cum i se zicea, a fost destul de rea. Il recunoaștem pe Nicolae Costin cînd ni spune cumnățește ce om bine crescut era acest copilandru domnesc. „Constantin-Vodă au fost un Domn de carte prea-învățat și crescut în Țarigrad între Turci, și s'au chivernisit bine, au cheltuit și cu înțelepciunea lui s'au îndreptat și s'au mîntuit." „Măcar că era om tînăr, iar foarte înțelept și prea învățat la cartea elinească, negrabnic la mînie, nerăpitor." Tot așa credem că doria să scape de vecinătate pe țerani și că nu admitea prescripția de doisprezece ani pentru libertatea umană, zicînd: „cu păcat este să-l robești pe fratetău". O asemenea purtare e frumoasă, și e o mîngîiere pentru cineva osîndit la falangă să audă pe Domnul și judecătorul lui trimițîndu-l la ispășire cu cuvinte supțiri ca acestea: „Luați-l pre dumnealui și-l puneți la popreală" sau „Luați-l și dați-i cîte-va bețe". Dar cum putea guverna bine un tînăr care habar n'avea de lume, pe care-l conducea după scopurile sale egoiste despoticul socru Brîncoveanul și-l sfătuia o soție alintată și cheltuitoare, plus un cumnat de aceiași vrîstă aproape, care n'a înțeles niciodată mai mult decît sensul imediat al cărții pe care o cetia?

Așa, pentru a rivalisa în strălucire cu vechea Curte munteană dintr'o țară pașnică, el trebui să puie dări grele peste locuitorii Moldovei mai sărace, mai rău populate, desbinate de

---

[1] P. 36.
[2] Pp. 36-7.
[3] Cf. C. Giurescu, *l. c.*, pp. 27-30.

ocupația polonă, care cuprindea toată partea de Miazănoapte și Apus a țerii și, în sfîrșit, jăcuite de două ori de oștirile lui Sobieski? Puse deci văcăritul și pogonăritul, dări nouă de origine munteană, de care nu se auzise până atunci în Moldova. Temîndu-se de mazilie, el bănui pe un Turc, inofensiv, pe un biet agă, că i-o aduce, și chemă pentru a-l ucide joimiri din Cetatea Neamțului. Părăsit de prieteni, săpat de dușmani, cari profitau de o stîngăcie copilărească, atins de mînia stăpînilor, el trebui să cadă răpede.

Ascultați-l acum pe cronicar: „obiceiul ce-i zic muntenește văcăritul" se îndreptățește îndestul prin prădăciunile Tatarilor și jafurile de tălhari, care trebuiau oprite. In privința misiunii reale a lui Cerchez-Aga, nu se pronunță, de și i se prinseseră doar hîrtiile de asasini: „nu știm, cu învoirea Domniei [venise], sau cu alte treburi". Dar e sigur că făcea, nenorocitul, „multe răutăți în tîrg oamenilor și grăia multe cuvinte proaste și împotriva Domniei, fără cale și de față", muncind de moarte până și pe un bogat ceauș turc. „Ci apoi nici el păgînul n'au scăpat de osîndă, că de sîrg i-au plătit Dumnezeu."

Dumnezeu, nu Domnul; pe dreptate, nu pe nedrept. Moisei Serdarul, căpetenia joimirilor, „află" despre purtarea proastă a Turcului. Iea deci cu sine trei sute de „voinici, însă tot aleși, — mai mult Moldoveni pribegi, cu îndemnarea *oarecui*". Dacă l-a omorît, e că a resistat multă vreme și „n'au vrut să se dea". Firește că seimenii și slujitorii lui Duca, pe cari-i comanda însuși Nicolae Costin, n'au participat la sîngeroasa, nevrednica și nefolositoarea faptă. Din contra, ei au urmărit pe ucigași cu toată rîvna, spre a-i prinde. „Ce cu greu este cei puțini și negata a sta împotriva celor mai mulți și grijiți, gata de războiu." Pe urmă, ei mai aveau de păzit Curtea și propriile lor persoane; în sfîrșit, căzuse și noaptea. „Și așa s'au mîntuit", scrie, ușurat, Nicolae Costin, „tîrgul Iașii de răutatea acelui păgîn de Turc." S'a vorbit, — termină el, — în adevăr, de o pîră la Constantinopole a văduvei, dar cronicarul nu vede nicio legătură între această plîngere și căderea lui Duca, întîmplată tocmai de aceia.

Succesorul lui Constantin Duca fu fiul cel mai mare al lui Constantin Cantemir, Antioh-Vodă. Acestuia nu-i arată fățiș duș-

mănie omul Domnului mazil. Din potrivă, el notează că numirea lui Antioh de către Turci s'a făcut „avînd credinţă şi nume bun de pe tată-său"[1], dar laudele se opresc aici. In schimb Nicolae Costin nu uită să pomenească faptul, care îndreptăţeşte purtarea lui Constantin-Vodă, că succesorul lui a fost silit şi el a pune văcăritul, în anul al doilea, ba chiar crescut. El nu lasă la o parte ca Neculce incidentul, neplăcut şi jignitor pentru Antioh, al peţirii lui zădarnice la Curtea lui Brîncoveanu. Ba arată şi motivele refusului: afacerea sprijinirii de către Constantin Cantemir a lui Stoica pribeagul, scoaterea din Domnia Moldovei a lui Duca şi, în sfîrşit, motivul cel mai injurios pentru Cantemireşti, *prostia neamului*[2].

Prin împrejurări pe care le vom vedea analisînd operele istorice ale lui Dimitrie Cantemir, Antioh pierdu situaţia sa domnească, dar aceste împrejurări nu ni le arată Nicolae Costin. Trecînd la a doua Domnie a lui Duca — şi cea din urmă, aceste două încercări fiind îndestulătoare pentru a lumină pe Turci asupra capacităţii administrative a omului, — el nu prea găseşte data aceasta ce să laude. Duca nu era un Domn bun supt epitropia lui Brîncoveanu; era însă şi mai rău fără acest control. Cumnatul său e silit să recunoască tentativa de asasinat pusă la cale contra lui Dumitraşco Buhuş, propriul văr primar al lui Duca, şi trebuie să o califice de faptă puţin „creştinească". După ce înşiră pe larg fundaţiile Voevodului, el e constrîns a vorbi de dările puse de dînsul, dări pe care nu le îndreptăţesc în de ajuns cererile turceşti: văcărit, vădrărit, desetină crescută. Ni se spune într'adevăr că Vodă s'a căit, *făcîndu-şi* iertare în chip solemn: „luîndu-şi gugiumana din cap, plecîndu-şi capul cu chip smerit spre ţeară", dar era mai bine să nu fi luat banii decît să-şi iea pe urmă gugiumana din cap, fără niciun folos pentru sărăcimea care-i plătise.

Un ambasador rus, principele Dimitrie Galiţin[3], trecînd prin

---

[1] P. 42.

[2] Acest capitol, din care nu lipsesc citaţii morale, de la Isus Sirah, e destul de rău alcătuit: mai mult o culegere de fapte diverse, între care şi acela al viţelului cu două capete, născut pentru a face nemuritoare această Domnie.

[3] „Carele acest sol cneaz, Dimitrie Galiţin, şi astăzi este voevod la Chiev"; p. 47. El fu executat prin 1736; v. Iorga, *Acte şi fragmente*, I, pp. 341-2.

Iaşi, Duca află cu cale să-i ceară a fi naşul unui copil al său din a doua căsătorie. Turcii aflară, şi hotărîră destituirea fericitului părinte. Ni spune această pîră a „neprietenilor" şi Nicolae Costin, dar asigură că interpretarea lor şi a Turcilor nu era bună. De aici trece la răscoala Tatarilor din 1703, povestită mai bogat decît în orice altă cronică, şi dă itinerariul precis al celor două călătorii militare făcute de Domn, de sigur cu Hatmanul său, către sfîrşitul ocîrmuirii sale [1].

Capitolul despre Domnia întăiu lui Mihai Racoviţă înşeală prin titlul său: despre această Domnie, în adevăr, Costin nu spune nimic decît că s'a reparat o biserică şi s'a luat o măsură fiscală. In tot restul e vorba numai de motivele mai adînci şi mai vechi ale căderii lui Duca şi de peripeţiile drumului mazilului spre Constantinopol. Incepînd prin desaprobarea purtării acelor cari insultară pe Domnul ce pleca în spre nenorocire[2], el vorbeşte pe scurt despre manifestaţia de nemulţămire a pribegiei, tace despre solia pe care însuşi a îndeplinit-o la emigraţi şi pe care o cunoaştem din alte izvoare.

Nici cele ce urmează: unul din jocurile cele mai savante de intrigă, genesa neaşteptatei Domnii a lui Mihai Racoviţă, nu sînt expuse pe larg. Vom cunoaşte mai bine aceste lucruri prin *Istoria ieroglifică* a lui Dimitrie Cantemir şi cu prilejul acelei cărţi. Urmă Antioh, împăciuitor cu toată lumea, bun cu clienţii Domnilor căzuţi, mai ales cu acei ai unor adversari aşa de puţin periculoşi ca demonetisatul Constantin Duca. Nicolae Costin, pe care Racoviţă făcuse greşala de a-l lăsa la o parte, îşi reiea locul în Divan, unde e, data aceasta, nu Hatman, ci, mai mult decît atîta, Mare-Vornic de Ţara-de-sus, alăturea de noul Hatman, un duşman de odinioară, Bogdan.

Aceasta-l face pe cronicar a descoperi însuşiri lui Antioh [3].

---

[1] Şi aici Nicolae Costin, care n'a ştiut să aleagă niciodată esenţialul de secundar şi interesantul de banal, sfîrşeşte cu un *fait divers*, cu o *felurime:* condamnarea la moarte a unui personagiu care furase o fată.

[2] „Că Domnii toţi", — auzim pe moralistul din „Ceasornicul Domnilor"—, „sînt buni şi ar face tuturor dreptate, numai tot vina boierilor, carii sînt îndemnători spre stingerea unul altuia"; p. 48.

[3] Cred că Nicolae Costin îşi scria un letopiseţ în curent cu timpul, dar că forma definitivă i-a dat-o numai pe la 1711-2, fără a se atinge însă prea mult de redacţia originală.

Adevărat, spune el aici, Antioh era *groaznic* la judeţ, dar, altfel, „întru toate sămăna tătîne-său lui Cantemir-Vodă; judeţul lui ca pe pravilă era. Numai prea înfruntător era". Il înfăţişează apoi ca milostiv, „libovnic", om de petrecere, care cinstia pe boieri cu „glumă şi cuvinte dulci" şi-i distra la vînătoarea cu ogarii şi şoimii lui, fiind bun arcaş [1]. Mai mult se ocupă cronicarul de cei doi Patriarhi de Ierusalim, de expediţia de la Tighinea, pentru care se dau date cronologice precise,— fostul Hatman luînd parte la dînsa—, de strămutarea seraschieratului de la Babadag la Tighinea, cu care prilej se arată relele efecte ce au resultat pentru ţară din stabilirea pe vechiul ei pămînt a acestui centru de dominaţie otomană, de „semnele proaste" care precedă căderea, — data aceasta, fireşte, nemotivată, — a Domnului [2].

Cînd Racoviţă se întoarce pe tron, favoarea lui Nicolae Costin la Domnie se mîntuie, şi el debutează melancolic prin consideraţii asupra... lăcustelor, care se înmulţesc, zice el, în continuu „pînă într'acest an, la veleat 7220", şi în care el vede o pedeapsă dumnezeiască [3]. Nu i se cruţă noului stăpînitor niciuna din dările pe care le pune: văcărit, pogonărit, vădrărit, fumărit. Apoi, gîndindu-se la însemnatele evenimente ce se întîmplară în Europa pe această vreme, Nicolae Costin crede că ar fi bine să puie cetitorul în curent cu politica, traducînd un *izvod* străin despre „războiul ce s'au întîmplat la Poltava: Şvedul cu Moscul, fiind cursul anilor 1709, Iunie 27".

Inainte de a-i vedea cuprinsul, cîteva cuvinte asupra istoriei universale ce s'a scris anterior lui Nicolae Costin şi supt altă formă decît a cronografelor.

---

1 Cronicarul trimete în urmă la prima Domnie. De altmintrelea, aceste trimeteri înainte sau în urmă se întîmpină necontenit. Ele, alusiile morale, citaţiile slavone din Sf. Scriptură, cuvintele turceşti ce se întîmpină într'un loc, extrasele din Isus Sirah arată cu prisosinţă că pe orice temeiu serios nu se poate susţinea că Nicolae Costin a scris numai partea de la Nicolae Mavrocordat înainte a compilaţiei. In chiar această Domnie a lui Antioh a doua oară, e vorba de Ştefan-cel-Mare, dar şi de Domnia lui Constantin Cantemir.

2 In privinţa *semnelor,* observ că la început chiar ni se vorbeşte de naşterea unui monstru, adăogînd apoi cu durere: „Povestesc oamenii, unde se face de aceste semne nici un bine nu este".

3 Urmează lista celorlalte nenorociri ale ţerii.

Intr'un manuscript de miscelanee din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea se păstrează, pe lîngă versuri istorice, de care vom vorbi mai departe, pe lîngă „Sandipa filosoful", o „Istorie a lui Schinder Impărat" și o „Luare a Constantinopolei de Turci" , ambele făcute în formă populară, și cea din urmă cu totul deosebită de traducerea după un original savant, din care traducere un exemplar se află la Biblioteca episcopiei românești din Oradea-Mare.

Intr'o colecție de lucruri amestecate, cuprinzînd și o cronică străină dedicată lui Nicolae Mavrocordat, se află un opuscul intitulat „Marea pocăeanie a Turcilor la 1686" [2]. S'ar părea că nu e alta decît traducerea sau prelucrarea românească a unuia din multele *avvisi*, gazete ale timpului, care pătrundeau și la noi cu privire la întîmplările din Europa. Dar faptul că lucrarea a fost crezută vrednică de a figura într'un manuscript de Curte, oferit lui Nicolae-Vodă sau comandat poate de acesta, ne-ar face să credem că e un fragment din opera de istorie generală a lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul. Avem întăiu un capitol despre „acea mare pocaianie ce au rînduit și au ținut Turcii la văleatul 1686", apoi o „scurtă scrisoare cum Veziriul-cel-Mare Cara-Mustafă dintru rînduiala Impăratului turcescu, la anul, etc., în Beligradul Sîrbescu s'au sugrumat". Se înțelege ce se poate spune în cea din urmă despre moartea „acelui om tiran"; în cel d'intăiu se arată în ce condiții s'a făcut această pocăință turcească, după ordinul Sultanului, în „saci, înfășurați cu legături, cu obrazile lor așternuți la pămîntu și cu barbele cocoloșite".

In secolul al XVII-lea, în a doua jumătate a lui, un Ardelean, rudă sau membru al familiei Brancovici, care a produs pe Mitropolitul Sava și pe fratele acestuia Gheorghe, un om foarte ager și versat în diplomație, — un Ardelean deci, redactă, după cronicele sîrbești, istoria importantei familii. Pentru a o povesti, el nu alese, nefiind în stare s'o facă, materialul pe care-l dădeau cronicile, ci traduse aceste cronici în

[1] Ms. 151 al Bibl. Ac. Rom., Cum s'a mai arătat, o dau pe aceasta în Buletinul frances al Academiei Romîne pe 1927.

[2] Bibl. Ac. Rom., ms. 156. A fost semnalată de V. A. Urechiă, în *An. Ac. Rom.*, X, secț. ist., p. 356.

întregime. La acest corp al lucrării deosebiți copiști adauseră, în Ardeal și Țara-Românească, notițe privitoare la evenimente petrecute supt ochii lor. Adunătura, supt numele de „Cronica Sloveanilor, Iliricului, Misiei cei din Sus și cei din Jos", se răspîndi întru cîtva, și se cunosc până astăzi cinci manuscripte care o conțin[1].

In unele manuscrise e adausă o istorie a Rușilor care va fi fost tradusă după originalul rusesc din 1679-80 de Gheorghe Brancovici, călător la Moscova: ea cuprinde toată cronica zisă a lui Nestor, dar fără datele și introducerea panslavistă [2].

Aceastălaltă altă lucrare despre „Sloveani" e intitulată : „Leatopisețul sau adunarea în scurt din multe feliuri de leatopisețe pentru începerea Slovenilor, a neamului Rosii și de începutul Domnilor a cei de Dumnezeu mântuitoare cetate Chievului, etc." [3]. E, de fapt, traducerea unei tipărituri rusești din

[1] Unul a fost descris și apoi publicat de Aron Densusianu, în „Revista critică-literară" pe 1893, p. 97 și urm., 366 și urm.; celalt formează nl. 959 al mss. Bibl. Ac. Rom. Un alt ms., un frumos ms., domnesc, cu titluri roșii, inițiale ornate și frontispicii cu armele ambelor principate, e acel scris la 1727 de Radu Lupescu logofețelul de Divan, fiul lui Mihail ieromonah: „Leatopisețul Sloveanilor, Iliricului, Misiei cei de Sus și a Misiei cei de Jos.... scos după izvodu" supt Nicolae Mavrocordat. E astăzi No. 156 al Bibl. Ac. Rom. Este și un ms. în Biblioteca liceului din Brad.

[2] Am publicat-o, ca precedenta, în *Revista istorică* pe 1917, III, p. 26 și urm., după un ms. al părintelui C. Bobulescu.

Un alt ms. e No. 249 din Bibl. Ac. Rom., care începe astfel:

„Inceputul acestui leatopiseț pentru vechiul și slăvitul neam al Sloveanilor, adunat din multe fealuri de leatopisețe. adecă a neamului rusesc, și pentru cneazii ce au fost stăpînitori cetății Chievului, și pentru viața marelui oblăduitor și a toată Rosia întîiul stăpînitoriu marele Vladimir, așișderea și pentru moștenitorii ce au fost mai în urma lui și bunii credincioș cneazi a Rosiei pînă la bunul credincios și iubitorul de Dumnezeu Impărat și Marele Cniaz Theodor Alexievici, fiind însuș oblăduitoriu tut[u]ror țărilor și eparhiilor Rosiei ; precum vom arăta înainte; fiind dat în tipar la anii Zidirii 7188: iar acum s'au scris la leat 7285, Iul. 25".

La fine: „1767, Iul. 25. Scrisă de smeritul Rafail".

[3] Continuă astfel, în ms. 770 al Bibl. Ac. Rom.: „și pentru viața sfântului bine-credincios marelui cniaz Chievului și a toată Rosie singur stăpînitoriu, anume Vladimir, și pentru moștenitorii și bine credincios - stăpînitorii Rosii păn la stăpînire prea-luminatului și bine credincios Domn și Impărat și Mare Cniaz Theodor Alexeaevici,

„7188", sau 1680. Traducătorul, care-şi înseamnă numele la sfîrşit, e un anume Evloghie, care şi-a săvîrşit lucrarea la 1753[1].

Nu cunoaştem broşura, probabil polonă, din care Nicolae Costin a luat povestirea bătăliei din Pultava, şi asemenea cărţi se găsesc cu greu, din causa numărului şi caracterului lor neînsemnat şi efemer. Dacă reproduce dintr'însa lista Suedesilor prinşi în războiu şi a lucrurilor pierdute de dînşii, compilatorul apropie din loc în loc cele ce traduce de istoria Moldovei, vorbind de evenimente petrecute în această ţară, de fii ai ei cari au luptat supt steaguri străine. Interesante sînt neologismele: „comendie", „comisari", „volonteri", „scadroane", „securs", „comunicaţie", „circumferenţă", şi mai interesante încă încercările de a reda prin cuvinte româneşti noţiuni străine: astfel, cetim: „o linie sau o grămadă", „cfartir-maistru, adecă vel-conacciu", „apotecar sau spiţer" ;„camerşraiber sau gramatic", „auditori adecă giudecători", „serjanţi adecă baş-ceauşi", „furieri şi pisari, adecă taingii şi conaccii şi gramatici", „mineri adecă lagumgii", etc.

Tonul acestei povestiri e favorabil Ruşilor, dar aşa era poate în original. Mazeppa e criticat pentru că şi-a trădat Impăratul, pentru a se uni cu „Şvedul, fratele lui Moamet", Muscalii se luptă „ca nişte vrednici", Dumnezeu fereşte de vătămare pe Ţar. Mencicov e „Luminăţia Lui, cneazul Menjicul", victoria o capătă Ruşii „cu ajutorul celui prea-puternic Dumnezeu"[2].

---

a toată marea şi mică şi Rusii albi singur stăpănitoriu, întru sfânta şi mare făcătoare de minuni lavră a Chievului, Pecerscăi, Stavrupighii a sfintei archiepiscopii a Ţarigradului, patriarh a toată lumea".

[1] Un alt ms. e no. 101 de la Bibl. Ac. Rom., Opera e pomenită şi de Urechiă, în *An. Ac. Rom.,* X, p. 352 şi urm., Cf. şi Melhisedec, *Bibl. de la Miclăuşani,* în *Rev. p. ist., arch. şi fil.,* V, p. 147; Gaster, *Crestomatie,* II, pp. 49-53. V. şi Urechiă, *Miron Costin, Opere complete,* II, pp. 8-10. Acest autor menţionează copia din 1753, supt Mitropolitul Iacov, făcută pentru Constantin Cantacuzino Paharnicul din Horodniceni; *ibid.,* II, p. 4. Existau ediţii deosebite din original. De aceia, la sfîrşitul msului 476 al Bibl. Ac. Rom., se ceteşte: „Aicea să se ştie că multe sînt lipsă încă, şi pentru Cehrinul, — pentru că această sinopsie iaste tipărită mai de nainte vreame, iar altele sînt mai noao şi mai deplin".

[2] Izvodul e citat ast-fel: „Aşa am aflat scris la izvodul lor cel tipărit, — dintr'un universal a lui Ţar Petru"; p. 58.

La urmă, după acest lung excurs, Nicolae Costin recunoaşte că trebuie să se scuseze pentru intercalarea lui. Dar îl explică prin efectele însemnate ce avură pentru Moldova aceste războaie din vecinătatea hotarelor sale; mazilirea seraschierului Iusuf-Paşa, a doi-trei Viziri, a Pașei de Oceacov, a lui Mihai-Vodă, deschiderea războiului ruso-turc, „și mai ales toată peirea asupra țărei Moldovei, cu pradă, cu robie, şi cu multe asuprele, cît sosise lucrul la cumpănă de istov, precum se va arăta mai nainte, fieştecare la rîndul său" [1].

Deci Racoviță cade, minat de „neprieteni", ca și, altă dată, Constantin Duca, în aceiași cronică. In locul lui vine Nicolae Mavrocordat. Incă în urmă, vedem lăudat pe Exaporit, „om ales şi foarte învățat" [2]. Ajungînd să vorbească acum scriitorul de fiul acestuia și de protectorul său, el nu cruță nici spațiul, nici aprecierile măgulitoare, pe care pentru moment Nicolae-Vodă le merita mai mult sau mai puțin [3].

De o dată, ceia ce ne loveşte în această parte a cronicii, e bogăția știrilor asupra persoanei autorului ei. El ni spune cum Ilie Cantacuzino, temîndu-se de o întîmplătoare Domnie a lui Duca, roagă pe „Neculai Costin Vornicul, fiin-

---

[1] P. 68.

[2] P. 43. V. nişte lămuriri ale lui către nişte Englesi despre ortodoxie în Litzica, *Catalogul mss. grecești*, pp. 409-10, no. 677.

[3] I. G. Sbierea, în *Mişcări culturale și literare la Romînii din stînga Dunării*, Cernăuți, 1897, a atras atenția asupra faptului că la început chiar cronicarul trimite la Domnia lui Racoviță—„precum s'au arătat mai pre larg unde s'au scris de Domnia lui Mihai Racoviță"—pentru lucruri ce nu se află acolo, și mai ales pe larg. De aici scotea conclusia că Nicolae Costin n'a scris cronica decît de la Mavrocordat înainte. Dar trimiterea în urmă rămîne și așa tot neexplicată. Nu se poate ca o cronică mai întinsă, aparținînd în adevăr lui Nicolae Costin, să se fi pierdut. Şi acele evenimente nu se află spuse așa pe larg nici într'una din cronicele redactate pănă la acea dată. Eu aş vedea mai curînd în această nepotrivire, căreia nu trebuie a i se da o prea mare importanță, una din acele contraziceri și făgăduieli neîndeplinite care se întîmpină totdeauna în lucrări care n'au primit ultima revisie de la autorul lor. Că aceiași persoană a scris înainte și după schimbarea de Domn din 1709, îmi pare a dovedi, pe lîngă unitatea formei și fondului de sentimente și idei,—pănă la un loc— și faptul că în capitolul despre Racoviță Ioan Buhuş e întrodus așa: „Ioan Buhuş, ce au fost Logofăt-Mare la alți Domni", iar la Nicolae Mavrocordat în cuvinte asămănătoare: „Ioan Buhuș, ce fusese și Logofăt-Mare".

du-i cumnat și cumnat lui Constantin Ducăi-Vodă", să vie la Iași, pentru a-i putea da știre la nevoie, „să nu-l apuce oamenii lui Constantin-Vodă aice în țară, și să aibă și de grijă lui Ilie Cantacuzino". Dar, neaflînd nimic despre „Domnia nouă", Costin pleacă „la casa sa": pe drum primește neașteptata veste a alegerii lui Mavrocordat. Acesta-l numește Caimacam al său, și el aleargă la Iași să se înțeleagă cu omul lui Vodă, Ienachi grămăticul. La împărțirea boieriilor, el fu miluit cu dregătoria de Vornic-Mare de Țara-de-Jos. Cronicarul nu uită să menționeze cu mîndrie și serviciile de interpret ce a făcut la venirea ambasadorului frances Désalleurs: „Trecut-au la Poartă pen țară și un sol franțuzesc, anume marchez Dezalor, înaintea căruia, din porunca lui Nicolae-Vodă, i-au eșit Nicolai Vornicul-cel-Mare de Țara-din-jos, și pentru limba lătinească, — ieșindu-i mai sus de Copou înainte cu slujitori, de l-au petrecut pînă aice în oraș la gazdă"[1]. Tot așa și la trecerea lui Iosif Potocki, Voevod de Halicz, venit din Ungaria, unde susținuse causa revoltatului Rákóczy: „Trimis-au pe Nicolai Vornicul de Țara-de-Jos, pentru limba leșască, cu închinăciunea și cercetarea venirei lui"[2]. El se pomenește pe sine ca membru al tribunalului mixt instituit în Moldova pentru a judeca daraverile produse de escesele Polonilor: „și alesăse și Nicolai-Vodă pe Nicolai Vornicul de Țara-de-Jos, știind limba leșască, de spre partea sa"[3].

Am spus că, pentru Nicolae Mavrocordat, Costin nu găsește decît laude și îndreptățiri, nesăturîndu-se a mări „înțeleaptă chiverniseala lui Nicolae-Vodă pentru folosul țerii[4]". Judecîndu-l la urmă, istoricul și panegiristul său îl găsește „cinsteș om, și în filosofii și în istorii, și într'altele ce să cade a ști un

---

[1] P. 76. Pentru venirea lui Désalleurs, v. Hurmuzaki, *Supl.* I^1, pp. 376-7, 379, No. 566. Probabil Nicolae Costin e „secretariul domnesc" căruia el îi dădu, pentru osteneală, un ceasornic de aur, în valoare de patruzeci de scuzi; *ibid.*, p. 380, No. 568. Ambasadorul se găsia la Iași în ziua de 12 Mart st. n. 1710; *ibid.*

[2] P. 77. Și cu acest prilej laudă și cunoștința de latinește a Domnului: „Cine s'au tîmplat, cu mare mirare au fost a înțelege limba lătinească, din cuvintele alese și împodobite cu Voevodul de Chiov"; p. 77.

[3] P. 78.

[4] Pp. 72-3.

Domn, era deplin învăţat; ştia şi cîteva limbi"; era religios, cumpătat, milos, darnic, iubitor de a face dreptate orişicui[1].

Nu numai că Domnul însuşi e apreciat pe deplin, dar cronicarul de Curte nu uită nici pe tatăl lui Nicolae-Vodă. Cum îi plăcea familiei să se spuie, el era, nu Chiot, insular, ci „Ţărigrădean, născut în Ţarigrad". Om puternic şi om învăţat: „mare om la Impărăţie, om prea-învăţat în toate învăţăturile: aşa filosofeşti, astronomeşti"—l-am văzut, se pare, şi pe Nicolae Costin vorbind despre „comete" sau „stele cu coadă"—„cum şi teologeşti; carele se arată din cărţile ce au făcut şi se află tipărite; om vestit şi la Impărăţiile creştineşti"[2]. Panegiristul nu uită să vorbească de rolul principal pe care-l jucă Exaporitul la negocierile pentru pacea din Carlovăţ, şi cu acest prilej el întrebuinţează cam aceleaşi cuvinte de care se servise înainte, la 1699[3]. „Veacurile viitoare nu vor uita", termină panegiristul familiei Mavrocordat faptele lui Alexandru.

Lăudînd astfel, cu o căldură aşa de neobişnuită şi aşa de nepotrivită cu firea lui proprie, pe Mavrocordat tatăl şi pe Mavrocordat fiul, Costin se va sili a pune în cea mai bună lumină actele de Domnie ale acestuia. Ii trebuia pentru aceasta oarecare dibăcie, pentru că, întăia oară cînd luă buzduganul dom-

---

[1] Lauda lui de Marele Primicher constantinopolitan în Litzica, *o. c.*, p. 350. Un răspuns către Nicolae Comnen Papadopulo, dedicat lui, *ibid.*, p. 192 şi urm., no. 366. Canoane traduse pentru el de Gheorghe din Trapezunt, *ibid.*, p. 435, no. 636. O precuvîntare a lui ca dragoman, la Faptele Patriarhilor, *ibid.*, p. 411, no. 677. Cf. *ibid.*, p. 451. Discursul lui funebru de Nicolae fiul lui Procopie Pamperis, *ibid.*, p. 344 şi urm.

[2] Din greşeală s'a spus mai sus că de Nicolae Mavrocordat se zic toate acestea.

[3] Cf. p. 43: colegului său turc i se dă numele supt aceiaşi formă: „Remi-Reiz"; funcţia lui Alexandru Mavrocordat e calificată în ambele locuri de „Tergimanat-Mare"; într'un loc ca şi în celălalt se vorbeşte de învăţătura Tergimanului; se usitează de o potrivă terminul de *a lega pacea*. Incă o dovadă deci că Nicolae Costin a scris letopiseţul şi înainte de 1709. Cînd, în ultimul pasagiu, el trimite pentru tratat „aiurile": — „aşezămînturile şi legăturile păcilor, cine va vrea să ştie, va afla aiurile"—, el nu se gîndeşte la propria sa compilaţie, ci la alte scrieri, din care va fi luat şi Neculce mai tîrziu *ponturile*.

nesc în mînă, Nicolae Mavrocordat nu prea ştiù ce face cu dînsul; în multe împrejurări cel puţin. Cu toată originea sa muşătească după femei, el se simţia străin în ţara încredinţată cîrmuirii sale şi se aştepta la împotrivire, la neîncredere şi răceală măcar, din partea acelor bogaţi, fudui şi neastîmpăraţi boieri moldoveni de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea. Ca şi în Ţara-Romănească la 1716, el fu aspru, violent şi răsbunător din sistem faţă de boierime, voind să-şi ascundă astfel nesiguranţa şi temerile. Fruntaşi ai principatului, cari stabiliseră şi scoseseră Domni, fură întemniţaţi, uitaţi în beciuri sau supuşi la răscumpărări ruinătoare. Oricît de explicabile ar fi aceste acte din partea unui tînăr străin care voià să se impuie, ele erau de natură să-i păgubească reputaţia, înaintea contemporanilor ca şi înaintea viitorimii.

Dar Nicolae Costin era acolo ca să îndulcească lucrurile, ca să împodobească lipsurile şi să umbrească acţiunile discutabile. Aceasta cădea de altmintrelea în atribuţiile lui de cronicar oficial, care scrie istoria timpului cum o vrea Domnul[1].

De la început, Costin ni înfăţişează pe Domn ca un sol al dreptăţii pentru toţi, ascultînd pe ţerani în drumul lui către capitală. Intrarea în Iaşi e glorificată ca un „alaiu împărătesc şi cu iscusite podoabe". Se semnalează partea nouă, distinctivă, ce se găsia în beratul de Domnie al noului principe. Dacă Ştefan Luca, cumnatul lui Neculce[2], e pus la închisoare şi liberat numai „cu mare chizeşie", el dă înapoi numai ce luase.

Nicolae Costin e silit să declare că întemniţarea unor stîlpi ai Moldovei, unor bătrîni şi respectaţi boieri, ca Ioan Sturdza, Ilie Catargiu, a produs „mare mirare tuturor"[3], mai ales de aceia fiindcă măsura venia de la un Domn aşa de „chibzuit".

---

[1] E de observat şi oficialitatea expresiilor din această parte a cronicii: Brîncoveanu nu mai e numit ca înainte cu acest nume, ci cu acel, recunoscut, de „Basarab-Vodă"; patriarhului de Ierusalim i se zice „Sfinţia Sa" patriarhul.

[2] V. pentru dînsul şi *Uricariul,* XXI, p. 196 şi urm.

[3] Pe ùn al treilea puternic, Iordachi Ruset, Nicolae-l numeşte de la început „matca tuturor răutăţilor"; el pribegise la schimbarea de Domnie.

Dar el descopere îndată ca motive uneltirile lui Iordachi Rusel [1] şi arată că împotriva lui Sturdza s'a adus învinuirea că *se priceşte* cu Domnii [2]; cît priveşte pe Ilie, prigonirea lui îşi găseşte îndreptăţirea în prigonirile pe care el însuşi le ordonase la căderea Domnului precedent. De almintrelea, prinşii fură liberaţi în curînd şi, dacă ei fură invitaţi întăiu să facă un „împrumut" Domniei, suma „împrumutată" li-a fost restituită în parte la strîngerea desetinei [3].

Nicolae Costin nu trece supt tăcere pribegiile prin care se desaproba purtarea Domnului: a lui Luca Vistiernicul, care însă îşi cere iertare şi se întoarce înapoi, a lui Savel Banul, care rămîne peste hotar până în timpul lui Dimitrie Cantemir, la fuga căruia se deschise pentru dînsul o a doua şi veşnică pribegie [4].

Se menţionează lupta la Poartă cu Mihai Racoviţă, dar arătîndu-se dorinţa ce avuse Nicolae-Vodă de a distruge obiceiul *pîrilor*. Cînd Antioh Jora e scos din dregătorie şi apoi închis împreună cu Iordachi Rusel şi alt Iordachi, nepotul său, avem iarăşi lămurirea mîntuitoare: Antioh îşi permisese a-şi mărita fata după tînărul Iordachi, fiul lui Lascarachi Cupariul Ruset. Cei doi Iordachi se făcuseră vinovaţi de speranţa criminală că Domnul va fi mazilit. Şi, iarăşi, cînd se roagă boierii, doi dintre cei întemniţaţi îşi redobîndesc libertatea, şi Jora e făcut iarăşi Hatman.

Rămînea închis bătrînul Iordachi, „matca tuturor răutăţilor", cum ne-a prevenit cronicarul de la început. Pentru a dovedi că nu fără dreptate-l opreşte, Nicolae-Vodă arată Divanului său, cu jurămînt, motivele sale, scrisorile ce se prinseseră la dînsul. Până şi Luca Vistierul, care nu era, de sigur, omul Domnului, recunoaşte că Iordachi a pîrît totdeauna pe Domni şi pe boieri, colegii săi. Iar, cînd *ţara* se mişcă în favoarea bătrînului boier, care o jăcuise însă de atîtea ori şi atît de te-

---

[1] „Mai mult vorbele şi îndemnarea" lui; p. 75.

[2] Se citează apoi Scriptura, vechiul obiceiu al lui Nicolae Costin, un istoric moralisant.

[3] Pp. 75-6.

[4] Acest Savel sau Savin ţinea pe fata lui Gheorghiţă Şeptelici; *Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi,* III, p. 343. In Polonia se găsia încă la 1715; *Arch. ist.*, III, p. 276.

meinic, Mitropolitul Ghedeon — ca, la Constantinopol, muftiul în asemenea casuri — e pus să însemne în dosul listei de acusaţii: „Dovedindu-se aceste asupra lui Iordachi Vornicul, — moartea”. Boierii înşişi erau de această părere.

Domnul s’ar fi gîndit întăiu, în îndurarea sa, „să-i tae limba”. Apoi, rugat de prietenii lui Iordachi, el îi restitui averea chiar, mulţămindu-se a lua de la dînsul douăsprezece pungi de bani. Aceasta fireşte pentru că Iordachi prădase ţara. Şi asemenea împrumuturi, ne asigură Nicolae Costin, au fost cheltuite totdeauna cu rînduială şi scumpătate, şi numai pentru „nevoile ţerei”.

Domnul iartă şi pe Brîncoveanu, care pusese să i se ardă Galaţii, şi nu se plînge Turcilor pentru această faptă. El schimbă pe Vistier pentru că nu era cinstit, împoporează pămîntul ţerii prin slobozii, restituie ocoalele tîrgurilor [1]. In felul acesta el îşi cîştigă simpatiile populare, care se manifestă la mazilia Domnului, în plîngerile *slobozenilor* pentru pierderea lui.

Nicolae Mavrocordat fu scos în ajunul războiului ruso-turc, pentru că în Moldova, în aceste împrejurări extraordinare, era nevoie de un Domn de ţară, iubit de ai lui, sau de o parte din ai lui, şi de un militar. Nicolae Costin nu ştie de asemenea cause. Pentru el, Domnul a căzut fiindcă s’a lăsat să cază, căci anumite lucruri îl obosiau: pribegirea nouă a lui Lupu Costachi, a lui Constantin Comisul, ginerele lui Iordachi, a lui Catargiu Spătarul; fiindcă se ştia săpat de Han[2].

Şi cronicarul termină întăia Domnie a lui Mavrocordat ţinînd de rău pe Iordachi, numit Caimacam al lui Dimitrie Cantemir, — împreună cu Jora, un raliat, şi Dabija Păharnicul [3], — pen-

---

[1] Pentru slobozîi se laudă, cu dreptate, Mavrocordat în corespondenţa sa cu prietenii constantinopolitani. V. Legrand, *Epistolaire*, p. 53. Cf. Hurmuzaki, XIV [1].

[2] Pp. 85-6.

[3] Poate din familia lui Istrate-Vodă. Acesta n’avuse copii cu Doamna sa, pe care cronicile o numesc Dafina şi care în realitate se numia Ecaterina, precum se vede din pomelnicul Bisericanilor, *Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi*, II, p. 122, din pomelnicul de la Opovo (*Traian*, p. 56) şi dintr’un act al ei dat la 10 Maiu 1669: „Doamna Caterina, ce au fost a răposatului Dabijei-Vodă”; *Arch. ist.*, I[1], p. 136. Cf. şi Burada, în *Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi*, VI,

tru că spusese crude adevăruri mazilului care-l persecutase. „Care lucruri nu-i va lăuda nime: a supăra pre Domn la mazilie[1].” Urmează laudele, caracterisarea elogioasă pe care am semnalat-o și reprodus-o în parte mai sus.

Cît adevăr să fie în laudele acestea, se întreabă cineva. Pe Nicolae Mavrocordat îl cunoșteam pănă în ultimele timpuri prin cronicarii de Curte, prin cronicarii de oposiție, prin operele lui literare, care nu spun mare lucru despre natura lui, și prin scrisorile în care a arătat cum a voit și ce a voit[2]. Impresia generală ce se culege din aceste izvoare e că a făcut bine, dar că a voit mai mult încă decît l-a ajutat caracterul său aspru și stîngaciu. Avem însă astăzi și mărturisirile pe care le făcea în convorbirile sale cu agenții suedesi de Briant și Hyltéen, mărturisiri pe care nu se aștepta să le vadă cunoscute și care sînt cu atît mai interesante.

La început, în iarna anilor 1711-2, deci în a doua Domnie, Domnul propune a se încheia un tratat între el și Carol al XII-lea, retras la Varnița, de unde intrigă mult și reușia adesea. De aceasta, spune el, îi pasă mai mult: „Pereat Moldavia, dummodo clementia Serenissimi regis gaudere possim”. Altă dată el vorbește lui Briant de „strămoșii săi, a căror sinceritate și probitate li cîștigaseră stima tuturor celor ce s'au încrezut în ei”[3]. El asigura pe interlocutorul său că nu s'a plîns Porții pentru abusurile comise de Suedesi în țară; iar, dacă a făcut altfel, „să-l trăsnească Dumnezeu în Post”[4]. Dar altă dată, după vești nouă din Constantinopol, de bună samă, Vodă se arată violent, fără măsură în cuvinte: „Expellere, expellere; pareat mihi dominatio vestra”, începe el a striga la un cuvînt al residentului, adăogînd apoi, cu „mîndrie”, că nici nu vrea să știe de Voevodul de Chiev. In Februar 1713, diapasonul „mîndriei” e și mai ridicat, și Mavrocordat face Suedesului aspre

---

pp. 220-2. Un frate al lui avu însă pe Scarlat, acesta pe Spătarul Ioan, iar din Ioan se născu Matei; *Uricariul*, XXV, p. 301.

[1] V. mai sus.

[2] V., pe lîngă cele citate mai sus, p. 147, nota 1, Litzica, *o. c.*, p. 128, no. 263: părerile lui despre guvernare. Instrucțiile lui, cunoscute, către fiul Constantin, *ibid.*, p. 399.

[3] Hurmuzaki, IX[1], pp. 477-8, 481.

[4] P. 482.

mustrări pentru corespondența polonă [1]. Cu un nou trimis, Hyltéen, el se arată însă plin de duhul blîndeții și de dorința de împăciuire [2]. Invățat totuși de experiența predecesorului său, noul resident scrie după convorbirea avută cu Domnul: „cît poate pune cineva temeiu pe declarațiile lui, Dumnezeu știe"[3].

In judecarea unui politician grec din secolul al XVIII-lea, a unui instrument al politicii turcești, trebuie păstrată totdeauna multă reservă; trebuie crezut rare ori în întregime cuvîntul, bun sau rău, ce auzim, lauda sau ocara. Acești Orientali erau mai complicați decît ni închipuim noi.

Deci, — urmărind mai departe pe Nicolae Costin, supt Dimitrie Cantemir, — Dimitrașco-Vodă, — el fu creat Mare-Logofăt de tovarășul său de activitate literară [4].

Dar Logofătul fu lăsat de cele mai multe ori la o parte în sfaturi, în sfaturile primejdioase ale noului Domn, De la dînsul avu Costin toată cinstea, dar nici cît de puțină încredere. Pentru planurile sale mari și îndrăznețe, Vodă se adresă la alți boieri, *noi* și tineri, cari, credea el, le puteau înțelege mai ușor și, în orice cas, trebuiau să le ascundă mai bine și să le combată mai puțin. Nicolae Costin nu fu, de sigur, complicele de revoltă, de trădare al lui Cantemir, și poate tocmai de aceia condamnă alianța cu Muscalii acest elev al școlilor polone, acest iubitor de creștinătate și de lumină europeană.

Cum poate fi deci un Domn care numește pe cronicar Mare-Logofăt, dar nu-l întreabă și nu-l ascultă? Evident, un Domn bun, dar prea încrezut în sine, în talentul și cunoștințile sale. Un Domn bun, care, neîntrebînd, neconsultîndu-se, ajunge a face lucruri rele, foarte rele, a se pierde pe sine și a pierde țara.

„Om isteț, știind și carte turcească", așa-l judecă pe Cantemir cunoscătorul de carte latinească Nicolae Costin: ni-l înfățișează la Constantinopol între meghistanii pe cari îi distrează prin conversația sa inteligentă și învățată, prin sunetele „tamburei", în care era meșter. E numit ca războinic, și în hatîrul meritelor bătrînului Constantin-Vodă, tatăl lui. Venit în Mol-

---

[1] Pp. 489, 502-3.
[2] P. 507 și urm.
[3] P. 506.
[4] Neculce, p. 302.

dova, pare a făgădui o bună cîrmuire în acele împrejurări grele, dar lucrează prea mult după capul lui, „ştindu-se el pre sine foarte a fi învăţat" [1].

Deci fără ştiinţa nimănui dintre boierii mai bătrîni, el trimete la Ţarul pe Pricopie Căpitanul. Dar, înainte de a urmări mai departe urzirea imprudentă a trădării, el face ca şi la Mihai Racoviţă [2]: culege informaţii de istorie universală, de politică europeană, din „nişte trătaje moschiceşti tiparnice", din nişte broşuri sau ziare ruseşti, după care reproduce [3] schimbul de scrisori dintre Sultan şi Ţar.

Vine apoi coborîrea Ruşilor spre hotare, misiunea lui „Ştefan Luca Logofătul, cumnatul lui Ioan Neculcea, Hatmanul său". Costin nu crede, cum afirmă acest Neculce, cum spuneau partisanii lui Cantemir, înainte ca Neculce să-şi fi scris memoriile, — nu crede, zic, că Jora ar fi fost înlocuit în Hătmănie cu Neculce pentru că i se aflaseră la Bender înţelegerile cu Muscalii, ci adaoge: „iară poate-fi au fost alte pricini" [4]. Sfătuindu-se „numai cu sfetnicii săi cei tineri ca şi dînsul" [5], temîndu-se de o mazilie, care putea aduce moartea după sine, Vodă fuge într'o seară din Iaşi cu Neculce, „sfetnicul său",— cîtă insistenţă răuvoitoare! — cu un căpitan şi o sută de slujitori, şi se aşează în corturi la Aron-Vodă, aşteptînd pe arhanghelii Ţarului.

Povestirea continuă în acelaşi ton acru de nemulţămit. Neculce e acela care „au dat învăţătură căpitanilor să dea jac în Turci" [6] şi a început astfel făţiş „isprava" [7]. Cînd Vodă merge în lagărul lui Şeremetev, îl asistă acelaşi Neculce, pe care Costin nu se oboseşte a-l pîrî, şi Luca, „fiind cumnat lui Ioan Neculce Hatman" [8]. La ospeţele date în cinstea Ţarului, Costin ob-

---

[1] P. 92.

[2] Deci un nou punct de asămănare între cronica anterioară lui Nicolae Mavrocordat şi cea care urmează, — un nou argument contra teoriei d-lui Sbierea, reluată de C. Giurescu şi pe care am admis-o numai în parte.

[3] Pp. 93-8.

[4] P. 99.

[5] *Ibid.*

[6] P. 100.

[7] „De-acie înainte să vezi ispravă"! Pp. 100-1.

[8] P. 101. Ca Logofăt al treilea, în *Uricariul*, XX, p. 188.

servă, creştin scrupulos, că s'a mîncat carne în post [1]. Lui Cantemir îi atribuie cronicarul închiderea de Turci la Soroca a „cuscru-său", Iordachi Ruset, care devine aici un personagiu simpatic pentru Nicolae Costin; şi nedreptatea i se pare cu atît mai mare, cu cît Ruset jurase lui Dumitraşco-Vodă „pînă în de trei ori". In orice cas, el semnează *universalul* Domnului către ţară, prin care o chiamă în jurul steagului de revoltă. Alături de dînsul sînt Constantin Ruset, pe care Nicolae Costin îl menţionează în suita lui Dimitrie, cînd merge la Şeremetev, Ilie [2] şi Gheorghe [3]. Doar găseşte ca explicaţii refusul lui Iordachi de a primi Domnia ereditară, vechea ură dintre Canteмireşti şi Cupăreşti şi „blăstămul ţerii" pentru purtarea de odinioară a acestui boier [4].

Costin nu găseşte niciun cuvînt de mustrare pentru atitudinea lui Lupu Costachi, care se retrase în Ţara-de-jos, îşi făcu un lagăr pentru dînsul şi ai săi şi aşteptă de aici resultatul ciocnirii de la Prut. Deplîngînd prada Tatarilor veniţi să pedepsească pe hain, — „povestesc bătrînii că mai au covîrşit prada care au fost la zilele lui Vasilie-Vodă"—, cronicarul aruncă toată răspunderea, nu atîta pe Domn, ci pe acei cari l-au îndemnat a face ce a făcut. „Să plătească Dumnezeu sfetnicilor carii au cîrmuit pe Dumitraşco-Vodă [5]." Şi, expunînd soarta lui Cantemir şi a celor ce-i stătuseră aproape [6], el face această reflecţie: „Acest bine au agonisit ţerei Dumitraşco-Vodă cu socoteala lui cea grabnică, de nu se va îndrepta mai în veci [7]."

Povestirea lui despre faptele de războiu din 1711 e luată de la marturi oculari, căci el însuşi, retras, probabil, la vreuna din moşiile sale, n'a fost în lagărul nenorocirii. El a în-

[1] P. 103.

[2] Cantacuzino.

[3] Apostol, biv Vistier. V. o copie cu semnături în Hurmuzaki, *Supl.* I[1], p. 397.

[4] „Şi mira-te-vei de a mai vedea ţeara Moldovei", scrie Nicolae Costin. Pentru întoarcerea lui, v. analisa cronicii lui Neculce.

[5] P. 109.

[6] Trebuie de văzut însă un adaos al copiatorilor ulteriori în menţiunea şederii la „Stoliţă" a lui Dimitrie. Cf. articolul mieu despre Cantemir în Rusia; *Revista istorică* pe 1925.

[7] Tot un adaos al copiatorilor e acel ce priveşte moartea Doamnei Casandra, care fu îngropată la „Stoliţa Moscului" în Maiu 1713. V. *Ist. Imp. otoman,* II, p. 801.

trebat pentru a da preţioasa şi bine informata sa naraţiune „multe chipuri de oameni aleşi", precum „Ivan căpitanul, carele au fost acolo [1] cu Moscalii" iar, pentru împrejurările de la Poartă, el a fost înştiinţat de un boier, asupra căruia va mai veni prilejul să vorbim: „Maxut Postelnicul, carele au fost capichihae lui Dumitraşco-Vodă". Pe alţi povestitori nu-i numeşte, mulţămindu-se a cita ca dovadă pe „unii".

După Domnia lui Cantemir, într'un capitol anume, Nicolae Costin schiţează Căimăcămia cu hapca a lui Curt Mehmet-Paşa, un Turc dintre cei mai puţini cunoscuţi, care, găsind în calea lui Iaşii lăsaţi în voia nimărui, se instală pentru cîtva timp în Scaunul domnesc, pe care-l rîvnia pentru sine[2], şi făcu boieri dintre cîţi nu fugiseră, nu trădaseră şi nu se ascunseseră[3].

In cele următoare, care sînt cu atît mai preţioase, cu cît formează singura expunere contimporană şi bogată a celor ce se petrecură în Moldova supt interegn, — Nicolae Costin ascultă de interesele sale politice. El laudă pe Brîncoveanu, care a ştiut ce cale să urmeze în mijlocul greutăţilor politice şi, de şi compromis, şi-a scăpat Domnia prin „negrabă şi chiverniseală bună"; Lupu, care ar fi refusat Domnia, e mustrat pentru a fi primit situaţia de Caimacam în locul lui Ioan Mavrocordat, care era „om mare, de la Uşa Impărătească, şi frate de Domn, şi încă şi tergiman". Il denunţă pe urmă că a luat mulţi bani, pentru a-i îndreptăţi astfel închisoarea de opt luni la Varna, din care-l scapă apoi Brîncoveanu [4].

Cronica se încheie cu epitropia lui Ioan Mavrocordat şi cu numirea în Scaun a fratelui său Nicolae, pe care fireşte că ţara o primeşte cu bucurie. Din partea lui, Ioan părăseşte în pace Moldova, pe care o găsise turburată. Un cutremur din Octombre 1711 e ultimul lucru pe care-l pomeneşte Nicolae Costin.

---

[1] La Brăila.

[2] „Incepuse... a gîndi lucruri înalte şi a se scrie la cărţi *socotitor ţerii Moldovei*"; p. 111.

[3] El fusese precedat de un beşleagă, pe care orăşenii îl puseră pe fugă.

[4] Cum vom vedea, Nicolae-Vodă prefera să se creadă că el a fost acela care a scos pe boieri din închisoare. Aşa a spus-o el singur în corespondenţa sa citată, şi aşa a învăţat şi pe Axintie Uricarul a spune.

El scria la Iaşi, cum dovedesc o mulţime de locuri în cronica sa, într'unele din care spune apriat: „aice la Iaşi". In Septembre 1712 el plecă la moşie şi muri fără de veste acolo[1]. lăsînd cronica sa proprie neterminată, iar compilaţia cu lacune şi fără unitatea şi legătura ce ar fi resultat dintr'o ultimă revisie.

Aici e locul să ne întrebăm în ce formă a fost transmisă această cronică neisprăvită, nerevisuită, incompletă.

Cum se va vedea îndată, la moartea lui Nicolae Costin Domnul dădu sarcina „publicării" în manuscript a lucrării, a continuării şi armonisării ei unui simplu scriitor de documente, lui Axintie Uricariul. Prelucrarea aceasta a prelucrării ni e păstrată în parte într'o sumă de manuscripte: ea cuprinde Predoslovia lui Nicolae Costin, lista autorilor dată de el, Cartea despre început, de la Zidirea Lumei înainte, letopiseţul lui Ureche, amplificat de învăţatul Logofăt, şi drept continuare Miron Costin[2].

[1] „După ce au trecut un an, în luna lui Septemvrie", adecă în Septembre din anul al doilea al Domniei lui Nicolae-Vodă; ar ieşi : 1713, socotind anii, ca de obiceiu, din luna numirii, dar vedem tot în Axintie pe succesorul lui în Logofeţie încă în 1712

[2] Iată acele manuscripte: *a)* Ms. 115 al Bibl. Ac. Rom., acel de care s'a servit pentru ediţia sa M. Kogălniceanu : cuprinde şi deosebiri faţă de textul imprimat, atît prin adausuri: la orbirea lui Iliaş, la pierderea Chiliei de Moldoveni, la Ştefan-cel-Mare, cît şi prin orînduirea materiei. Poartă la p. 155 jos numele lui „Ioan Costandin Mihaiu Cehan Racoviţă"; *b)* Ms. 125 al aceleiaşi Biblioteci, prescris de un Ioniţă Chirica, înainte de 5 Iulie 1823. Inceputul lipseşte. Nicolae Costin e întrerupt prin cuvintele următoare, care se află înainte de versurile de care am vorbit : „Păn'aice acest litopisăţ iaste scris di pre izvodul ce s'au fost scris de răposatul Nicolae Costin, ce au fost Vel Logofăt"; *c)* Ms. 4 al. Bibl. Centrale din Iaşi, descris în V. A. Urechiă, *Miron Costin, Opere complete*, I, p. 30 şi urm.; cf. C. Giurescu, *l. c.*, pp. 7-8; d) Ms. 256 al Bibl. Ac. Rom. E un vechiu ms. acefal şi neterminat ; *e)* Ms. 400 al aceleaşi biblioteci. Incepe abia la Dragoş şi se opreşte la Domnia lui Gaşpar-Vodă ; *f)* Ms. 492 al aceleaşi biblioteci. Ii lipseşte începutul, şi cronica lui Miron Costin nu e nici aici terminată. Pe margine sînt însemnări interesante, ca: „Aice vedzi cum au nemerit Dâţii la aceste locuri, unde-i acum Moldova şi Ţ[a]ra-Munteniască, şi Ardialul", „Caravlah : Grecii dzic Bogdanovlahia,

Există însă și manuscrise care se continuă cu cronica de la 1661 înainte și chiar cu Axintie Uricariul [1].

Mai cunoaștem apoi și un alt tip, care ar putea fi crezut anterior vremii cînd Nicolae Costin capătă misiunea sa oficială, de pe atunci, anume, cînd singură „Cartea despre început” era cunoscută, dacă n'ar cuprinde Prefața lui Nicolae tocmai în forma dedicată Domnului. Această colecție, pe care ni-a transmis-o și un manuscript domnesc ce se afla încă în Țara-Românească pe timpul lui Ștefan Racoviță, conține Prefața lui Nicolae, ceva din „Cartea” acestuia [2], partea introductivă și însăși Viața Lumii de Miron Costin, „Ințelesul stihurilor cum trebuie să să cetiască” și „Ințelesul pildelor ce sănt în stihuri”, de același, pasagiul „pentru Impărația Rămului” [3] din „Cartea despre început”, un fragment din „Ceasornicul Domnilor”: graiul solului tătăresc către Alexandru-cel-Mare și răspunsul acestuia, „Epigramma preasfințitului părinte Dosoftei proin Mitropolit suceavschii”, „stihuri împotriva zavistiei”, „Predoslovia cătră prea-înălțatul Domn” [4], Istoricii lui Nicolae Costin, „Cartea” acestuia, în continuare și, în fine, Ureche sau Simion Dascălul, în forma pe care au căpătat-o de la compilator [5].

Intr'un nou tip se dă numai cronica lui Nicolae-Vodă, de la întăia Domnie a lui, și ea e pusă în legătură cu prefața lui Radu Popescu, cu Vița lui Roset, cu cronica Popescului și chiar cu ex-

iară Muntenilor Vlahi”, „Marcomani sînt Nemții”; „Ungurii să numescu de pe Iuhra, unde s'au născut, și să numescu Unguri, tot un niam sănt cu Tatarii”.

[1] Unul e n-l 56 al Bibl. Ac. Rom., care, așa cum ni s'a păstrat însă, nu cuprinde începutul.

[2] Pănă la p. 27 din ed. Kogălniceanu.

[3] Ed. Kogălniceanu, p. 57 și urm.

[4] Cea tipărită în Gaster.

[5] Ms. 401 e mult mai complect, de și într'o scrisoare foarte urîtă. El se oprește la lupta lui Ștefan-cel-Mare cu Albert al Poloniei. Ms. domnesc 353 conține și *Vița* de Nicolae Ruset, despre care vom mai vorbi. Cf. și Melhisedec, *Biblioteca de la Miclăușani*, în *Rev. p. ist., arch. și fil.*, V, p. 148; Urechiă, *Miron Costin. Opere complete*, I, p. 24 și urm. Ms. 731 al Bibl. Ac. Rom. cuprinde: Prefața lui Miron Costin, lista istoricilor, Introducerea lui Nicolae Costin, părți din compilația lui Nicolae,— pentru a trece apoi la Neculce.

pediția din Moreia[1]. Afară de părți deslipite din cronică, păstrate în deosebite manuscripte[2].

Cunoaștem și titlul pe care-l purta compilația lui Costin în ultima formă dată de Axintie Uricarul. Se află într'un manuscript al d-lui C. Erbiceanu: „Leatopisețul țărei Moldovei, acum după izvoade scos cu porunca prea-luminatului și înălțatului Domnului nostru Ion Neculce Mavrocordat Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn și oblăduitoriu a toată Moldovlahia, în anii de la Zidirea Lumei 7221, iar de la Nașterea lui Hristos 1713, mesița Octovrie 20 zile, de Miron *—sic—* Costin, care au fost Logofăt-Mare în Moldova"[3].

Dar să facem mai de aproape cunoștință cu orînduitorul hîrtiilor lui Nicolae Costin, cu Axintie Uricariul.

Il întîlnim numai supt acest nume, așa încît familia lui ni este necunoscută. Rolul lui politic — e vorba de un redactor de documente — n'a putut să aibă nicio însemnătate. De sigur că nu era din neam de boieri mari, fiindcă fiii marilor boieri nu-și începeau niciodată cariera în asemenea dregătorii, ci în demnitățile de Curte de rangul al treilea; postelnici, logofeți, comiși, etc.

Asupra lui se poate culege deci puțin în documentele timpuci în demnitățile de Curte de rangul al treilea: postelnici, lo-

---

[1] Ms. 239 al Bibl. Ac. Rom Cf. Melhisedec, *l. c.*, p. 147. Mss. 58, 1299, *ibid.*

[2] Ms. 601 al Bibl. Ac. Rom.;, sec. XVIII. Conține numai Domnia lui Ștefan-cel-Mare: îl vom analisà la capitolul despre Vartolomeiu Măzăreanul. Sau un ms. în care s'au copiat numai împrejurările externe intercalate și pe care-l citează M. Kogălniceanu, în *Arch. Rom.*, I, p. 69. Pentru o variantă a cronicii lui Nicolae Costin, primul tip, vezi descrierea, de G. Constantinescu-Rîmniceanu, *O nouă variantă a cronicei lui Nicolae Costin,* în *Arch. soc. șt. și lit. din Iași,* VI, p. 419 și urm. (citată și mai sus).

[3] E semnalat acest manuscript, care conține tipul cu versurile amestecate, de Urechiă, în lucrarea citată, I, p. 679 și urm. Analog e acel dintr'o copie de la 1746: „Letopisețul țerei Moldovei. Scrisu-s'au cu porunca prea-luminatului Domn al Moldovei Măria Sa Ion Neculai Mavrocordat Voevod, — însă despre izvodul răposatului Nicolae Costin, ce au fost Logofăt-Mare". V. Melhisedec, *l. c.*, p. 147.

el le compune și pe care le iscălește într'o frumoasă și ceteață scriptură.

Ca uricariu — une ori își zice *diac*, ceia ce e același lucru— Axintie se află întăiu, din cîte acte de pe atunci cunosc până astăzi, la 17 Novembre 1707 [1].

La 20 Maiu 1708 dăm iarăși de „diacul" nostru [2]. In Mart 1710, „Ezoviții leșești" din Iași îi dau șese costande [3]. El redactează documente și la datele de 20 Ianuar 1712 [4] și de 1-iu Februar al aceluiași an [5]. La 20 Decembre 1713, după moartea lui Nicolae Costin, al cărui subaltern era, fiind *diac de Logofeție*, el semnează importantul hrisov al lui Nicolae Mavrocordat pentru pogonărit: „Acsăntie Uricariu" [6]. Un alt act însemnat, acela prin care Mihai-Vodă Racoviță recunoaște dreptatea Vistiernicesei Maria Cantacuzino, despoiată de Mavrocordat, e opera lui Axintie [7].

Supt Logofeția lui Ilie Catargiu, în 7227 — 1718 și 1719—, el iscălește documentul prin care Logofeteasa Ileana Costin pierde una din moșiile ei [8]. De aici îl pierdem din vedere, și ar fi, de sigur, riscat să se afirme că Axintie biv Vel Păharnic din 1763, care hotărăște satul Cristeștii, ar fi al nostru, pe singurul motiv — căci altul nu este — că ambii purtau același nume de botez nu tocmai obișnuit [9]. Așa încît nu știm măcar dacă el a ocupat vre-odată altă sarcină decît aceia de la care și-a luat numele supt care-l cunoaștem; însă, de obiceiu, diacii nu urcau treptele boieriilor, — nici chiar cei mai prețuiți de Domnii lor și mai bogați.

Axintie avea practica scrisului, compunerii, căci diacul era

---

[1] V. A. Urechiă, *Despre slobozii*, în *An. Ac. Rom.*, secț. ist., IX, p. 164.

[2] Urechiă, *Miron Costin, Opere complete*, I, p. 172.

[3] Iorga, *Studii și documente*, I, p. 68.

[4] Urechiă, *l. ult. cit.*, I, p. 174.

[5] *Uricariul*, XV, p. 273.

[6] *Ibid.*, I, pp. 49-50.

[7] *Ibid.*, V, p. 377.

[8] Bibl. Ac. Rom., doc. LXXIII/42. V. *Apendicele* I la *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea.*

[9] Urechiă, *Miron Costin, Opere complete*, I, pp. 186-8. Semnătura lui s'a reprodus în *Uricariul*, IX, No. 2, pl. I. Pentru un C. Axintie, copietor de cronică munteană, *Bis. ort.*, XV, p. 883 și urm.

chemat adese ori să alcătuiască documente cu o formă literară împodobită și aleasă, documente care erau, ca acela al judecății lui Neculce[1], capitole de cronică, sau disertații juridice, ca altele de pe acel timp. Nicolae Mavrocordat putea să fie încredințat că următorul lui Costin în sarcina de istoriograf oficial va da o expunere corectă, o povestire meșteșugită, aceasta fiindu-i meseria de multă vreme. Il știa și om învățat, cunoscător de carte latinească. Prosa lui e plină de neologisme, asemenea cu acelea care se află la Nicolae Costin; culegem cuvinte ca: „complimenturi", „ordinanț, „rezident", „manifest", „protecție", „ofițer", „secretar" „politice", „;protectori". Cronicarul ni spune de visitele pe care, din ordinul Domnului, le făcea lui Stanislav Lesczynski, care, viind pe furiș din Ardeal, se afla prisonier de Stat, în Iași, la Trei Ierarhi: „Precum zicea către unii, cînd *mergeam,* trimiși de Domn, cînd era în Iași, la Trei Sfetitele: Am văzut un triumf terebile". Dar nu numai că i se dădeau, ca și șefului său Nicolae Costin, misiuni care cereau cunoașterea limbii latine, nu numai că el reproduce în neologisme românești frase latine auzite; el face și citații în latinește. Astfel citează devisa lui Carol al XII-lea: „Oculis dormitat apertis"[2]. Aiurea reproduce chiar, în original și tălmăcire românească, scrisoarea fostului rege al Poloniei către Voevodul moldovenesc: „care scrisoare am scris-o", zice el, „și aici, lătinește, precum era scrisă"[3]. Și trebuie să spunem că traducerea uricariului romîn nu e numai foarte exactă, dar și întipărită de eleganță.

Se vede că Axintie, un rar diac, știa și grecește. Nu pentru că întrebuințează într'un loc, pentru neologismul latin „triumf", pe acel, grecesc, de „triamv", ci pentru că ne pomenim că amintește cetitorilor săi spusele poetice ale lui „Euripid, scriitorul de tragedii"[4]. Va fi rupt și ceva turcește, căci îl vedem vorbind cu competență de „panzehruri" și „tenzuhuri"[5], care sînt necunoscute profanilor.

---

[1] De care va fi vorba mai la vale.
[2] P. 166.
[3] P. 157.
[4] P. 158.
[5] P. 130.

Acestea erau cunoştinţile lingvistice ale diacului Axintie. Ele nu erau inferioare acelor pe care Nicolae Costin le cîştigase în Polonia. Pe acesta căpătase el misiunea de a-l continuà, şi el înţelegea să facă această continuare în acelaşi stil, precum trebuia să fie, neapărat, în acelaşi sens.

Imitaţia apucăturilor lui Costin se vede de la început. Ca şi acesta, Axintie trimete pe lectorii săi, pentru a-i luminà, la cărţile sfinte şi la autorul de preferenţă al Logofătului moralist, la Isus Sirah. Ca şi acesta, nu pierde niciodată prilejul de a sfătui şi moralisa. Pentru a scusà lungimea şi îmbielşugarea în amănunte a naraţiunii sale, el aminteşte că „şi de la cele ce se văd a fi socotele mici pot cei înţălepţi a se folosi şi a lua lumină" [1]. Vorbind pe pîrile ce se îndreaptă contra lui Nicolae-Vodă după întăia lui cădere din Domnia Moldovei, el mustră pe pîrîşi: „A se pune în price cel mai mic cu cel mai mare este nebunie [2]". Aiurea, el suspină asupra păcatelor, de care nimeni nu poate scăpa: „Nu poate nime să fie în lume şi să nu greşească" [3]. Pomenind purtarea rea, faţă de Moldova şi Domnul ei, a Voevodului de Chiev, de un neam aşa de bun, totuşi, el exclamă: „Ce foloseşte neamul cu aşa fire", şi găseşte potrivit să ne informeze cu acest prilej că „pe Dumnezeu oamenii cei de mult îl zugrăviau cu picioarele de lînă şi cu mîni de her [4]".

El laudă în cuvinte călduroase pe Costin, care fusese poate patronul, ocrotitorul său. „Acel vestit", scrie Axintie, vorbind de moartea Logofătului Nicolae, „carele era şi din părinţi, blagorodnic şi învăţat, — feciorul lui Miron Costin, şi dintru sine cu adevărat împodobit cu învăţătură, şi-l avea Nicolai-Vodă întru deosebită dragoste şi socotinţă [5]" La cronica lui trimete adesea: „precum s'au scris la Domnia lui Dumitraşco-Vodă [6]", „ponturile le trec, pomenindu-le foarte pe scurt,

---

1 La început.
2 P. 123.
3 P. 128.
4 *Sic*. P. 156.
5 P. 172.
6 P. 126.
7 P. 126.

de vreme ce le-au scris alții mai nainte de mine[7]", „precum s'au scris după Domnia lui Dumitrașco-Vodă [1]".

In această cronică se pare că el deosebește partea personală a lui Nicolae Costin de compilație și partea tratată pe larg, de la urmă, de introducerea pe scurt, care e povestirea anterioară celei d'intăiu Domnii a lui Nicolae Mavrocordat.

Pentru dînsul, cea d'intăiu, pe care o continuă după același plan, ar fi „istorie", iar restul ar forma numai *letopisețul* ţerii. „Precum se văd", scrie el, „în letopisețul ţerii și într'această istorie [2]." El numește lucrarea sa „această istorie[3]", dar spune și de Nicolae Costin că „a scos cu osteneala lui", a *izvodit* adecă, „istoriile ţerei Moldovei[4]" și citează descrierea bătăliei de la Pultava, ca aflîndu-se „la această istorie[5]".

Există însă deosebiri între cel d'intăiu și cel de-al doilea dintre cronicarii de Curte ai lui Nicolae Mavrocordat. Fără a fi un mare povestitor ca Neculce, Axintie are mai multă libertate în mișcarea stilului decît Costin, și e mai supus decît acesta impulsului sentimentelor. Il vedem admirînd vitejia nortmană și credința eroică a Suedesilor față de nenorocitul lor rege aproape nebun: „Și adevărat mi se pare că n'ar fi alți oameni în lume a nu se teme de moarte ca Șvezii și a avea atîta dragoste către Craiul lor, cît, de li-ar fi zis cineva tuturor să moară pentru folosul Craiului lor, toți, pe loc, ar fi murit[6]". Aceasta cu toate că Suedesii nu trăiră niciodată prea bine cu Domnul pe care-l servia și glorifica Axintie [7], și de aceia e și calificat Carol al XII-lea în cronica lui Axintie chiar de „om cumplit și cu multă răutate asupra neamului creștinesc[8]". Și, în alt loc, povestind despărțirea lui Nicolae-Vodă de seraschierul Abdi-Pașa, trimes de la Hotin în Egipt; „Cînd s'au despărțit de Nicolai-Vodă, i s'au umplut ochii de lacrimi și-i zicea să nu-l uite[9]". Iar, la ruina lui Brînco-

---

[1] *Ibid.*
[2] P. 158.
[3] *Ibid.*
[4] P. 172.
[5] P. 166.
[6] P. 151.
[7] V. și mai sus.
[8] P. 166.
[9] P. 165.

veanu, care pîrise pe Mavrocordat în timpul de restriște din 1711, care ințețise contra lui pe boierii ce fuseseră închiși la Varna și primise, de sigur, în schimb, servicii asămănătoare, cronicarul oficial, arătînd durerea lui Nicolae la vestea căderii temutului vecin — „mult i-a părut rău și foarte s'au întristat[1] —, îi tînguiește astfel soarta: „Acel săvîrșit au luat acel vestit Domn Băsărab-Vodă, carele au domnit douăzeci și șapte de ani cu multă fericire și au făcut Țeara Muntenească știută și vestită în multe părți a lumei[2]".

Rămîne acum să urmărim în Axintie Uricariul transformările voite și știute pe care le sufere adevărul istoric, să considerăm aspectul supt care-i place a înfățișa cele ce le povestește.

„Voind a scrie", începe el, „a doua Domnie a lui Nicolae-Vodă, fac începere de unde au părăsit răposatul Nicolae Costin, ce au fost Logofăt-Mare; carele au scris Domnia cea d'intăiu a lui Nicolae-Vodă, și au scris până au mers Nicolae-Vodă la Galați și au trecut Dunărea, mergînd spre Țarigrad, și, acolo părăsind, au început a scrie de Domnia lui Dumitrașco-Vodă Cantemir." Continuatorul își propune, nu să povestească istoria Moldovei de la venirea în Scaun a doua oară a Domnului său, ci să și întregească pe Nicolae Costin, care părăsise persoana lui Mavrocordat la mazilie și se întorsese la dînsa numai în 1711, cînd principele dobîndi iarăși Domnia. Cum se vede, Axintie urmărește mai de aproape pe patron decît Nicolae Costin pe Domnul care-l înălțase și-l prețuise. Lucrul e firesc la un mic boierinaș, și tot așa de firesc e să vedem pe Axintie, nu scusînd, ca predecesorul său, greșelile lui Vodă, ci, mai simplu, mai prudent și mai slugarnic, trecîndu-le supt tăcere, pentru ca să vorbească numai de lucrurile cu care Mavrocordat se putea făli.

In 1711, Nicolae-Vodă a dus o viață foarte nenorocită la Constantinopol. Il pîria succesorul său în Moldova, acel Dimitrie Cantemir în care coborîtorul, în linie femeiască, al lui Alexandru-cel-Bun vedea un „rob din Sciția", îl pîria Brîncoveanu. Chemat la *pîră,* el nu îndrăzni să se înfățișeze, și fugi, mulțămindu-se a-și arăta în scris, către Sultan, dreptatea. Cînd i se oferi Domnia din nou, i se ceru suma de cinzeci de pungi, și fu închis până la plata lor.

[1] P. 163.
[2] *Ibid.*

Axintie ni zugrăveşte acest timp de restrişte al stăpînului, pe care ni-l arată sprijinit, în nenorocirile lui, de Dumnezeu, pentru „bunătăţile" ce făcuse în ocîrmuire. Pronia îl scoase din închisoare şi zădărnici toate încercările concurenţilor lui. Aşa se risipiră fără folos pîrile lui Dimitrie Cantemir, falsificatorul de socoteli, silinţile lui Mihai Racoviţă, care susţinea că pe dînsul îl vrea ţara de Domn, stăruinţile şi cheltuielile lui Antioh-Vodă, fratele hainului Dimitrie, şi lui Constantin Duca, apăsat înaintea Turcilor de amintirea omorului Capugi-başei. „Voia lui Dumnezeu" aduse iarăşi pe Nicolae-Vodă în Domnia pe care abia o perduse.

El vine, în povestirea lui Axintie, însufleţit de duhul milei, al bunătăţii şi al iertării. Nicolae-Vodă e acela care, de la început, cere Vizirului să libereze pe cei trei boieri închişi la Varna. Refusat odată, cu un „nu se poate", el nu se părăseşte de gîndul cel bun, ci stăruie din nou, în repeţite rînduri, îngrijind şi de soţiile lor, rămase în ţară. Boierii, cari îl credeau însă duşman, aduc intervenţia Hanului în favoarea lor şi, scăpînd printr'însa, ei se duc la principele tatar pentru a-i mulţămi, şi apoi la Brîncoveanu, supărînd astfel, fără dreptate, ca şi prin scrisoarea lor acră, pe Domnul nevinovat faţă de dînşii. Acesta li dă, în schimb, asigurări că vor fi primiţi bine şi, cînd ei se întorc în sfîrşit, el face pe Lupu Costachi Mare-Vornic de Ţara-de-jos, iar pe Jora Mare-Logofăt la moartea lui Nicolae Costin. Mai mult, el scoate şi pe Maxut, care fusese uitat. Aşa povestindu-se lucrurile, de sigur că nimeni nu poate învinui de spirit de răsbunare şi de prigonire pe Mavrocordat. In schimb, se laudă acea fiară lacomă de sînge, care aduse peirea în curs de doi ani de zile a doi Domni munteni, Vizirul Alì-Paşa, a cărui osîndire vom vedea că se întîmpină în cronicile muntene. „Atîta era de învăţat", scrie Axintie, „la lucrurile politiceşti şi isteţ la minte, cît pociu zice că n'au stătut niciodată la Impărăţia turcească Vizir ca dînsul[1]."

In ceia ce priveşte acum, nu pe puternicii din timpul interegnului, ci ţara însăşi, Nicolae-Vodă o găseşte pe atît de ruinată, pe cît de *îmbielşugată,* şi de prosperă o lăsase. Cuprins de „mare jăle şi durere", el se ocupă s'o reorganiseze şi s'o

[1] P. 158.

împoporeze. Scoate robii, chiamă pe pribegi, ridică desetina de asupra boierilor, mazililor şi mănăstirilor, împiedecă pe Turcii ce voiau să încalce pămîntul ţerii, se luptă pentru a păstra Moldovei Hotinul, a cărui pierdere a fost „ca o rană ţerei"[1], iartă, mai tărziu, dajdea clerului: dacă totuşi ţara-i rămîne datoare, aceasta se face după o socoteală în regulă.

O mare greutate pentru Nicolae-Vodă în această Domnie a fost presenţa Suedesilor şi Polonilor aliaţi cu dînşii în Moldova, întreţinerea şi suportarea acestor lacomi şi nesupuşi soldaţi străini, al căror rege exercita şi din retragerea-i de la Bender, din acel întunecat unghiu moldovean în care-şi ascunsese durerea de învins, o mare influenţă asupra sfaturilor turceşti până în ajunul ducerii sale, ca prins de războiu, spre Constantinopol. Din corespondenţa agenţilor suedesi[2] se poate vedea grija de rege a Domnului, nemulţămirea-i pentru excesele oaspeţilor fără voie pe cari trebuia să-i ţie, toate nesiguranţele, contrazicerile şi scăderile gîndurilor şi sentimentelor sale. In Axintie, se vede numai ura Domnului faţă de Carol al XII-lea, pe care „l-au giudecat Dumnezeu"[3], faţă, mai ales, de Voevodul de Chiev, despre care se miară cronicarul oficial cum de „l-a răbdat Dumnezeu" să facă toate cîte le-a făcut[4]. Asupra acestor lucruri neplăcute nu insistă Axintie, şi el povesteşte mai degrabă evenimente petrecute peste hotare.

Nicolae Mavrocordat a trăit, de sigur, mai bine cu Muntenii în a doua Domnie decît în cea d'intăiu. Dar aceasta n'a împiedecat, cum am văzut, pentru Brîncoveanu rivalitatea şi pîrile. Domnii munteni vedeau în incoruptibilul Nicolae-Vodă un spion turcesc pentru purtarea lor veşnic trădătoare, iar el însuşi vedea într'înşii pe acei cari ocupaù un tron mai bogat, mai strălucitor şi care-l ispitia. Nu e îndoială că el a contribuit la căderea lui Brîncoveanu şi, mai tîrziu, a lui Ştefan Cantacuzino, pe care-l înlocui.

Despre acestea însă, nu va fi Axintie acel care să ni spuie ceva. Numele lui „Băsărab-Vodă" e pomenit de cîteva ori, ca să se vadă cît era de vinovat el faţă de Mavrocordat. La că-

---

[1] P. 158.

[2] Citată şi întrebuinţată mai sus, p. 151.

[3] Pp. 154-5.

[4] P. 156.

derea celui d'intăiu auzim tînguiri, dar nu ni se dau explicaţii complete [1]: Iar, la scoaterea lui Ştefan Cantacuzino, lucrul e înfăţişat ca şi cum ar fi fost o surprindere pentru Domnul Moldovei. Pe neaşteptate vestea numirii lui Nicolae în Ţara-Românească e împărtăşită lui „Iulianò Dumitrachi", agentul lui la Poartă, şi se trece la expunerea amănunţită a strămutării: numirea de Caimacami la Bucureşti şi primirea la Focşani. O listă şi o caracterisare a boierilor pe cari Mavrocordat i-a avut în Moldova încheie cronica, din cunoaşterea căreia singură multe lucruri ar ieşi nelămurite.

Materialul de care s'a servit scriitorul lui Vodă este foarte variat şi sigur. Multe le ştia, evident, prin sine, fiind la Curte, de unde se vedea toată viaţa politică. Anumite lucruri, de un caracter mai tainic, le va fi aflat de la Domn. Mărturii ale boierilor au fost şi ele întrebuinţate, şi întîlnim, ca şi la Nicolae Costin, lămuritorul „spun" [2]. Ca izvoare scrise a avut, spre deosebire de Nicolae Costin, pentru Domnia lui Nicolae Mavrocordat, acte oficiale, pe care le şi reproduce une ori, în întregime sau numai în parte. Astfel, pe lîngă scrisoarea latină, de care am mai vorbit, epistola lui Nicolae-Vodă către fratele său Ioan, la luarea Domniei [3], „cartea" boierilor de la Varna, prin care anunţă lui Vodă liberarea lor [4], firmanul pentru numirea lui Nicolae ca Domn al Ţerii-Româneşti, în 1716 [5].

Afară de aceste mijloace de informaţie, Axintie, un om luminat şi un intim al Domnului, recurge, pentru afacerile europene, şi la alte izvoare scrise. Aşa, la Polonii regelui Suediei, el se raportă la „gazeturi" [6], la pornirea lui Stanislav către

---

1 P. 136.

2 P. 123.

3 „Iubite frate. Iţi mulţămim foarte căci ai pus nevoinţa de n'ai lăsat să piară acei boieri. Vei avea şi de la Dumnezeu plată şi de la noi mulţumită." P. 128. Se citează şi scrisoarea Domnului către Logofătul Ioan Buhuş.

4 „Iată că ne scoase şi pe noi Dumnezeu dintr'această închisoare, cu mîna Măriei Sale Hanului, fiindu-ni Măria Sa stăpîn vechiu şi aflîndu-ni dreptate." P. 137.

5 „De vreme ce ne slujeşti cu dreptate şi te pui tare pentru raià, iată că te-am miluit cu Domnia Ţerii-Româneşti." P. 170.

6 „Scriau în gazeturi"; p. 135.

Bender pomeneşte *avisiile* ce înştiinţară pe Domnul Moldovei despre acest fapt[1]. Iar pentru caracterul rău al lui Carol al XII-lea Axintie trimite la „istorii" care nu sînt acelea ale Moldovei[2].

Axintie n'a început a-şi redacta lucrarea îndată după ce sfîrşise cu coordonarea moştenirii literare a lui Nicolae Costin. Am văzut din titlul compilaţiei acestuia că ea a început să circule o lună după moartea autorului ei, în Octombre 1712[3]. El însuşi ni spune că „a început după ce au trecut trei ani din a doua Domnie a Măriei Sale şi a întrat într'al patrule an", deci după luna lui Decembre din anul 1714.

Cercetarea indicaţiilor cronologice împrăştiate ici şi colo în naraţiune întăreşte această afirmaţie. Astfel, de Pahomie episcopul Romanului, care a păstorit până în 1714[4], se spune: „Pahomie carele *era* episcop de Roman[5]". La început chiar, fiind vorba de regele Suediei, Axintie se exprimă astfel: „Nici ştia cele ce se gătiau să-i vie asupra, precum se va scrie la rîndul său întîmplarea", şi se ştie că atacul lui Carol al XII-lea în Bender, de oaspeţii pe cari-i scosese din sărite cu capriciile lui de femeie, s'a făcut la 12 Februar 1713[6].

Sînt însă unele alusii la evenimente istorice, unele calificaţii de persoane, care nu se potrivesc cu această dată, dar nici cu tonul povestirii, nici cu alte elemente de datare. Lui Hrisant patriarhul Ierusalimului, care e mult lăudat pentru participaţia sa la opera de cultură a Domnului, i se zice *„prea-fericitul*

---

1 „Nişte avisii ce scriau"; p. 146. Aceste *avvisi* erau o gazetă manuscriptă pe care o primiau, plătind abonamentul, oamenii politici sau cei ce se interesau de politică. Din fiecare centru mai important porniau asemenea *avvisi*.

2 „Precum scrie la istorii"; p. 166.

3 1713 e o greşeală la prefacerea anilor de la Facerea Lumii, cari sînt 7221, în ani de la Hristos, greşeală — neînceperea anului de la 1-iu Septembre, ci de la 1-iu Ianuar—, pe care însuşi Nicolae Costin, sau acela supt numele cărui a trecut cronica, o face curent, înşelînd adesea pe cine nu-i cunoaşte acest defect permanent. V., pe larg, observaţiile lui C. Giurescu, în studiul de mai multe ori citat.

4 Melhisedec, *Cronica Romanului*, I, p. 336.

5 P. 131.

6 Voltaire, *Histoire de Charles XII*, p. 326.

chir Hrisant[1]", o calificaţie care, ce e drept, nu se dă numai morţilor; oricum, ştim că acest prelat a trăit până în 1731. Şi mai curios pare cînd, la arătarea carierii ulterioare a lui Stanislav al Poloniei, se spune că a trecut pe urmă, fiind socrul lui Ludovic al XV-lea şi protegiatul politicii francese, din Danzig în Lotaringia, „şi acolo au fost până la sfîrşitul vieţii sale" [3]. Dar fuga lui Leszczynski din Danzig e din 1734, cesiunea Lotaringiei către dînsul s'a făcut abia în 1737, iar moartea bătrînului duce şi fost rege, care lunecă din jilţul unde dormita, în flacările căminului, se întîmplă în 1766 numai[3]. Se mai menţionează apoi aici — nepotrivirea cronologică e mai mică — moartea lui Carol al XII-lea, şi acesta muri tocmai la 11 Decembre 1718, pe cînd cronica lui Axintie, începută în 1714-5 şi ţinută în curent cu evenimentele ce se petreceau a trebuit să fie terminată cu totul în 1716.

Inainte de a da explicaţia, trebuie să se observe încă un lucru. Axintie începuse cronica sa, începuse a-şi da partea în letopiseţul oficial al ţerii din ordinul lui Nicolae Mavrocordat, dar el nu înţelegea să se oprească aici, ci, făcînd ca Nicolae-Vodă pe tron, să ducă mai departe cîţiva trăi istoria Moldovei, ori că mai era să vie, ori ba, Nicolae-Vodă pe tron. Scriind în 1716 ultimele sale pagini — după manuscriptul unic ce ni-a conservat lucrarea sa—, el observă, supt Mihai Racoviţă acum, că ducerea Domnului bun s'a simţit îndată, „cum au venit Mihai-Vodă în Scaun". Şi îndată adauge: „Iară celelalte ce s'au lucrat şi se vor lucra, se vor scrie la a tria Domnie a lui Mihai-Vodă şi la alte Domnii a Moldovei"[4].

Cum am spus, sînt cunoscute şi manuscripte separate ale lui Axintie Uricarul, manuscripte adecă ale lui Nicolae Costin, cuprinzînd la sfîrşit şi acest adaos. Pe unul l-a avut şi l-a întrebuinţat M. Kogălniceanu [5]; astăzi el se află la Biblioteca

---

1 P. 161.
2 P. 166.
3 V. M. [Aubert]. *La vie de Stanislas Leszczynski,* 1769, in 8⁰; *passim.*
4 P. 172.
5 V. *Letopisețele,* ed. I-a, II, p. 465.

din Iaşi[1]. In legătură cu cronicile muntene contemporane, îl mai găsim şi în două altele[2], dintre care unul e un frumos manuscript domnesc, cu titluri roşii şi un elegant frontispiciu, — purtînd stema dublă a Moldovei şi a Ţerii-Româneşti—, deci unul din manuscriptele lui Nicolae Mavrocordat chiar[3]. Nicăiri Axintie nu e dus mai departe decît anul 1716.

Dar aceasta nu exclude ideia unei continuări. Dacă Axintie, pe care l-am putut urmări[4] până în 1719, n'a avut niciun motiv de a-şi părăsi intenţia continuării cronicii moldoveneşti, el nu mai avea nicio raţiune de a trimite lui Nicolae Mavrocordat în Muntenia o continuare care nu-l privia direct pe acesta, care nu se opria la niciun punct important din istoria ţerii, care putea să conţie — un diac nu va fi avut caracterul intransigent în îndreptarea sa politică — aprecieri ce n'ar fi convenit cu totul patronului de altă dată. Cronica până la 1716 s'a păstrat pentru că Mavrocordat, care o ceruse, o avea în mîna sa şi avea tot interesul de a o răspîndi, împreună cu alte opere lăudătoare.

Cealaltă, continuarea continuării, se va fi pierdut ca cu hîrtiile lui Axintie, la moartea lui? Poate. Poate iarăşi îşi vor fi luat materialul dintr'însa, pentru a descrie aşa de pe larg Domnia a treia a lui Racoviţă, compilatorii Mustea şi Amiras, Acesta din urmă se îngrijeşte prea mult, la început, de cele ce a făcut la Munteni Nicolae-Vodă pentru ca bănuiala unui împrumut din partea pierdută a lui Axintie să nu se ivească.

Dar — şi astfel venim, terminînd, la explicaţia nepotrivirilor de cronologie — cronica lui Axintie, aşa cum o cunoaştem din

---

1 Unde formează nl. 9. Cf. Aron Densusianu, *Ist. lit. rom.*, p. 178, nota.

2 Ms. 293 al Academiei, copie din 16 Ianuar 1791, şi ms. 58 al aceleaşi instituţii.

3 E scris, fireşte, în Ţara-Românească, de oare ce cuprinde şi din cronicile de Curte muntene, compilate şi redactate pentru dînsul după restabilirea lui la Bucureşti, în a doua Domnie munteană. De altfel, se dau în margene echivalentele expresiilor moldoveneşti: la pag. 39, „răteazele" se explică prin „verigile", la. p. 45, „păpuşoi" prin „porumbu". Scrisoarea latină a lui Stanislav e copiată în foarte frumoase caractere. Vom reveni, natural, asupra acestui manuscript.

4 V. mai sus, biografia.

ediţia lui Kogălniceanu [1], a suferit o remaniare pe alocurea, de la un copist tărziu, posterior anului cînd a murit Stanislav Lezczynski. A fost acest copist un compilator? A făcut parte Axintie dintr'un corp de cronici pe care nu-l cunoaştem, corp care să fi dus mai departe expunerea istoriei moldoveneşti în secolul al XVIII-lea? E cu putinţă, şi un asemenea corp s'ar putea descoperi printre multele manuscripte de cronici în posesia particularilor sau îngropate în biblioteci puţin cercetate.

Căci — şi cu aceasta mîntuim studiile asupra lui Nicolae Costin şi continuatorilor lui—, atît Nicolae Costin şi acel pe care Kogălniceanu l-a trecut supt acest nume, cît şi Axintie, n'au făcut parte din corpurile de cronici ale secolului. De la 1661 înainte, li s'a preferit povestirea interesantă a lui Neculce sau scurta compilaţie a lui Mustea şi Amiras.

Mutîndu-se ca Domn în Ţara-Românească, Nicolae Mavrocordat duse şi acolo iubirea pentru învăţătură şi învăţaţi şi provocă scrierea de opere istorice, al căror scop era să lege lauda propriei sale Domnii de întreg trecutul ţerii pe care o stăpînia. Aici, în cele două stăpîniri ale sale, ce se succedă aproape, înainte şi după războiul cu Nemţii, o activitate istorică nu mai puţin fecundă decît în Moldova se produse din îndemnul Voevodului domnitor.

Şi aceasta nu numai în româneşte. Dacă printre Grecii de la Curtea sa [2], între cari am văzut că erau şi oameni eminenţi, el

---

[1] Manuscriptele contemporane cu Nicolae Mavrocordat au fost şi ele întrebuinţate în publicaţia lui.

[2] Adăugim: încă de supt Brîncoveanu: Hrisant de Ierusalim scrie despre afurisanie; Litzica, *l. c.*, p. 385. *Astronomia* lui (i-am dat chipul în primul volum din Documentele greceşti în colecţia Hurmuzaki), *ibid.*, p. 526, no. 800. Marcu din Cipru, Porfiropol, e dascăl şi supt Ştefan Cantacuzino; v. Hurmuzaki, XIV, tabla. Pentru Ioan Avramie care traduce la 1716 *Teatrul Politic*, Litzica, *l. c.*, p. 117, no. 211. Pentru Ieroteu (Ioan) Comnenul, *ibid.*, p. 184, no. 344. V. şi o traducere a lui din latineşte, *ibid.*, p. 184, no. 344. Cf. şi *ibid.*, p. 389. Pentru Sevastos Chimenitul, *ibid.*, p. 309 şi urm. El traduce pe Teofilact de Ohrida pentru Brîncoveanu, *ibid.*, pp. 483-4, no. 734. Apoi şi nişte cuvîntări, *ibid.*, p. 314. Elevul său la 1695, călugărul Serafim din Thasos, *ibid.*, p. 43, no. 65. Gheorghe Teodor din Trapezunt face o traducere în 1730; ibid., p. 477. Cf., *ibid.*, pp.

nu-şi găsi nici rapsodul, nici istoricul, dintre cari merita întru cîtva pe cel din urmă, el fu cu bogăţie lăudat în latineşte. Cînd plecă din Ardeal, unde, în Sibiiu, el era în general respectat pentru deosebitele sale însuşiri personale, un admirator mai mult sau mai puţin desinteresat îi închină o *Oratio panegyrica,* păstrată într'un manuscript din Braşov[1]. Un *De laudibus,* în care se înalţă mai ales învăţătura, talentul literar, sufletul ales al Domnului, de un erudit german, e cunoscut şi a fost cuprins în „Genealogia Mavrocordaţilor" publicată de d. Legrand[2].

Intre cei mai vestiţi cunoscători ai limbii greceşti vechi se număra la începutul secolului al XVIII-lea Sasul Ştefan Bergler, din Braşov, un original, un stricat şi un mare filolog în aceiaşi vreme. Invăţase limba din convorbirile ce avea ca tînăr cu Grecii stabiliţi în oraşul său natal sau cu cei ce veniau de peste munţi, din Ţara-Romănească. Recomandat lui Nicolae Mavrocordat de editorul Thomas Fritsch din Lipsca, el se bucură în curînd de deosebita consideraţie literară a Domnului, care-i dădu sarcina de a traduce în latineşte tratatul moral Περὶ καθηκόντων. Originalul grec şi excelenta traducere apărură la Lipsca în 1722. Cartea ieşi în Februar[3], iar în Mart princi-

---

415-6, 452, 452-3, no. 1729. E deosebit de dascălul Ienachi „Trapezonda", Hypomenàs, *Studii şi doc.,* V., p. 492, no. 54 şi urm., an. 1729. Lazăr Skribas, Litzica, *l. c.,* pp. 184-5, no. 346. Un Leondari, dascăl grec pe la 1730, *Studii şi doc.,* V, p. 149, no. 87. Biblioteca de la St. Sava în Bucureşti, Litzica, *l. c.,* pp. 183 (343), 191 (364), 201-2 (387), 207 (399), 240, 273 (594), 328.

[1] La Biblioteca gimnasiului evangelic. Titlul complet este: „Oratio panegyrica Celsissimo principi ac domino domino Nicolao Maurocordato per tractatum pacis e Germanorum detentione liberato, in monumentum gratitudis, 1718". Pentru relaţiile lui cu scriitorul latin Epis, *Studii şi doc.,* XIV, p. 50.

Manuscriptul a fost semnalat de N. Densusianu, în *An. Ac. Rom.,* II, p. 221.

[2] *Généalogie des Maurocordato de Constantinople,* Paris, 1886, p. 63 şi urm.

[3] Ce am spus până aci se razimă pe autoritatea lui Sulzer — partea inedită —, care combate pe Matthias Gexner, ce presintase într'un chip ridicol pe Bergler, în *Isagoge in eruditionem universalem,* p. 422, răzimîndu-se el însuşi pe spusele unui conte care cunoscuse pe Bergler la Bucureşti, — adecă Ferrati—, ale rectorului

pele mulţămia călduros traducătorului său de „osteneala pentru limba elinească şi bunăvoinţa faţă de persoana lui [1]". El îi oferia în acelaşi timp a-l răsplăti în orice chip pentru frumoasa-i lucrare. In anul următor Mavrocordat, vorbind lui Hrisant de Ierusalim de planurile sale literare, de „corespondenţa ce avem cu un oarecare arhiepiscop de Canterbury, anume William, şi ni scriem unul altuia", amintia şi de Bergler, „un bărbat aşa de priceput în limba elinească, încît altul ca el nu se află în toate şcolile Europei [2]".

La această dată Bergler îngrijia tipărirea pentru întăia oară a Dicţionariului Sfîntului Chiril [3]. Pentru a-l îmbărbăta la lucru, Domnul, care-i ştia slăbiciunea, îl alimenta cu cele mai bune vinuri româneşti, ni spune Sulzer [4]. Catolic de prin 1723—4, îmbrăcat româneşte de la întăia sa sosire în Ţara-Romănească, el rămase la Curtea munteană, unde un filolog putea mînca şi bea atît de bine plătind prin corecturi, traduceri şi prefeţe, şi supt Constantin-Vodă, fiul lui Nicolae Mavrocordat. Muri în timpul noului războiu austro-turc, şi operele ca şi biblioteca lui întrară în stăpînirea Domnului [5]. Nu se ştia până acum că Bergler a plătit ospitalitatea largă a lui Nicolae Mavrocordat şi printr'o operă istorică. Această operă se păstrează într'un îndoit manuscript, anonim, care poartă titlul de dedicaţie: „Ad celsissimum atque piissimum principem Nicolaum Maurocordatum de Skarlati, dominum dominum clementissimum" şi cuprinde, pe lîngă o îmbielşugată alegere de frumoase frase goale, de colachii savante de humanist şi unele informaţiuni bune şi nouă asupra Domnului, familiei sale — fiul Scarlat, cel mai iubitor de învăţătură din toţi, mort la douăzeci de ani [6], o fiică, moartă şi ea, care fusese soţia lui

---

braşovean Paul Roth şi ale rudelor lui Bergler chiar. Acesta prin ediţiile lui de clasici a fost de fapt o personalitate puţin obişnuită în lumea literară a timpului.

[1] Legrand, *Epistolaire grec*, pp. 170-1, No. 125.

[2] *Ibid.*, pp. 172-3, No. 126.

[3] *Ibid.* V. şi *Documentele greceşti* ale mele, vol. I.

[4] *L. c.*

[5] Cf. şi Sulzer, *Gesch. des transalpinischen Daziens*, III, pp. 10, 572.

[6] P. 58.

Ioan de Scarlati [1] —, asupra operei de cultură a lui Nicolae-Vodă: „seminariile de litere” întemeiate de dînsul în Moldova, asupra împrejurărilor și personagiilor politice. Lucrarea e foarte învățată, plină de citații din clasici: Pliniu, Polibiu, pentru a pomeni numai pe cei ce se întîlnesc întăiu. Ea cuprinde o întăie parte introductivă, în care autorul se zugrăvește pe sine ca locuitor al Bucureștilor, ca străin trăind, „supt prea-fericitele auspicii” [2] ale lui Vodă. A doua parte e cea narativă și encomiastică, ce se razimă în parte și pe „Analele țerii”, din care —din Axintie Uricarul — reproduce poate scrisoarea latină a regelui Stanislav. Atribuția lui Bergler se poate face cu siguranță, căci nu exista pe atunci la Curtea munteană a lui Nicolae Mavrocordat nimeni altul care să poată scrie laudele principelui în această desăvîrșită și elegantă latinească de imitație [3].

Dar Nicolae Mavrocordat voià mai mult decît laudele măiestrite ale unui străin. El doria și aici, ca și în Moldova, să i se scrie istoria principatului după sentimentele și interesele sale, și această istorie definitivă, menită a resuma și a înlocui pe celelalte, să se concentreze în jurul numelui său sau, mai bine, să fie scrisă pentru a ajunge la dînsul, care dăduse îndemnul. Un om ca Nicolae Costin nu se putea găsi în Țara-Românească la 1718, în acea Domnie a doua munteană, cînd, liber de griji, domnind în pace, petrecîndu-și vremea între convorbirea învățaților, cetirea cărților și cîrmuirea normală a Statului, Domnul își făcu planul său de istorie. Fusese unul, cum vom vedea, care, cu o cultură altfel orientată și cîștigată aiurea, avea cel puțin tot atîta învățătură ca Logofătul moldovean, cel puțin tot atîta dor de lucru și, mai mult decît dînsul, o judecată sănătoasă și pătrunzătoare, un spirit vioiu și ager,

---

1 *Ibid.* Mormîntul lui Scarlat, în Mitropolia din Tîrgoviște. V. Iorga, *Inscripții*, I, p. 119, no. 242.

2 „Dum sub felicissimis auspiciis tuis, celsissime princeps, dulci pascimur otio, animum incessit cupiditas Moldaviae et Valachiae annales revolvere, ut, cum his in partibus advena sim, in fastis saltem peregrinus non essem.”

3 Opusculul a fost tipărit de d. Legrand, în cartea sa citată, după ms. din Brașov. N. Densusianu pomenește însă în raportul său de un al doilea manuscript, aflător în Pesta. V. *An. Ac. Rom., l. c.*, p. 109; Engel, *Neuere Gesch. der Walachey*, II, pp. 15-6.

care-l făcu să-şi domine timpul prin cultură ca şi prin însuşirile sale politice. Dar trecuseră doi ani la această dată de cînd Constantin Stolnicul Cantacuzino, nepot, frate, unchiu şi tată de Domn, fusese zugrumat în închisoarea turcească.

Dacă deci un Nicolae Costin nu se putea găsi, Domnul avea la îndemînă un personagiu ale cărui însuşiri se pot asămăna cu ale lui Axintie Uricariul. Ca şi acesta, Radu Popescu ştia latineşte, şi ni-o spune singur într'una din lucrările sale, menţionînd misiunea la generalul Heissler, în Braşov, a lui „Radul Logofătul, fiiul Hrizii Vistiarul din Popeşti, fiind învăţat şi în limba lătinească" [1], fără a mai vorbi de adagii latineşti de forţa şi raritatea lui *„laus in fine cadit,* cum zice oarecare politic latin, sau, cum zice altul, *finis coronat opus,* adecă sfîrşitul cunună lucrul" [2]. Dacă străbătem opurele lui Popescu, găsim în număr mare neologisme de origine latină care corespund celor întîlnite la Axintie: „generalisim, adecă mai mare peste toţi generalii", „ministru", „regemente", „presidii", „foartelitii", „lăzăret", „musici", „confirmaţii", „privileghii"; „prinţipi", „rebeli", sau „graţie", „rebelişti", „încorunat"; „practic", etc. Cu mai multă siguranţă decît pentru uricariul moldovean, putem spune că Radu Popescu ştia turceşte, din care citează proverbe: „medetu, medetu, ghiaur bezebat; vai! vai! ghiaurii ne-au călcat" [3], apostrofe ca „diisîzĭ ghiaur", porecle ca „Nalcăran", dată de Turci acelui rupător de potcoave nemţeşti cu „cîte opt cuie", care fu regele August [4], nume ca „Şehdanud Handagăstanlă, care, tălmăcindu-se, se zice lăcuitorul în munţi" [5], forme ca „Şaitanici-Ogulari", plural pentru Şaitan-Oglu, cărţi ca *tablele,* hărţile adecă, ale geografilor turci Nasirtusi şi Uluc-beiu „gheograful" [6].

---

1 *Magazinul istoric pentru Dacia,* V, p. 106.
2 *Ibid.,* p. 105.
3 P. 152.
4 V., pentru aceste lucruri, şi *An. Ac. Rom.,* XXI, p. 373. Porecla o pomeneşte şi D. Cantemir, în *Ist. imp. otoman,* p. 340.
5 P. 113.
6 *An. Ac. Rom., l. c.; Magazin,* IV, pp. 132, 140. Nimic din această ştiinţă occidentală şi orientală, în cronica pe care, cu toată argumentele lui C. Giurescu, continuăm a o atribui lui Constantin Căpitanul.

Grecește știa Radu Popescu iarăși, ca și Axintie Uricariul, Dacă nu citează pe Euripid ca acesta, el întrebuințează cuvinte ca: „ghinecolatru”, „exorie” — pentru *exil* —, „colachie”, „protimos”, și, lăudînd pe beizadea Scarlat, mort înainte de vreme, se exprimă astfel: „știa turcește, elinește, latinește” — ca și lăudătorul deci —, „frîncește, și tot cu cărțile petrecea, care cu adevărat putem să zicem că era ἀπαύγασμα καὶ χαρακτὴρ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ“. Ba se laudă și el cu un autor elin, cu „Aristofan poetul”; „cum zice Aristofan poetul, în stilul d'întîiu care face el începătură cărții”[2]. Și, mai mult decît putem spune despre Axintie, cronicarul muntean al lui Nicolae-Vodă știa poate și „frîncește”, de oare ce scrie: „malcontenți”, „Fiamengul”, — pentru ambasadorul olandes —, și rusește, din care limbă pune cuvîntul *bacĭco* într'o voroavă a Țarului către Patriarh[3], și polonește, căci amintește de cuvintele prin care Leșii își manifestau veto: *ne pozvolim*[4].

Și Radu Popescu, ca și Axintie Uricariul, e un om curios de politică europeană, chiar de aceia care n'avea nicio legătură cu istoria țerii sale. In prima sa scriere, el se interesează de alegerea lui August de Saxonia, despre care-i spun minuni „cei ce au fost în Țara Leșască la coronația Craiului acestuia”[5], în hainele căruia, stropite cu pietre scumpe, „lovind soarele, se părea că alt soare răsare”: „zic unii, care nu este cuvînt de crezut, cum că prețul acei haine era de o mie de pungi de bani”. El întreabă de ce alipiau Turcii de numele lui August porecla de „Fărîmă-Potcoave”: „Am cercat acest cuvînt, să știu de ce-i zic Turcii așa, și am aflat de oameni aleși, de credință, că el este om vîrtos”[6]. De aici trece la „Moscul Impăratul”, despre care în fiece an aduceau negustorii vești fabuloase și mîngîietoare pentru doritorii de dominație creștină: „că au făcut Moscalii de mii de vase, care au cîte atîtea sume de ostași și de cîte atîtea tunuri, și au pornit și au făcut aceia și cealaltă, și

1 Pp. 112-3.
2 P. 167.
3 P. 166.
4 P. 155.
5 P. 263.
6 P. 164.

de acum numai sînt să se pornească pre Mare la Ţarigrad, şi altele ca acestea veşti aducea" [1].

El întreabă pe acei negustori propagandişti şi pe „cei ce se fac a fi viteji şi umblă după aceste veşti" şi i se spune, între altele, „că Impăratul este cam nebun, lipsit de minte, şi cele ce nu se cade a face acelea face; — cum îi vine în gînd, bine-rău, aceia face: omoară cu vină şi fără vină... Aşa spun, că atît este de iute, cît, dacă i se năluceşte pre cineva, cu mîna lui îl omoară; de care iuţime toţi s'au îngrozit şi cu mare nevoie îi slujesc, fiind nebun" [2].

Tot în aceste memorii, Radu Popescu îşi luminează cetitorii în privinţa lui „Racoţi Frenţ" şi răscoalei lui de opt ani, în privinţa morţii „craiului de la Spania" şi luptei pentru ţara lui, care face ca o „părticea" din „Spanea" să fie dată „Neamţului". Vorbeşte de lupta suedo-rusă, de „Stănislav Lisieschi", de „Ţariul", de „Mazipa" şi de „ticălosul tînăr", adecă regele Carol al XII-lea, zdrobit în acea bătălie de la Pultava, aşa de groaznică, „încît s'au părut oamenilor că va să piarză Dumnezeu pămîntul" [3].

In cronica sa oficială, scrisă mai tîrziu, acest boier muntean, care se informa şi el de prin „gazeturile", „avisurile" şi „istoriile" lui Vodă, vorbeşte pe larg despre afacerile persane, cu care prilej menţionează muntele Ararat, pe care „şi acum se află semne şi rămăşiţe din chivotul lui Noe" [4], despre „Filip duca de Orleans, care se trăgea din neamul craiului frăncesc", despre omonimul său „craiul Spaniei", despre Papa Inocenţiu al XIII-lea „din neamul prinţipilor romani ce se chiamă Decont" [5]. Şi aiurea, în aceiaşi cronică oficială, revenind la „cele ce s'au întîmplat printr'alte părţi străine" [6], el atinge moartea Ecaterinei, „Impărăteasa Moscalilor", şi a lui „Ghiorghie, întăiul Craiu al Englejilor" [7],

---

[1] *Ibid.*

[2] P. 167. Nimic din această familiaritate şi vioiciune a stilului la compilatorul care e Constantin Căpitanul.

[3] P. 173. Tot aşa, la Constantin Căpitanul nu se întîlneşte mai nimic din această largă orientare în cele străine.

[4] P. 134.

[5] *Ibid.*

[6] P. 177.

[7] Pp. 177-8.

Ca şi Axintie, Radu Popescu e representantul sentimentelor, scriitorul judecăţilor lui Nicolae Mavrocordat, care vorbeşte prin el, cu urile şi pornirile sale. Dar Axintie observă o reservă, o distincţie oficială, pe care în zădar ar căuta-o cineva la cronicarul muntean. Ca şi Nicolae Costin, în ultimele lui capitole, şi mai mult decît acesta, el înfierează, condamnă, urmăreşte cu sarcasmul şi injuria pe duşmanii patronului său. Dacă e o scădere din punct de vedere moral, dacă e o înjosire a tonului povestirii istorice, această aprindere, acest zel înfocat fac din lucrarea oficială a lui Radu Popescu o operă literară cu mult superioară ca expresie şi interes palidei povestiri a uricariului.

Această notă personală la Radu Popescu se explică prin firea lui deosebită, mai vioaie şi mai pătimaşă. Ea se explică iarăşi prin aceia că unui boier mare, cum vom vedea că era Popescu, îi e permis a apăra o causă cu o putere de expresii pe care nu ar îndrăzni să o aibă un simplu scriitor de hîrtii oficiale. Ea se mai lămureşte însă prin ceva: trecutul lui Axintie Uricariul fusese trecutul fără coloare şi fără însemnătate al unui slujbaş, harnic şi ascultător, pe cînd în trecutul lui Radu, fiul lui Hrizea, se găsiau acte pe care acesta doria să le ştie iertate, să le vadă uitate, acte de trădare faţă de Domnul pe care acum el îl servia ca boier de Divan şi-l apăra ca scriitor politic. In violenţa lui, care se coboară totdeauna până la trivialitate, se răsfrînge tulburarea sufletească a trădătorului, graba şi focul neofitului, care vrea să dovedească, să se afirme.

Aceasta ne aduce să cercetăm viaţa lui Radu Popescu cronicarul. Aiurea am schiţat biografia lui în legătură cu Memoriile care i se pot atribui cu dreptate [1]. Nu vom repeta în altă formă acele lucruri, ci le vom întregi mai mult cu cunoştinţi nouă, la care s'au adaus apoi o sumă de alte ştiri în studiul despre cronicile muntene al lui C. Giurescu [2].

Existau în Ţara-Românească, pe la jumătatea secolului al XVIII-lea, două familii cu acest nume de Popescu, originare din părţi deosebite ale principatului. Dintr'una făcea parte An-

[1] In *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 362 şi urm.

[2] *Contribuţiuni la studiul cronicelor muntene*, Bucureşti, 1906, p. 37 şi urm.

tonie-Vodă din Popeştii Prahovei, fiu al lui Neagoe Postelnicul din Negoieşti[1]. Cealaltă, familia cronicarului nostru, era din alţi Popeşti, cei din Ilfov.

Nu ştiu căreia din două îi aparţinea un Radu Popescul, fost Mare-Ban la 1666, care ocupa, în 1669, dregătoria de Mare-Vornic[2]. Numele tatălui lui Radu al doilea Popescu, al nostru, îl cunoaştem însă, fiindcă ni-l spune adesea fiul său: era Hrizea Vistierul.

Acestuia însuşi i s'ar putea consacra o cercetare biografică, A fost un om de partid, duşman Cantacuzinilor, un om de luptă şi de duşmănie, care făcu adese ori cunoştinţă cu prigonirea, prigonind şi el adese ori pe alţii, şi care-şi sfîrşi viaţa printr'o cumplită moarte. Fu închis, chinuit şi omorît de Şerban Cantacuzino, care-l acusa de mîncătorie, mai ales cu prilejul expediţiei turceşti la Cameniţă. „In chinuri", scrie un călugăr ce se afla atunci în Ţara-Românească, Del Monte[3], „i-a sărit lui Hrizea ochiul, şi tiranul, auzind cu urechile sale tînguirile, strigătul şi suspinele lui, auzi şi vorbele acestea ce le spunea în chinurile sale: „Doamne, nebun eşti şi crud; de ce mă chinuieşti în deşert? Ai primit de la mine trei sute de pungi, şi m'ai lăsat sărac. De ce te învierşunezi, neomenosule, împotriva trupului mieu? Ce crezi? Am slujit, şi numai în anul acesta am plătit pentru ţară 2.800 de pungi, pe care le-ai luat, dar nu ştiu cui le-ai dat." La auzul căror cuvinte, Domnul a poruncit să-i grăbească moartea, şi a fost înţepat, băgîndu-i-se ţeapa de un cot în trup[4]."

Familia celui ucis în aşa de crude chinuri era ruinată, şi Domnul se pregătia să întindă şi asupra ei răzbunarea sa. Ea scăpă însă de supt paza oamenilor lui Vodă, şi, în mijlocul iernii, — era iarna 1679—80, — pe ghiaţă, trecu în Turcia. „Lu-

---

[1] *Ibid.*, XXI, p. 340, nota 2.

[2] *Buciumul,* I, p. 243; Giurescu, *o. c.,* p. 37, nota 1.

[3] Asupra căruia v. *An. Ac. Rom.,* XXI, pp. 429-31 şi notele din Archiva Propagandei, în *Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi,* V, care confirmă atribuţia propusă în *Anale,* fără a se cunoaşte aceste informaţii preţioase.

[4] *Magazin,* V, p. 39; Engel, *Gesch. der Walachey,* I, pp. 110-1. Cf. Constantin Căpitanul, în *Magazin,* I, pp. 22-3.

pul turbat ce era" Şerban-Vodă, scrie un cronicar de oposiţie [1], spumegă în zădar de mînie la vestea că i-a scăpat prada. Bieţii fugari — între cari se va fi aflat şi Radu, fiul Hrizei, — ajunseră la Constantinopol; de acolo pe urmă ei trecură în Moldova la Domnul duşman al lui Şerban, la Duca-Vodă. Dovezi nouă arată că Radu Popescu şi-a văzut ţara încă înainte de moartea lui Şerban-Vodă şi suirea pe tron a Brîncoveanului, care inaugură o eră de iertare şi de împăciuire.

In 1689, în al doilea an din noua Domnie, Radu era Logofăt, şi Domnul îl trimise la sfîrşitul lui Maiu să ducă un present de o mie de boi şi o sumă de bani „jupînului Heissler", care comandà forţele împărăteşti din Ardeal şi care nu se putuse înţelege bine cu o solie anterioară. Radu rămase acolo şi după îndeplinirea misiunii sale, în care expuse cu putere dreptatea ce avea Domnul de a nu se risca într'o aventură. Pare că era încă în Braşov la 3 Iulie, dar că plecă în curînd, după ce înştiinţase pe general de atacul ce plănuiseră Turcii contra Orşovei. El nu mai avea ce face după plecarea lui Heissler în această direcţie [2].

Intorcîndu-se, Logofătul Radu nu se duse în lagărul domnesc şi nu participă la campanie, pe care nu ştie s'o descrie decît după spusele altora [3]. Cînd Nemţii intrară, peste puţin, în ţară, Popescu se găsia însă în suita Domnului rătăcitor şi se află probabil present la intrevederea de la Drăgăneşti între Heissler şi Brîncoveanu [4]. Era un Logofăt de taină, care ştia multe lucruri asupra intenţiilor lui Vodă, asupra relaţiilor şi înţelegerii lui cu Tököly pentru campania din 1690. In adevăr, în cursul iernii, într'o scrisoare către pribegi, „Aga" Bălăceanu, şi „tata Staico Păharnicul" Merişanu, un fiu de boier mare, Mihai Postelnicul Băjescu, transmite şi însemnate informaţii dobîndite de la „Radul Logofătul de taină", care e de bună samă cronicarul nostru [5].

[1] Constantin Căpitanul, *l. c.*

[2] *Magazin,* V, p. 106 şi urm.; *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 237. Pentru împrejurările politice de atunci, v. scrisoarea lui Brîncoveanu din Cerneţi, 2 August, către Impărat, scrisoare ale cării scuse fură răspinse de acesta în Septembre; Hurmuzaki, V[1], pp. 284-5.

[3] *Magazin, l. c.*, p. 109 şi urm.

[4] Pp. 111-2.

[5] Scrisoarea s'a tipărit mai bine în Hurmuzaki, V[1], p. 310.

El se afla la București, credem, pe timpul marii expediții ardelene, ce urmă [1], căci știe data precisă—el, care nu ține datele în samă—, cînd capul lui Bălăceanu fu înfipt în prăjină. La 1692 se găsia tot în capitala țerii și avu prilej să asiste la insultătorul alaiu și mustrarea pe care Brîncoveanu le făcu lui Staico, dușmanul său, care-i căzuse în mînă. Trei ani nu mai știm nimic despre dînsul. In 1695 însă, Domnul primi ordine să găteaскă zaherea pentru Camenița, să meargă „la bogazuri să păzim” [2], să urmărească aici pe hoți și să reclădească cetatea Cladovei. Sarcina aceasta o dete în parte lui Radu Popescu și lui Radu Greceanu, unul Clucer,—din 1693— altul Stolnic. Ei își căutară bine de treabă, dar misiunea fu luată înapoi după stăruințile Banului Cornea Brăiloiu, care considera presența delegaților domnești la Cladova ca o încălcare a drepturilor sale. De atunci Radu Popescu, un om ambițios și răzbunător, ținu ură lui Cornea, și, în lucrările sale literare, el găsi prilej să-și răzbune, ridiculisîndu-l.

De la Cladova, Radu merse în lagărul Domnului și asistă la întîlnirea acestuia cu Sultanul, în ziua de 3 Octombre 1695. In calitatea sa de Clucer, el ceti dovezile de dilapidare în procesul, cu motive politice ascunse poate, care fu intentat lui Constantin Șerban Clucerul, în vara anului 1696: Domnul scoase hîrtiile „și le deade la Radul Cluciarul, feciorul Hrizei Vistierul din Popești, să le citească”.

Pe urmă, sluga credincioasă a lui Brîncoveanu începu să calce strîmb: el luă parte la înjghebarea unui complot contra Domnului și, fiind unul dintre cei mai greu compromiși, dintre cei ce trebuiau pedepsiți măcar de formă, el, „Radu Clucer, fiul lui Hriza Vistierul”, fu pus cîtva timp la închisoare, în 1700.

Aceasta-i sfărîmă, o bucată de vreme, cariera. Supt Brîncoveanu, care-l iertase, ca și pe toți complicii lui, el nu mai fu nimic, decît dregător pe la Ținuturi. Probabil Ștefan Cantacuzino, venind la Domnie în 1714, crezu de cuviință să răsplătească pe acest vechiu dușman al predecesorului său, fă-

---

[1] P. 114.

[2] Insemnări autografe ale Brîncoveanului, pe calendare; în *Rev. Romînă*, I, p. 667. Pentru calendarele de la Hurezi, Litzica, *o. c.*, pp. 521-2, no. 788.

cîndu-l Vornic. In această calitate, i se dădu sarcina de *mehmendar* al lui Carol al XII-lea în toamna aceluiaşi an[1]. In 1714-5, iarna, el merge, cu Neagoe Stolnicul Topliceanu şi Drăghici Strîmbeanu Medelnicerul, într'o comisiune pentru hotare[2]. Dar această Vornicie nu era cea Mare, ci numai aceia de Tîrgovişte, şi ca Vornic de Tîrgovişte îl şi vedem ieşind înaintea noului Domn, Nicolae Mavrocordat lîngă Focşani, în 1716[3].

Mare-Vornic însă deveni Popescu supt Domnia lui Nicolae Mavrocordat, care-i va fi apreciat ştiinţa şi spiritul ager. Ca Mare-Vornic, îl vedem primind, cu Şerban Greceanu, Mare-Pitar, pe Hanul care mergea spre Timişoara; cei doi *conăcari* duc pe temutul oaspete al ţerii până la Cerneţi. Nogaii prădînd în calea lor, Radu Vornicul fu acela care, denunţă purtarea lor Domnului[4].

Războiul cu Germanii începuse, şi boierii cari ţineau partea acestora vedeau în Popescu o piedecă pentru realisarea planurilor lor de trădare. „Viclenii” dau lui Nicolae-Vodă sfatul de a-l face Ban-Mare şi a-i încredinţa comanda împotriva catanelor, peste Olt, ca fiind cel „mai sprinten, mai levent”. Oferindu-i-se, Radu Vornicul primeşte înălţarea în rang şi sarcina militară, care-l puneau în fruntea boierimii muntene.

Cu ceva Turci şi Tatari şi „cîtăva slujitorime de ţară”, noul Ban pleacă să-şi ocupe provincia şi, stabilindu-se în Craiova, începu opera de pacificaţie. In lipsa lui, Domnul fu prins şi trimes peste graniţă. Banul dădu, în zădar, de ştire oştilor împărăteşti de peste Dunăre, făcu apel în zădar la ostaşii săi proprii. Aceştia-l duseră plocon Nemţilor la Tîrgovişte, de unde Pivoda, care prinsese pe Mavrocordat, îl liberează. Dar nu i se permite a merge, cum voià, la Rîmnic, ci e transportat la Sibiiu. Căpătînd de aici voie să steie după placul său în Ardeal, el se aşeză la Braşov, „unde era fiiu-său şi alţii ai casei lui”,

---

[1] Până aici lămuririle au fost luate din Memoriile citate. Aceasta e din cronica oficială, în *Magazin*, IV, p. 34. Cf. Giurescu, *l. c.*, pp. 59 şi urm., 153 şi urm.

[2] Ms. 441 al Bibl. Ac. Rom.; *Studii şi doc.*, III, p. 23.

[3] „Vel Vornic la Tîrgovişte”, în loc de Vornic de Tîrgovişte, e o greşeală în Axintie Uricariul, p. 172.

[4] Pp. 51-2.

împreună cu boierimea care făcuse lovitura contra Domnului.

Aici împrejurările îl schimbară la faţă: deveni prietenul duşmanilor şi duşmanul prietenilor săi. Părtaş al actului de alegere, în Decembre, ca Domn, a lui Gheorghe Cantacuzino, el redactă poate singur petiţiile din 14 şi 23 Septembre 1717, prin care se cerea luarea în stăpînire militărească a întregii Ţeri-Româneşti, prinderea fratelui mai mic, Ienachi Mavrocordat, noul Domn, precum fusese prins fratele mai mare, numirea, în sfîrşit, a lui Gheorghe. In orice cas, el le iscăli în rîndul întăiu. Cît îi dură această simpatie pentru Germani, nu ştim cu dovezi, dar putem gîci: atîta cît crezu a-şi putea face cu dînşii interesul[1].

Dar, cînd pacea de la Pojarevać se încheiè şi se văzu că Ţara-Românească propriu-zisă va rămînea Turcilor, că numai în Oltenia hrăpită de creştini va fi Domnie împărătească, interesul lui Radu Popescu nu mai putea fi satisfăcut de Nemţi. Ioan Mavrocordat i se păru atunci un principe foarte bun, şi el se întoarse lîngă dînsul, fără a căpăta însă vre-o boierie ca răsplată. Numai Nicolae-Vodă, întors în Scaun, îi dădu iarăşi Marea-Vornicie, pe care o păstră până la moartea sa faţă cu lumea, pănă la retragerea sa la călugărie, cu numele de Rafail, în mănăstirea Radului-Vodă din Bucureşti, la 1723. El nu trăi mai puţin de şese ani în această cucernică şi studioasă retragere. Data precisă a morţii lui n'o cunoaştem însă[2].

Acestui om, pe care doi Domni îl iertaseră pentru trădare, acestui isteţ ambiţios fără scrupul, care avea ce ispăşi la călugărie, îi dădu Nicolae-Vodă, în a doua Domnie a sa, îm-

---

[1] Hurmuzaki, VI, p. 192 şi urm. Cf. *Fragmente*, IV, p. 167 şi urm.; Giurescu, *o. c.*, p. 69 şi urm.

[2] Pe Radu îl întîlnesc întăia oară ca Vornic după întoarcerea sa, la 1719, în Stinghe, *Ist. besearicei Şcheailor*, pp. 168-9. El a avut poate doi fii: pe Matei Păharnicul şi pe Constantin Păharnicul. Matei face un schimb cu „părintele Anthim tipograful" la 20 April 1703; Bibl. Ac. Rom., doc. XX/112. Amîndoi dau un zapis lui Radu Dudescu, şi el tot Păharnic, dar *Mare-Păharnic*, la 28 Ianuar 1713; *ibid.*, doc. XII/198. Pe Constantin îl mai întîlnim, făcînd o vînzare de Ţigani, la 20 Mart 1712; *ibid.*, doc. XII/165.

preună cu demnitatea de Mare-Vornic, şi sarcina de a compila cronica Ţerii-Româneşti[1].

Să amintim[2] că istoriografia munteană începu şi ea în mănăstiri domneşti, dar istoria acestora nu se poate face, ca în Moldova. Am putea menţiona doar mănăstirea Dealului, care era în secolul al XVI-lea locul de sepultură al Domnilor.

Corpuri de cronici slavone nu par a se fi format însă aici, şi nici biografii retorice ale Domnilor, ca în principatul vecin. Din secolul al XVI-lea, au rămas totuşi cîteva monografii care puteau servi viitorului istoric. Astfel, marele-egumen din Athos, Gavriil, care a visitat Ţara-Românească, scrise viaţa Patriarhului Nifon, care a jucat un rol de organisator în Biserica munteană, aşa încît tratâ pe alături şi istoria principatului. Cariera de victorii şi suferinţe a lui Mihai Viteazul a fost expusă oficial de bătrînul său Logofăt Teodosie, de un om al Buzeştilor, apoi, în fine, dintre străini, de boierul Stavrinos şi de dascălul Palamed din Ostrov. Istoria Domnilor următori fu apoi scrisă, în prosă şi în versuri, în trei rînduri, de un prelat refugiat în Ţara-Românească, Matei al Mirelor, care duse povestirea sa până la cele d'intăiu timpuri din stăpînirea lui Gavril-Vodă Movilă. Dar supt Matei Basarab nu se găsise, ca în Moldova, un alcătuitor al letopiseţului românesc al ţerii, ci numai un biograf domnesc, şi acesta lipsit de talent literar şi de curiositate istorică. Abia supt Şerban Cantacuzino se scriseră în Muntenia cronici asămănătoare cu a lui Ureche. Domnul făcu începutul, puind să se compuie, în direcţia care-i convenia, un letopiseţ răzimat pe izvoarele scrise ce am pomenit, şi pe amintiri de familie. Sarcina fu îndeplinită de Logofătul de casă Stoica Ludescu. Atacaţi prin această cronică, scrisă în 1688, duşmanii politici ai Cantacuzinilor răspunseră printr'o alta, de o pasiune învierşunată. Neamul puternic al Bălenilor puse să se scrie această operă de Constantin Căpitanul, un membru al familiei Filipescu. Şi

---

1 Că această sarcină n'a căpătat-o încă din întăia Domnie, se vede din aceia că încă de la începutul acestei scrieri, — fiind vorba de Ienachi Mavrocordat, — i se spune „Ianache dragomanul..., carele, ajungînd mai pre urmă şi Domn, în urma fratelui Măriei Sale Nicolae-Vodă aicea în ţară"; p. 37.

2 V. vol. I, p. 350 şi urm.

acesta se opri la anul 1688, unde se oprise povestirea domnească. Am mai văzut[1] că, suindu-se pe tron în acest an chiar, Brîncoveanu dădu lui Radu Greceanu, ale cărui merite pentru literatura religioasă le cunoaștem, misiunea de a duce mai departe cronograful oficial muntean. Acesta făcu continuația în curent cu evenimentele, pe care și le notă, din partea lui, pe foi albe de calendare, Domnul, până la 1713.

Cînd Nicolae Mavrocordat luă pentru a doua oară Domnia în Țara-Românească, acestea erau, — exceptînd ce lucrase însuși Radu Popescu —, cronicile muntene, și de acestea se putea servi un compilator.

In luptele dintre Cantacuzinești, Băleni și Cupărești, Nicolae-Vodă n'avea niciun interes: cronica lui Ludescu putea să-i convie pentru corpul lui oficial, pentru noua ei compilație tot așa de bine ca și răspunsul lui Constantin Căpitanul. Altfel era însă de la 1688 înainte, pentru Domnia Brîncoveanului.

Cu aceasta fusese în necontenite legături Alexandru Exaporitul și fiul său mai mare. De la Constantin-Vodă primiseră ei mulți ani de zile daruri de Paști și la alte ocasii[2]. O fată a lui Brîncoveanu, Ilinca, fusese căsătorită cu unul dintre fiii lui Alexandru Exaporitul, Scarlatachi, cu care prilej Greceanu numia pe cuscrul lui Vodă: „om mare lîngă Impărăție, știut și învățat foarte"[3], în Februar 1698. Logodna fusese stabilită încă din 6 Novembre 1692, cînd, la nunta Stancăi, altă fată a lui Brîncoveanu, cu Radu, fiul lui Iliaș Alexandru, Mavrocordat bătrînul asistă, ținînd loc de tată mirelui, cu care era rudă de aproape[4]. Prin Mihai Cantacuzino, unchiul său, Constantin-Vodă cunună pe Ruxandra, fata Exaporitului, cu Matei Ghica, fiul lui Grigore-Vodă[5]. Relațiile bune ținuseră până

---

[1] Mai sus, p. 66 și urm.

[2] Socotelile lui Brîncoveanu, publicate în *Revista istorică a Archivelor,* II, menționează și daruri la nunta lui Nicolae Mavrocordat, în 1700; p. 570.

[3] P. 343.

[4] Greceanu, pp. 198-9; *Magazin,* V, pp. 116-7; Chesarie Daponte, în Erbiceanu, *Cron. Greci,* p. 45 și, mai ales, notița din Papadopulos-Kerameus, *o. c.,* IV, p. 144 (164)

[5] Daponte, l. c., p. 46. Cf., pentru toate aceste lucruri, cele cuprinse în capitolul despre Dimitrie Cantemir.

la moartea lui Scarlatachi, în Iunie 1699 [1], şi chiar până la aceia, care urmă îndată, a lui popa Nicolae din Sinope, însoţitorul lui Scarlatachi în Muntenia şi un ascultat sfetnic al lui Brîncoveanu [2], în Octombre 1699. Apoi rivalitatea pentru tron şi interesul bănesc aduseră starea de duşmănie permanentă, care se răsfrînge în partea inedită a Cronicii lui Greceanu.

Fireşte că Nicolae-Vodă nu putea accepta o cronică în care se cuprindeau insulte la adresa sa şi a familiei sale. Dar n'avea nimic de zis contra părţii de la început, anterioară anului 1700, contra celor patruzeci şi opt de capitole în care mîndria, susceptibilitatea sa nu erau de loc atinse. Aceste capitole erau apoi şi acelea din care se auzia mai rar plîngerea împotriva Turcilor, al căror cinstit funcţionar şi servitor credincios era Mavrocordat.

Pe acestea se hotărî să le menţie în compilaţie, tăind cronica lui Greceanu îndată după moartea lui Nicolae din Sinope.

Deci, în compilaţia mavrocordătească, pe care fu însărcinat s'o redacteze, după anumite instrucţii, Radu Popescu, Anonimul şi Greceanu până la Octombre 1699 rămaseră. Rămaseră cum erau, pentru că Radu n'avea puterea, — oricît de vioiu ar fi scris evenimentele contemporane —, să descurce origini şi nu poseda nici materialul pentru aceasta. Naivul Ludescu ni vorbeşte în forma sa naivă şi din corpul de cronici comandat de Nicolae-Vodă.

Totuşi se ocupase cineva să introducă lumină în această parte a istoriei muntene. Acel cineva era un om foarte învăţat, care poseda întinse mijloace de informaţii, un om foarte puternic, un membru al familiei domnitoare. Ştim astăzi [3] că Stolnicul Constantin Cantacuzino este autorul unei *Istorii a Ţerii-Româneşti* sau, pentru a-i da titlul complect: „Istoria Ţării-Rumîneşti, întru care să cuprinde numele ei cel d'intei şi cine au fost lăcuitori atunci şi apoi cine au mai dăscălicat şi

---

[1] Greceanu, p. 353. Inscripţia de pe mormînt, şi în *Bis. ort.*, XIV, p. 724. S'a găsit cine să pretindă că Scarlat ar fi fost otrăvit, „pentru nişte pricini ce avea socrul cu ginerele între dînşii".

[2] *Ibid.*, p. 354.

[3] *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 67 şi urm.

apoi cine o au stăpînit până și în vremile de acum, cum s'au tras și stă".

Să vedem întâiu viața acestui însemnat om politic și scriitor. Constantin Stolnicul era fiul al treilea al lui Constantin Postelnicul Cantacuzino și al Elinei lui Șerban Basarab [1]. Trebuie să se fi născut pe la 1650, mai degrabă înainte decît după această dată. Va fi învățat în casă întâiu, la vre unul din acei dascăli greci pe cari-i țineau Cantacuzinii pentru învățătura copiilor lor [2]. Apoi plecă în străini, cu fratele Mihai, și învăță în școli europene limbile vechi și moderne, precum și alte cunoștinți literare. Un membru din secolul al XVIII-lea al familiei sale scrie despre dînsul așa: „Numitul Stolnic Constantin Cantacuzino din copilăria sa a fost dat cu totul asupra învățăturii; la limba elinească era un mare filosof. După ce a venit în vrîstă, s'a dus în Evropa iară pentru învățătură; la Roma a învățat limba latinească și italienească, în care limbă era desăvîrșit spudeu. El pentru practică a petrecut cîțiva ani în Viena, în Veneția, în Varșovia și pe la alte Crăii ale Europei... Viața și vremea sa o petrecea pururе cu dascălii, cu spudeii și cu bărbații procopsiți [3]."

Știm astăzi prin descoperirea carnetului său de student [4] că aceste călătorii de studii trebuie așezate după moartea bătrînului Postelnic, la 1663. Căci găsim pe tînărul Constantin în armata din Ungaria în acest an, ca simplu Postelnic [5].

După această nenorocire de familie, el va fi străbătut Europa pentru a deveni un desăvîrșit „spudeu" sau, cum am

---

[1] După ordinea în care citează pe fiii lor Del Chiaro, ar fi penultimul. Ludescu pune însă pe Constantin înaintea lui Mihai, Matei și Iordachi, nu numai înaintea celui d'intâiu, și tot așa un document de familie, în *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 107.

[2] Un raport din Viena, cu data de 7 Iulie 1681, menționează scrisori ale lui Șerban-Vodă, care „confermano quel che scrive *l'alteniese* grammatico di suo figliuolo"; Hurmuzaki, IX[1], p. 318, No. 446.

[3] „Genealogia Cantacuzinilor", în *Buciumul*, I, p. 523 și în ediția pe care am dat-o, p. 209.

[4] V. Iorga, *Operele lui Constantin Cantacuzino Stolnicul*, București, 1901, p. 1 și urm.

[5] Ludescu, p. 361. „*Vel* Postelnic", cum poartă ediția, e neadmisibil.

zice noi, un bărbat erudit. In cursul acestor studii, el întîlni pe ucigașul tatălui său, Grigore Ghica, de la care căpătă explicații care fură întrebuințate mai tîrziu, în procesul ce se deschise pentru reabilitarea memoriei celui ucis fără vină [1].

Nu putem ști cînd se întoarse în țară, unde era chemat să joace un rol politic de mîna întăiu, dar un document ni spune că el a petrecut cea mai mare parte din Domnia lui Radu Leon „la Venițiia pentru învățătura cărții", adecă la Padova [2]. El povestește, cum, după studii la Adrianopol și Constantinopol, în 1665, care-i permiteau să facă și versuri elinești pentru slăvirea împărătescului său neam, el s'a suit pe vasul italian care l-a dus în Veneția. Aici a admirat palatul dogilor, i-a copiat inscripțiile—și lui trebuie să i se atribuie o scurtă istorie a Veneției până la 1669—, a cules o bibliotecă latină în care cărțile de școală, manualele stăteau alături cu Homer, cu Tit-Liviu, cel vechiu și cu noul Erasm. Apoi s'a dus la Padova, și aici, stînd la „popa Florie" și la signora Virginia Romana, a învățat acasă cu un dascăl albanes de naștere: de Padova a rămas legat, și acolo, în tipografia Seminariului, a tipărit acea hartă a țerii sale, cu inscripții grecești, care nu s'a găsit până acum.

In 1672, cînd Grigore-Vodă căpătă din nou tronul muntean, el fu arestat în București și aruncat în temniță. In același an, pe timpul celei d'intăiu expediții contra Cameniței, Constantin fu chinuit împreună cu ceilalți membri ai familiei sale, și atunci dădu el acea frumoasă dovadă de un suflet nobil, suferind loviturile care erau destinate fratelui său mai mic, Mihai [3]. Șerban, care scăpase de închisoare, el care, din Moldova, unde se refugiase, trecuse în Ardeal, și din Ardeal în Turcia, obținu porunca de a se da drumul celor întemnițați. Un Agă anume veni la București pentru a-i scăpa de acum înainte de „bătaie pre talpe și legături".

---

[1] Constantin Căpitanul, p. 358: „spre Nemți, la Vineției și prentr'alte locuri". — Notele venețiene, în *Revista critică-literară*, IV, p. 306; cf. *Revista istorică*, III, pp. 23-4.

[2] *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 107. La 18 Sept. 1667 mamă-sa îi dă partea din avere (ms. necatalogat la Bibl. Ac. Rom.: cf. *Genealogia*, *ll. cc.*).

[3] Acest din urmă amănunt în Del Chiaro; celelalte în cele două cronici citate ale țerii.

Dus la Constantinopol, Constantin trecu apoi în Creta, pentru a fi la adăpostul lui Grigore-Vodă, care oferia două sute de pungi pentru a-și recăpăta prada. Din această insulă, în care se păstrau încă a doua zi după cucerirea turcească tradițiile de cultură din timpul dominației venețiene, el fu chemat la căderea lui Ghica de urmașul acestuia, Duca-Vodă. In 1675, are o misiune în Polonia [1]. Cînd furtuna prigonirii se porni iarăși asupra familiei în 1676, el fu oprit în drumul spre Mărgineni, unde-l așteptau frații pentru a petrece împreună ziua de Sf. Nicolae și a da obișnuitul praznic săracilor. Fu închis la Cocorești, apoi liberat peste puțin timp. Impăcîndu-se lucrurile în aparență, prin mijlocirea femeii care era Doamna lui Duca și iubita lui Șerban, Constantin întovărăși pe Vodă în a doua expediție la Cehrin, în 1678. Șerban își gătise lucrurile pentru Domnie: el fugi din București, unde era Caimacam pe timpul campaniei, și merse să-și capete steagul. Aflînd de această lovitură adusă stăpînirii sale, Duca rugă pe Stolnic să meargă în urma fratelui lui, pentru a-l întoarce. Constantin se supuse, plecă de la Focșani, dar nu se mai întoarse înapoi.

Supt Domnia lui Șerban-Vodă, el nu ambiționă nicio dregătorie mai înaltă și primi numai de la fratele care-l respecta pentru înțelepciunea și știința sa, dreptul de a sta totdeauna în fruntea Divanului. Timpul și-l petrecea cu ocupațiile literare, care-i fură mult timp — de i-ar fi fost totdeauna! — mai dragi decît puterea. Atunci ajută el cu sfaturile sale pe tălmăcitorii de cărți sfinte, frații Greceni. A fost în 1681 la Constantinopol cu Brîncoveanu, pe timpul călătoriei lui Duca acolo [2]. Il mai vedem făcînd cumpărături în 1682, 1685 și 1687 [3].

In timpurile din urmă, lui Constantin i se părură însă imprudente manifestațiile lui Șerban în favoarea Imperialilor, și se știa pe la 1688 că relațiile dintre cei doi frați sînt rele. In afară de linia de purtare politică pe care o adoptase,

---

[1] Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 315. — Invățase la Gherasim Criteanul (*Opere*, p. 11).

[2] Hurmuzaki, *Supl.* II³, p. 135, No. 69.

[3] Bibl. Ac. Rom., doc. XI/104: „Cărțile și zapisele moșii Afumaților, ce s'au dat dumisale Mihai Cantacozino Vel Vistier, cum arată anume; Ghen. 2. 1764", și doc. XLV/64.

Şerban ocupase încă, din moştenirea bătrînei Stolnicese, care fusese pentru Constantin mai ales o mamă duioasă, moşii care reveniau fraţilor şi nepoţilor săi de frate[1]. Fiind cunoscute aceste lucruri, e uşor de înţeles cum pe acele timpuri cumplite s'a putut naşte în mintea duşmanilor acea bănuială de otrăvire a lui Şerban, mort în scurt timp, în plina putere a vrîstei, prin fraţii săi, între cari şi Constantin[2].

Constantin Stolnicul ar fi putut deveni Domn în 1688; el refusă[3], preferind mai bine să ajute la luarea Scaunului pe nepotul său Constantin Brîncoveanu, pe care-l conduse multă vreme[4]. Ştim dintr'o scrisoare românească din 1689 că el era, ca şi supt Şerban, îndreptătorul Divanului[5], dar de sigur cu mai multă influenţă decît supt acel frate mai mare. El aduse în acest an, plecînd în persoană pentru aceasta, pe Tatarii cari curăţiră ţara de Nemţi[6]. Se afla la Brăila, cînd îi sosi ştirea despre întrevederea lui Brîncoveanu cu Heissler la Drăgăneşti. „După plecarea generalului Heissler din Drăgăneşti", scrie un adaos la traducerea latină a scrisorii menţionate, „Vodă trimise un călăraş la Constantin, în Brăila, cu ştirea că Heissler a fost la dînsul. Şi Constantin întrebă îndată pe călăraş, dacă Domnul l-a prins. Răspunzînd însă călăraşul că nu, a scuipat în ochii trimisului, zicînd: „Vezi, ce prost e Vodă, cînd nu sînt eu acolo[7]!".

Dar, dacă nu-i plăcea a se risca în întreprinderi „creştine" fără viitor, Constantin Stolnicul nu era nici un duşman al celor de o lege cu dînsul. Oportunismul său, în care se amesteca iubire de ţară şi de sine, l-a învăţat Brîncoveanu de la acest unchiu al său.

Astfel, în 1688-9 el era în corespondenţă cu Polonii şi primia

---

[1] *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 107.

[2] Acusaţia apare aproape în acelaşi timp la Radu Popescu, în Cronică şi la Del Chiaro. O reproduce din acesta Dimitrie Cantemir, în *Evenimente*, — v. mai departe, — iar din celalt *Cronica bălăcenească;* v. *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 395.

[3] Del Chiaro, p. 146.

[4] V. *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 320.

[5] Scrisoarea, dese ori citată, a lui Băjescu.

[6] Scrisoarea pomenită. El se opusese închinării către dînşii (ms. 1321 al Acad.).

[7] Hurmuzaki, V^4, p. 364.

scrisori de la regele Sobieski, la care răspundea cu bucurie [1]. In 1691 el scria prietenește lui Veterani și, făcînd cunoștință în acest an cu generalul-conte de Marsigli, și acesta un erudit, nu întrerupse curînd relațiile literare și politice cu acesta, pe care-l ajută la alcătuirea marii lui opere asupra Dunării, dînd informații asupra țerilor romîne [2].

In mai tot timpul Domniei lui Brîncoveanu, el fu considerat de acesta ca un părinte. „De multe ori", scrie un cronicar contemporan [3], „și noi am auzit pre Constantin-Vodă zicînd că: eu tată n'am pomenit, de vreme ce am rămas mic de tată, fără cît pre dumnealui tata Constantin l-am cunoscut părinte în locul tătîne-mieu". Copiii lui Constantin Stolnicul botezară pe toți copiii Domnului. „Blagorodnicul" boier însuși, „preacinstitul, prea-înțeleptul, prea-învățatul", precum îl numește cronica oficială, conduse în 1694 pe Domnița Maria în Moldova, la soțul ei Constantin Duca; în 1706, el cunună pe Constantin beizadeà, iar în 1708 pe Balașa, fiica lui Vodă, cu Manolachi Ruset; mai pe urmă, în sfîrșit, el fu și nunul lui Ștefan Brîncoveanu. La 1695, lui singur i se atribui Căimăcămia, în lipsa Domnului, care ieși înaintea Saltanului [5]. Sfatul „tatei Costandin", al „nenei", cum îi ziceau cu respect frații [6], a fost multă vreme hotărîtor pentru acțiunea familiei și pentru cîrmuirea țerii.

In urmă însă, lucrurile se schimbară. Copiii Domnului și ai celui d'intăiu sfetnic al său crescură mari, și cei din urmă invidiară viitorul celor d'intăiu. Moartea lui Șerban, fiul lui Drăghici, care făcea pe împăciuitorul, grăbi lucrurile. Căsătoria fetei lui Mihai Cantacuzino cu Dumitrașco Racoviță, fratele lui

---

[1] Hurmuzaki, *Supl.* II[3], pp. 181-2, No. 100.

[2] *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 67 și urm., Cf. și Hurmuzaki, *Fragmente*, III, pp. 388-9.

[3] Radu Popescu, în *Memorii*, p. 182.

[4] Unul din ei, Radu sau Răducanu, e pomenit și în *Condica de socoteli* a lui Brîncoveanu: în Februar 1703, Domnul cheltuiește pentru „nunta Radului sin Constantin Stolnicul"; p. 692; la p. 709 se menționează apoi: „Stolniceasa Radului Stolnicul", ca și la p. 715. V. testamentul soției, Safta, în Iorga, *Doc. Cantacuzinilor*, p. 177 și urm. Cf. *Opere*, p. XXXIII.

[5] Toate aceste știri sînt luate din Radu Greceanu.

[6] V. *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 245-6. Cf. și p. 244.

Mihai-Vodă [1], legînd interesele fraţilor Cantacuzino cu ale intriganţilor Racoviţeşti, contribui şi ea la adoptarea unei soluţii nenorocite. Sfetnicul ascultat de odinioară se retrase în pustietatea de la Filipeşti, nu fără păreri de rău amare [2]. Brîncoveanu fu pîrît, căzu; Mihai Racoviţă nu fu numit în locul lui, şi Domnul cel nou al ţerii fu Ştefan, fiul cel mai mare al Stolnicului.

Domnia răzimată pe crimă ţinu doi ani, şi fericirea Cantacuzinilor se stinse prin omor. Pe rînd dispărură, ajunşi de ursita lor tragică, Constantin Stolnicul, Ştefan-Vodă, Mihai Spătarul. Cel d'intăiu fu sugrumat, împreună cu fiul său, în închisoarea de poliţie a lui Bostangì-Başi, în noaptea de 6 spre 7 Iunie 1716, la zece ceasuri [3].

Pe lîngă cîţi l-au cunoscut, Constantin Cantacuzino, care a murit de o astfel de moarte şi avînd pe sufletul lui astfel de fapte, trecea drept un om ales, de o pricepere şi o învăţătură neobişnuită. Il numesc „învăţatul" şi vorbesc de cunoştinţile lui, nu numai cronicarul de Curte al lui Brîncoveanu şi Mihai Cantacuzino Banul, genealogistul familiei sale [4], ci şi alţii: Daponte, eruditul grec din vremea lui Constantin Mavrocordat [5], Gherasim de Alexandria, care a cunoscut însuşi pe „întru tot vestitul Costandin, mai dennainte Marele-Stolnic, carele cu frumuseaţele ai prea-înţelepţii şi dumnezăeştii lui înţelepciuni lu-

---

[1] Nunta trebuie să se fi făcut în 1694, cînd vedem Vistieria cheltuind pentru „nunta lui Racoviţă Portar"; p. 122, Maiu.

[2] *Biserica ortodoxă,* XVI, pp. 721-3. Scrisoare a lui către Patriarhul Hrisant (7 Novembre 1712). — In această revistă s'au mai tipărit scrisori de ale lui către Hrisant, în traducere romănească, după copii comunicate Academiei Romîne. Vezi-le în vol. XV, pp. 686-7, XVI, p. 297 şi urm., 719-20, 721-3. Cf. Documente greceşti ale mele în colecţia Hurmuzaki, XIV.

[3] O scrisoare greacă a lui, de care ne vom servi la analisa Cronicii lui Radu Popescu, s'a tipărit în Legrand, *Épistolaire grec,* pp. 123-4; (v. Hurmuzaki, XIV), o alta, latină, către un aderent al lui Iosif Rákôczy, în Hurmuzaki, IX 1,, pp. 441-2, No. 609; altele, în *Bis. ort.,* XV, pp. 686-7, 790-1; XVI, p. 297 şi urm., 719-23, etc. Pentru cumpărăturile lui *Operele lui Constantin Cantacuzino,* publicate de N. Iorga, Bucureşti, 1901, pp. XXX-II.

[4] V. Greceanu, ms. Academiei Romîne şi *Genealogia Cantacuzinilor,* în *Buciumul,* I, pp. 100, 523; cf. ediţia mea, pp. 292-3.

[5] Erbiceanu, *Cron. greci,* p. 173.

minează toată politiia" [1]. Călugărul italian Del Monte, agent imperial, care a stat douăzeci şi doi de ani în Ţara-Românească, menţionează într'o relaţie a sa pe fraţii Domnului, — atunci Şerban-Vodă, — Constantin şi Matei, pe cari-i crede „Greci uniţi", pe cari-i laudă ca „învăţaţi şi buni filosofi şi plecaţi către ritul latin" [2]. In sfîrşit, agentul suedes Hyltéen, care găsia pe Marele-Logofăt şi ginere al Domnului, pe Şerban Greceanu, — un om cult totuşi, — „aspru, obraznic şi grosolan" [3], acest agent vorbeşte cu laude despre Stolnic: „Sînt aici cîţiva boieri cuminţi şi cărturari, cari au văzut lumea şi cari dau din umeri la asemenea prostii [4], mai ales un unchiu după mamă al Domnului, contele Cantacuzino, un bătrîn cinstit, care prin studii şi călătorii în străinătate a căpătat o mare experienţă şi o mare dibăcie [5]". Tot aşa vorbeşte despre dînsul un Engles, care a străbătut atunci principatul muntean şi a putut convorbi cu dînsul [6]. Ştim în sfîrşit că marele erudit grec Nicolae Papadopulo Comnen a dedicat o lucrare „vestitului şi prea-vrednicului de numele elenic dumnealui Cantacuzino [7], că tot lui i se închină de Logofătul Marii Biserici, Ioan Cariofil, refugiat în Ţara-Românească, un *Manual pentru dogmele esenţiale ale Bisericii,* a cărui scriere a fost provocată de întrebările Stolnicului [8], că medicul Mulaimis i-a dedicat

---

[1] *An. Ac. Rom.,* secţ. lit., XII, pp. 173-4.

[2] *Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi,* V. p. 548. Constantin apără în 1708 pe călugării catolici din Tîrgovişte, prigoniţi de străinii ce serviau pe Brîncoveanu ca medic, chirurg, pictor şi grădinar, şi pîrîţi de ei unui visitator apostolic; *ibid.,* pp. 548-9.

[3] Hurmuzaki, IX¹, p. 526.

[4] Acelea adecă pe care le spune Domnul şi care făceau pe „secretariul italian", Del Chiaro, să exclame: „Che matto"!; p. 527.

[5] *Ibid.* Constantin protestase contra gonirii lui Hyltéen din ţară.

[6] V. *Revue historique du Sud-Est Européen,* I, pp. 404-405.

[7] Legrand, *Epistolaire* grec, p. 9, No. 6; Hurmuzaki, XIV. E vorba cred, de *Praenotationes mystagogicae.* V. *Bibliogr. hellénique,* III, p. 50.

[8] Cartea a apărut abia în 1697. Titlul complect e: Ἐγχειρίδιον περί τινων ἀποριῶν καὶ λύσεων, ἢ περὶ ἐξετάσεως καὶ ἐπιβεβαιώσεως ἀναγκαίων τινῶν τῆς Ἐκκλησίας δογμάτων. Descripţie mai amănunţită, în *Bibliographie hellénique, l. c.,* pp. 45-9; *Bibl. rom.,* I, pp. 349-50.

un tratat despre dropică[1]. Doftorul Ioan Comnen[2] a compus pentru el, din Bizantini şi alte izvoare, o scurtă biografie a Impăratului Ioan al VI-lea[3], iar Hrisant Notara a tălmăcit în neo-greacă, după ordinul lui, cartea lui Curopalat despre demnităţile bizantine (1691)[4].

Constantin Stolnicul, prietenul lui Alexandru Mavrocordat şi ai lui Hrisant Notara[5], ştia desăvîrşit greceşte, în care limbă scrie scrisori[6], ştia latineşte, de vreme ce, pe lîngă lecturile de la Veneţia şi Padova, cerea pentru lectură opera Iesuitului Segneri şi întrebuinţa în scrierile sale pe Toppeltin, Bonfinius, Nicolaus Olachus, Flavio Biondo, Callimachus Experiens, Cromer, Cluverius, Cario, cari toţi au scris în această limbă[8]; poseda foarte bine limba italiană, în care corespunde cu Marsigli şi-i dă lămuriri, în care culege neologismele din cronica sa: „crudătate", „providenţie", „a vindeca" = a răzbuna, etc., în care în fine tipăreşte acea hartă a ţerii sale la Padova, în tipografia Seminariului[7].

---

[1] Litzica, *l. c.*, p. 516, no. 768. Cf. altă dedicaţie, Hurmuzaki, XIV, p. 261. V. şi Litzica, *l. c.*, p. 200, no. 382.

[2] Despre care v. mai sus, cap. I.

[3] *An. Ac. Rom.*, XX, p. 219 şi urm. Din Biblioteca lui — de la Mărgineni sau Bucureşti — sînt n-le V, VIII, XI din mssle din Viena descrise acolo.

[4] *Biserica ortodoxă*, XIV, p. 423 şi urm. Un ms. al lui, menţionat în *Rev. teol.*, III, p. 335. Calendarele cu prognosticuri, ce primia din străinătate, sînt pomenite într'o scrisoare a lui (*Bis. ort.*, XV, pp. 790-1).

[5] V. mai sus, p. 162, nota 1. Versuri greceşti către el se pomenesc în Papadopulos Kerameus, *o. c.*, IV, p. 416.

[6] O citaţie latină în scrisoarea publicată în *Bis. ort.*, XVI, pp. 721-3.— Pentru traducerea greacă a lui Segneri. *Rev. teol.*, III, p. 179.

[7] Pentru o plîngere grecească în versuri asupra morţii Postelnicului Cantacuzino, plîngere ce i se poate atribui, fiind pe lîngă toate tipărită în Veneţia, v. Daponte, în Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 168; *Opere*, p. 11. Harta o promitea în 1698.—Cf. şi Aricescu, *Rev. arhivelor*, p. 395; *An. Ac. Rom.*, secţ. ist., XXXIII, p. 142 şi urm.; *Rev. ist.* IX, p. 198 (la Ujvár); X, p. 143; Litzica *o. c.*, pp. 3-4, no. 2 (Călătoria în China, scrisă pentru el în 1693). Scrisori de-ale lui în Hurmuzaki, XIV, pp. 511, 528, 595, 608, 613. Legături cu Alexandru Mavrocordat, *ibid.*, p. 271. V. şi *ibid.*, p. 757. Mihai Dimo către el, *ibid.*, p. 244.

Inainte de 4 Mart 1694, cînd vorbește acum de „osteneală ce-și dă, după puteri, pentru a lămuri mai bine, într'o lucrare românească, analele acestei țeri", adăogînd că „opera nu e gata încă[1]" — Constantin Stolnicul își impusese sarcina de a scrie o istorie complectă și critică a Țerii-Românești. De sigur, gîndul îi va fi venit comparînd cu cronicile moldovene pe care le cunoscu în călătoriile sale și pe care — adecă pe Ureche compilat de Simion Dascălul — puse să le copie și pentru dînsul, povestirea săracă și confusă, contrazicătoare a letopisețului oficial muntean.

Afară de aceasta, el găsi un îndemn în cartea lui Toppeltin, apărută la Lyon în 1667, opuscul de etnografie a Ardealului care-l va fi făcut să se gîndească la „începuturile" țerii sale. Chiar în rătăcirile copilărești ale lui Simion, chiar în licăririle slabe de lumină din prefața lui Ureche și introducerea acestuia, putea el să găsească mai multă conștiință, o mai mare înălțime de vederi, decît în bietele frase naive în care Stoica Ludescu îmbrăcase legenda populară a indepărtatelor vremi medievale. E foarte cu putință iarăși ca în călătoriile sale în Moldova, la 1678 sau la 1694, acelea pe care le cunoaștem noi, Stolnicul să fi auzit vorbindu-se de *Cartea pentru început* a lui Miron Costin.

Dar, fără îndoială, n'a avut-o niciodată în mîni. Altfel, ar fi vorbit, de sigur, de dînsa, ar fi întrebuințat-o sau combătut-o, ceia ce nu face, nici prin alusii. Așa încît avem spectacolul interesant a două spirite agere, a două minți cultivate, care, cunoscînd, dacă nu același material, un material de aceiași natură, se sîrguiesc, dorite de adevăr și aprinse de iubire de țară, a ajunge prin judecată și interpretare la luminoasa cunoaștere a originii romane pentru tot neamul.

Planul lui Constantin Cantacuzino nu se deosebia de al lui Miron Costin. Ca și învățatul Logofăt moldovean, Stolnicul voià să urmărească, după stabilirea celui mai mîndru adevăr din istoria noastră, desvoltarea poporului românesc din principatul pe care-l locuia. Aceasta până în timpurile din urmă, al căror

---

[1] „Questo che Vostra Signoria Illustrissima desidera, vi vol del tempo e fatiga grande, quale *pro posse* io fò in valacco per più dilucidare gl'annali di questa provincia, mà non è per ora finita", într'o scrisoare către Marsigli; *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 70.

letopiseț l-ar fi dat el cu o căldură de patimă analoagă acelei ce dă viață scrierilor lui Constantin Căpitanul și Radu Popescu, dar cu o lărgime de vederi, o distincție de formă și o seriositate de cugetare pe care în zădar le-ar căuta cineva la aceștia.

Pentru a-și ajunge scopul, el dispunea de mijloace de informație superioare acelor pe care le-a avut Miron Costin și chiar fiul lui. Și, pe de altă parte, el se gîndise la izvoare pe care aceștia le uitaseră sau le despreţuiseră.

Cercetase documentele de la boieri și mănăstiri, ascultase răsunetul armonios al trecutului păstrat în cîntecul de războiu al baladei, în tînguirea doinei, „cîntecile carele vestesc de vitejii au de alte fapte ale Domnilor și ale altor vrednici oameni ce au lucrat, carei după la lăutari și după la alți cîntători auzim", și nu fusese mulțămit de cantitatea și calitatea informației ce se putea culege de aici pentru a preface într'o operă de știință acel palid letopiseț al țerii, „atîta de netocmit, de încurcat și de scurtu, cît mai multă turburare și mirare dă celui ce citește decît a ști cevaș adevăr dintr'însul[1]". Totuși își simția datoria să scrie el opera de amintire a trecutului mai bun, într'un timp cînd nu mai era nime să apere țara, „nici cu condeiul, nici cu palma". Pentru aceasta nu-i rămînea decît să se adreseze la străini, adunînd cele ce-i erau de nevoie și nu se găsiau la ai săi, de „pe la Greci, pe la Leși, pe la Unguri". In adevăr, de la aceste trei categorii de izvoare străine am tras noi până astăzi știința cea mai multă și mai însemnată asupra istoriei noastre, și nu e puțin meritul acestui predecesor, care, la sfîrșitul secolului al XVII-lea, întrevăzuse căile pe care trebuie să meargă cercetătorii trecutului romănesc pentru a se lumină și a găsi [2].

Constantin Stolnicul, un învățat mai judicios decît Nicolae Costin, nu începe de la Facerea Lumii, nici de la Potop, nici chiar de la Turnul Vavilonului, cînd s'au împrăștiat neamurile prin voia lui Dumnezeu. O spune celor doritori de istorie antedeluviană: el va începe de la Daci.

---

[1] *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 153; acum în *Operele lui Constantin Cantacuzino*, pp. 63, 65, 68.

[2] Pentru timpul cînd a putut fi scrisă lucrarea, v. mai sus și *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 83-4. Evident că s'a scris înainte de stabilirea definitivă a dominației imperiale în Ardeal.

Mai mult sau mai puțin încurcat, cu tot ajutorul lui Bonfiniu, scriitorul ni expune natura acestui popor și legăturile lui etnice cu Geții. Cucerirea romană urmează, și Cantacuzino e dintre aceia cari afirmă păstrarea neamului dac după războaiele cu Romanii, invocînd și numele lui Liciniu Dacul, Impărat roman, în sprijinul aserțiunii sale[1].

Capitolul despre mărimea Daciei și hotarele ei e slab și scurt. Cel care tratează despre administrația coloniei romane și durata ei e confus, și în cursul lui istoricul se pierde în digresii, pe atît de interesante, pe cît de nepotrivite, asupra Evreilor și urmașilor lui Alexandru-cel-Mare. Trecînd la cuvîntul *Vlah*, la care se gîndiră de la început cronicarii noștri și-l desbătură cu filologia lor primitivă[2], Stolnicul întră în luptă cu Cromer, pe care pare a-l fi utilisat direct, și cu Toppeltin, „Sas de altmintrelea, dar om învățat și destul umblat[3]". Indată, însă, după obiceiul său, el pierdu firul discuției și începe a ni vorbi, iarăși spre folosul nostru și spre plăcerea noastră, de „Romei", de școlile Italiei, înainte de a începe lupta cu Grecii moderni, cari, spune el, nu sînt îndreptățiți a-și rîde de „Cuțovlahii" macedoneni, fiind un popor degenerat, fără „stăpînirea" și „dăscălia" strămoșilor, un popor destrăbălat și egoist, căruia un creștin trebuie să-i dorească totuși îndreptarea și să roage pe Dumnezeu să-l libereze din robia păgînilor.

Intorcîndu-se la subiect, Cantacuzino,—care afirmase cu mîndrie că Ardelenii, Muntenii, Moldovenii, Macedonenii, despărțiți prin atîta pămînt străin sau prin atîtea hotare nedrepte, sînt Romîni cu toții, și aceștia Romani,—Cantacuzino, zic, combătînd pe Zamoyski, afirmă, cel d'intăiu înainte de Dimitrie Cantemir, continuitatea națiunii nobile romane pe pămîntul cucerit pentru civilisație de strămoși și apărat, tot pentru civilisație, de urmașii lor.

Se poate, întreabă el, — și aceste argumente naturale, de bun simț sînt încă și astăzi mai puternice, în apărarea con-

[1] Dar, ca și, de altmintrelea, Costineștii și Sulzer chiar, un secol mai tărziu, el face o mare confusie de geografie, văzînd în „Beligradul Ardealului", p. 86 din ediția mea, continuarea Sarmisagetusei.

[2] Cantacuzino citează și el „scurtele leatopisețele acestor doao țeri"; ed. mea, p. 103.

[3] Ed. Kogălniceanu, p. 101; ed. mea, p. 110.

ţinuităţii decît acelea, savante, scoase din texte ambigue şi rău transmise, — se poate ca Impărăţia romană să aibă nevoie de puţinele forţe pierdute în Dacia, se poate ca gospodarii de pămînt să-şi lese brazda şi avutul pentru a porni în lume de hatîrul unui decret imperial?

La urmă, se pare însă că slăbeşte în convingerea sa, că ar vedea în Cuţovlahi o dovadă a strămutării. Şi el porneşte a ni vorbi de dînşii, începînd în aceiaşi vreme marea luptă cu Grecii, cărora li aparţinea prin sînge [1], ceia ce caută să îndreptăţească prin tot felul de sofisme despre Grecii buni şi cei răi, despre originea transdanubiană a tuturor familiilor mari muntene, până şi a Basarabilor. Grec fiind însă prin origine, el ştia destul de bine identificarea prin suferinţi, lupte şi bucurii a tendinţelor familiei sale cu interesele ţerii pentru a putea scrie astfel despre conaţionalii strămoşilor săi: „Ci de aceasta, căci Grecii aceştia, dupre cum rîd de Romîni şi grăesc aşa de rău, au socoteală mare: pentru că, văzînd şi ei pre toată altă lume rîzînd de dînşii şi batjocorindu-i, au stătut şi au obosit şi ei, prin gunoaele lor, ca cocoşii, răcăind, părîndu-le că au mai rămas cevaşi vlagă şi de ei: unde văd zugrăviturile celor vechi ai lor, ei între dînşii îşi fac mîngîiere şi bucurie, soţii părîndu-li că au pe cineva batjocurii lor" [2].

Grecii făcînd pe Macedoneni fii de hoţi, îndată se înfăţişează în mintea lui Cantacuzino teoria lui Simion dascălul despre descendenţa din hoţi a Moldovenilor şi, *digresiv*, cum este, şi începe a o discuta. Crede în cronica în adevăr ungurească de unde compilatorul şi-ar fi luat fabula, şi se tînguieşte împotriva Ungurilor ca adineaori împotriva Grecilor: „Pururea şi nevindecaţi şi Ungurii au stătut vrăjmaşi şi pizmaşi Romînilor, şi atîta cît, de ar fi putut, ar fi supus pre toţi supt jugul lor" [3].

Apoi discută strîns cu Simion, insultătorul fraţilor din Moldova: ce Impărat a fost acela care a dat pe hoţi? De unde-i avea atîţia? Ce Stat pot întemeia tâlharii? Dacă au venit ei şi

---

[1] Şi i se amintia aceasta încă în 1689, de oposanţii munteni: „oameni striini, Greci ţărigrădenĭ, cărora moşii şi strămoşii au fost adevăraţi Turci". Hurmuzaki, V[1], p. 363.

[2] P. 127.

[3] P. 132.

au locuit țara pustie, de ce păstorii descălecătorii au găsit-o pustie din nou, cu toate că Tatarii fuseseră goniți de cei d'intâiu? Numai după ce mîntuie toate argumentele sale, el își iartă adversarul, sau, pentru a întrebuința expresia lui Constantin Stolnicul, luată de la o „paremie” arabă, *îi dă drumul la ghindă*[1].

Urmează afirmația energică a principalelor lui credinți, pe care o vom reproduce mai la vale. Pe urmă, autorul cade într'o nouă digresie, aceia despre familiile nobile muntene. Se întoarce apoi la guvernul roman în Dacia, trece la ruina Imperiului și la așezarea barbarilor, cu care prilej nu se poate opri să nu ni vorbească de Papa. Observații risipite despre Corvini, asupra cărora promite să revie „unde li va veni rîndul”[2], despre Unguri, despre Gheorghe Brancovici, pe care l-a cunoscut, termină partea conservată a Cronicei, ce se oprește brusc în vremea lui Attila[3].

Cronica a fost scrisă însă și mai departe. Pentru a se ajuta în cercetările sale următoare, Stolnicul pusese să i se culeagă, poate, date din pisanii și din documente, pe care tot el le va fi pus întâiu față în față cu cele cuprinse în letopisețul țerii[4]. Pe această basă a scris și mai departe decît în-

---

[1] „Ci dar să-l lăsăm la ghindă, cum paremie de Arapi este”; ediția mea, p. 135.

[2] P. 165 și urm.

[3] Această cronică a fost întâiu tipărită de librarul Ioanid, în *Istoria Moldo-Romăniei,* de unde a reprodus-o Kogălniceanu, în a doua ediție a *Leatopisețelor,* I. Ultima ediție, după mai multe msse, e a mea, citată mai sus, din care facem citațiile. Observații asupra autorului acestui fragment anonim s'au presintat de Hasdeu, Picot și Ar. Densusianu. Mai pe larg și cu resultate nouă s'a ocupat de dînsa V. A. Urechiă, în *Rev. p. ist., arch. și filologie,* III, p. 65 și urm. Aici se semnala un nou manuscris, complect la la început, din 1781. In studiul său despre Cronicile muntene, Gr. G. Tocilescu a semnalat un al treilea, în aceiași revistă, III. Un al patrulea și un al cincilea au întrat în stăpînirea Academiei Române, unde formează n-le. 446 și 1267. A fost reprodus începutul inedit după acest manuscript și în *An. Ac. Rom.,* XXI, p. 454 și urm.

[4] Cronologia aceasta tabelară se știa că se află numai într'un manuscript care aparținea Museului Național. Apoi un al doilea a întrat la Bibl. Ac. Rom., unde poartă nl. 1322. Ea merge până la jumă-

temeierea principatului Ţerii-Româneşti. Nu cunoaştem încă manuscriptul complect al lucrării lui Cantacuzino, care, de la început, nu-mi părea să fie un manuscript conservat la Museul Naţional din Bucureşti, după ce s'a fost spus asupra lui şi reprodus dintr'însul[1]. De fapt, această parte s'a transmis în nişte note statistice despre Ţara-Românească, dacă nu şi în acea expunere mai pe larg, cu note despre străinătate, a cronicei muntene. Şi, fiindcă în compilaţia de istorie şi statistică a Banului Mihai Cantacuzino se aduc argumente trase din Cantacuzino pentru o epocă mai nouă, şi fiindcă un scriitor de la începutul secolului al XIX-lea, Naum Rîmniceanu, citează pe „Cantacuzino" pentru începutul secolului al XIII-lea, pe cînd Impăratul-istoric Ioan Cantacuzino n'a dat decît memorii din al XIV-lea, se vede limpede că o asemenea continuaţie a existat: se pare chiar pe la 1830[2].

Aceasta e opera unchiului lui Brîncoveanu. Din cît cunoaştem dintr'însa vedem în autorul ei un spirit iubitor de adevăr şi onest, care nu se sfieşte a scrie această frumoasă cugetare, că „mai multă şi mai mare este ruşine a zice minciuna că ştie decît a zice adevărul că nu ştie"[3]. Inţelegerea lui Constantin Stolnicul îmbrăţişează mai mult decît înţelegerea lui Miron Costin; probleme se ivesc pentru dînsul la care boierul moldovean nu s'a gîndit niciodată. Şi, dacă în calea către adevăr, el se opreşte necontenit pentru a-şi risipi expunerea în digresii, dacă-i lipseşte vederea limpede a scopului şi meş-

---

tatea secolului al XVII-lea (Mateĭ Basarab). Şt. Greceanu o atribuia mai de mult, în *Revista romînă,* I, lui Radu Greceanu, dar s'a dovedit de atunci — v. *An. Ac. Rom.,* XXI, pp. 329-30, 419 — că fără motive valabile. In forma în care ni s'a păstrat, cronologia arată a fi fost scrisă tărziu în secolul al XVIII-lea, căci pomeneşte documente ce se află la „Stolnicul Ştefănache", la „Ştirbei", la „dumnealui Brâncoveanul", menţionînd totuşi pe strămoşii marilor familii din veacul precedent; Bălenii, Leordenii. Am publicat-o în *Operele lui Constantin Cantacuzino,* p. 19 şi urm.

[1] Cf. *An. Ac. Rom.,* ser. II, XIV, partea administrativă, pp. 42-4 şi Gr. G. Tocilescu, *Istoria Romînilor,* pp. 113, 136 şi bibliografia.

[2] V. memoriul mieu în *An. Ac. Rom.,* XXXIII, p. 141 şi urm., Samuil Clain ştie de o cronică până în veacul al XIII-lea; *Operele,* pp. XXXIX-XL.

[3] P. 142.

teşugul de a se mărgeni în urmărirea lui, el atinge uimitor de multe puncte esenţiale şi prevede de la început soluţia dreaptă şi înaltă pe care nu poate s'o dovedească ştiinţific şi deplin. Căci a scris vre-un scriitor romîn înainte de regenerarea ardeleană în secolul al XVIII-lea într'o formă mai energică adevăruri mai înălţătoare decît acestea: „Valahii, cum le zic ei, iar noi Rumînii, sîntem adevăraţi Romani în credinţă şi în bărbăţie, din cari Ulpie Traian i-au aşezat aici în urma lui Decheval, dupre ce de tot l-au supus şi l-au pierdut, şi apoi şi celalalt tot şireagul Impăraţilor aşa i-au ţinut şi i-au lăsat aşezaţi aici, şi dintr'acelora sămînţă să trag pănă astăzi Rumînii aceştia. Insă Rumînii să înţeleg, nu numai ceştia de aici, ci şi cei din Ardeal, cari, încă şi mai neoaşi sînt, şi Moldovenii şi toţi cîţi şi într'altă parte să află şi au această limbă... Că toţi aceştia dintr'o fîntînă au izvorît şi cură [1]".

Dar această lucrare, aşa de nouă, are şi o altă însuşire, unică. Dacă Ureche are în stilul său fermitatea frasei romane, dacă Miron Costin se lasă furat de vorbăria obişnuită la autorii de memorii poloni din vremea sa, la Constantin Cantacuzino, avem toată lărgimea sonoră, toată armonioasa şerpuire a modelelor italiene din care se inspiră. Niciodată frasa românească nu fusese mai amplă, mai complicată şi mai plină de înţeles.

Totuşi se pare că totdeauna Cronica lui Constantin Stolnicul a rămas neterminată. Supt Mavrocordat ea se va fi găsit, împreună cu alte manuscripte, împreună cu documentele familiei adunate de Constantin: „scrisori de la Impăraţi şi privileghiuri pentru neamul Cantacuzinilor, cum şi dovezi din istoriile cele vechi pentru siraua familiei neamului Cantacuzinilor [2]", în stăpînirea familiei lui Răducanu, fiul cel mai mare, mort înainte de 1716 [3]. Ea nu circula, şi toate copiile ce posedăm

---

[1] P. 111.

[2] *Genealogia*, în *Buciumul*, I, p. 523 şi în ediţia mea, pp. 292-3.

[3] Hîrtiile despre genealogia Cantacuzinilor trecură, cum vom vedea, la fata lui Răducanu II, contesa O'Donnell. Fiul lui Nicolae-Vodă, Constantin beizadeà, fu însurat cu Smărăndiţa, „fiica răposatului Radului Cantacuzino, biv Vel Spătar, fratele lui Ştefan-Vodă Cantacuzino, biv Vel Stolnic, fiind de neam blagorodnic şi mai cinstit între toate neamurile boierimii Ţării-Romăneşti; de care tot neamul acela s'au bucurat, dînd slavă lui Dumnezeu pentru buna-vo-

sînt de o dată foarte tărzie, de la Mihai Cantacuzino încoace, care întrebuinţă, cum am spus, lucrarea lui Constantin în opera sa de geografie şi istorie asupra Ţerii-Româneşti, prin care poate ea începu să se răspîndească.

Revenind la Radu Popescu, el lăsă neschimbată expunerea lui Stoica Ludescu de la îngăimarea originilor până la sfîrşit şi, urmînd compilaţia brîncovenească, copiè de aici înainte cronica lui Greceanu, până unde această cronică putea să convie Domnului său[1].

Dar de la 1699 înainte, care a fost calea adoptată de compilatorul lui Nicolae Mavrocordat?

Radu Popescu n'avea nevoie să scrie de iznoavă toată această parte din istoria mai nouă a Ţerii-Româneşti. Avea pe cine să prelucreze: pe un cronicar de partid, care apăra o causă ce se potrivia cu interesele şi simpatiile lui Mavrocordat.

Acel cronicar, care-şi scrisese opera începînd de pe timpul Domniei lui Brîncoveanu, pe care-l numeşte la început „Măria Sa"[2], şi o continuă, aproape în curent cu evenimentele, până înainte de anul 1716[3], nu era altul decît tot Radu Popescu. El va fi prins a-şi scrie letopiseţul în acei ani de disgraţie,

---

irea Domnului, ce au binevoit de au făcut, cunoscînd că toţi vor fi traşi şi apropiaţi spre mila Măriei Sale şi spre cinste, precum au fost"; Radu Popescu, p. 150.

[1] Observ că în ms., scris de Mitropolitul Antim şi păstrat la Bibl. Ac. Rom., supt no. 180, al cronicei brîncoveneşti neoficiale — v. *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 443 —, în introducerea Ludescului se amestecă de un copiator, — ceia ce n'a făcut Popescu—, „Traian şi cu ginere-său Severi". Cf. şi Ar. Densusianu, în *Rev. critică-literară*, I, p. 37.

[2] „Vărul Măriei Sale", i se zice lui Preda Prooroceanul. Se vorbeşte de sfetnicii „Măriei Sale". Cornea Brăiloiu, care nu se întîlneşte, cred, în ultimii ani ai Domniei lui Constantin-Vodă, e numit „dumnealui Banul Cornea". Şi lui Constantin Duca din Moldova i se zice într'un loc „Măria Sa"; „însă nu din socoteala Măriei Sale, că era un cocon tînăr".

[3] Se opreşte înainte de căderea lui Ştefan Cantacuzino în 1716, dar ar fi putut scrie şi după această dată. Ceia ce hotăreşte însă e că lui Antim Mitropolitul, scos din Scaun şi omorît în timpul Domniei d'intăiu a lui Nicolae Mavrocordat, i se zice, în ultimele pagini ale cronicii, la înălţarea în Domnie a lui Ştefan-Vodă: „părintele Vlădica".

cînd, pentru că se amestecase într'o conspirație, Vodă-l uita la împărțirea rangurilor și la încredințarea misiunilor.

In intenția lui Radu, cronica lui era o urmare la Constantin Căpitanul. Nu ni putem da sama bine de motivele care opriră pe acesta de a-și continuà lucrarea. Dacă el e „Constantin Căpitanul" care iscăleşte într'o plîngere a boierilor mărunți din oposiție către Imperiali, plîngere care datează din 1689 [2] și dacă ne gîndim la faptul că numele lui Constantin Filipescu nu se întîlnește în toată Domnia lui Brîncoveanu, că moartea a apucat pe cronicar tot Căpitan, cum era supt Șerban-Vodă, s'ar ivi o explicație: aceia că, temîndu-se poate de vre-o răzbunare politică din partea Cantacuzinilor, el emigrase și nu voià să povestească din exil, după spusele altora, lucruri pe care nu le mai putea cunoaște prin sine.

Oricum să fie, acel care continuă pe Constantin Căpitanul fu fiul lui Hrizea. Era și chemat pentru aceasta omul care avea de răsplătit asupra Cantacuzinilor sîngele tatălui său, mort în chinuri supt Șerban-Vodă. Radu Popescu putea adopta toată cronica lui Constantin Căpitanul și era în stare s'o scrie într'o formă pasionată asămănătoare și în acelaşi spirit ca și predecesorul.

Dar între Constantin Căpitanul și Radu Popescu e o deosebire. Cel d'intăiu păstrează o proporție în povestire, scrie o operă analistică cu pretenții de istorie, fără să insiste din cale afară asupra acelor întîmplări la care avuse parte sau care-l puteau privi mai de aproape pe dînsul. E o cronică în adevăratul sens al cuvîntului scrierea lui, pe cînd însemnările lui Popescu nu pot fi numite decît Memorii. Sînt mai mult icoane desfăcute din trecut, amintiri coborîte pe hîrtie cu tot farmecul lor de lucruri văzute și trăite, și nu o prelucrare a acestor amintiri, amestecate cu informații luate în dreapta și în stînga. Rare ori găsim la Radu Popescu mențiuni ca: „zic cei ce au fost acolo" și alte trimiteri asămănătoare la experiența altora.

L-aș pune mai curînd alături de Neculce, care totuși e mai mult istoric, e mai proporționat în povestirea sa și la nevoie recurge, pentru timpuri pe care nu le-a apucat, la izvoade,

---

[1] Hurmuzaki, V[1], p. 363. Testamentul lui e din August 1696. Dar e la 1715 lingă Ștefan Cantacuzino (*Doc. Cant.*, pp. 161 și urm., 175-6). Cf. prefața la ediția ce am dat din cronică.

iar pentru acele lucruri ce nu s'au petrecut în raza vederii sale la spusele acelor ce li-au fost martori. Ca şi acesta, Radu Popescu are povestirea bogată, amănunţită a celui chemat să povestească şi ca şi acesta el dă viaţă expunerii sale prin căldura care-o insufleţeşte, prin elementul sentimental de ironie, de duioşie sau de milă ce se amestecă în scrisul său cînd vorbeşte de oameni pe cari i-a cunoscut şi de împrejurări pentru care, cînd s'au petrecut, a simţit bucurie ori s'a întristat.

Dovezi despre însuşirile de povestitor ale lui Radu Popescu le-am avut şi până aici, şi vom avea şi de acum înainte. Dar ceia ce ni place nouă, care căutăm a prinde şi a reface în noi viaţa trecutului, nu trebuia să-i placă numai decît lui Nicolae Mavrocordat, care urmăria alte scopuri şi avea alte gusturi.

Lui îi convenia o naraţiune oficială, cît se poate de măsurată în proporţii ca şi în ton, şi cronica lui Radu Popescu n'avea această calitate.

Să urmărim, în adevăr, din ce bucăţi rău legate între ele, alcătuite unele mai pe larg, altele mai pe scurt, fără ca aceasta să corespundă însemnătăţii relative a acelor înşirate, din ce blocuri de amintiri se formează această operă. La început, o expunere foarte pe larg a alegerii lui Constantin-Vodă: causele care aduseră numirea unui Domn de ţară pe acele timpuri de războiu, desbaterile între Constantin Logofătul care refusa: „de vreme ce ca un Domn sînt la casa mea, nu-mi trebueşte să fiu" şi boierii ce stăruiau din răsputeri pe lîngă dînsul: „şi-l luară de mîni şi-l împingea de spate", ceremoniile, silinţile pe lîngă Turci pentru confirmare: „Dacă Romînii scot Domnii şi pun Domnii, dar noi ce sîntem aici şi ce păzim aici?". Apoi sîntem strămutaţi în mijlocul solilor lui Şerban la Viena, primiţi aici, „ca nişte Romîni de la Ţara-Românească, nu ca alţii dintr'alte neamuri şi dintr'alte ţeri"; ascultăm cuvintele lor de nemulţămire pentru alegerea Brîncoveanului, asistăm la negocierilor lor cu „Nemţii cei mari". Pe urmă, după o discuţie asupra politicei pe care trebuia s'o urmeze ţara faţă de Imperiali, mergem cu Logofătul Radu la Braşov — un lucru puţin însemnat pe lîngă lucrurile mai însemnate ce se petrece atunce—; găsim, ca şi dînsul, pe generalul Heis-

ler furios pentru zăbăvile şi nehotărîrea Domnului, „turburat de bălăià şi mînios ca un urs împuşcat"; auzim convorbirea trimisului muntean şi a comandantului împărătesc: Aţi călcat parola. — „Jupîne Heissler, mi-ar fi voia să auz de la dumneata care legături am călcat", afară poate de cele pe care Bălăceanu le va fi legat pe ascuns, — şi celelalte.

Un cuvînt abia despre expediţia de la Cerneţi, fiindcă scriitorul n'a fost acolo şi a auzit numai de la alţii cum „Nemţii întindeau mînile în sus să prindă gloanţele Turcilor". Mai larg se vorbeşte despre campania Nemţilor în Ţara-Românească, pentru că Logofătul de taină Radu a asistat la întrevederea de la Drăgăneşti, ştiind „tîlcul vorbelor ce au fost", şi a întovărăşit pe Domn în rătăcirile lui. Cîteva lucruri nouă pentru lupta ardeleană din 1690. In grabă sînt înşirate evenimentele războinice care urmează. Vin apoi: o nuntă, o trecere de Tatari în timp de iarnă, afaceri moldoveneşti, cearta dintre cei doi Domni vecini. Pe urmă aici iarăşi expunerea se face nespus de îmbielşugată, de colorată, de vioaie. Intr'un „car mocănesc" vine din Constantinopole, către moarte, nu către Domnie, un pribeag cu pretenţii de stăpînire, „tata Staico" al lui Mihail Băjescu, Staico Merişanul. A trecut din Ardeal în Moldova, de aici Constantin Cantemir l-a trimis la Poartă ca să-l ajute prietenii de acolo a scoate pe Brîncoveanu din Scaun, pîrindu-l. Dar n'a izbutit: Turcii s'au umplut de indignare văzîndu-l intrînd în „port nemţesc sau, să zic, nebunesc", şi descoperindu-i supt işlic „chica nemţească, numai legată sus", care se potrivia, de altmintrelea, cu „cismele nemţeşti, cu pinteni lungi". Oamenii lui Brîncoveanu l-au cumpărat, şi acum îl primeşte la marginea capitalei alaiul osîndiţilor, un strălucitor şi ironic alaiu: „gîdea cu un ciomag mare în mînă..., în chip de Postelnic Mare" — în fruntea lui. Vinovaţii cad în genunchi şi, auzind mustrarea lui Vodă, al cărui graiu răsună în tăcerea Curţii mişcate de dramatica privelişte: „N'aş fi gîndit, Staico, să văz una ca aceasta". Rugăciunile de iertare se ridică în zădar de la cei ce stau în genunchi. „Armaş", se aude iarăşi glasul nemilostiv al Domnului, „iea pre dumnealor de-i du în puşcărie, unde şi-au gătit, — că noi avem altă treabă: să bem astăzi." Şi sus începe

nunta, pe cînd temniţele de jos cuprind pe cei logodiţi de acum cu moartea.

Judecata se face, şi osînda se îndeplineşte. Cronicarul ne duce apoi de la spectacolul spînzurătorilor muntene la schimbarea de Domn din Moldova, care se desfăşură pe larg. Acuma, trec Turcii prin ţară şi, cu o cronologie nesigură, nelămurită, ni se pomenesc mişcări de armate şi fapte de războiu. O nuntă în casa Domnului, cu „jale de despărţire" la părinţi şi „veselia" de dincolo a domnescului cocon şi mire, Constantin-Vodă Duca.

Vin iarăşi ştiri despre războiul de la toate graniţele. Domnul e chemat să-şi întîmpine stăpînii. Dar mult mai pe larg decît toate acestea ni se vorbeşte de isprăvnicia autorului la Cladova, de „picioarele podului lui Traian Impăratul, ce au făcut preste Dunăre", de peştera de la Cerneţi, şi „mitutelele muşte veninate". Şi, fiindcă Banul Cornea face să se iea misiunea încredinţată lui Popescu şi colegului lui, Greceanu, ni se înfăţişează acesta într'o lumină de caricatură răzbunătoare. Vedem în împrejurări înjositoare pe acest puternic, *politic* „cu tot felul de neamuri, de limbi, mai vîrtos fiind cu Turcii". Un eunuc negru, încunjurat de o suită-l înspăimîntă. „Nimică alt n'au mai căutat, măcar un selam malichim de la musaip să auză; ci au încălecat pre cal şi au luat crîngul în cap; — Dumnezeu ştie cîte rascuri l-or fi lovit preste ochi. Au eşit cu puţintel suflet; alelalte ce au avut au lăsat tot la otac... Acest fel de isprăvnicie au făcut Banul Cornea Domnului ţerii; care să nu dea Dumnezeu să facă vre-un boiariu altul vre-odată ca acest lucru!"

Radu Logofătul, acum Clucer, se strămută în tabăra Domnului, şi ni se arată înaintea ochilor închinarea lui Vodă către Impăratul său. Brîncoveanu descalecă şi îngenunche, cînd Padişahul trece în strălucirea-i imperială. „Se pleca cu capul la pămînt; aşa-l învăţa cei de lîngă Impăratul." Şi daruri pornesc pentru masa Sultanului: poame, „pesmeţi cu apă de trandafir şi cu moscos făcuţi, şi struguri".

De la acest alaiu războinic sîntem duşi iarăşi în Divanul domnesc. Se judecă un boier care s'a îndulcit la strîngerea peste Olt a haraciului, o rudă a Domnului, Constantin Ştirbei. Il ştiu toţi „cam lung la unghii, din feliul Ştirbeştilor". As-

cultăm iarăşi pe Domn, vorbind „blînd şi răbduliv” către sluga necredincioasă. Apoi, cînd acesta tăgăduieşte fără ruşine şi se aduc hîrtiile zdrobitoare, pe care le ceteşte în auzul nostru cronicarul însuşi, ridicîndu-se „de unde şedea la Divan”, glasul domnesc se face aspru şi fără milă: „Te-am suduit într'o vreme şi te-am urgisit; să nu te văz în ochi... Să nu te văz în ochi, să te duci şi să nu te mai amesteci la ceva, că voiu să te spînzur”.

Acum se lasă iarăşi în sama cronicarilor de conace ca Radu Greceanu mărunţişurile zilnice de la Curtea munteană. Ne întoarcem în Moldova pentru a fi de faţă la schimbarea lui Constantin Duca prin Cantemiroglu cel mare, Antioh, la peţirea noului Domn, fără succes, pe lîngă Brîncoveanu, la nunta lui cu fata lui Dumitraşco Ceaurel, „o fată tînără şi frumoasă..., şi-i este Doamnă”.

E iarăşi rîndul afacerilor exterioare; se tratează pe larg, cum am văzut, despre afaceri polone şi ruseşti şi nu se uită nici cele din Ungaria şi de aiurea, cu care se amestecă povestirea unor evenimente din viaţa de familie a lui Vodă.

De aici înainte, Radu Popescu e un mazil, şi pentru multă vreme viaţa lui nu mai are niciun amestec cu afacerile publice. Cronica e deci mai grăbită, mai seacă. Prea puţin despre călătoria de la Adrianopol şi, după notarea întîmplărilor din Europa, o lămurire mai mare a celor petrecute la Prut în 1711. Ajungem în acest chip la căderea lui Brîncoveanu, şi această catastrofă, expusă cu îmbielşugare şi simţire, nu are nici ea caracterul de bogăţie colorată al unor episoade din prima parte a scrierii. Nota polemică predomneşte din ce în ce mai mult în paguba povestirii, şi acel care începuse ca un narator literar termină ca un luptător politic.

Ceia ce nu înseamnă că polemica politică lipseşte sau ura de familie nu se vădeşte şi în partea d'intăiu a letopiseţului lui Popescu. Acesta era fiul lui Hrizea, şi fiul Vistiernicului chinuit, despoiat şi ucis nu putea să uite că toate aceste nenorociri nedrepte veniseră de la Cantacuzini, de la Şerban-Vodă şi de la fraţii lui.

Pe „Şăităneşti” îi va urmări deci de la început, pe dînşii şi pe aliaţii lor, netrecînd cu vederea niciuna din greşelile, nici-

unul din păcatele lor, ci ţintuindu-i înaintea viitorimii de dînsele. Cu bucurie el ni arată pe teribilul Şerban uitat de toată lumea în mijlocul agitaţiei şi a bucuriei de Domn nou. Zace în palatul său, care e acum al altuia, „ca un om den cei proşti, numai cu muerea lui şi cu fetele lui". Micul lui fiu Iordachi e înlăturat de la moştenire, fiindcă „n'au vrut Dumnezeu şi tirăniile tătîne-său, ce făcuse boiarilor şi seracilor ţerii".

Pe Bălăceanu îl urăşte cu patimă, ca pe acela care represinta interesele dinastice şi îndreptarea politică spre creştini ale familiei mai de aproape a lui Şerban. Radu Popescu spune cu mulţămire că cererile partidului fură răspinse la Viena, acele cereri fără măsură, în care se cuprindea Domnia ereditară, stăpînirea peste Moldova, monarhie absolută şi dominaţia asupra unei părţi din Banat şi Ardeal, „unde sînt cetăţile acestea: Lugoşul, Caransebeş, Mehedia, Lipova, cu ţinutul Amlaşului, ca să fie de moşie cu privilegii de la Impărat, date neamului cantacuzinesc", pentru adăpost la nevoie. „Era", scrie el mulţămit, „cu cale să nu le priimească, că era împotriva dreptăţii creştineşti şi împotriva ţerii."

El nu găseşte niciun motiv binecuvîntat pentru oprirea lui Bălăceanu la Braşov, în loc să vie în ţară lîngă Domnul care nu-i făcuse nimic, şi pomeneşte numai zvonurile răspîndite în această privinţă. Umblînd după „mintea lui", pe care o credea mai bună decît a tuturora, el se înşală „ca un Bălăcean, că Bălăceanii totdeauna îşi întindea mintea după nişte păreri nebune, adecă după vitejii". Şi ca dovadă aduce pe Badea Bălăceanu, tatăl lui Aga Constantin, pe care Badea firea sa neastîmpărată îl duse pănă la crime ordinare [1].

Indemnat de duşmănia sa contra neamului lui Şerban şi tuturor lucrurilor ce erau în legătură cu dînsul, Popescu îşi iea sarcina de a arăta cît de zădarnică şi fantastică era alianţa cu Nemţii. El aminteşte puterea Turcilor, marele lor avînt de cucerire, prosperitatea Statului lor, puterea oştirii, care se poate ridica la o sută sau două sute de mii de oameni „cu un cuvînt". Arată cum nu se poate apăra contra lor o ţară lipsită de cetăţi şi întărituri. In asemenea împrejurări trebuie o bună pază cîrmuitorilor unei ţeri. „Că cel ce gîndeşte să-şi

[1] Cf., pentru crima aceasta, *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 389-90.

răscumpere patria lui din robia tiranească, întăiu trebuie să caute folosul cel de obşte, cum zic cei învăţaţi; de-acii să caute ale războiului şi ale biruinţii. Şi atuncia este fapta cea din săvîrşit încorunată.” Sînt, cum ştim, sfaturile pe care Brîncoveanu le auzi de la boierii săi şi îndreptăţirile pe care însuşi cronicarul nostru le dete lui Heissler la Braşov. Această linie de purtare opusă planurilor bălăceneşti o aprobă el şi atunci cînd aduce o politică de duplicitate, şi el ni înfăţişează cu laude pe Brîncoveanu „chivernisînd lucrul”, în 1689, „ca să nu viie primejdie pămîntului, arătîndu-se despre amîndouă părţile prieten”.

Cronicarul, citînd ironica spusă a Domnului către Heissler: „Jupîne Haisler, ţi-am adus oaspeţii cari ţi-am scris că-ţi voiu aduce; primeşte-i”, nu trece supt tăcere şi răspunsul injurios al generalului, cînd i se vorbia de robie: „Iar tu eşti rob de cînd te-au făcut tată-tău”; dar e evident că pentru dînsul bătălia de la Zîrneşti e o pedeapsă a lui Dumnezeu pentru represintanţii şi apărătorii nedreptăţii, şi cu o bucurie crudă el spune, despre Bălăceanu, mort de sabia păgînilor, că trupul „i-au rămas acolo”, pe cîmpul de luptă, „batjocura oamenilor”.

De aici înainte, mult timp nu se mai aude glasul de mustrare: un partid cantacuzinesc, care să se arăte, să lupte, nu mai există, nici în ţară, între boieri, nici peste graniţă, între pribegi. Pe de altă parte, pentru Brîncoveanu, care nu s'a ţinut niciodată de tradiţiile de guvern ale unchiului său Şerban, Radu Clucerul n'are decît sentimente de îndoită recunoştinţă: pentru că l-a ridicat întăiu în cariera de boier, pentru că l-a iertat pe urmă ca uneltitor contra Domniei. Din potrivă, la expunerea conspiraţiilor, certelor cu Domnii din Moldova, cronicarul e totdeauna de partea lui Constantin-Vodă. El apare mişcat de bucuria şi nenorocirile familiei, cînd se întîmplă a ni vorbi de ele.

Dar, cum am văzut, spre sfîrşitul Domniei lui Brîncoveanu, un nou partid cantacuzinesc se formă, supt fraţii Constantin Stolnicul şi Mihai Spătarul, pentru a readuce coroana în familie. Atunci, Radu Popescu începe iarăşi războiul contra neamului pe care-l urăşte şi, fiindcă acest neam atacă tronul lui Constantin-Vodă, el e adus să ieie apărarea acestuia.

La călătoria din 1703 la Adrianopol, cînd Brîncoveanu trebui să crească tributul cu 240 de pungi [1], nu se arată nicio nemulţămire pentru aceasta. După ce termină cu acest drum al Crucii, Popescu laudă din toată inima pe Domnul său, acoperit de toate trecătoarele daruri ale norocului: „Atîta era fericit, cît mi se pare că toate darurile norocului era asupra lui... In toate au avut noroc: bogat, frumos la chip, la stat; vorba lui frumoasă; cu minte mare; rude multe; fii, fete din destul, gineri, nurori; aşişderea cinste mare; şi în boiaria lui şi în Domnia ce au domnit nicio lipsă nu va fi avut. Şi acest Domn ar fi putut să zică cuvintele lui Solomon: că orice i-au pohtit inima lui, nu i-au lipsit". Acestea, termină, el, „şi ca acestea văzînd înaintea ochilor lui, numai se veselià".

Cronicarul ştie că Petru-cel-Mare a fost chemat la 1711 „cu multe rugăciuni, de Domnie şi de creştinii ce sînt supt mîna Turcilor", pentru a lua Ţarigradul şi a se face Impăratul creştinilor din Răsărit, dar se fereşte a vorbi mai limpede, amestecînd pe Brîncoveanu în această aventură pripită. „Feciorul lui Cantemir-Vodă", acela, da, s'a înţeles cu Muscalii şi a alergat la dînşii pentru mîntuire. Dar nu şi cumintele Brîncoveanu, om cu supţiri şi adînci socoteli. El a răspins cu statornicie toate ispitele: „Nu vrea să meargă nici spre o parte, nici spre alta, ca să nu i se întîmple vre-o greşală, măcar că mulţi îl îndemna să meargă la Moscali, iar el nici cum nu vrea; numai ce şedea la Urlaţi".

Trădătorul în Muntenia e numai unul dintre „Şeităneşti", Toma cel cu „nebună mîndrie", mînat de dorul Domniei, pe care — aşa spune şi Greceanu—nu-l vădise acum întăia oară, „sau de sfatul unchilor săi": Constantin şi Mihai. Dar socotelile i se încurcară generalului Toma al Măriei Sale Impărăteşti. Ţarul liberator *strigă la pace* şi se întoarse înapoi „cu această ruşine", iar Toma „Şeitănescul", al cărui rost în ţara sa se încheiase acum, ca şi al lui Dimitrie Cantemir în Moldova, „au rămas îngheţat şi ca un mort multă vreme", la vestea tratatului, care-i distrugea speranţele.

---

[1] Raportul veneţian din 23 Iunie 1703, — Hurmuzaki, IX[1], p. 399, No. 541,— socoate greşit adaosul la 120 de pungi pe lîngă suma veche de 273, ceia ce ar face împreună vre-o 500, cifra ce se admise apoi ca cifră normală.

Scriitorul trece la închegarea complotului între Constantin Stolnicul, fiii acestuia, Ștefan Spătarul și Radu Comisul, de o parte, Mihai Spătarul și ginerele lui, Dumitrașco Racoviță, pribeag la Brașov, de alta[1]. El înfierează pentru acest act de nerecunoștință pe Cantacuzini, „carii din felul lor era neodihniți și nemulțămitori tuturor Domnilor, că tuturor Domnilor s'au arătat cu vicleșug și cu răutate". El amintește mai departe sentimentele de iubire fiască pe care adesea ori, în auzul tuturora, le exprima Brîncoveanu pentru Stolnic[2] și viața lor veselă de oameni bogați, netulburați de nime, de care se bucurau mulțămită lui Brîncoveanu cel apăsat de griji și greutăți.

Mazilia, prinderea, închisoarea, moartea Domnului și familiei lui sînt zugrăvite cu o sinceră durere, de și fără tînguiri emfatice. Usurpatorul, ruda criminală, care ocupă Scaunul, Ștefan Cantacuzino, e tratat aspru: „om nestatornic în cuvinte și în fapte, și în jafuri fără cale și fără dreptate", glumeț, cinic, care iea fără mustrare de cuget cele ce nu i se cădea să le ieie.

Cantacuzinii au lepădat de la dînșii învinuirea că ar fi voit tronul și viața dușmanului lor mazil. Popescu vorbește de făgăduieli făcute lui Mihai Racoviță, și în Ardeal s'a și crezut în primul moment că fostul Domn moldovean a luat moștenirea Brîncoveanului[3]. Ștefan-Vodă pusese pe medicul Ferrati să scrie în provincia vecină astfel încît să se pară că Domnia i-a căzut năpaste[4]. El scrie la 26 Mart 1714 lui Hrisant Notara, vestindu-i în același timp numirea sa și compătimind pe Domnul căzut: „Numai unul Dumnezeu știe cît am plîns și ni-a pă-

---

[1] V. și mai sus. Pomelnicul de la Bisericani menționează dintre Cantacuzinii munteni pe Constantin, cu soțiile lui, Safta și Ilinca — v. *Operile*, pp. XXXII-III; Genealogia zice „Maria, de fel Moldoveancă"; ediția mea, p. 313 — și copiii, pe Șerban cu cele două Marii — a lui Leurdeanu și a lui Gheța —; pe Mihai, cu soțiile Marta, Teodora și copiii; *Uricariul*, XXIII, p. 361.

[2] V. mai sus.

[3] Așa credea, în April 1714, Stainville, care vedea în Ștefan Cantacuzino, îmbrăcat cu caftan de mandatariul Sultanului, un simplu ispravnic de Scaun; Hurmuzaki, IX[1], p. 531, No. 679.

[4] V. izvoarele mai sus.

rul rău pentru scoaterea aceasta a Inălţimii Sale"[1]. La 9 April, el protestă că n'a putut face nimic pentru a lua tronul: patroni la Poartă n'avea, corespondenţa, de la 1701 încoace, îi era oprită, banii lipsiau şi dări nouă nu s'au pus pe ţară, destul de sărăcită şi aşa prin faptele „bunului creştin" care căzuse gîndindu-se numai la binele şi la averea lui[2]. La 21, bătrînul Stolnic asigură pe patriarhul Hrisant că se va opri şi de acum înainte de la pîră, că „slujbaşii împărăteşti" au fost acei ce au dat de existenţa galbenilor bătuţi în Ardeal, că Turcii au fost mînaţi mai mult de invidie faţă de un tributar ce li se arăta asemenea „cu împăraţii şi craii"[3].

La 28 April, Vodă, întrebat mai cu de-amănuntul de acest corespondent al său, se apără cu căldură de orice amestec: „Aceasta cu adevărat îţi spunem că n'am avut în gînd niciodată, nici n'am cheltuit, — cum ştie Dumnezeu, — ca să-l scoatem sau să ne ridicăm noi"[4]. Dar în vara aceluiaşi an Constantin Stolnicul, principalul autor al schimbării, nu se poate opri să nu vorbească de starea proastă a ţerii, adusă de „vînătorii de comori zădarnice cari s'au dus de aici"[5]. E adevărat iarăşi că Ştefan a susţinut că de nenumărate ori a stăruit pe lîngă Turci pentru cruţarea vieţii „Brîncoveanului" şi a familiei lui, şi că, dacă-l apasă ceva pe acela, sînt propriile lui mărturisiri stoarse de chinuri[6]; e adevărat că a plîns în cuvinte călduroase peirea „celui vrednic de lacrimi" şi alor săi, rugîndu-se lui Dumnezeu să ierte pe „cei periţi"[7] de o moarte aşa de „neauzită"[8], dar chiar întrebările şi stăruinţile dese ale Patriarhului Dionisie şi lui Hrisant pe lîngă Ştefan şi Constantin ne fac să bănuim că aceste lacrimi erau falşe şi acele protestări mincinoase în parte.

In orice cas, pentru Popescu nu există îndoială că ucigaşii lui Brîncoveanu sînt Cantacuzinii, fiindu-i întărit acest lucru

---

[1] Legrand, *Épistolaire* grec, p. 110; Hurmuzaki, XIV.
[2] *Bis. ort.*, XVI, p. 290 şi urm.
[3] *Ibid.*, p. 297 şi urm.
[4] Legrand, *l. c.*, p. 112; Hurmuzaki, *l. c.* La acesta sînt a se raporta şi notele următoare.
[5] *Ibid.*, pp. 123-4.
[6] *Ibid.*, pp. 125-6.
[7] *Ibid.*, p. 132; *Bis. ort.*, *l. c.*, pp. 301-2.
[8] *Ibid.*

de „unii carii sînt vrednici de crezut". „I-au stins", scrie el aiurea, „casa, și pre dînsul, și pre feciorii lui."

Și nu numai că Ștefan a trimis pîrîși la Constantinopol contra predecesorului său, pentru a-i denunța mîncătoriile și relațiile trădătoare față de străinătate [1], dar au urmat și ei, învingătorii, aceiași cale, pe care la altul o desaprobaseră. Nu numai că s'au lăcomit la bani, dar au reluat legăturile cu creștinii: Nemți și Muscali, pentru a aprinde un războiu și a rămînea supt un Impărat de aceiași lege, „în veac stăpînitor țerii noastre și pămîntului nostru". Și trebuie să recunoaștem că așa a fost, cum nici nu putea fi altfel cîtă vreme era pe tron un Domn de țară, un Domn de neam mare, cu o întinsă și bogată familie, avînd un trecut și niște aspirații vrednice de numele ei, un Domn care n'avea de apărat interesele sale, ci și pe acelea, pentru el superioare, ale familiei și țerii sale. Ca și înainte, corespondența germană trecu prin Țara-Romănească, relațiile cele mai bune fură întreținute între agentul la Constantinopol al Domnului muntean, acum Răducanu, fratele lui Ștefan, și residentul imperial; Vodă consimți,—cerînd totuși a se opri trecerea pe la el a corespondenței—, chiar cînd se prevedea războiul, a da știri bune în Ardeal și a înșela pe Turci cu vești false [2].

După ce denunțase vinovăția, Radu Popescu își propusese să urmărească ispășirea ei de către „Șeitănești". El făgăduiește a ni spune „minunile" prin care-i bătu Dumnezeu, dar se credea că se oprește la cea d'intăiu, „îndrăcirea" Doamnei Păuna la Mănăstirea dintr'un Lemn, în ziua de Sîntă-Mărie [3]. Celelalte erau, cum vom vedea, întîmplările din 1716, mazilia acelui care mazilise și omorul acelui care omorîse. Dar singurul manuscript cunoscut pănă acum, acel care a servit pentru ediția din *Magazinul istoric* și s'a rătăcit de atuncea,

---

[1] Vezi-le acestea în Del Chiaro, și de acolo în „Evenimentele" lui Dimitrie Cantemir.

[2] Hurmuzaki, *Fragmente*, IV, pp. 85. 87-9. Cf. *Doc.*, VI, pp. 147-8, Nle. 74-5.

[3] Doamna era sora Grecenilor sau fiica unuia dintre dînșii; în această privință *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 561 (cf. ediția mea, p. 313) și Del Chiaro, p. 43, se contrazic. Domnul numește pe Barbu [Greceanu], cumnatul său; Legrand, *Épistolaire*, p. 147; Hurmuzaki, XIV.

nu mai cuprinde nimic despre evenimentele ce urmară nebunia Doamnei.

N'a fost cunoscut, multă vreme, un manuscript, care, dînd întăiu fragmentul ştiut al operei lui Constantin Cantacuzino, continuă cu corpul brîncovenesc neoficial, pe care îl întrerupe de la o bucată de vreme [1] pentru a urmà apoi Memoriile Popescului. Acestea, la rîndul lor, sînt continuate printr'o naraţiune duşmană lui Nicolae Mavrocordat, pe care o vom cerceta mai departe. Până la această naraţiune însă, şi de la locul unde ne părăseşte versiunea cunoscută, avem urmarea Memoriilor [2].

Cu toată minunea de la mănăstire, povesteşte mai departe Popescu, Cantacuzinii nu-şi recunosc „păcatul ce au făcut" şi nu se pocăiesc. Domnul nu înţelege înştiinţarea dumnezeiască: el vede în lovitura venită de sus o afacere de farmece: spînzură două „muieri de acelea" şi zideşte în chilie pe Olimpiada, soră cu mama Păunei, „lăsîndu-i numai o ferestrue, de-i da pe acolo pită şi apă".

Mai departe, pregătindu-şi pedeapsa prin covîrşirea nelegiuirilor, ei înşeală familia rămasă pe urma Brîncoveanului, o fac să adune din ruinele averii sale o sumă de răscumpărare de 80 de pungi, ce se dau Turcilor, şi apoi aduc trimiterea ei la Chiutaie, — amănunt care mai tărziu va fi trecut cu vederea în cronica oficială.

Carol al XII-lea străbătu Ţara-Românească pentru a se întoarce în Suedia. Radu Popescu i-a fost unul din *conaccii* sau mehmendari, şi în a doua operă a sa o va şi spune. Dar deocamdată el tace lucrul pentru a avea prilej să se plîngă de „cheltuiala făcută ţării cu merticele ce i se da", de reaua credinţă a lui Ştefan-Vodă, căruia i se iartă suma din tribut fără ca el să despăgubească pe cei ce suferiseră pagube [3].

---

[1] La cuvintele „au şăzut iar în Scaun"; v. resumatul în *Analele Ac. Rom.*, XXI, p. 322. Cf. Giurescu, *Contribuţiuni*, p. 120 şi urm.

[2] Aceasta se vede din asămănarea, şi pentru această parte, cu cronica oficială, de mai tărziu. Ms. poartă nl. 441 în Bibl. Ac. Rom.

[3] „Precum au fost", adauge el drastic, „şi c... t ce s'au dat la Impărăţie şi cu altele carele le-au luat cu jafuri." — Pentru „Radu Hrizea" în 1706, v. doc. 237/XII din Bibl. Ac. Rom.; de atunci Giurescu, *Contribuţiuni*, p. 58.

Radu Popescu a împlinit apoi o misiune în restabilirea hotarelor încălcate de Turcii brăileni ca răsbunare pentru că Toma Cantacuzino participase la stricăciunea cetăţii lor. „In cea după urmă au biruit boeri ţării cu dreptatea ce au avut, şi au luat hogetu de la cadiu, scrindu-să hotarele cele vechi, ca să fie iar pe acolea, şi carte au scris de au gonit şi pe subaş duprin sate".

In expunerea scurtă a expediţiei din Moreia, se insistă asupra neobişnuitului triumf pe care Sultanul porunci să-l facă Vizirului învingător, şi scriitorul găseşte cuvinte de mustrare pentru Veneţieni, cari atîta timp luaseră banii Grecilor supuşi din peninsulă şi acuma, cu toate laudele, nu se pricepeau să-i apere. „Şi Veneţienii au rămas ruşinaţi într'atîta vorbe ce au zis, că au atîta şi atîta galioane, corăbii şi altele, pline de oşti, şi cavaleri de Malta, şi, cînd au fost pe urmă, nici cum nu s'au iubit obrazul ca să dea ajutor ticăloşilor Greci, de la care într'atîţea ani luase mare sumă de bani, ci i-au lăsat făr' de ajutor, de s'au robit mulţime de creştini pravoslavnici". Căderea sprijinului turcesc al lui Ştefan Cantacuzino, Paşa de la Bender, e povestită cum se află şi în cronica oficială. Dar încă de la început se dă şi o altă explicaţie a maziliei Domnului: aceia că nu era „drept Impărăţiei". O a treia, pe care o ştim numai aici şi pe care Popescu, cu toată aplecarea sa de a înegri pe Cantacuzini, a părăsit-o mai tîrziu, e dorinţa lui Mihai Spătarul de a fi şi el Domn; sînt intrigile acestuia şi ale Racoviţeştilor: „Fiind neodihnit om şi amestecător de Domni, au început a umbla cu scrisori la cuscră-său Mihaiu-Vod, prin mijlocul ginere-său Dumitraşco Hatman[ul]..., îndemnîndu-l ca să nevoiască în tot chipul să făgăduiască în tot chipul Turcilor bani ca să-i dea Domnia Ţării-Româneşti. Şi au şi umblat destul, dar, unde nu va Dumnezeu, oamenii încă nu pot."

Urmează sosirea lui Iusuf-Aga cu mazilia, încercarea lui Mihai Spătarul de a fugi la Nemţi, cînd aude de Domnia lui Nicolae Mavrocordat, şi întoarcerea lui îndărăt de plăieşii de la graniţă, sosirea în sfîrşit a noului Voevod, „cu mare pompă, primind pe toţi cu dragoste".

Aici, cu instalarea lui Mavrocordat, se sfîrşesc Memoriile lui Popescu. Restul e scris într'un spirit prea duşmănos faţă de

Nicolae-Vodă, care făcuse numai bine lui Radu Popescu, pentru ca să i-l putem atribui. Il vom studia deci la continuările marilor cronici muntene[1].

Cum era, această cronică nu putea să fie primită și din alte pricini decît caracterul prea personal, legătura prea evidentă de o personalitate politică ce nu era a unui Domn, caracterul disproporționat, fragmentar al expunerii. Contra criticii Cantacuzinilor n'avea nimic de zis Domnul grec: în sîngele lor i se stabilise tronul. Dar el ar fi vrut să se înfățișeze astfel ca Domnia străină să fie pe deplin îndreptățită, ar fi dorit să se generaliseze lipsuri și defecte pe care Popescu le atribuia întăiu unei singure familii, aceleia cu care era în dușmănie neamul său. Brîncoveanu trebuia să apară într'o lumină rea, trădarea și lăcomia să-i fie și lui scoase la iveală. Amintirile bune ale stăpînirii prin pămînteni, prin „Domni din pămînt", cum zicea Popescu, trebuiau distruse pentru a ispiti la oposiție pe boierii munteni.

Partea întăia a cronicii lui Radu Popescu se elimina astfel prin felul cum era lucrată și prin faptele pe care le cuprindea. Partea a doua nu fu exclusă cu desăvîrșire, dar i se impuse cronicarului să-și revadă opera de la 1699 înainte, s'o prefacă de la un capăt la altul.

Radu Vornicul nu era omul care să refuse a se întoarce asupra sentimentelor ce manifestase și judecăților ce apucase a enunța. Pentru moment, era credinciosul boier al Domnului grec. Și el consimți, fără a sta mult pe gînduri, să îndeplinească și în scris schimbarea la față pe care o făcuse altă dată în faptă[2].

Bucata remaniată a cronicii lui Radu Popescu se întinde asupra anilor 1699—1716 din corpul oficial. Să vedem în amănunte cum s'a făcut schimbarea.

Sînt părți reproduse pe de-a 'ntregul: expunerea vieții de petreceri pe care o ducea Brîncoveanu, călătoria de la Adrianopol, cu efectele ei, cea mai mare parte din amănuntele des-

---

[1] Ms. e scris de Ioniță Șoimescu, Logofătul lui Scarlat Drăgănescu, biv Vel Stolnic, ispravnic de Muscel, — la 4 Octombre 1792.

[2] Memoriile sînt publicate în *Magazinul istoric*, V. —Cf. *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 361 și urm. Tesa lui Giurescu, în *Contribuțiuni*, p. 76 și urm.

pre căderea Domnului, nebunia Doamnei Păuna. Se înlătură totdeauna lucrurile care privesc afacerile străine, cu toate că, mai târziu, Popescu va acorda iarăşi un loc, covîrşitor adesea, evenimentelor petrecute peste hotare, în a doua Domnie a lui Nicolae Mavrocordat. Se lasă la o parte iarăşi unele ştiri ce priviau numai familia Brîncoveanului sau numai resentimentele personale ale scriitorului, — ca vinovăţia Banului Cornea în chemarea Domnului la Adrianopol.

In schimb se adauge transiţia faţă de Greceanu, o transiţie silită şi destul de nedibace [1]. Se schimbă în sfîrşit şi se adauge o mulţime de fapte şi de aprecieri, care dau întregii lucrări o coloare nouă.

La noul haraciu, crescut în 1703, Radu exprimă data aceasta o jale pentru ţară, de care fusese străin cînd scria întăiaşi dată cronica acestor întîmplări: „Haraciu care nu putea să rîdice [ţara], ci era totdeauna în casne şi în vaete şi în lacrămi pentru greul care le venise". Şi, mai mult decît această nouă sarcină fiscală faţă de Turci, Domnul întors „s'au făcut mai rău, mai cumplit; împrumutări au pus pe boieri, pre mănăstiri, biruri mari pre săraca ţară, — cît n'avea putere să le îndeplinească, ci se văita şi blestema".

In adevăr, observă cronicarul oficial, pentru atîtea jertfe băneşti Brîncoveanu căpătase Domnia pe viaţă, dar în curînd el începu să aibă noi temeri din causa nestatorniciei turceşti. Atunci, — ceia ce nu ni spusese acelaşi scriitor înainte, în cealaltă operă a sa—, el întră în legături cu Ţarul, „se ajunse cu Muscalii în vorbă", chemîndu-i asupra principatelor, „ca să fie supt stăpînirea lor; şi s'au cerut şi hrisoave, făcîndu-se şi pe dînsul şi pe feciorii lui cnezi de Moscovia, şi le-au dat". Li oferi provisii, ajutor de oameni, bani, şi chemă astfel, el, nu Dimitrie Cantemir, nenorocirea asupra ţerilor romîne. „Prin multe rugăciuni şi îndemnări ce făcea Constantin-Vodă, s'au pornit Ţarul cu oşti, de au venit asupra Turcilor."

Dar această purtare trădătoare faţă de Turci devine şi mai condamnabilă prin aceia că nici Ruşii măcar nu sînt serviţi

---

[1] „Trecînd şi aceste întristări ce venise lui Constantin-Vodă, văzînd că s'au dres lucrurile despre Poartă, să nu mai aibă grijă de mazilie, se bucura, se veselea şi se lăţea în Domnie."

cu sinceritate. In lagărul său de la Urlați, Constantin-Vodă așteaptă împrejurările, gata să se dea de partea celui mai puternic sau mai norocos. Turcilor li dăduse bani pentru a nu se luptà: vre-o trei sute de pungi; Rușilor li trimete, prin bună înțelegere cu acesta, pe „Toma Spătariul Cantacuzinul", care nu mai apare deci ca un nerecunoscător față de Brîncoveanu, un vînzător al Domnului său, ca în cea d'intăiu redacție, ci ca un complice al lui. „Avea două socoteli": a-și face merite față cu Rușii, fără a strica situația sa la Poartă. Tot profitul și niciun risc; o politică mult lăudată, — cînd izbutește.

Aceasta nu izbuti decît pentru moment. Prietenii creștini și stăpînii păgîni vedeau de o potrivă de bine cu cine aveau a face. Trimișii ruși la Constantinopol denunță Turcilor legăturile, prin scrisori și soli, ale lui Brîncoveanu cu Țarul. Mazilia nu fu zăbovită decît de teamă că bogata pradă să nu dispară.

Acum intervin Cantacuzinii, mai maltratați decît înainte, „Șaitanici-Ogularii, feciorii Dracului". De alianța lor, în această luptă de desrădăcinare, cu Racoviteștii nu se vorbește nimic aici — Mihai Racoviță domnià acum în Moldova și se afla în bune relații cu vecinul său muntean—; ca „organ" al intrigilor nu mai figurează Mihai-Vodă, ci un Constantin Diichiti, Vătav de aprozi, care duce arzurile de pîră. Aceste pîri aduseră mazilia neașteptată, fulgerătoare [1].

Aici nu ni se mai vorbește, pentru a nu mișca prin contrastul între nuntă și nenorocire, de pregătirile pentru căsătoria lui Răducanu, fiul Domnului, cu fata lui Antioh-Vodă, care era la Constantinopol. Dar se explică prin aceia că trupele erau la disposiția Spătarului, și acesta era Ștefan Cantacuzino, lipsa oricărui gînd de împotrivire. Nu se mai dau numele boierilor cari merseră noaptea la capugiu pentru a cere ca Domn pe Ștefan și a înscena ceremonia numirii lui: „părintele Vlădica", răul Antim, al cărui nume nu putea să-l audă cu plăcere Ni-

---

[1] Ea veni în momente de mare durere pentru familia Brîncovenilor, așa de fericită până acum. Domnița Stanca muri la 15 Mart st. v. 1714: „Dumnezeu a dat, Dumnezeu a luat, și, cum i-a fost voia, așa a făcut", scrie bătrînul Domn, două zile după această lovitură, lui Hrisant; Legrand, *Épistolaire grec*, pp. 109-10; Hurmuzaki, XIV.

colae Mavrocordat, episcopul de Rîmnic, Mihai Cantacuzino, mort şi el de atunce, Banul Ştirbei, Şerban Brezoianu, poate cel jertfit în 1716. Se insistă mai mult asupra strîngerii de către Turci a averii lui Brîncoveanu, strîngere pe care o descrie cu energie Constantin Stolnicul, în scrisoarea sa din 26 Iulie 1714: „Afară de alte mari chieltueli ce s'au urmat, oamenii Impăratului au pus la socoteală orice cap de vită al lui Constantin-Vodă, vinurile şi toate lucrurile..., până şi fasolele; şi, să nu rîzi în adevăr, le-au preţuit şi pe acelea cum au putut"[1].

Se afirmă, data aceasta, cu insulte pentru Cantacuzini, vinovăţia lor în jertfirea familiei şi persoanei lui Brîncoveanu. Ar fi lucrat pentru a duce lucrurile la acest sfîrşit sîngeros „spurcatul Ştefan-Vodă", dar, mai ales, tatăl lui, „hoţul acel bătrîn, tată-său, Constantin Stolnicul, ştiind toate tainele nepotă-său Constantin-Vodă, pentru că le spunea toate, avîndu-l, nu ca pre un unchiu, ci ca pre un tată"; el ar fi dat însuşi în mîna Imbrohorului pentru a fi duse la Constantinopol scrisorile de trădare ale Brîncoveanului şi diplomele lui din creştinătate[2]. Astfel „acel rău bătrîn", care fusese însă bolnav de moarte tocmai pe această vreme şi rămăsese „cu oarecare urme de boală şi, ca un bătrîn, cu oareşice slăbiciune"[3], ar fi pus la cale măcelul din ziua Sîntămăriei din Argust al anului 1714.

Caracterisînd acum pe Domnul ucis, Radu Popescu nu mai crede că trebuie să reediteze laudele fără reserve de odinioară, ci le tempereazǎ, amestecîndu-le apoi şi cu multe şi aspre mustrări. A fost, scrie el acuma, un principe „fericit", de sigur, dar nu un Domn „lăudat". „Sănătos, întreg, casă întreagă, fii şi fete mulţi, avuţii prea multe, case, palaturi, sate, vii, heleşteae, Domnie îndelungată şi altele ca acestea, care nu i-au lipsit nimica de care ochii lui au pohtit[4]." Ceia

[1] Legrand, *Épistolaire grec*, p. 124; Hurmuzaki, XIV, O altă scrisoare a Stolnicului cu ştiri asupra afacerilor suedese, purtînd data de 8 April 1713, *ibid.*, pp. 94-5; Hurmuzaki, XIV.

[2] Dar ni se spune într'un raport contemporan, în Hurmuzaki, că Domnul le ţinea pe acestea la Braşov.

[3] Scrisoarea lui Ştefan-Vodă către Hrisant, 18 April 1714, în Legrand, *Épistolaire grec*, p. 113; Hurmuzaki, XIV.

[4] P. 28.

ce nu l-a împiedecat de a face „multe rele", de a se arăta lacom peste măsură, de a strica vechile obiceiuri, de a reduce la starea de „podani" pe moşiile sale şi ale Cantacuzinilor acea clasă de slujitori care odinioară strîngea singură haraciul. Dintre „altele nenumărate" greşeli ale lui şi fapte rele, cronicarul mai menţionează odată creşterea, mai mult ca îndoirea, tributului, „de au rămas un blestem, de blestemă săracii şi vor să blesteme în veci".

Trecînd la Ştefan Cantacuzino, găsim îndată partea nouă din cronica oficială.

Natural că această parte nouă e scrisă în acelaşi spirit în care a fost executată preschimbarea părţii mai vechi. După nebunia Doamnei, care se poate pune la îndoială cu dreptate[1], se menţionează bănuielile ce căzură pentru aceasta asupra mătuşei ei, „sora mîne-sii", Olimpiada, care fu zidită în chilie, iar două călugăriţi spînzurate pentru că ar fi adus această „îndrăcire".

Cronicarul continuă cu notiţele cunoscute despre evenimentele mai importante din această scurtă Domnie: trecerea lui Carol al XII-lea [2], expediţia din Moreia, cererile făcute ţerii pentru dînsa, uciderea lui Rechiab-Imbrohor, patronul lui Ştefan-Vodă, care, perind la Bender, unde ajunsese Paşă, iea cu sine şi „nădejdea" Domnului.

La 9 Ianuar st. v., 1716 sosi iarăşi la Bucureşti, pentru a doua oară înainte-mergător al morţii, capugiul mazililor. Fuga era imposibilă în iarna grea şi cu hotărîrea locuitorilor de a nu-şi pregăti, dînd drumul celui urgisit de Impărăţie, o robie de la Tatari. Popescu pretinde că Stolnicul încercă să cîştige pe Trimisul turcesc mărturisind că el a otrăvit doi fraţi

---

[1] V. *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 380, nota 1. Afară de izvoarele arătate acolo, mai vezi Cipariu, *Archivu*, pp. 515-6: recomandaţia acordată ei de Papa, care arată în ce chip a scăpat ea în străinătate şi aminteşte şi serviciile pe care Constantin Stolnicul le-a făcut Imperiului. La 1717, ea şi fiul ei Radu scriu către „cavalerul Emanuel" pentru a cere intervenţia lui pe lîngă Papă; *Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi*, V, p. 549. Cf. şi Hurmuzaki, IX[1], p. 542 şi urm.; Memoriile lui Dadich în Gatterer, *Allgem. Bibl.*, XIII.

[2] Pe care o descrie şi Domnul într'o scrisoare a sa, tipărită în Legrand, *Épistolaire grec*, pp. 135-7, No. 92; Hurmuzaki, XIV.

cari-l incomodau: Șerban-Vodă și Iordachi, și el se razimă pentru această destăinuire pe autoritatea lui Ienachi Mavrocordat, care ar fi auzit povestindu-se lucrul la Poartă de acel care-l primise din gura chiar a lui Constantin.

Era sfîrșitul puterii Cantacuzinilor. Popescu-i urmărește înainte cu ura sa, care era și de porunceală. „Tot omul să crează", proclamă el acuma, că adevărat era zvonul răspîndit în 1688 despre causa morții lui Șerban-Vodă. Asemenea cu tatăl la răutăți era și domnescul fiu, cum știe scriitorul din experiență[1]: nestatornic, mincinos, supus sfaturilor nebunei sale Doamne, lacom la dări și „împrumuturi". De și rugat de noul Domn, Nicolae Mavrocordat, să rămîie, bătrînul Stolnic nu voiește să stea în țară „ca un boier bătrîn" și „un părinte" al noului ocîrmuitor, ci se duce la Poartă, cu gîndul să-și mîntuie fiul, iar, în adevăr, pentru ca să se piardă împreună cu dînsul. Un alt Cantacuzino, Mihai, e făcut ispravnic, fuge spre Ardeal, e adus înapoi de vameșii de Cîmpulung și rămîne Caimacam până la venirea lui Mavrocordat. Acesta, sosind, îl „cinstește ca pe un părinte", dar el nu poate fi scăpat, cum nu poate nici ginerele Stolnicului, Radu Dudescu. In zădar stărui, ni spune Popescu, omenosul și milostivul Domn, în zădar oferi până la douăzeci de pungi pentru viața celui din urmă, care era „om tînăr și cu coconi mici". „Cumplitul Vezir", „omul rău și cumplit" ce era Alì-Pașa[2], nu se lăsă înduplecat de nimic. El împlini asupra familiei acoperite de păcate, asupra „viclenilor Impăratului, prințipi de Imperiu și cnezi de Moscovia", hotărîrea lui Dumnezeu.

Cu acești dușmani ai Domnului său a mîntuit Radu Popescu, dar în curînd vin alții la rînd. Războiul turco-german începuse, și succesele Nemților dădură speranțe acelora dintre boierii munteni cari rîvniau o mai mare influență, cinste împărătească pentru sine, iar pentru țară un traiu mai civilisat supt stăpînirea creștină, pe care o vedeau de o samă de timp funcționînd în Ardeal și o apreciau. Mitropolitul Antim, Grigore Băleanu, un Golescu, Brăiloii: Barbu și călugărul,

---

[1] „Noi cu ochii noștri le-am văzut și cu mînile noastre le-am pipăit." „A trăit cu el și a vorbit cu el", spune Popescu mai departe.

[2] Pe care totuși îl laudă, cum am văzut, cronicarul al doilea moldovean al lui Nicolae-Vodă.

Obedenii, Bengeştii, Bujorenii, boierimea de peste Olt, în genere, formară planul de a chema pe Germani şi de a prinde, cu ajutorul „cătanelor", pe Domnul Turcilor. Descriind viaţa lui Radu Popescu, am văzut cum s'a realisat acest plan.

Dar până atunci unii dintre adversarii stăpînirii păgîne îşi plătiră cu viaţa intrigile de care se făcuse vinovaţi.

Venind pe tronul muntean, Nicolae-Vodă primi felicitările comandantului imperial al Ardealului şi-i răspunse oferindu-se a ajuta pe Germani şi chiar a trece la dînşii. Aceste propuneri, venind din partea unui om cu trecutul şi sentimentele lui Mavrocordat, fură considerate ca „eine griechische Finesse", şi nimeni nu le discută [1]. De altmintrelea, Domnul se asigura de bani, pe căi de confiscare şi „împrumuturi", se zice, şi aduna Turci în jurul său. In Septembre, cîţiva Nemţi trecură pe la Turnu-Roşu, şi îndată conspiratorii răspîndiră zvonul că ei ar fi ajuns la Piteşti. Mavrocordat se retrase, părăsit fiind de Turci, cari-l găsiau „un Grec prost", la Giurgiu. De aici Antim plecă, fără a i se fi dat voie, şi încercă în zădar la Bucureşti o mişcare în favoarea Imperialilor. Nefiind forţe reale pe care să se sprijine, încercarea nu reuşi. Furios că a fost înşelat şi umilit, Nicolae-Vodă găsi înainte pe unul dintre cei bănuiţi că se înţeleg cu duşmanul: Brezoianu. Intrebîndu-l scurt: „Unde ai fost", el dădu ordine să se taie acest boier. Un Bălăceanu fu executat imediat; predicatorul Curţii, încă din vremea lui Brîncoveanu, preotul Ioan Abrami, o soră a lui beizadeà Gheorghe Cantacuzino, pe care-l aşteptau boierii ca Domn, doi fraţi ai lui Barbu Brăiloiu, soţia lui Brezoianu şi fratele ei [2], mai mulţi alţi boieri şi negustori fură aruncaţi în temniţă. In sfîrşit Mitropolitul Antim pierdu demnitatea sa arhipăstorească şi, căpătîndu-se contra lui un decret al Patriarhului, Domnul îl porni către un loc de exil, la care nu ajunse niciodată, fiind omorît pe cale.

Acestea le ştim din Del Chiaro, din Vanderbech şi din documente contemporane [3], dar Radu Popescu, un meşter linguşitor şi un om foarte discret asupra slăbiciunilor patronului

---

1 Hurmuzaki, VI, p. 150, No. 77; cf. *Fragmente*, III, p. 90.

2 Fiii fugiseră la moşie. Cf. Vanderbech, în Engel, *o. c.*, II, p. 12; *Doc. Cant.*, p. 182 şi urm.

3 Hurmuzaki, VI, p. 160 şi urm.

său, nu e acela care să ne lămurească mai mult. De la dînsul înţelegem lucrurile cam aşa: „Cătanele” vin şi pradă Oltenia, „în pămîntul acesta Mehedinţi”[1]. „Vicleni” dintre boierii ţerii se unesc cu dînşii, oameni răi, despre cari poate scrie, ca despre Golescu: „Dracului dă-i fum de tămîie cît de mult, el rămîne în firea lui tot drac; aşa şi Golescu”[2], sau despre Barbu Brăiloiu: „tălhariul cel mare Barbul Sărdariul”[3]. Ei se înţeleg între sine, trimit o deputaţie la Sibiiu, care, ducîndu-se să ceară un „gubernator”, se întoarce „ca nişte cîini, cu coada între picioare”. Totuşi la urmă biruinţa e acestora, a „spurcaţilor de boiari”, a „tălharilor”, a „nebunilor” şi a „cîinilor obraznici”, cari aduc prinderea lui Nicolae-Vodă [4].

In locul Domnului căzut prin trădare în mînile duşmanilor, Turcii pun pe fratele lui, pe Ioan-Vodă, frumosul şi bunul Ioan-Vodă Mavrocordat, pentru care toţi cei ce l-au cunoscut au numai laude[5]. Domnia acestuia n'a fost recunoscută de partidul nemţesc dintre boieri, de refugiaţii din Ardeal, cari, ca şi patronii lor, văzură în Ienachi-Vodă numai un „caimacam”, un „pretendent” şi continuară a stărui, neastîmpărată „cetişoară”, pentru anexare şi guvernul lui Gheorghe Cantacuzino. Pe de altă parte, Nicolae vedea cu multă nemulţămire pe acest frate care-i primise moştenirea fără nicio părere de rău şi fără nicio întrebare.

Deci Popescu urmează a prigoni pe adversarii lui Nicolae Mavrocordat, cărora li pune în samă pierderea Olteniei la încheiarea păcii. „Au sfătut de pagubă şi ţării noastre, că, fiind ţara de peste Olt coprinsă, au rămas în stăpînirea Nemţilor şi nu s'au putut scoate”, de răul lor. Dar despre buna ocîrmuire a lui Ioan-Vodă, despre rechemarea pribegilor[6], despre silinţile lui la pace pentru a păstra pămîntul ţerii, des-

---

1 P. 47.

2 P. 56.

3 P. 58.

4 P. 57 şi urm. Cf. Hurmuzaki, *Fragmente*, III, pp. 110-1 şi Del Chiaro, *l. c.*

5 V. şi Hurmuzaki, *Fragmente*, IV, p. 110; *Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi*, VII, pp. 511-2; Cantemir, *Ist. imp. otoman*, p. 591, nota 13.

6 Intre cari Maria, Doamna lui Brîncoveanu, pentru care v. *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 261-2; Dadich, *l. c.*, şi Cipariu, *Archivu*, pp. 514-5, an. 1726.

pre toate aceste lucruri, el nu ştie nimic, precum nu ştiuse nici de omorurile şi întemniţările boierilor în 1716. Aducerea aminte şi uitarea lui Radu Popescu erau dintre acelea care ajută cariera politică a unui istoric contemporan.

Apoi, Ioan murind, Nicolae se întoarce în Scaun. Expunînd a doua Domnie a acestuia, Radu Popescu îi biciueşte mai departe duşmanii, cari sînt acum stăpînii de dincolo de Olt. Nemţii au „rînduit", ni spune el, insultător, „pre un Gheorghie beizadeà ca să se cheme Ban Craiovei, iar nu Domn sau gubernator — din cal l-au făcut măgar—, şi au rînduit şi patru consiliari din boiarii cei mai de jos, să fie lîngă beizadeà Gheorghe" [1]. Şi el adauge, tot atît de batjocuritor: „Au cercat cămila să-i puie cerceii la urechi, şi i le-au tăiat [2]".

Pedeapsa dumnezeiască atinge neapărat pe toţi acei cari au făcut rău Domnului. Barbu Brăiloiu, ni spune cu multă filantropie cronicarul, „au crepat şi s'au dus la dracul"[3], şi Radu nu lipseşte a ni atrage atenţia, în eleganta sa cronică de Curte, asupra unor minunaţi „vermi albi, cu capetele negre", cari apărură pentru a da un caracter mai cumplit morţii acestui om blăstămat. De o „moarte groaznică" muri şi generalul ardelean Stainville[4]. Dimitrie Cantemir moare „ca un om de nimica", iar Toma Cantacuzino între străini. Cînd Mihai Racoviţă cere Domnia munteană, Popescu înseamnă cu îngrijire răspunsul ce i se dete de Turci, că „şi Domnia din Moldova este mult pentru obrazul lui, necum a Ţerii-Româneşti"[5]. Şi, mai departe, cînd fratele lui Mihai-Vodă, Dumitraşco Hatmanul, ginerele lui Mihai Cantacuzino, fuge la Tatari, cronicarul nostru se tînguieşte: „Ah de nesimţirea

---

1 Unul dintre aceştia era Nicolae de Porta, care a scris un memoriu despre Ţara-Românească pe timpul războiului terminat în 1699 şi a jucat un rol puţin onorabil în administraţia Olteniei. V. *Buletinul societăţii geografice* pe 1900. Mai v., pentru dînsul, Hurmuzaki, *Fragmente,* IV, pp. 88 n. y, 118 n. k, 116 n. g. Ştefan Cantacuzino îi dădu în 1714 sarcina de a traduce o carte latinească în greceşte, dar se îmbolnăvi, „săracul", în mijlocul lucrului; Legrand, *Épistolaire grec,* pp. 121-2; Hurmuzaki, XIV.

2 P. 107.

3 P. 109.

4 P. 110.

5 Pp. 144-5.

și nesocoteala unor fel de oameni", și îndată, după obiceiul său, ni amintește și felul de moarte pedepsitoare ce a avut: de „cataroiu"[1].

Restul cronicii e umplut de lămuriri asupra afacerilor din străinătate, dar mai ales de laudele lui Vodă, cu care începe Domnia și pe care Radu le amestecă într'una, cu dibăcie, în narațiunea sa.

Intr'o prefață care figurează numai în manuscrisele care nu dau întreaga compilație, ci numai partea ce privește pe Nicolae-Vodă[2], „Radul Popescul Vel Dvornic" se adresează „stăpînului său", mulțămindu-i pentru marile faceri de bine, pe care nu e în stare să le răsplătească. Era „căzut de împinsături și de împiedecături", și mîna ajutătoare a Domnului, tinzîndu-se spre dînsul, l-a ridicat și l-a dus către mărire. Poate el răsplăti cu „picătura de apă" a vredniciei sale „noianul de apă mare" al milostivirii domnești? „Ci dară", urmează el, „pentru ca să nu mă arăt iarăș cu totul nemulțămitoriu, puțintică osteneală am făcut de-am izvodit istoriile Domnilor și altora a Țării-Rumânești până la fericita a doao Domnie a Măriei Tale, puind și ale altora fapte ce s'au întîmplat în părțile din prejurul nostru, căte am putut coprinde și din Evropa și den Asia, vreadnice fiind de auzit"[3]. Din capul locului, Radu Popescu ni presintă spița neamului eroului său, cu tendința de a ne face să vedem în el — ceia ce era după mamă, prin Lăpușneni, — un strănepot al lui Alexandru-cel-Bun. După „Vița prea-luminatului neam al prea-înălțatului și milostivului Domn Io Nicolae Alexandru Voevod, prea-bunul stăpîn Țerii-Romănești, care se trage din Alexandru-Vodă cel numit Bun și Mare din țara Moldovei"[4], ni se a-

---

[1] P. 165.

[2] Așa mss., citate și înainte, cu n-le 58 și 1299 din Bibl. Ac. Rom., în care se află și letopisețul lui Axintie Uricariul. Prefața a fost tipărită de Gr. G. Tocilescu, în studiul său despre Cronicile romîne, p. 281. Reprodusă acum în Giurescu, *Contribuțiuni*, pp. 101-2.

[3] Iar titlul acestui fragment al cronicii e în ms.: „Domnia Măriei Sale lui Nicolae-Vodă din Țara-Romănească, fiul prea-slăvitului Alexandru, sfeatnic de taină al putearnicii Impărății a Otomanilor; leat 7224".

[4] P. 39. Pe Alexandru Mavrocordat îl lăudase încă din Memoriile

firmă că numirea lui în Țara-Romănească s'a făcut fără nicio silință, fără nicio dare de bani, fără nicio uneltire, „din bună voia Impăratului, fără nicio rugare sau mijlocire de spre partea Măriei Sale; fiind credincios Impărăției"[1].

El vine să domnească foarte puțin timp în data aceasta. Adevăratele lui sentimente și bunele lui însușiri se arată în lunga și pașnica Domnie a doua, pe care cineva n'ar putea-o lăuda în destul, crede Popescu. Cel puțin el nu-și simte puteri pentru o sarcină atît de grea și pentru un scop așa de înalt. „A pomeni toate bunătățile pre deplin cîte avea Domnul, nu mă lasă obiceiul istoriei, pentru ca să nu dau bănuială de colachie, care rumănește se chiamă ciocoinicie. Drept aceia cu tăcere le trec; numai atîta zic, că toate faptele îi era cu dreptate și nici cum nu suferia să se facă cuiva strîmbătate, din fire fiind iubitoriu de dreptate, milostiv, lesne iertător și cu frica lui Dumnezeu. Care acestea toate văzîndu-le însumi cu ochii, de le voiu trece cu tăcerea, pietrile vor striga[2]." Popescu înșiră între binefacerile ce se revarsă asupra țerii sale: scoaterea Turcilor Brăilei și Silistrei din pămînturile pe care le ocupaseră, aducerea momentană a tributului la vechea sumă de înaintea adaosului din 1703, cercetarea Sămilor Vistieriei, care se resimția de administrația neexperientului Ioan-Vodă: „tînăr și nepedepsit întru obiceiurile și orînduielile țării", „buna lui chiverniseală" cu prilejul răscoalei Tatarilor.

El nu uită să noteze evenimentele petrecute în casa sau la Curtea Domnului: întîmplările din familie și visitele. Astfel plînge moartea lui beizadeà Scarlat, învățatul fiul al Domnului[3], precum, la întăia Domnie, plînsese moartea Doamnei

---

sale. Astfel, la căsătoria Domniței Stanca, el spune că între Exaporit și Brîncoveanu „mai multă dragoste s'au întărit decît era mai nainte", iar la pacea de la Carlovăț îl arată că „întru toate învățat și ințelept și practic", eclipsînd cu totul pe Reis-Efendi, viitorul Vizir și atunci colegul său, fiind acesta „om prost și neînvățat".

[1] Reproduce și firmanul: „Cunoscînd pe Nicolae-Vodă credincios Impărăției lui și au chivernisit bine raiaua Moldovei, l-au dăruit cu Domnia Munteniei"; p. 41.

[2] P. 147.

[3] V. Scrisori de ale lui în Legrand, *Épistolaire grec;* Hurmuzaki, XIV.

Pulcheria[1], face panegiricul Patriarhului Atanasie, mort în țară: „om dumnezeesc, bun, blînd, smerit, ferindu-se de toate relele, — atît cît întrecea întru bunătăți pe toți cei ce i-am văzut în vieața noastră”[2], descrie sfințirea Văcăreștilor, din care Mavrocordat făcu ceia ce făcuse Brîncoveanu din Hurezi și Cantacuzinii din Mărgineni: o operă de artă și un deposit de scumpe cărți și manuscripte[3], nunta fratelui Doamnei cu o fată a Marelui-Stolnic Barbu Greceanu, a lui Constantin beizadeà cu Smărăndița, fata lui Radu Cantacuzino[4], venirea lui Hrisant de Ierusalim, care și oficiè cu această ocasie: „Aicia, cititoriule, te las ca singur să socotești, un Domn prea-înțelept și învățat și cu un sfînt Patriarh ca acela, înțelept și prea-învățat, împreunîndu-se unul cu altul, de nu era cu mare minune la toți cei ce privia și le auzia voroava lor. Și, măcar că am fost de față, văzînd cu ochii și auzind cu urechile prea-înțelepte cuvintele lor, iar mintea a mă ajunge ca să le scriu pe larg, nu este cu putință, și cu tăcerea contenesc, și săvîrșesc venirea și priimința de către Domn a Prea-Fericirii Salè”[5].

„Viind la vreme de bătrîneță și de slăbiciune”, Radu Popescu lăsase Vornicia cea Mare, o grea dregătorie, și Domnul o dăduse lui Iordachi Crețulescu, în anul al cincilea al Domniei sale, 1722-3. Fostul Vornic, sătul acum de cinste și obosit de zbuciumul unei active vieți politice, se retrase la călugărie în mănăstirea Radu-Vodă din București.

Era de vre-o șese ani aice, cînd, prin 1728, el, urmînd exemplul dat de Greceanu, înfățișă Domnului său prinosul literar al cronicii celor zece ani împliniți din a doua ocîrmuire a lui[6].

---

[1] Despre a căreia îngropare vorbește pe larg Del Chiaro.

[2] Se vorbește de tipăriturile arabe, fără să se menționeze măcar în treacăt numele lui Constantin Brîncoveanu; p. 136.

[3] P. 138. Pentru Hurezi, v. și Odobescu, în *Rev. Romînă,* articolul citat despre Ziarele lui Brîncoveanu. Pentru Hurezi și Mărgineni, corespondența Domnilor munteni cu Hrisant, în Legrand, *Épistolaire grec;* Hurmuzaki, XIV.

[4] P. 150. Mai menționează aceiași sărbătoare de familie și la p. 174.

[5] Pp. 153-4.

[6] „Până aicea am scris cele ce s'au întîmplat până în săvîrșitul a zece ani dintru a doua Domnie a Măriei Sale Nicolae-Vodă, iar de

Iși pusese în gînd a merge mai departe, începînd o altă istorie de zece ani, dar moartea sau boala prinse îndată în mănăstirea lui pe acest mare boier, cărturar ales și om fără caracter. In Octombre 1729 încă, un Logofețel de Divan, caligraful Curții, presinta Domnului, după ordinul acestuia, întreaga compilație în forma ei definitivă [1].

Dar cu aceasta nu s'au terminat încă operele de istorie redactate în țerile romîne în vremea lui Nicolae Mavrocordat și supt influența directă a acestuia.

Două genealogii istorice, menite să lege persoana lui Nicolae Mavrocordat de istoria Moldovei, de o parte, de a Țerii-Românești de alta, ni se înfățișează întăiu.

Nicolae Roset e acela care a scris cea d'intăiu operă genealogică. Cum ni-o spune singur panegiristul, el a alcătuit „Prea-slăvita viță" a Domnului său „din istoriile țărilor noastre și a celor streine", la 7235, adecă 1726-7, pe cînd era Mare-Logofăt în Țara-Românească [2].

---

aicea înainte, cu ajutorul și mila lui Dumnezeu, vom scrie, începînd de la al unsprezecelea an."

[1] Iată-i titlul: „Istoria Țării-Românești, de cînd au descălecat pravoslavnicii creștini; întru care coprinde toate istoriile a tuturor Domnilor, d'inceputul țării, de la întăiul Domn, Radul Negrul Voevod, până acuma, la Domnia de a doua [a] Măriei Sale lui Nicolae Alexandru Voevod; acum de iznoavă scrisă, din porunca Mării Sale prea-luminatului și prea-înălțatului Domnului nostru Ion Nicolae Alexandru Voevod, întru al unsprezecilea an dintru a doua Domnie a Măriei Sale, de Radu Logofețelul de Divan, sin Mihaiu Ieromonahul Lupescul, la anii de la Zidirea Lumii 7238, iar de la Nașterea Domnului nostru Isus Hristos 1729, luna lui Octomvre 31". Am spus că în manuscripte cronica se întîmpină sau în legătură cu cele moldovenești asupra Domniei lui Nicolae Mavrocordat: mssele 58, 239 și 1299 ale Bibl. Ac. Rom., din care penultimul cuprinde și Cronica expediției din Moreia, sau în forma complectă a compilației, ale cării msse sînt notate în *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 446-7. — Pentru un omonim din 1665 al lui Radu Popescu, v. *Buciumul*, I, p. 243; mai sus, p. 149.

[2] Titlul complect, pe care-l luăm din ms. 353 al Bibl. Ac. Rom., e acesta: „Prea-slăvită viță a prea-luminatului și prea-înălțatului Domn Io Nicolae Alexandru Voevod, marile, bunul și prea-înțeleptul stăpînitor a toată Țara-Romănească, dimpreună și cu toate slăvitile fapte a fericiților săi strămoși, carii cu mare laudă au împodobit Scaunele Dachiei, din istoriile țărilor noastre și a celor streine pre

Scriitorul acesta nu e un necunoscut. Membru al familiei Cupăreștilor, atîta timp dușmană învierșunată a lui Brîncoveanu, el luă în căsătorie pe Ancuța, fiica lui Constantin-Vodă, cînd această dușmănie se potoli. Nunta se făcu în Domnia d'intăiu a lui Mihai Racoviță, pentru aducerea căruia pe tron se încheiase alianța între Domnul muntean și puternicul Iordachi Ruset, tatăl mirelui [1]. Ancuța aduse soțului ei o bogată zestre, din care cunoaștem o „cunună de aur, tot cu diamanturi", care fu dăruită de dînsa pe patul de moarte bisericii din Șchei. Ea muri în pribegie la Brașov, lăsînd două fete: Măriuța și Safta [2].

Nicolae Roset împărți soarta rea a familiei socrului său, mergînd și el în exilul din Asia-Mică [3]. De aici se întoarse cu bătrîna Doamnă, în Domnia lui Ioan Mavrocordat, la 1717 [4]. Fu numit Mare-Păharnic, și în această calitate-l întîlnim într'un document din 17 Mart a acestui an [6].

El avu un mare rol politic supt Ienachi-Vodă, care-l întrebuința pentru a purta prin el corespondența cu Imperialii. In Maiu, îl vedem pe Roset scriind generalului Stainville, promițînd știri de la Turcii din Rusciuc și altele, anunțînd gîndul ce are Vizirul de a trimite trupe în Ardeal pentru a răscula provincia și rugîndu-se în acest timp a nu se divulga scrisorile sale [5]. La 12 Iunie următor, tot din București, el scrie din nou aceluiași general și, ca și întăia oară, „din partea Dom-

scurt adunată în București, întru al optulea an din a doua Domnie a Mării Sale, de dumnealui Nicolae Roset, Vel Logofăt, leat 7235". Acest manuscript a fost descris și în V. A. Urechiă, *Miron Costin, Opere complete*, I, p. 26 și urm. Un altul, aflător în Biblioteca de la Miclăușani, a fost notat de Melhisedec, în *Rev. p. ist., arch. filologie*, V, p. 148. Un al treilea, în posesiunea lui G. Dem. Theodorescu, a fost analisat de acesta, în articolul „Originea Mavrocordaților", din *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, V, p. 294 și urm.

[1] V. cronica lui Greceanu, ms. Academiei Romîne, cronicile moldovene, Cantemir, *Istoria ieroglifică*.

[2] *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 266.

[3] La 9 April 1714 Ștefan Cantacuzino deplînge această prigonire pe nedrept (*Bis. ort.*, XVI, p. 290 și urm., Cf. Hurmuzaki, XIV).

[4] *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 409.

[5] *Ibid.*, p. 288, nota 1. Cf. Papadopulos Kerameus, Σταχ., IV, p. 48 și urm.

[6] Hurmuzaki, VI, pp. 178-9, No. 109.

nului"; se dau iarăși știri despre Turci și se promite în casul luptei în Ardeal că trupele muntene nu vor participa și că, dacă se poate, trecerea nu se va face prin pasurile țerii [1]. La 13, a doua zi, el comunică un firman, dă noutăți asupra pregătirilor revoltatului ungur Bercsényi și gîndurilor lui Mihai Racoviță din Moldova. „Turcii", scrie el, „sînt stăpînii noștri; Domnul se va încerca să-i înduplece, dar nu putem să li poruncim [2]." O ultimă scrisoare a lui de pe acest timp ni s'a conservat, în care el îndreptățește pe Domn că n'a fost acela care să fi chemat pe Turci [3].

Supt Nicolae Mavrocordat a doua oară, Nicolae Roset fu privit bine la început și ridicat la rangul de Mare-Logofăt. Un frate al lui, Ioniță, veni în Țara-Românească și luă pe Păuna, fata Stolnicului Matei Filipescu [4].

In 1726, cum am văzut, Logofătul Roset scria genealogia stăpînului său. Dar, în același an, Mihai Racoviță căzu din Domnia Moldovei, și se credea că el se înțelesese cu nemulțămiții din Muntenia, între cari „comitele Roset" [5], pentru a dobîndi Scaunul acestei țeri [6]. Oricum, el părăsi peste puțin timp țara, împreună cu celalt ginere al Brîncoveanului, Manolachi Lambrinò, Marele-Ban, și se adăposti la Brașov [7].

In acest exil muri Domnița Ancuța [8]. Cît despre soțul ei, el trecu în Oltenia, iar familia ce rămăsese căpătă voia de a se întoarce, în 1729, cînd se găsià tot la Brașov [9], unde trăia în împrejurări grele.

Nicolae-Vodă muri în 1730, și Roset se întoarse în Țara-Românească supt fiul lui, Constantin Mavrocordat. Se întoarse

---

1 *Ibid.*, p. 182, No. 114.

2 *Ibid.*, pp. 182-3, No. 115. Cf. și scrisoarea, de pe pp. 183-4, No. 116, a lui Stainville către Eugeniu de Savoia.

3 Pp. 188-9.

4 Radu Popescu, Cronica oficială, p. 129.

5 Diploma sa de comite al Imperiului (1733) se conservă la Bibl. Ac. Rom.

6 Hurmuzaki, *Fragmente,* V, pp. 6-7; Amiras, p. 140; Neculce, p. 362.

7 Cronica de supt Grigore Ghica, în *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 410.

8 Veni după soțul ei și fu îngropată la Hurezi (Cron. bisericii din Șchei, p. 91).

9 Hurmuzaki, *Fragmente,* V, p. 13.

catolic, și vedem pe acest „vrednic papistaș și om puternic” ducînd înaintea Domnului la 1745 pe un visitator apostolic[1]. Căzînd însă din nou în disgrație, el se jăluiește de soarta sa ambasadorului german Penkler, din București, la 22 Octombre 1748, arătînd că „de opt ani de zile” se află în lipsă, suferind din causa noii sale religii și „fatalității ciudate a norocului său”[2]. Cîteva luni mai tîrziu, la 1-iu Februar 1749, stăruie pentru dînsul și episcopul latin de Nicopole, cu reședința în București, Anton Becich, care vorbește de lipsa absolută în care se găsește acest martir al causei catolice[3]. Mai departe nu știm nimic despre acest nenorocos și ciudat fiu al atotputernicului Iordachi Cuparul. Cîteva scrisori ale lui, din 1740, către rude din Moldova s'au păstrat: el li cere vin de Cotnari, tutun „basmà-ghiubec” și li trimete unele lucruri apusene: hamuri și o „prăjitoare de cafea”[4].

Cît despre opusculul lui, el începe prin niște versuri macaronice, românești și grecești, spre lauda stemei duble, moldovene și muntene, reunite supt coroana domnească a lui Nicolae-Vodă:

Lumea să afla la mare mirare,
Cum Orfeu putu cu a sa cîntare, etc.
Și toată Dachiia mult să fericeaște
Cîndu de a ta viță să oblăduiaște,
Care din Despoții Crăiei sîrbești
Și din Iaghelonii aceii leșăști
Τοσούτων ἡρώων sînge prea-înălțat,
Cu multe ἀρεταῖς foarte minunat...

Urmează o prefață, de sigur mai bună, superioară în genul lingușitor, acelei pe care o înfățișase aceluiași Domn colegul

---

[1] *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, V, p. 549. Cf. Engel, *o. c.*, II, p. 90.

[2] Hurmuzaki, VI, p. 603, No. 337.

[3] Il degno e benemerito conte Nicolò Rossetti, che attualmente quì si ritrova, privo quasi del pane giornaliere, per causa della nostra santa religione”; Hurmuzaki, VI, p. 609, No. 343. Cf. și același, *Fragmente*, V, pp. 152-3; Comnen Ipsilanti, Τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν, an. 1752; Papadopulos Kerameus, Ἱερ. Βιβλ., I, p. 218. S'a păstrat o scrisoare către el a princesei polone Maria Casimira. V. *Bul. com. istorice a României*, an. 1927.

[4] *Studii și doc.*, V, pp. 56-7, nle 255-6. — Diploma de conte a lui Roset a fost dăruită înainte de războiu Academiei Romîne. V. p. 229, nota 5.

lui Nicolae Roset, Marele-Vornic Popescu. E vorba aici de Apelles, care singur avea dreptul de a reproduce trăsăturile eroice ale Marelui Alexandru. Mai că ar asămăna cu aceasta pe Nicolae-Vodă, care e „o stea strălucitoare întru ceața veacului de acum", pentru Grecia și tot Răsăritul, fără a mai vorbi de faima europeană ce și-a cîștigat prin opere literare și iubirea pentru știință. Un asemenea diamant strălucitor n'are nevoie de podoabe, așa încît îi este iertat și scriitorului să se încumete, de și nechemat pentru o asemenea sarcină, a expune despre dînsul cele aflate „din istoriile țărîlor noastre și a celor streine".

Pentru laudele istorice ce vin la rînd acuma, Nicolae Roset citează „leatopisețile Moldovei", și anume pe „Ureache Vornicul, carile, pre scurtu înșirîndu Domnii cîți fură de la Dragoș-Vodă până atuncea și începîndu de Domniia lui Alexandru-Vodă celui Bun, așa zice".

Nu ne interesează ce zice Ureche despre Alexandru-cel-Bun, și pe Nicolae Logofătul îl interesa numai pentru aceia că, după Radu Popescu, și el vede în Mavrocordat un descendent al lui Alexandru, deci al decălecătorului[1].

Apoi, din „istoriile Moldovei" și „ceale străine", din „Matei de Mihovia, istoric leșescu", din „Marțialis" și „Tațius", scriitorul culege fapte și frase pentru a arăta pe scurt cum din vița vechilor Domni moldoveni s'a ajuns la Nicolae-Vodă. El lasă la o parte în această scurtă ochire asupra istoriei Moldovei, cu intenție, se pare, ceia ce nu era glorios și vrednic, ca turcirea lui Iliaș-Vodă sau uciderea lui Ștefan Rareș de boierii lui. Firește că importanța istorică a expunerii, care nu se întinde până la faptele săvîrșite de patron în cele două Domnii ale sale, e nulă.

Dar forma interesează întâiu prin marele număr de cuvinte grecești de care se servește acest nepot de Grec constantinopolitan, acest elev al școlilor elinești din principate. Intîlnim vorbe ca „peristatică", „imarmeni", „tin elevteriotita, adecă dărnicia". Ceia ce nu exclude întorsături de frasă măiestrite și frumoase: „Precum depe strașnică vijelie de nori în-

[1] Căci, zice el, printre cei veniți cu Dragoș din Maramurăș, trebuie să fi fost și tatăl lui Alexandru-cel-Bun.

tunecaţi mai frumos şi mai veasel răsare soarile pre faţa pămîntului"; „ca un fulger", scrie el aiurea, „de sîrgu îl lovi şi-l povîrni pre Aron-Vodă". Sau: „Insă, precum copacii cei înnalţi şi mari, de să şi frîng de vînturi şi de vifore, iară, avînd adînci şi temeainice rădăcini, mai frumoase şi mai înverzite odrasle dau." Iar, la sfîrşit, arătînd de ce trebuie să se oprească, „văzîndu-se într'un ochian de mari şi slăvite fapte a marelui acestuia" Domn, el se asamănă cu „ceia cari, cu mici caice, vîslind pe ape curătoare, după ce să văd eşiţi la mare, necutezîndu-să atît meşteşugului său, cît şi luciuşului, îngroziţi se întorc".

Lăudătorul, care se pierde la sfîrşit în urări pentru Domn şi familia sa, în curînd trebuia să-i blăstăme ca pribeag peste graniţă, — ceia ce nu era un lucru rar pe acele vremuri pline de vicisitudini. Cu toată pribegia autorului însă, lui Nicolae Mavrocordat „Prea-slăvita viţă" i se părea un interesant opuscul, şi el puse, probabil, pe Bergler, să i-o traducă în latineşte. Iar Doamna, a doua soţie a lui Nicolae-Vodă, Smaranda, care corespundea în elineşte cu Hrisant Notara, resumă în această limbă mica lucrare[1].

Mult mai scurtă decît genealogia d'intăiu, e o a doua, abia trei pagini, redactată, într'o formă mult mai puţin bogată şi literară, de Constantin Văcărescu Vistierul, în chiar acest an 7235, cînd şi Nicolae Roset îşi încerca talentul pe terenul literar.

Aceasta e o operă oficială, făcută din ordinul lui Vodă. Căci în titlu se specifică aceasta anume: „Luminata viţă a neamului prea-luminatului, prea-învăţatului şi blagocestivului Domn a toată Ţara-Românească Io Nicolae Alexandru Voevoda, *scoasă din leatopisiţile moldoveneşti cu porunca Innălţimii Sale de prea-plecatul den slugile Măriei Sale Constantin Văcărescul Vel Vistier la leat 7235*". Ea n'a avut onoarea unei traduceri în latineşte, dar Doamna Smaranda a resumat-o şi pe această a doua genealogie în mica ei scriere grecească[2].

---

[1] Supt formele latină şi grecească tratatul se găseşte numai în ms. citat al lui G. Dem. Theodorescu. Inceputul traducerii şi în ms. 1299 al Ac. Rom. S'a tipărit de Bolliac, în *Trompeta*, 1871, nle 963-4.

[2] Unicul ms. care o cuprinde, e acel al lui G. Dem. Theodo-

E locul să spunem aici cîteva cuvinte despre acest d'intăiu scriitor din neamul bine înzestrat al Văcăreştilor şi despre familia lui pănă la dînsul.

Văcăreştii nu par a fi un neam vechiu, de şi s'au pretins contemporani cu descălecarea[1]. Cel puţin, în secolul al XVII-lea, cînd obiceiul întrebuinţării numelor de familie se generalisează, nu întîlnim vre-un Văcărescu jucînd un rol politic până la sfîrşitul secolului. La 1655-6, dăm întăiu de un „Mihai cupeţ, ginerele lui Ivan Pitarul Văcărescul", care Pitar nu va fi fost din mari strămoşi, de vreme ce-şi mărită fata după un „cupeţ", de un Stroe[2].

Fiul lui Ivan Pitarul a fost Negoiţă Văcărescul, pe care un document de familie, un act al fiilor săi, ni-l presintă ca „fiind un om băutoriu şi blestemat de fire şi răsipitoriu, fără de niciun cumpăt", aşa de periculos pentru ai săi, încît ei trebuiră să ceară de la Domnie în 1688 a i se interzice, printr'o „carte de opreală" orice vînzare de avere: „măcaru un cap de aţă". Aceasta nu-l împiedecă însă de a vinde nişte părţi din Onceşti şi Şotînga Bălăcenilor[3]. După ce murise acum şi vînzătorul dat risipei — mort la Constantinopol, ca represintant al lui Şerban-Vodă[4] — şi cumpărătorul ilegal, fiii lui Negoiţă: „Ienachie Vătahul za copii" şi „Ivan Păharnicul", intentară proces lui Barbu şi Matei Bălăceanu, fiii lui Petraşco, care cumpărase bucăţile de moşie, şi procesul fu hotărît în favoarea lor[5]. Ienachi, cel mai mare dintre fraţi, se întîlneşte pe urmă la 1689, apoi la 1695 comandînd trupele rămase la Tîrgovişte în lipsa Domnului. Cîţiva ani mai tărziu, el duse, în calitate de Căpitan de Lefegii, pe conspi-

rescu, care nici nu conţine altceva decît cele două opere genealogice, transcrise într'un frumos ms. domnesc.

1 V. *Apendicele* la *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, pp. 50-1, 59; *Studii şi doc.*, III.

2 Bibl. Ac. Rom., doc. XXI/165; *Apendicele* citat, pp. 50-1.

3 Lui Petraşco Şătrarul, care era frate cu Badea Vornicul.

4 V. *Apendicele la Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea, l. c.*

5 Bibl. Ac. Rom., LXXII/162. S'a tipărit cîndva, într'o foaie volantă. Negoiţă nu trebuie confundat cu „Negoiţă Logofătul" din 1694, fiul lui Mihai Păharnicul şi al Păunei, sora lui Mihai Clucerul Greceanu. Acesta pare a fi un Tătăranu; Bibl. Ac. Rom., XXI/250.

ratorul Preda Prooroceanu la Ruşii-de-Vede [1]. In 1699, Ienachi, care e numit Vătav — „Iane Vătavul” —, merge la Constantinopol spre a aduce, capuchehaie a Domnului, „daruri la priiatene” [2]. La 1700, în fine, fratele său, poate „Ivan Căpitanul”, e trimis tot acolo [3]. Dar încă din Novembre 1698 Ianachi Văcărescu era cu siguranţă Vel Agă [4]. La 1707 era Marc-Păharnic [5].

Se ştie că Ienachi înaintă până la Vistier, că fu dus la Constantinopol odată cu Domnul său şi pedepsit cu moarte pentru reaua chivernisire a veniturilor principatului [6]. S'a afirmat că el luase pe o fată văduvă a lui Vodă, Stanca [7].

Pe Ivan Pitarul, ca şi pe fiica sa Alexandra, pe fiul său Negoiţă Spătarul, pe Ienachi şi pe Ivan Vătavul, fiii acestui din urmă, îi mai cunoaştem în sfîrşit şi din catastihul odoarelor Mitropoliei redactat de marele Mitropolit Antim. Ei fac danii Mitropoliei din Bucureşti între anii 1645 şi 1684[8]. Iar „jupăneasa Vişa a Stolnicului Matei Văcărescul” încheie o înţelegere cu Snagovul la 1696 [9]. Ianachi a avut o fată, Ilinca, soţia lui Şerban Cîndescu [10].

După aceşti doi Văcăreşti apar alţii trei, şi se pare că putem fixà cu siguranţă legătura de frăţie dintre ei, cari ar fi coborîtorii celui mai mare din fiii lui Negoiţă. Unul: Barbu Vistierul, fiul lui Ianachi, se găseşte în această dregătorie la 1738 [11], la 1749, cînd, la 12 Mart, scrie Braşovenilor [12], şi la 1751-2 [13].

---

[1] Intăia ştire e luată din Greceanu, a doua din Memoriile lui Radu Popescu. Cf. Şincai, III, p. 238.

[2] Ziarele Brîncoveanului; *Rev. Rom.*, I, p. 672.

[3] Socotelile Vistieriei, p. 566.

[4] V. *Apendicele* la *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, p. 51.

[5] *Bis. ort.*, XV, p. 491.

[6] Del Chiaro.

[7] Pomelnicul Mitropoliei din Bucureşti înseamnă pe aceşti Văcăreşti: Ianachi, Stanca, Constantin, Barbul, Ştefan (*Bis. ort.*, XIV, p. 67).

[8] Bibl. Ac. Rom., ms. 671. Am reprodus locuri din el la *Apendicele Ist. lit. rom., în sec. al XVIII-lea*, l. c.

[9] *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 262.

[10] *Bis. ort.*, XVII, p. 654; Iorga, *Studii şi doc.*, I, p. 534.

[11] *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 288, nota 1.

[12] Erbiceanu, *Didahiile lui Antim Ivireanu*, p. XVII

[13] *Genealogia Cantacuzinilor*, în *Bucium*, I, p. 136: „Şerban Cîndescu,

Cît despre Constantin, el ajunse al doilea Logofăt, precum e calificat la 17 Mart 1717 [1], ca și la 31 Mart 1720 și în 1721 [2] E scriitorul nostru. Iar despre Ștefan, vom vorbi aiurea.

Am străbătut astfel șirul operelor istorice inspirate de Curte supt Nicolae Mavrocordat, în Moldova ca și în Țara-Românească [3]. In cea d'intăiu n'avem de înregistrat nicio cronică de oposiție provocată de istoriografia oficială sau scrisă în același timp cu dînsa, pănă în 1716. In cea din urmă astfel de lucrări sînt, în număr de două.

Trebuie spus de la început că niciuna din ele n'are o însemnătate deosebită, o originalitate adevărată sau o întindere mare. Dacă Radu Popescu represintă o scădere față de Constantin Căpitanul, cu atît e mai visibilă inferioritatea cînd compară cineva Memoriile „independente" ale lui Popescu cu cronicile „independente" ale scriitorului Bălăcenilor sau cronicarului de supt Ioan-Vodă Mavrocordat.

Constantin Bălăceanu, ginerele lui Șerban-Vodă, muri în bătălia de la Zîrnești în 1690. El lăsa o văduvă Maria și un fiu Ioan, care crescu în Brașov, în împrejurări destul de grele, moșiile muntene fiind confiscate și familia trebuind să se întreție cu pensia imperială care se servia pentru meritele generalului-maior mort [4]. La 1728 încă, Maria Bălăceanu, „Domna Mariia a răposatuluui dumnealui Costandin Bălăceanul", era la Brașov și se întîlnia aici cu vărul bărbatului ei, Barbu Bălăceanul Postelnicul [5].

Dar la 1726 constatăm presența la Craiova ca Ban a lui

---

care s'a însurat cu Ilinca fata lui Ianachi Văcărescu;' de la dînșii au rămas doi fii, anume Constantin Logofătul și Ioniță Cîndescu". V. și ediția mea, p. 109.

2 Bibl. Ac. Rom., LVIII/128: proces judecat înaintea lui și a Mitropolitului Ștefan.

2 *Uricariul*, XII, pp. 335-6; Papadopulos Kerameus, Σταχ., IV, p. 48 și urm. Cf. și *Bis. ort.*, V, p. 674.

3 Lauda lui Wolf secretariul nu ni e cunoscută, V., asupra ei, Engel, II, p. 15; Filstich, *Schediasma historicum de Valachorum historia*, Iena, 1743, p. 23.

4 *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 266.

5 Bibl. Ac. Rom., doc. XII/161; *Studii și doc.*, III. — Pentru Bălăcenii din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, v. *Bis. ort.*, XII, p. 68, 723.

„bezdadea" Iordachi [1]. Ioan Bălăceanu, „groful", se duse împreună cu dînsul. Aici, undeva în Oltenia austriacă, se găsia el la 27 August 1730, cînd i se scrie o scrisoare, lui și mai multor boieri, de Gheorghe Cantacuzino, „patronul" său [2]. Se însură și luă pe Ilinca, fata Postelnicului Brezoianu. In 1734, el stăruia pe lîngă Domnul muntean, pe atunci Grigore Ghica, pentru ca să i se dea voie a se desface de moșiile sale de peste Olt [3].

In curînd însă, războiul dintre Turci și Germani începu iarăși. Ioan Bălăceanu fugi, se întoarse după părăsirea provinciei de Germani și fu oprit de boală la mănăstirea Cozia, înainte de a-și fi putut strînge averea, ceia ce era scopul călătoriei sale. Turcii veniră pe neașteptate la mănăstire; Ioan încercă să se furișeze de dînșii, dar fu ajuns la rîul Lotru și „peri de mîinile păgînilor", la 15 Mart 1738. Soția sa-l îngropă la Cozia, căreia i se dădu pentru pomenire, mai tărziu, moșia Belitorii, din Teleorman [4].

Ilinca mai trăi puțină vreme numai — poate pănă la 24 Ianuar 1739 — în adăpostul din Ardeal, unde se stînsese, la o dată necunoscută, și soacră-sa, Domnița. Ea lăsă trei fete: Smaranda, Maria și Ilinca. Ele se întîmpină împreună la 1743, cînd fac o danie Coziei, unde se odihniau părinții lor [5]. In 1747-8 se făcură stăruinți pentru întoarcerea lor în țară, și Domnul, Constantin Mavrocordat, luînd răspuns de la Turci, declară că nu se împotrivește [6]. Smaranda se întorsese și se mărită în 1739 cu un Manu [7].

Celelalte două, care se făcuseră catolice și cărora nu li era să se mărite, nu voiau să se așeze în patrie, dar stăruiau cu căldură pentru restituția moșiilor pe care le aveau aici. Pen-

---

[1] *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 266.

[2] *Revista p. ist., arch. și fil.*, VII, pp. 384-5.

[3] *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 266; cf. *Genealogia Cantacuzinilor*, în *Buciumul*, I, p. 343, și în ediția mea, pp. 257-8.

[4] Arch. St., doc. Cozia, pach. XXI, No. 14; *Studii și doc.*, III. Comunicație a d-lui Iuliu Tuducescu.

[5] V. *Studii și doc.*, III.

[6] Hurmuzaki, VI, pp. 595-6, No. 330; pp. 600-1; același, *Fragmente*, V, pp. 127-8.

[7] *Genealogia Cantacuzinilor*, în *Buciumul*, I, p. 511 și în ediția mea, p. 258.

tru a căpăta acest resultat, ele merseră în 1749 la Viena și vorbiră Impărătesei [1]. Cu toată intervenția agenților politici austrieci, situația lor nu se lămuri multă vreme. In 1760-1, afacerea moșiilor bălăcenești era încă desbătută, și cele două fete „bătrîne” se aflau dincolo de graniță [2]. În 1784, Bălăcencele se aflau la Brașov și făceau să se audă iarăși plîngerile lor, căci „călugării” li usurpaseră iar moșiile după războiu [3]. O nouă jalbă fu înaintată de dînsele, de sigur tot din Brașov, în 1785 [4]. Una din ele, Elena, primia o pensie, de care, aducînd acte de boală, știu să se bucure până în 1793, cînd era stabilită „de mai mulți ani” acuma în principatul muntean [5]. Ambele iscălesc la 13 Mart 1797 supt actul de danie al Mariei față de fiul ei de suflet Petru [6]. Diata Mariei fu redactată la 1797, încă, în ziua de 20 April, și ea murise la 1801, cînd sora ei se ceartă pentru moștenire cu boierul Constantin Bălăceanu [7].

Aceasta e istoria familiei lui Constantin Aga Bălăceanu, ginerele lui Șerban-Vodă și neîmpăcatul dușman al lui Brîncoveanu.

Această familie a avut o cronică. Cine a scris-o, nu putem spune: de sigur un logofăt al Casei, un fel de Stoica Ludescu al Bălăcenilor, cineva ca acel Preda Logofăt, care scrie, pe la jumătatea veacului al XVIII-lea, acte pentru Smaranda. Cînd a scris-o, se poate ști, prin aceia că redactorul lucrării adoptă ca basă o versiune a cronicii lui Radu Popescu care merge, nu până la 1729, ca în forma definitivă, ci numai până la sfințirea Văcăreștilor în 1724. Cum a scris-o, aceasta o vom vedea acuma.

Pentru toată partea veche, rolul Logofătului bălăcenesc a

---

1 Hurmuzaki, VI, p. 604 și urm.; *Fragmente,* V, pp. 145-6.

2 Hurmuzaki, VII, pp. 24-6; *Fragmente,* V, p. 220.

3 *Studii și doc.,* III. Cf. Sulzer, *o. c.,* III, p. 164, nota a: „zwei alte Fräulein, welche in Wien erzogen und katholisch geworden”.

4 V. *Studii și doc.,* III,

5 *Ibid.*

6 La 8 Februar precedent, Elena făcuse foaia de zestre a „fiici” sale Maria. Ambele în *Studii și doc.,* III.

7 *Ibid.*

fost acel al unui simplu copist: a reprodus pe Constantin Căpitanul până la 1688, — oricît de rău se potrivia cu interesele și cu mărirea familiei această cronică de defăimare pentru toți Cantacuzinii, și mai ales pentru Șerban-Vodă, supt care Aga Constantin își căpătase situația predomnitoare și pe lîngă familia căruia a jucat el, de la moartea socrului său înainte, rolul de epitrop. De aici a transcris tot atît de credincios, se pare, o continuație, care ducea până la începutul memoriilor lui Radu Popescu, continuație în care se vorbia de o întîmplare de vînat a lui Șerban, prevestitoare a conflictelor interne ce urmară, de întrarea lui Veterani în Muntenia, de trimiterea deputaților la Viena și de moartea Domnului[1].

Mai departe, până la locul unde cronica Greceanului e întreruptă în corpul oficial mavrocordătesc, se fac împrumuturi dese din acesta, întrebuințîndu-se numai arare ori Memoriile Popescului. Dar povestirea capătă o înfățișare deosebită prin aceia că Greceanu e foarte prescurtat, lăsîndu-se la o parte toată istoria de Curte, deci cu mult cea mai mare parte a lucrării. Pe urmă, pe lîngă această operație de eliminare cu grămada, forma e pretutindeni prefăcută, și, în fine, se fac adausuri caracteristice, care răspund intereselor familiei lui Aga Bălăceanu. Acesta e lăudat pentru că a adus pe Nemți în țară, și mustrările se reservă pentru Brîncoveanu, care nu se poate hotărî a-l urmà, ci se tot *împoncișează*. Se vorbește de zahereaua ce a trebuit să deie Nemților, de văcăritul, „bir pe dobitoace", pe care a fost silit a-l scoate, el cel d'intăiu, de excesele Nemților veniți la București, chiar față de egumeni și de unii boieri; se atribuie Domnului răspunderea celor săvîrșite de Tatarii cari fuseseră chemați de dînsul, pentru „ca să-și capete iarăși Domnia și binele".

Se povestesc aici actele de răzbunare ale lui Brîncoveanu, după ieșirea oștilor străine, contra acelor ce se compromiseseră în 1689: Cristea Scordoc Grecul, capuchehaiaua de odinioară al lui Șerban-Vodă, un om suspect noului regim prin singur

---

[1] Continuația nu ni e păstrată decît prin manuscriptele Cronicii bălăcenești; aceasta pentru că nu posedăm pe Constantin Căpitanul în legătură cu Memoriile lui Popescu, ci numai deosebit. V. *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 446. Cf. Giurescu, *Contribuțiuni*, pp. 80 și urm., (după ms. 537 al Ac. Rom., pp. 114-6).

acest fapt, și un dușman personal al lui Vodă; Ștefan Cioranul, Căpitanul Oprea și un oarecare Vlaicu. Se adauge insulta la povestirea întoarcerii din Ardeal a Măriei Sale Emeric I-iu Tököly, care fuge „cu caftanul în vine”. Se osîndește în sfîrșit întreaga purtare a lui Brîncoveanu, care, pentru a se asigura pe sine și a-și face nume bun la Poartă, „nu s'au alcătuit cu Nemții, ci tot lăngă Turci s'au lipit”.

Urmărind cu ura pe cei de aproape ai lui Brîncoveanu, Logofătul lui Ioan Bălăceanu zugrăvește pe ginerele lui Vodă, Radu Iliaș, ca un bețiv, un ucigaș, pe care Dumnezeu l-a lovit cu moarte înainte de vreme pentru a scăpa pe „mulți de nevoi”. El mustră pentru trufie pe Domnița Maria, măritată cu Constantin Duca al Moldovei, care aruncă în foc un ișlic ce-i făcea umbră pe capul unei mîndre sau frumoase „jupănese”, provocînd astfel adînci și legitime nemulțămiri, ce aduseră căderea tînărului Domn. In fine el menționează zvonul după care Constantin-Vodă ar fi otrăvit pe ginere-său Scarlat Mavrocordat, cu care nu trăia în bună înțelegere[1].

De la 1699, cronica Bălăcenilor urmează de aproape, cu oareșicare puțin însemnate modificări de formă, letopisețul oficial al Marelui-Vornic Radu. Atîta numai — căci adausuri sînt puține — că pretutindeni se suprimă, se îndulcesc sau se înlocuiesc atacuri violente cuprinse în ea contra iubitorilor de Nemți și vrăjmașilor stăpînirii lui Mavrocordat. Nici nu se mai denunță aici boierii cari legaseră înțelegeri peste graniță cu creștinii, nici nu se iea în rîs persoana și dregătoria lui Gheorghe Cantacuzino în Oltenia; lipsesc, ca și laudele Domnului și informațiile privitoare la persoana lui Popescu, calificativele injurioase hărăzite de acesta prinzătorilor lui Nicolae-Vodă, tînguirile contra neauzitului atentat, blăstămurile contra acelor cari ruinară țara chemînd pe „catane” și-i îngustară hotarele prin pierderea Olteniei. Se insinuează speranța în răspunsul negativ dat boierilor germanofili din partea Imperialilor și se cruță orice mustrări acelor ce nu se adună îndată la 1718 în jurul lui Mavrocordat.

---

[1] V. mai sus, p. 156, nota 4. Pentru mormîntul lui Scarlat, *Bis. ort.*, XIV, p. 724 și *Inscripții*, I, p. 119, no. 242.

[2] Stainville era contra oricării încurajări a acestora; Hurmuzaki, VI, pp. 183-4, No. 116.

Dacă acesta pierde mult din felul cum e orînduită noua cronică, figura bătrînului Constantin-Vodă cîştigă. Se adaugă lucruri menite a mişca pe cetitori pentru soarta straşnică a acestui fericit patriarh încoronat, bogat în ani, în averi, în odrasle. Se povesteşte mai pe larg şi cu mai multă căldură mazilia şi moartea lui, şi se reproduc, într'o limbă frumoasă, spusele lui cele din urmă. Astfel către Ştefan-Vodă, prefăcutul duşman şi înlocuitor, cînd îşi iea de la toată lumea iertăciunea: „De ţi-au fost de Domnie, pentru ce nu mi-ai spus mie? Şi eu ţi-o aş fi dat cu pace; numai vieţii mele să fii părtenit. Sau, de ţi-am făcut vre-o strîmbătate, să-mi fi spus, şi, de nu ţi-aş fi făcut dreptate, apoi să mă fii pîrit. Pentru ce nu ţi-ai adus aminte cît bine v'am făcut eu vouă, Cantacuzinilor? Boierìi mari v'am dat şi v'am cinstit ca pe nişte fraţi, iar voi, cari aţi mîncat pînea mea, aţi mărit vicleşug asupra mea.” Către boierii ce-l încunjură, — puţini dintre dînşii, de sigur, cu inima frîntă şi cu amintirea faptelor bune ale Domnului în minte: „Fiţi sănătoşi, toţi boierii ţerii, slujitori şi toţi oamenii; fii sănătoasă ţară, că mai mult eu pe voi nu vă voiu mai vedea, că iată am căzut în mînile urîţilor de Dumnezeu Agareni! Iertaţi toţi, iertaţi, că Dumnezeu să vă ierte! Şi de mine să fiţi iertaţi!, Aduceţi-vă aminte în rugăciunile voastre că sîngele şi neamul vostru şi stăpînul vostru eu am fost.” Ori, în sfîrşit, înnaintea calăului, cînd din sufletul lui rănit de cele mai adînci dureri omeneşti se înalţă, ca o ultimă rugăciune, aceste viteze sfaturi şi sfinte: „Fiii mei, fiii mei! Iată toate avuţiile şi orice alta am pierdut. Să nu ni pierdem încai sufletele! Staţi tare, bărbăteşte, dragii mei, şi nu băgaţi sama de moarte. Priviţi la Hristos, Mîntuitorul nostru, cîte au răbdat pentru noi şi cu ce moarte de ocară au murit. Credeţi tare în acesta şi nu vă mişcaţi, nici vă clătiţi din credinţa pravoslavnică pentru viaţa şi pentru lumea aceasta! Aduceţi-vă aminte de Sf. Pavel, ce zice: că nici sabie, nici îmbulzală, nici moarte, nici alta orice nu-l va despărţi de Hristos; că nu sînt vrednice muncile şi nevoile ceste de aici spre mărirea ceia ce o va da Hristos. Acuma dară, o dulcii mei fii, cu sîngele nostru să spălăm păcatele

noastre!" Dulce graiu avea Logofătul fără nume care ştie să spuie atît de duios durerea altuia[1]!

O altă continuare a cronicilor mari muntene de altă dată e analisată aici pentru întăia oară. A fost alcătuită înainte de întoarcerea în Domnie a lui Nicolae Mavrocordat, supt fratele acestuia, Ioan-Vodă, şi se leagă, nu de Radu Popescu, în calitate de cronicar oficial, ci de Memoriile acestuia, care sînt contopite foarte nedibaciu cu Cronica lui Ludescu, iar aceasta alipită, fără niciun rost, de un fragment al lucrării lui Constantin Cantacuzino[2].

In Memorii chiar, Popescu, care a vorbit totdeauna cu simpatie de familia Mavrocordaţilor, anunţă cu bucurie noua Domnie a lui Nicolae-Vodă. Continuatorul Memoriilor îl va judeca însă altfel. El nu va uita nici pe „Grecii lui", de cari se încunjură[3], nici participarea Domnului la omorul lui Ştefan Cantacuzino şi al tatălui său, pentru înlăturarea cărora plăteşte „o mie" de pungi de bani[4]. Tot Mavrocordat e acela care aduce peirea lui Mihai Spătarul şi a lui Radu Dudescu, ginerele Stolnicului; chemaţi de dînsul vin Turcii pentru a li

---

[1] Un raport contemporan afirmă greşit că al doilea fiu al Domnului s'ar fi turcit; Hurmuzaki, IX[1], p. 537, No. 685; atunci după obiceiul musulman ar fi scăpat cu viaţă! — Cronicarul bălăcenesc nu uită iarăşi să amintească întoarcerea în ţară a ginerelui lui Constantin Brîncoveanu, supt Ioan-Vodă, precum şi a văduvei. — Aceasta scrie cea d'intăiu scrisoare a ei din ţară la 4 Mart. 1717, lui Hrisant Notara, binecuvîntînd pe liberatorul şi făcătorul ei de bine. — Manuscriptele cronicii bălăceneşti, în număr de patru, sînt notate în *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 447. In manuscriptul copiat de Constantin Axintie, şi din care d. C. Erbiceanu a reprodus o parte în *Bis. ort.*, XV, p. 883 şi urm., Cronica Bălăcenească nu e în legătură cu Constantin Căpitanul, ci — cas unic — cu Anonimul şi legătura din corpul brîncovenesc neoficial. — De la Elena sau Maria a căpătat Samuil Clain şi a copiat în 1770 cronica: ms. original din Bibl. episcopatului romîn de la Oradea-Mare — mai e şi o copie în acea bibliotecă — e copiat după copia lui Clain, în 1780.

[2] Cronica formează ms. 441 din Bibl. Ac. Rom., Am avut prilej a mai vorbi de dînsa şi mai sus.

[3] Pentru falsitatea acusării v. şi Comnen Ipsilanti, în trad. Papadopol Calimah, p. 469 (1735).

[4] Cronicarul crede, greşit, că Vodă şi Stolnicul fură tăiaţi; ei au fost spînzuraţi în închisoare.

lua toată starea. „Şi pe alţi boieri i-au ţinut la opreală şi le-au luat avuţia.” Toate, ştiri care se potrivesc cu acelea pe care oposiţia munteană le trimetea în Ardeal şi care de acolo se răspîndiau, prin gazete, în Europa.

Scriitorul anonim trece, dînd data de lună şi ziua săptămînii, la „spaima” Domnului, care fugi la Giurgiu. Intorcîndu-se, el fu primit „la Fîntîna Radului Voevod” de boierii cari aveau atîta dorinţă de a-l prinde. Pentru a li mulţămi, Nicolae-Vodă taie pe Pătraşco Brezoianu, Marele-Vornic, „acolea în drum”. Arestări nouă urmează, dar nu ni se spune nimic despre Antim, despre Bălăceanu, despre alte victime ale temerii şi bănuielilor Domnului [1]. Se menţionează numai, printre prigoniţii din partidul german, „feciorii Dudescului”, cari fug cu mama lor, Maria lui Constantin Stolnicul, peste munţi.

Ajungem apoi la prinderea autorului acestor persecuţii, Domnul, şi la măcelul Turcilor din Bucureşti. Nu se trec supt tăcere nici prăzile „cătanelor” care părăsiră în curînd oraşul pentru a se fortifica la Mărgineni — unde fusese biblioteca lui Constantin Cantacuzino — şi la Cîmpulung. Patriarhul de Alexandria se afla în ţară; „făcîndu-i-se milă” de dînsa, el aduce numirea lui Ioan-Vodă, prin mijlocirea Paşei de la Giurgiu.

Dar acest Domn bun soseşte cu Turci prădalnici: „zece mii de Turci călărime, şi cu Arnăuţi mulţi şi Tătari”. El intervine, iese înaintea Turcilor ce plecau şi li răscumpără mulţi dintre robi, — „Dumnezeu să-l pomenească întru Impărăţia Cerului”.

Milostivul Domn, împăciuitorul, care se înţelege cu Nemţii şi dă ţerii liniştea, e învinuit însă pentru că a scos din nou văcăritul, *legat* de Ştefan Cantacuzino — lucru pe care Radu Popescu nu-l însemnase. „Şi au mai scos şi hîrtiile de nume de om; care aceasta n'au fost de cînd pămîntul.”

Ultimul eveniment pomenit e întărirea, la Mart 1717, a principelui, căpătată de la Turci de o deputaţie de doisprezece boieri, pe care o conduceau Marele-Vistier Matei Fălcoianu şi „Pană Vel Ban”, Pană Negoescu, nepotul de fiu

---

[1] Pentru aceasta, v. ce spunem mai sus, după Del Chiaro şi informaţiile ardelene.

al lui Antonie-Vodă din Popești și fratele „Doamnii lui Constandin Voevod” [1].

Intr'un manuscript al Seminariului Central din București se păstrează o listă greacă a Domnilor Țerii-Românești, listă care a fost poate redactată dintru întăiu în românește. Partea veche n'are însemnătate; e o compilație foarte pe scurt. Interesul apare numai cînd, la Ștefan Cantacuzino, se dau date precise, ce nu se află aiurea, asupra ungerii lui de Mitropolitul Antim și pornirii din București, după mazilie. După ce menționează cuvîntarea ce a ținut Vodă afară din oraș, stînd în Scaun la Tufișul Vlădicăi, și enumeră prigonirile ce urmară, desăvîrșind pedeapsa divină, scriitorul trece la instalarea lui Nicolae Mavrocordat, și se oprește aici [2].

Inainte de a închide acest capitol, o cronică mai trebuie analisată, „Istoria oștirii ce s'au făcut asupra Moreii la anul 7223” [3].

In 1715, Turcii, supt conducerea crudă, dar energică, a Marelui Vizir Alì-Pașa, atacară pe Veneţieni în vechea lor posesiune din Moreia și, într'o scurtă și strălucitoare campanie, o supuseră. Pentru această „pricină” Domnul muntean de atunci, Ștefan Cantacuzino, trimise un ambasador anume, ca să ducă daruri și să supravegheze împrejurările. Acest ambasador fu propriul cumnat al Domnului, State Leurdeanu [4].

---

[1] De aducerea înapoi a căreia, de la Chiutaie, și a ginerilor ei nu ni' vorbește.

[2] *Rev. teol.*, III, pp. 325-8, 331. Dar data plecării lui Ștefan din București nu poate fi Sîmbătă, dacă era Ianuar.

[3] Ni s'a transmis de două mss.: ms. 261 al Bibl. Ac. Rom., în care se află singură, — cf. *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 450—, și ms. 239, în care e reunită cu Nicolae Costin, de la întăia Domnie a lui Nicolae Mavrocordat, și cu partea consacrată aceluiași Domn din lucrarea lui Radu Popescu. Mitropolitul Moldovei, Iosif, a dăruit Academiei Romîne msul făcut pentru înaintașul său Iacov I-iu. După unul din aceste mss., Kogălniceanu a tipărit-o în *Archiva romănească*, II, p. 5 și urm.. Cf. Melhisedec, în *Rev. p. ist., arch. și fil.*, V, p. 147. Am dat o nouă ediție pentru Comisia Istorică a Romăniei.

[4] „Pentru aceea și noi lucru bun numărîndu-l și întîmplîndu-se din porunca Măriei Sale prea-luminatului Domnului nostru Ioan Ștefan Voevod Cantacuzino, de au fost trimis și dumnealui Statie Leurdeanul Vel Păharnic în slujba Măriei Sale și a Porții la Țarigrad...” Representanții lui Ștefan-Vodă la Constantinopol au fost, întăiu,

Acesta era fiul lui Stroe, Marele-Vornic al Brîncoveanului în 1699[1] și nepotul unui alt Stroe, care provocase moartea lui Constantin Postelnicul Cantacuzino și fusese un așa de mare dușman al familiei acestuia. Cu timpul care trecu veni iertarea, de amîndouă părțile. Și astfel, după ce se potoliseră bine urile mari ale trecutului, la 26 Ianuar 1701 Stati Leurdeanu luă în căsătorie pe fata mai mică a Stolnicului Constantin, Ilinca. Pe lîngă „harul lui Dumnezeu", pe care-l cerea bătrînului ei tată și binecuvîntarea pe care i-o dădu din toată inima, Ilinca aducea soțului ei satul Crîngul, Șuleștii, alt sat, o vie la Loloești, multe juvaiere de artă, „zgripțori", „lefți de aur", dintre cari unul „lucrat la Veneția". Fără a mai vorbi de puternicul sprijin al familiei[2].

Nunta puse și pe Domn în mare cheltuială. La „nunta lui Statie vtori Spatar, sin Stroe Vel Vornic", se împărțiră, ni spune Condica de socoteli a Domniei[3], „lastre", „atlaze", „covoare", „hataièle cu flori de fir". „Ișlicul ginerelui" costă— știm prețul din același izvor — patruzeci de lei.

Ca ginere al Stolnicului, tînărul boier înaintă răpede. Cînd căpătă misiunea sa la Poartă, el era acum Mare-Păharnic[4], și, de sigur, cariera lui ar fi fost încă mai strălucitoare, dacă èra puterii nu s'ar fi închis în curînd pentru Cantacuzini.

Plecînd cu oștirile împărătești în Morea, Stati luă cu dînsul pe un Armean, Iorga Buicliul, pe „un fecior" și pe un singur boier, Constantin Vătaful, cu numele de familie Diichiti, Διοικήτης.

Acesta stătea de mult timp la *capuchehaielîcul* țerii și știa limbile necesare la acest oficiu: turcește, grecește și frîn-

---

după Paștile anului 1714: Constantin Banul Știrbei și Radu Dudescu, noul Mare-Logofăt, cari fură pîrîșii lui Brîncoveanu (Radu Dupescu, ambele cronici). Li urmă Leurdeanu. Iar, pentru a saluta pe Vizir la întoarcerea lui biruitoare, Domnul trimise la Poartă pe Marele-Postelnic Grigorașcu și pe Barbu Greceanu, Mare-Stolnic, aleși încă din April 1715; Legrand, *Épistolaire grec*, pp. 146-7, No. 104; Hurmuzaki, XIV.

[1] *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 288, nota 1.

[2] Bibl. Ac. Rom., doc. XLV/128.

[3] P. 604.

[4] Cum semnează și în hrisovul lui Ștefan-Vodă pentru Maria Bălăceanu (Bibl. Ac. Rom., doc. VII/177: 28 April 1714; *Studii și doc.*, III.

ceşte. Incă de pe timpul Sultanului Mohammed al IV-lea[1], el se găsia întrebuinţat în vre-o sarcină inferioară de pisar sau tălmaciu. In calea pe care o făcea prin frumoase ţinuturi pline de amintiri istorice, care nu existau pentru dînsul, el îşi trecu vremea cumpărînd, pentru a-i liberà, robi creştini şi certîndu-se cu puternicul Grec ce era pe acest timp Manolachi Chiurci-başa[2]. Dar, gîndindu-se la folosul descrierilor de călătorii, el începu să *izvodească* toate cele ce le vedea înainte.

Izvodul geme de cuvinte turceşti, Constantin fiind un funcţionar ambiţios, care voià să deie, înaintea superiorilor, măsura ştiinţii sale. Citaţii greceşti se mai întîmpină încă la dînsul. In sfîrşit, dacă-i face plăcere a vorbi, în descrierea alaiurilor orientale, de „lupii umpluţi cu fîn, de făcea şamatale", de „toba sultanîm aman" şi de alte lucruri frumoase, din care avem neplăcerea de a nu înţelege cea mai mare parte, el vorbeşte cetitorului şi de „consulate", „baili", „soldaţi", „prevedori", ambasadori „straordinari", „prinţipi", „armade", „canţelerii", „ingineri", „consilii", şi chiar de „peruce".

Cronica lui nu cuprinde, la dreptul vorbind, numai istoria campaniei, pentru care e un izvor amănunţit, exact şi preţios, ci pomeneşte întăiu oarecare împrejurări din lunile ce precedară războiul. Omorul lui Brîncoveanu e descris aici foarte plastic, şi scriitorul nu ignorează banii pe cari nenorocitul Domn îi avea depuşi „la Sfete Marco, la ţeara Veneţiei"; el aminteşte de trecerea prin Ţara-Românească a lui Carol al XII-lea, care-şi lăsase barbă pentru a nu fi recunoscut[3]. De altmintrelea, el nu uită să noteze şi întîmplări de o natură mai puţin politică, precum variaţiile temperaturii şi naşteri neobişnuite, — ca şi contemporanul său, de altfel, învăţatul Nicolae Costin. Incepînd din 1714 încă, povestirea se opreşte numai la rechemarea „dumnealui Vel Păharnicului" [4].

---

[1] Mort în 1691.

[2] De care vom avea să vorbim în curînd.

[3] Şi Constantin adauge: „precum istoria lui va fi arătînd"; p. 21.

[4] P. 139.

CAP. V.

Marile compilaţii de cronici. Istoriografia românească sub Mihai Racoviţă.

Mihai Racoviţă, Domn de atîtea ori în ambele principate şi stăpînitor al Moldovei pentru mulţi ani, după strămutarea lui Nicolae Mavrocordat în Ţara-Românească, nu era un om învăţat. Nu ştim să i se fi dedicat nicio carte de ştiinţă mai înaltă şi, cum vom vedea, şi cărţi religioase s'au tipărit puţine pe timpul şi supt auspiciile lui. Măsuri pentru desvoltarea culturii moldovene nu cunoaştem. Invăţaţi n'a adunat în jurul lui [1].

Pe un astfel de om, simplu boier de ţară, crescut în timpuri cînd lumina nu pătrunsese decît în rare case de boieri moldoveni, pe un ocîrmuitor patriarhal, stăpînit de lăcomie, dar nu de o vanitate mai aleasă, nu-l putea prinde gustul de a se vedea justificat şi lăudat într'o cronică. N'ar fi comandat niciodată una.

Dar întîmplarea adusese printre boierii săi oameni cărora linguşirea li era plăcută şi cari ţineau ca acţiunile lor să le ştie viitorimea cea mai îndepărtată. Pe urmă, de la Nicolae Mavrocordat încoace, se făcuse obiceiul cronicii oficiale a Domniei, — şi trebuia mai multă vreme, foarte multă, pentru ca acest obiceiu să se piardă.

---

[1] Totuşi avea şi el pisarul său leşesc, pe care-l moştenise, într'adevăr, de la alţii: Gheorghe Frîncu Strahoschi sau, cu numele întreg şi titlul: ,,Gheorghie Frîncul Csaverie Strachocki, pisarul leşesc din ţara Moldovei"; *Uricariul,* V, pp. 403-6, şi urm., 409; e probabil identic cu Gheorghe Cotnarschi, pisarul leşesc, căci ştim că avea posesiuni la Cotnari, de unde era poate originar; *ibid.,* p. 416. Cf. Iorga, *Acte şi documente,* I, *passim* şi memoriul mieu dsepre călugării de Sîntilie în *An. Ac. Rom.,* 1925.

Deci şi supt acest necărturar şi despreţuitor de carte se scriseră cronici în Moldova: pentru boieri, cari le cereau, şi pentru Domn, care n'ave nevoie de dînsele.

Aceste cronici trebuie analisate acum pentru a avea icoana complectă a desvoltării istoriografiei în Moldova. Dar dintre dînsele trebuie desfăcută, pentru a o studia deosebit, o lucrare istorică ce se scria în acelaşi timp cu cele înşirate până acum, de un om care aparţinea generaţiei lui Nicolae Costin, lui Constantin Cantacuzino şi lui Dimitrie Cantemir, Dar, ca şi operele acestui din urmă, letopiseţul lui Neculce, aceste memorii pentru o sută de ani aproape, de o aşa de fermecătoare formă literară, sînt o operă independentă şi care merită a fi cercetată deosebit.

Biblioteca Academiei Române posedă un manuscript[1], care poartă acest titlu: „Istorie primejdiilor şi a războailor ce s'au tămplat în ţara Moldovii în anul 1717, în a trie Domnie a prea-luminatului şi prea-înnălţatului şi cu toată bunătate şi vitejia împodobitului Domn Io Mihaiu Racoviţă Voevoda". Manuscriptul conţine o cronică pe care o cunosc eruditii noştri numai supt forma ei grecească, formă care a fost tipărită de două ori în original şi de trei ori în traducere până acum[2].

In două manuscripte greceşti, autorul îşi dă numele: Nicolae Chiparisa. Ar fi numele unui personagiu care semnează pe cărţi de şcoală moldoveneşti din secolul al XVIII-lea[3]. Familia lui, ni se spune, pe de altă parte, s'ar fi stabilit în

---

[1] No. 157.

[2] In original s'a publicat întăia oară de Legrand, în *Épistolaire grec*, 1888, p. 253 şi urm., după o copie din secolul al XVIII-lea, în posesiunea sa. Legrand citează la p. 282 şi un ms. din Constantinopol, formînd No. 545 din Bibl. Mitocului Sf. Mormînt. După un ms. de provenienţă românească a reimprimat-o C. Erbiceanu, în *Cron. Greci* 1890, Editorul romîn dădea şi o traducere românească. In acelaşi timp aproape, A. G. Suţu, publică o altă traducere, în *Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi*, I, p. 85 şi urm. Traducerea Suţu a fost reprodusă, în fine, de T. Codrescu, în *Uricariul*, XIII, p. 348 şi urm. Cf. şi Papadopulos-Kerameus, *o. c.*, IV, p. 345 (371).

[3] Erbiceanu, *l. c.*, p. LXIX.

ţară, şi s'ar fi stîns în ultimele timpuri tocmai, cu un dragoman al consulatului austriac din Galaţi[1].

Chiparisa nu-şi dă niciun titlu; el nu era, de bună samă, boier. Trebuie să fi fost Logofătul, omul de casă — om de casă cu meşteşug de compunere şi scriere — al unui personagiu din împrejurimea Domnului.

Nu e greu să-l găsim pe acesta, să ştim astfel pentru cine a fost scrisă cronica, să-i explicăm sentimentele de care e însufleţită. Autorul laudă pe Mihai Racoviţă, un nou Hercule cu inimă mare, ale cărui fapte singur Homer ar putea după cuviinţă să le cînte: o lumină dumnezeiască, un viteaz şi cuminte ocîrmuitor. Dar, arătîndu-l încunjurat de boieri potriviţi cu dînsul şi învăţaţi, el insistă asupra faptului că printre dînşii erau Greci. Insă nu-l interesează pe Grecul Chiparisa toţi Grecii de o potrivă, ci unul mai mult decît colegii săi. Acest centru al povestirii sale e Postelnicul Constantin Ţarigrădeanul. Expediţia din Maiu 1717, pe care o urmăreşte întăiu cronicarul, e făcută de Domn pentru a răsplăti Nemţilor paguba ţerii, dar „îndemnat" şi de „prea-slăvitul boier Marele-Postelnic Constantin Ţarigrădeanul". Tot Postelnicul e acela care vorbeşte căpitanilor aţiţîndu-i să ieie mănăstirea Mira, în care se întărise „cătanele". Il vedem mergînd în fruntea oştii la atacul ce urmează. In lista boierilor ce însoţesc pe Vodă în Ardeal, numele lui vine numai după acela al Marelui-Vornic Donici. In sfîrşit, cronica se sfîrşeşte printr'un lung şi călduros panegiric al Marelui-Postelnic, ales de Vodă, printre boierii greci de neam bun şi învăţaţi. Chiparisa declară că n'ar fi în stare a-i înălţa virtuţile trupeşti şi sufleteşti, dar laudă faţă de cetitori firea lui iubitoare de dreptate şi mărinimoasă, curăţia, bunăvoinţa şi iubirea lui faţă de orişicine, De aceia, în toate lucrurile Mihai-Vodă-l întrebuinţează mai presus de alţii, — şi la războiu, unde se poartă cu vitejie, neîngrijindu-se de primejdia sa, numai pentru a se arăta cu credinţă stăpînului. In urările de la urmă, panegiristul confundă pe vrednicul boier şi pe cîrmuitorul înţelept şi iubitor de creştini.

fundă pe vrednicul boier şi pe cîrmuitorul înţelept şi iubitor de

[1] Codrescu, *l. c.*, pp. 376-7.

din alte izvoare contemporane pentru istoria Moldovei, şi ele se înţeleg între dînsele pentru a-i arăta deosebita însemnătate şi influenţă, la Curtea lui Racoviţă ca şi la Poartă. El se găsia, ni spune Neculce, în fruntea unui partid opus acelui al capuchehaielelor. Il alcătuiau, el, Consttantin, cu numele său de familie Psiolu, Laz de origine[1], fiul său, Aga Ienachi, pe care-l vom mai întîlni şi cu alt prilej, şi un al treilea Psiolu sau Ipsilanti, Manolache Chiurci-başa, şeful breslei blănarilor[2], bogat Grec constantinopolitan, care jucă un mare rol până la căderea şi moartea sa prin spînzurare în 1737[3]. „Constantin Postelnicul", arată mai înainte acelaşi cronicar, „era oarece mai de cinste", printre boierii Moldovei[4]. Cînd cu năvălirea lui Francisc din Lotaringia, care crezuse că în Iaşul lui întărit Mihai Racoviţă poate fi prins tot aşa de uşor ca şi Nicolae Mavrocordat în Bucureştii lui deschişi, o altă cronică ni semnalează lipsa lui Ipsilanti, dus la Constantinopol. „Iară Constantin Vel Postelnic era atuncea la Ţarigrad pentru trebile ţerii[5]." In sfîrşit, menţionînd participarea lui la campania ardeleană din 1717, un al treilea letopiseţ îl numeşte „Constantin Ţărigrădeanul, Postelnic-Mare, bun viteaz, fiind slujit la Moscali, la Căzaci, ştiind rîndul oştirii; şi îndrăzneţ şi cu sfat bun era"[6].

Povestirea lui Chiparisa, împodobită cum era de aşteptat la un scriitor cu carte grecească, e a unui martor ocular al evenimentelor: Ţinîndu-se strîns de persoana lui Constantin Ipsilanti, ea insistă mai mult sau mai puţin asupra evenimentelor din anii 1716 şi 1717, asupra cărora se întinde, după rolul mai mult sau mai puţin însemnat pe care l-a jucat patronul. Se trece foarte pe scurt asupra invasiei lui Francisc

---

1 Acest din urmă amănunt îl aflăm din Daponte, în Erbiceanu, *Cron. greci,* p. 289.

2 Raicevich, vorbind de el, îl face „prozio" al lui Alexandru-Vodă Ipsilanti, fiul lui Ienachi; *Osservazioni,* p. 25, nota; Neculce, p. 395.

3 „Manolaky, Grec extrêmement riche et qui étoit Curtchi-Bachi ou chef des fourreurs"; Hurmuzaki, *Supl.,* I[1], p. 474. Era frate cu Constantin.

4 P. 350; celalt loc, pentru partida lui, se află pe p. 362.

5 Amiras, p. 126.

6 Mustea, p. 65. De dînsul va mai fi vorba în analisa acestor cronici.

pentru că, după cum am văzut, Psiolu lipsia din ţară atunci. Expediţia moldovenească, care aduse scoaterea „cătanelor" din Cetatea Neamţului şi arderea acestui adăpost de străini şi de pribegi, e expusă în cîteva rînduri, fiindcă Postelnicul n'a luat parte la dînsa. Intăia expediţie, fără noroc, împotriva Caşinului, oprită de seiea de pradă ce se manifesta la auxiliarii tatari, e atinsă iarăşi în puţine cuvinte, de sigur din acelaşi motiv. Cel de-al treilea războiu domnesc dincolo de Siretiu e povestit mult mai pe larg, pentru a face să se vadă mai bine însemnătatea Postelnicului, care-l pusese la cale şi-l condusese. Iar trecerea în Ardeal şi luptele din jurul Bistriţei sînt împărtăşite cu foarte multe amănunte, pentru mai marea glorie a aceluiaşi boier grec.

Chiparisa ştie că venirea Nemţilor a fost provocată, în Moldova ca şi în Ţara-Românească, de cererile unei partide ambiţioase de pămînteni, iubitori de creştini, de titlurile şi de pensiile lor. El dă numele membrilor de căpetenie ai partidului: Vasile Ceaurul, nepotul de frate al lui Gheorghe Ştefan şi ctitorul Caşinului, soţul — despărţit, după cît se pare [1], — al Mariei sora lui Racoviţă; boier bogat, cu nume mare şi cu influenţă peste Siretiu, care voise să fie în ţara sa ceia ce, pentru Muntenii nemulţămiţi, a fost beizadea Gheorghe Cantacuzino [2]. Afară de acest şef al complotului, pe care Domnul însuşi îl califică de „cel mai întăiu începătoriu şi povaţă"[3], Chiparisa

---

[1] V. documentul acordat de Mihai-Vodă surorii sale, în care se zice că Vasile Ciaurul îi fusese soţ; *Uricariul* XIV, pp. 332-3. Iar, după Mustea, p. 34, era, în a doua Domnie a lui Antioh-Vodă, şi cumnatul *acestuia*.

[2] Moşiile lui, pe care Istrati Dabija le restituise lui Vasile I Ceaurul, fratele lui Gheorghe Ştefan — *Uricariul,* XIV, pp. 333-5; *Arch. soc. şt. şi literare din Iaşi,* V, pp. 545-6; cf. *Uricariul,* XIV, p. 343—, fură împărţite de Racoviţă, după trădarea celui de al doilea Vasile, între Constantin Costachi, Dumitraşco Racoviţă, sora sa şi a Domnului, Maria, şi Darie Donici, în documente care au o mare valoare istorică pentru că menţionează, unele mai pe larg, altele mai pe scurt, evenimentele din 1717. V. *Uricariul,* IV, p. 315 şi urm.; XIV, pp. 153 şi urm. Cf., pentru năvălirea Moldo-Tatarilor în Ardeal, şi stîlpul de la Vamă, al lui Mihai-Vodă; *Uricariul,* X, p. 824; v. şi Hurmuzaki, *Fragmente,* IV, p. 127, nota; memoriul lui Ştefanelli, în *An. Ac. Rom.,* XXXVI; *Revista Istorică,* VII, p. 62 şi urm.

[3] *Uricariul,* IV, p. 315.

înseamnă, dintre tovarăşii lui, —, ‚o samă din boierii Moldovei, şi din cei mai de cinste din boieri", se exprimă tot Mihai-Vodă într'o inscripţie solemnă [1], — pe un Velicico, al cărui nume de familie nu-l cunoaştem, pe Miron, altul decît Cuza ginerele lui Ioan Costin, pe un Conţescu. El uită numai pe acei complotişti mai mărunţi, de cari nu vorbesc nici celelalte cronici contemporane, ca pe Nicolae Şoldan, ce ni e cunoscut printr'un document al lui Racoviţă [2].

Natural că aceşti duşmani ai Domniei, cari aveau de gînd, odată cu prinderea lui Vodă şi ducerea lui peste munţi, „să omoare pe boierii care se afla pe lîngă el" [3], deci şi pe nepreţuitul Postelnic Constantin, sînt trataţi cu asprime în cronica lui Chiparisa, care-i cinsteşte cu nume ca „făcători de rele" şi altele. Insă atenţia lui nu e prea mult îndreptată asupra lor, şi el nu se preocupă, ca Neculce, Mustea şi Amiras, să ştie motivele de nemulţămire ale acestor „nevrednici". Ceia ce nu e decît foarte explicabil la un scriitor care nu era din ţară, n'avea legături şi simpatii aici, ci judeca toate ca străin în serviciul unui patron străin şi el.

A scris Grecul Chiparisa în româneşte cronica sa? Intîlnim, în forma grecească a ei, unele romînisme, lexicale sau de sintaxă. Astfel, ζάλη, care e românescul „jale" [4], νὰ πιάσουν γλῶσσαν, ceia ce înseamnă „a lua limbă" [5] Versiunea românească e foarte curgătoare şi are toată înfăţişarea unui original. Dar am fi aplecaţi totuşi a crede că în greceşte a fost alcătuită întăiu lucrarea unui Grec adresată altui Grec şi în care se proslăviau mai ales isprăvile acestuia. In interesul popularităţii şi faimei sale, Constantin Ipsilanti va fi pus fără zăbavă pe un alt Logofăt, Romîn acesta, să-i traducă pe româneşte laudele. Un cas care, cum vom vedea, se mai întîmpină şi în cronica lui Amiras [6].

---

1 *Uricariul*, X, pp. 82-4.

2 Prin care dă dreptate lui Iordachi Ruset Jignicerul contra acestui boier, care se făcuse căpitan de cătane şi venise la Iaşi cu Francisc şi „cu alţi mazili boierenaşi"; *Uricariul*, III, pp. 53-7.

3 Ni-o spune însuşi Racoviţă, în documentul pentru Iordachi Ruset. V. nota precedentă.

4 P. 80.

5 Pp. 73, 79.

6 Pentru aceste evenimente, mai vezi curioasele informaţii falşe,

Aproape în acelaşi timp Bălcescu şi Kogălniceanu au tipărit, cel d'intăiu în *Magazinul istoric*, III, celalt în marea sa colecţie de cronici moldovene, o compilaţie istorică anterioară anului 1750, redactată după a treia Domnie a lui Mihai Racoviţă în Moldova. Versiunea lui Bălcescu era anonimă, versiunea lui Kogălniceanu purta, fără nicio altă indicaţie lămuritoare, numele lui „Nicolae Mustea, diac stari de Divan", vechiu diac al Divanului. In prima, lucrarea era adesea numai o compilaţie a lui Neculce, până la anul 1703, cînd Mihai-Vodă se suie, pentru întăia oară, pe tronul pe care nu-l visase poate niciodată[1]; în cea de-a doua, o povestire nouă apare încă de la suirea lui Duca în al treilea rînd pe tronul moldovenesc, adecă în 1678. Amîndouă cuprindeau aceiaşi naraţiune bogată, întinsă, simpatică lui Racoviţă pentru anii 1703 până pe la 1726.

Ar fi interesant dacă din cercetarea cronicii ar resulta ceva sigur în privinţa autorului ei. Dar, din nenorocire, aceasta nu se prea întîmplă. A copiat-o numai Mustea, a fost, încă mai puţin decît atîta, numai proprietarul manuscrisului pe care l-a avut la disposiţie Kogălniceanu? Se poate, dar se poate iarăşi, cum vom vedea, ca el să fie şi compilatorul operei.

Şi, fiindcă supt acest nume e cunoscut letopiseţul, cîteva lămuriri, nu asupra lui Nicolae însuşi, acesta fiind cu totul necunoscut, ci asupra familiei lui, — nu vor fi socotite nefolositoare, cu atît mai mult că până acum asemenea lămuriri n'au fost date nicăiri.

Cea mai veche menţiune, cunoscută nouă, a familiei e din 1694, cînd era „diac ot Divan" un Andrei Muste[2].

La 17 Decembre 1720, Mihai Racoviţă judeca procesul intentat de „Ion Neculcia ce-au fostu Hatman" Ilenei, văduva lui Ioan Buhuş Hatmanul, pentru o sumă de bani ce Buhuş o datorià lui Neculce încă de pe timpul lui Dimitrie Cantemir, înainte de pribegirea, în ţeri deosebite, a amîndurora. Intre

---

de provenienţă germană, resumate în Hurmuzaki, *Fragmente*, IV, p. 127; cf. *ibid.*, pp. 117-8.

[1] Şi adoptă teribila iscălitură împărătească, reprodusă în *Uricariul*, IX, pl. 8.

[2] „Muşte." *Uricariul*, XI, p. 217.

marturi se aduce şi un diac de odinioară al lui Buhuş, Dumitraşco Muste sau Mustia, căruia i se cere a da samă supt jurămînt „pentru feciorii carii au fost pe la ocol” de au strîns „orînduielile” „la Ţinutul Romanului înainte Moscalilor”. Dumitraşco jură că n'au niciun act la dînşii cu privire la rămăşiţa reclamată şi, la urmă, Buhuşoaia scăpă de cererea lui Neculce[1].

Pe la 1750, Dumitraşco apare din nou într'un document, acum cu alţi doi membri ai familiei sale, — anume în „izvodul de moşie din Brătila, ce au vîndut Dumitraşco Muste şi cu Ion Muste dumisale lui Ghiorghie zugrav; care parte e a lor, să s[ă] ştie anume;.. ce au cumpărat Vas[i]lie Mustea”. S'ar putea ca Ion să fi fost fratele lui Dumitraşco şi tatăl amîndorora să fie acest Vasile[2].

Trecem acum la însăşi compilaţia, şi trebuie spus de la început că forma ei originară, acea care poate fi atribuită lui Mustea, *unui* Mustea, pentru că serveşte interesele Buhuşenilor întăiu, pe cari i-a servit Dumitraşco Mustea, ale lui Mihai Racoviţă pe urmă, — nu e cea din Kogălniceanu, ci acea din Bălcescu. In încercarea de a explica formaţia lucrării, o greutate se iveşte însă de la început. E aceasta:

Partea prelucrării care merge de la 1661 la 1703 întrebuinţează de foarte multe ori pe Neculce, compilatorul făcînd din acesta basa povestirii, pe cînd din Nicolae Costin se iea numai prea puţin, mai ales din datele acelea precise care deosebesc letopiseţul acestui din urmă[3]. Insă cronica lui Neculce n'a putut fi răspîndită, fiind o cronică plină de aprecieri independente, de multe ori periculoase, decît după moartea autorului şi, dacă nu ştim data precisă a acestei morţi, ea poate fi pusă pe la 1744. Prin urmare, numai după 1744 a putut fi scrisă această parte.

---

1 Bibl. Ac. Rom., doc. LXXII/111; *Studii şi doc.*, III.

2 Bibl. Ac. Rom., doc. LIV/79.

3 Astfel, data luării Cameniţei, de Turci — dar la Costin e 16, nu 17 August —, data venirii lui Duca a treia oară, titlul de boierie al lui Tănase de Soroca, în această Domnie, amănuntele despre soarta lui Duca-Vodă în pribegie, — dintre care unele se află şi la Constantin Căpitanul.

A doua, care se oprește în mijlocul Domniei lui Grigore Ghica, succesorul lui Mihai Racoviță, se deosebește ca întindere, ca ton, de expunerea anterioară. Ea trebuie să fi fost redactată puțin timp după evenimentele pe care le descrie, de un boier cu oarecare însemnătate, care se afla la Curtea lui Vodă și se bucura de intimitatea acestuia. Dacă nu întrebuințează acte oficiale ca Axintie Uricarul, el știe de la Mihai Racoviță însuși oarecare lucruri, și-și citează izvorul. Astfel, în privința bătăliei de la Pultava, la care au luat parte, într'un lagăr și în celalt, „și mulți din Moldoveni" [1], el n'a văzut însuși „frumoasa orînduială" și „meșteșugul" celor două armate europene ce se ciocniră, ci spune după mărturia tocmai a Moldovenilor acelora cari veniră la Domn și-i povestiră isprăvile și suferințile lor [2]. De la Domnul însuși știa acest boier de Divan că Brîncoveanu-l pîrise fără dreptate pentru trădare și căutase chiar a-l ucide prin niște Ieniceri, într'o noapte: „Care aceste toate singur Mihai-Vodă ni spunea, dacă au venit cu a treia Domnie aice".

Această despărțire a compilației, larga, bogata cronică de Curte, s'a scris fără îndoială cu mult înainte de prelucrarea de la început de un martur al împrejurărilor [3], de un boier mare, de un intim al lui Racoviță. Pe vremea cînd ea se redacta, Turcii nu mîntuiseră încă lucrările de întărire a Hotinului, pe care-l anexaseră în 1713 [4]. Dar letopisețul de Curte al lui Mavrocordat se „publicase" acum, fiindcă de la dînsul pare că se împrumută obiceiul citațiilor biblice și al moralisării asupra evenimentelor.

Trebuie să admitem prin urmare că această cronică a fost cuprinsă în compilație și nu că ea represintă o continuare a compilației. Fusese terminată simțitor înainte de 1730, și numai peste mai bine de zece ani de zile Mustea, în orice cas un om al familiei Buhuș, o alipi la cronica sa.

---

[1] P. 39.

[2] „Carii, după risipa războiului, au venit aice în țară la Mihai-Vodă, de-i spunea pre amărunt de războiul Turcilor precum au fost"; p. 39.

[3] Vorbind de fuga Grecului Spandoni, travestit, el scrie: „pre carele cu ochii mei l-am privit, arătîndu-l alt Grec"; p. 42.

[4] P. 52.

Alipirea se cunoaşte uşor, fiind foarte stîngaciu făcută. In capitolul asupra Domniei d'intăiu a lui Racoviță, se revine, în adevăr, asupra povestirii anterioare, spuindu-se astfel de două ori aceleaşi lucruri. Insă mai departe stilul cronicii a fost modificat pe alocurea, introducîndu-se elemente de datare care ar putea să rătăcească sau trimiteri înainte care poate nu existau totdeauna în formă primitivă a letopisețului. Intre aceste adaosuri trebuie socotită, de pildă, spusa că Mitropolitul Ghedeon, care păstori până la 1723[1], era „pe acele vremi"[2].

A doua versiune a Cronicii lui Mustea pentru anii 1678 până la 1703 e introdusă arbitrar în compilație de un copist mai tîrziu[3]. Ea se leagă de prescurtarea lui Amiras, şi o vom studia cînd va fi vorba de acest letopiseț al lui Grigore Ghica.

Care sînt elementele nouă din compilația lui Mustea şi spiritul particular ce o însuflețeşte?

Chiar din primele rînduri ale părții de la început, ce se razimă pe Neculce, avem adaosuri: despre moartea lui Constantin Postelnicul Cantacuzino, despre timpul cît a durat exilul lui Grigoraşco-Vodă, despre copilăria lui Duca-Vodă „la dugheană la abagerie". La Alexandru Iliaş ni se vorbeşte, mai mult decît în Neculce, dar în acelaşi stil plăcut şi fără pretenții, despre marea cheltuială pe care a făcut-o acesta la luarea Domniei[4]. Boierii sînt cinstiți de dînsul „la plimblări, în ospețe"; Domnul cunună bucuros şi face daruri[5].

1 Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. LVIII.

2 P. 46.

3 Copiştii aveau une ori curiosul capriciu de a intercala fără nicio rațiune aparentă şi fără niciun folos bucăți luate de aiurea. Un ms. de cronici muntene, aflător în Bibl. Museului Ardelean din Cluj, contopeşte astfel — poate pentru a servi cine ştie ce interese de familie — povestirea lui Constantin Căpitanul cu aceia a lui Ludescu, de la Constantin Basarab înainte, pentru a trece la cronica bălăcenească, puțin modificată. V. *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 402-4. Un altul dă prefața lui Ludescu şi expunerea lui Constantin Căpitanul: en nl 439 din Bibl. Ac. Rom., şi cam tot aşa e şi cu ms. 173 din aceiaşi Bibliotecă; *ibid.*, pp. 404-5, 449.

4 Totuşi un raport venețian spune, cu prilejul numirii, că „si trova quest' huomo in stato miserabile"; Hurmuzaki, V², p. 111, No. 174.

5 Se vorbeşte şi de moneda, de „şalăii" lui Dabija.

La a doua Domnie a lui Duca, se întregesc cunoştinţile în privinţa războiului turco-polon, dar ceia ce e mai interesant e judecarea mult mai favorabilă decît aiurea a acestui urgisit Voevod. Revolta Hîncului se atribuie, în adevăr, Cupăreştilor, şi „urăciunii Grecilor", dar se aprobă, ca meritată, pedeapsa lui Ursachi în a treia Domnie: „aşa face pisma şi zavistia", şi autorul găseşte că ar fi făcut bine nemulţămiţii să lese în pace pe Duca-Vodă, „că era Domn aşezat şi întemeiat şi harnic de Domnie pre acele vremi [1]". Iar, cînd descrie potolirea mişcării, la care participă Alexandru Buhuş, un om de mare influenţă pe acele timpuri, ni se dă explicaţia că „au venit din Ţeara-Muntenească, de unde era fugit cu alţi boieri" [2].

Poate din al treilea izvod de care s'a folosit compilatorul continuat de Nicolae Costin [3], dar mai probabil din spusele bătrînilor, căci scrieri anterioare nu par a se fi întrebuinţat în această nouă compilaţie, iea Mustea adausurile în privinţa prădăciunilor tătăreşti de supt Dumitraşco Cantacuzino. Această parte, de altmintrelea, o cunoaşte el bine din propria-i experienţă, sau din experienţa altora. In luptele dintre Poloni, dintre *Nemţii* lor şi Tatari, al căror teatru fu cîtva timp Moldova, vedem la dînsul participînd „Cîmpulungenii, Hănganii, ce erau cu săneţe şi cu topoare lungi în coadă". Ni vorbeşte apoi de armistiţiile cu „parolă", de soarta celor ce capitulară în Suceava, în care se găsiau „avere, arginturi, haine, odoare, bucate boiereşti şi neguţitoreşti şi altor oameni de ţară, mistuite în vreme de bejănit" de „lăzile, sipetele şi mahlele" ce rămaseră în oraş după deşertarea lui, de păgubaşii cari nu-şi mai găsiră avutul. Cîteva note asupra caracterului lui Dumitraşco-Vodă sînt iarăşi originale.

La Antonie Roset, Mustea copie cu îngrijire din Neculce ceia ce priveşte pe Buhuş, dar de aici înainte resumă răpede restul. Neapărat că nu se vorbeşte, ca în Neculce, de participarea lui Buhuş la căderea Domnului şi de pedeapsa divină pentru aceasta.

---

[1] P. 9.
[2] P. 8.
[3] V. mai sus.

In a treia Domnie a lui Duca, cîțiva boieri de țară formară un complot, care fu descoperit și vinovații pedepsiți cu moarte. Complotul se alcătuise, nu numai contra lacomului Grec, ci și contra unora din boierii săi: „o seamă de boieri ai lui". Neculce nu-i numia pe aceștia, dar Mustea ține să se știe că erau Buhuș și Miron Costin. „Și în cartea aceia era izvodit cu ce moarte or omorî pre Duca-Vodă și cu ce moarte pre Doamna și pre coconi și ce samă or face lui Buhuș Hatmanul și lui Miron Logofătul, socotind că căpeteniile și slujitorii de la aceale Ținuturi prea lesne se pleacă la lucruri noao". Se dau pe urmă amănunte deosebite asupra prinderii planului. Buhuș, „sculîndu-se den somn, au mers la Curte", „pe vreamea de amiazăzi", cînd strămoșii făceau siesta. Se menționează anume, între membrii Divanului, cari judecă trădarea, Mitropolitul Dosoftei. Și sfîrșitul afacerii e cu totul altul: „Și așea Duca-Vodă cerea giudeț de la boiari: „Boiari dumneavoastră, mă rog să mă giudecați cu acești boiari". Și după Divan i-au scos la fîntînă și i-au tăiat[1]."

Pentru drumul triumfal al Ducăi la Constantinopol și căsătoria fetei lui[2], pentru Hătmănia lui în Ucraina[3], pentru ospețele trăsnitoare ce dădea noilor săi supuși, „cît nu putea sta, ci-i lua tovarășii de-i ducea pre la casele lor", pentru scutirea dării pe șese luni, Mustea e un izvor care nu trebuie trecut cu vederea. In expediția din Viena, ni mai vorbește acest compilator de înțelegerea lui Duca-Vodă cu Șerban, de mersul oștilor la Belgrad, de caftanul dat Domnului moldovean, de pîra dintre cei doi vecini și suma cît a costat această intrigă pe cel învins. Itinerariul la întors e iarăși original[4]. Imprejurările în care se făcu prinderea lui Duca de Poloni sînt arătate de multe ori mai pe larg; sfatul lui Miron Costin e spus mai deschis, și, la înșirarea celor ce trec în Țara-Romănească, se

---

[1] P. 39 din Magazin.

[2] V. Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 325; Iorga, *Călători*, p. 17 și urm.

[3] Hatmanul i-ar fi fost Drăghici, nu Gredinevici, „Curțile" „la Spicova" și nu „lîngă Nemirova". Titulușul cel nou al Domnului-Hatman e luat din Nicolae Costin.

[4] „Den gios de Mitraviță au lovit pe den gios de Timișvar și pre Lugoș, și de acolo dre t prin Țara Ungurească. pre la Dobra, au venit în Beligrad, la Scaunul crăiesc", p. 44.

mai adauge un nume: al lui Mitrea, Căpitanul de Codru. Cu atît mai mult vom găsi adaosuri în privința lui Buhuș. Din Mustea știm că acesta își trimese soția „la Călimănești, unde era și alte gloate a lor”[1]. Incercarea sa de a liberà pe bietul Voevod prins în capcană e povestită cu toată lauda: „Iară singur Hatmanul, cu cine era pre lîngă dînsul, au stătut oarește a săgeta în gloata Leșilor; iară, înglotindu-se Leșii, au dat dos Hatmanul încet a se sprijeni de năvala Leașilor; s'au depărtait, și nimic nu i-au stricat, că nice Leașii nu îndrăznea a se depărta în goană, ce s'au întors înnapoi”[2]. Al doilea atac al lui Buhuș la Domnești are iarăși părți deosebite în povestirea compilatorului nostru. Inainte de a încheia capitolul, el dă data aproximativă cînd Doamna Ducăi-Vodă pleca la Constantinopol[3], și exprimă bănuiala, pe care o întîlnim și la Constantin Căpitanul, groaznica și neîntemeiată bănuială „că și moartea Ducăi-Vodă cu otrava lui Șerban au fost”[4].

La Domnia următoare, ni se arată anume de ce nu s'a întors Buhuș din Țara-Românească: „mai mult că nu-l lăsa Șerban-Vodă, Domnul muntenesc, să vie în țară”[5]. In multele suprimări ce se fac din Neculce, se respectă tot ceia ce privește pe acest Hatman. Ici și colo, mai găsim cîte un amănunt precis, cîte un adaos[6].

Trecînd la Costantin Cantemir, Mustea vorbește îndată de relațiile cu Iordachi Ruset, pe care le vom analisà mai pe larg la Neculce. La hoții cari tulbură Moldova supt acesta, el specifică, pomenind pe „budușlăii” ce veniau de peste munți, „pre la Ocnă, pre la Sovejea și pre alte locuri”, și se plînge amar de jafurile de pe acel timp. Rolul de statornicitor al liniștii pe care-l îndeplinește Miron Costin e prețuit după cuviință: cu bucurie ni spune Mustea cum Logofătul ințepa, „tăia cetvărți și ardea cu foc în tîrg la Focșani, unde și acum se

1 P. 48.

2 *Ibid.*

3 „După ce au trecut zua Paștilor.”

4 P. 50.

5 Pp. 51-2.

6 Mitre cere nu numai pe Saraiani, ci și pe „Paizanul”; p. 53. Beiul de Oceacov vine „de la gazda lui, pre de spre grajduri”; *ibid.*

cunoaşte movilă peste oasele lor"[1]. Se menţionează garnisoanele puse de Domn în Roman şi Piatra, „comendantul şi drăgănii şi puştele" ce lasă Sobieski în bătrîna cetate a Neamţului [2], după ce scoase „oarece pedestrime seimeani şi panţiri, de paza cetăţii".[3] Se notează ca locuri unde se mai aşezară joimirii Craiului: Agapia, Secul, Suceava, Cernăuţii, Lenţeştii, Orăşanii, — de unde se tulbură drumul Cameniţii[4]. Cînd se descrie scena de iarnă de la Ropcea, întoarcerea prin vifor a Polonilor, povestirea e de o frumuseţă deosebită: „Şi, cum sta drăganii la focuri împregiur, unul lîngă altul, aşea au mărmurit pre loc caii la cară, şi la carătele crăieşti; cum sta înhămaţi, aşea au ţăpenit de răceală"[5].

Numai de compilator se atinge părăsirea Sorocei de Poloni după expediţia zădarnică a Domnului şi a Paşei Daltaban[6].

Toată Domnia lui Constantin Cantemir se concentrează în jurul a trei puncte principale: relaţiile cu Polonii, relaţiile cu Şerban-Vodă, tragedia Costineştilor. Am văzut că, pentru cele d'intăiu, Mustea poate fi folositor. Pentru cel din urmă, sentimentele lui sînt interesante şi merită a fi semnalate.

Omul Racoviţeştilor şi al Buhuşeştilor e totdeauna pentru Domn şi împotriva acelor ce-l despreţuiesc sau îi sapă Domnia. Dacă laudă pe Miron pentru stîrpirea hoţilor, el critică de la început măsurile Hatmanului Velicico: „om simeţ şi fără cumpăt", care se poartă aşa încît aduce pe Poloni la Iaşi, de unde podghiazul lor se întoarce fără nicio pagubă decît „un jolnir anume Gurie, prins într'o pivniţă beat"[7]. Mustea ci-

---

1 P. 55. — 2 P. 56.

3 *Ibid.* Deci nu vînători, ca în Dimitrie Cantemir, care raportează cunoscutul act de vitejie al acestora. Ţinînd samă de excesiva exageraţie de care vom vedea că dă dovadă Cantemir povestind alt episod din Domnia tatălui său, acea eroică anecdotă, neconfirmată de vre-un alt izvor, trebuie primită pe cauţiune. Cf. şi foarte însemnata scrisoare a regelui polon către cardinalul Barberini, cu data de 18 Ianuar 1692: Hurmuzaki, V², pp. 235-6, No. 365, unde e vorba şi de o luptă la Piatra.

4 P. 57. — 5 P. 58.

6 „Iar apoi, la anul după aceasta, au eşit de bună voia lor şi s'au dus la cetate. Căzaci, drăgani, ce au fost, şi au rămas numai oamenii cei de loc"; p. 58.

7 De aici face D. Cantemir unul din episodele cele mai onorabile din cariera tatălui său. Cf. Mustea, p. 56 şi *Vita Constantini Cantemyrii*, pp. 36-7.

tează vorba spusă „cu glumă” lui Iordachi Ruset de Logofătul Miron: „Visternice, mai încet cu orînduialele”[1], ocările aruncate lui Bogdan Hatmanul de Velicico, strămutat, de hatîrul lui, în Vornicia, pe care n'o voià. Le repeta „la toate mesele domneşti, nepurtînd grijă de Cantemir-Vodă, carele auzia toate şi să făcea a nu auzi, şi toate le răbda, că tot pentru Hătmănie îi părea rău lui Velicico”[2]. Cu astfel de „voroave aprige”, pe care le desaprobă, s'au adus lucrurile acolo unde au ajuns, şi vina nenorocirii lui şi a familiei lui cade asupra lui Velicico, „om simăţ, nepurtînd grijă de Cantemir-Vodă; carele cu vorba lui cea desfrînată ş'au agonisit perire lui şi frăţine-său lui Miron”. Aşa încît, pentru acesta cel puţin, tăiarea a fost o ispăşire, dar o ispăşire în forme nelegale, fără vădirea vinovăţiei şi lumina judecăţii. „Şi nu i-au scos la Divan Constantin-Vodă, să le arate vina sau vicleşugul, să vază lumea; ce aşea cu tirănie i-au omorît; nice cărţile viclene arătînd, ce numai aşea, ori pre vina lor, ori cu năpaste i-au omorît”[3].

Intăia Domnie a lui Constantin Duca e cu totul nouă, afară de purtarea lui Lupu Costachi faţă de dînsul şi de întoarcerea la urmă a pribegilor. Mustea ni presintă pe tînărul Domn ca un risipitor, venit cu o „mare gloată de boieri şi cu două sute de Seimeni”, ca pe un neînţelept ascultător al sfaturilor egoiste ce-i veniau de la Brîncoveanu. La mazilia lui, cronicarul arată într'un chip particular omorul trimisului turc. Vodă ar fi chemat pe Moise Serdarul numai pentru a înspăimînta pe „Turc”: „vrînd să-i arete că nu pot plini banii de neprietenii Impărăţiei, adecă de Leaşi”. I se dă de ştire să fugă, dar el nu se supune sfaturilor, fiind „simeţ şi aprins de mînie pentru bani”; dacă, totuşi, în atacul de noapte contra casei lui, el a fost ucis, aceasta i se datoreşte tot lui, care „s'au apucat de arme” şi, prins fiind, n'a vrut să-şi urmeze birui-

[1] P. 59.

[2] *Ibid.*

[3] P. 60. Mai pe larg asupra omorului Costineştilor voiu reveni la analisa operelor lui Dimitrie Cantemir. Mustrări mai face cronicarul şi pribegilor, pe cari-i acusă de zavistie faţă de făcătorul lor de bine; p. 59. Dar el greşeşte atribuind emigraţia sfaturilor lui Velicico, de oare ce ea se săvîrşi, cum vedem din Neculce, p. 212, după uciderea acestuia.

torii: „iar el, nevrînd să șază pre cal..., i-au tăiat capul[1]”.

Antioh-Vodă a expediat mult mai răpede, și către sfîrșit avem, sau împrumuturi din Neculce, sau însemnări fără importanță. La început se atribuie numirea lui stăruinților Cupăreștilor, și fricii de aceștia pribegia boierilor înduşmăniţi cu dînșii. Cînd bunele relații încetează între Brîncoveanu și Antioh-Vodă, cu toată *pacea* recentă încheiată între dînșii, Mustea, un dușman hotărît al Domnului muntean, dă toată răspunderea pe acesta. Antioh, ni spune el, n'a lucrat nimic la Poartă, „până cînd au simțit îmbletele lor împotrivă[2]”.

In a doua Domnie a lui Constantin Duca, unde resumatul e foarte strîns și întrebuințarea lui Neculce foarte deasă, merită atenție numai o explicație nouă a fugii lui Iordachi Ruset și Bogdan[3].

Cu aceasta am ajuns la Domnia d'intăiu a lui Racoviță și la cronica boierului partisan al acestuia. De acum înainte până la sfîrșitul Domniei a treia a lui Mihai-Vodă, totul va fi judecat și prețuit după relațiile în care se găsește față de acest personagiu, care întrunește în sine toate elementele desăvîrșirii omenești.

E ales „cu voia tuturor, fiind boiariu mare de țară și dintre toți mai ales, de blînd, de bun și de înțelept, nerăpit, nemîndru, lin și cu dreptate”. Il cere „toată țara” pe dînsul, și numai pe dînsul. El nu se agită de loc pentru Domnie, ci, ca și Brîncoveanu pentru cronicarul său oficial, o răspinge, voind mai bine a-și îngriji de avere decît a se primejdui pentru cinstea stăpînirii. Totuși, ce trebuia să se întîmple, se întîmplă: „unde vă Dumnezeu, cu anevoie se poate muta cu sfatul[4]”, și în lumile divine se hotărîse că Spătarul Racoviță trebuie să domnească în Moldova, ca David peste Israel.

Numirea lui Racoviță provoacă o universală bucurie; pribegii se adună; dregătorii se împart cui li se ajunge, iar celor-

[1] P. 64. Lui Turculeț i se zice, cu numele lui polon: „Costașco Turculeț”; p. 64. In fine, se menționează asigurarea, prin întărituri, a Iașilor de podgheazuri; p. 64.

[2] P. 66.

[3] Omul noului Domn n'ar fi cunoscut pe Caimacami și ar fi dat scrisoarea adresată către aceștia unui „boier bătrîn”, care o transmite, pentru a i-o ceti, lui Bogdan; p. 69.

[4] P. 74.

lalți li se face mare cinste ca să li treacă de năcaz: în sfîrșit, vorba cronicarului, „o turmă și un păstoriu". Un păstor bun, drept, primitor, cu cumpănă la hotărîrile sale, „de-și putea plînge săracii jălbile lor", vesel, spuind tuturora pe nume, ca altă dată, în boierie. Casele ce durează nu se pot asămăna decît cu cele mai mărețe clădiri din Țarigrad, și scriitorul se miară naiv cum de nu li-a venit în minte să-și facă numele veșnic prin clădiri ca acele. Cînd acest om providențial e surpat de intrigi, cronicarul se tînguiește pentru neasămănata pierdere: „Trebile cele de obște de pururea le răstoarnă nevoințăle cele pre ascuns, și mai ales la Turc... Nice un lucru mai de stingere țărilor nu este decît adese schimbările Domnilor dintr'însele[1]." Plecarea lui se face în mijlocul întristării tuturora, căci cine-l putea înlocui pe Mihai-Vodă, fie chiar Domnul cel mai bun din cîți se aflau disponibili la Constantinopol? Antioh, succesorul lui, se întîmplă a fi un stăpînitor vrednic, dar ce are a face! „Numai Mihai-Vodă ca un Domn de țară, ce și-l alesese ei Domn de la Poartă, pre toți îi avea în știință den boeria sa, și toți cu bună nădejde era că nu se va schimba așea curînd[2]."

Trece puțin timp — oricine-și afla atunci mulțămirea—, și Racoviță se întoarce în Scaun. Il așteptau, ni se asigură, „toți cu bucurie, știindu-l Domn de țară, neavînd nime griji sau prepusuri"[3]. Toți și, firește, mai ales cronicarul, care-și drege glasul pentru osanale. Intăiu însă mersese, fără îndoială, mai ușor, căci acum vremile de aur trecuseră. Lăsînd la o parte certele cu vecinii [4], sînt oareșicare dări nouă cu greu de justificat. E desetina, pusă peste toți locuitorii țerii, peste toate stările, „care obiceiu niciodată n'au mai fost... Că toată agonisita acestui pămînt stupii sînt, și cu aceștii își plătesc boierii și mănăstirile birurile și își țin casele". Dar nepărtenitorul panegirist nu se sfiește a ținea de rău pe Domnul său pentru a-și fi încărcat sufletul cu acest păcat. „Precum niciun om fără greșeală sau pricină nu rămîne, așa și lui Mihai-Vodă îi dau pricină că peste voia tuturor au făcut acest obiceiu ce

---

1 P. 77.
2 P. 78.
3 *Let.*, p. 36.
4 Pentru care vezi ceva mai jos.

n'au mai fost niciodată [1]". Domnia aceasta a doua, mai puţin minunată decît întăia, chiar pentru un scriitor ca al nostru, se termină prin ordinul dat de la Poartă lui Iusuf-Paşa de Tighinea, „păgînul Iusuf-Paşa", să prindă pe hain.

Numai *gîndul rău* pe care-l pune dragomanul Ienachi Mavrocordat asupra lui împiedecă pe Mihai Racoviţă, cerut de Vornicul Lupu, de a fi numit iarăşi în 1711 [2]. Şi totuşi, dintre toţi candidaţii posibili la această dată [3], el era cel mai potrivit.

In sfîrşit, Dumnezeu dă pentru a treia oară Moldova în mînile alesului său, Mihai-Vodă. Dar erau, cu luptele dintre Turci şi Nemţi, vremi grele pentru acest „creştin adevărat". Se găsesc boieri greu de mulţămit, cari se înţeleg cu oamenii împărăteşti şi-i aduc în Moldova. Cronicarul îşi revarsă, pedepsindu-i, toată mînia asupra lor, cu atît mai mult, că, găsindu-se el însuşi în Iaşi pe timpul năvălirii căpitanului „Ferenţ"[4], era în primejdie să fie dat morţii, cu colegii săi. „Groful", Ceaurul, „izvoditorul acestor zarve", are criminala intenţie „să se rădice Domn de la Nemţi"[5], ajutorul său Velicico e un „om fără învăţătură, mîndru, semeţ", fiastrul acestuia Miron nu-i mai mare lucru decît un fost joimir de-ai lui Sobieski, Cuza Spătarul poate fi numit un „om de nimică". Criticul îşi rîde de isprava prinderii surorii Domnului de un detaşament de Imperiali: „Ce vitejie de om cu socoteală: au robit o femeie"[6], şi condamnă, invocînd exemple din trecut, supt Duca şi Petriceicu, ridicarea împotriva Domnului. Căci „Domnul, ori bun, ori rău, ferit trebuie"[7].

La atacul Imperialilor, la aşezarea acestora în mănăstirile de la munţi, Racoviţă răspunse cu o serie de expediţii, în care, după ce curăţi de duşmani ţara de dincolo de Siretiu, duse

---

1 P. 37. — 2 P. 49.

3 Discutarea lor aminteşte locul analog din Axintie Uricarul, p. 127, un om care citează Scriptura, Psalmii şi moralisează, ca şi cronicarul racoviţesc, care trebuie să-l fi cunoscut.

4 „Nu puteai să treci pe uliţa mare", scrie el, de corpurile morţilor. Pentru această invasie, v. donaţia lui Racoviţă către mănăstirea Cetăţuia, unde-l găsi închis nevoia, în *Uricariul*, III, pp. 51-3 sau IV, p. 309 şi urm.; actul său din 23 Mart 1718, *ibid.*, III, pp. 53-7 şi documentele publicate de Şt. Emilian, în *Convorbiri literare*, XIX, p. 762 şi urm. Cf. *Arch. soc. şt. şi literare din Iaşi*, VII, p. 514.

5 P. 58. — 6 P. 62.

7 P. 63.

focul și sabia în provincia vecină a Ardealului, de unde veniseră „tîlharii de catane”. Pretutindeni, cronicarul necunoscut întovărăși persoana domnească, și istorisirea sa e din cele mai sigure și mai atrăgătoare. „Suspinai unde vedeai atîtea suflete [de robi]; că am fost față de am văzut[1].” Trecerea în Ardeal, scrie dînsul, se făcu numai „cu nevoie mare, fiind potica strîmtă și numai cîte un om încăpea de mergea pe potică; atîta oaste fiind, cît, unde mînca noaptea fruntea, a doua zi ajungea cei din urmă”[2]. Se văd la el arzînd, în această campanie de răzbunare, „satele dese, cu case multe, cît acoperise văzduhul de fum”[3]. „Acoperise șesul acela oastea.” „Pe lîngă cetate”, spune el aiurea, plastic, „erau mulți din prostime, ce numai încăpuse în cetate, cu care, cu dobitoace, pe supt zid[4]”.

Sfîrșindu-și povestirea, cronicarul asigură cu satisfacție că Ungurii „nu vor uita-o ei multă vreme, cîtă pagubă li s’au făcut”[5]. Dar, firește, cine poate fi răspunzător pentru peirea de Tatari a țerii și a părților vecine? Nu Domnul, care, trebuind să-i cheme pentru siguranța sa, și-a dat toată osteneala spre a-i opri de la jaf, ci cei trei generali ardeleni, pe cari Mihaĭ-Vodă îi denunță posterității în inscripția de la Vama și, mai ales, boierii vînzători.

Cînd această perioadă de zbucium se încheie, vedem pe Racoviță urmîndu-și activitatea binefăcătoare. Așează dările în folosul „săracilor” și, dacă pune iar desetina, este o îndreptățire: „Nevoia zice că strică obiceiurile cele bune.” Curtea arde, ca pedeapsă a lui Dumnezeu pentru păcatele țerii — lucrul se vede din Solomon; Domnul o face la loc. Orice bir nou se pune, nu e „din lăcomie”, ne lămurește scriitorul, „ce de mare nevoe și asuprèle ce-i veniau de la Turci”.

Dar firea bună a Domnului era din ce în ce mai schimbată, continuă cu melancolie cronicarul, de „Grecii ce erau pe lîngă dînsul”. Cu sfatul lor pune desetina îndoită, decît care ar fi fost mai bune dări știute. De aceia va fi aruncat asupra țerii și văcăritul, care-i aduce „scădere”. Și, oricît ar prefera să ni

[1] P. 64.
[2] P. 66.
[3] *Ibid.*
[4] *Ibid.*
[5] P. 67.

vorbească despre cetatea Tebris, un „oraș mare și bogat" fără îndoială, despre ce spune Eclesiastul, despre Hatmanul Sieniawski și iarna cea grea, bietul panegirist al timpurilor bune trebuie să ajungă iarăși, prin forța împrejurărilor, la o dare nouă și la un alt „supăr". Numai cît cei mai vinovați pentru aceasta sînt Grecii. „Și acest sfat mai mult era din Grecii ce erau pe lîngă Mihai-Vodă..., că de la o vreme mai mult cu Grecii se sfătuia decît cu boierii de țară..., și au rămas Grecii sfetnici și credincioși."

Lăsînd la o parte certele între cele două partide în care se desbinaseră acești Greci, tăcînd despre o afecere suspectă, provocată de descoperirea unui omor ritual evreiesc, cronicarul face să derive căderea lui Vodă din înstrăinarea lui de boierii țerii, vechii sfetnici, sprijinitori și lăudători. Căci, „să nu se fie mazilit, se sfătuise toți boierii să fugă, pentru mare călcare ce aveau de spre oamenii lui, mai ales de spre Grecii lui".

Dar nu laudă cineva o viață întreagă pentru ca o decepție să-i răpească obiceiul. Racoviță fiind înstrăinat de la inima scriitorului nostru, el își caută omul aiurea, și-l găsește în Grigore Ghica, noul Domn, de origine din țară, om drept, lipsit de mîndrie, iubitor de boieri, de plimbări și vînători, înălțător de clădiri, reorganisator de școli, desprețuitor de avuție[1]. Din opera lui administrativă, cronicarul înnalță crearea unei deseline speciale pentru boieri și mănăstiri și, trebuind să recunoască văcăritul, adaugă îndată că l-a pus *după* Mihai Racoviță și mai mic decît acesta[2].

Am văzut pănă aici pe panegirist. Același împletitor de laude dibace poate fi însă un aspru ponegritor al dușmanilor Domnului său și intereselor sale.

Toate figurile domnești aproape ce se întîmpină în opera sa, afară de patronul vechiu și de noul patron, care se ivește în ultimele rînduri, sînt înfățișate în colori întunecate. Brîncoveanu, e, ce e dreptul, la început un Domn bun, care nu aduce mazilia lui Constantin Duca decît pentru că acesta-l tri-

---

1 „Nu era lacom, ca să strîngă avuții, ce mai mult se silia ca să-i rămîie lucruri vrednice pe urma lui...; care la puțintei să află acest dor, ca să nu-i biruiască pofta lăcomiei și iubirea argintului"; p. 73.

2 P. 72.

misese, prin intrigile sale, la Poartă, crezînd că-l trimite la moarte. Dar Domnul, „foarte bun şi vestit de avut”, vărul lui Mihai-Vodă, de pe Cantacuzineşti, acel ce-i primeşte „bucatele” la ieşirea din Domnie, nu merită în curînd aceste laude. In a doua Domnie a lui Mihai, Brîncoveanu adăposteşte pe pribegii cari n'aveau niciun motiv să fugă, şi astfel vecinii se fac „neprieteni şi vrăjmaşi unul asupra altuia [1]. Voevodul muntean atacă, iar cel moldovenesc se apără numai, cheltuind mult pentru a se mîntui. „Multă nevoie şi greutate au avut ţeara Moldovei de Brîncoveanul, Domnul muntenesc [2]”, care scoate şi pune Domnii şi ţine braţele deschise pentru fugari [3]. El aduce căderea lui Mihai, prin pîri mincinoase. El chiamă pe Ruşi în 1711, promiţîndu-li zaherea. Şi cronicarul nu se împacă, apoi, cu Brîncoveanu decît la căderea acestuia, cînd plînge „furtuna cea fără de veste” care i-a desrădăcinat puterea şi fericirea,—descoperind totuşi într'însa pedeapsa divină pentru pîrile nedrepte contra lui Mihai-Vodă. Povestind pe larg împrejurările căderii lui Constantin-Vodă, arătînd felul cum Racoviţă, care nădăjduia să-l înlocuiască, i-a contribuit la ruină, cronicarul, impresionat de măreţia tragică a spectacolului, ţine de rău pe Cantacuzini pentru purtarea lor şi, după ce urmăreşte, înduioşat, pănă la sfîrşit pe Domnul căzut, menţionează expiaţia prin moartea lui Ştefan-Vodă, căruia îi plăteşte Dumnezeu pentru ce făcuse.

Faţă de Antioh-Vodă, cronicarul nostru e mai cruţător. E, într'adevăr, un om „bun”, drept la judecată, dar se adaugă că „era neîngăduitor şi răstit grăia de multe ori la Divanuri”. Dacă ierta iute, apuca fără preget în mînă buzduganul [4].

Scriitorul nostru e un iubitor de creştini, cum erau toţi la noi pe atuncea, dar nu şi de Grecii ţarigrădeni. El vorbeşte cu durere de neizbînda legăturilor încercate în trecut cu Leşii; „ispitindu-se cum s'ar putea mîntui de supt giugul şi robirea Turcului” [5]. Cînd Impăratul pravoslavnic vine în Iaşi, cronicarul îi aşterne stîlpări înainte: „Frumos lucru şi cu minune era tuturor a privi atunci Impărat creştin aice la noi, şi fără nicio

[1] P. 37.
[2] *Ibid.*
[3] *Ibid.*
[4] Pp. 32-3.
[5] P. 36.

mîndrie grăiă cu toţi"[1]. Şi, cînd acest Ţar al Răsăritului creştin, care nu ne putuse liberà, moare, el îl jăleşte astfel: „Poate să mai fie alt Impărat precum au fost acesta? Că toate Impărăţiile şi Crăiile să înfricoşase de dînsul, de vitejiile lui[2]."

S'ar aştepta acuma cineva să vadă lăudat în cronică acel Domn care, cu riscul situaţiei şi vieţii sale, a adoptat noua linie de purtare a alianţei cu creştinătatea: Dimitrie Cantemir. Dar, ca şi Neculce, cronicarul lui Racoviţă se pricepe a face deosebirea între credinţa sa şi martirii ei. La Dumitraşcu-Vodă, altfel un Domn „cu dragoste şi cu blîndeţe" către toţi[3], alianţa cu Ruşii e socotită ca un „sfat nesocotit, cu întreagă zminteală"[4], şi Domnul e mustrat că a adus pe Muscali la „o secetă şi arşiţă ca aceia"[5].

Cine e mai rău tratat însă în cronica aceasta anti-grecească e Nicolae Mavrocordat, pentru care nu există cruţare. Cînd capătă întăiu Domnia, o iea „cu multă cheltuială şi mîndrie grecească", îndemnat de conaţionalii săi. Vine cu oaste, „nu ca un Domn, ci ca un leu... Nici cu ochii asupra boierilor nu căuta." Fanarul rămăsese gol[6], „cît numai muierile lor rămăsese, iară, Grec, îmblai mult pînă dai de vre unul acolo"[7]. „Uşa lui era închisă boierilor", pe cît era de deschisă Grecilor, cari aveau toate funcţiile lucrative şi toată încrederea Domnului. Boierii de ţară sînt ţinuţi de-o parte, săraciţi prin împrumuturi, aruncaţi în închisoare şi despoiaţi, ca trei dintre fruntaşii Moldovei. Şi, dacă se pare că Vodă iubeşte sincer pe ţerani, cărora li dă dreptate, aceasta o face numai pentru ca boierii să fie *suduiţi* şi ameninţaţi, şi „tot ca să se defaime şi să ruşineze neamul boieresc"[8]. Apoi, după această caracterisare, scriitorul nostru desface dintre intimii Domnului, pentru a ni-l înfăţişa în toată uriciunea lui, pe Grecul Spandoni, „o arătare, un om urît, podagrios, un blestemat şi de nimică, fără de nici-

---

1 P. 46.
2 P. 70.
3 P. 43.
4 P. 46.
5 P. 47.
6 Şi totuşi Nicolae Mavrocordat recomanda fiului său să nu se încunjure de străini; Legrand, ed. lui Daponte, II, p. XXVI.
7 P. 41.
8 Pp. 41-2.

o meserie, numai cît îşi ţinea capul cu minciunile ce-i dau"[1].

Şi, în a doua Domnie a lui Nicolae-Vodă, după ce înalţă pe Lupu Costachi, mîntuitorul Moldovei prin prudenţa purtării sale[2], sprijinitor şi martir al causei lui Mihai-Vodă[3], după ce descrie Căimăcămia lui Ienachi Mavrocordat ca un guvern de hrăpire, cronicarul ni presintă pe noul Domn „ca şi în Domnia d'intăiu", cu *uşa închisă*, ca şi „inimile supuşilor". Limba ţerii tot n'o ştie, lăcomia şi-o arată din nou; nu ştie să judece mai bine decît înainte şi nu se coboară să apere ţara faţă de Turci, cum era scris în firmanul său. El, „Domnul străin", poartă vina pentru toate relele: pentru excesele Suedo-Polonilor ce iernează în ţară, pentru actele de răsbunare ale Turcilor, pentru pierderea Hotinului, pentru închisoarea lungă a lui Lupu, pentru care-şi *face în zădar obraz* că n'ar fi lucrat[4]. Mazilia-l află în 1716 încasînd noi şi mari biruri şi, numai cînd scapă de dînsul, pătimaşul boier dă lui Mavrocordat acest atestat ambiguu: „Deară şi Nicolae-Vodă întru această Domnie a doua era mai blînd decît în Domniea de întăiu"[5]. Reservîndu-şi fireşte a-l urmări dincolo, în Ţara-Romănească, în mijlocul persecuţiilor pe care le ordonă, morţilor pe care le unelteşte[6], părăsindu-l numai la uşa închisorii lui ardelene.

Aceasta e, în partea ei a doua, „Cronica lui Mustea", a cării căldură, fie şi nedreaptă, a cării naivitate şi coloare se apropie mai mult de însuşirile ce deosebesc monumentul literar al Vornicului Ioan Neculce, de care vine rîndul să ne ocupăm acuma.

---

[1] P. 42.

[2] „Iară, să nu fie prilejit acest boier într'acea dată acolo la Vizirul, toată ţeara ar fi căzut în robia Tătarilor şi ar fi pus şi Paşă să domnească ţeara"; p. 49.

[3] A fost închis, ni se spune, „căci au fost pomenit înaintea Vizirului de Mihai-Vodă"; p. 50.

[4] Pp. 51-3.

[5] P. 56.

[6] Ii atribuie pe a lui Lupu Costachi. „Iară ce vină i-ar fi dat Lupului, nu se ştie; numai tot de Nicolae-Vodă i-au fost perirea, cum am înţeles dintr'alţii"; p. 58.

CAP. VI.

Marile compilaţii de cronici. Cronica lui Ioan Neculce.

Neculce nu pare un nume mare, totuşi Vornicul Ioan era în relaţii de înrudire cu cele mai însemnate familii moldovene. Intre 1660 şi 1683, întîlnim documentar pe tatăl lui, Ienachi Neculce Vistiernicul[1],—de fapt, se pare, doar un grămătic, devenit cămăraş la Ocna, de şi un „spudeu” ca şi Stolnicul Cantacuzino[2]. Acesta era frate după tată cu Arhonda Mironiasa[2]”, şi această Arhondă avea de mamă pe o vară primară a lui Vasile Lupu[3]. Astfel, Ioan putea fi socotit ca o rudă de Catinca Bucioc, sora Tudoscăi, întâia Doamnă a lui Vasile. Il vedem numind pe această jupăneasă, care a fost soţia lui Iordachi Cantacuzino, „moaşă a sa[4]”. Căci mama lui Neculce cronicarul era o femeie din nobilimea aceasta mai înaltă şi mai bogată, Catrina Cantacuzino. Ienachi fu ucis acolo la Ocna, în 1686, de bandele polone, care-i nimiciseră şi gospodăria[5].

Ioan, fiul Vistierului, era acum, ca postelniceli fiind

---

1 Urechiă, *Miron Costin. Opere complete,* I, p. 711. In general, Iulian Marinescu, *Documente relative la Ioan Neculce,* în „Buletinul Comisiei istorice a României”, IV, p. 3 şi urm.

2 Iulian Marinescu, l. c., pp. 5-6.

3 Acest nume de Arhonda îl mai aflăm într'un document din 7165, în Bibl. Ac. Rom., XXI/221.

4 V. genealogia Casei lui Vasile-Vodă, de Ştefan Ghindă, biv Postelnic, în *Studii şi doc.,* III, pp. 31-3.

4 Scrisoare a lui Ioan Neculce, în *Arch. soc. şt. şi literare,* II, p. 332. Bănuiam de la început că s'ar putea însă să se fi adaos o altă relaţie de înrudire prin soţia lui Neculce Vistiernicul. V. şi Iulian Marinescu, *l. c.,* p. 67, no. 29.

5 Iulian Marinescu, *l. c.,* pp. 5-6.

știutor de grecește, în slujba Curții cînd Constantin Duca își serba, la 1691, nunta cu fata cea mai mare a lui Brîncoveanu: „Atunce pre acea vreme și eu, Ion Neculcea, Vel Vornic, eram tînăr Postelnic și mergeam cu alți Postelnici împreună, cu toiage a mînă, pe gios, înaintea Domnului [1]". Se născu pe la 1672, căci la 1732 se dă ca fiind în vrîstă „de șeizăci de ai [2]." Copilăria și-o petrecu, nu în casa părintească „rămăind mic de părinți, de tată", ci la văduva lui Iordachi Vistiernicul, în casa căreia, pe cînd trăia Vistiernicul, își începuse cariera un alt mare cronicar al Moldovei, Miron Costin [3]. „Și la vreme Mării Sale lui Cantimir-Vodă am fugit în Țara-Munteniască de răul Leșilor, și am șidzut patru ai cu toată casa noastră. Ș'acolo au murit moșe noastră Iordăchioae, și noi venirăm în țară înnapoi, cu unchiu-miu, Iordache Stolnicul, ficeorul Iordăchioae cei bătrîne [4]." Dacă această emigrare s'a făcut cu prilejul expediției regale din 1691 [5], Neculce va fi văzut iarăși țara sa de naștere abia la așezarea în Domnie a lui Constantin-Vodă cel nou.

Creșterea lui se făcu în tradițiile de țară pe care le cunoaștem. Prin trecerea pentru cîtva timp la Munteni, el a putut să stea și pe lîngă acel Stolnic care dădea glorie literară vechiului neam împărătesc. Supt Antioh Cantemir fu Vătav de aprozi [6], apoi, ridicat la rangul de Vel Agă, primi pe solul polon Leszczynski [7]. In 1705, el era la Constantinopol, cînd Antioh-Vodă, din nou Domn, puse să se înfățișeze pîri contra lui Racoviță: „Atunce și eu eram tînăr și fusăsem mai înnainte Agă, și m'am

[1] Neculce, p. 248.

[2] Scrisoarea citată.

[3] V. vol. I.

[4] Scrisoarea citată.

[5] Dacă ar fi plecat Cantacuzinii și rudele lor cu ocasia năvălirii polone din 1686, nu înțelegem de ce s'ar fi întors, după „patru ai" la 1690, cînd primejdia de spre Poloni rămăsese cel puțin aceiași.—Din acest exil muntean cunoaște Neculce așa de bine locurile din Țara-Românească, Vorbind, ca un martur ocular, de evenimentele de la suirea lui Brîncoveanu, el are indicații precise ca acestea: „Drăgăneștii de Ruși nu sînt departe, cale de două ceasuri"; p. 237. „Acolo sînt munții goli; nu pot să se ascunză oamenii și dobitoacele"; *ibid.*

[6] P. 263.

[7] P. 266. Cf. și Iulian Marinescu, *l. c.*, p. 6.

tîmplat la Țarigrad de am văzut acea pîră[1]". In prima Domnie a lui Mihai-Vodă, Neculce ajunsese Mare-Sluger. Venind iarăși pe tron, cel mai mare din fiii lui Cantemir, a cărui nepoată de soră era soția lui Neculce[2], el înaintă pe tînărul boier la rangul de Mare-Spătar. „Și pre mine, Ioan Neculce, din Sulgeria cea Mare m'au pus Spătar-Mare[3]". Cu acest titlu îl găsim într'un document la 12 Septembre 1705[4]. Domnul îl făcu represintantul său la nunta lui Dinu, fiul Brîncoveanului, cu fata Vornicului Ioan Balș: „Atunce m'au trimis și pre mine cu solia de spre partea Domniei, de m'am tîmplat la acea nuntă, care, să zicem, nu era nuntă domnească, ce, putem zice, crăiască[5]." Cînd Antioh plecă să „sape" pentru Turci la Tighinea, în 1707, el lăsă Caimacam în Scaun și pe Neculce: „Iară aice în Iași au lăsat Caimacam pre Iordache Roset Vornicul și pre mine, Ioan Neculce Vel Spătar, și pre Ilie Cantacuzino, biv Vel Visternic, și pre Ilie Catargiul Vel Vistiernic, de purtau grijă țării de trebile ce erau[6]." Dar, cînd Domnul fu mazilit, Neculce trecu printr'o primejdie de prigonire, fiind pus pe „izvodul" trimis de Racoviță Caimacamilor lui, așa încît trebui să fugă în Polonia, de unde se întoarse după „cîtăva vreme[7]". Supt urmașii lui Antioh, Neculce, considerat astfel ca om de Casă al rudelor sale, Cantemireștii, pentru cari avu, în adevăr, toată simpatia, a fost ținut de o parte: Nicolae Mavrocordat făcu din el doar un staroste de Cernăuți, dar fiindcă acolo erau zilnice relații delicate cu Suedesii și Polonii lui Carol al

---

1 Neculce, p. 283.

2 Iulian Marinescu, *l. c.*, p. 9.

3 Neculce, p. 284.

4 Urechiă, *Miron Costin, Opere complecte*, I, p. 170; Iulian Marinescu, *l. c.*

5 Neculce, p. 287. V. și mai departe.

6 *Ibid.*

7 „Atunce, tîmplîndu-se de eram și eu de casa lui Antioh-Vodă, m'au fost pus Mihai-Vodă și pre mine într'acel isvod, să mă prindă și, până a sosi Siimenii la gazdă-mi, eu am prins de veste și am apucat de am încălecat și am fugit în Țara Leșască, și acolo mi s'au tîmplat și mie de am zăbovit cîtăva vreme, până mi-am făcut pace cu Domnia, și am venit înapoi la casa mea, și n'am avut de spre nime nicio nevoie, și am avut cinste și căutare în zilele Măriei Sale" (p. 289).

XII-lea[1]. Și el ni spune anume la Domnia lui Cantemir cel mic, Dumitrașco-Vodă, că acesta i-a restituit Spătăria, de care-l despoiase alții.

Supt acest tînăr Domn, cu spiritul ager, agerul Neculce, și el unul dintre cei mai tineri boieri ai țerii sale, ajunse intimul, confidentul și dregătorul de căpetenie al lui Vodă, acela căruia i se împărtășiau toate cele ce puteau fi împărtășite. Fiind „cel mai de credință și mai ales în toate trebile Domniei"[2], el fu chemat să înlocuiască în curînd, la 1711, pe Hatmanul Antiohie Jora, mazilit pentru pîrile de care se făcuse vinovat[3]. El afirmă că n'a bănuit gîndurile de revoltă ale Domnului său decît atunce cînd îl văzu refusînd a îndeplini ordinele ce i se dăduseră în privința lui Brîncoveanu, ce trebuia prins: „Atunce am știut și eu că au fost scris Dumitrașco-Vodă să vie Moscalii". Neavînd aceiași încredere în viitorul, acoperit încă de neguri, el ar fi pus toate silințile sale pentru a împiedeca pe Domn de la acest pas pripit, spre care îl îndemnau, din potrivă, cei mai mulți dintre boieri, înțeleși mai de înainte, în particular, cu Rușii. „Puiu pre Dumnezeu martur că așa i-am zis" — să execute adecă poruncile Porții—, „și tare am stătut că doară l-oiu întoarce, și n'am putut." Temîndu-se, la auzul cuvintelor mînioase ale lui Dimitrie, „să nu cumva să cadă în vre-o primejdie a vieții" și îndatorit să nu destăinuiască cugetul Domnului său, ca Iuda, nici să-l părăsească, ajungînd de ocara lumii, el se purtă de acum înainte ca o „slugă" cu credință, ascultînd fără plăcere, dar fără împotrivire, de cuvîntul stăpînului. Cînd Domnul apucă spre Prut, el rămase pentru paza Doamnei. In omorul Turcilor din Iași, și în risipirea averii lor — un vechiu obiceiu de răscoală—, el tăgăduiește însă să fi avut vre-o parte[4]. A fost de față la intrarea în capitala Moldovei a „Impăratului creștin"[5] și a participat la sfaturile și ospețele ce urmară, gustînd și el din acel vin „de la Frantuji..., care, îndată cum au băut, cum au mărmurit toți de beți, și n'au mai știut cum au dormit în-

---

[1] Iulian Marinescu, *l. c.*, p. 7.
[2] Neculce, p. 302.
[3] *Ibid.*, p. 305; „N. Costin", p. 99.
[4] Neculce, p. 311.
[5] P. 314.

tr'acea noapte, și Domnul și boierii"[1]. A întovărășit pe Domn în lagărul de la Prut și a fost dintre aceia cari vedeau cu groază, noaptea, de partea Turcilor, *lucind focurile cu stelele*[2]. Intrebat de Țar, cînd orice speranță de biruință se împrăștie, dacă ar fi în stare a-l scoate în Ungaria cu Impărăteasa, el trebui să arăte greutățile pe care le-ar fi întîmpinat realisarea acestui plan: „că este un lucru prea cu grijă mare a ispiti"[3], Stătu și el în noaptea de spaimă între dușmanii fără de număr, „prin întunerec de nu se vedea mîna", ascultă „hreamătul obuzului", se bucură cu Muscalii văzînd pe Turci aruncați la pămînt, „ca cînd ar cădea niște pere coapte", măturați de focul tunurilor, „ca cum i-ar mătură cu o mătură". El, care sfătuise pe Vodă a-și duce Doamna la Hotin sau la Camenița și primise răstitul răspuns: „Să-mi ieu eu muierea, de mă tem, să o trimit unde mi-i voia, iară el pre Doamna din Iași n'a clăti-o nicăiri", tot el fu acela care văzu pe Dimitrie desperat, întrebînd cu lacrimi „cine s'ar afla un voinic să iasă pre furiș să se sloboadă la Iași să dee știre Doamnei să fugă... Și nime nu cuteza". Fu unul dintre puținii[4] cari știură adăpostul din urmă al lui Cantemir, cînd se făcu pacea: în carăta Țarinei.

Cînd calea pribegiei se deschise pentru Domn, Neculce-l întovărăși, împreună cu Banul Savin, dintre boierii mari, iar, dintre cei mici, o mulțime de dregători și de căpitani: Gheorghiță Păharnicul[5], Rugină, Mogîlde, Ilie Abăza, Zerul, Mireștii și alții[6]. Cu ceilalți fugari, el merse la Nimirov și Chiev, unde

---

[1] P. 319.

[2] „Se vedeau focurile ca stelele"; p. 321.

[3] P. 322.

[4] Adecă, la dreptul vorbind, el singur dintre boieri și „vre-o doi-trei copii de casă"; p. 329.

[5] La 31 Decembre 1719, avem o petiție pentru o datorie a acestuia, „care se afla dus la Mosc", după „răscoala Muscalilor"; Bibl. Ac. Rom., XIII/207. V. articolul mieu despre petrecerea lui Cantemir în Rusia, *Rev. istorică* pe 1925.

[6] Ilie Abăza și Ion Mirescu merseră la Chiev către sfîrșitul anului 1710, înainte de războiu, și Țarul îi luă cu sine la Moscova, pentru a-i întreba despre distanțe și despre drumul cît este până la Constantinopol. — Procesul lui Neculce, în *Arch. soc. șt. și literare din Iași,* IV, p. 344. Și Radu Popescu ni represintă în Me-

stătu două săptămîni, după ce fusese în primejdie să fie prins în cale de Zaporojenii înțeleși cu Tatarii[1]. Doria—și o spune în scrisoarea sa către contele Golovchin — să se creeze pentru Moldovenii desțerați o așezare anume, pe Nipru, în părțile Chievului, și dreptul de a formà un corp de oaste deosebit, „v'o două polcuri", Cantemir avînd a fi, de și „Domnul nostru", numai un „protector" al acestei Republici de boieri[2].

Cu toată dragostea ce avea Neculce pentru Dimitrie Cantemir, îi era însă mai dragă țara, „pămîntul nostru". Ar fi vrut să se oprească la Chiev pentru a se întoarce apoi de acolo mai ușor în Moldova, unde Lupu Costachi-i luase moșia, Boianul, ca unui vinovat de trădare față de Turci"[3]. Dar, amărît de neizbîndă, plin de neîncredere față de cei ce-l încunjurau, doritor de a avea pe lîngă sine oameni cu cari să vorbească de Domnia pierdută, de țara părăsită, pe care nu era s'o mai vadă, de cunoscuții, prietenii și rudele ce lăsase pentru totdeauna în urmă, Dimitrie-Vodă, care nu părăsi niciodată apucăturile sale domnești, se împotrivi la această întoarcere. Cumnatul lui Neculce, fostul Mare-Vistier Luca sau Luculenco, fu arestat în Chiev, iar Hatmanul nostru dus supt escortă, „cu vartă"[4], la Harcov, unde se hotărîse că va locui, ca un fel de principe independent, cu administrație și Curte deosebită, fostul Voevod al Moldovei.

Luca izbuti să fugă și-și recăpătă, fără judecată, moșiile, pe care, ca și pe ale lui Neculce, le confiscase Nicolae Mavrocordat și le dăduse, pentru a-l despăgubi și cîștiga, acelui dibaciu boier ce era Lupu Costachi. Sandu Sturdza Stolnicul, venit și el din Polonia la Chiev, scăpă iarăși de paza principelui Galițin, „un om rău"[5]. Mai puțin noroc avu cronicarul nostru,

---

morii, pe Petru-cel-Mare „întrebînd, departe este Țarigradul", p. 173.

[1] Pp. 333-4.

[2] Șt. Ciobanu, *Dimitrie Cantemir* în Rusia, în „An. Ac. Rom." pe 1925.

[3] Iulian Marinescu, *l. c.*, pp. 9, 11 și urm.

[4] Expresia se întîmpină și în cronică și în actul procesului menționat mai sus.

[5] Neculce, p. 334.

care merse cu de-a sila după Cantemir pe moşiile ce i se dăduseră, din cele luate de la generalul Szydlowiecki[1].

Trăi aici cîtva timp, în împrejurări foarte neplăcute, chinuit de dorul de ţară, de lipsa de ocupaţie, de grija avutului său, peste care alţii se făcuseră stăpîni. Pribeagul Domn nu mai era pentru el bunul stăpînitor de odinioară, ci se făcuse iarăşi ca atunci cînd era numai beizadeà Dimitrie: „încă şi mai rău, şi iute la beţie, şi se scîrbia de fiece, şi uşa era închisă". Se mai adăugiau, pentru a face această şedere nesuferită, relaţiile încordate dintre principele romîn şi Cazacii locali, invidia ce-i purtau „Moscalii cei mari".

In curînd, fiind vorba de o nouă expediţie contra Turcilor, în cursul căreia Dimitrie ar fi avut sarcina de a năvăli în Crimea cu o oaste mare[2], — Domnul fu chemat la Petersburg. Aici planul expediţiei fu părăsit, şi se refusă oaspetelui guvernul în toată suveranitatea asupra Harcovului şi Moldovenilor lui, pe care el îl ceruse. I se făcu însă o situaţie, dîndu-i-se „o mie de dvoruri în ţara Moscului", o pensie anuală şi case în vechea capitală, în care Cantemir merse îndată să se stabilească[3].

Unii din boierii mărunţi se duseră cu dînsul acolo şi nu-l mai părăsiră. Neculce însă nu se putea înstrăina atît de lesne. El nu se clinti din Chiev şi, după multe zăbăvi, fu liberat în sfîrşit, după ce Turcii dădură, din partea lor, drumul tînărului Şeremetev, pe care ai săi îl credeau pierdut.

De la plecarea din ţară trecuseră numai doi ani[4]. Dar cu aceasta nu se mîntuiră grijile, rătăcirile şi încercările Hatmatului. Trecînd în Polonia, ieşind în sfîrşit, cu toate făgăduielile şi rugăminţile lui Cantemir, „dintr'acel norod greu", fără libertate, fără strălucire la Curte, fără carieră pentru fiii de boieri[5], el mai aşteptă încă multă vreme până ce porţile întoarcerii i se deschiseră.

---

1 P. 335.

2 Pentru lupte ale lui Cantemir acolo în 1716, v. Hurmuzaki, *Fragmente*, IV, p. 102.

3 V. Ciobanu, *l. c.*

4 „După ce au trecut doi ani"; p. 338.

5 „Că este un norod unde nu sînt oamenii slobozi să meargă unde li este voia, nici la Impărăţie fără ucaz... Şi la Impărăţie vr'o Curte mare ca aceia, cu dvorebnici mulţi nu este, măcar precum este

Căci era cine să-i împiedece înturnarea. Am văzut că și moșiile lui Neculce fuseseră aruncate în gura lacomului Vornic Lupu Costachi, pentru a se îmbuna astfel un om ce stătea așa de bine cu Brîncoveanu și cu Hanul tătăresc, cari-și reuniseră silințile pentru a-l scoate din temnița de la Varna. In adevăr, Nicolae-Vodă, care se sîrguia să adune în jurul său pe toți înstrăinații, isprăvi lui Neculce un firman, de la doi Pași, — vor fi fost cei de Hotin și Tighinea, supraveghetorii Moldovei—, „că toate greșelile de spre Poartă sînt iertate"[1].

Nicolae Mavrocordat însuși ținu să dea, la 2 Iunie 1719, din București, vestea cea bună boierului său de odinioară. E o scrisoare deosebit de afectuoasă, în care i se amintește „cinstitului și al nostru priiatin, dă bine voitoriu" că „și în Domniia noastră d'intăi n'a fost uitat de noi", căpătîndu-i-se acel firman pentru întoarcere. Rugîndu-l să dea știri din Rusia, fostul stăpîn al lui Neculce îl asigură „că-l are în dragostea sa și cu ce s'ar putea spre folosul dumisale nu va lipsi, fiindu-i milă de străinătatea dumisale"[2].

Dar Neculce nu se încumetă încă să treacă granița și, cînd soția lui veni iarăși la ale sale, ea rătăci „un an în păduri", prigonită de usurpatorul în forme legale al moșiilor familiei[3]. „Așa fac", scrie cronicarul, „și boierii noștri, dacă pribegește vre unul, iară ceilalți stau cu feluri de feluri de năpăști și pîri, ca să-l istovească de tot și să-i ia moșiile"[4].

Dacă la *Mosc* stătuse numai doi ani, se împliniră șepte alții de exil în Polonia, până ce, supt un nou Domn, Mihai Racoviță, un nou firman, căpătat la Hotin de acesta, permise lui Neculce să *vie la pămîntul său*[5]. Marele lui dușman, Lupu Costachi, atins de mînia crudului Gin-Alì-Pașa, Marele-Vizir, care uci-

---

la Domnia țărei noastre, sau altă Crăie și Domnie, — ce foarte este un lucru puțin; numai oșteni sînt mulți de ajuns. Deci, de viața mea îmi era cum îmi era, deară mai mult îmi era pentru copiii mei, la ce vor rămînea, că numai doară soldați să fie, iară la alte boierii nu încap feciorii unora ca acestora"; p. 338.

[1] Actul procesului citat. V. Iulian Marinescu, *l. c.*, p. 45 și urm. Diamandì Marele Sulger anunță acest resultat lui Neculce.

[2] Iulian Marinescu, *l. c.*, p. 46, no. 17.

[3] Cronica, *l. c.*

[4] Cronica, p. 356.

[5] *Ibid.*, p. 359.

dea de plăcere, fusese decapitat încă la 1716, ca „hain, agiuns cu Muscalii”[1].

Neculce începu un proces pentru recîştigarea moşiilor sale. Il vedem reclamînd de la Iordachi, fiul Lupului, moşia Boianul, unde fusese lupta cu Polonii în 1685, pe cînd cumnatul său Luca ridicase pretenţii asupra Bărboşilor. El răspinse învinuirile, cuprinse în actul de danie al lui Nicolae-Vodă către Lupu, că politica trădătoare a lui Dimitrie Cantemir i-a fost recomandată de dînsul, expuse cum s'au petreçut lucrurile în realitate, — cam în forma cum le-a povestit mai tîrziu în cronica sa, — provocă mărturisiri complecte şi hotărîtoare din partea marturilor documentului anterior, Mitropolitul şi membrii Divanului moldovean, cari se declară cu toţii „vinovaţi şi amestecaţi şi bucuroşi Muscalilor şi greşiţi prea-luminatei Porţi”; aduse înaintea Domnului „un vrav de cărţi” trădătoare, care dovediau că el avuse de complici întreaga Moldovă şi capătă, în sfîrşit, o sentinţă favorabilă. Mihai-Vodă, care numeşte totuşi pe tînărul Iordachi Costachi „ginere”, fiindcă ţinea o fată a lui Dumitraşcu, fratele lui[2], făcu dreptate lui Neculce, declarînd solemn că, în trei rînduri cît a fost Domn în Moldova, „din vrere lui Dumnezău şi pămîntian”, n'a auzit să fie iertat a se lua oarecui moşiile fără de vină şi a se dărui altuia[3].

La 25 Ianuar 1724, fostul Hatman căuta să-şi reieie la Iaşi partea, usurpată de vecini, a locului său de casă, „de la strămoşu-său Gavrilaş Logofătul[4]”. Peste doi ani el făcea tot în Iaşi cumpărături şi vînzări de case[5].

La 25 Maiu 1727, întîlnim pe Neculce biv Hatman la Iaşi, ca

[1] „Iară trupul lui au rămas neîngropat, de l-au mîncat păsările. Aşa au perit Lupul Vornicul, din pîra lui Nicolai-Vodă”; p. 351.

[2] „Ţiindu-m[i] o nepoată de frate”; actul procesului, p. 349.

[3] Un fel de concept al documentului, publicat, cum am spus, de I. Tanoviceanu, în *Arch. soc. şt. şi litterare din Iaşi*, se află, de mîna lui Neculce, în Bibl. Ac. Rom., doc. LI/27. — E din 7228 = 1719-20. L-a retipărit d. Iulian Marinescu, *l. c.*, pp. 47-51. V. şi *ibid.*, p. 51 şi urm.

[4] Iulian Marinescu, *l. c.*, pp. 59-60, no. 23.

[5] *Ibid.*, p. 61, no. 25. — Proces, în 1728, cu sora Sanda, măritată cu Vistierul Doni, *ibid.*, p. 61 şi urm., no. 26. Ea pîrăşte şi pe Ştefan Luca, soţul surorii Maria. Asupra morţii Mariei, *ibid.*, p. 36 şi urm. V. şi *ibid.*, p. 92 şi urm.

martur în procesul beizadelei Grigoraș Ghica cu Elena Costin[1]. In dregătorii fu pus iarăși numai de Grigore Ghica, succesorul lui Mihai Racoviță; supt acesta fu numit, în amîndouă rîndurile, Mare-Vornic de Țara-de-Sus[2]. La 1731, 16 Iulie, el poartă titlul de Vel Vornic, ca martur al diatei Stolnicesei Elena a lui Iordachi Canta[3]. Intr'un act domnesc din 11 August următor, apare iarăși în această calitate[4].

Funcția nu și-o păstră însă tocmai mult: de la favoare el ajunse, supt același Domn, la mazilie și de la mazilie la suferințile prigonirii. Am văzut că în 1732 el dă, ca Vornic, într'o scrisoare către Domn, expunerea vieții sale de copilărie și tinerețǎ[5]. Și într'un alt act din acest an, în care act intervine ca martur, Neculce poartă titulatura de Mare-Vornic[6]. Insă în 1735, la început chiar[7], el era numai biv Vel Vornic și îndeplinia, scăzut mult ca însemnătate și rang, sarcina de staroste de Putna, la Focșani[8]. In Iunie următor, vine la Iași, pentru un proces în privința unor Țigani, cu Sandu Sturdza Mare-Logofăt și Iordachi Cantacuzino biv Vel Spătar[9].

In curînd Rușii veniră din nou în Moldova. Neculce nu mai avea însă pentru dînșii bunele sentimente de altă dată. El vorbește cu indignare în cronica sa, ținută în curent cu împrejurările, de prădăciunile Cazacilor, de vînzarea de către ostașii împărătești a locuitorilor moldoveni ca robi, „cît se auzia glasurile până la cer"[10], dar aceasta nu-l scuti de bănuielile Dom-

---

[1] Bibl. Ac. Rom., doc. LVIII/109. Cf. Iulian Marinescu, *l. c.*, p. 12.
[2] Pp. 369, 386 din cronică.
[3] Bibl. Ac. Rom., doc. IV/22.
[4] Stinghe, *Istoria besearicii din Șcheaiu*, p. 181.
[5] *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, II, p. 332.
[6] *Uricariul*, XXIII, p. 275.
[7] 14 Ianuar.
[8] El dă de știre pentru un proces judecat înaintea sa; Bibl. Ac. Rom., doc. LXII/4.
[9] Documentul e din 5 Iunie. Neculce e numit: „Ion Neculce biv Vel Vornic"; Bibl. Ac. Rom., doc V/39.
[10] P. 412. V. și însemnarea contemporană pe o carte: „Să se știe de cînd îmblă femarșal [Münnich] în țara Moldovei, și au prădat și au robit și multă stricăciune făcu, lăsîndu-ne Dumnezeu păcatele noastre; vleat 7248, mța August 15 dni". V. A. Urechiă, în *An. Ac. Rom.*, secț. ist., IX, p. 49. Cf. și actul domnesc din 1740,

nului. Grigore Ghica, întorcîndu-se în Scaun, puse supt pază pe Iordachi Cantacuzino Deleanul, pîrît că pecetluise cu ceară roşie — privilegiu domnesc —, îl trimise la ţară şi voi un moment „să-l călugărească". Şi Neculce, care ni povesteşte aceastà persecuţie nedreaptă, adusă de intrigile *ciocoilor*, mai mult greci, ai lui Vodă, urmează, menţionînd propria sa năpaste: „Aşijderea şi pre mine, Ioan Neculce Vornic, tîmplîndumă de am fost în vremea Moscalilor în Iaşi, m'au amestecat ciocoii şi cu alţi neprieteni la Grigore-Vodă, şi m'au închis la baş-bulubaş cîteva zile, şi copiii mei se ascunsese în laturi; şi au trimes un postelnicel de i-au căutat în toată ţara, dîndu-mi şi mie pricină că am bătut un ciocoiu la vremea Moscalilor, — socotind că am fost şi eu amestecat la niscaiva fapte. Deară pre urmă au aflat că n'am fost, şi m'au slobozit şi pre mine la ţeară. Şi atunce, la acea mare primejdie, am cheltuit mulţi bani, — care dea samă lui Dumnezeu cine m'au amestecat. Că, la cea de pe urmă, şi pentru mine şi pentru alţii, vremea viitoare va arăta[1]."

O nouă schimbare de Domnie îi fu folositoare şi-i dădu pentru cea din urmă oară prilejul să guverneze. Constantin Mavrocordat, fiul unui om care-l prigonise şi-l despoiase, venind pe tronul moldovenesc, nu-l restabili ca Vornic, dar îl numi membru al unei comisiuni judecătoreşti cu leafă. Recunoscător, bătrînul mazil însemnă în leatopiseţul său binefacerea: „Au pus, din boierii mazili, pre mine Ioan Neculce biv Vel Vornic şi pre Iordachi Dulgheriul biv Vel Postelnic şi pre Aristarch biv Vel Ban, să fie judecători aice în Iaşi dinpreună cu boierii cei mari la toate trebile şi judecăţile şi sfaturile, să fie nelipsiţi, şi le-au făcut şi nafacà, leafă, cîte cincizeci de lei de boier pre lună"[2].

---

care vorbeşte de venirea lui „Minih"; *Uricariul*, V, pp. 259-61 şi Memoriile francese ale generalului de Mannstein, care veni în Moldova cu armata rusească.

[1] P. 413. Mitropolitul Antonie, care, în adevăr, primise pe Ruşi cu bucurie, fu afurisit şi înlocuit în Scaun cu Grecul Nichifor. O scrisoare către Antonie, Papadopulos Kerameus, Ἱερ. Βιβλ., IV, p. 367 (411).

[2] P. 417. Atunci rămăsese văduv, Iulian Marinescu, *l. c.*, p. 13. Soţia lui fusese Ileana, fata Hatmanului Bogdan şi a fiicei lui Constantin-Vodă Cantemir. Unei fete a lor, Ileana, i se face izvod de

Incă la 25 Mart 1742 „Iancu (?) Neculcea Vornic" semnează într'un document [1]. In anul următor, la 22 Iunie, el cumpără de la nepotul său călugărul Varlaam Ursachi, fiul Stolnicului Dumitrașcu, moșia Prigorenii în Ținutul Dorohoiului, care aparținuse odată „unchiului" său, bătrînul Iordachi Cantacuzino [2]. Și, cîtva timp după aceasta, la o dată necunoscută, el o cedează, primindu-și înapoi cei două sute de lei cheltuiți, altui nepot, Vasile fiul lui Silion [3]. El trebuie să fi murit puțin timp după aceasta, și e sigur că ultimele rînduri din cronica sa, care ne trimet la anul 1744, n'au fost scrise de dînsul, ci adause de un scurt adnotator la manuscriptul întrerupt prin moartea autorului [4]. Totuși o ultimă oară mai întîmpinăm numele lui „Ion Neculcea, biv Vornic", la 15 Februar 1745 [5].

---

zestre la 17 Februar 1734; Iulian Marinescu, *l. c.*, p. 68 și urm. Cf. și p. 87 și urm.

[1] *Uricariul,* II, pp. 247-9.

[2] Totuși Neculce stăpînià de multă vreme, de fapt, moșia, unde primise — „la Prigoreni, la mine", — pe Grigore Ghica; p. 371. Actele Prigorenilor la Iulian Marinescu, *l. c.*, p. 82 și urm.

[3] Bibl. Ac. Rom. Era pe atunci ispravnic de Cîrligătura; Iulian Marinescu, *l. c.*, p. 13.

[4] După formă, însemnările lui Neculce se opresc la visita lui Partenie, patriarhul de Ierusalim, în Moldova. Mazilia lui Constantin Mavrocordat, — 6 Iulie st. v. 1743—, e notată de acel continuator, care ar putea fi chiar Canta. V. la opera acestui din urmă. — Am văzut că Neculce vorbește în două rînduri de copiii săi. Gavril Medelnicerul și Ilie al treilea Spătar se întîlnesc în 1745-6; Iulian Marinescu, *l. c.*, p. 13. Intr'un document din 1743 apare între marturi și Toader Neculce, Vistiernic, poate unul din fiii lui Ioan. Un Păharnic Alexandru Neculcea se întîlnește la 1771; Xenopol, *Istoria și genealogia Callimachilor,* p. 252; cf. *Arch. Rom.*, I, pp. 158-9. Acelaș Alexandru, cu acelaș titlu, e pomenit în 1774; *Uricariul,* VI, p. 417. In 1793, dăm de „Banul Vasilie Neculcea"; *ibid.*, XVI, p. 321. El ajunge Spătar în 1796; Bibl. Ac. Rom., doc. II/176. In 1803, aflăm pe Ioan Banul și Constantin Comisul Neculce; *Uricariul,* VII, p. 381. In 1812 mai găsim pe întăiul—Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 51,—care era la 1820 Spătar; Bibl. Ac. Rom., *Doc. Balș,* I; cf. *Uricariul,* X, p. 261. In 1817-8 se însoară cel de-al doilea, acum Agă; *An. Ac. Rom.*, IX, p. 36. In sfîrșit, la 22 Februar 1817 semnează, ca ispravnic de Herța, tot Ion Neculce Postelnic; Bibl. Ac. Rom., *Acte diverse,* XXXII, p. 90. V. și Iulian Marinescu, *l. c.*, p. 85 și urm.

[5] *Uricariul,* XX, p. 94; Iulian Marinescu, *l. c.*, pp. 13, 81-2, no. 36. La 16 Octombre din acel an nu mai era în viață *(l. ult. cit.)*. — A-

De şi, ca biv Vel Vornic, el fusese însărcinat de Domnie „să facă trătaz de căte a ţinia minte că s'au făcut cu ţara, şi obiceile, şi bune şi proaste: la ce Domnu ar fi eşit", şi îndeplinise această sarcină [1], Neculce nu şi-a scris cronica din ordinul sau din îndemnul măcar al cuiva, şi ea nu represintă lămurit şi exclusiv interesele niciunui partid şi ale niciunei individualităţi. Este şi aici, fireşte—şi nici nu se putea altfel, cînd scriitorul era o natură aşa de călduroasă şi de puţin prefăcută, un suflet aşa de deschis,—este laudă şi este ocară, Se poate ca une ori să aducem lauda la o binefacere primită de scriitor şi să lămurim ocara, nemeritată în toată asprimea ei, printr'o prigonire sau o ignorare a cronicarului. Dar niciodată Neculce, un om de cinste, un Moldovean cuminte şi cu frica lui Dumnezeu, nu va lua asupră-şi păcatul de a scorni minciuni, a defăima sau a linguşi. Aceasta nu e o cronică de ură şi nu e nici un panegiric. Sentimentele care domnesc nu sînt acelea ale răsbunării sau ale recunoştinţii pentru unul sau mai mulţi stăpîni. Fără a fi presintate cu răceala unui narator obiectiv, unui temperament ştiinţific, evenimentele din trecut sînt povestite mai mult cu un sentiment de duioşie discretă.

Căci, afară de vre-o două Domnii de la sfîrşit, şi trecuse multă vreme de cînd se întîmplase acele lucruri, a căror amintire se întipărise „în inima sa". Vremea slăbise contururile, îndulcise colorile, îmblînzise şi poetisase aducerile aminte. Cînd întrebuinţăm, ca şi cînd cetim numai, cronica lui Ioan Neculce, trebuie să ne gîndim totdeauna că n'avem a face cu povestirea pătimaşă a luptătorului care abia a lăsat armele din mînă, că într'însa nu răsună nici imnul de triumf al biruitorului, nici plîngerea învinsului prigonit sau înstrăinat, ci limpedea, curata, senina şi buna povestire a unui bătrîn foarte bătrîn, care, privind în urmă, în dunga din ce în ce mai umbrită a tre-

---

faceri ale lui din ultimii ani, Iulian Marinescu. *l. c.*, p. 70 şi urm., p. 75 şi urm., pp. 84-5.

[1] „Iată că ţ'am scris căt am ţinut minte şi le ştiu că sănt adevărate. Aşijdere şi căte am audzit den oameni bătrăni, iarăş le-am scris. Ce de acele ci-am audzit, chizeş nu sint." După o copie fără dată, către un Domn fără nume; *St. şi doc.*, VI, p. 307, no. 657.

cutului său, vede înşirîndu-se acelea ce au fost, atît de liniştite, de orînduite şi de frumoase!

Ioan Neculce şi-a scris foarte tărziu, în adevăr, letopiseţul, după ce se mîntuise cu luptele lui cele mari şi cu suferinţile-i îndelungate, în liniştea unei retrageri aproape continue, la ţară mai mult, gîndindu-se la viaţa sa din trecut şi aşteptîndu-şi senin sfîrşitul. „Am trăit", scrie el povestindu-şi întoarcerea în ţară, „la casa mea până astăzi,— şi înainte cît mi-a mai lungi Dumnezeu viaţa"[1].

Avem dovezi în cronică despre faptul că ea n'a fost începută înainte de anul 1733 şi de suirea pe tron a lui Constantin Mavrocordat. In introducere, — şi aceste introduceri meritau pe acest timp şi cronologic numele lor[2]—, se vorbeşte despre acest din urmă eveniment. Constantin-Vodă, spune Neculce, „au fost Domn aice la noi în Moldova, în anu de la Zidirea Lumei 7242"[3]. In aceiaşi introducere se dă amănuntul păharului de la Putna al lui Ştefan-cel-Mare, stricat în a treia Domnie a lui Mihai Racoviţă. La Domnia lui Constantin Cantemir, menţionîndu-se numele lui „Mihălachi, feciorul lui Ioan Racoviţă Vornicul", se adauge că e acel „căruia îi zic Mihai-Vodă"; de unde se vede că acest loc a fost scris după mazilia din urmă a lui Racoviţă, dar înainte de moartea lui la Constantinopol, care se întîmplă după 1730[4]. In 1694, povestind nunta lui Constantin-Vodă Duca, la care asistă, el se numeşte Vel Vornic, şi ştim cît de tărziu a căpătat el această demni-

---

1 P. 359.

2 Proba o avem şi pentru Neculce; el spune, în adevăr, în Precuvîntare că va povesti „de la Duca-Vodă cel Bătrîn până unde s'a vedè", şi e clar că un copist numai a putut adăuga cuvintele următoare, care se leagă rău cu ce avem înnainte: „la Domnia lui Ioan-Vodă Mavrocordat".

3 Dar data nu e cu desăvîrşire exactă. E sigur că „O samă de cuvinte", pe care am numit-o Introducerea cronicii, s'a scris înainte de cronica însăşi. Astfel, vorbindu-se de luarea de Racoviţă a moşiilor Ceaureştilor, se spune că aceasta s'a făcut „nu se ştie din ce pricină". Pe cînd această pricină, trădarea din 1716, se expune pe larg în continuarea letopiseţului. Pe urmă, pentru moartea lui Barnovschi, se trimite în capitolul d'intăiu al Cronicii — p. 195 — „mai sus".

4 P. 242.

tate [1]. Supt Racoviță în a treia Domnie, Neculce se exprimă astfel asupra pierderii Hotinului: „Deci stă de atunce Hotinul așa îngăimat până acum; vîrtos șede: nu știm de acum înainte ce a vrea Dumnezeu să mai lucreze, mai sta-o-a au ba; au poate și cîtă țeară au rămas s'o iee. Vreamea viitoare va arăta, cine va ajunge să trăiască"[2], — rînduri care trebuie să fi fost scrise înainte de al doilea războiu ruso-turc, început în 1737. La războiul dintre Turci și Persani, se spune că el urmează „până în acest an 7241" [3]. Mai departe se arată că Persanii n'au încă pace cu Turcii, și, după ruperea tractatului din 1732, un altul fu încheiat abia în 1736[4].

De la Constantin Mavrocordat înainte vedem că letopisețul e scris în măsură ce se desvoltă evenimentele. Pentru luptele dintre Persani, Tatari și Ruși, ni se făgăduiește, la anul 1734, că lucrurile „ce se vor mai alege de primăveară, vremea va arăta la rîndul său"[5] Sau: „Ce acum stă Papa de Rîm și cu alte Crăii tare, ca să-i împace, pre Neamț cu Franțuzul, ce, precum s'a alege, vremea viitoare va arăta." „Iară, ce s'ar mai alege înainte, se va scrie la rînd la Domnia lui Grigorie-Vodă", scrie Neculce la urmă, închizînd întăia Domnie a tînărului Mavrocordat. Trecînd la Domnia următoare, a lui Grigore Ghica a doua oară, cronicarul ni spune expres că scrie în 1736: „Și stau pînă acum la Noemvrie [1736] tot pre margine țărei lor: unii pre la Poltava, unii pre la Harcov, unii pre la Săcui, iară din Azac n'au eșit Moscalii, ce tot îl țin[6]." In 1736 el gîndește la evenimentele ce se vor întîmpla în anul următor: „Aceste toate s'au făcut în anul 7244, iară de acum ce s'a mai înnoi, la veleat 7245, de la Noemvrie, s'a scrie la rîndul său înnainte[8]". „Și ce s'a mai lucra [după 1738]",—găsim mai departe, cînd cronicarul scrie, în acest an, evenimente din acest an, — „s'a scrie la rîndul lui[8]". După moartea lui

1 P. 248. Cf. și p. 263 și mai sus, p. 278.

2 P. 358.

3 P. 360.

4 P. 375.

5 Pp. 383-4.

6 Pp. 390-1.

7 P. 391.

8 P. 405. Și la p. 414, pentru negocierile dintre Ruși și Turci: „precum or așeza, vremea va arăta".

Carol al VI-lea, el anunţă dieta pentru alegerea succesorului, fără a-i da resultatul, încă necunoscut: „Şi se strîng Craii şi Electorii la tîrgul Hamburg, la elecţie; cela ce s'a alege, vremea va arăta [1]".

Intreaga lucrare de bătrîneţă a lui Neculce se poate împărţi în trei părţi, după informaţia pe care se razimă: aceia care întrebuinţează izvoare scrise, aceia care purcede din tradiţie şi, în sfîrşit, partea, cu mult mai întinsă şi mai importantă, care reproduce experienţa autorului.

Neculce nu era un cărturar: de sigur că nu ştia nicio altă limbă decît: a ţerii, pe care o ştia însă minunat, cu toate măiestrele ei întorsături şi frumuseţa şi bogăţia vocabulariului ei, şi greceşte. Cîteva cuvinte nouă întrebuinţează: „Electori" „soldaţi", „corespondenţii, „colegat", erau acum termini de întrebuinţare curentă în cancelariile domneşti sau pe cari cronicarul îi auzise în lunga sa şedere peste hotar. Nu-i place să citeze, şi de aceia nu trimete niciodată la Scriptură, pe care trebuia s'o cunoască, pe dînsa întemeindu-se toată învăţătura timpului. Alte cărţi nu ştie şi nu întrebuinţează, aşa că ne prinde mirarea cînd îl vedem într'un loc îndreptînd pe cetitor la „hronograful grecesc" pentru ca ei să vadă ce au lucrat Grecii în timpurile lor cele bune [2].

Cronicar al ţerii sale, el n'are o ideie precisă nici de istoriografia acesteia. El crede că „nu se află letopiseţe scrise de pămînteni vechi", socoate pe Ureche cel d'intăiu redactor de anale moldoveneşti şi vede în opera lui numai o compilaţie după „doi" istorici poloni. Pe Simion Dascălul, Misail Călugărul şi Evstratie Logofătul îi iea, ca nume care nu-i spun nimic, din Nicolae Costin, pentru a-i caracterisa şi el de „oameni neînvăţaţi" şi de defăimători. Avînd ştiinţă de un singur letopiseţ, cel care a fost atribuit lui Nicolae Costin, şi încă numai într'o versiune ce mergea pănă la 1661, şi nu mai departe, el nu ştie bine care i-a fost basa, care-i sînt părţile nouă şi cine a făcut adaosurile. „Şi, cît n'au putut istovi Miron Logofătul, l-au istovit fiiu-său Nicolai Costin, biv Vel Logofăt; l-au scris din Inceputul Lumei, arătînd cine au trăit pre acest pămînt, cu măr-

[1] P. 414.
[2] P. 229.

turii ale istoricilor streini, și l-au scris pînă la Dragoș-Vodă, și de la Dragoș-Vodă l-au scris de pe isvodul lui Urechi Vornicul pînă la Aron-Vodă, însă mult l-au mai împodobit mai frumos, și Miron Logofătul și fiiu-său Nicolae Costin. Iară mai înnainte, pînă la Dabija-Vodă, s'au mai scris de Miron Logofătul. Iară mai departe nu se găsește scris."

Deci, cu toate că bănuiește posibilitatea unei continuații, de Nicolae Costin[1], cu toate că auzise, de bună samă, vorbindu-se de dînsa, el nu-i dase de capăt. Totuși el găsi pe la „unii și alții" *izvoade* pentru Domnia lui Dabija numai, și ni declară, în Precuvîntare, că le-a și întrebuințat în lucrarea sa[2].

Neculce amestecînd multe din tradiție, avînd o formă așa de personală, fiind un dușman așa de hotărît al rostirii cu cuvintele altora, pe de altă parte fiind vorba de un singur capitol, de proporții mici, e greu de spus ce *izvoade* a avut la îndămînă cronicarul și ce anume a scos din ele. La început îl vedem parafrasînd sfîrșitul cronicii lui Miron Costin, și poate tot însemnări de-ale acestuia, păstrate în Casa Cantacuzinilor, la familia lui Iordachi, îi vor fi servit și pentru rest.

Atîta pentru întrebuințarea izvoarelor scrise, într'o parte de tot restrînsă a cronicii lui Neculce. Venim acum la partea pe care o are tradiția în alcătuirea cronicii până la Constantin Cantemir, de unde începeau amintirile de tinerețǎ ale scriitorului.

Intăiu, din spusele „unora și ale altora", din povestirea boierilor bătrîni, din narațiuni populare și poate din cîntecele care comemorau trecutul,— și Constantin Stolnicul arătase ce folos se poate trage din ele—a cules Neculce, pentru a inaugura timpurile vechi. O sumă de lucruri, ni spune el, le aflase, pe care Costineștii le eliminaseră din letopisețul lor, lucruri care i se păreau lui că nu pot fi basme cu toatele, fiind spuse de oameni de țară, cari vor fi știind mai bine cele petrecute pe pămîntul ei. Pentru învățătura cetitorilor, cînd vor

---

1 „Poate fi, de or fi și scrise mai nainte, de Nicolai Logofătul, deară or fi, poate, tăinuite, și până acum la ivală n'au eșit." Deci, încă o dovadă pentru înlăturarea teoriei că nu de Nicolae Costin a fost scrisă cronica ce i se atribuie.

2 „Pînă la Duca-Vodă cel Bătrîn l-am scris de pe niște isvoade ce am aflat la unii și alții și din auzitele celor bătrîni boieri."

avea să răspundă ca în casurile date de tradiție, pentru moralisarea lor, înfățișează Neculce „o samă de cuvinte", pe care fiecine e slobod a nu le crede. „Deci, o seamă de istorii mai alese și noi nu le-am lăsat să nu le scrim, însă nu le-am scris la rîndul lor, ce s'au pus de o parte; înaintea Domniei Dabijei-Vodă s'au scris."

Mai e nevoie de îndreptățire? Dar aceste „cuvinte" sînt o comoară! În prosa lor puternică și dulce simțim sufletul trecutului mai bine decît oriunde și, mulțămită acestui maiestru simplu, care este Neculce, o poartă spre legendă se deschide în zidul sever al cronicii, o poartă prin care vedem perîndîndu-se în lumina supranaturalului eroice chipuri de epopee.

Să ne uităm: iată Ștefan-cel-Mare trăgînd cu arcul pentru a găsi locul unde se vor înălța zidurile Putnei, iată-l căutînd adăpost în vechile ziduri de trei sute de ani ale Cetății Neamțului, iată sfîntul sihastru Daniil al Voronețului, dînd sfaturi în singurătatea-i[1], iată Purice, care-și schimbă printr'o faptă de vitejie și credință numele în Movilă și începe un neam nou, care va purta coroana și se va stinge în lupte nelegiuite[2]. „Intr'o Duminecă dimineață", Ștefan aude, ieșind din biserică, pe Purcel îndemnînd boii la plugul străin, cu care-și ară țarina. După un războiu fericit iată-l lucrînd cu prinșii ce-i călcaseră țara cîmpul pe care se va înălța, deasă, întunecată, tainică, roșia Dumbravă a răzbunării. Tăutu se frige cu felegeanul, el, marele ambasador solemn, închinătorul de țară.

Mai departe, vine cu măjile și măjarii, în haine de pescar, Petru Rareș, și, în somnul pe care-l doarme în cale, dealurile saltă de bucuria sosirii lui și se închină înaintea Domnului ce va să fie. Cîțiva ani de mîndră și neastîmpărată Domnie, și-l vedem fugind, gonit din urmă de trădătorii Petreni, lovit în șale de arcul unui preot cu mînile necurate. Doamna lui, „fata lui Despot Craiu", stă închisă în singurateca cetate ungurească și scrie împăratului pentru mîntuirea soțului ei nenorocit. Sultanul îl iartă și sare cu calul trupul celui umilit, ca să se ridice iarăși și „să fie ce a fost, și mai mult decît a-

[1] Daniil a fost beatificat. V. Melhisedec, în *An. Ac. Rom.*, partea administrativă, IV, pp. 24-7.

[2] Un Movilă se găsește, în adevăr, în documentele lui Ștefan-cel-Mare,

tîta[1]". Vedem pe Scarlat sihastrul de la Slatina și luminile minunate din palatin, pe Despot tăind cele mai înalte capete ale boierimii [2], pe Aron-Vodă colindînd în tinereță mănăstirile de maice. Ni se înfățișează Zolkiewski perind, necunoscut, de sabia Tatarului; „sluga" ce fură pe fata lui Radu-Vodă, „în mijlocul codrului Hîrlăului, la fîntîna ce se chiamă Fîntîna Cerbului" și-și găsește moartea pentru această dulce greșală, apoi fata lui Scarlat pe care o părăsește Alexandru Coconul și care e străbuna Mavrocordaților. Și, mai departe, calul lui Barnovschi care presimte uciderea stăpînului său, faptele mari ale bogatului Vasile-Vodă; apoi Gheorghe Ștefan, Logofătul trădător, Domnul fugar, mort într'o depărtată străinătate, iubitorul de frumoase „jupânese", care întoarce îndărăt rădvanul jupâniței Safta, și pe dînsa împreună cu rădvanul [3], popularul boier pe care-l întîmpină în cale țeranii cu urări de Domnie bună: „Dragul badei Ștefan-Vodă, mai bine îți șede în Domnie decît în boierie. Așa să mi te porți!". *Desmierdările* lui Ștefăniță pe urmă, copilul Domn, așa de copilăros în toate apucăturile sale, soarta de neașteptată mărire a rătăcitorului Milescu, care, pierzînd nasul, își păstră fericitul său cap, ifosurile de frate de Domn ale lui Cristea Duca Vameșul [4] termină această succesie de chipuri și fapte din istoria devenită legendă

[1] Iorga, *Documente românești din Archivele Bistriței*, I, p. XXXV; cf. Hurmuzaki, XIV.

[2] Judecînd naiv, după principalele familii moldovenești de pe timpul său, Neculce îl face să ucidă „pre Racovițești și pre Sturzești și pre Bălșești și pre alții mulți"; p. 183. Dar pe acel timp, dacă întîlnim un Sturdza ca boier mare, și chiar pe un Balș, Racovițeștii nu existau ca o familie fruntașă. Abia în 1642 întîlnim pe Apostol Cehan, fiul lui Petru Cehan și fiii săi, Nicula și Gheorghe; *Uricariul*, XVI, pp. 308-9; *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, II, p. 121. La 1662 un Cehan, Mare-Logofăt, căsătorit cu o Tofana, poartă numele de botez Răcoviță, pe care-l transmite descendenților săi. V. și *Uricariul*, XXIII, p. 259.

[3] V., pentru această Doamnă, Neculce, p. 288; *Uricariul*, VII, pp. 120-1; *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 210. Pentru familia ei, *Uricariul*, X, p. 45; XVII, pp. 122-3; Orest Popescul, *Documente*, p. 57.

[4] Acest episod și acela despre Aron nu sînt cuprinse în ediția Kogălniceanu a Cronicelor. Au fost semnalate și publicate în *Buciumul* lui Codrescu, I, pp. 17-8, 547-9. Le-am reprodus totuși, acea revistă fiind rară și ediția cu oarecare greșeli, în *Studii și doc.*, III.

sau păstrată ca anecdotă. Apoi trecem la cronică, întemeiată și ea deocamdată pe „zise”, pe tradiție.

Felul de a scrie, larg și bogat, al lui Neculce apare din primul capitol al cronicii propriu-zise. Ni se explică cine a dat Domnia lui Istrate-Vodă: cei doi Cantacuzini, Toma și Iordachi, și bătrînul Cupariu; ni se povestesc anecdote despre acest simplu Domn de țară, care-și bea cu gust vinul numai din urciorul de lut, ni se semnalează legăturile de familie dintre fiastrul Domnului, Lupașco Buhuș, și Iordachi, care, „măcar că era Grec, om străin, deară era om bun[1]”. Se dau asupra împrejurărilor războinice, asupra fugii lui Grigore Ghica, Domnul muntean, asupra exilului lui de șepte ani și întoarcerii biruitoare la Constantinopol lămuriri care se potrivesc în mare parte cu acelea ce putem avea de aiurea[2]. Cu toate că se scusă în Precuvîntare pentru greșelile ce pot să se fi strecurat în „niscai veleaturi ale anilor”, și puțina cronologie ce ni se dă e exactă, deosebit de exactă pentru cineva care scria despre lucruri atît de depărtate de dînsul și pe basa unui material în cea mai mare parte de tradiție.

Și la Duca-Vodă ni se spune cine i-a dat Domnia, dar această d'intăiu stăpînire a lui e tratată fără multe elemente nouă, cînd comparăm povestirea cu a lui „Nicolae Costin”[3]. Despre Alexandru Iliaș, aflăm lucruri cu totul deosebite de cele ce se cuprind în narațiunea acestuia: în loc de laude numai, ni se dau și științe despre prigonirile împotriva dușmanilor tatălui lui, precum și despre marile dări ce fură puse pe țară în această scurtă Domnie.

Niciodată n'a iubit Neculce pe Rusetești, pe fiii Cupariului, pe timpul marii influenți a cărora el și-a început cariera. Din capul locului, de la a doua Domnie a lui Duca, toată vina răscoalei lui Hîncu cade asupra familiei. Evenimentele de războiu de pe acest timp sînt înșirate pe larg, și se urmărește amănunțit, din punctul de vedere al locurilor, campania de la Camenița. Vedem pe Sultan mergînd prin Mol-

[1] P. 193.

[2] Atîta numai că Drăghici Cantacuzino n'a murit cînd își închipuie Neculce, ci cu multă vreme înainte.

[3] Dar se arată precis unde i-a venit vestea de mazilie, la Berivoiești.

dova „tot pre cîmp, cu puţintei oameni de Curtea lui", fiind „călăreţ bun şi vînător"[1]. Se raportează numele boierului care a pîrît pe Domn, o rudă a cronicarului: bătrînul Ursachi. Se reproduce din auzite convorbirea lui Miron Costin cu Vizirul: „Sîntem noi Moldovenii bucuroşi să se lăţească Impărăţia în toate părţile cît de mult, iar peste ţara noastră nu ni pare bine să se lăţească[2]".

La efemera stăpînire a lui Ştefan Petriceicu, pe care din spusele bătrînilor, ale Cantacuzinilor mai mult, fără îndoială, Neculce-l ştia ca un „om bun şi slab, prost", se dau notiţe nouă asupra războiului turco-polon. Şi iarăşi, ca şi la Duca-Vodă, se urmăreşte de aproape, mult mai de aproape ca în „Nicolae Costin", purtarea Logofătului Miron. I se reproduce iarăşi o vorbă, aceia pe care o zice cînd Petriceicu trece la Poloni şi îndeamnă pe boieri a-şi lega soarta de a lui: „Ori să fie voia Măriei Tale, ori să nu fie, — noi nu ni vom lăsa casele să le ieie Tatarii"[3]. Ceia ce hotărăşte soarta lui Petriceicu şi-l face pe acesta a-şi blăstăma cu amar fostul sfetnic[4].

Dimitrie Cantacuzino apare deci, încunjurat de boieri şi ostaşi „ca puii de potîrniche"[5]. Acest Domn e rău tratat, dar nu aşa ca în alte cronici. Se menţionează biruri, se atribuie lui Vodă vinovăţia stricării cetăţilor[6], însă sarcina aşezării ruinătoare a Tatarilor o iea de la Domn pentru a o arunca, absolut fără dreptate, pe sufletul lui Miron, care refusă zapisul de asigurare că va fi linişte, pe care Turcii îl pretindeau de la ţară[7]. Din potrivă, e urmărit cu simpatie Buhuş, în lupta de iarnă cu Petriceicu, în cele de lîngă Suceava, în negocierile pentru capitularea cetăţii[8].

---

[1] P. 199.

[2] P. 201. Lui îi mai atribuie Neculce şi făgăduinţa de a face pe Poloni a nu intra în ţară, dacă Turcii nu vor lăsa oaste să ierneze într'însa.

[3] P. 205.

[4] *Ibid.*

[5] P. 206.

[6] „Aşa se voroveşte."

[7] Cf., pentru felul cum s'au petrecut lucrurile, „N. Costin", pp. 10-11.

[8] In adevăr, delegaţii moldoveni au fost cu acest prilej Buhuş şi Panaiotachi Morona, un cunoscut al lui N. Costin — v. p. 81 —, ale

Și aici, Antonie Roset e judecat ca un Domn „bun și milostiv”. Afacerile exterioare, mersul războiului și intrigile din Țara-Românească au o largă parte în expunere și sînt tratate destul de bine[1]. Iarăși un Grec e ales, printre oamenii Domnului, pentru a i se desluși răutățile și a se arăta pedeapsa dumnezeiască ce i-a atins neamul, și data aceasta alegerea cade asupra lui Ramandì, „Grec de neamul lui, sumeț, mîndru, nebun, lacom”[2]. Buhuș e lăudat pentru isprăvile sale de om *harnic* și *vrednic* cu ocasia celei d'intăiu expediții împotriva Cehrinului, dar purtarea lui e desaprobată, ca și a lui Miron Costin, atunci cînd fac năpaste lui Antonie-Vodă și-i aduc căderea și suferințile nemeritate. „La Alexandru Buhuș Hatmanul, nimică nu i s'au ales de casa lui și de feciorii lui, — care se vede și pănă astăzi. Așijderea și Miron Costin Logofătul, cînd au pus Constantin Cantemir de i-au tăiat capul în Roman,— care este povestea scrisă la rînd înainte, — zicea și striga în gura mare că nu este vinovat cu nimică lui Cantemir-Vodă și piere pe nedreptate; numai osînda lui Antonie-Vodă îl gonește și pentru aceia piere, că l-au pîrit cu strimbătate[3]”. La moartea Costineștilor, Neculce era acum un tînăr de vre-o douăzeci de ani și avea să-și înceapă în curînd, supt succesorul lui Cantemir, cariera boierească.

La Duca-Vodă a treia oară se dau și unele amănunte nouă despre campania din Viena, mai ales în itinerariul precis[4], dar însemnătatea expunerii stă în caracterisarea Domnului, în judecata lui, mai dreaptă, se pare, în adăugirea cunoștinților

---

cărui hrăpiri le denunță cronicarul nostru. Cf. Hurmuzaki, *Supl.* II³, pp. 107-8. Capitolul e însă unul din acelea care cuprind mai mari erori. Astfel, pacea turco-polonă nu se făcu supt Dumitrașcu-Vodă, ci în 1676, deci după înlocuirea lui. Cf. Hurmuzaki, V², p. 148. Moartea regelui Wiszniewiecki e pusă la o dată care nu e cea adevărată.

[1] Așa menționea solului polon la Poartă se confirmă prin jurnalul acestuia, tipărit în Iorga, *Acte și fragmente,* I, p. 88 și urm.

[2] P. 212. Pentru Alexandru Ramandì Vornicul și soția Maria, în 1690, v. Ghibănescu, în *Arch. soc. șt. și literare,* I, pp. 415-6.

[3] P. 213.

[4] „Pre la Sibiiu, pre la Lugoș, pre la Temișvar, pre la Săuaș, pre la Sonoc, ce este la apa ce se chiamă Tisa”; p. 217. La întors se citează la popasuri „Cotlea, lîngă Brașov”; p. 219.

noastre asupra evenimentelor interioare ale Domniei. Din alţi cronicari nu întrevedem măcar înfăţişarea fisică, apucăturile determinate ale Domnilor; la Neculce, îndată ce el îşi poate aduce aminte, ei stau vii înaintea noastră. Uite Duca-Vodă, straşnicul om care bate însuşi, cu „băţul în opt muchi", pe *zlotaşi* până-i omoară, ambiţiosul personagiu care voià, — tot Neculce ni-o spune mai limpede [1], — pentru dînsul coroana regală a Ardealului, pentru un fiu Moldova şi pentru altul Ţara-Românească. Il vedem *posomorît,* uitîndu-se crunt, „ca să iee oamenii de frică... Era om nu prea înalt—şi gros, burduhos, şi bătrîn; numai îşi cernia barba; pe atîta se cunoştea că nu avea a cătare minte sau frica lui Dumnezeu" [2].

Neculce ştie să ni spuie că Domnul era un om *rău* şi „groznic asupra boierimii şi asupra ţerii"; el vorbeşte cu durere de chinurile îndurate, de hatîrul lui Balaban, de către ruda sa Ursachi, dar apreciarea e mai blîndă decît a lui Miron Costin, reprodusă de compilatorul acestuia. El îndreptăţeşte omorul boierilor ce formaseră un complot contra Domnului, laudă marile serbări de la nunta Domniţei Catrina, scusă dările grele prin cheltuielile mari ale unei Curţi regale, prin banii ce se cereau de la Poartă, prin casa grea ce avea Duca şi prin *hicleşugul* boierilor.

In purtarea boierilor cu dînsul, în vînzarea lui de acei cari-l încunjurau, Neculce destăinuieşte lucruri nouă. La dînsul Miron Costin şi Buhuş— pe cari-i deosebeşte totdeauna în mulţimea celorlalţi boieri — vorbesc tot aceleaşi lucruri ca şi Postelnicul Constantin Ciobanul. Miron se exprimă aici astfel, spuind sfaturi viclene: „să nu se clătească nicăiri din Domneşti, că acei ce vin sînt nişte tălhari... Ce putere au ei asupra Măriei Tale? Să nu dăm locul, că pămîntul acesta este frămîntat cu sîngele moşilor şi a strămoşilor noştri" [3]. Prinderea lui Duca e expusă cu multe amănunte. Miron era la masă cu Domnul la sosirea Polonilor, ca şi Buhuş, care asistă la predarea trădătoare a ostaşilor moldoveni [4]. In chip interesant şi

---

[1] P. 222. Cf. N. Costin, p. 28: „La care ospăţ să fi zis Apafi Mihai precum au umblat Duca-Vodă să fie Craiu".

[2] *Ibid.*

[3] P. 219.

[4] Pp. 221-2.

plastic e expus şi drumul spre străinătate şi moarte al temului-lui Domn.

Trecînd iute asupra celor cîteva luni cît domni Petriceicu, Neculce schiţează apoi înfăţişarea cinicului, putredului personagiu, fără inimă şi fără conştiinţă, care-l înlocui, pentru a petrece şi strînge bani. Facem cunoştinţă mulţămită acestui călăuz cu două „dame ale Curţii" de la Curtea fără Doamnă[1]: Arhipoaia şi fiică-sa, care se bucura de înalta favoare a lui Vodă. „Şi o ţinea în braţe de o săruta şi o purta cu sălbi de galbeni şi cu haine de şahmarand şi cu şlic de sobol şi multe odoare împodobită; şi era tînără şi frumoasă şi plină de suliman, ca o fată de rachieriţă." O vedem mergînd cu carăta domnească, încunjurată de „Siimeni, Vornici şi Comişi", „pe uliţi, la feredeu, şi pe la mănăstiri, şi pe la vii şi primblări", ispitind pe *jupănese* să o întovărăşească şi răsplătind pe acelea care se înduplecau cu „daruri, canaviţe, belacoase". „El, de bătrîn, dinţi în gură nu avea; dimineaţa îi încleia de-i punea în gură, iară seara îi descleia cu uncrop şi-i punea pe masă; şi carne în toate posturile cu Turcii dimpreună mînca. Oh! Oh! Oh![2]."

Aceleaşi sentimente de triplu *oh!* le vor fi produs apucăturile lui Dumitraşcu şi la alţi boieri moldoveni, cari, înţelegîndu-se cu Şerban-Vodă din Ţara-Romănească, lucrară aşa încît îi aduseră căderea, din care nu se mai ridică niciodată. Neculce, care ne vorbise încă de la început de petrecerea lui Buhuş în Ţara-Romănească, îl arată pe acesta smomindu-şi colegii la Focşani şi răspîndind vestea că vor cădea cu toţii jertfe ale Domnului fără dinţi. Costăcheştii se puseră, continuă cronicarul, în fruntea emigraţiei, şi Constantin Cantemir deveni Domnul Moldovei[3]. La ieşirea din Domnie a Cantacuzinului, Neculce căpătă un nou Grec pentru a-şi răsbuna asupra lui de faptele conaţionalilor lui în Moldova: e un oare-

[1] Doamna era, însă Dumitraşcu îi cruţase ostenelile drumului de la Constantinopol până la Iaşi. — Pentru fiica lui, Elena, *Bis. ort.*, XV, pp. 792-4.

[2] P. 225.

[3] P. 226. Neculce are nepărtenirea să admită cu această ocasie că Dumitraşcu-Vodă arăta *dragoste şi cinste boierilor celor mari*.

care Mavrodi, ale cărui chinuri și insulte sînt înșirate cu o amănunțime și o bucurie deosebită.

Cu Domnia lui Constantin Cantemir, intrăm în acea parte a cronicii în care Neculce povestește numai cele văzute de dînsul în lunga sa viață.

Am împărțit în alt loc această Domnie în trei părți: evenimentele de războiu cu Polonii, legăturile cu Șerban-Vodă și omorul Costineștilor. Dintre aceste trei părți, Neculce neglijează pe cea d'intăiu, și se preocupă mai mult decît orice alt cronicar de afacerile muntene.

El urmărește cu atenție felul cum noul Constantin-Vodă și-a ținut îndatoririle, luate față de Șerban, de a face politica lui, în interior și în afară, de a prigoni pe Cupărești adecă și de a ajuta planurile regelui Poloniei și ale Imperialilor. In povestire, Șerban nu e presintat în chip simpatic, și Neculce nu se sfiește a-l învinui că a otrăvit un Muscal, care nu-i venia la socoteală; dar ura lui se îndreaptă mai ales împotriva Cupăreștilor, pentru cari nu găsește niciun cuvînt de apărare în prigonirile politice pe care le sufăr. Și totuși la acusările lui Șerban, aduse prin trimisul și ruda lui Pîrvu Cantacuzino, Iordachi, întorcîndu-se din pribegia unde-l aruncase deocamdată frica, răspunse printr'o îndreptățire ce ni s'a păstrat [1]. Această îndreptățire trebuie să conțină și o parte de adevăr: în ea Iordachi arăta că nu se afla în Țara-Românească atunci cînd, supt Duca-Vodă, Cantacuzinii fură arestați la Cocorești, că nu era atunci „cumnat Ducăi-Vodă", că a lipsit din țară cît a durat această afacere, fiind „dus cu haraciul Țerii-Romănești la Udriiu", că Șerban-Vodă declarase în scris că nu mai are nimic contra lui, că *saragelele* muntene totuși căutaseră să-l omoare, prefăcîndu-se a fi tălhari, în 1686, că în fine niciodată, în 1683 de exemplu, cînd ocasia se oferi de mai multe ori, nicio reclamație de bani hrăpiți Cantacuzinilor

[1] Documentul, prin care se restituie lui Iordachi Roset moșiile lui confiscate; Răcăciunul, Domneștii, Sascutul, și *bucatele* lui, document datat din 7197, a fost tipărit de d. V. A. Urechiă, în *An. Ac. Rom.*, XVII, secț. ist., p. 197 și urm. E cel mai însemnat document de judecată dintre cîte cunoaștem din secolul al XVII-lea.

nu s'a presintat contra lui[1]. Toate obiecții care trebuie să fie ținute în samă la judecarea acestei lungi vrăjmășii de familie, care se continuă și supt Brîncoveanu și strică pentru toată Domnia lui Cantemir relațiile lui cu țara vecină.

Costineștii fură omorîți, între altele, și pentru că Iordachi Ruset vedea într'înșii o piedecă veșnică, niște spioni de fiecare clipă. Cine uria pe Cupărești, trebuia să fie cu inima pentru jertfele acestora. Neculce va cita deci cuvintele ironice ale lui Velicĭco, care amintiau Domnului că „birul țerii este iertat de la Poartă"; va însemna binele pe care același Velicĭco îl făcuse „Grecului" Iordachi, va susținea că Miron Logofătul „nimic nu știa de sfatul frăține-său sau de a celorlalți boieri, că nu era amestecat cu ceilalți boieri la sfat"[2], va numi „om rău și de nimică" pe Macrì, care se grăbi prea mult să execute ordinul domnesc de moarte asupra cronicarului[3]; va zugrăvi chinurile de conștiință ale lui Constantin-Vodă, care plînge și blastămă pe cine-i dăduse ticălosul sfat.

Domnul, care e descris într'unul din cele mai suggestive caracteristice ale cronicii, cu prostia sa de carte, vitejia și sfatul său cel bun, era la moartea sa de multă vreme în mîna Cupăreștilor, cu cari se aliase și influentul său ginere, Bogdan Hatmanul. Neculce-l ține de rău pentru că, spre a face placul acestor *mîncători ai țerii*, a lăsat la o parte boierii din vechile neamuri și s'a încunjurat de „boierinași, tot feciori de mojici, Codreni și Gălățeni", urînd „feciorii de boieri", cari, ca scriitorul nostru de pildă, erau siliți să trăiască în pribegie peste Milcov, la țară sau în Iași fără nicio slujbă. El pare că aprobă și ultima emigrare de boieri ce se produse în 1693, și nemulțămirea sa cu regimul lui Iordachi se răsfrînge și asupra acelui copil domnesc care fu ales în acest an prin sprijinul lui Ruset, și, adauge Neculce, viitorul credincios al lui Dimitrie Cantemir, supt presiunea slujitorilor[4]

---

[1] La sfîrșit, Domnul Moldovei arată că a întrebat pe Șerban ce vrea cu Iordachi și că i s'a răspuns „că nemică n'au cerșut altă, numai să-l omoare; sîngele lui să fie ca un păhar de apă".

[2] P. 241.

[3] Pentru Dimitrie Macrì Banul și fiul său Vasile, v. *Uricariul*, VIII, p. 4.

[4] „Ce boierii și țeara nu cutezau să zică într'alt chip, că se temeau

Curtea tînărului Constantin Duca, numit de Turci şi de Brîncoveanu în locul lui Dimitrie Cantemir, fu o Curte veselă, risipitoare şi fără grijă, de boieri tineri. Neculce ni spune de la început că boierii lui Constantin Cantemir ce se aflau la Poartă se raliară la Domnia nouă. „Şi alţii", — printre aceştia e unul pe care-l cunoaştem noi foarte bine —, „înţelegînd de Domnie nouă, au alergat la Constantin-Vodă, şi mulţi feciori de boieri, că nu avusese milă şi căutare de la Cantemir-Vodă, pe vina lor, că-l ocăriau şi nu vreau să-i slujească, ca unui Domn; ce pentru aceia miluia pre cei proşti." Neculce laudă firea Domnului, înţelept, reservat la mînie, „nu cu răstituri prostatec", învăţat. Dar aceasta nu-l opreşte de a-i recunoaşte lipsurile: îl ţine de rău pentru mîndria şi uşurinţa cu care făcea datorii, pentru birurile multe ce pune, între care dările nouă ale văcăritului şi pogonăritului. Dacă aprobă prigonirea boierinaşilor, prin care se pedepseşte omorul Costineştilor, el ni arată pe Domn rău sfătuit, epitropisit de socrul său Brîncoveanu, influenţat şi de mamă-sa, Doamna Nastasia, care „se amesteca şi ea la răutăţi"[1], adus astfel a comite fapte criminale chiar, ca omorul unui om al lui Tököly şi otrăvirea unui Turc, fără a mai vorbi de despecetluirea scrisorilor ce treceau prin Moldova. Ajungînd la uciderea Capugiului, el recunoaşte că acesta venise cu „taină", şi nu numai pentru „banii birului". Răspunderea acestui act sîngeros o face să cadă însă, nu atîta asupra Domnului însuşi, cît asupra lui Nicolae Costin, cumnatul lui. „Işi chemă pe cumnatu-său Nicolae Costin Hatmanul, şi feceră sfat amîndoi, şi aleseră sfatul rău şi fără socoteală": Moise Sărdarul era deci instrumentul acestui din urmă, şi în zădar se prefăcu Vodă a-l urmări după săvîrşirea poruncii. Ispăvile lui Antioh Jora, care înlocui pe Costin, disgraţiat, pentru acest sfat pierzător, prinderea lui Turculeţ cel mare nu folosiră nimic pe lîngă vestea acestui incalificabil atentat. Duca plecă la Poartă cu soţia sa, care umplea urechile tuturora cu tînguirile ei de copil răsfăţat.

Capitolul consacrat primei Domnii a lui Antioh-Vodă por-

---

de slujitori, ce numai li căuta să priimească şi să zică cum ziceau slujitorii"; p. 245.

[1] P. 255.

neşte cu o bună caracteristică a principelui: „aşezat, judecător drept; nu era prea cărturar, numai nici era om prost”; nu-i plăceau „minciuni” şi „telpijilicuri”; era nelacom, respectuos de obiceiul ţerii, straşnic cu cei „răi”: îi era „cinstită horba”, dar şi „răcnetul tare”. Domnul e lăudat în tot chipul. El adună în jurul său pe toţi boierii, afară de pribegii Nicolae Costin şi Mavrodi, care, fiind Grec, „nu avea la ce veni”; face curţi şi iezeşte heleştee, stă în pace cu Polonii până la încheiarea păcii, deosebindu-se întru aceasta de tatăl său. „Să se puie”, scrie acest boier sfătos, care n'avea, de sigur, o pronunţată chemare pentru Hătmănie, „să se puie în potriva unei Crăii cu o mînă de oameni slabi! Paza bună trece primejdia rea. Mielul blînd suge la două mume. Capul plecat nu-l prinde sabia. Aşa bună chiverniseală făcea şi Antioh-Vodă atunce [1].” El n'are nimic de obiectat contra negocierilor lui Antioh cu creştinii, ci laudă aceste „ponturi pentru aşezămîntul Domniei şi a ţerei”, care asimilau, după victoria contra Turcilor, Moldova cu Lituania: „după cum este aşezată Litva, aşă să fie şi ţeara Moldovei” [2]. Dacă menţionează punerea văcăritului, singurul punct umbrit din această stăpînire fericită, Neculce se grăbeşte a spune că Vodă nu l-a mai scos în a doua Domnie [3].

Furioşi de bunul guvern al lui Antioh, „Muntenii se trîntiau şi plesniau de ciudă[4]”; totuşi vremea lor veni în curînd. Spre paguba ţerii, care s'ar fi schimbat cu desăvîrşire dacă această excepţională cîrmuire s'ar fi prelungit până la şepte sau opt ani, Brîncoveanu strică Domnia lui Antioh. El încercă să numească un om nou, un servitor credincios, pe Toderaşcu de la Galaţi, „tiran”, „varvar” fără păreche, care, „de ar fi fost acela Domn în Moldova, niciun boier până în două, trii luni n'ar fi rămas viu în ţeară” [5]. Dar Turcii cerură să se aleagă printre mazili, şi Moldova întră iarăşi supt mîna lui Constantin Duca.

---

[1] P. 257.

[2] P. 260. De aici înainte, cf. povestirea cronicarului cu analisa critică dată de d. G. Bogdan-Duică, în *Rumänische Jahrbücher*, an. 1893-4.

[3] P. 258.

[4] P. 259.

[5] P. 267.

Antioh îşi părăseşte deci Scaunul, pe care-l ocupase cu atîta vrednicie: „şi li părea rău tuturora, şi-l pomeniau de Domn bun până în ziua de astăzi [1]. In locul lui vine Constantin, adus prin „nenorocirea ţerii Moldovei au mînia lui Dumnezeu” [2].

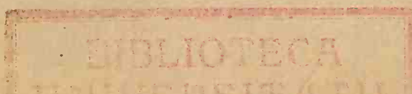
Cît de discret a zugrăvit Nicolae Costin, acum iarăşi sfetnicul de căpetenie al lui Vodă, această scurtă şi rea Domnie! La Neculce vedem cealaltă faţă a lucrurilor. Duca vine cu datorii mari, aducînd cu dînsul pe Morona, tovarăşul său de *fire*, de existenţa căruia nici că pomeneşte Costin; se pun dări nouă, pe care le urmează o căinţă care nu foloseşte nimic. Se înfăţişează pîri nedrepte la Poartă contra lui Antioh, „om bun şi nelacom; unde să se găsească altul de potriva lui să fie!”, care e aruncat pe năpaste în închisoare [3].

Neculce ni semnalează emigrările, pe care Nicolae Costin le ascunde, încercarea de omor a lui Duca împotriva unuia dintre duşmanii săi trecuţi peste hotar. El aprobă această demonstraţie de nemulţămire, însă ar fi fost bucuros ca ea să aducă Domnia lui Antioh, pentru care erau toţi principalii boieri ai ţerii. Acesta e înlăturat de Turci în profitul lui Racoviţă, în urma unei înţelegeri între Brîncoveanu şi Iordachi Roset, care, „înţelept” cum era, e mînat totuşi de „lăcomia la cinste” a Grecului [4]. Neculce nu crede în sinceritatea nehotărîrilor lui Mihai-Vodă dacă să primească ori ba Scaunul, şi-l asamănă cu „fata ceia ce zise unui voinic: Fă-te tu a mă trage şi eu oiu merge plîngînd [5]”.

Pentru acest Domn, cronicarul are cele mai aspre cuvinte de ocară. E stăpînit de cei ce-l făcuseră a căpăta tronul, de „Munteni” şi de Iordachi. Voia lui e voia slugilor sale, ce-l încunjură şi-l domină: „Nu sămăna Curtea nimică a Domnie, de atîta obrăznicie ce era [6].” Pe boierii vechi îi are în ură: „cei streini stau în laturi de mansupuri”, şi acest „zălud”, întins

---

[1] P. 269.
[2] P. 267.
[3] „Dumnezeu nu-l lăsă mult în pedeapsă”; p. 270.
[4] I se oferise pentru fiul său Nicolae o căsătorie domnească, de Brîncoveanu.
[5] P. 279.
[6] P. 280.

în toate părțile de sfaturile atîtor stăpîni, s'ar fi gîndit la o politică de nivelare a boierimii supt absolutismul domnesc, ca Șerban-Vodă[1].

Toată lumea părăsește pe Domnul cel rău. Brîncoveanu și Cupăreștii se împacă, de nevoie, cu cei doi fii ai lui Cantemir și aderenții acestora, cu toate că, din partea lui Iordachi Ruset și alor săi, „pacea" fu observată, „precum țin cînii Vinerile[2]". Antioh se întoarse astfel pentru a-și domni ultima Domnie.

Totuși aici se opresc laudele. De-odată lucrurile merg bine, fiindcă se ascultă sfatul destoinicului Bogdan,—socrul însuși al cronicarului bun de critici până acuma — dar acesta, otrăvit de Racoviță, moare[3], și oameni răi conduc de acum înainte pe Domn, lipsit de luminile cumnatului său. Morona se întovărășește cu Ilie Cantacuzino, asemenea cu dînsul: „calul rîios găsește copaciul scorțos; iuți, mîndri, mincinoși, fățarnici, jurători pentru fiece, amăgitori[4]". Ei aduc pe Antioh să li samene, ei fac să se puie dări grele, ca vădrăritul, cornăritul, pentru care răspunderea cădea asupra lor, cari au luat folosul, căci, de spre partea lui, Vodă „nu era prea sameș, nici lacom[5]". Se înșiră intrigile țesute pe acest timp în Moldova între cei doi „musaipi" și Iordachi Ruset, și ajungem astfel la căderea Domnului. Numai acum, după ce arată că el nu s'a mai întîlnit cu puterea, Neculce găsește pentru dînsul iarăși cuvintele de laudă pe care, de sigur, le merita: „Cam rar Domn au fost și a mai fi ca Antioh-Vodă în Moldova; nelacom, nici la sînge, nici la bani, nici la minciuni,— ci iubitor la dreptate[6]".

Racoviță puse pe Neculce pe o listă de proscripție, îl făcu să fugă, îl iertă apoi și-i dădu, ni spune cronicarul, „cinste și căutare". Dar acesta nu putea să judece bine o Domnie stăpînită de Iordachi Ruset. Dacă aprobă prigonirea ordonată

---

[1] *Ibid.*

[2] P. 283.

[3] Neculce-l descrie astfel: „cap întreg și cunoscător la giudecăți, și drept, și vrednic la toate trebile cu înțelepciune"; p. 284.

[4] *Ibid.*

[5] *Ibid.*

[6] P. 288.

de acesta, în Căimăcămia lui, contra lui Ilie Cantacuzino, „cel tare și mare, perifan”, și mai ales contra lui Morona, ucis supt Domnul căruia-i pregătise întâia oară venirea în Scaun,— el ține de rău pe Mihai-Vodă pentru că a dat Cupariului volnicia de a pune birurile și de a orîndui trebile. „Atunce au început a pricepere boierimea că Mihai-Vodă nu este cum se arăta, blînd și șagaciu cu toții, și moale, ce este într'alt chip, că are multe firi, nu numai o fire[1].” Dar motivul mazilici, pentru care lucră și Brîncoveanu, cel cu „două obraze de prieteșug”, întors la urmă „mai mult cu obrazul spre Antioh-Vodă, de prieteșug, decît spre Mihai-Vodă[2]”, acest motiv îl găsește nedrept. Cu Muscalii se înțelegeau atunci toți, și Brîncoveanu și Sîrbii, și Mihai era îndreptățit, prin felul cum gîndia toată lumea, să nădăjduiască realisarea apropiată a „biruirii și bucuriei creștinătăței”[3].

In locul lui Racoviță, Neculce ar fi vrut pe Antioh, și el trebuie să fi fost dintre aceia — de cari vorbește — cari fură surprinși neplăcut de numirea lui Nicolae, fiul dragomanului Mavrocordat.

Cu toate acestea, n'a văzut numai neajunsurile din firea și guvernul acestuia. Și el denunță pe Domnul grec ca dușman al boierilor, contra cărora, prin acte de incontestabilă dreptate, adăugim noi, *îndîrjește* și *sumețește* pe țerani, adecă „mojici”, „prostimea”. Și el mustră pe Nicolae-Vodă pentru răceala ce arăta celor puternici până acum, pentru reserva desprețuitoare pe care o păstrează față de fruntașii Moldovei. Și el îl învinuiește că nu știa limba țerii, „și era un lucru prea cu năcaz boierilor și țerii”. El pomenește răsbunarea Domniei nouă împotriva acelor cari, în nădejdea lui Antioh-Vodă, își făcuseră rîs de Grecii lui Racoviță, dar în purtarea acestora chiar, a prigoniților de Mavrocordat, el vede „fapte nebune”. Totuși, aspru fiind, violent, nedibaciu, *ținîndu-și lucrurile înalte*, Nicolae-Vodă e însuflețit de un ideal superior de guvern, pe care Neculce-l înțelege și-l respectă: „Vrea să stăpînească Moldova ca Poarta Turcească, cu mare mărire; și era om învățat foarte, bun cărturar”; era un spirit serios, un cunoscător de oameni

[1] P. 289.
[2] P. 290.
[3] Pp. 291.

şi un răsplătitor al meritelor fiecui. Inchizînd la *beciu* pe boieri şi ruinîndu-i cu împrumuturi, el continuă să se îngrijească de binele „prostimii”, făcînd slobozìi şi întemeind sate. „S'ar fi fost întemeiat ţeara de oameni; numai n'au ţinut mult Domnia[1].”

Ruşii se găţiau de războiu, pribegii nu se lăsau de pîri, Brîncoveanu nu li refusa sprijinul său, şi beizadeà Dimitrie Cantemir „aşa ştia zice de bine în tambură, cît niciun Ţarigrădean nu puteea zice bine ca dînsul”[2]. Domnul se schimbă deci în Moldova, şi un capugiu, venind pe neprevestite, se duse drept la beciul unde Iordachi Ruset îşi ispăşia păcatele şi „lovi lăcata cu bărtagul, de au stricat-o”.

In Domnia lui Dimitrie-Vodă, Neculce are înainte de toate gîndul de a se desvinovăţi, de a se curăţi de învinuirea de rătăcitor al cugetului lui Vodă şi de pierzător al ţerii, pe care ştia că au pus-o unii în circulaţie şi prin scris, fără să fi văzut litera acestora. „Măcar că mai mulţi zic că eu l-am îndemnat să se închine la Moscali, deară grăesc cu năpaste şi ca nişte oameni ce nu pricep şi nu ştiu, că atunce erau toţi creştinii bucuroşi Moscalilor, nu numai eu.” „Pizmaşilor”, cari înşeală prin spusele lor pe „oamenii cei proşti, şi neprieteni, şi nepricepuţi”, el li arată că trecerea la Ruşi a fost încuviinţată de toată boierimea ţerii, de Constantin Logofătul, de Iordachi Ruset, de Ioan Sturdza, de Ilie Catargiu şi că s'a adus numai obiecţia de *grabă*. Aceiaşi obiecţie pare a se fi presintat şi în spiritul lui, căci ni vorbeşte de ilusiile ridicule pe care şi le făceau Ruşii atunci asupra uşurinţii cu care se poate distruge Statul turcesc: „Cum ar lua oarecine cîrpa unei femei din cap, aşa ţineau ei că ar lua şi ar bate puterea Impărăţiei turceşti”[3]. Am analisat aiurea[4] istoria de luptă şi de exil care urmează.

Şi Neculce ştie că fusese vorba în 1711 de o nouă Domnie a lui Mihai Racoviţă, dar că planul a fost zădărnicit de Ienachi Mavrocordat, care, altfel, în Căimăcămia sa moldovenească, s'a arătat „bun şi blînd tuturora”[5]. Pentru Nicolae Mavrocordat, care fu numit, care-i luă averile pentru a le da unui duşman

[1] P. 297.
[2] P. 300.
[3] P. 321.
[4] În biografia lui Neculce.
[5] P. 339.

de care-i era frică și care nu făcu nimic pentru a grăbi ceasul întoarcerii și al dreptății, Neculce e, spre lauda lui, cu totul nepărtenitor. „Iși lăsase firea cea sumeață, cum era în Domnia d'intăiu; ce mult se mai lăsase, și trăia bine cu boierii, în dragoste[1]". El chiamă pe pribegi, li primește orice scuse, se împotrivește cererilor răsbunătoare ale Turcilor, știind să-i împace însă, cu dibăcie, și pe aceștia. „Norocul țerii au fost atunci că s'au tîmplat de au venit Nicolai-Vodă, iară, de ar hi venit alt Domn mai prost, ar hi fost prea rău de Moldoveni[2]". Neculce amintește suprimarea desetinei pe mazili, pusă de Racoviță. Și, la plecarea Domnului din Scaun, el se indignează de insultele pe care i le aduce Lupu Costachi, care-și merită astfel apropiata peire. „Voroave proaste, după cum este firea acestui neam a Gavriliţeștilor, de nu sînt niciunui Domn mulțămitori, ce pre urmă tot cu năpăști le mulțămesc[3]."

Cînd Racoviță primi pentru a treia oară tuiurile ca Domn al Moldovei, Neculce era încă în străinătate, și la începutul povestirii întîlnim necontenit alte evenimente decît cele petrecute în Moldova și pe care cronicarul nu putuse să le vadă. Se vorbește mult și despre Domniile muntene ale lui Ioan-Vodă și Nicolae Mavrocordat, lăudîndu-se în cei mai călduroși termeni cea d'intăiu și ocărindu-se în cuvinte aspre purtarea fostului Domn moldovean, care ar fi fost, în amîndouă rîndurile cînd a stăpînit peste Milcov, „pedeapsa Muntenilor[4]".

In judecata lui Mihai-Vodă, el amestecă, dese ori, după timp și împrejurări, lauda cu mustrarea, fără a ținea în samă purtarea Domnului față de dînsul în aceste schimbări de apreciare. „Bucuratu-s'au", începe el, „toată țeara, fiind el pămîntean și, mai vîrtos, neamul său, că era mult. Și d'intăiu se arăta cu mare dragoste și blîndețe țărei[5]." Cu acest „Moldovean" împricinații se pot înțelege la Divanuri, și judecata lui,

---

[1] P. 341.

[2] *Ibid.*

[3] P. 349. In acest capitol, de altmintrelea, — Neculce nefiind în Moldova—, se vorbește mai mult de împrejurările din afară, de peste Nistru și de la Munteni, unde cronicarul descrie ca o pedeapsă pentru sărăcirea Moldovei prigonirea Casei lui Șerban-Vodă și vînzarea față de Ruși, — căderea lui Brîncoveanu; pp. 347-8.

[4] P. 358.

[5] P. 350.

făcută în deplina cunoștință a causei, e „dreaptă și blîndă". Primitor și lipsit de mîndrie — însușirile pe care nu le avea predecesorul său, — el realisează această dată idealul bunei Domnii: „o turmă și un păstor" [1].

Dar vedem încă de pe acum pe acei cari-l vor rătăci și-i vor face un nume rău, Grecii lui Brîncoveanu, grămădiți în jurul lui. Mulțămită lor, Mihai nu găsește sprijin din partea boierilor la atacul nemțesc din 1716, pe care Neculce-l descrie pe larg [2]. Tot lor li se datorește punerea unei desetine generale, „de i-au rămas mult blestem până acum, că l-au scos și alții [acest bir] după aceia" [3], și a altor dări; și Neculce nu pare a aprecia tocmai mult nici sprijinirea intereselor țerănești contra acelor ale mazililor, nici măsurile luate de Racoviță pentru a ajuta ieșirea *vecinilor* din condiția lor neliberă [4].

Cearta dintre cele două tabere grecești ce se luptau pentru favoarea Domnului: Ipsilanteștii, de o parte [5], iar, de cealaltă, capuchehaiaua Tudorachi și ginerele său „doftorul", poate Stavarachi, mai tîrziu un celebru personagiu, slăbesc Domnia lui Racoviță. O dărîmă manifestația de nemulțumire a pribegilor și extorsiunile comise de dregătorii domnești în procesul unor Evrei acusați de omor ritual [6].

Urmașul lui Racoviță fu Grigore Ghica, asupra căruia vom avea în curînd prilej a reveni. Neculce vede în acest Domn, care i-a făcut numai bine în cea d'intăiu Domnie și a făcut bine și țerii, un om harnic, virtuos, ale cărui însușiri bune erau stricate numai de porniri capricioase și violente, de îndărătnicie, de setea de plăceri, — femei, vînători, alaiuri și „pelin ori vutcă", — și iubirea pentru „pelivani și măscărici [7]". Lăsat

[1] *Ibid.*

[2] Pe cînd trece răpede asupra expedițiilor de la mănăstiri și campaniei din Ardeal; pp. 352-4. Neculce acusă pe Domn că ar fi dat voie Tatarilor a-și răsplăti prădînd țara, pentru serviciile ce i le adusese rĕ.

[3] P. 361.

[4] *Ibid.*

[5] V. mai sus, pp. 215-6. Erau Constantin Postelnicul, fratele acestuia, Manolachi Chiurci-Bașa, și fiul celui d'intăiu, Ienachi Aga, care aduce știrea maziliei Domnului.

[6] Pp. 362-3. Aceste explicații nu se găsesc, cum am văzut, în cronica racovițească a lui Mustea.

[7] P. 373.

în voia sa, el ar fi cîrmuit și mai bine, dar cronicarul nu aprobă alegerea sfetnicilor Domnului. „Se potrivia unor boieri sfetnici a lui, Constantin Psiolu Hatman și cu fiu-său Eanachi Aga, Lazi de neamul lor, oameni tirani și curvari; iară din Moldoveni avea pre Sandul Sturdza Hatman, om viclean și închis la inimă lui și lacom[1]", doritor de bani și invidios pe colegii lui din Divan. Acesta însă era o rudă de aproape a Domnului, bunica lui Vodă fiind din familia Sturdza, iar ceilalți, Ipsilanteștii, fuseseră acei cari-i dăduseră tronul.

De obiceiu însă, administrația lui Grigore Ghica nu e criticată. Dacă scoate la început dări, el le iartă; dacă unii boieri ambițioși, ca Dumitrașcu Racoviță și ginerele lui, Iordachi Stolnicul Costachi, — acesta un dușman vechiu al lui Neculce, — pribegesc și merg la Tatari să uneltească pentru un Domn de țară, cronicarul nu găsește nicio părere de rău pentru Iordachi, care, ca și tatăl său, fu decapitat, după ce Dumitrașcu, socrul și îndemnătorul său, murise de moarte bună[2]. Se menționează binele ce l-a făcut Domnul țerii, căpătînd de la Poartă un ordin de despăgubire pentru stricăciunile făcute de Tatari[3]. Se amintesc clădirile făcute de acest principe luxos.

Grigore-Vodă fu înlocuit cu Constantin Mavrocordat. Domnia munteană a acestuia fusese lăudată de scriitorul nostru: „Trăiau toți cu liniște, nu ca la tată-său Nicolae-Vodă, ce într'alt chip, foarte cu multă îmblînzire de către Domnie"[4]. Ca Domn al Moldovei, Constantin nu inspiră aceleași sentimente lui Neculce. De și judeca mai bine decît predecesorul său, de și făcea cinste cu cafea și „politică" boierilor, el aduce cu sine rude răpareţe: maștiha, fratele, țiitorile lui Nicolae-Vodă, împreună cu o

[1] P. 373.

[2] V. un act al lui Grigore Ghica, în care se pomenește pe larg trădarea lui Dumitrașcu Racoviță, înțelegerea lui cu Aadil-Ghirai și iertarea ce i-a fost hărăzită, în *Uricariul*, V, p. 264 și urm. Soția lui Ilinca, era, cum știm, fata lui Mihai Cantacuzino Spătarul. Cu dînsa a avut Dumitrașcu un fiu cu numele de Radu. Pentru acesta, v. cronicele moldovene ale secolului și *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, VI, p. 341; *Bis. ort.*, XIV, p. 453.

[2] P. 367.

[4] P. 370.

mulțime de Greci, cu sfaturile cărora, mai mult[1], el se călăuzește, — pentru a se ținea de dări, de pîri care ruinează țara, de „obiceiuri spurcate". „Vai de aceste două țeri creștine, cu acești Domni streini, ce de amar de bani dau pentru vrăjbile cele ticăite ale lor", exclamă cronicarul[2].

Despărțindu-se de Constantin, care izbutește a lua locul vărului său din Țara-Românească, Neculce ni-l descrie mai mult rău, supt toate raporturile. „Prea mic de stat, și de făptură proastă, și căutătura încrucișată, și vorba lui înecată": mîndru, leneș, dar răbdător și cu cruțare. Iubia minciunile și făgăduielile goale, și „era om de-l întorceau și alții". Insă „îi era dragă învățătura; corespondenții din toate țerile să aibă; prea silitor spre vești, ca să știe ce se face printr'alte țeri, ca să dobîndească nume lăudat la țeară"[3].

Domnia a doua a lui Ghica e o Domnie de răsbunare pentru rușinea suferită prin strămutarea într'un Scaun ce se socotia acum inferior. Sturdza și Paladi sînt aruncați în închisoare, și cel d'intăiu era să fie pedepsit cu moarte pentru că primise să rămîie în țară supt Mavrocordat. Ocupîndu-se mai mult de însemnatele afaceri din străinătate, Neculce notează, în țară, dări, greutățile aduse de noul războiu, care făcea pe Grigore-Vodă a se teme „c'or lua creștinii țeara, ce, nu numai el, ce și Grecii lui, și n'or avea ce stăpînì și ce mînca" [4], bătăile la tălpi ale boierilor, obiceiu nou în Moldova[5], prigonirile pentru închipuite vinovății cu Rușii[6]. El nu găsește niciun cuvînt de plîngere pentru nenorocirile ce ating pe Grecii mari cari robiseră țara, înșelînd pe pămînteni, luîndu-li pe încetul averile și situațiile[7]. In peirea Chiurci-Bașei vede o pedeapsă dumnezeiască pentru răul ce făcuse țerilor romîne[8], iar la uciderea lui Alexandru Ghica el păstrează tăcerea asupra sentimentelor ce-i produce această năprasnică lovitură căzută a-

---

1 Și ale lui Toader Paladi; p. 377.
2 P. 377.
3 P. 380. „Corespondenții" de-ale lui am dat în *Studii și doc.,* VI.
4 P. 396.
5 P. 400.
6 P. 413: cf. mai sus, p. 244.
7 Pp. 401-2.
8 P. 395.

supra Casei lui Grigore-Vodă[1]. Aiurea, el ridiculisează isprăvile militare ale lui Constantin Ipsilanti, care, „fiind Grec cu piele de iepure la spate”, fuge o noapte întreagă de spaima că repurtase o victorie[2].

La 1741, Constantin Mavrocordat revine în Scaun, și Domnia aceasta a doua a lui e și cea din urmă pe care o descrie Neculce. I se pare foarte bună, și schimbarea de apreciare, într'adevăr bătătoare la ochi, e determinată, data aceasta, de sigur, de motivele personale ale numirii în dregătorie și favoarei. Constantin-Vodă e acum un exemplar administrator, „bun și blînd”, reformator al obiceiurilor, lipsit cu totul de lăcomie. *Fiii de boieri, ce îmbătrîniau în părăsire* — să nu fie printre dînșii și aceia ai sfătosului nostru povestitor?— — găsesc în sfîrșit căutare; boieri prigoniți de Turci capătă, prin mijlocirea lui, mîntuire; norme regulate de cîrmuire se adoptă; școli se ridică, și se desăvîrșesc învățăturile. Condeiul căzu din mîna septuagenarului bătrîn cînd el era însuflețit de astfel de sentimente de recunoștință și, în același timp, — de dreptate.

Aceasta e cronica lui Ioan Neculce: cea mai colorată, mai simplă și mai fermecătoare în naivitatea ei din povestirile asupra trecutului romănesc, opera unui suflet cinstit, unei minți cumpănite, în care bunul simț natural și înțelepciunea cîștigată ajungeau să poată înlocui pe deplin însușirile ce se capătă prin școală și printr'o întinsă și aleasă lectură.

Cîteva cuvinte asupra transmisiunii ei[3].

Inainte de 1744, data morții lui Neculce, supt Domnia lui Racoviță încă, un necunoscut ieromonah Sava prelucrase pentru episcopul de Roman, Atanasie, om „strein de neamul pămîntului acestuia” al Moldovei, dar *blagorodnic,* iubitor de cronografuri, pe care le copie și singur, redactase, deci, o prelucrare a compilației lui Nicolae Costin. O găti în Februar 1724, cînd o dedică lui Atanasie printr'o prefață ce

[1] P. 415.

[2] P. 398.

[3] Cît despre remaniare și continuare, vom vorbi mai jos, ocupîndu-ne de lucrarea istorică a lui Ioan Canta.

pare să pretindă pentru episcop drepturile unui scriitor original[1].

Această compilație, care se oprește cu sfîrșitul letopisețului lui Miron Costin, cuprinde Precuvîntarea acestuia, o însemnare despre cronologie, în care se observă neconsecvențele cronologice ale lui Nicolae Logofătul, letopisețul acestuia, începînd de la Dragoș-Vodă, însă într'o formă prescurtată și cu un adaos despre biserica Bălineștilor, în care se menționează repararea ei din 1721, și, în fine, o formă, iarăși prescurtată pe alocurea, a lui Miron Costin[2].

Sînt manuscripte, și încă destul de multe la număr, care dau această compilație într'o formă mai complectă, fără prefața inițială, însă, a lui Sava ieromonahul și fără atribuția ei vre-unui scriitor oarecare. In aceste manuscripte, se începe cu Precuvîntarea lui Miron Costin ca și în tipăritura citată, dar se trece pe urmă la *Cartea pentru Descălecatul d'intăiu* a acestuia și de la aceasta la capitolul V din opera analoagă a lui Nicolae Costin, anume la locul unde începe genealogia lui Togorma[3]. Restul e cum s'a văzut mai sus.

Prescurtările în Viețile Domnilor prelucrate de Nicolae Costin, ca și în cronica lui Miron sînt făcute cu mult bun simț. Se lasă la o parte din cele d'intăiu tot ce nu privește direct și imediat istoria Moldovei, se suprimă tot ce are legătură mai ales cu Polonii, tot balastul inutil pe care Logofătul lui Nicolae Mavrocordat îl adăugase pentru mai marea glorie a științii sale. La sfîrșit, compilatorul se ține, nu de Nicolae Costin, ci de textul original al lui Ureche. După ce pomenește „dezbaterea de supt Turci", el lasă pe mai tărziu mențiunea mănăstirii înălțate de Aron-Vodă și dă o legătură nouă cu Miron Costin, în care e vorba de răscoala acestui principe contra Turcilor și căderea lui prin Ardeleni.

Venind acum la Miron Costin, se lasă de o parte și aici o sumă de amănunte, precum sînt acelea despre titlul ce se cu-

---

1 Il laudă că a „înmulțit" din „alte izvoare" letopisețul țerii. Părți din compilație s'au tipărit în *Uricariul,* XXIV, p. 334 și urm.

2 V. și *Studii și doc.,* III. Cît despre natura și însemnătatea prescurtărilor, v. mai departe.

3 Vin apoi cap. VII, cap. XI, scurtat și schimbat, și cap. XIII-IV, XVI.

vine dominatorilor Ardealului, despre originea lui Tomşa, despre împrejurările sfîrşitului lui Barnovschi, despre relaţiile dintre Turci şi Poloni la începutul Domniei lui Vasile-Vodă. Se taie ceia ce priveşte pe mîrzacul Cantemir din Bugeac şi expediţia tributarilor şi Turcilor la Cetatea-Albă. Comparaţii, citaţii sînt eliminate de asemenea, ca şi tot excursul, lungul şi, într'un sens, interesantul excurs despre Cazaci. Anume tînguiri şi amintiri ale Logofătului Miron sînt de o potrivă eliminate, ca şi menţiunea primejdiei în care a fost Mogîldea şi părerile de rău ale lui Vasile-Vodă pentru execuţia trădătorilor. Ultimul pasagiu din Domnia lui Ştefăniţă Lupu nu se găseşte nici el în compilaţie.

Această prelucrare a letopiseţului lui Nicolae Costin, care, în schimbul celor suprimate, a primit şi mici adăugiri şi glose, pe care nu le-am putea atribui unei persoane sau unei epoci anumite, a fost pusă în legătură cu Neculce, a cărui prefaţă a fost atunci adese cu totul scoasă[1]. A format astfel cel mai potrivit compus, cel mai uşor de cetit, cel mai interesant şi comod din letopiseţele moldoveneşti, ceia ce explică relativa lui răspîndire[2].

Şi, înainte de a sfîrşi, pentru a avea o ideie completă de toate compilaţiile în care au intrat cronicile moldovene cunoscute până acum — afară de acele compilaţii care sînt de o dată mai tîrzie, — prelucrarea lui Sava ieromonahul a fost

---

[1] Manuscriptele complecte, care dau compilaţia continuată prin Neculce, terminat sau ba, sînt: *a)* ms. 53 al Bibl. Ac. Rom., care se opreşte la p. 420 din ed. Kogălniceanu; *b)* ms. 252 al aceleiaşi Biblioteci, care merge pănă la p. 419 din acea ediţie. Lipsesc „Cuvintele", dintre care găsim, adause în cursul povestirii, la Barnovschi, numai pe acelea de pe pp. 22-3; *c)* ms. 253 al aceleiaşi Biblioteci, care nu cuprinde pe Neculce decît până la p. 418 din menţionata ediţie. La ms. 53 e şi Prefaţa lui Neculce.

[2] Pentru alte manuscripte, care cuprind şi continuarea lui Neculce de Ioan Canta, v. analisa cronicii acestuia. Compilaţia singură, fără Neculce, e conţinută în ms. 104 al Bibl. Ac. Rom., Neculce, cu *O samă de cuvinte,* se află în ms. 112 al aceleaişi Biblioteci şi în ms. 11 al Bibl. Universităţii din Iaşi. Ms. 114 al Bibl. Ac. Rom., dă pe Neculce cu „Cuvintele" şi continuă apoi cu partea originală a lui „N. Costin". Un fragment din compilaţie mai ştim în ms. 932 al Bibl. Ac. Rom., despre Ştefan-cel-Mare, scris pentru mănăstirea Suceviţa.

pusă în legătură, contopită cu Mustea în forma acestuia cercetată mai înainte [1]. In fine, ea a fost continuată une ori [2] cu un curios amestec din Neculce şi cele două versiuni ale lui Mustea.

Acest amestec e destul de complicat, de capricios şi de lipsit de explicaţie pentru a nu i se putea expune mai amănunţit alcătuirea. Mai mult se pare că se ţine de Neculce, după cît am verificat, dar termină cu întăia Domnie a lui Mihai Racoviţă, aşa cum ni-o dă textul original al lui Mustea [3]. Nu lipsesc nici adausurile sau schimbările. Astfel, cu prilejul unei mazilii: „precum sînt ţările birnice de apurure învrăjbitoare, aşa şi boiarii... după obiceiul cel vechiu, ci nu mai putè de adesăle schimbări a Domnilor". La p. 84 din Mustea, ed. Kogălniceanu: „pre Zosim, căruia nici în gînd nu i-au fost trebuind lui Dimitrie-Vod[ă] slujbă pre acele vremuri, fiind tălhărit la drumul Cameniţii". La expediţia lui Sobieski: „Sfătuè unii din boieri pre Cantemir-Vod[ă] să se închine la Leşi, cugetînd că va fi pre voe creştinilor, Nemţii pre Dunăre bătînd pre Turci, Leşii aice pre Tătari; iar el, ca un om slujit, cunoscînd lucrurile Craiului slabe, ş'au păzit trebile Domniei nesmintite la Poartă, umblînd din olac în olac, cu slujitorii ce avè şi cu Tătarii", etc. [4].

Există însă şi manuscripte în care toată compilaţia obişnuită e precedată de Prefaţa lui Neculce. Aşa No. 254 din Bibl. Ac. Rom., al cărui lung titlu e următorul: „Hronograf, care să chiamă sloveneaşte leatopisăţu, iar pre limba româniască A anilor scrisoarea, al ţărăi Moldovii, scris de mulţi istorici, precum să va arăta înainte, cine ce au scris. Şi s'au scris în zilele prè-luminatului, prè-înălţatului Domnu şi stăpănitoriu a toată Moldaviia Io Grigore Alexandru Ghica Voevoda, în anul de la Zidirea Lumii 7274, iar de la întruparea Domnului Dumnezeu şi Măntuitoriului nostru Isus Hristos 1766, luna Aprilie, 7 zile, cu toată cheltuiala dumisale Iordachi Canta-

---

1 Bibl. Ac. Rom., ms. 503.

2 In două mss. cunoscute nouă: N-le 123 şi 232 din Bibl. Ac. Rom.

3 In ms. 123. Ms. 232 se opreşte la sfîrşitul Domniei a treia a lui Duca.

4 Toate citaţiile sînt luate din ms. 123 al Bibl. Ac. Rom. Cf. ms. 327 de la Museu.

cozino, Vel Spătar. [De aici adaus de cel ce iscăleşte:] Şi esti scris acestu letopisăţ de părintele Iosav Luca, ficior Lucăi Visțiernicul, cu toată cheltuiala mea, căndu eram Vel Spatar, Iordachi Cantacozino Vel Vornic." Cuprinde: *a)* Prefaţa lui Neculce; nesemnată. *b)* Prefaţa lui M. Costin. *c)* Istoricii. *d)* Compilaţia şi Neculce complect. La urmă se ceteşte: „Până aicea am găsit de am izvodit acest lit[o]pisăţ, dar de aicea înainte urmaşii mei, cercetînd, vor afla".

CAP. VII.

Dimitrie Cantemir

Viaţa lui Dimitrie Cantemir, născut la 26 Octombre 1674[1], nu se poate povesti ca o simplă biografie de scriitor. E prea bogată, prea amestecată cu împrejurări politice de o însemnătate istorică mai largă pentru a putea fi bine şi mulţămitor expusă în această formă. Mai potrivit e a se pune această viaţă în legătură cu operele pe care le-a scris beizadeaua şi exilatul, opere pentru care a trăit mai mult şi prin care acest stăpînitor de cîteva luni de zile, acest nedibaciu calculator politic trăieşte în amintirea poporului său[2].

Operele care se cetesc şi pentru care e lăudat Cantemir sînt, fireşte, cele istorice. Dar, pe lîngă ele, elevul lui Cacavela a

---

1 După I. Minea, *Despre Dimitrie Cantemir: omul, scriitorul, domnitorul*, Iaşi, 1926.

2 O biografie a lui şi în *Foaia p. minte, inimă şi literatură* pe 1842. Pentru ediţii, recensii şi panegirice ale lui, v. Ovidiu Densusianu, în *Revista critică-literară*, II, p. 62, nota 1. — Semnătura lui privată, în *Uricariul*, IX, pl. 10. — V. şi în *Floarea Darurilor*, II (1907), *Veşti nouă despre Dimitrie Cantemir*. — Cu prilejul comemorării lui recente, un discurs la Academia Romînă al d-lui I. Nistor; articolul mieu în revista *Cultura* din Cluj, I (şi ca prefaţă la ediţia ce am dat din *Vita Constantini Cantemyrii*), I. Sandu, în Anuariul liceului din Alba-Iulia pe 1924 şi cartea d-lui I. Minea, pomenită mai sus. D. Şt. Ciobanu a vorbit, tot în acel an, despre Dimitrie Cantemir în exil; „An. Ac. Rom.“, an. 1925; cf. *Revista istorică* pe 1925, p. 135 şi urm.) şi a destăinuit cuprinsul lucrării lui despre Islam, (comunicaţia n'a apărut). Cf. şi P. P. Panaitescu, în *Daco-Romana*, IV, pp. 1238-51. Compilaţiile d-lui G. Pascu, în *Viaţa şi operele lui D. Cantemir* (Bucureşti, 1924), nu aduc nimic nou (cf. şi *Europa Orientale* pe 1923, p. 731 şi urm.).

compus în cea d'intăiu tinereţă a sa şi nişte compilaţii ilegibile, în care avea de scop mai mult să arăte tatălui şi fratelui său mai mare cît folos trăsese din aleasa învăţătură pe care o primise.

Compilaţiile acestea sînt de natură filosofică, şi-şi poate închipui oricine dacă pe acest teren putea face descoperiri un tînăr principe moldovenesc din secolul al XVIII-lea.

Două sînt scrise în latineşte. In „Compendiolum universae logices institutionis", precedat de două prefeţe, dintre care una n'are niciun sens, iar cealaltă niciun folos — ca şi toată cartea—, se dau, în scurte frase, de şcoală, normele logice ale timpului. In „Ioannis-Baptistae Van Helmont, toparchae in Merode, etc., encomium", autorul îşi propune a face complimente acestui vestit cugetător, dar lectura textului românesc de jos, sau a textului latin de sus, nu lasă alte impresii decît a unei îngrămădiri desordonate de cuvinte abstracte[1]. Ambele manuscripte sînt împodobite de desemnuri misterioase, dintre care unul înfăţişează şi pe juvenilul autor, ca pe un flăcău slab, cu părul mare[2].

Din fericire, sînt scurte aceste încercări de şcoală; „Divanul sau gîlceava înţeleptului cu lumia, sau giudeţul sufletului cu trupul", o *izvodire* originală „den Vechiul şi Noul Testament", făcută „în slava şi folosinţa moldovenescului neam", supt Domnia lui Antioh şi tipărită cu supravegherea cumnatului Lupu Bogdan, la 1698[3], e, din potrivă, un volum gros. Dar, în cuprinsul lui, puţini mai pot avea curajul să rătăcească.

Ni se dau întăiu două Prefeţe. Dimitrie oferă cartea lui Antioh, ca „al Măriei Sale mai mic şi plecat frate", de care însă soarta-l depărtează — era la Constantinopol pe atunci — precum un pol e depărtat de cellalt.

Lucrarea e asămănată fără multă modestie cu „un de floricele cules şi legat mănunchiaş".

Pe urmă, „plugariul" Cacavela, care ostenise la holda minţii autorului, recomandă publicului aceasta „alor lui învăţături întăiu odraslă", lăudînd planul, folosul şi chiar — cartea e scrisă

[1] La urmă, e şi o tablă a logicei lui Van Helmont.
[2] Amîndouă sînt cuprinse, în urma „Istoriei ieroglifice", în ediţia, dată de Academia Romînă, a *Operelor*.
[3] De călugării Atanasie şi Dionisie.

cu o sintaxă *inversivă* și subersivă cu totul particulară — „a voroavei înfrumusețate, pe cît a moldovenescului neam limbă a coprinde poate". Ce mai multă vorbă? termină dascălul Ieremia, e o operă făcută „cu didascalie tocmită", așa încît — complimentul cam șchioapătă — „mai mulți, cei ce de îngerească isteciune și a minții ascuțire a aceluiași autor știre n'au — pentru prea de minune lucru ce iaste — a Măriei Sale osteninţă a fi, a o socoti să vor îndoi [1]".

E, altfel, în cele trei cărți, dintre care cea din urmă e cartea de împăciuire între luptători—, o prelucrare învățată, în care Scriptura e luminată prin „Petru Belhurius, unde pentru sfera tîlcuește [2]", prin Lactanțiu și Seneca [3]. Se dau, pentru Moldovenii timpului, „ale stoicilor porunci zece", li se recomandă într'un unghiu original, cărțile ce trebuie să citească, adecă Scriptura „și alte cărticele", iar, „dintre păgîni nu nevrednici": Cicerone, „Pentru slujbe", „unele" din Seneca, Plutarh, *Eticele* sau „Obiceainicele", *Enchiridiul* lui Epictet, Isocrat πρὸς Δημόνικον, iar, „dintre creștini, nu puțintei", ca *Imitatio Christi*; „Toma Campicius, Pentru urmarea lui Hristos" [4], Erasm, *Enchiridion militis christiani* și *Ethica Crellii christiana* [5]. Ici și colo se vede ce credea tînărul scriitor: despre „purgatorium" al „papistașilor", care e pe *această* lume, despre învățătură, fără care cineva e *dobitoc* și *mort* sau, mai bine, „și decît dobitocul mai rău este".

De obiceiu, expunerea e în prosa particulară la care am făcut mai sus alusie, cu frase ca: „nu ai istoriile cetit, nici ai cronicele cercat", „n'am măcar o zi trăit", „cînd pre lume prunc te-ai născut, aceasta să știi că nu pentru alta te-ai", etc. Une ori însă Cantemir recurge la versuri, care sînt foarte rele, ca acestea:

Ome drepte tot ferice, etc.

sau:

Prea-prea rădică-se învățătura,
Ca mai grea să cază căzătura [6].

---

[1] P. 46.

[2] P. 153. E vorba de Iesuitul frances Beauhours.

[3] Pp. 184, 202.

[4] Deci și el atribuie cartea, scrisă de Gerson, lui a Kempis.

[5] Pp. 217-8.

[6] V. pp. 172, 205, 210, 212, 224, 226-7, 234, 237.

sau:

Copilul neînvăţat dobitoc mic creşte,
Iară, mare făcîndu-se, bou mare se numeşte[1].

In faţa textului romîn e o versiune greacă, şi Dimitrie Cantemir a făcut şi aici cetitorului darul unei ilustraţii apocaliptice[2].

O compilaţie greoaie, rău scrisă[3] şi fără scop, astfel e *Divanul*. Totuşi Cantemir era mîndru că a îndeplinit această grea sarcină de despoiare şi orînduire a Scripturilor, că a compus în greceşte. Incă în 1714, cînd era altfel de om decît tînărul din 1698, el oferia un exemplar din *Divan* unui corespondent din străinătate[4].

Cantemir scrisese acum Istoria Imperiului otoman pe care o numeşte însuşi, cîtînd-o în cartea de care ne ocupăm acuma: „Istorie de noi făcută" sau „Istoria noastră pentru creşterea şi descreştirea Curţii aliosmăneşti[5]". El dăduse la lumină şi *Descriptio Moldaviae*, titlu tradus tot de dînsul cu „Cartea hotărîrii Moldovei"[6]. Atunci se gîndi, la rîndul său, mînat de acelaşi curent patriotic spre cercetarea glorioaselor şi depărtatelor origini ale neamului umilit şi scăzut, se gîndi să cuprindă într'o întinsă operă de erudiţie, într'o cercetare de mîndră afirmaţie naţională *toată istoria poporului romîn*, până la „Maramorăşeani", la „Romînii de peste Dunăre", la „Coţovlahii din ţara grecească".

Era un plan nou, şi această singură ideie de a trată ştiinţific istoria întregului nostru trecut, fără a se opri la gra-

---

1 Versuri relevate în Minea, *o. c.*, p. 26.

2 S'a reprodus şi această lucrare în ediţia *Operelor* de Academia Romînă.

3 Cf. Dragoş Protopopescu, în *An. Ac. Rom.*, XXXV.

4 Scrisoarea în *Neuer Bücher-Saal der gelehrten Welt*, Leipzig, 1714, IV, p. 3778; reprodusă în Ovidiu Densusianu, *Rev. crit.-lit.*, II, p. 65 şi urm. Am găsit un exemplar într'o listă de cărţi din veacul al XVIII-lea.

5 Istoria e citată de două ori pe p. 315 din t. II.

6 „Geografia" e citată în t. I, pe pp. 99: „Gheografia noastră, carea pentru Moldova am făcut"; 135: „Ce noi, avînd deosăbit scris în Gheografia Moldaviei pentru titulurile ţerilor moldoveneşti şi munteneşti"; 254; în t. II, pe pp. 113, 378-9. — Citam tot după ediţia veche a *Hronicului*. Cea nouă a lui Tocilescu, pentru Academia Romînă, nu dă un text sigur.

nițile trecătoare, la despărțirile vremelnice, ar face cea mai mare onoare învățatului principe, oricît de insuficient ar fi fost pusă în practică. Cei mai luminați dintre istoricii noștri își opriseră până acum ambiția în hotare mult mai restrînse: să stabilească legătura între Romani și Romîni, să istorisească în legătură cu istoria „descălecării întâiu" și evenimentele ulterioare dintr'un singur principat, acel în care trăia autorul. Așa făcuseră cele trei lumini de până acum ale istoriografiei, ale cugetării românești — care se manifesta aproape numai în această formă a istoriei: Miron Costin, începătorul, Nicolae Costin și Constantin Cantacuzino, îndemnați la lucru, poate amîndoi, de studiile asupra originilor naționale ale celui d'intâiu. Nu numai atîta. In cercetarea unei epoce din istoria omenirii, cu cît cineva e mai bine pregătit, cu atîta problemele ce se ridică înaintea lui sînt mai numeroase. Pentru Costinești, singura întrebare interesantă, în studiul începuturilor neamului, era aceia despre descendența noastră: Sîntem Romani? Și, dacă sîntem, cînd am venit? Și cine a fost Moisele acestui exod? Pentru Cantemir există și o altă problemă, de o însemnătate aproape egală: aceia a persistenței. Predecesorii lui nu se sfiau să afirme că o bucată de timp pămîntul Moldovei a fost pustiu, că, numai după multă vreme, el a fost ocupat din nou de ostașii, de tovarășii de luptă și de petrecere ai descălecătorului maramureșean. In această afirmare, ei, oameni cu conștiința națională mai puțin desvoltată, cu mîndria mai slabă, nu vedeau nicio înjosire pentru ai lor.

Lui Cantemir nu-i ajunge nobleța obîrșiei, coborîrea din stăpînitorii lumii antice. El vrea întâiu ca niciun amestec să nu fi tulburat puritatea acestui sînge, sîngele celor mai bune familii italiene. Pentru dînsul Dacii n'au fost numai învinșii, ci jertfiții, distrușii, aceia cari au dispărut fără de urmă, cu zeii lor, cu limba lor, cu cultura lor, lăsînd numai țara goală stăpînilor noi. Pe un teritoriu „istovit de tot" s'a clădit civilisația superioară a acestor din urmă.

Sîntem deci numai Romani, Romani din Italia, Romani din familii patriciene, — un mare merit pentru cineva care știe să prețuiască după cuviință „bunul neam"[1]. Romani fiind, isto-

---

[1] I, p. 52.

ria noastră n'are singura vechime de „peste 1610 ani": de drept face parte dintr'însa toată desvoltarea glorioasă a vechii Rome, pe care o va şi povesti Cantemir. Ai noştri sînt August şi Cesar, şi oamenii mari ai Republicii, şi palidele figuri eroice ale legendei regale. Şi prin aceşti fii şi coborîtori ai zeilor Roma romînă se leagă, la rîndul ei, de miturile elene, de Aeneas şi Troia, de începuturile, cîntate de poeţi fără de nume, ale măririi eleno-italice. Cu cîtă căldură apără el, rudă depărtată a lui Agamemnon, limba greacă, străbuna limbii româneşti, împotriva bîrfirilor lui Mauro Orbini, care o făcea coborîtoare din limba slavă: „Ca cum ar zice Ţiganul că este părintele Iudeului [1]".

Cu despreţ, el înlătură, de cîte ori o găseşte în cale, teoria lui Piu al II-lea că Flaccus ni-ar fi dat numele de „Valahi". „Valah" e „Roman", şi ce avem nevoie de falşul Flaccus, cînd putem dovedi ca părinte pe autenticul Traian? Cu pasiune, el răspinge orice afirmaţii despre părăsirea de către Romîni a solului naţional. Fii ai Romei, nepoţi ai Greciei mitice, puşi pe acest pămînt de victorie, nu l-am părăsit niciodată.

Aurelian a concentrat forţele romane de pretutindeni pentru expediţia persană. Dar moartea lui la Bizanţ a făcut să se întoarcă înapoi legiunile înstrăinate. De acum înainte, nu numai că toată istoria noastră s'a desfăşurat aici, într'o Dacie pe care Cantemir o întinde cu mult peste graniţile ei reale, dar această istorie n'a fost istoria unor supuşi, unor fugari, unor păstori umili, ci o istorie de Stat, cu fastele ei de biruinţă, pe care le întrevedem prin negura vremilor obscure.

In întunerecul cel mai adînc din istoria noastră medievală, el proiectează luminoase fantasme de Domni, de luptători anonimi. Goţi, Huni, Bulgari, barbarii nu ne-au subjugat niciodată: ei au locuit şi au dominat totdeauna alături de noi, cari ni continuam civilisaţia latină în forme de Stat ce s'au prefăcut cu vremea, au scăzut, au crescut, dar nu s'au sfărîmat niciodată. Amestec între dînşii şi între noi n'a fost în veac: ar fi un sacrilegiu să se admită o asemenea sîngeroasă ofensă! Am fi rămas noi altfel icoana cea mai curată a Romei, „cea mai din lăuntru şi mai de treabă mădulare a Impărăţiei Ro-

---

1 Pp. 80, 81.

manilor", cei mai asămănători cu părinții dintre copiii Romanilor, cel mai vechiu și mai nobil popor între acei trufași *barbarogeneți* de ieri, de alaltăieri, cari sînt popoarele culte ale Europei! Cînd răscoala Bulgaro-Vlahilor face să vorbească despre Romîni cronicarii Bizanțului, Cantemir tresaltă de mîndrie. De acum înainte, știm ce a fost cu noi: istoria amînduror Statelor întemeiate pe malul drept al Dunării ni aparține, precum ni aparține de drept, din causa originii noastre, toată istoria Romei constantinopolitane, istoria bizantină întreagă. Se putea oare să nu le povestească Cantemir pe amîndouă?

Inaintea Tatarilor, Romînii din Dacia, cu șefii lor, se retraseră peste munți, în Ardeal. Nobilii lor îmbogățiră nobleța ardeleană, în mijlocul căreia rămaseră. Dar cei mai mulți făcură numai un popas trecător în provincia muntoasă, unde, bejenari medievali, mergeau să caute un adăpost. Stîlpul de foc al Tatarilor se depărtase, lăsînd numai pămîntul ars în urmă: vechii stăpîni, stăpînii veșnici ai acestui pămînt, supt care dormiau douăzeci de generații romane, se întoarseră și-l ocupară.

Dragoș trebuie să fi fost fratele, cel puțin vărul lui Radu Negru. Amîndoi trebuie să se fi născut, să fi domnit dincoace de munți. Fugiți de aceiași urgie, ei fură chemați înapoi de aceiași liniște. „Descălecarea" lor, un întors de fugari, trebuie să se fi făcut încă în secolul al XIII-lea, căci solul patriei nu se putea să fi rămas pustiu, părăsit, robit.

Și Cantemir, jignit de present—„acest de acum nenorocit statul stăpînitor acestor a noastre țări", — vedea și mai departe lumină și glorie în trecut. Cine a oprit pe Turci în revărsarea lor cotropitoare? „Neînvinsul neam romano-moldo-vlah." Toți s'au supus Osmanilor: pănă și descendenții Sciților, cumpliți Tatari, cari-i urmează acum „ca niște cîni". Dar ostile Sultanilor au fost bătute în cîmpii moldovenești, înecate în apele Dunării, Nistrului, Prutului, Siretiului, Bîrladului [1]. Cînd Bogdan Orbul se supuse, cu condiții pe care Cantemir le dă pentru întăia oară, această supunere era o biruință: primind aceste condiții, Turcii călcau pentru întăia și cea din urmă oară prescripțiile Coranului relative la cei învinși. Statul a

[1] Prefața.

persistat; Romînii au rămas între hotarele lor cele vechi de un mileniu și jumătate. „Aceaste a noastre doaî țări cu agiutoriul lui Dumnezeu, macar că supuse și ascultătoare sînt monarhii turcești, însă nici stăpînirea, nici slobozeniia gios s'au lăsat, ce după multe sîngeroase și romănești războaie cu Tătarii, cu Căzacii, cu Ungurii, cu Leașii și mai apoi și cu Turcii și cu cei de o fire cu dînșii Tătarii, niciodată piciorul din hotarăle sale afară nu ș'au scos, ce înfipți și nezmulți au rămas. Besearicile, leage, giudecățile, obiceaele nesmentite și nebelejite și le-au păzit." Drepturile suverane — și acel de viață și de moarte — au rămas Domnilor tributari, și, dacă astăzi alegerea Domnilor „mai mult stă în voia Porții decît într'a lăcuitorilor", aceasta s'a făcut numai prin voia Romînilor: vulturul roman și-a dat pana pentru a înaripa săgeata care trebuia să-l rănească. Pană și în continua vărsare de bani la Poartă vede Cantemir un titlu de glorie pentru poporul său: această secătuire a averii neamului e un perpetuu sacrificiu de aur, după acel de sînge, și prin aurul ca și prin sîngele Romînilor s'a răscumpărat de la Turci libertatea Europei. Un adevărat *mesianism* romănesc, precedînd cu un veac pe al Polonilor.

Pentru a scrie această carte, pentru a manifesta într'o operă istorică aceste idei, Cantemir s'a pregătit cum niciun învățat romîn nu se pregătise la scris înainte de dînsul. Izvoarele antice, grece și romane, le posedă perfect: predecesorii lui se folosiseră mai mult de resumate, de cărți de mîna a doua: citaseră pe clasici după Bonfiniu și Toppeltin; el, Cantemir, cita pe Strabon în original. Bizantinii îi erau cunoscuți bine, dacă nu izvoarele latine ale istoriei medievale. Pe acestea, cînd nu sînt cronicari poloni, le știe numai după opere moderne de erudiție sau de popularisare. E în adevăr curios — dar nu rar pentru această epocă — să se vadă un învățat cinstit și foarte serios ducînd cu vervă și convingere o polemică științifică, înaintea sa, cu un text grec medieval sau antic alăturea de dicționariul istoric al lui Moréri!

Cantemir, un Orientalist, utilisează în același timp pe Saadi, Iacut, Mirhond și Hezarfen. Cunoscător de slavonă, de ru-

sească, de polonă, el lucrează cu *letopisețe* rusești (din care citează trei), cu cronograful sîrbesc, cu cronica bulgară a lui „Sava”[1], cu „letopisețul slovenesc”, cu cronice ale Poloniei, scrise în leșește.

Se cuvine să ne oprim mai mult asupra legăturilor lui cu istoriografia românească. Să vedem întâiu ce cronici moldovenești îi erau cunoscute, ce folos trage din ele și ce valoare li atribuie.

In mai multe locuri din „Hronicul” său, Cantemir vorbește de Cronica lui Ureche: „Săracul Ureche Vornicul și la predoslovia Hronicului său zice și el că a Vlahilor nume să să fie luat de pe acel Hatman”[2]. El observă la Ureche mențiunea letopisețului moldovenesc, dar nu-l cunoaște, precum nu l-a cunoscut aproape nimeni dintre Moldoveni, după ce el a fost cuprins în compilația, mai interesantă și scrisă în limba țerii, a Vornicului lui Vasile Lupu[3]. Am văzut în cursul acestei istorii că lucrarea lui Ureche a fost, curînd după săvîrșirea ei, amplificată de un personagiu cu numele de Simion. Cronica lui Ureche fără adausurile lui Simion, cu *totul* fără adausurile lui, am văzut că nu se găsește în niciun manuscript. Cantemir avea deci versiunea lui Simion, o avea poate chiar în mai multe exemplare, căci el vorbește de mai multe letopisețe moldovenești[4].

Știm iarăși că numele lui Simion e dat de două ori în forma cunoscută a compilației lui: odată de o notă marginală la „ijderenie”, altă dată de o însemnare proprie la Despot-Vodă.

---

1 II, p. 348.

2 I, p. 101.

3 „Mare jale ne este că Hronicul carile au fost scris mai denainte de Hronicul lui Ureche Vornicul și a lui Misail măzacul [v. în text, mai departe] să aflăm nici cum n'am putut. Iară, precum cel d'intăi istoric al țării Moldovii să nu fie fost Ureche Vornicul, singur el mărturisaște, de vreme ce în multe locuri pomenește de Hronicul cel moldovenesc. Așijderea Misail și Simion [v. mai departe] vede-să acel vechiu Hronic să-l fie avut la mînă, căci și ei pomenesc de acelaș Hronic, precum și de a lui Ureche, și ales Misail Călugărul anume însemnează precum acel d'intăiu istoric au fost însămnînd viața Domnilor de la Dragoș-Vodă numai până la Petru-Vodă Șchiopul”; II, p. 376.

4 I, p. 181.

Cantemir n'a ajuns niciodată cu povestirea până la Despot, iar nota marginală lipsia în manuscriptul său. Faptul că Simion a adus fabula despre originea Romînilor, culeasă într'o cronică ungurească, îl știe Cantemir numai din lupta Costineștilor împotriva calomniatorului poporului său: „Pentru numele... băsnuitoriului acestuia, așea ne înștiințăm de la Miron Costin și de la ficiorul său Nicolai Costin Logofătul, iară basna lui în pomenita predoslovia lui Ureache așea o cetim"[1]. Tot din Costinești iea istoricul și numele celorlalți doi susținători ai condamnabilei teorii, Misail și Eustratie, făcînd, în două locuri, din acesta din urmă un treii Logofăt al lui Constantin-Vodă Cantemir[2].

Asupra acestor lucruri, de altmintrelea, autorul „Hronicului" n'a fost niciodată bine lămurit. Ordinea în care au scris cei trei compilatori, numele lor chiar — Simion e numit, cînd „dascălul", cînd „călugărul", cînd „Ungureanul"—, variază dintr'un loc în altul[3]. *Predoslovia*, e, cînd a lui Ureche[4], cînd a lui Simion și Misail[5], cînd a tuturor trei[6]. Pe Ureche, în fine, îl crede a fi Nestor, după vremea cînd i se încheie povestirea.

Afară de versiunea lui Simion Dascălul, Cantemir avea însă în manuscriptele sale și o alta: aceia a Costineștilor, adecă acel corp ultim de cronici moldovenești care era precedat de Prefața lui Nicolae Costin. El citează „istorioara de Dachia, capul cel mai de pre urmă" de Logofătul Nicolae[7], adecă Introducerea pomenită. Se menționează apoi în „Hronic" „Hronicul Moldovei de la pomenitul Dragoș-Vodă până la Domnia lui Ștefăniță-Vodă, feciorul lui Vasilie-Vodă, care Hronic întăi e scris de Ureache Vornicul până la Aron-Vodă ce-i zic Cumplit, iară de la Aron-Vodă până la Ștefan-Vodă este alcătuit de Miron Costin, Logofăt [8]".

1 I, p. 151.
2 I, p. 144; II, p. 379.
3 Iată aceste locuri: I, pp. 144, 151, 159, 171; II, pp. 147, 169, 191, 239, 307, 325, 326, 327, 328, 331-2, 334, 337, 344, 346, 378, 379.
4 V. mai sus și I, pp. 101, 348.
5 II, pp. 3, 169.
6 II, p. 379: „Pridosloviia leatopisețului lor".
7 II, p. 53.
8 I, p. 227.

O ideie mare despre acești precursori n'are Cantemir, care privia cu dispreț la erudiția lor incomplectă și de împrumut. Pe Ureche îl consideră cu un fel de comiserație pioasă: „lunecarea" lui în privința etimologiei cuvîntului „Vlah" o scusă prin „prostie", prin greutatea vremilor în care a scris — adecă ale lui Aron-Vodă cel Cumplit, — prin aceia că nu el a inventat nepatriotica teorie. Ba Cantemir merge așa de departe, încît îi concede și cunoștința *literelor latine:* „căci la slovele lătinești lipsit să fie fost nu să arată[1]." O apreciare severă e numai la originea atribuită de Ureche herbului țerii: „mai mult basmu să asamănă decît istoriei adevărate"[2].

Mînia și-o revarsă însă Cantemir cu orice prilej și în terminii cei mai violenți și injurioși asupra introducătorilor teoriei că ne coborîm din tălhari. Treimea asupra căreia tradiția aruncă vina acestei sîngeroase ofense, e maltratată cu orice prilej, și firește de cele mai multe ori greul îl duce Simion, dascăl une ori, călugăr altă dată, din cînd în cînd Ungurean, dar totdeauna „mincinos", „băsnuitor", „măzac", „hloricar". Cetim apostrofe ca acestea, care ni dau o înaltă ideie de capacitatea de indignare a învățatului străbun: „Vino acum aicea, cinstitule în basme Simioane și teaca minciunilor, Misaile[3]", „Vino acum, bunule Simioane și frumosule Misaile[4]." Dacă sînt Romîni cari să se coboare din tălhari, aceștia nu pot fi, declară criticul, decît părinții izvoditorilor teoriei[5].

Pe Miron Costin am văzut că-l cunoaște Cantemir numai din cronică, și, necoborîndu-se el însuși până la vremile descrise în această cronică, el n'are ocasie să judece valoarea lui ca istoric, Față de Nicolae Costin, care muri puțin înainte de timpul cînd fostul lui Domn, își scria opera, tonul e plin de condescendență și de stimă chiar. Cantemir culege în opera lui o inscripție epigrafică[6], o inscripție de monedă[7]. Cînd se deosebește de dînsul, istoricul se mulțămește a spune că adver-

---

1 I, p. 113.
2 I, p. 348.
3 I, p. 169.
4 *Ibid.*, p. 239.
5 *Ibid.*, p. 240.
6 I, p. 194.
7 *Ibid.*, pp. 194-5.

sarul său *greşeşte*, se *amăgeşte*: „greceşte săracul Neculai Costin, Dumnezeu să-l ierte" [1]; „amăgeşte-să Nicolai Costin Logofătul" [2]. „Ce noi", adaoge el după constatarea unei greşeli, „mai mult dintre ceale omeneşti pe omul trecut nesupărîndu-l, în cursul Hronicului... vom arăta, aşa cît şi el, Dumnezeu să-l pomenească, de-ar fi viu şi să vază istoricii — pre carii poate fi în viață a-i vidè nu i s'au tîmplat —, singur greşala sa cu dragă inimă ar mărturisi [3]."

Cantemir mărturiseşte că a posedat la Constantinopol „Hronicul muntenesc", scris cu mîna lui „Şerban Logofătul" în „proastă limba grecească" și adauge că, rămîind acolo în 1711, s'a pierdut împreună cu restul averii hainului. El mai spune, tot în acel capitol, că are încă un letopiseț muntean, ce merge de la Radu Negru la Constantin Brîncoveanu, dar că *numele autorului nu se iveşte* şi deci nu-i poate judeca valoarea, nici după autoritatea scriitorului.

Cronica greacă și cronica românească erau, cred, una și aceiaşi, compilația lui Stoica Ludescu adecă, făcută din ordinul lui Şerban Cantacuzino şi întoarsă pe greceşte pentru a putea fi cunoscută de un public mai întins şi mai învățat. Manuscriptul original îl va fi căpătat Cantemir de la rudele nevestei sale d'intăiu. Din acest manuscript el reproduce un pasagiu, și acest pasagiu e împrumutat din aşa-numitul „Anonim românesc" [4].

In adunarea informațiilor sale, autorul „Hronicului" nu s'a oprit însă la izvoarele scrise. Alături de cronici, de opere de erudiție, de hărți geografice, el menționează şi inscripții şi monede, ca aceia pe care i-a furnisat-o Teodori, pîrcălabul de Galați [5]. La nevoie se pogoară el, marele cărturar, până la as-

---

[1] II, p. 53.

[2] II, p. 385. Că a cunoscut Cantemir și cronica lui Ureche prelucrată de N. Costin, se vede din ultimul capitol, în care discută data descălecării şi citează adaosul lui Nicolae, pe care Kogălniceanu îl tipăreşte pe p. 131, nota 2, atribuindu-l lui Miron, Cf. şi I, p. 102. Pe Miron îl pomeneşte alături de Nicolae şi pentru *Troian;* I, p. 248. Dar şi aici — pp. 98-9 — Nicolae citează pe tatăl său.

[3] II, p. 53.

[4] Cf. II, pp. 360-1, 374-5.

[5] I, pp. 187-8, 192, 194-5, 316-7.

cultarea depărtatei șoapte naive a legendei. Așa îl vedem pomenind spusa despre „Ler Aler Domnul" și despre „Curțile lui Ler Împărat" ale „voinicului" Preda Stambol Munteanul, un ostaș de supt steagurile lui în 1711[1]. Și în compilația lui erudită răsună până și ecoul cîntecelor populare din vremea lui Rareș, „cîntecelor prostești de la Domnia lui Petru-Vodă"[2]. O asămănare, neașteptată, cu informația Stolnicului Cantacuzino, pe o vreme cînd Apusenii se opriau asupra cronicelor și actelor diplomatice.

E Cantemir, acest om așa de bine informat, un spirit critic, un despicător al negurilor ce întunecă adevărul? Intr'un sens, în singurul sens admisibil pentru un învățat oriental din secolul al XVIII-lea, Dumitrie Cantemir a fost un spirit critic.

Că a citat pe Moréri lîngă Strabon, că a văzut în Bonfiniu un izvor de o importanță asemenea cu a scriitorilor clasici, că a descoperit în *Caput Bubali* originea stemei moldovene, că a găsit etimologia costandei într'o monedă a lui Constantin-cel-Mare, că e dispus a face din Cazari Cazaci, că a înfrățit pe Dragoș cu Radu-Negru, „fiii sau nepoții" lui Ioniță, strămutîndu-i cu decenii în urmă, că a văzut în Aeneas tatăl Romanilor și în limba lui Homer mama limbii latine, că a falsificat adevărul, tăcînd și exagerînd, de la un capăt al cercetărilor sale până la altul, — acestea sînt, de sigur, defecte grave pentru altcineva decît Dimitrie-Vodă Cantemir, nepot de mazil fălciian din secolul al XVIII-lea, Domn al Moldovei, cneaz și senator rusesc din vremea lui Petru Alexeievici. Ele ar fi defecte grave pentru acel care n'ar vorbi, către străini și către ai săi, de neamul său oropsit, umilit, necunoscut. Și, cînd se gîndește cineva, că, mai mult sau mai puțin clar, Măria sa Petru Alexeievici trebuia să judece foarte incomode teoriile romane asupra originii unora din frații săi întru Hristos, subjugați de Agareni, — în aceste exagerări, condamnabile la altcineva și în alte timpuri și locuri, se descopere și un oarecare element eroic. Sînteți un norod slovenesc de lege pravoslavnică, era să spuie știința moscovită. Sîntem Romani, Romani din Roma, cei mai buni Romani, și nu ne-am clintit de

---

1 I, p. 288 și urm.

2 I, p. 332. — Cf. Minea, *o. c.*, p. 102 și urm.

pe moşia noastră milenară, în care ne-a „înfipt” împărătescul străbun, răspundea prin Cantemir tînăra ştiinţă românească.

In felul de lucru, în expunere, în orînduire, în teorie Cantemir este, de sigur, un spirit ştiinţific. Se scusă undeva că n'a făcut, luînd excerpte în grabă, trimiteri exacte, istoricul fiind dator să arate „din ce jicniţă a luat grăunţele ce împrăştie”[1]; aiurea el dă *canoane*, norme critice pentru găsirea adevărului în chestii de origini: tăcerea izvoarelor asupra unui fapt nu arată lipsa lui, menţionarea faptului după o perioadă de tăcere confirmă persistenţa lui, etc. [2].

Oricum să judece alţii, ei vor trebui să recunoască ideia superioară pe care o avea acest om despre adevăr şi despre ştiinţă. Nu se poate vorbi cu despreţ de scriitorul care credea şi spunea lucruri ca acestea: „sufletul odihnă nu poate afla până nu găseaşte adevărul, carile îl cearcă oricît de departe şi oricît de cu trudă i-ar fi a-l nimeri” [3]. E până la un punct explicabil şi cum cineva convins că a făcut o operă de patriotism şi de adevăr putea să conceapă ideia naivă de a dedica lui „Dumnezeu unuia în Troiţă închinatului şi slăvitului” „sudorile osteninţelor sale”.

Adese ori Cantemir a fost acusat de stil greoiu şi pedant. Las la o parte explicaţia, scusa că aici şi în cele mai multe, dacă nu în toate operele lui, avem a face cu traduceri, făcute de autor, dar traduceri, — şi declar că impresia aceasta n'o produce „Hronicul” decît acelui care nu se poate deprinde în sintaxa mai încîlcită a altor timpuri. Aceasta pentru stilul greoiu. Cît pentru pedantism, nu-l pot descoperi. Pe vremea lui pedantismul făcea parte integrantă din ştiinţă, era—ca să zicem aşa,— peruca ei, şi, comparat cu învăţaţii săi colegi, cu ceilalţi „soţi” ai Academiilor, din care şi el făcea parte, Cantemir apare natural, une ori jovial, din cînd în cînd poetic: prin erudiţia ce-şi asimilase, transpare atunci firea adevărată a moşneamului moldovean.

Aşa, vorbind de războiul Troii, princiarul academician şi senator se riscă a pomeni de preferinţa pe care o avea Paris

---

[1] II, p. 192.
[2] Cf. nota facsimilată şi vol. I, p. 237 şi urm.
[3] I, p. 151.

pentru „mîngăierea ochilor și a cosițelor Ileanii"[1]. Pe Ureche, care împrumută de aiurea o părere greșită, îl îndreptățește prin aceia că n'a fost el „cel d'intăi ibovnicul giupîneasii"[2]. Glumind pe socoteala lui Aeneas Sylvius, ca Papă Piu al II-lea, vinovat de o greșeală și el, principele pravoslavnic zice: „Priiatin îmi este Eneas Silvius, priiatin îmi este Papa Pius, dar mai priiatin adivărul"[3]. Vorbind despre imposibilitatea *căptușirii* adevărului, adauge că „nici soarele cu tină se poate lipi"[4]. Il vedem rîzînd de stîlpul din legenda bulgară: „stîlpul de marmură bulgăresc"[5], și de o minune povestită de un analist sîrb: „aicea cetitoriul trebuie să-și oprească rîsul, căci minune sîrbească se povestește"[6]. La o minciună: „această poveaste este, căriia noi Moldoveanii îi zicem minciună cu coarne"[7]. La moartea subită a lui Carol al XII-lea: „cît mai mult socotesc să se fie trăgănat sunetul puștii carile l-au lovit, decît sufletul lui în trup după lovală"[8]. Intr'o polemică se întreabă, să fie sabia dușmanului „sabie slujitorească și tăioasă" sau „tîmpă custură băbască și numai de covăți răzătoare"[9]. Barbarii, năvălind în bogatele provincii ale Imperiului roman, „ca bruma răce pre o floare deschisă se lăsa și le veșteziia"[10]. Un argument se prinde „cum să prinde sula în sac și măciuca în pungă"[11]. Intîlnim o minciună „mai goală decît pilugul piuliței"[12]. Cînd i se întîmplă să reproducă, pentru a o critica pe urmă, o simplă poveste din analele vre-unui călugăr necărturar, el narează cu ușurință și cu plăcere, în tonul cărților bisericești, al basmelor, al poesiilor populare. Atîta învățătură poliglotă nu răpusese firea lui cea d'intăiu, moștenită, firea de om de țară, de drept Moldovean.

---

1 I, p. 66.
2 I, p. 103.
3 P. 110.
4 P. 113.
5 P. 156.
6 II, p. 354.
7 I, p. 156.
8 P. 219.
9 P. 299.
10 II, p. 35.
11 P. 337.
12 P. 332.

Pe latineşte se putea vorbi greu de „pilugul piuliţei" şi de „custura băbască de covăţi răzătoare". Totuşi opera a fost scrisă în latineşte întăiu.

Indemnul i-a venit de la „unii priiatini streini, şi mai cu de adins de la Insoţirea noastră, carea este Academia Ştiinţelor de Berolin". I se ceruse o geografie, pe care o dase; acum voiau de la dînsul o carte despre originile romîne, de „începătura, neamul şi vechimea Moldoveanilor..., măcar cît de pre scurt", şi apoi o cronică a principatului, care să înlocuiască pe acelea ale „scriitorilor de pănă acum", cari, „nu fără socoteală, ce încă foarte cu cumpăt", — afară de regretabile escepţii—, „cîte oarece, pre cît adecă ştiinţa le-au agiutorit, în hronicile sale însămnat ni-au lăsat" [1].

Cantemir începu opera aceasta din urmă, monument veşnic, nu prin resultatele ştiinţifice, ci prin lărgimea şi înălţimea ideilor ce manifestă, la 1718. In *Prolegomene* chiar el scrie: „Dachia măluroasă, cît la anul trecut, la pacea între Nemţi şi între Turci, la Pazaroviţ făcută, au luat Chesariul de la Sultanul turcesc" [2]. In prefaţa precedentă, el socotia, cum am văzut, la „peste 1610 ani" vechimea Romînilor în Dacia şi începea şederea lor aici la 107 [3]. Socoteala d'intăiu ar da: 1719, iar cea de a doua „după 1717". Insă Cantemir ni spune în aceiaşi operă că a început-o în latineşte, fiind la Moscova: „Cînd scriam Hronicul nostru, la Mosc, unde cărţile de treabă încă tot sînt rari, aflîndu-ne" [4]. Din Moscova plecă principele, după ordinele împărătescului său stăpîn, la 1718, şi trebuie să admitem că până la această dată redacţia latină era aproape terminată, de oare ce locul citat se află în cartea a IX-a, către sfîrşitul cronicii [5].

Cantemir începea cu Troia, şi avea de gînd să mîntuie cu ultimele evenimente, săvîrşite de dînsul sau petrecute supt ochii săi, din istoria Moldovei. Trimiteri la expunerea ulterioară a istoriei moldoveneşti moderne se întîlnesc une ori. Aşa, în Prefaţă

---

[1] I, pp. 223-4.
[2] I, pp. 23-5.
[3] Pp. LX, LXX.
[4] II, p. 329.
[5] V. *Ist. imp. otoman*, trad. Hodoş, p. 802. Aceasta s'ar potrivi şi cu menţiunea din *Anale*, XI, p. 55.

chiar, vorbind de luptele Romînilor cu Turcii, autorul promite a pomeni mai departe „de aceastea și altele mai minunate decît aceastea”[1]. Cînd termină tomul întăiu, pe care avuse intenția să-l ducă numai până la 1274, până la „înturnarea lui Dragoș-Vodă în țara Moldovei și lui Radu-Vodă Negrul în țara muntenească[2]”, istoricul avea încă de gînd să desfășure într'un al doilea tom „rîndul anilor și povestea Domnilor până la vremile noastre, și așea împreună pe amîndouă părțile istoriei la tipariu să le dăm”[3].

Nu numai că avea de gînd, dar scrisese și Prefața acestei a doua și ultime părți. Intr'însa se ocupă întăiu de greutatea concilierii izvoarelor divergente — un „codru prea des și nerăzbătut”—, de atacurile ce *filosofia* secolului al XVIII-lea începea să le aducă cărților sfinte, de marile evenimente de istorie europeană împlinite în urmă; el discută influența retoricii și a șovinismului asupra istoriografiei. Mai departe, arată din ce îndemn scrisese „Hronicul”, ca și „Gheografia” ce-l precedase. Aceasta din urmă fusese compusă „cu doi ani mai denainte”, iar partea întăiu a expunerii istorice, „Hronicul vechimei neamului moldovenesc... de la vremile lui August Chesari, și mai pre urmă de la Traian, până la înturnarea lui Dragoș-Vodă în Ardeal la locul și la moșiia sa”, fusese terminată, *istorisirea adecă desăvîrșită*, „în anul de curînd trecut”. Acum, în 1719, vrea să continue lucrul. „Iară într'acest an... cules-am Hronicul Moldovei de la pomenitul Dragoș-Vodă până la Domnia lui Ștefăniță-Vodă..., care Hronic este scris de Ureache... și de Miron Costin... Insă într'amîndoi acești scriitori, multe și de treabă a să ști lucruri, carele la istoricii străini însămnate să află, ei, cu ce pricină nu putem ști, cu condeiul trecîndu-le, noi la trupul și la locul său a le aduce le-am nevoit.”

Se întîmplă însă strămutarea lui Cantemir de la Moscova, căsătoria lui a doua cu frumoasa principesă Anastasia Trubețcoi, — care-i tulbură viața studioasă, moartea fiicii sale Smaranda. Fostul Voevod moldovean fu numit senator, consilier intim al Impăratului; el lepădă hainele sale orientale, își sacrifică mus-

[1] I. p. XLVII.
[2] Către cetitoriu, pp. II, III.
[3] *Ibid.* Cf. și *Descr. Mold.*, p. 48.

tățile și deveni un Curtean de modă europeană. Grijile casei nouă și ale unei activități politice puseră capăt pe încetul carierei lui de scriitor.

In 1722, Petru-cel-Mare începu campania sa personală, și Cantemir îl însoți în pelerinagiul său militar, în calitate de orientalist diplomatic, de redactor de manifeste, tălmaciu, organisator de tipografii cu slove arabe și scriitor de memorii științifice asupra celor văzute[1].

Ocupația nu era ușoară, și ea răpuse puterile acelui care fusese onorat cu dînsa. Cantemir se îmbolnăvi în 1722 și muri la 1723. In anul morții, i se permise să se întoarcă la moșiile sale: la 14 Ianuar 1723, el pornia din Astrahan și ajungea acasă în Mart, „ceva mai sănătos". Adecă atît cît îi trebuia să fie pentru a mai lîncezi cinci luni, căci muri la 21 August 1723, omorît de diabet încă înainte de a împlini cincizeci de ani[2].

De mult, slăbit fisicește peste măsură, Cantemir își prevăzuse sfîrșitul. Era, prin viața pe care o dusese, cînd între Turci— douăzeci și doi de ani —, cînd între prietenii și rudele sale muscălești, prin latinisarea cugetării și activității sale literare, mai degrabă un cosmopolit. Dar, cînd negurile morții prinseră a se lăsa asupra lui, el se va fi întors cu gîndul spre îndepărtata tinereță, petrecută în simpla și mănoasa Moldovă, —unde tronul i se dăduse de două ori—, de fiul Serdarului și al Domnului. Iși aminti de casa, atît de românească prin ținerea credincioasă a vechilor obiceiuri, a bătrînului mazil încoronat care fusese tatăl său, de casa aceia în care nu se auzise altă vorbă decît vorba românească, nu cea complicată a cărturarilor, ci moldoveneasca blîndă a țeranului. Spre sfîrșitul zilelor sale, cneazul senator Cantemir, consilier al Măriei Sale Impărătești, se gîndi mai mult decît oricînd la patria sa umilită. Și simți atunci cu duioșia de simțire a celui care moare că „dulce este dragostea moșiei".

Ce putea el lăsa copiilor aceleiași patrii? Voise să li deie libertatea, și soarta se împotrivise. Libertatea nu se putea căpăta cum crezuse el. Trebuia ca spiritul neamului să fie viu, pentru ca lanțurile robilor să cadă. Și pentru a învia sufletul

[1] V. mai departe.
[2] Notele lui Antioh Cantemir, redactate de Tyndal; Ciobanu, *l. c.*

național ce se cerea alta decît cunoașterea întreagă a mîndriei luminoase a trecutului?

La scrierea mai departe a „Hronicului" evident trebuia să renunțe. Se cereau pentru aceasta alte puteri decît ale unui muribund. Dar puterile nescăzute ale celui sănătos nu erau de nevoie pentru a continuà o traducere începută, ca să spuie Romînilor, pentru fericirea lor, ceia ce începuse a povesti învățaților străini, pentru învățătura lor. De sigur, — și aceasta se poate constata și în Prefață, — pe care o avem în ambele limbi, traducerea e une ori o adaptare.

In Cuvîntul către cetitor, care fusese redactat poate și în latinește, el exprimă renunțarea la complectarea operei. Tomul al doilea nu e încă „săvîrșit", timpul, „slujba senatoriei", „nevoile de casă" l-au împiedecat. Va publicà deci pe cel d'intăiu.

Pentru a încheia mai natural cercetările făcute, el adausese prin 1721 o ultimă carte, a zecea, care ducea expunerea până la descălecare, și o carte de explicații, o post-față, în care iarăși vorbește de planul cel mare, părăsit din „strîmtoarea vremii și lipsa a unor scriitori la lucrul nostru foarte de treabă". Dorința de a termina n'o lasă: poate cu vremea — dacă mai putea fi vreme pentru dînsul — „vom adăugi și altele, carile din cîțiva scriitori străini avem culease, carile istoricii noștri cei mai vechi nici cu vîrvul condeiului nu le-au atins și până astăzi alor noștri stau îngropate și neștiute", și „atuncea, cu agiutoriul lui Dumnezeu, vom pune începătura Hronicului acestor două țeri de obște."

Pentru moment, după întoarcere — căci vorbește de călătoria sa și de evenimente războinice din 1722, ca luarea Derbendului de Ruși [1], — el se puse cu sîrguință la sfîrșirea traducerii celor scrise. In prefața părții a doua, pe care o intercală foarte nedibaciu în mijlocul Hronicului, el adause pentru Romîni aceste cuvinte: „Insă, aceaste toate fiind de noi în limba lătineaască scrise și alcătuite, socotit-am că cu strîmbătate, încă și cu păcat, va fi de lucrurile noastre decìi a înnainti mai mult străinii decît ai noștri să știe. De care lucru, acum de iznoavă,

[1] II, pp. 318-9.

osteninţă luînd, din limba lătinească iarăşi pre cea a noastră românească le prifacem"[1].

El nu gîndia să se oprească numai aici. Tot cît spusese străinilor despre ţara sa, voià să spuie acum alor săi, plătindu-şi la urmă toată datoria de recunoştinţă. După *Hronic* trebuia să vie *Descriptio Moldaviae:* căci iată ce spune el la sfîrşitul cărţii a zecea, cea adausă, ultima sa operă originală: „Cartea hotărîrii Moldovei, pre carea cu patru ani mai înainte în limba latinească am scris-o, iară, de va plăcea lui Dumnezeu să mai fiu între vii, şi prea acea în limba noastră, ca şi prea aceasta, a o întoaarce vom pune osteninţă[2]."

Traducerea acestei opere mărețe trebuia să fie tipărită. De tipărire se ocupa principele în timpul din urmă al vieţii sale. *Hronicul* fu revăzut pentru aceasta de patru ori, ni spune o notiţă autografă, şi tipărirea e făgăduită în aceiaşi notiţă, „de va vrea Dumnezeu până la acea vreme să ne lase cu suflare".

Moartea-i luă însă înainte. Cartea rămase în manuscript în ambele versiuni, care se presupuneau pierdute. Influenţa pe care trebuia să o exercite o operă de această importanţă asupra istoriografiei româneşti ulterioare nu se exercită. Nici compilatorii şi continuatorii din secolul al XVIII-lea ai vechilor cronici, nici, înainte de dînşii, Neculce, care-şi părăsise stăpînul la 1711, nici după dînşii marii Ardeleni de la sfîrşitul aceluiaşi secol — afară de unul—, n'au cunoscut *Hronicul* şi nu l-au putut întrebuinţa: unii pentru a-l resuma sau transcrie, alţii pentru a se luminà de ştiinţa lui, a se încălzi de entusiasmul premergătorului şi a duce mai departe aceleaşi cercetări în acelaşi spirit. Făclia care cădea din mînile slăbite ale lui Cantemir nu fu ridicată de contemporanii săi, şi lumina i se stînse. Căci, atunci cînd a fost cunoscută iarăşi, pe vremea Mitropolitului Veniamin, pe cine mai putea ea să lumineze, după Petru Maior, Clain, Şincai, după Sulzer şi Engel, cari trăiau în alt timp şi aveau alte mijloace de lucru la îndămînă? Ca şi încercarea de desrobire politică, încercarea de desrobire intelectuală a neamului său nu-i reuşi lui Dimitrie Cantemir[3].

---

[1] I, p. 227.

[2] II, pp. 378-9.

[3] Existenţa *Hronicului* o află din prefaţa *Istoriei Cantemireştilor,* tipărită la Moscova, în 1783, Mitropolitul Veniamin. I se îngădui,

Dar cronicul s'a păstrat, în fragmente, și pentru timpuri mai nouă, și Cantemir a tratat și istoria contemporană a principatelor. Venim acuma la două opere ale sale, cu acest subiect.

Cea d'intăiu e *Viața lui Constantin Cantemir*[1], pe care, după o copie de pe copia lui Bayer, Academia Romînă a publicat-o într'o ediție cu totul insuficientă supt toate raporturile la 1883, ediție pe care am căutat s'o îndreptăm în noua noastră

---

după cerere, prescrierea lui, și se trimiseră la Iași atît traducerea românească, cît și originalul latin: „Historia moldo-vlachica", Săulescu copiè pe cea d'intăiu, o prefăcu, o drese, o latinisă și o tipări la Mitropolie în 2 vol. in 8°, pe care le întitulă „Hronicul Romano-Moldo-Vlahilor, alcătuit de Domnul Moldaviei Dimitrie Cantemir, la anii 1710, iară acum de pe orighinalul manuscript depozitat de fericitul autoriu în împărătească Arhiva a Moscovei scozindu-se cu învoirea prea-înălțatului nostru Domn, etc., s'au tipărit [1835-6]." Prefața lui n'are nicio valoare. Ceia ce e de sigur mai de mirare decît aceasta, este că Săulescu nu spune niciun cuvînt despre originalul latin, menționat și în adresa consulului Timcovschi, despre sosirea manuscriptelor, și în scrisoarea de mulțămire a Mitropolitului. Nu după acest original, pe care nu-l descrie și la care nu trimete niciodată, a luat el prefața în forma ei latină: „prefația latină orighinalnică, compusă de Domnul Cantemir, de pe care apoi a tălmăcit pe preacedătoarea romînească", pe care o dă după prefața românească. Ea se află în ms. romîn (Tocilescu, raportul citat mai jos, p. 55).

In 1878, s'a dat lui Gr. G. Tocilescu sarcina de a studia manuscriptele cantemirești din Rusia. El a găsit la Archivele Ministeriului de Externe din Moscova originalul: „Historia moldo-vlachica", despre care spune greșit că toți îl credeau pierdut în naufragiul din 1722 pe Marea Caspică (*An. Ac. Rom.*, seria I, t. XI, p. 47). Lămuriri asupra lui se așteptaseră în Prefața la nouă ediție a Hronicului încredințată de Academie acestui învățat. Deocamdată se poate spune că ms. latin *nu* e complect: versiunea românească are 343 de foi (in 8°?), iar originalul are numai 93, adevărat în folio (*ibid.*, pp. 55-6). Autorul vieții lui Dimitrie Cantemir (anexată la ed. Vieții lui Constantin, dată de Academie; vi și mai jos) afirmă că principele ar fi scris: „de antiqua Dacia, moldavo idiomate elaboratum, qui tandem nondum ad finem perductum est. Tomum unum (p. 4)". Se face o alusie confusă la traducerea *Hronicului*.—Cf. și Minea, *o. c.*, p. 23 despre o copie a textului latin, fără arătarea locului unde se află.

[1] Apărută, cu traducere rusească, la Moscova, în 1783, supt titlul: *De vita et rebus gestis Constantini Cantemiri, principis Moldaviae.* Filstich o cunoștea, numind-o greșit „Viața lui *Constantin Cantacuzino*" (p. 23), în manuscris: „Ex Constantini Canteazeni, principis nunquam satis laudandi, vita, quam similiter in manuscriptio possideo".

publicaţie din 1924, întovărăşind-o şi cu o traducere românească.

Titlul nu e al lui Cantemir sau, măcar, acest titlu nu era decît titlul unui capitol dintr'o carte mult mai întinsă, care, precum se va arăta, nu poate fi alta decît „Hronicul", partea a doua din această lucrare, concepută după un plan grandios şi rămasă neterminată.

Observăm întăiu că viaţa lui Constantin Cantemir nu e o lucrare terminată. Autorul se opreşte în mijlocul povestirii. Constantin-Vodă e pe moarte; el a recomandat alegerea ca Domn a unuia din fiii săi, sau a vre-unui boier destoinic. Sfetnicii lui îl mîngîie şi trec, pentru a se înţelege asupra succesorului, în Visterie. Aici se opreşte manuscriptul.

Dacă intenţia lui Dimitrie Cantemir ar fi fost să scrie numai o biografie a părintelui său, această întrerupere la ultimele frase ale cărţii e neexplicabilă. Ar fi ajuns cîteva rînduri pentru a desăvîrşi lucrarea, cîteva rînduri despre alegerea ca Domn a lui Dimitrie însuşi, despre moartea părintelui său şi îngroparea provisorie în biserica domnească a Sf. Nicolae din Iaşi.

Totuşi rîndurile acestea nu le-a scris autorul, de şi avu atîta timp pentru a le scrie. Căci „Vita Constantini Cantemyrii" nu e una din lucrările din urmă ale învăţatului scriitor, una din acelea asupra căreia să-i fi fost oprită mîna de moarte. Să vedem cînd a putut să fie scrisă.

După 1711, fiindcă se vorbeşte în cursul povesitrii de lupta de la Stănileşti: la locul fatal al Văii-Strîmbe, unde de două ori, în 1686 şi în 1691, oştirile regelui Sobieski ar fi fost oprite de păgîni, s'ar fi petrecut supt ochii autorului umilirea oştirilor creştine ale Impăratului ortodox. După 1716, căci se pomeneşte cum Lupu Costachi, care scăpă în 1691 de pedeapsa vînzătorilor, a găsit una mai grea pe urmă, şi am văzut că acest puternic boier, numit Caimacam după trădarea lui Dimitrie Cantemir, fu aruncat în închisoare la Varna, unde stătu în obezi şi lanţuri, până „i se umflăse limba în gură[1]", şi am văzut iarăşi în ce împrejurări şi-a găsit el moartea[2].

Dar şi altele arată că data scrierii „Vieţii" trebuie coborîtă

---

1 V. N. Costin, p. 116; Neculce, p. 340; Mustea, ed. Kogălniceanu, p. 50.

2 V. Neculce, p. 351.

mult. Sfîrșitul lui Brîncoveanu [1] e, în adevăr, cunoscut autorului. In două locuri el vorbește de acest sfîrșit răsplătitor, de „sfîrșitul și dreapta judecată a lui Dumnezeu", căzute asupră-i, de proorocirea pe care și-o făcuse nenorocitul Domn făgăduind a-și vărsa ultima picătură de sînge pentru Turci: „căci așa s'a și întîmplat, căci la Poartă și-a vărsat, de sabie tiränească, ultima picătură de sînge". Dacă nu se vorbește de moartea altui dușman, Constantin Stolnicul, vom vedea totuși că această moarte a putut fi cunoscută scriitorului „Vieții lui Constantin Cantemir".

Dar Dimitrie Cantemir deveni membru al Academiei din Berlin în 1714 încă, și, puțin timp după numire, îi veni, cum știm, de la colegii săi invitarea de a scrie, nu biografia sa sau a părintelui său, ci întreaga istorie a principatului peste care domnise el și acest părinte. De acum înainte, afară de lucrări comandate de Curte, fugarul își consacră toată activitatea științifică pentru realisarea vastei opere, al cării plan i se dăduse.

Dovezile nu se opresc aici. Există o ultimă dovadă, care întărește convingerea că avem a face cu un fragment din redacțiunea latină a „Hronicului". Anume, autorul trimite în două locuri la povestirea ulterioară a unor fapte din istoria Romînilor, care nu puteau intra nici subsidiar într'o biografie a lui Constantin-Vodă Cantemir, fiindcă se petrecură mult după moartea acestui Domn sau fiindcă nu priviau Moldova, ci Țara-Romănească.

Iată acele locuri: „Iar Constantin-Vodă Brîncoveanu, ce sfîrșit a luat și cum n'a putut scăpa de dreapta judecată a lui Dumnezeu, *se va vedea la viața lui*[2]. Deci, precum scrisese o viață a lui Cantemir, ca un capitol din istoria mai nouă a Romînilor, își propunea să scrie și viața lui Brîncoveanu, care ar fi formaat un alt capitol. Iar, la mențiunea fugii lui Lupu Costachi, el adauge: „îl aștepta o mai grea nenorocire, cum se va vedea mai departe" [3]. „Mai departe", adecă la povestirea e-

---

[1] 15 August st. v. 1714.

[2] P. 49; ed. mea, p. 72.

[3] „Ut ulterius videbitur"; ed. mea, p. 38.

venimentelor din 1716, acelor evenimente care făceau parte dintr'un următor capitol al istoriei Moldovei[1].

S'au scris oare capitolele anunţate în „Viaţa lui Constantin Cantemir"? E bine să lămurim lucrul înainte de a trece la analisa operei, supt raportul cuprinsului şi formei.

Academia a adaus la broşura ce conţine „Viaţa lui Constantin-Vodă" şi o foarte scurtă „Vita Demetrii Cantemirii". E această operă datorită lui Dimitrie însuşi? Nu faptul că se vorbeşte de el şi de operele lui în a treia persoană arată contrariul. Dar principele nu putea vorbi de „răposatul Ţar", cum se vorbeşte în această biografie succinctă[2], pentru că el a murit înainte de imperialul său patron. Fiindcă, pe de altă parte, datele cuprinse în operă sînt foarte exacte şi bogate, fiindcă se citează acte pe care numai familia putea să le aibă, ca diplomele de numire turceşti, trebuie să se tragă conclusia că lucrarea a fost făcută, pentru a întovărăşi ediţia vre uneia din operele lăsate pe urma lui Dimitrie-Vodă, de un membru al familiei: fiul său Antioh, poate, de vre-un prieten al ei, Ilinschi, preceptorul copiilor princiari, redactorul ziarului latin al lui Dimitrie[3], Bayer, prelucrătorul „Vieţii lui Constantin-Vodă", acel care pregătia ediţia latină a „Istoriei Imperiului Otoman[4]".

Să facă parte din continuarea „Hronicului" acel opuscul care în traducerea rusească poartă numele de „Istoria Cantacuzinilor şi a Brîncoveanului[5]" şi care a fost tipărită în ruseşte, în greceşte[6] şi, după această traducere greacă, în româneşte, pentru Academia Romînă, de Gheorghe Sion, care i-a dat titlul, rău ales, de „Evenimentele Cantacuzinilor şi Brîncovenilor"?

Dacă pentru aceasta n'avem argumente hotărîtoare, ele nu lipsesc totuşi cu desăvîrşire. Căci şi această mică scriere a fost alcătuită pe timpul cînd principala, poate singura grijă literară a învăţatului principe era descrierea, pentru învăţaţii

1 O cercetare amănunţită în Minea, *o. c.*, p. 15.
2 P. 3.
3 *Notationes quotidianae;* v. Tocilescu, *Raport*, p. 48.
4 Tocilescu, *Raport*, p. 61, nota 1; cf. şi p. 60, nota 1.
5 Tocilescu, *l. c.*, p. 62.
6 De Zaviras.

Europei, a pămîntului Moldovei şi a trecutului ei. Menţionînd pe Dumitraşcu Racoviţă, autorul adauge că acest boier moldovean era „frate mai mic al actualului şi atunci mazilului Domn al Moldovei Mihai Racoviţă[1]", şi ştim că noua Domnie — a treia — a lui Mihai-Vodă, al cării sfîrşit nu-l apucă Dimitrie Cantemir, începu în 1716, după strămutarea lui Nicolae Mavrocordat în Ţara-Românească. Despre Doamna Marica a lui Constantin Brîncoveanu, ni spune că a stat trei ani la Chiutaie şi s'a întors apoi în patria ei, „unde şi acuma petrece[2]", şi Doamna, căreia i se permisese întoarcerea de Ienachi Mavrocordat, care înlocuise pe fratele său prisonier la Nemţi, se găsia în ţară în vara anului 1717[3]. Apoi, aflăm că Păuna, văduva lui Ştefan-Vodă Cantacuzino, şi-a încheiat rătăcirile prin Europa, stabilindu-se la Petersburg, unde trăieşte supt ocrotirea Ţarului[4], şi ştim că, în toamna anului 1716, Păuna se afla la Roma[5]. In fine, cum vom dovedi mai la vale, o parte din opuscul e o simplă prelucrare a „Istoriei" lui Del Chiaro, care a apărut abia în 1718.

Ca argumente contrare s'ar putea aduce unul singur. A. D. Xenopol a exprimat părerea[6] că lucrarea aceasta a lui Dimitrie Cantemir ar fi un raport către Curtea imperială rusească. Se vorbeşte, adevărat, în ea de Cabinetul rus, căruia i-ar fi cunoscută purtarea în 1711 a principelui-autor[7], şi adăugim ca şi la urmă, cu prilejul primirii Doamnei lui Ştefan Cantacuzino în Rusia, scriitorul înalţă mărinimia guvernului muscălesc faţă de acei cari i-au greşit: „Astfel trebuie nesocotiţii să judece că nu pot să dispreţuiască mila şi mărinimia facerilor de bine şi că în această monarhie ortodoxă se păzeşte totdeauna porunca lui Dumnezeu: „Fă bine celor ce-ţi fac rău[8]"."

---

1 Pp. 11-2.

5 P. 28.

3 *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 261.

4 P. 31.

2 Iorga, *Acte şi fragmente*, I, p. 336.

6 *Ist. Rom.*, IV, pp. 602-2. Părerea e reluată de d. Minea, *o. c.*, p. 236 şi urm.

7 „Cum s'a purtat Dimitrie Cantemir, după venirea lui în Moldova, pentru creştinătate, aceasta este cunoscut Cabinetului imperial rusesc"; p. 13.

8 P. 31.

Dar sîntem în drept a ne întreba ce folos avea de acest memoriu Cabinetul imperial, care ştia lucrurile tratate în opuscul cel puţin tot aşa de bine ca şi autorul lui? Apoi, cînd s'ar fi adresat acestui Cabinet, Dimitrie trebuia să zică, menţionîndu-l: „Cabinetul imperial”, şi nu „Cabinetul imperial rusesc”. In sfîrşit, frasa finală, prin care oaspetele lui Petru cel Mare îşi plăteşte datoria de recunoştinţă pentru ospitalitatea largă şi onorabilă ce i se dăduse, nu se deosebeşte mult de cuvintele prin care se termină „Istoria imperiului otoman”, evident altceva decît un raport, o operă de poruncă şi de ocasie.

Deci, după ce terminase studiul perioadei vechi a istoriei Romînilor, Dimitrie Cantemir, înainte de a începe greaua sarcină a concilierii izvoarelor asupra primelor timpuri după „descălecare”, a redactat acea parte din istoria mai nouă a poporului său pe care o putea scrie după amintiri, după hîrtii de familie[1], după cărţi recente. Această operă poate fi considerată deci ca una din ultimele scrieri originale ale autorului.

Să vedem care e natura şi valoarea celor două fragmente, cunoscute şi tipărite supt titlurile ce am arătat.

Intăiu, „Viaţa lui Constantin Cantemir”. E o naraţiune simplă, într'o bună latinească, fără pretenţii[2], a carierei lui Cantemir Bătrînul, până la ultimele ceasuri ale vieţii lui. Din loc în loc, discursuri după moda istoriografiei antice şi, la urmă, unul lung de tot, inutil în ceia ce priveşte cuprinsul, fiindcă resumă opera, şi ridicul prin împrejurările în care trebuia să fi fost pronunţat. Constantin-Vodă-şi expune viaţa înaintea boierilor săi, de pe patul de moarte, unde-l aruncase paralisia, care-i înţepenise corpul şi-i închisese ochiul. De discursuri îi era lui atuncea!

---

[1] In „Viaţa lui Constantin Cantemir” se pomeneşte diploma dată acestuia de Grigore Ghica: „quae adhuc apud filios servatur” (p. 9). V. şi mai jos.

[2] Cu moldovenisme une ori: „linguam arripere” a lua limbă, ştire (p. 11). „Linguam capere” (p. 4). „Sanctus Papa”, Sfîntul Papa (p. 45). A se raporta la ediţia noastră, ceia ce în cursul tipăririi mi-a fost cu neputinţă.

Altfel, povestirea e foarte legibilă, adesea interesantă, agrementată de anecdote, spuse cu haz și cu plăcere, — Dimitrie-Vodă avînd un deosebit talent pentru spunerea lor. Cînd ajunge la omorul Costineștilor, pata de sînge, poate nevinovat, care mînji, în ajunul morții, albul păr al bătrînului Domn, expunerea e chiar dramatică, și chinurile de conștiință ale tatălui se răsfrîng în povestirea mișcată a fiului, care jucase un rol în această din urmă și sîngeroasă socoteală dintre Domn și adversarii politici, disprețuitorii săi.

Să examinăm acum biografia, capitolul biografic, supt raportul conținutului.

Opera e inegală, și nu i se poate aplica în total aceiași judecată. Atît se poate spune, în bloc, că și în această scriere, ca în toate celelalte, partea slabă e cronologia. Dimitrie Cantemir nu uita ce văzuse, nu uita ce simțise, dar le încurca,— pe acestea ca și amintirile sale literare, chiar și cele mai recente. Precum în „Istoria Imperiului otoman" el face, cu deplină cinste, ca izvorul pe care abia l-a cetit să spuie ceia ce spunea pentru alt timp poate alt izvor, cetit mai de mult, — așa și aici, chiar pentru lucrurile importante, la care a participat însuși cu ființa sau cu simțirea, socotelile de timp i se amestecă, se falsifică în mintea lui lipsită de precisiune.

Se poate spune, după această observație generală, că în „Viața lui Constantin Cantemir" trebuie să se deosebească epoca anterioară participării autorului la afacerile publice, epoca șederii sale la Constantinopol ca ostatec al tatălui său și epoca petrecerii lui la Curtea moldovenească, pe lîngă bătrînul său tată.

Partea întăiu e slabă. Autorul inventează și se înșeală adese ori. El credea, sau se făcea a crede, că familia sa e de origine tatară, de îndepărtată și nobilă origine tatară, că acești mazili fălciieni aveau sînge de mîrzaci, de Hani, de cuceritori ai lumii. Aceasta se împacă însă foarte puțin cu presența supt Ștefan-cel-Mare, cînd atingerile Moldovenilor cu Tatarii liberi se mărgeniau la rare ciocniri războinice, a presupusului strămoș creștin Teodor I-iu. I se dă acestuia titlul născocit de pîrcălab de Ismail[1] și Chilia și se fabrică, pentru ca publicul

[1] Care nu exista atunci. Cf. *Descriptio Moldaviae*, pp. 106-7, 115.— Un Ioniță Timircan în 1786, în *Uricariul*, VI, p. 186.

să fie convins de existența lui, un uric de danie de la Ștefan-Vodă către credinciosul său. Din biserica satului Urlații, unde mazilii cantemirești se vor fi dus Dumineca, ambițiosul cneaz face „mănăstirea părintească” a trufașilor feudali în opinci. Ni se vorbește de o năvălire a Tatarilor în Moldova la 1627, ceia ce pare a însemna 1624, anul marii năvăliri a Hanului [1], căci în 1627 Tatarii se băteau, dincolo de Nistru, cu Polonii, și Domnul de pe atunci al Moldovei, Miron Barnovschi, venise la Oceacov să-și împace vecinii [2]. Dacă în acel an Constantin Cantemir a trecut în Polonia, el nu putea întra în serviciul regelui Casimir” [3], căci acesta ocupă mult mai tărziu tronul polon. Se va fi luptat ori ba Moldoveanul la Thorn [4], dar n'a putut să fie făcut de două ori „chiliarcha” [5]. Dimitrie pretinde că tatăl său s'a întors în Moldova la încheiarea păcii, adecă în „1644”, pe cînd el trebuie s'o fi făcut abia la 1660, după semnarea păcii, care termină un nou războiu. Numai așa poate el trece din Moldova la Grigore Ghica, Domnul muntean care începu să domnească abia în acest an: 1660. Deci e imposibil ca în 1646 [6] să fi luat de soție, după ordinul acestui Domn, pe o rudă a lui, Nastasia [7].

Dacă vorbește precis despre fuga lui Ghica și trecerea lui prin Suceava, el greșește cînd menționează presența în acest moment — toamna lui 1664 — a lui Dabija-Vodă în Moldova: acesta nu revenise în țară încă, și tocmai de aceia Grigore, un trădător, apucase, pentru a trece la Nemți, această cale [8]. Constantin n'a putut merge din nou peste Milcov la suirea a doua pe tron a lui Ghica — 1672—, dacă, întorcîndu-se imediat, a fost numit în funcție de Duca-Vodă, care începe a domni la 1665, întăia oară, și guvernează — aceasta e adevărat — nu-

1 *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 166.

2 In 1624 însă, Cantemir avea numai doisprezece ani și, chiar în 1627, numai cincisprezece. La 1624 el era în Moldova și primia o danie de la nașă-sa, Păuța, soția unui iuzbașă (Ghibănescu, în *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, I, p. 408).

3 Dimitrie Cantemir vrea să zică: *Ioan*-Casimir.

4 Pacea suedo-polonă se încheiè în 1629.

5 P. 2.

6 1664?

7 P. 6.

8 V. toate cronicile moldovene.

mai șese luni [1]. Domnia lui Alexandru Iliaș — Iulie 1666-Novembre 1668 — nu e de un an și jumătate, ci de peste doi ani. Răscoala lui Hîncu, povestită cu cîteva amănunte nouă, nu e din 1669-70, ci din 1671 [2]. E foarte exact că, în 1684, la coborîrea în Moldova a pribegilor, aceștia invitară pe Cantemir un pribeag și el, să vie în rîndurile lor, dar Dimitrie exagerează din vanitate cînd afirmă că i se oferia acea comandă pe care o avea Domnul „de la Leși", Petriceicu însuși [3]. Duca, prins de dușmanii săi, fu dus la Liov, nu la Varșovia [4].

In 1685, Constantin Cantemir ajunse Domn, nu prin stăruințile lui Șerban-Vodă, pretinde biograful, ci pentru vechi servicii făcute Turcilor și mulțămită vechilor prieteni pe cari-i avea printre dînșii. La această dată, Dimitrie, născut la 26 Octombre 1674 și botezat de Dumitrașcu Cantacuzino, cu care tatăl său trăia încă bine [5] —, avea doisprezece ani, și din ce în ce mai mult povestirea lui se razimă pe experiență personală, pe bogata experiență personală a unui fiu de Domn.

La început, Cantemir avu ca represintant și zălog la Poartă pe fiul său mai mare, Antioh, care se născuse la 1669 și avea deci șeisprezece ani [6]. Dimitrie rămase la Iași. Totuși în amintirile sale, el amestecă încă adese ori lucruri falșe. Așa,

---

[1] „Cinci luni trecute". V. A. Urechiă, *Din istoria secolului XVII*, în *Rev. p. ist., arch. și filol.*, VII, p. 19.

[2] Iorga, *Doc. Bistriței*, II, Prefața, No. CCIV; Hurmuzaki, XV.

[3] Cf. p. 20 și I. Tanoviceanu, în *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, VIII, pp. 715-6.

[4] P. 20.

[5] P. 13. Mamă-sa era a treia soție a lui Constantin, Ana Bontăș, nepoata Doamnei lui Duca-Vodă, Anastasia Buhuș; luată la 1668 (p. 10). Mai departe spune Dimitrie că Ana a murit supt Antonie-Vodă, pe care-l face să domnească *doi* ani (p. 14). Antonie a domnit însă trei ani, de la 1675 la 1678. Pe urmă, căsătoria n'a putut ținea numai „cinci" ani, dacă moartea Anei s'a întîmplat în acest timp. In sfîrșit, avem dovada că Ana, Anița, trăia încă pe la 29 Maiu 1676 (?) și cumpăra la Gheucani, cu soțul ei, „Cantemir Serdariul", în presența lui Gheorghe Bogdan Comisul și a rudei ei, Mihalachi Bontăș, niște pămînt (Ghibănescu, *Ist. unei moșii*, în *Arch. soc. șt. și lit.*, I, p. 390). Cantemir afirmă că mama sa Anița era o femeie cu învățătură: „literis optimis instructa" (*Vita*, p. 14). Cf. pomelnicul din *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, II, p. 118.

[6] P. 29.

Miron Costin ar fi stat la Poloni până la moartea lui Petriceicu, ceia ce e greșit[1]. In primăvara lui 1687, Miron era în țară și stăruia, împreună cu Cantemir, pentru evacuarea de Leși a Cîmpulungului[2]. In acelaşi an, el transmite depeşi cifrate prietenilor săi de peste hotare[3]. Corespondența se continuă în 1688[4]. Și totuși, încă la 23 Octombre, Petriceicu era la Jaworow, cu soția sa, şi-şi cerea pensia de la regele Ioan[5]. In Iulie 1689, Polonii primesc ştiri de la „Mironaşco" al lor; în acelaşi timp, Nicolae Costin face pe interpretul pe lîngă călătorul frances d'Avril[6], și totuşi încă la 13 August regele ordonă a se plăti pensia lui Ștefan-Vodă pribeagul[7].

Acum însă Dimitrie juca un oarecare rol. Incă în 1686, cînd cu întăia năvălire a lui Sobieski în Moldova, el primi, în lipsa tatălui său, dus la oaste cu Turcii, pe Domnul țerii vecine, Şerban Cantacuzino, lîngă care călăriă, la dreapta, la întrarea acestuia în Iași[8]. Puternicul Voevod muntean făcu complimente istețului tînăr, şi mai tîrziu, în 1689, — cînd beizadeaua avea, nu doisprezece, ci cincisprezece ani, el îi oferi o micuță mireasă de șepte ani, dintre fiicele sale[9].

Dar de atunci trecuse multă vreme, şi autorul de memorii istorice din 1718 n'avea izvoare scrise care să-l călăuzească necontenit în înşirarea depărtatelor amintiri din tinereță. Dacă afirmă că, în lupta de la Boian, o harță, au rămas, prin vitejia tatălui său, 6.000 de morți dintre Poloni și că au fost prinşi nu mai puțin de 5.000[10], pe cînd în lagărul regal se numărau, îndată după lupta aceasta din 1-iu Octombre 1685, *cincisprezece* morți și vre-o sută de rănții[11]",— aceasta o face

1 Dar e adevărat ce se spune despre sărăcia lui, despre funcțiile date fiilor lui. — Cf. Neculce, pp. 230-1.

2 Hurmuzaki, *Supl.* II³, pp. 158-9, no. LXXXII.

3 *Ibid.*, p. 157.

4 *Ibid.*, p. 177.

5 *Ibid.*, pp. 180-1.

6 Cf. *ibid.*, pp. 178, 184-5, şi Papiu, *Tesaur*, III, p. 188.

7 Hurmuzaki, *l. c.*, p. 179.

8 P. 32.

9 *Vita*, p. 31.

10 P. 33.

11 Hurmuzaki, V¹, pp. 111-2. Cf. povestirea lui Jablonowski, citată în Engel, *o. c.*, I, p. 40.

din aplecarea firească ce avea către mărirea de sine. Dar din uitare spune că lupta s'a întîmplat în al doilea an al Domniei lui Constantin-Vodă, pe cînd era numai un an nou după computul bizantin [1].

Pentru cele ce urmează: pentru urmărirea hoților în 1686[2], pentru atacul Cetățuii de acești hoți și soarta unuia dintre dînșii, devenit un sfînt prin lunga și dureroasa lui pocăință pentru fără-de-legile săvîrșite,—pentru întrarea în Iași, la 23 April 1686, a podgheazului lui Zacharowski și gonirea lui [3], *Vita Constantini Cantemyrii* e un izvor de căpetenie, de multe ori singurul izvor narativ, și putem constata une ori cît de bine se potrivește expunerea lui cu documentele, căci posedăm corespondența lui Cantemir cu Turcii pentru acest an 1686 [4]. Surprinderea e urmată de scrisori de desvinovățire ale regelui [5], și avem scrisoarea lui Sobieski prin care el caută a-și îmbuna jignitul vecin [6].

Expediția regală din 1686 e povestită cu foarte multe și interesante amănunte, într'un spirit pe care-l vom cerceta în curînd, dar și aici anul e greșit, căci venirea Polonilor nu s'a făcut în „anul următor" după atacul Iașilor de podgheaz, ci în același an. Indată vine o nouă greșeală: luarea Budei de Imperiali se petrecu tot în 1686, și nu în „anul următor" după campania din Bugeac a Craiului, — ceea ce ar face, păstrînd și întăia greșală: 1688! Insă Belgradul a fost cucerit, într'adevăr, în 1688, dar *doi ani* după ce căzu capitala Ungariei turcești. Șerban a negociat într'adevăr un tratat cu Moscova, precum spune Dimitrie, după un zvon [7], dar clausa că i se va da la întîmplare coroana bizantină nu e cuprinsă în acest act, și el fu încheiat după moartea lui Șerban, necunoscută emisariului său.

---

1 Cf. „N. Costin", p. 35: „Cum s'au așezat Cantemir-Vodă la Scaunul țării în Iași, într'același an, la Septemvrie".

2 Celelalte cronici o pun înainte.

3 „N. Costin" nu spune nimic; la Neculce se pomenește numai confus o retragere a Domnului în Cetățuia, înaintea Polonilor.

4 *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 291 și urm.

5 P. 38.

6 *An. Ac. Rom.*, *l. c.*

7 „Ut fama ferebat."

Greşeşte Cantemir, înşirîndu-şi amintirile, şi atunci cînd pune la 1688 începutul vrajbei, mult mai veche, între Domnul muntean şi fostul său protejat din Moldova, din causa favoarei de care se bucurau pe lîngă acesta Cupăreştii sau Ruseteştii. Aflăm numai din acest izvor că în 1688, puţin înaintea morţii Cantacuzinului, i se dădu lui Constantin-Vodă misiunea de a-l prinde, precum o misiune asemenea, pentru Brîncoveanu, se dădu la 1710 lui Dimitrie-Vodă însuşi.

Trecem asupra duşmăniei cu Costineştii, care ne va ocupa îndată, şi ajungem la a doua venire a regelui polon în Moldova [1]. Expunerea e mai pe larg decît în orice alt izvor românesc şi se potriveşte bine cu scrisoarea pe care regele o trimise încă din Moldova, către sfîrşitul anului [2]. Insă, cînd pune în legătură omorul lui Miron şi Velicicò Costin [3] cu numirea Vizirului Mustafà, poate Chiupruliul [4], Dimitrie face o nouă şi mare greşală de cronologie.

De altmintrelea, aceasta e partea în care-i era mai permis să greşească. Incă din 1688-9, el înlocuise la Constantinopol ca ostatec pe fratele său mai mare Antioh. Aici, în societatea *meghistanilor* turci, a literaţilor, artiştilor şi învăţaţilor orientali, a ambasadorilor creştini: de Châteauneuf şi Colyer, în mijlocul studiilor sale de turceşte şi latineşte, ocupat şi cu organisarea şi purtarea unei corespondenţe europene pentru tatăl său, el pierdu din vedere Moldova. Trăia într'un mediu cărturăresc, cetind şi cîntînd, presintînd pe străzile cetăţii împărăteşti chipul său aşa cum îl vedem în portretul de la Rouen, cu faţa tinerească prelungă şi ochii de o nevinovată privire dulce, cu mustăcioara mijindă, supt turbanul alb şi albastru încununat cu scumpul surguciu, pe cînd trupul sprinten e prins într'un *justaucorps* de brocard înflorit. Cravata de modă francesă îi atîrnă la gît, iar mijlocul e prins cu o cingătoare de şal din care atîrnă hangerul, — interesant şi expresiv amestec de Orient şi Occident, ca în spiritul lui însuşi [5]. Abia după trei ani, către

---

[1] 1691.

[2] In Hurmuzaki, *Supl.* II[3], p. 229 şi urm.

[3] 1691.

[4] 1689.

[5] Portretul, descris de d-ra Maria Bengescu în *Literatură şi artă romînă*, a fost dese ori reprodus, în *Floarea darurilor*, I, şi în primele ediţii ale cărţii mele *Istoria Romînilor* pentru şcoli.

sfîrşitul vieţii tatălui său, se întoarse învăţatul tînăr în patrie. Era încă la Constantinopol, cînd sosi acolo vestea luptei de la Salankemen[1], care se dădu la 19 August 1691.

In ultimele evenimente îl vedem pururea amestecat. E în totdeauna lîngă bătrînul Domn, împărţindu-şi vremea între cărţi şi arme,—precum îl află peţitorii lui Brîncoveanu. Seara stătea până tărziu lîngă Constantin-Vodă, un necărturar care iubia cartea şi simţia dureros glumele făcute asupra „prostiei" lui, — stătea lîngă el — fiul aşa de tînăr şi tatăl aşa de bătrîn—şi-i înşira „istoriile celor vechi", ori îi tălmăcia din slavonă Sfînta Scriptură, ori îi cetia cuvintele Sfîntului Ioan Gură de Aur. O scenă duioasă din viaţa simplului trecut, aceste lecturi tărzii, la lumina lumînărilor, în vechiul palat pustiu, al Domnului fără Doamnă, fără rude, fără adevăraţi prieteni, avînd pe lîngă sine numai acest copilandru, care-i sămăna aşa de bine la chip şi a cărui minte luminată era atît de superioară minţii lui naive. In marele jilţ domnesc, bătrînul „rumăn la faţă..., cu barba albă ca zăpada", cătînd în umbra nopţii la fruntea înaltă şi largă a genialului său copil, care culege pentru dînsul, neînvăţatul, vechea înţelepciune veşnică a cărţilor...

Dimitrie petrecu cu tatăl său seara nopţii tragice în care se săvîrşi arestarea lui Velicico Costin, şi el avu un rol în înscenarea care trebuia să deie pe vinovaţi în mîna Domnului lor. Nu numai atît. Dacă principele mărturiseşte presenţa sa la Curte în acele momente hotărîtoare, el tace ceia ce ni spune Costin, că adecă, el, învăţatul beizadeà, a fost acela care a supraveghiat executarea influentului şi temutului Hatman. „Şi au stătut acolo de faţă", — acolo „înaintea porţii la fîntînă"[2], unde, în cel din urmă ceas al nopţii, calul lui Petraşcu Costin se opri, speriat, înaintea cadavrului aruncat pe stradă, în scumpele-i haine de mătasă—, „şi au stătut acolo de faţă, pentru credinţă, până ce i-au tăiat capul[3]."

Ce urmează, e bine povestit. Pribegi trec în Muntenia şi cearcă în zădar să *strice* cu ajutorul Brîncoveanului Domnia lui

[1] *Ist. imp. otoman*, p. 648, nota 11.
[2] Asupra acestui punct concordă foarte bine *Vita*, p. 66 cu „N. Costin", p. 39.
[3] Decembre 1691.

Cantemir. Acesta capătă de la Poartă pe pîrîşii săi şi-i iartă, sătul acum de sînge pentru rămăşiţa zilelor sale[1]. Se lasă la o parte ciocnirile cu Polonii, la Neamţ, la Cîmpulung, înainte de toamna anului următor — ciocniri importante, pe pe care le cunoaştem după un ziar polon contimporan[2] şi după Neculce[3], întru cîtva şi „N. Costin"[4]. Astfel ajungem la expediţia turcească împotriva Sorocei, 27 Septembre-Octombre 1692.

La această expediţie, un lung asediu zădarnic, condus de un Serascher bolnav — Daltaban — şi de un Domn pe sfîrşite, Dimitrie asistă şi el. Ştim, — ni-o spune el —, că a fost cu acest prilej îmbrăcat cu caftan, în lagăr, fără să gîcim ce i-a meritat această onoare. Evenimentele le cunoaşte deci bine, şi-şi presară povestirea cu anecdote, între care una despre lecuirea comandantului turc de predicatorul şi dascălul domnesc Ieremia Cacavela, un om original, după cît se vede din acea anecdotă. Insă şi aici timpul nu mi se pare bine socotit. Incă de la 31 Octombre se răspîndise ştirea că asediul a fost părăsit, deci el n'a putut ţinea o lună în capăt[5]. Pe lîngă aceasta, dacă expediţia s'a făcut, în adevăr, în anul după aprovisionarea Cameniţei[6], ea nu e de pe timpul Vizirului Mustafà, căci al doilea Mustafà de pe acest timp fusese înlocuit cu Alì-Paşa încă din August 1691[7].

Dimitrie se afla la Iaşi, cînd, peste cîteva luni, bătrînul său tată fu lovit de paralisie. In ziua de 5 Mart 1693, ni spune el însuşi, Vodă căzînd bolnav, el trebui să presideze masa dată de Lăsatul Secului celor trei patriarhi ce se întîmplaseră a fi atunci la Curtea Moldovei: Iacov de Constantinopol, Gherasim de Alexandria şi Dionisie Seroglanul de Ierusalim[8].

---

1 Pîra şi efectele ei sînt povestite de Neculce, dintre cronicile moldoveneşti şi, dintre cele muntene, numai de Radu Popescu, în *Memoriile* lui.

2 Iorga, *Acte şi fragmente*, I, pp. 96-7.

3 P. 240.

4 P. 38.

5 Cf. Neculce, p. 240: „cîteva săptămîni".

6 Decembre 1691.

7 El moare la această dată. Hammer, table.

8 V., asupra acestui din urmă, *Catalogul istoric* al lui Daponte, în Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. 87 şi urm., şi capitolul nostru despre influenţe.

E exactă data pe care o dă el pentru moartea tatălui său? Două cronici moldovenești contemporane, a lui „N. Costin" și a lui Neculce, dau pe aceia de 17 Mart. st. v.[1]. La Dimitrie Cantemir data e 13, o Luni, după cea d'intâiu Duminecă de la începutul Postului. 13 Mart a fost într'adevăr o Luni, Lunea ce a urmat *a doua* Duminecă a Postului mare din 1693. Inlăturîndu-se greșala în numirea Duminecii, datele lui Dimitrie, date de săptămînă și date de lună, potrivite între ele, trebuie să fie admise. Se potrivește sau ba cu inscripția de la mănăstirea familiei, Mira, în județul Putna[2], unde Antioh-Vodă a strămutat, în prima sa Domnie, corpul[3]? Se pare că pisania nu mai există.

In ce spirit e scrisă această operă de biografie și de memorii în același timp?

Am observat la un alt povestitor al aceluiași trecut, la un dușman personal și politic al lui Dimitrie-Vodă, lipsa de coloare, de pasiune, de viață. Ne-am mirat de tonul măsurat în care compilatorul pe care-l transcrise Nicolai Costin vorbește de catastrofa familiei lui Velicico și Miron, fără o vorbă pioasă pentru morții pe cari îi credea poate nevinovați, fără un strigăt de ură răsbunătoare împotriva ucigașilor, a celor cari pregătiseră și a celor cari poronciseră omorul. Cu fiul lui Constantin Cantemir, un om de voință și un om de patimă, nu e tot așa.

De la început până la sfîrșit, interesul personal al autorului și acel al familiei lui hotărăsc alegerea faptelor, determină lumina în care ele vor fi înfățișate.

Am vorbit și mai sus de descendența tatară, care nu se

---

[1] La dreptul vorbind, Neculce dă această dată pentru începutul Domniei lui Constantin Duca, dar, considerînd Domnia neaprobată de Turci a lui Dimitrie-Vodă ca fără ființă, începutul stăpînirii lui Duca coincide teoretic cu moartea lui Constantin Cantemir.

[2] Dicționariul județului Putna, publicat de Societatea Geografică, nu vorbește nimic despre o asemenea inscripție. — In „Istoria imperiului otoman", Cantemir dă data, corespunzătoare, de 23 Mart (p. 508, nota 73).

[3] Un ambasador de la Constantinopol, cel venețian, scrie la 1-iu April că bătrînul Domn moldovean a murit de necaz că n'a izbutit contra lui Brîncoveanu, „da una febre lenta, alli 25 marzo, mese passato" (Hurmuzaki, V², p. 245, no. CCCLXXXX).

poate susținea, și va veni locul să arătăm că acest superb nume mongolic era un nume de împrumut, *un nom de guerre* pentru răzeșul Constantin Silișteanul, pentru crescătorul de cai Constantin al lui Toader din Silișteni. Pe cînd trăiau încă feciorii lui Cantemir Bătrînul, cronicarul oficial al lui Brîncoveanu, care n'avea rațiuni pioase ca să creeze genealogii dușmanului Domnului său,—Radu Greceanu, va să zică—, scrie ca epitaf al Voevodului moldovean: „întăiu herghelegiu, apoi lefeciu, apoi și ceauș la steagul spătăresc aicea în țară au fost [1]". Iar Nicolae Mavrocordat numește pe Dimitrie însuși „robul tătăresc" [2]".

Cînd îi apreciază, Dimitrie vorbește de Domnii moldoveni de pe timpul cînd tatăl său se ridica încet către putere și însemnătate, după sentimentele și purtarea lor față de acesta. Grigore Ghica, un Grec șiret și un trădător fără de rușine, apare ca un om foarte cum se cade, iar alt Grec, mai lacom, dar mai credincios, mai cruțător față de boierii săi, Duca-Vodă, ni e înfățișat în colori negre, pentru că în 1683 el ordonase să se aresteze Clucerul Cantemir, care voià să se întoarcă din expediție pentru a-și lua înapoi avutul de la Tatari. Bătrînul pribegì la Munteni, iar fiul lui, multă vreme după aceasta, scrie, la povestirea prinderii lui Duca de oamenii „Craiului" și ai lui Ștefan-Vodă Petriceicu: „Boierii din Țara-Romănească, auzind de soarta lui Duca, li se părea că miezul iernei s'a făcut primăvară și sălbătăcia vremii s'a îmblînzit [3]".

In 1684, Cantemir, sprijinit de Șerban-Vodă, era să fie numit Domn. In locul lui căpătă tronul moldovenesc un dușman cu atît mai mare, cu cît îi era rudă mai de aproape, al principelui muntean: Dumitrașcu-Vodă Cantacuzino. Pentru a face să reiasă marea influență a tatălui său, Dimitrie ni presintă întăiu pe *usurpator* stînd patru luni la Galați, fără nime dintre boieri lîngă dînsul și neavînd inimă să înainteze către reședința sa. Cantemir intervine atunci ca un salvator și, chemat împreună cu Gavriliță Costachi, face posibilă instalarea Domnului. Se potrivește oare expunerea cu aceia, imparțială, a lui Neculce: „Viind la Galați, răpezit-au cărți în toate păr-

[1] *Magazin*, II, p. 202.
[2] Legrand, *Épistolaire*, p. 51. Cf. Hurmuzaki, XIV.
[3] P. 21.

ţile, să vie cineşi la locurile sale, că de la puternica Impărăţie sînt toţi iertaţi, orcine ce greşeală ar fi avut. Deci, cine, pe unde au fost şi au auzit, de prin ţeara ungurească şi din ţeara muntenească, toţi au venit[1]"?

„Toţi au venit", afară de Hatmanul Buhuş, In locul lui, se aştepta să fie numit cel mai bun ostaş al Moldovei, Cantemir. Dar bănuitorul Ţărigrădean preferă pe un inofensiv boier, cu numele de Zosîn. Dimitrie nu uită[2] să ni arăte în ce chip tatăl său a izbutit să umilească prin spectacolul virtuţilor sale războinice pe noul Hatman şi pe acel care-l numise, — în lupta de la Cotnari.

In sfîrşit, Cantemir ajunge Domn, prin stăruinţile lui Şerban-Vodă, mai mult decît pentru orice alt motiv. Toate izvoarele recunosc aceasta. Intăiu cele muntene. Constantin Căpitanul scrie: „Şerban-Vodă, pren mijlocul lui Suliman-Paşa Serascher..., au pus Domn Moldovii pre Cantemir Sărdariul[3]". Cronicarul lui Brîncoveanu spune tot aşa: „Răposatul Şerban-Vodă, prieteşug mare avînd cu... Serascheriul..., trimis-au la dînsul cu cărţi şi cu rugăciuni, şi îndată, pentru voia lui Şerban-Vodă, Domnia lui Cantemir i-au dat" [4]. Cei moldoveni nu mai puţin, afară de „Nicolae Costin". Aşa Neculce: „pre carele l-au ales la Domnie boierii ţerei Moldovei..., cu nevoinţa şi cheltuiala lui Şerban-Vodă" [5]. „Mustea", în prima versiune: „Şerban-Vodă, unde au putut..., au îmblat cu ce fel de mijloc au putut împotriva lui Dumitraşco-Vodă, şi au isprăvit" [6].

Această origine a Domniei tatălui său — şi e incontestabil că pe atunci Moldova întrase în clientela ţerii vecine — nu putea însă să convie lui Dimitrie. Sprijinul muntean i se părea o înjosire, şi el îl trece cu vederea. Meritele lui Constantin, şi nu stăruinţile vre unui patron de acelaşi neam, îi dau Scaunul moldovenesc.

O bucată de vreme relaţiile între Domnul făcut şi acel care-l făcuse sînt foarte bune, atîta timp fireşte cît cel d'intăiu nu

---

1 P. 224.
2 Pp. 22-3.
3 *Magazin*, II, p. 33; Cf. *Anonimul*, V, p. 22.
4 *Magazin*, II, pp. 202-3.
5 P. 230; cf. pp. 226-7.
6 P. 23.

caută să se emancipeze de tutela jignitoare, pentru el și pentru boierimea sa, a celui din urmă. E vremea călătoriei lui Șerban la Iași, pentru a „ajuta" pe Turci și pentru a-și vedea protegiatul, care, el, era la lupta dreaptă cu dușmanii Împărăției, Polonii. E vremea proiectelor de înrudire.

Lucrurile erau să se schimbe însă, din două motive: Șerban hrănia în mintea sa gîndul răscoalei contra Turcilor și, cu toate nesiguranțele lui momentane, de care vom avea prilejul să vorbim, Cantemir era pentru stăpînirea Sultanului, care i se părea mai sigură. Cît trăi Șerban, silințile vecinului său pentru a-l face să-și schimbe direcția politică fură zădarnice. El se scusă față de Poloni în 1685, și se bătu cu dînșii; el trimise alte scuse în 1686, lăsă provisii în Iași, și un îngrijitor asupra lor, dar, cu toate că mai toți boierii îl părăsiseră, cu toate că părerile sale erau împărtășite numai de Constantin Ciobanul și de Gavriliță Costachi, el nu aștepta pe rege la Iepureni, ci trecu Prutul, fără soldați și fără Curte, și se uni cu Tatarii. El ținu cu vorba pe Șerban ca și pe Poloni, și nu făcu nimic[1].

Un pact existase, o *legătură* fusese iscălită, un jurămînt fusese prestat — cum se obișnuia atunci — între Șerban-Vodă și acela pe care „Muntenii" îl făcuseră Domn la 1685. Cantemir își luă îndatorirea de a nu se servi niciodată de Cupărești, de Rusetești cari formau cel mai puternic sprijin al partidei Duculeștilor; din potrivă, el trebuia să-i prigonească, să-i distrugă. Dar, desprețuit de boierii cei mari, — el, fostul „slujitor în rînd cu slujitorii"[2], — săpat de Poloni, invitat de patronul său muntean să se ralieze la o politică în care nu vedea nicio garanție și niciun folos, Constantin-Vodă trebui să-și razime pe temelii solide Domnia. Adună în jurul său, el un *homo novus*, oameni noi, boierinași, cu toate că boierinașii fuseseră cei d'intăiu să-l părăsească la retragerea din 1686. Și, fiindcă nu boierinașii îl puteau servi la „Împărăție", el nu iertă numai pe Rusetești, dar făcu dintr'înșii cei mai interesați sprijinitori ai săi la Poartă, cei mai de aproape sfetnici și cei mai puternici stîlpi în țară. Cum putea Șerban-Vodă duce

---

[1] Cf. *Vita*, p. 46 și Hurmuzaki, *Supl.* II[3], *passim*.
[2] Mustea, p. 24.

casă bună cu acela care domnià prin și pentru atot puternicul Iordachi Ruset?

Cine avea dreptate dintre cei doi Domni vrăjmași? Fiecare în felul său. Șerban era îndreptățit să vadă în Cantemir un nerecunoscător; acestălalt putea să obiecteze necesitățile situației sale interne și externe.

Un narator fără părtenire ar fi dat o explicație complectă, expunînd dreptățile unei părți și ale celeilalte. Acest narator nu putea să fie însă Dimitrie Cantemir. Fiul trebuia să deie dreptate tatălui său. Putea să meargă însă acea dreptate până la apărarea odioșilor Cupărești, pe cari cine nu i-a urît în vremea lor, de-o parte a Milcovului și de alta?

Nu putea, nu numai pentru că această clică de jupuitori și de intriganți, azi cu unul, mîne cu celalt, acești misiți de stăruințe, nu erau capabili de a fi apărați, ci și din alt motiv. Cum vom vedea analisînd „Istoria Ieroglifică", acei cari compromiseseră mai mult reputația tatălui, părăsiră cei d'intăiu, după moartea lui Constantin-Vodă, interesele fiilor.

Dimitrie Cantemir procede deci astfel. Pentru o ură veche de familie, Șerban ceruse — de învoirea celuilalt nu se vorbește — gonirea sau omorul celor doi Cupărești ce se mai aflau în Moldova. Pe Vodă-l oprește „mila creștinească și cinstea Domniei". Aflînd de sosirea unei solii muntene, pentru a-l reclamà ca datornic al lui Șerban-Vodă, Iordachi, fără să-i fi dat cineva de veste, fuge la Constantinopol. Că același Iordachi a fost rechemat, făcut Vistier, cu „cheia țerii în mînă", că i s'au întors pagubele, că al doilea Ruset, Manolachi, a căpătat Stărostia de Putna, că, apoi, ceilalți trei membri ai familiei: Scarlatachi, Lascarachi, Mihalachi, represintau Moldova la Constantinopol, că ei promiteau noului lor stăpîn Domnia munteană, și, de sigur, Moldova pentru una din cele două beizadele, — aceste lucruri nu le știe autorul „Vieții". El se mărgenește a spune că Șerban s'a supărat pentru Cupărești[1], că a căutat să scoată pe vecinul său, că n'a izbutit, fiind un trădător cunoscut, că, din potrivă, lui Constantin-Vodă i s'a dat sarcina execuției meritate contra Cantacuzinului, că el a refusat, simțindu-se prea slab pentru a scoate și prinde singur pe un

[1] V. și mai sus, pp. 257-8; *Uricariul,* XI, pp. 212-5.

om așa de puternic. Pentru a-și apăra tatăl, Dimitrie nu-și cruță socrul, — de și trece răpede asupra incidentului; dar nu merge așa de departe cu pietatea filială încît să-și sacrifice urile sale, să îmbrățișeze simpatiile răposatului Domn pentru familia Cupariului.

Față de Brîncoveanu, care succedă, în 1688, lui Șerban, Dimitrie nu e ținut la niciun fel de cruțare. Acestuia nu-i datorià nimic Constantin Cantemir, acestui Domn tînăr, și totuși noul Voevod muntean, răzimat pe banii, pe dibăcia și puterea sa, pretindea să exercite asupra Moldovei o tutelă și mai apăsătoare. Nu numai că pîrile continuară și după 1688, că ele deveniră scandaloase, publice, că aduseră omoruri, într'o țară și în cealaltă, dar ele nu se opriră la moartea bătrînului Cantemir. Acesta muri poate în ajunul maziliei, și Brîncoveanu-și avea, în 1693, candidatul gata, acel „cocon" de Domn grec, pentru care încă din 1691 vorbia Turcilor ambasadorul frances[1]. In zădar propuse Dumitrașcu-Vodă, Cantemir al nostru, ales de boieri după moartea tatălui său, în zădar propuse dușmanului părintelui său uitarea trecutului, acelor „nescareva pricini de răceală" care costaseră atîția bani pe ambele țeri[2]. Brîncoveanu promise a lucra după puteri — și acestea erau mari — „spre întărirea stăpînirii" acelui ce-i oferise pacea; apoi el dădu ordin capuchehaielelor sale să scoată Domn pe Constantin Duca, din care voià să facă ginerele său. Dimitrie fu părăsit de toată lumea, la auzul acestei intervenții decisive. Al doilea Duca veni la Iași pentru a ținea Domnia și a serba nunta, pe cînd Dimitrie Cantemir trecu la Constantinopol, în purgatoriul mazililor, pentru a începe o luptă de fiecare clipă împotriva prigonitorilor săi. Lupta se dădea, nu numai pentru tron, ci de multe ori — din partea fiului mai mic al lui Cantemir Bătrînul — pentru viață. Să se fi împăcat oricît de serios, oricît de durabil, aceste lucruri nu le putea uita Dimitrie.

Iși răsbună cu fapta și cu vorba, oricînd și oriunde. In acest opuscul, ca și în toate scrierile și acțiunile sale.

Moartea lui Șerban-Vodă putea inspira bănuieli. Era un om

---

1 Hurmuzaki, *Supl.* I[1], p. 297.

2 *Istoria ieroglifică*, p. 341.

tînăr, un om puternic, un Domn temut, un om politic ale cărui idei erau altele decît ale boierilor săi. Zvonul unei otrăviri, din partea celor mai interesați în peirea lui, din partea celor mai amenințați sau mai incomodați de viața lui, a trebuit să se răspîndească, precum s'a răspîndit, pe acea vreme, și pentru alții, morți în împrejurări analoage. Zvonul a fost cules de Del Chiaro, care n'avea niciun interes să-l răspîndească, fiind omul Cantacuzinilor, ocrotitul lui Brîncoveanu, aceia în sama cărora cădea omorul; el a fost răspîndit cu răutate de Radu Popescu și împrumutat de la acesta de compilatorul Cronicii Bălăcenești. Se putea să-l uite Dimitrie Cantemir, care-l va fi primit de la cel mai hotărît dușman al lui Brîncoveanu și al fraților „criminali" ai lui Șerban-Vodă, propria văduvă a acestuia, soacra lui Dimitrie?

Pentru dînsul deci nu încape îndoială că războinicul Domn a fost otrăvit la un ospăț de acei „oameni fricoși și afemeiați", cari-i luară succesiunea: Brîncoveanu, pe care l-a pedepsit Dumnezeu pe urmă, și Constantin Stolnicul, care trăiește încă[1]. Ucigașii sînt însă și niște spoliatori: copiii principelui mort sînt despoiați de dînsul, acei copii între cari se găsia însăși soția autorului.

Dimitrie Cantemir recunoaște că, la începutul Domniei lui, Brîncoveanu a oferit pacea Domnului moldovean, și face pe tatăl său să răspundă în același spirit. Dar dușmănia, — provocată, cum am văzut, de interesul Cupăreștilor, de o parte, cari voiau să aibă în ambele țeri oameni de-ai lor și, de alta, ambiția Brîncoveanului, care voià să domine în ambele—, aduseră redeschiderea luptei. Dimitrie trebuie s'o explice dînd vina pe eternul dușman al neamului său. El se face a crede că abia acum Cantemir chemă pe Iordachi — fără a spune că i-a dat țara în samă — și a numit capuchehaie pe unul singur dintre ceilalți frați: Lascarachi.

Cum era natural, Brîncoveanu protestă, dar scriitorul găsește această protestație fără noimă și strecoară în răspunsul Domnului moldovenesc că, oricare ar fi fost purtarea Cupăreștilor, din moment ce-i ține la dînsul, el. Domnul, răspunde pentru mișcările și faptele lor și că oricine va fi dovedit că agită își

[1] P. 48.

va primi pedeapsa. Brîncoveanu nu primeşte scusa şi începe hostilităţile.

Acum în vechea ceartă dintre Cantemir şi vecinii săi de peste Milcov se amestecă afacerea Costineştilor.

Inainte de a vedea cum o zugrăveşte Dimitrie Cantemir, să cercetăm cum s'a petrecut ea în realitate.

Ca om cult, Miron Costin trebuia să prefere pe creştinii civilisaţi Turcilor barbari; ca unul ce fusese crescut în Polonia, ca unul ce se coboria dintr'un om de casă al lui Barnovschi Movilă, prieten al Polonilor, el trebuia să amestece şi raţiuni sentimentale în părtenirea sa pentru vecinii de peste Nistru; ca boier moldovean din secolul al XVII-lea, el trebuia să dorească schimbări în Domnie, schimbări de acelea dese care puneau coroana, pe rînd, pe capul fiecăruia.

E probabil că el se înţelesese cu Polonii încă de pe vremea cînd participa, cu Duca-Vodă, la expediţia de la Viena şi că prinderea Domnului în satul unde poposise după trecerea munţilor era resultatul unei conspiraţii boiereşti alcătuite de Miron însuşi, între alţii. După prinderea lui Duca, el întră cu bucurie în Divanul lui Petriceicu, făcu supt Dumitraşco Cantacuzino un scurt stagiu de emigraţie în Polonia şi, asigurat prin numirea lui Cantemir, se întoarse în ţară îndată după 1685, fără bani, dar cu planuri destule. Noul Domn îi boieri copiii. Ioniţă fu făcut Serdar, Nicolae treti Logofăt, Pătraşco vătav de aprozi şi apoi Cămăraş şi viitor ginere al lui Vodă[1]. Cît despre Miron însuşi, el fu pus Staroste la Putna, — o graniţă prietenească prin 1685—, pe cînd frate-său Velicico devenia Hatman.

Intorcîndu-se în Moldova, Miron păstră vechile sale legături cu Polonii. Intre anii 1687 şi 1689 el trimite continuu ştiri acestora. Dar aceasta nu constituie o dovadă de trădare pentru dînsul, căci cu Polonii corespundea, nu numai Constantin Stolnicul[2], ci şi Domnul Moldovei însuşi; acesta dă în 1687 „ştiri şi sfaturi"[3], trimete solii în 1687 şi 1688[4]. In Ianuar-Februar

---

[1] Neculce, pp. 230-1. Cf. *Vita*, p. 31.
[2] V. mai sus.
[3] Hurmuzaki, *Supl.* II[3], p. 162.
[4] *Ibid.*, pp. 173-4, 177.

1689, Vodă corespunde încă cu vecinii săi [1]. Ba chiar, în cursul uneia din cele două expediții, Domnul scrise regelui din „Wulce”, pentru a se scusà că, „din causa bătrîneții și bolii, n'a putut să vie în persoană înaintea Craiului” și pentru a duce un dar și o scrisoare de la „nepotul” Domnului, din Țara-Românească [2].

Și Cantemir nu trăda numai față de Poloni, — o trădare pe care o recomanda slabilor noștri Domni instinctul de preservare—, ci și față de Imperiali. Intăiu prin agenții imperiali sau Franciscanii din Iași, apoi prin solii săi solemni, Ioan Buhuș, fiul lui Alexandru Hatmanul, și „Petrașcu”, adecă Petrașcu Costin, fiul lui Miron, el negocie cu Heissler, în 1689 și 1690. Se pare chiar că un tratat fu înheiat la Iași și că boierii, între cari și Costineștii, trebuiră să-l iscălească, de bună voie sau cu de-a sila . Tragerea de inimă a lui Constantin-Vodă nu încetă decît atunci cînd, cu biruința Turcilor la Zîrnești, dispăru pentru mult timp primejdia unei invasii nemțești în Moldova.

Cu aceasta am ajuns în 1691. In acest an, Brîncoveanu făcu o mare sforțare pentru a scăpa de toți dușmanii săi. Trimise solii și răspîndì bani și pîri la Poartă pentru a aduce scoaterea din țara sa a „Curuțului” Tököly, pentru a se numi altcineva ca principe *in partibus* al Transilvaniei, pentru a se schimba Domnul Moldovei. Vedem, în schimb, pe ambasadorul frances, cel mai mare dușman al Munteanului și sprijinul de căpetenie al lui Tököly, stînd în cea mai bună înțelegere cu Cupăreștii, numind pe unul dintre dînșii interpret al ambasadei, în timpul cînd punea candidatura lui Constantin Duca la tronul Țerii-Românești.

Pe urmă, în acest an, cu toate silințile și stăruințile lui Cantemir, regele Poloniei pătrunse din nou în Moldova, și încă la 20 Octombre el se afla în Nord-Vestul țerii. Data aceasta, Cantemir, furios pentru noua prădăciune a stăpînirii sale, ur-

---

1 *Ibid.*, pp. 182-3.

2 Hurmuzaki, *Supl.* II[3], pp. 126-7, No. LXIV; data de 1679 e greșită; nu domnià atunci Cantemir.

3 V., pe lîngă inedite, și *Monumenta comitialia Transsylvaniae*, XX, pp. 88-9, 101-2. Cf. și un articol al lui C. Giurescu în revista d-lui Șt. Berechet, *Seceriș în ogor străin*.

mări cu patimă pe dătătorii de foc ai Craiului, prin Tatarii săi, și întreprinse o serie întreagă de expediții de recuperare. Ca să vie regele, trebuia—așa judeca bătrînul Domn—, ca el să fi fost chemat de cineva, de cineva care *rămăsese* trădător. Trebuia să existe apoi o legătură între Brîncoveanu, un cunoscut *hain*, și regele creștin care năvălise. Cine putea stabili legătura mai bine decît iubitorul de Poloni Miron, Staroste de Putna? Nu era acesta un nemulțămit, un degradat, un fost Mare-Logofăt, care, fiind supt noua Domnie simplu Staroste de Putna, pomenia în semnătura sa numai vechiul titlu de cinste? Și, apoi, asupra legăturilor vechi cu Polonii, cu Imperialii, prea știau multe Costineștii!

Bănuielile de trădare, de înțelegere cu dușmanii veniră de la sine. Cupăreștii se însărcinară să aducă probele, — nu scrisori, care nu erau sau nu se putuseră prinde, ci pîrile orale. Cantemir crezu într'însele, lovi și, fiindu-i frică de partida lovită, de Brîncoveanu, de Turci, lovi de moarte. Aceasta pare să fie *istoria* uciderii Costineștilor[1].

Dimitrie Cantemir nu ni dă decît o pătimașă pledoarie de partisan politic. Neavînd dovezile hotărîtoare, care puteau îndreptăți execuțiile din 1691, el răscolește trecutul, culegînd toate bănuielile ce căzuseră vre-odată asupra familiei lui Miron Costin. Pe cînd Domnul era numai Serdarul Cantemir, în 1683, cînd acesta-și ceru voie să părăsească oastea pentru a se întoarce la vatra sa prădată de Tatari, Miron l-ar fi denunțat ca om primejdios, cu gînduri rele. Dar Voevodul Moldovei uită insulta adusă boierului. Miron fu rechemat, copiii lui ridicați în boierii; o căsătorie trebuia să împace cu totul pe vechii dușmani.

Dar vechii dușmani se arătară neîmpăcați. Ei primiră cinstea, primiră dregătoriile, și păstrară în inimile lor neprietenia. In 1686, în momente de grele nedumeriri pentru Constantin-Vodă, ei intrară în legătură cu regele polon. Aflînd, Domnul luă de la Velicico trădătorul comanda trupelor, fără a-și arăta altfel mînia. Atunci, instigați de acel pe care-l lovise măsura, pedeștrii din oaste își cerură cu zgomot lefile pe jumătate de an.

[1] Incă în August 1692, vedem o acusare de „mîzdă" adusă de Domn contra mortului Velicico, care ar fi făcut pentru bani o nedreptate (*Arch. soc. șt. și lit. din Iași,* VI, pp. 100-3).

Li se dădu plata pe trei luni numai, și mișcarea criminală se potoli. Dar ea izbucni din nou, și aduse, nu pedeapsa principalului vinovat, ci numai schimbarea căpitanului Mitre.

Mai mult, vînzătorul uitat nu se sfii a merge până la omorul binefăcătorului său. Oștile, scăzute la număr, lipsite de căpetenii, care se duseseră la Iași, să se închine Craiului creștin, treceau Prutul, și bătrînul soldat care era Vodă asista la această plăcută priveliște, într'un jilț așezat pe rîpa prăpăstuită a Prutului. Velicico ar fi făgăduit atunci cinci sute de galbeni aceluí care ar fi răpezit în apă pe Domn.

Acesta scăpă de moarte, și iertă. Velicico rămase la Curtea lui, Miron și fiii săi nu gustară din amărăciunile maziliei. Atunci ei, îndemnați de o mărinimie pe care o interpretau ca slăbiciune, se puseră în serviciul lui Brîncoveanu. Conspiratorii, cu cari se uniseră alți influenți boieri de țară, cărora veneticii Cupărești li făceau umbră: Costăcheștii, fură descoperiți însă de norocul cel bun al lui Cantemir. Vasile Costachi încercă să tragă la sine și pe unul dintre cei mai credincioși Curteni ai lui Vodă, Comisul Ștefan Cerchez, și acesta, călcînd jurămîntul pe care-l făcuse de înainte pentru înțelegerea nelegiuită, destăinui totul.

Și iarăși răbdarea iertătoare a lui Cantemir învinse. El se făcu a lua drept bune știrile date de Miron că se gătește ceva împotriva lui la București și nu-și retrase măcar făgăduiala că va da după Petrașcu Costin pe una din Domnițele sale, Safta: nunta trebuia să se facă de Crăciun, la sfîrșitul anului 1691.

Tolerați, conspiratorii luară toate măsurile pentru a izbuti. După propunerea lui Brîncoveanu, Domnul Moldovei trebuia să fie ucis, cu familia, credincioșii și Iordachi, în chiar ziua nunții împăciuitoare.

Aici să ne oprim un moment. Costineștii erau niște oameni luminați, niște buni creștini: se putea ca în mintea celui mai miserabil dintre boierii timpului să încolțească o atît de infamă ideie? Să-și ucidă cuscrul, oaspetele în ziua de bucurie a unei nunți? Cu ce-și puteau ei răscumpăra sufletele de veșnica pedeapsă după o crimă atît de neagră și de josnică? Și cine era în acele timpuri care să nu se gîndească, înainte de a-și mînji mînile de sînge, la răsplata dumnezeiască?

Pe urmă, unde să-l omoare pe Domn, pe ai familiei, pe prietenii și susținătorii lui? Nunțile domnești se făceau doar cu strălucite petreceri, în mijlocul unei mulțimi nenumărate, supt paza slujitorilor în arme! Dacă apoi relațiile între cele două partide ar fi fost așa de încordate, se putea să nu fi simțit nimic vulpea fină care era Iordachi Ruset? Se putea să surprindă cineva pe acest Grec cu apucăturile feline, și aceasta în zgomotul și animația unei serbări domnești?

Și, dacă un asemenea omor, vrednic de cele din urmă timpuri de decădere ale unui popor putred, dacă această crimă inexpiabilă și imposibilă s'ar fi săvîrșit, la ce ar fi putut ea să folosească? Ar fi încuviințat-o oare Turcii, dînd caftanul de Domnie lui Velicico-Vodă? Se poate crede un lucru ca acesta? Precedente nu existaseră, fiindcă nu puteau să existe, fiindcă niciodată până atunci, de la vechile timpuri ale lui Gașpar-Vodă, mîna viclenilor nu cutezase să atingă capul sfințit al Domnului. Insă, fără îndoială, un act ca acesta, măcelărirea „robului împărătesc" din Iași, distrugerea familiei și a clientelei lui, ar fi spulberat tronul lui Brîncoveanu însuși și ar fi făcut să cadă în piețele Constantinopolului capetele tuturor vinovaților!

Un asemenea plan, care nu se putea înjgheba nici la Constantinopol, în focul luptei pentru Vizirat, trebuie înlăturat deci cu desăvîrșire. Dacă plănuiau ceva Costineștii, nu puteau plănui decît ceia ce plănuise și îndeplinise oricine aproape dintre boierii moldoveni ai epocei, Cantemir însuși ca și mai toți colegii săi de odinioară. Să emigreze adecă la Munteni, să-și aleagă un Domn, fie și Velicico, și prin banii lui Brîncoveanu să-i capete confirmarea de la Poartă. Dar atunci pribegirea s'ar fi făcut înainte de nuntă, căci se întreabă cineva la ce mai putea folosi acum încuscrirea cu Domnul care trebuia să cadă?

Trebuie, prin urmare, să se aleagă una din două: sau Costineștii și feciorii lui Gavriliță, aliații lor, se gătiau de pribegie sau de nuntă. Una sau alta.

Planul de emigrare e cel mai probabil. Vorbind de o nuntă a unuia din fiii lui Miron, care trebuia să se serbeze tocmai în Decembre 1691, Dimitrie Cantemir nu se înșela. Era să se facă o nuntă, dar nu aceia de care vorbește el. Petrașcu Cos-

tin fusese logodit cu Domnița Safta[1] și logodna nu fusese stricată. Neculce, care ni vorbește[2] și el de pregătirile pentru această nuntă fără termen, — pregătiri care, dacă au fost reale, erau făcute numai pentru a ascunde Domnului pregătirile fugei—, Neculce adauge că Nicolae Costin *pornise* chiar, în momentul catastrofei familiei sale, spre Constantinopol, pentru a lua pe „fata Ducăi-Vodă", acea Domniță Elena pe care știm că a și luat-o.

Pentru a se înțelege asupra emigrării comune, pentru a o întreprinde chiar, boierii moldoveni se adunau, temîndu-se a nu inspira bănuieli, la vre-o serbătoare de familie. Așa, Cantemir Clucerul și aliații săi politici ieau în 1683 hotărîrea definitivă a emigrării, la nunta din Țuțcani a fiicei celui d'intăiu cu Lupu Bogdan[3]. Acum, în 1691, tot în Țara-de-jos, departe de Curte, la „Băcani din sus de Bîrlad", se făcu o nuntă politică. Dimitrie spune că Velicico, văduv, ar fi luat pe fata lui Paladi Vistierul, care era văr după tată cu Lupu Bogdan, ginerele Domnului[4]. Dar Vistier era Iordachi Ruset și „Paladi Vistierul" era Toader Paladi, tatăl lui Ioan, care Ioan *era*, ni spune Neculce[5], în 1691 „cumnatul" lui Velicico. Velicico putea să fi luat în adevăr pe fata lui Toader, dar cînd trăia acesta și era Vistier; în 1691 el putea să fie văduv, era probabil văduv, fiindcă de soarta soției lui, după execuțiile din Decembre, nu se vorbește nimic în Neculce, dar era văduv, nu de o femeie din familia Paladi, ci de o Cantacuzină, prin care se stabilise înrudirea cu Racoviteștii[6]. El nu venia deci la Băcani pentru a se însura din nou cu femeia care-i murise, ci pentru a asista la nunta viitorului său nepot Ioan cu o soră a lui Mihai Racoviță: așa zice Neculce, și așa trebuie să fi fost[7].

La nuntă, conspiratorii, continuă Dimitrie, ar fi ridicat pahare în sănătatea Măriei Sale Domnului celui nou și ar fi ju-

---

1 Neculce, p. 231; *Vita*, p. 31.
2 P. 241.
3 *Vita*, p. 18.
4 P. 58.
5 P. 240.
6 Cf. Tanoviceanu, în *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, II, pp. 188-9.
7 Tanoviceanu, în *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, I, p. 57 și urm.; Ghibănescu, *ibid.*, p. 394. Cf. Minea, *o. c.*, p. 217 și urm.

rat a doua oară: între jurători însă se găsia un anume Țifescul, care spuse lui Cantemir ce auzise și ce se petrecuse.

Pe atunci, pentru a face propuneri de căsătorie între Dimitrie și una din fetele lui Brîncoveanu, un sol muntean sosi la Iași, unde beizadeaua se întorsese abia de la Constantinopol. Cu dreptate sau fără, Domnul Moldovei văzu în sol, Banul Vintilă Corbeanul — Dimitrie scrie greșit „Cornescul"—, un spion. Trebuind să răspundă politeții, — de sigur foarte rară pe acest timp—, a vecinului său, el trimise la Curtea din București pe ginerele său Lupu Hatmanul. Acestuia-i dădu, ca tovarăș de ambasadă, pe Gheorghiță Mitre [1], pe „Gheorghiță, fratele lui Mitre", spre a vedea ce vor face, prin acest bănuit, bănuiții ceilalți. Scrisorile lui fură deschise în taină, umbletele lui spionate, dar din însăși povestirea lui Dimitrie Cantemir reiese că nu se căpătă astfel lumina și dovezilè așteptate. Răvașele nu cuprindeau nimic și, despre alte descoperiri, nu ni se spune niciun fapt precis. Ba încă, panegiristul lui Constantin-Vodă insistă asupra faptului că misiunea lui Gheorghiță nu izbuti.

Dar, ințeții de Cupărești, de „boierinașii" cari-i formau clientela. Cantemir era hotărît să deie lovitura. Poate că încă un motiv al neașteptatei măsuri sîngeroase, venite de la un om așa de bun, era tocmai întoarcerea lui Dimitrie, ascultarea spuselor acestuia în privința intrigilor de la Poartă.

Dar firește că nu Dimitrie însuși ni va spune aceasta. De la dînsul aflăm numai atîta, că Domnul porunci Costineștilor să se ție gata de nuntă: ce conclusie se poate trage de aici decît aceia că prin acest ordin Cantemir voià să-și oprească victimele? Miron plecă la țară, Velicico voià să-i urmeze exemplul, dar fu oprit, ca și Vasile Costachi. Chemat pe neașteptate, într'o noapte, Gheorghiță, înspăimîntat întăiu, cîștigat apoi printr'o făgăduială de iertare, spuse și iscăli tot ceia ce se ceru de la dînsul, pîrînd ca vînzători ai Domnului și pe Lupu Costachi, Antioh Jora, Constantin Razu, Pavel Bujoreanu. Velicico fu adus la Curte, tăgădui, fu bătut cu buzduganul de Domn, închis și tăiat. Miron avu peste puțin aceiași soartă, și Dimitrie pretinde că osînditul fără vină ar fi recunoscut „păcatul"

---

[1] Neculce, p. 242.

său, într'o ultimă scrisoare către Vodă, și s'ar fi rugat de iertare.

De mult nu se mai tăiaseră boieri în Moldova, și omorul fără motive precise al celor doi fruntași boieri putea să aibă urmări pentru principele care ordonase tăiarea lor. Pe de altă parte, omorîndu-i pentru bănuieli de înțelegere cu Brîncoveanu, Cantemir ofensa în chipul cel mai grav pe acesta. Trebuiau bani și minciuni: de amîndouă mijloacele se folosi bătrînul muncit de mustrări de cuget.

In urma pribegilor porniți după prigonirea din Decembre 1691 pentru a lua scrisorile și sfaturile Domnului muntean și a face arz la Adrianopol, Cantemir trimise deputația sa, în fruntea căreia stătea autorul moral al uciderii, Iordachi Ruset. Cei doi morți erau învinovățiți față de Turci că fuseseră prielnici hoților, că încercaseră a-l ataca fățiș cu armele: toți conspiratorii meritaseră moartea, dar unii fuseseră cruțați pentru că datoriau bani Turcilor. Aceste scuse — falsificații grosolane ale adevărului — e silit a le reproduce și Dimitrie, în panegiricul său.

Brîncoveanu era un om bogat și ager, dar Turcii știau și ei cît temeiu pot să puie pe credința lui. Pîrîșii fură trimiși înapoi la Domnul lor și, după o scurtă închisoare, acesta-i iertă cu desăvîrșire. Incurajat de acest „succes diplomatic”, el încercă să-i facă vecinului ceia ce vecinul voise să-i facă lui. Comandă din Brașov, principalul deposit de pribegi munteni, un stoc de cinci persoane, cari fuseseră toți în oastea lui Heissler la 1689 și dintre cari unul purta și o semnificativă chică „nemțească”. Dragomanul frances îi duse la Poartă în ziua de 24 Decembre 1692; dar pîra lor căzu cu desăvîrșire. Precum pribegii moldoveni fuseseră trimiși poclon lui Cantemir, Brîncoveanu intră în posesiunea „nemulțămiților” munteni. Neavînd motivele de iertare pe care le avuse adversariul său, el îi spînzură, pe cei doi șefi adecă: Staico și Preda Prooroceanul.

Autor tendențios, Dimitrie vorbește de pîrîșii moldoveni, trimiși de Brîncoveanu și insistă asupra clemenței de care a dat dovadă tatăl său, dar tace molcom asupra actului de răsbunare, săvîrșit cu așa de puțin succes de acesta din urmă.

In resumat, și încheind această lungă cercetare, care era indispensabilă pentru o carte care multă vreme n'a fost supusă criticei, cine vrea să cetească o interesantă povestire din

trecutul Moldovei, poate lua cu încredere în mînă „Viaţa lui Constantin Cantemir”; dar cine va cerceta adevărul, va trebui necontenit să întrebe aiurea, pentru a îndrepta greşelile de fapte şi a rectifica judecăţile.

Să examinăm acum al doilea capitol din partea modernă a „Hronicului”.

Chiar cînd nu-şi scria capitolele răzleţit, Cantemir se repetă adesea. Mă îndoiesc dacă ar fi ştiut să contopească în opera sa, — lucru din cele mai grele, — istoria Moldovei cu istoria Ţerii-Româneşti. Mă îndoiesc iarăşi dacă el a avut măcar ideia acestei contopiri. Căci e mult mai probabil că n'a înţeles istoria Romînilor altfel decît ca istoria paralelă a celor două principate.

Am văzut un capitol de istorie moldovenească. Iată acum unul din istoria munteană.

Acesta începe cu moartea lui Constantin Postelnicul Cantacuzino, o figură din cele mai frumoase ale trecutului nostru. Vorbind de uciderea lui din ordinul lui Grigoraşcu Ghica, — o faptă rea şi mai puţin îndreptăţită decît tăiarea fraţilor Costin —, până şi cronicarul partidei opuse Cantacuzinilor nu îndrăzneşte a o califica limpede de execuţie meritată. Aceasta o face, din ură pentru Constantin Stolnicul, Dimitrie Cantemir, care ţinea totuşi pe nepoata de fiu a asasinatului. Postelnicul a fost omorît, scrie el, „findcă s'a dovedit” — şi nu se *dovedise* —„că intrigà în contra Domnului şi voià să-l înegrească cu minciuni la Inalta Poartă”.

E curios că, depărtat din ce în ce mai mult prin locul de şedere şi ocupaţiile sale de politică, şi de politica românească, sufletul lui Cantemir nu se îmbunase pentru duşmanii săi, pentru duşmanii săi morţi, chiar pentru aceia cu sufletul cărora trebuiau să-l împace legături nouă de familie. Aşa îl vedem îndată după aceasta accentuînd cu violenţă contra lui Şerban-Vodă că a trăit cu Doamna Anastasia a lui Duca-Vodă, — ceia ce spune şi Del Chiaro, — şi că a cumpărat tronul,— ceia ce era natural[1].

[1] Cu cît era mai nobil sufletul lui Şerban Cantacuzino, care aflînd, în Iulie 1685, de moartea prigonitorului său Duca-Vodă (24 Mart precedent), îl căinează pentru moartea lui între străini (Legrand,

Va să zică, Del Chiaro dădea şi el cea d'intăiu ştire. O dă şi pe a doua, cu toate că în alt ton decît acel al unui duşman. De aici încă observăm întrebuinţarea, care va merge până la transcriere, a autorului de memorii italian. Mai departe, cînd pomeneşte de oprirea Doamnei Maria a lui Şerban-Vodă la Cotroceni şi fixează suma pe care i-a stors-o noul Domn pentru a-şi stabili situaţia la Turci, Dimitrie culege iarăşi din Del Chiaro. Acesta spune că văduva lui Şerban-Vodă a trebuit să plătească trei sute de pungi, iar autorul „Evenimentelor", prefăcînd în lei, vorbeşte de 150.000 de lei [1].

Cantemir pune de la dînsul numai aprecierile, care sînt, evident, din cele mai duşmăneşti pentru prigonitorul său Brîncoveanu, căinările pentru soacră-sa: „amărîta de ea". „Cine nu s'ar fi minunat de marea răbdare a lui Dumnezeu!" Incolo, şi ducerea Doamnei în Ardeal, la 1689, e luată din Del Chiaro. Originală e însă spiţa neamului lui Brîncoveanu, dar în ea polemistul amestecă şi neexactităţi: aşa, Papa Postelnicul n'a fost spînzurat de Grigore-Vodă, ci măcelărit de Seimeni în 1655 [2]; nu Şerban-Vodă, ci Constantin Stolnicul a crescut pe orfan; acesta nu a fost Spătarul, ci Logofătul unchiului său.

Călătoria lui Brîncoveanu la Adrianopol, în 1703, e expusă exact, dar şi aici Dimitrie Cantemir împrumută de la călăuzul său pentru istoria munteană, Del Chiaro. In continuare, el adauge ici şi colo lucruri nouă: aşa pomenirea „solului" muntean la Moscova, David,— Ceaşul David Corbea, ceauş spătăresc, însărcinat şi cu misiuni la Braşov [3], unde tatăl său fusese dascăl, dascălul Ioan Corbea [4], călugărit în Ţara-Ro-

---

Ep. grec, pp. 4-5; Hurmuzaki, XIV¹, pp. 258-9, no. CCCXXV). E adevărat însă că Şerban avea motivele sale de a regreta pe îngăduitorul soţ ce fusese Duca, şi chiar în scrisoarea citată el se gîndeşte şi la soarta văduvei, „Doamna sărmana"!

[1] In ediţia Sion, din greşală: 520.000. Dar Dimitrie schimbă pe Del Chiaro, afirmînd că Brîncoveanu, nu numai că nu s'a opus alegerii sale proprii, dar s'a şi bucurat de dînsa.

[2] *An. Ac. Rom.*, ser. I, X², p. 291.

[3] *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 249, 251, 252; *Condica Vistieriei*, p. 352 (1697): „S'au dat la David ceauşul spătăresc şi la Damaschin dascălul, cînd s'au dus în Ardeal".

[4] Sterie Stinghe, *Istoriia bescaricei Şcheailor Braşovului*, pp. 17, 19, 41.

mănească[1], — care David scrie scrisori în această calitate[2].

Intrigile care preced căderea lui Brîncoveanu sînt povestite ca şi în Del Chiaro. Dimitrie adauge că ar fi primit însuşi misiunea de a prinde pe hainul Domn muntean, căruia trebuia să i se substituie, lăsînd în Moldova pe fratele său, pe Antioh, sau altcineva. Alte destăinuiri importante urmează. Muntenii îl pîresc la Ţar[3], care invită pe Brîncoveanu a se împăca, pentru binele creştinătăţii, cu vecinul lui. Pentru a sondà intenţiile lui Cantemir, Constantin-Vodă ordonă lui Corbea să vie de la Chiev la Iaşi, ca să vorbească lui Dimitrie de legătura recentă dintre Ţara-Românească şi Impăratul ortodox: autorul adauge că, drept răspuns, el a semnalat duşmanului său statornic gîndul ce aveau Turcii de a-l prinde. Ca mulţămită, Brîncoveanu ar fi împărtăşit lucrul lui Carol al XII-lea, care fu îndemnat să-şi retragă trupele din ţara nesigurului Domn al Moldovei, ceia ce se şi făcu. Pe de altă parte, Voevodul muntean s'ar fi îndreptăţit la Poartă că nu poate îndeplini poruncile împărăteşti pentru poduri şi zaherea, pentru că nime nu-l mai ascultă după zvonul de mazilie pe care l-a răspîndit Cantemir.

Astfel îşi explică Dimitrie trădarea faţă de Turci, care, oricît de utilă ar fi putut să fie ţerii sale, oricît de prielnică civilisaţiei, oricît de plăcută lui Dumnezeu, rămînea totuşi o călcare de jurămînt, o răsplătire prin rău a binelui primit de la Sultanul. Pledoaria isteţului avocat politic — pledoarie făcută, evident, pentru public, şi nu pentru Cabinetul rus, faţă de care trădarea era cu atît mai meritoasă, cu cît mai puţin ar fi fost silit la dînsa trădătorul —, pledoaria aceasta e foarte dibace. Dimitrie-Vodă n'a făcut până acum decît bine în toate părţile, şi s'a ales numai cu rău. Intrigile, pe care nu le-ar fi provocat, continuă împotriva lui, pentru a-i face situaţia intolerabilă. Vizirul se convinge la primirea pîrilor lui Brîncoveanu, chiamă pe capuchehaiaua Moldovei[4], îi cere explicaţii,

---

1 *Ibid.*, p. 20.

2 Tocilescu, *Raport*, p. 51. El merge şi la Adrianopol, în 1701, cu Marele-Comis şi Constantin Slugerul; *Cond. Vist.*, p. 612.

3 Din greşeală, ed. Sion dă: „Impăratul Germaniei".

4 Acesta ar fi fost, după N. Costin, Maxut, de la care cronicarul iea informaţii (p. 109), dar în Neculce i se dă numele de „Iano" (p. 305).

pe care se face a le crede, și apoi, cu toate protestările făcute de acesta, îl aruncă în temniță. Se ieau la Constantinopol măsuri pentru prinderea noului și neiertatului necredincios al „Impărăției": Dimitrie primește ordinul de a se înfățișa la Tighinea, pentru războiul împotriva Rușilor, la 23 April, de Sf. Gheorghe, iar seraschërului din cetate i se dă acela de a pune mîna pe hain [1].

Deci vina trădării, care ajunsese singura scăpare pentru Cantemir, amenințat cu mazilia și teribilele ei consecințe, cade asupra lui Brîncoveanu. Țarul trimite Domnului moldovean trupe de apărare, pe care acesta nu le ceruse, dar care i se cuveniau pentru „purtarea lui bună" lăsată în clar-obscur. Sosesc pe rînd — se vede din corespondențe ale timpului [2] că povestirea e foarte exactă — Cropotov, Șeremetev, Țarul Petru însuși.

Apoi neîmpăcatul vrăjmaș al lui Brîncoveanu se întoarce la acesta, pentru a-i încondeia înșelăciunile. La Țar vine în Iași Castriotul, boier muntean, vrednic de a fi numit „Iscariotul". El presintă îndreptățiri meșteșugite pentru provisiile pe care Brîncoveanu le făgăduise și nu le dădu, obiectînd sosirea Vizirului cu tabăra, apropiarea Hanului tătăresc. Misiunea aceasta, în care un călugăr întovărășia pe Castriotul, e pomenită și în corespondențele citate. Cînd, la 23 Iunie st. v. 1711, Țarul sosi la Iași, el găsi acolo pe Castriot, și alăturea cu el pe Spătarul Toma Cantacuzino, cari întovărășiră trupele rusești în tot cursul expediției [3].

---

[1] Despre frica lui Dimitrie în această privință și efectele ei, — atacul unor Turci cari i se păreau că pot avea această misiune,— v. N. Costin, pp. 99-100; Neculce, pp. 307-8; Iorga, *Acte și fragm.*, I, p. 314. Neculce confirmă și ordinul pentru prinderea lui Brîncoveanu, pe care Dimitrie-l primi oral de la patronii săi turci, în scris de la Hanul, iar, de la Turci, în formă oficială, tocmai la sfîrșit. Despre retragerea grăbită a Suedesilor ce iernau la Iași vorbesc Nic. Costin și Mustea.

[2] D. ex. cele tipărite în Hurmuzaki, *Supl.* I[1] și Iorga, *Acte și fragmente,* I.

[3] Hurmuzaki, *Supl.* I[1], pp. 411-2; Iorga, *Acte și fragmente,* I, pp. 313-4, 315. Aceasta o spune și feld-mareșalul Șeremetev, care înaintează Țarului, imediat după sosirea în Iași, scrisoarea Brîncoveanului către Golovchin (*Arch.* din Iași, VI, p. 463). La 21 Iunie st. v.,

Cantemir pretinde deci că Trimisul Domnului muntean era un mincinos, un spion şi, nemulţămindu-se cu atîta, susţine că al doilea dintre aceşti „oameni ai dracului", călugărul, ar fi aflat „un mijloc diavolesc ca să bage în cursă o armată de creştini şi fără mustrare de cuget să dea în mînile Turcilor pe acest uns al Domnului", adecă pe Impăratul Petru.

Am văzut că Brîncoveanu avea un cronicar oficial, care scria în sensul lui istoria timpului, şi povestirea acestui cronicar îmbrăţişează şi aceste evenimente din 1711. Căutînd acolo, aflăm că în adevăr Ţarul găsi la Iaşi pe Toma Cantacuzino şi pe Castriot: „un boiariu bătrîn, anume Gheorghie Castriotul biv Vel Comis, om învăţat şi întru toate iscusit, carele şi mai denainte era Ţarului cunoscut"[1]. Cel d'intăiu fugise, din îndemnul unor trădători munteni şi al lui Dimitrie: „Vestitul telpiz, Domnul ţărei Moldovei Dumitraşco-Vodă Cantemir, cu care şi mai înainte vreme înţelegere avusese, de vreme ce mintea amînduror la acest fel de lucruri blestemăţeşti şi necuvioase bine se potrivia". Cel de-al doilea venia din ordinul Domnului său, pentru a „îmbuna" pe „Muscali", a-i face să nu-l bănuiască, a-şi salva adecă reputaţia de „Domn creştin şi pravoslavnic". Dar el avea şi misiunea oficioasă, din partea Turcilor, cari nu credeau în posibilitatea unei victorii, de a negocia pacea: „Să mijlocească [Vodă] ca un creştin către creştini". Propunerea nu i se primeşte, fiindcă acum Toma stricase, cu calomniile lui, părerea bună pe care o avea Ţarul despre Brîncoveanu: „că toate lucrurile Toma le strămutase şi foarte la cale rea, împreună cu Dumitraşco-Vodă Cantemir, le pusese".

Deci campania continuă. La Prut, foametea munceşte pe Ruşi. „Caii ajunsese de-şi mînca coadele şi coamele." „Strîm-

---

Domnul moldovean, pe care Ţarul îl desmierda ca pe copilul său, dădu un mare banchet liberatorului imperial. Unul din cronicarii moldoveneşti afirmă că la acest banchet asistau Toma şi „lîngă dînsul alt boier de-a Muntenilor, Gheorghie Castriot Comis" (Nic. Costin, p. 102). Şi după ştiri din lagăr (*Acte şi fragm.*, I, p. 322), „Trimisul muntean" asistă la petrecerea dată de Ţar la 27 Iunie (8 Iulie), aniversara bătăliei de la Pultava.

[1] Castriotul e menţionat în Greceanu şi cu prilejul celei de a treia descrieri a nunţii Domniţei Ancuţa cu Nicolae Rosel (ms. Academiei, an. 1704, tipărit în ediţia Şt. Greceanu).

torați, Muscalii îndată pricină de pace au pus mijlocirea creștinului nostru Domn.” Ei îi explică de ce nu i s'a dat „audienție, adecăte ascultare”, și declară că acum voiesc pacea. Turcii o primesc, dojenind pe dușmani pentru zăbavă, fără care n'ar fi ajuns aici.

Cine are dreptate? Cantemir, care, tăcînd despre Toma Cantacuzino — mărturie a complicității —, vede în emisarii rivalului său niște spioni, dușmani ai creștinilor, sau Brîncoveanu, care se lăuda cu facerea păcii de dînsul, în numele Turcilor?

Ei bine, oricît de curios ar părea, dreptatea o are Brîncoveanu.

Avem întăiu un ziar al campaniei de la Prut, ziar scris de unul din ofițerii lui Petru-cel-Mare [1]. In acest ziar, intervenția lui Brîncoveanu pentru pace e expusă întocmai ca la Greceanu: „Și Castriot, între altele, aduse și aceia ca Marele-Vizir a poruncit Domnului său, prin Patriarhul de Ierusalim, să se informeze pe lîngă Măria Sa Țarul dacă n'ar fi aplecat către pacea cu Poarta, căci avea de la Sultanul depline puteri pentru aceasta”. Ofițerul rusesc anonim arată și el că Țarul a răspins propunerea lui Brîncoveanu, necrezînd-o serioasă și temîndu-se să nu crească, prin primirea ei, încrederea într'înșii a Turcilor. Dacă ofițerul greșește cînd spune că, alături de Toma Cantacuzino, Castriot a stăruit și el pentru coborîrea unui detașament rusesc spre Siretiu și Brăila, unde erau magazinele, el afirmă, spre sfîrșit, ca și cronicarul oficial al lui Brîncoveanu, că la 10/21 Iulie, strîmtorați de lipsă și de dușman, Muscalii „hotărîră, ca, după propunerea pomenitului Castriot, să ofere pacea Turcilor”.

Patriarhul Hrisant era, în adevăr, pe acest timp în principate, podoabă învățată a Curții domnești din Muntenia [2]. Vom vedea că el juca și un mare rol politic în serviciul binefăcătorului său de pe tronul Țerii-Românești. Nimic mai probabil decît acest nou amănunt privitor la negocierile propuse, amănunt pe care nu-l cuprinde Greceanu, dar care se potrivește foarte bine cu spusele acestuia.

---

[1] E publicat în Hurmuzaki, *Supl.* I[1], pp. 411-2,— în franțuzește— și, într'o mai bună formă, în versiune nemțească, în Iorga, *Acte și fragm.*, I, pp. 313-4.

[2] V. mai sus, Legrand, *Epistolaire grec*, sau Hurmuzaki, XIV[1], *passim*.

Un alt izvor străin acuma. Nu e altul decît Voltaire, care a avut, cred, alt informator pentru acest lucru decît ofițerul rus. Sosind la Iași Țarul, spune Voltaire, Domnul muntean, care negociase odinioară cu el prin intermediarul „episcopului de Ierusalim" [1], „devenit din nou partisan al Porții și, făcîndu-se că ține încă cu Țarul, îi propuse pacea, de și Marele-Vizir nu-l însărcinase s'o facă. Petru simți cursa: el ceru numai provisii, pe care Brîncoveanu nu putea sau nu voià să le deie" [2].

In sfîrșit, aflăm confirmarea cea mai deplină a aserțiunii lui Greceanu în cronica lui Neculce, Hatmanul, intimul, sfetnicul de căpetenie al lui Dimitrie-Vodă, care știa tot și, — prin aceasta se deosebește de fostul său stăpîn, — ni-a spus tot: „Impărăția Turcului, înțelegînd de Moscali că vin mulțime, tare s'au îngrijit că se va ridica toată Creștinătatea, de toate părțile, asupra lui; și au și trimis de olac de au chemat pre Sfinția Sa prea-sfințitul părinte chir Hrisantos, patriarhul Ierusalimului, și i-au zis ca să scrie o carte la Brîncoveanul..., știind Impăratul că avea prieteșug Patriarhul cu Brîncoveanul-Vodă și Brîncoveanul-Vodă eară avea prieteșug vechiu cu Moscalii, și să scrie Brîncovanul-Vodă și să trimită un om a lui la Moscali să facă pace, și va lăsa Turcul hotar Moscului Dunărea; și pre acea voroavă au trimis Brîncovanul-Vodă pre Machedon Comisul aice în Iași, la Impăratul Moscului, pre socoteala Turcului; ce n'au priimit nici de cum Impăratul moschicesc să facă pace, — neștiutor gîndul omului la ce îl aduce—, stînd vîrtos Toma Cantacuzino Spătarul [3] și Dumitrașco-Vodă să nu facă Impăratul pace, mai mult în pisma Brîncovanului-Vodă" [4]. Neculce pomenește, ca și Greceanu, pîrile lui Toma împotriva stăpînului pe care-l părăsise, în nădejdea Domniei, și adauge că în zădar a stăruit el pe lîngă Dimitrie „să lase pisma Brîncovanului-Vodă" [5]. Și, mai de-

[1] *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*, II, 1765, pp. 28-9.

[2] *Ibid.*, p. 30.

[3] Toma fugise de la Curtea munteană la 29 Iunie stil nou, 18 stil vechiu, așa că a sosit numai bine la Iași pentru a fi găsit de Țar. V. Hurmuzaki. VII, p. 79, după știri din Țara-Românească.

[4] P. 317.

[5] P. 320.

parte, cînd vorbește de pace, în care nu menționează mijlocirea lui Castriot, cronicarul moldovean amintește de propunerile lui „Machedon Comisul” de a se da Rușilor Dunărea drept hotar, ca o compensație pentru prădăciunile Cazacilor[1].

Dimitrie Cantemir avea multe însușiri bune, dar era poruncitor, aspru și vindicativ. Același om care, pentru a aduce disgrația sau chiar moartea lui Nicolae Mavrocordat, pe care-l înlocuise și de care se temea să nu fie înlocuit, nu se sfii să presinte acte falșe, socoteli plăzmuite[2], același neiertător al dușmanilor săi, pentru a înegri pe Brîncoveanu, schimbă cu desăvîrșire adevărul în privința soliei de pace munteană. Din negociatorul sincer și autorisat el face un spion, din acela care venia să propuie întinderea hotarelor Impărăției creștine, un vînzător al Țarului.

Dar să continuăm analisa acestui capitol de istorie, în care trăiesc atît de puternic antipatiile politice ale autorului.

Lupu Costachi fugise altă dată înaintea mîniei lui Constantin-Vodă Cantemir, și Dimitrie nu uitase această vinovăție de conspirație. In 1711, el datoria Vistieriei 3.000 de galbeni de pe goștină; pentru această sumă și pentru alți 800 de galbeni, pe cari i-i dădu, Domnul îi încredință sarcina de a strînge provisii pentru Muscali. Lupu desaprobă însă pripa cu care Dimitrie schimbase o suzeranitate străină cu alta. El scrise în toate părțile scrisori prietenești, dădu știri unora și altora, dar provisii nimăruia. Pănă la hotărîrea războiului, cu toate trupele ce se trimiseră contra lui, cumintele fiu al puternicului Vornic Gavriliță stătu la Bursuci, în tabăra sa de bejenar[3].

Dreptatea, care, adevărat, nu i s'a prea recunoscut pe urmă, cînd credința-i fu răsplătită printr'o îndelungată închisoare la

---

[1] P. 328. Dacă mijlocirea emisariului muntean nu se menționează în scrisoarea prin care se anunță Domnului încheiarea păcii de la Prut — Iorga, *Acte și fragm.*, I, pp. 322-3; Hurmuzaki, VII, pp. 91-2; XI[1], p. 457—, aceasta se explică prin mîndria Turcilor, cari voiau ca pacea să apară ca impusă de dînșii, fără amestecul nimănui.

[2] Axintie Uricarul, p. 122.

[3] Cf. cu povestirea din „Evenimente”, Nic. Costin, p. 100; Neculce, p. 313 și urm.

Turci, dreptatea o avea Lupu. Dar, pentru Cantemir, ofensa aceasta nouă, adusă lui însuși, se grămădia pe lîngă aceia pe care Lupu o făcuse lui Constantin Cantemir. Intr'un capitol de istorie munteană, un paragraf special e consacrat pentru a înegri după cuviință pe recalcitrantul boier, „lup" cu fapta ca și cu numele. Dimitrie crede că dușmanul său a fost tăiat la Varna, pe cînd adevărul este că el a fost cerut și dobîndit de Nicolae-Vodă [1]. Firește că nu uită să puie în legătură intrigile lui Costachi cu acelea ale Castriotului, de și, de sigur, aceștia n'aveau nicio înțelegere și nicio legătură.

După această lungă digresie autoencomiastică, după această meșteșugită îndreptățire a purtării sale politice în 1711, Dimitrie se întoarce la istoria muntenească. „Să ne întoarcem însă la Brîncoveanu și la Cantacuzini." Căci acestora și țerii lor îi era consacrat capitolul, și de sine însuși vorbise autorul numai pentru că în intenția sa nu era să-și tipărească Memoriile descriind într'un capitol deosebit cele cîteva luni de tulburată stăpînire moldovenească pe care i le îngăduise norocul.

Cu ura cunoscută, ni se zugrăvește și purtarea ulterioară a lui Constantin Brîncoveanu. Coloarea e exagerată, dar faptele sînt adevărate. Ni se spune că Domnul muntean, bucuros că a socotit bine ce trebuia să facă în anul critic, ar fi luat în rîs pe Muscali, cari credeau că vor bate pe Sultan „cu păharele și cu rachiul". Va fi spus ori ba aceasta prudentul Voevod românesc, dar „un ministru al Domnului din Muntenia", deci Constantin Stolnicul Cantacuzino, scria Nemților încă din August, a doua zi după retragerea rușinoasă a lui Petru-cel-Mare; „In haine nemțești, Muscalii sînt tot Muscali [2]". Și sentimentele Stolnicului erau încă, pe această vreme, sentimentele Domnului său; politica lui fusese aceia care, adoptată de Brîncoveanu, triumfase.

Pentru a explica uciderea lui Constantin-Vodă, Dimitrie culege toate motivele de nemulțămire ce dăduse mîndrul și impeniosul Domn acelor cari-l încunjurau sau cărora li servia. Ce spune de originea dușmăniei dintre dînsul și Cantacuzini, e

---

[1] *Epistolaire grec*, pp. 70-1; cf. Hurmuzaki, XIV[1].
[2] Iorga, *Acte și fragm.*, I, pp. 326-7.

original. Cînd ajunge însă la actele de trădare faţă de Poartă, autorul începe a copià din Del Chiaro, îndreptînd pe alocurea prin cunoştinţa lui mai bună a împrejurărilor.

Cantemir dă numele lui Dumitraşcu Racoviţă, care comunică fratelui său, Mihai, pîrile secrete contra Brîncoveanului. El reproduce după Del Chiaro punctele de acusaţie, şi tot din acelaşi izvor, pe care nu-l citează, iea şi scrisoarea Domnului către Vizir pentru nunta fiului său Radu. Răspunsul la această din urmă scrisoare e tot cel din cartea Italianului. După ce menţionează, din acelaşi izvor, scrisoarea de înştiinţare a doctorului Corèa către Domnul muntenesc, Cantemir descrie prinderea lui Constantin-Vodă în parte după Del Chiaro, necunoscînd cronicile muntene, a căror cronologie pentru acest eveniment e greşită cu o zi [1].

Ici şi colo, schimbări şi adausuri nu lipsesc încă. Dimitrie ni dă discursul ţinut de Brîncoveanu la execuţia lui, într'o formă care e cea din scriitorul italian. Dar soarta corpurilor familiei e arătată ca în *Cronica Bălăcenească* [2]. Amănuntele măcelului, soarta Doamnei Marica sînt împrumutate de la Del Chiaro. Se adauge numai — ceia ce nu putea şti acesta cînd şi-a redactat cartea—, menţiunea întoarcerii văduvei în ţară.

Data scoaterii din Domnie a lui Ştefan Cantacuzino, noul Domn al partidei învingătoare, e acea din Del Chiaro, şi în aceleaşi cuvinte chiar se povesteşte această scenă în cele două lucrări. E o copiare cuvînt după cuvînt, care pune într'o rea lumină onestitatea literară, sau mai de grabă conştiinţa de ce este permis unui istoric, pe care o avea Cantemir. Ea ne face în acelaşi timp să regretăm mai puţin lipsa părţii mai nouă a „Hronicului". Pentru secolele al XIII-lea până la al XVII-lea n'am fi avut nimic de adunat din copiile sau lungile discuţii zădarnice ale scriitorului, căruia nu-i erau cunoscute nici măcar izvoarele noastre. Pentru secolul al XVII-lea, pentru partea pe care putea s'o cunoască prin el însuşi, Cantemir ni-a dat aproape tot ce putea să ni deie în *Vita Constantini Cantemyrii*, în „Evenimente"—, cum vom vedea îndată, în „Istoria ieroglifică" şi în „Istoria imperiului otoman". Am

---

[1] Cf. şi *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 299.

[2] V. *ibid.*, p. 401; Şincai, III, p. 374.

pierdut deci pagini, locuţii, anecdote poate, dar nu cunoştinţi istorice serioase, — şi de acestea am fi avut nevoie.

Cum am spus, opusculul se termină cu primirea Doamnei Păuna, văduva lui Ştefan-Vodă, la Petersburg. Locul l-am şi reprodus puţin înainte.

Deci, pentru a resuma impresia pe care o produce analisa acestor două capitole de istorie contemporană, dacă Dimitrie Cantemir ni dă ştiri nouă, el ni dă şi ştiri confuse sau false; dacă ni dă o expunere interesantă, el ascunde într'însa tendinţi de răzbunare şi de laudă. Lucruri pe care trebuie să le aibă în minte acel care se foloseşte de aceste izvoare indispensabile, dar mai nesigure, putem zice, decît oricare altele, fiindcă nimeni printre cronicarii noştri n'a avut înalta situaţie, temperamentul răspicat şi meşteşugul de formă al lui Dimitrie Cantemir.

Mai rămîn două opere istorice ale lui Dimitrie Cantemir: o carte de memorii, îmbrăcată în zăbranicul glumeţ al unei fantasii alegorice şi titlul său de glorie până foarte târziu, cartea care i-a format oreputaţie europeană, pe care niciun alt istoric romîn n'a avut-o până în ziua de astăzi.

Voim să vorbim de „Istoria ieroglifică" şi de „Istoria imperiului otoman".

Asupra celei d'intăiu există o carte[1], o conştiincioasă teză de licenţă, al cării merit s'a zis că ar sta într'aceia că dă cheia *umană* a acestei poveşti de dobitoace. Meritul trebuie să revie atunci în primul rînd lui Cantemir însuşi, care a dat această cheie, fără care romanul istoric n'ar fi putut să fie înţeles şi gustat nici de contemporanii săi.

Deci nu de *cheie* trebuie să se ocupe o cercetare asupra „istoriei ieroglifice", ci de adevărul, spiritul şi frumuseţa cărţii.

Pentru a înţelege alegoria politică şi satirică trebuie cunoscute antecedentele luptei pentru Domnie între Mihalachi Racoviţă şi foştii săi cumnaţi, Antioh şi Dimitrie, fraţii cantemireşti. Aceasta ni dă prilejul să punem în lumină o parte din viaţa lui Dimitrie.

[1] G. Constantinescu Rîm., *Vrajba dintre Cantacuzineşti, Cantemireşti şi Brîncoveanu (1678-1705)*, Bîrlad, 1889, in 8⁰.

Constantin-Vodă murise, și partisanii lui sperau să poată face în Moldova ceia ce se făcuse în Țara-Românească cu cinci ani înainte. Atunci, Șerban murind în Scaun, țara alesese pe Brîncoveanu, precum, într'o altă împrejurare analoagă, pe tronul mortului Matei-Vodă fusese ridicat prin alegere Constantin Șerban. Și cel d'intăiu și cel de-al doilea Constantin-Vodă de la Munteni fuseseră întăriți de Poartă, după ce presintaseră firește omagiile lor sunătoare personagiilor influente din Constantinopol. Știrea vacanței tronului o aflaseră Turcii înaintea celor ce se ațineau la dînsul, cari nu putură deci să se agite; plătiți din bielșug, de două ori Turcii ratificaseră, în acest secol, alegerea Divanului muntean, aclamată de boierimea presentă și de slujitori.

Divanul moldovenesc asculta de poruncile a doi oameni: Iordachi Ruset, stăpînul țerii, și Bogdan Hatmanul, ginerele Domnului mort. Pentru unul din ei, Dimitrie era convenabil, ca unul ce era „un copil", pentru celalt numirea cumnatului său nu putea să fie decît cea mai plăcută. Boierinașii ridicați la cinste și avere de Constantin-Vodă, el însuși un boierinaș prefăcut în *miles gloriosus*, trebuiau să aplaude la această alegere, iar boierii cei mari, cari ar fi văzut mai bine pe jilțul domnesc un Domn de viță sau unul dintre ai lor, tăcură, fiind cei mai slabi.

Se strigă deci la Iași, cum se strigase la București, în 1688: „Intr'un ceas bun să ni fii Domn" [1] unui ales al țerii care avea glas și îndrăznia să vorbească.

Dar Dimitrie Cantemir, beizadeaua, n'avu norocul simplului boier Constantin Brîncoveanu. Moartea tatălui său se întîmplase într'un moment cînd vrăjmășia între conducătorii țerilor noastre ajunsese la paroxism. In ultimele zile ale lui Decembre, boierii munteni trimiși de Cantemir își presintaseră la Poartă plîngerile contra Domnului trădător al Țerii-Românești, și petiționarii se chinuiau încă în ocne poate sau atîrnau în bătaia crivățului de brațele spînzurătorilor [2]. Se credea la București că dușmanul de peste Milcov nu se va alege numai cu ru-

---

[1] *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 321.

[2] Nu știm data precisă a condamnării și nici aceia la care cei osîndiți la ocne fură iertați.

şinea pîrilor zădarnice, ci-şi va pierde, la bătrîneţă, Scaunul pe care spera să-l ocupe până la sfîrşit [1].

Am văzut că Dimitrie, efemerul Dimitrie-Vodă, nu-şi făcea ilusii asupra sentimentelor vecinului său faţă de dînsul şi familia sa. El încercă printr'o solie să împace sufletul puternicului vrăjmaş. Brîncoveanu nu era omul care să refuse, dar nici acela care să ierte. Duca, un alt „copil", şi, pentru acel timp, o altă copilărească minune de învăţătură, fu numit [2].

In Sîmbăta Floriilor 8 April, st. v. (18 April), Dimitrie primia ştirea cea rea. In zădar îl unsese de Domn Gherasim, Patriarh de Alexandria, în zădar i se cîntase: „la mulţi ani", în zădar îl proclamaseră boierii, în zădar un Agă turc consimţise să asiste la ceremonia de instalare, precum alţi Agi blagosloviseră Domnia nouă a lui Brîncoveanu în 1688 [3], în zădar plecaseră la Constantinopol, cu darurile cuvenite, culese din fundul Vistieriei goale, coconii Cupăreştilor, Pîrvu Vătavul şi Ştefaniţă, fiii Excelenţei Sale Manolachi. Brîncoveanu era mai convingător. Un Agă, Aga maziliei în loc de Aga, netrimis, al instalării, sosi la Iaşi. Ambiţiosul tînăr nu serbă măcar Paştile ca Domn: în Joia Mare, la 23 April st. n., după ceva mai mult de o lună de stăpînire, în care nu făcuse altceva decît să îngroape pe tatăl său, el porni spre Constantinopol, pentru a-şi relua, cu totul fără voie, studiile orientale, pe care le alterna cu intrigi, nu mai puţin orientale, spre a ajunge iarăşi, el sau fratele său, în Scaunul Moldovei [4].

O ligă se făcu pentru a împiedeca ridicarea din nou a partidului învins al Cupăreştilor şi Cantemireştilor, dintre cari cei din urmă pătimiseră pentru cei d'intăiu şi cei d'intăiu lucraseră,

---

1 In schimb, erau şi de aceia cari credeau că Brîncoveanu va fi cel scos din Domnie, şi aceasta pentru că se înţelege cu Nemţii. Cf. Hurmuzaki, *Supl.* I[1], p. 301; Iorga, *Acte şi fragm.*, I, p. 303, No. 2. Dar în aceste ştiri de la începutul lui 1693 avem un răsunet al întîmplărilor din Decembre 1692, pe care le-am povestit.

2 V. mai sus.

3 *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 310.

4 Datele în „N. Costin", pp. 39-40; Neculce, pp. 244-5. Cf. Mustea, versiunea întăiu, care n'are importanţă. Din izvoarele străine, preţioasele rapoarte veneţiene din Hurmuzaki, V[2], pp. 245-7, n-le CCCLXXXI-II. E foarte preţioasă naraţia amănunţită din Radu Popescu, *Memorii*, pp. 130-1.

în chip supțire, grecesc, pentru cei din urmă. Goana împotriva fiilor Cupariului, „acei răutăcioși de Greci", scrie bailul[1], începu, furioasă. Iordachi fugise, cu Lupu Bogdan, în Polonia[2]; unde, la Mariampol, se găsiau încă în 1695, cînd ambasadorul frances afla de la Duca gîndurile rele ale periculoaselor persoane ce se numiau „Georges Roussette, fils de Couparidi et le commandant Loubouliou, fils du prince Danou et gendre de Cantemir"[3]. Manolachi dispăru în Ardeal[4]. Lascarachi, capuchehaiaua, organisatorul, împreună cu ambasadorul frances și cu Tököly, clientul acestuia, al tuturor „combinațiilor" contra lui Brîncoveanu, se făcu nevăzut, împreună cu alt frate, Scarlatachi: li se pierduse urma în palatul ambasadorului. Mai puțin norocos, interesantul Mihalachi fu prins și trimis la Rodos, lucru care se auzi departe și pe care-l află și Neculce, pe atunci un tînăr curtean al lui Constantin Duca[5].

Alianțe de familie întăriră partidul opus ambiției feciorilor lui Cantemir și lăcomiei șirete a odraslelor lui Ruset Cupariul. In Novembre 1692 se serbase, în presența lui Alexandru Mavrocordat, nunta Stancăi lui Constantin Brîncoveanu cu ultimul dintre Lăpușneni, Radu, fiul lui Iliaș-Vodă[6]. Cu acest prilej, o nouă alianță de familie fu plănuită; Scarlatachi, fiul Marelui-Dragoman, se logodi cu a doua fiică a Brîncoveanului, Ilinca. De nunta aceasta știe și bailul, care ni vorbește în primăvara anului 1693 și de căsătoria uneia din fetele lui Alexandru, Ruxandra[7], cu Matei, fiul lui Grigore Ghica, un pretendent po-

---

[1] *L. c.*, p. 246.

[2] Cronicile moldovenești citate.

[3] Hurmuzaki, *Supl.* I[1], p. 334.

[4] E, de sigur, boierul moldovean sosit la Brașov în ziua de 9 (19) — cînd ar fi venit ca ambasador al lui Dimitrie — sau cel care ajunge acolo la 19 (29), — cînd putu veni ca fugar. V. *An. Ac. Rom.*, *l. c.*, pp. 242-3. Pentru fuga lui, v. raportul venețian citat.

[5] P. 245. Cf. raportul venețian citat. Din acesta se vede că exilatul fu Mihalachi, și nu Lascarachi.

[6] Greceanu, pp. 198-9; Radu Popescu, *Memorii*, pp. 116-7; Daponte, *Cronica*, în Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 45; *Cronica bălăcenească*, reprodusă în Șincai, III, pp. 254-5 (e pentru acest episod un izvor original); mai sus, aice.

[7] Legrand, *Généalogie des Mauvrocordato*, p. 3.

sibil pentru tronul moldovenesc[1]. Nunta fusese făcută cu cheltuiala Brîncoveanului, căci cununase capuchehaiaua sa, Spătarul Mihai[2].

In sfîrşit, pentru a reţinea în clientela sa pe Duca, Brîncoveanu serbă nunta acestuia cu fiica sa Maria. Serbarea se făcu la Iaşi, în ziua de 5 (15) Novembre 1693, cu o pompă potrivită cu bogăţia Domnului muntean[3]. Alianţa era să dureze cît această căsătorie, dar şi căsătoria era să fie scurtă.

Coaliţia era numeroasă, hotărîtă, bine prevăzută cu bani şi răzimată pe puternice protecţii la Poartă. Dar Cantemireştii aveau şi ei razimurile lor.

Intăiu Hanul, Selim-Ghirai, care, trăind în bune relaţii cu bătrînul Cantemir, nu părăsi pe fiii persecutaţi ai prietenului mort. Apoi, printre demnitarii turceşti, acel Circasian Cerchez-Mehemed-Aga, care ridicase pe Dimitrie-Vodă din Scaun şi căruia alt Circasian, Ştefan Cerchez, pe care l-am găsit printre cei mai credincioşi „boierinaşi" ai lui Constantin Cantemir, îi recomandase călduros pe „copil"[4]. Personalitatea atrăgătoare, isteţimea, învăţătura lui Dimitrie trebuiau să-i cîştige şi alţi prieteni în lumea „meghistanilor" constantinopolitani şi a „elciilor" creştini, gata să risce la jocul de bursă al Domniilor româneşti. Fără a mai vorbi de acei Turci pe cari Cantemir tatăl îi ajutase, cu bani sau altfel: fiul său ni vorbeşte astfel de Caimacamul Mustafà, care fusese prins de Poloni la Esztergom [5], deci în 1683, şi liberat prin stăruinţile Domnului moldovean, după o robie de şepte ani[6]. Tot de la dînsul aflăm şi prietenia bună care lega de Constantin Cantemir pe un foarte in-

---

1 Cf. mai sus. Raportul citat. Un Grigore Ghica cere, din Viena, sprijinul regelui Franciei la 1700: Hurmuzaki, *Supl.* I[1], p. 381, no. DLXX. Cf. *ibid.*, VI, no. XXXVI. V., pentru o fată a lui Grigore-Vodă, *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 332.

2 Daponte, p. 46.

3 Cf. cronicile moldoveneşti citate; Greceanu, pp. 210-1; *Memoriile* lui Radu Popescu, pp. 132-3.

4 Neculce, p. 245. Cf. tabla traducerii româneşti a „Istoriei imperiului otoman", la numele lui Cerchez-Mehemed. Devenit Mare-Imbrohor, acest „bun prieten" al bătrînului Cantemir nu-şi uită ocrotitul, *ciracul; Ist. imp. otoman*, p. 237, nota 50. V. şi mai departe.

5 Gran.

6 *Ist. imp. otoman*, p. 267, nota 27. Cf. *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 294.

fluent om politic otoman, cu inteligența ageră și caracterul mîndru, drept și nobil, Daltaban-Mustafà-Pașa, care fu patru ani Serascher la Babadag, pentru a apăra Moldova de Poloni. Cînd se scria în cancelaria imperială ordinul de exil, la Bihac, în Bosnia, al lui Daltaban, Dimitrie, care avea legături pretutindeni, era de față și, copiindu-l, îl destăinui celui amenințat. Daltaban ajunse să fie Mare-Vizir, spre marea bucurie a populației capitalei și spre marea groază a trădătorilor, turci și greci, cari încheiaseră desastroasa și umilitoarea pace de la Carlovăț. Cînd destonicul general căzu, în lupta de intrigi cu Muftiul ucis în 1703, Dimitrie îl plînse sincer, pe acest puternic protector și sincer prieten. „Așa a murit", scrie el în *Istoria imperiului otoman,* „cel mai viteaz dintre oamenii de Stat și războinicii ce i-a avut vre-odată Impărăția otomană[1]."

Printre Turci, Dimitrie Cantemir cunoștea oameni politici cu însemnătate: așa, pe Ainegì-Soliman-Pașa, care ajunse Mare-Vizir[2], pe Hasnadar-Ibrahim-Pașa, un om învățat și călătorit, care fu Mare-Hasnadar, ambasador la Viena, Pașă de Belgrad. Acesta din urmă consimția să vie la masă la „Bogdan-Beizadeà", să-i bea vinul, în palatul de la Ortachioiu, împodobit cu grădini și apeducte, pe care-l clădise fratele amicului său Cerchez-Mehemed și care fusese cumpărat pentru tînărul principe în 1688 de la Iusuf-Efendi, fiul inspectorului Marinei, cu prețul de 25.000 de lei, și înfrumusețat și adăugit pe urmă[3]; în schimb, băutorul de vin făcea destăinuiri politice din trecutul său prietenului[4]. Dimitrie mai numără printre cunoscuții săi țarigrădeni pe profetul și astrologul Nefi-Ogli[5], pe marele matematic „Saadi-Efendi, în filosofie sectator al lui Democrit și de la care învățase turcește[6]". El însuși învățase timp de cincisprezece ani musica de la renegatul Chiemani-Ahmed și de la „ortodoxul" Angeli și descoperise „un metod nou... pentru a exprima cîntecele prin note, născocire pe care Turcii

---

[1] P. 716, nota 35. Cf. p. 744 și urm.

[2] P. 464, nota 46.

[3] P. 366, nota 1.

[4] P. 464, nota 46. Il visita de cîteva ori pe an și Ibrahim-beiu, un membru al respectatei familii Ibrahim-Han-Ogli (p. 101, nota 17).

[5] P. 602, nota 22.

[6] P. 38, nota 8.

n'o știau înainte". La rîndul său, învățatul principe avu elevi: la el își perfecționară cunoștințile celebrități musicale ale Turciei moderne, Sinic-Mehemed și Bardacì-Mehemed-Celebì, cari fuseseră instruiți întăiu de Camboso-Mehemed-Aga, un mare artist, și Grecul Ralaki Eupragiotes. Invăță singur pe Darul-Ismail-Efendi, Mare-Hasnadar, și pe Latif-Celebì, subordonatul acestuia, și scrise din îndemnul lor un tratat despre musică în turcèște, pe care-l dedică Sultanului Ahmed al II-lea, care domni de la 1691 la 1695 [1], popularisînd astfel noul său sistem de notație, care deveni de us comun [2].

Aceste numeroase și alese cunoștinți îl făceau să poată pătrunde pretutindeni, servindu-și, la întîmplare, interesele politice. El visită, astfel, într'un rînd reședința Sultanului Mustafà al II-lea — 1695-1703 — lîngă Adrianopol [3]; altă dată, de la 1703 înainte, el apără înaintea Marelui-Vizir Ciorlulì-Alì-Pașa, presintînd acte justificative, biserica Sf. Apostoli din Constantinopol, contra pretențiilor turcești [4]; el căpătă, prin „musavirul" imperial, Leuni-Celebì, prin bani și stăruințe, portretele Sultanilor, conservate cu multă fereală în biblioteca Seraiului [5].

In sfîrșit, sprijinitori avea Dimitrie și printre creștinii aceia cari, mai mult decît Turcii, pe cari-i aveau în mînă, asigurau reușita unei intrigi sau „amestecături". Cunoștea pe Patriarhul Calinic [6], pe cei mai mulți dintre învățații elini ai timpului, ieșiți din școala Fanarului; Iacomi, „de la care, pe cînd locuia în Constantinopol, învăță elementele filosofiei", Meletie de Arta, aderent al lui Van Helmont și... Thales, „din care Dimitrie luă lecții de la dînsul timp de opt luni" [7]. Și, mai presus de toți, Cupăreștii, cari, de unde erau, nu stăteau degeaba.

Pentru a nu-l uita, în fine, nici pe acesta, Dimitrie era pri-

---

1 P. 217, nota 17.

2 Cantemir scrie: „Sultanul Ahmed II, *care domnește acum*". Trebuie citit: Ahmed III — 1703-30— sau Ahmed II, fără acest adaos, care n'ar fi de mîna autorului?

3 P. 237, nota 50.

4 P. 150, nota 41; p. 231, nota 41.

5 P. 232, nota 42. Pe vremea întăii sale șederi la Constantinopol, Dimitrie copiè privilegiul de scutire acordat călugărilor de la Muntele-Sinai de Sultanul Selim (p. 243, nota 60).

6 P. 38, nota 8; p. 656, nota 18.

7 P. 98, nota 8.

mit şi în intimitatea lui Tököly, duşmanul cel mare al Brîncoveanului, care rectifica unele credinţi ale principelui despre activitatea sa politică [1] şi făcea faţă cu dînsul consideraţii de politician desgustat şi pretendent regal fără speranţă asupra asămănării dintre semiluna instabilă şi credinţa turcească, pe urmele căreia suferia [2].

Cu duşmănia persistentă şi bine servită a Cantemireştilor, Duca, de şi sprijinit de o puternică asociaţie, nu putea domni mult. Se şi purtase rău, de altfel, prigonind cu o pasiune care nu se prea potriveşte la un „cocon tînăr" [3] pe rudele rămase în ţară ale pribegilor, pe soţiile acestora [4]. Bailul pretinde că Antioh Cantemir a fost numit de „Han", ceia ce nu e decît foarte posibil [5]. Iar Greceanu, pentru inspiratorul şi stăpînul căruia această schimbare în Moldova, căderea ginerelui şi venirea în loc a duşmanului, era un dureros eşec, greu reparabil, caută să mascheze înfrîngerea partidului brîncovenesc prin explicaţia că Duca s'a *retras* de bună voie, „văzînd că, de ce mergea, ţara i se pustieşte şi nevoile i se îngreuiază" [6].

Numirea lui Antioh se făcu în ziua de 18 Decembre 1695

---

[1] P. 464, nota 46.

[2] P. 455, nota 36.

[3] E scusa pe care o aduce Popescu, în *Memorii*, p. 130.

[4] V. acelaşi şi cronicarii moldoveni.

[5] Hurmuzaki, V², p. 277, no. CCCCXXVI. Căci şi un cronicar muntean, independent de controlul domnesc, Popescu, scrie, în Memoriile sale, că mazilia lui Duca fu datorită intrigilor făcute de pribegi, oameni „foarte practici şi ei întru ale Domnilor trebi": Iordachi, Bogdan, Moise Serdarul, „Manole Slugerul" — adecă unul dintre Cupăreşti, Manolachi —, cari la urmă se adresară Hanului, prietenul Cantemireştilor, şi făcură să se numească astfel „Cantemiroglu" cel mare, „făr' de veste, neştiind nici capuchihaielele Moldovei, nici cele romîneşti" (pp. 148-9). Neculce, un Curteau al lui Duca, povesteşte în acelaşi spirit intrigile pribegilor (pp. 251-2), vorbeşte de pîra Hanului *(ibid.)* şi adauge pe acelea ale lui Daltaban, atunci serascher de Babadag, şi ale lui Tököly (pp. 251-2; v. mai sus).

[6] Pp. 321-5. Iată soliile moldovene la Brîncoveanu supt Duca: „Hatmanul Nicolae [Costin]", în 1694; în 1695 „Chiriţă Enache Vlastò, chehaiaoa Moldovei [Postelnic]", „Ioniţă Serdarul [Costin], solul de la Moldova" şi „Vasilaşco Spătarul [Cantacuzino]" *(Condica Vistieriei*, pp. 30, 86, 92, 165).

st. n.[1], şi succesorul lui Duca ajunse la Iaşi în Ianuar următor. Evident că, împrejurările schimbîndu-se, Cupăreştii îşi căpătară iarăşi situaţia pierdută la moartea lui Cantemir bătrînul. Iordachi era, împreună cu ceilalţi pribegi, în Cetatea Neamţului, pe care încă de la 1691 o stăpîniau Polonii. El alergă la Iaşi pentru a găsi pe Duca şi a-i insulta căderea, răstorcîndu-şi astfel pentru trei ani de suferinţi, rătăciri şi sărăcie. Lascarachi reveni din refugiul său[2], dar prăpădit de dropică, aşa încît muri, desolat că nu poate „să-şi răsplătească răutatea ce trăsese de la Munteni"[3]. Manolachi, care se afla şi el la Neamţ, se întoarse, de sigur, împreună cu fratele său mai mare şi, ca unul ce era printre stîlpii noului Domn, fu făcut, din Sulger, Postelnic-Mare. Mihalachi, împreună cu beizadea Dimitrie, rămase la Constantinopol, „să poarte de grijă trebilor", şi, fără îndoială, Scarlatachi îşi găsi un loc pe lîngă dînşii[4].

Dimitrie trecu deci de la defensiva prudentă la o pătimaşă ofensivă. Ii venise şi lui vremea acum să plătească în necazuri şi primejdii gonirea din Scaunul părintesc şi prigonirea care urmase. Incepu deci, la rîndul său, — avînd acuma banii Moldovei la disposiţie, — să „amestece". Cînd Brîncoveanu riscă o pîră la Poartă, pentru liberarea pe furiş a lui Turculeţ, Moldoveanul jurat Polonilor, care fusese prins în ultimele zile ale Domniei lui Duca, — o preţioasă pradă, căci omul era neastîmpărat şi viteaz —, Dimitrie ştiu ce să facă pentru a zădărnici acusaţia şi a lua în primire pe principalul acusator, un căpitan Cernat, „de Casa Mironeştilor". Ajuţat de vechiul protector care era Cerchez-Mehemed, el despera pe Brîncoveanu, făcîndu-l să cheltuiască cinci-şese sute de pungi pe lună, pentru a se apăra[5].

Dar, totuşi, nu provocaseră nici de astă dată Cantemireştii, afară numai dacă nu se consideră numirea lui Antioh ca o provocare. Ca şi în 1693, ca şi cu alte prilejuri, pe urmă, se

---

1 La 11, după N. Costin, p. 42.

2 Care ar fi fost, după Neculce, insula de exil a Rodosului. Dar v. mai sus, p. 372.

3 Neculce, p. 256.

4 *Ibid.*, pp. 256-7.

5 *Ibid.*, pp. 257-8.

propuse Brîncoveanului pacea[1]. Domnul muntean avea multe fete și dădea zestre mari; dar cea mai mare zestre era sprijinul la Poartă al acelor gineri, cărora acest sprijin putea să li folosească. Duca fusese susținut de Munteni pentru că luase în căsătorie pe Domnița Maria; Antioh ceru deci și el pe una din principese: un mijloc de a face, în sfîrșit, o pace durabilă și de a pune capăt unei lungi și ruinătoare rivalități, care nu putea să profite decît doar Cupăreștilor.

Neculce, Hatmanul lui Dimitrie-Vodă, nu tace despre pețirea zădarnică. Vorbește însă și „Nicolae Costin". Solii politici, pețitori în același timp, ai lui Antioh, veniră la Curtea munteană în 1696. Ei fură refusați. Domnul luă atunci pe o Moldoveancă, fata Marelui-Logofăt Dumitrașcu Ceaurul, din familia lui Gheorghe Ștefan[2]. Și apoi deschise campania împotriva acelui care-l ofensase[3].

In 1697, Turcii făcură marea lor expediție în Ungaria, supt conducerea personală a slabului Sultan Mustafà al II-lea. Focarul intrigilor strămutîndu-se, Dimitrie Cantemir trebui să se strămute și el. Merse cu oastea împărătească până la Dunăre, iar de aici se răpezì până la Iași, la fratele său, cu „cai de olac", în cea mai mare grabă. „De care venire a lui s'au sunat că ar fi avut ferman Dumitrașco-Vodă să ia 20.000 de Tatari și să meargă prin țara muntenească, să treacă în țara ungurească; și, fiind Ungurii gata să se ridice și ei cu oști, împreună cu Tătarii pre de această parte și oastea turcească pre

---

[1] Așa se explică de ce Mustea crede în realitatea acestei legături, care ar fi durat până la 1697, respectată de Brîncoveanu (p. 91). Că a fost un timp de bune relații dovedește și căsătoria la Munteni, în 1696, a lui „Petrașco logofătul moldoveanu" *(Condica Vistieriei,* p. 215. Era poate fiul lui Zosim Bașotă; Neculce, p. 269), — dacă, bine înțeles, acesta nu era un pribeag.

[2] Decembre.

[3] Cf. Nic. Costin, pp. 42-3; Neculce, p. 257, care ni vorbește și el de această nuntă; Popescu, *Memorii,* p. 115. Gheorghe Ștefan n'a lăsat copii. Pare să fi avut drept singură rudă un frate Vasile *(Arch. ist.,* I[1], 108-9), care, întors în țară, deveni, din Hatman, Logofătul lui Petriceicu, în 1673 *(ibid.,* p. 96) și avu drept fiu (?) pe Dumitrașcu. Acesta era și tatăl lui Vasile Ceaurul de supt Mihai Racoviță în a treia Domnie; Mustea, p. 58. Acesta din urmă, știind din ce viță era, umbla după Domnie. Cf. Mustea, p. 34 și mai sus; și *Uricariul,* XI, p. 216.

dincolo de Dunăre, să bată pre Nemți[1]". Și cronicarul de la care am extras aceste rînduri vorbește de silințile pe care le făcu, cu succes, Brîncoveanu pentru a împiedeca îndeplinirea acestui plan.

Nu însă de aceasta venise Dimitrie la Iași, unde stătu numai „patru-cinci zile", punînd, zice și Neculce, „în mare grijă" pe dușmanul său și al familiei sale. Un aventurier, anume Davidel, care făcuse cîtva timp pe joimirul și comandase în teritoriul polon al Moldovei, Alexandru David, cum se iscălia[2], trecuse la Turci pentru a se face Domn, și aceștia îl luau în serios. Hanul la care se oploșise, stăruia, cu autoritatea lui cea mare, pentru dînsul, și Neculce ni spune că acest soldat cu reputație și-ar fi atins scopul, dacă Dimitrie nu s'ar fi luptat în tabără împotriva lui[3]. Pentru această afacere a lui Davidel, care și el venia cu Turcii spre Dunăre, sosise probabil Dimitrie la Iași, spre a se înțelege cu fratele său, Domnul[4].

In mai multe din izvoarele contemporane ni se vorbește de participarea lui Dimitrie la expediția din 1697, care se știe că se termină cu teribila înfrîngere de la Zenta, un desastru pentru forțele Sultanului și pentru reputația militară a Turcilor. Mai pe larg ni povestește această participare principele însuși. Presența lui la marea nenorocire a patronilor îl întări, de sigur, în părerea că vrîsta bătrîneții a atins Statul puternic al Osmanilor[5]. Scapă și el „cum putu", în zăpăceala generală, în panica fugii. „De cîte ori", spune el, „îmi aduc aminte de zăpăceala jalnică de atunci, mă cuprinde o groază în taină." Nu se luptase, nefiind aceasta menirea unui capuchehaie, care avea de apărat interese moldovenești contra rivalilor, și nu onoarea steagurilor Sultanului contra Nemților, dar, firește, trebui să fugă cu toți ceilalți, o fugă care era neplăcută numai, dar nu rușinoasă, pentru acel ce nu

---

1 Mustea, p. 91.

2 V. Scrisori de ale lui în Iorga, *Docum. rom. din arch. Bistr.*, II; Hurmuzaki, XV (v. tabla). E pomenit și în *Uricariul*, undeva.

3 P. 261.

4 Se pare că Hanul nu asista personal la expediție. V. *Ist. imp. otoman*, p. 697. Trupele turcești ajunseră la Belgrad în ziua de 31 Iulie st. v.; Greceanu, după corespondența oficială munteană, p. 334.

5 V. p. 716, nota 30.

putea fi vinovat de dînsa [1]. „Atunci”, zice Neculce, „și agărlîcul lui Dumitrașco beizadeà și a capuchehaelelor [el era baș-capuchehaià] acolo s'au prăpădit, numai ce au scăpat ei cu capetele [2]”. Ajungînd la Timișoara cu oastea lipsită de șefi —, —Pașii find omorîți în luptă și Impăratul ascuns—, el își așeză corturile sale într'o vie de lîngă oraș și avu norocul să descopere, cînd lumea muria de sete, un puț, de-asupra căruia își ridică propria sa „șatră”, cătînd să-l ascundă astfel. Dar fu descoperit și scăpă de pedeapsa egoismului său numai prin presenţa de spirit ce arătă. In fîntînă, spuse el Turcilor cari-i descoperiră secretul, se găsise un mort, și ea trebuia curățită înainte de a se lua apă dintr'însa [3].

După ce ajunse la Constantinopol, Dimitrie șezu acolo, ocupat cu înodarea intrigilor dușmane, pănă la 1699 [4]. In acest an, el veni în Moldova să se însoare. Am văzut în ce vremuri îndepărtate ale tinereții lui Dimitrie, Șerban-Vodă voise să facă din el un ginere al său. Atunci, în 1689, Domnița avea numai șepte ani și Dimitrie însuși era un copilandru de cincisprezece ani. Acum tînărul de douăzeci și cinci de ani, aducîndu-și aminte de făgăduiala de odinioară, peți, prin fratele său, pe principesa Casandra, care se apropia de douăzeci.

Hotărîrea lui Dimitrie e explicabilă. Fetele lui Șerban, care trăiau în exil la Brașov, cu mama lor, Doamna Maria, și fratele lor beizadea Gheorghe, erau frumoase și primiseră în străinătate o creștere aleasă: „frumoase și iscusite”, scrie un cronicar muntean contemporan [5]. De și trăiau în împrejurări modeste, ele aveau dreptul să reclame de la Brîncoveanu averea părintească, multele sate ale lui Șerban-Vodă, pe care noul Domn le confiscase, pentru trădare, de la Doamna fugită cu Nemții.

---

[1] P. 714, nota 32.

[2] P. 262.

[3] *Ist. imp. otoman*, p. 714, nota 32. Cf. p. 122, nota 39; pp. 707, 709. Intre fugari se găsia și Tököly. V. *ibid.*, p. 715, nota 34.

[4] In 1698, găsim un schimb de solii între Moldova și Țara-Românească. „Solul moldovenesc” nu e numit, cel muntean era Radu Golescu Vel Comis (*Condica Vistieriei*, pp. 407, 416). Să fie pentru a negocia căsătoria lui Dimitrie cu Casandra?

[5] Popescu, *Memorii*, p. 150.

Şi era iarăşi de aşteptat că, dacă Doamna Maria, care avea nevoie de cineva care să fie în stare a-i sprijini interesele contra Brîncoveanului, va primi cu bucurie propunerea, principele muntean îşi va da toate silinţile pentru ca această nuntă, care întăria situaţia şi înmulţia legăturile Cantemireştilor, să nu se facă. Constantin-Vodă întrebuinţă toată influenţa sa pe lîngă comandanţii imperiali din Braşov şi din tot Ardealul pentru a zădărnici planul. Dar Nemţii permiseră plecarea fără niciun fel de pompă, strecurarea peste hotare a miresei. Vornicul Doamnei lui Antioh, Vasile Purice, aduse pe Casandra la Iaşi, cu ştirea tuturor, dar fără autorisaţia nimărui. Nunta se făcu după serbătoarea Ispasului, — $^9/_{19}$ Maiu, — şi Brîncoveanu, învins în luptă, fu invitat şi el: „Maiu 20, Sămbătă", scrie el în ziarul său, „au venit sol de la Moldova pohtindu-ne la nunta lu Dumitru beizadè"[1]: Domnul muntean era un om foarte politicos, care nu pierdea ocasia de a trimite o pompoasă misiune: Marele-Agă, Ienachi Văcărescu, plecă deci ca represintant al domnescului văr al miresei la 25 ale lunii, ducînd „daruri" de *lastruri, hataiale cu flori de fir, canaveţi* şi *sigideale*[2].

După nuntă, Dimitrie nu plecă înapoi la Constantinopol decît după cîteva luni de zile. La Iaşi stătea în casele pe care părintele său le cumpărase de la „Ghiculeasa Visterniceasa"[3].

Intors la Ţarigrad în primăvara lui 1700, principele reîncepu aici viaţa studioasă. Părăsi după un timp vechiul său palat, pe care-l dădu fără voie înapoi, la 1711, acelui de la care-l cumpărase[4], şi se stabili în cel pe care începuse a-l ridica, înainte de 1687, socrul său, Vodă-Şerban, un om fastuos în obiceiurile şi clădirile sale. Era aşezat pe movila Sangiacdar-Iocuşi, de unde se vedea oraşul până departe în suburbii,

---

1 Urmează cifre; poate vre-un compliment la adresa mirilor.

2 Cf. *Foletul novel*, p. 672 şi *Condica Vistieriei*, ed. Aricescu, p. 490.

3 Ştirile despre nuntă, în Neculce, p. 263. El greşeşte însă data de an, pe care o aflăm justă la Nic. Costin, p. 43. Cf. şi Mustea, p. 91; Popescu, *l. c.*

4 *Ist.*, p. 366, nota 1. Ajunse apoi, spune Cantemir în acest loc, în posesiunea fetei lui Ahmed al III-lea, măritate cu Alì-Paşa.

şi chiar interiorul unui palat împărătesc: Terşanè-Serai, ceia ce făcu a se opri construcţia până pe timpul lui Alì-Paşa Vizir [1]. Dar lucrările nu fură terminate în palatul constantinopolitan decît cu puţin timp înainte de 1710, anul numirii lui Dimitrie în Moldova [2]. Până atunci, gospodăria lui Dimitrie rămase în palatul din Ortachioiu, în mahalà, pe care continuà să-l împodobească, aducînd lucruri rare, ca porfirul antic sculptat, pe care-l găsi la Epibate [3]. Avea şi aici, spune el, „priveliştea cea mai plăcută ce se poate închipui" [4].

Dar în curînd păţi un mare năcaz. Cantemireştii fuseseră prea încrezători în norocul lor. Cît timp ei petrecuseră la Iaşi, duşmanii lor, numeroşii lor duşmani, isbutiseră să li zdruncine situaţia la Poartă. Brîncoveanu făcu sforţări extraordinare pentru a răpune pe acela care prin căsătoria cu fata lui Şerban-Vodă ajunsese păstrătorul tainelor politice, moştenitorul averii şi poate, în anumite împrejurări, al titlurilor domneşti ale acestui principe. Se temea, mai spune Neculce, şi de însuşirile de intrigă ale „beizadelei", căci îi era cunoscut că „acesta ştia bine rîndul Porţii şi avea mare cinste la Turci" [5].

Pentru a putea distruge pe Dimitrie, trebuia însă să scoată din Domnie pe Antioh. Data aceasta, nu mai gîndia să puie în loc pe Constantin Duca. Purtarea tînărului Voevod în Moldova îl desgustase, şi apoi el nu-i mai era acum ginere. In anul bătăliei de la Zenta, în acelaşi an cînd, la 23 Maiu, sosi la Bucureşti, cu feciorii de boieri cari merseseră la Constantinopol, să-l aducă, Scarlat, fiul lui Alexandru Mavrocordat, logodnicul Domniţei Ilinca [6], — în 1697, August, Doamna Maria, fata Brîncoveanului, măritată după Duca, murise de ciumă, lăsînd un copil, Şerban, care, crescut la părinţii ei, nu trăi mult [7].

---

1 P. 141, nota 22. Şerban avuse şi un palat la Curù-Ceşmè, lîngă capitală, dar Dimitrie, care ni pomeneşte de dînsul, nu spune şi dacă a intrat în poseesiunea lui. V. p. 561, nota 128.

2 P. 141, nota 22. Cum se vede din traducerea francesă, t. II, p. 57, nu e vorba de scoaterea din Moldova, cum crede traducătorul romîn, ci de numirea în această ţară.

3 P. 90, nota 10.

4 *Ibid.*

5 P. 267.

6 Data se află în *Memoriile* lui Popescu, p. 162.

7 Pentru moartea Domniţei, v. Greceanu, pp. 333, 341; ştiri din

Duca nu mai era deci bun pentru Domnie. Brîncoveanu descoperi pe un negustor din Galaţi, Toderaşcu, căruia banii şi cine ştie ce alte motive, pe care nu le cunoaştem, — căci singuri banii n'ar ajunge[1] —, îi dădeau ambiţii de Domnie. Stărui pentru dînsul, îndemnat de sigur de alt cineva decît de singurul pribeag influent care mai rămăsese la Munteni în vara anului 1700, Nicolae Costin[2]. Dar Turcii nu voiau oameni noi: ori Antioh să rămîie, fu răspunsul, ori, dacă este să vie cineva în locul lui, să fie Duca[3].

Aceste lucruri le ştim din Neculce. Pentru a judeca drept însă, trebuie să spunem ceia ce el tace. In Ţara-Românească se alcătuise o legătură între mai mulţi boieri: fratele Banului Corbeanu, Dumitraşcu, soţ al unei femei intrigante, un alt Corbean, Mihai Postelnicul, Constantin şi Cernică Ştirbei, unul Mare-Clucer, celalt Mare-Armaş, Radu Popescu, Postelnicul Grigore Băleanu, Postelnicul Şerban Herescu, Vlaicu Armaşul, etc., cari, înţeleşi cu un Turc, venit în ţară, şi cu soţia lui Iordachi Roset,—fiu al lui Anton-Vodă din Moldova,—, care era o fată a lui Grigore Ghica, voiau să scoată din Scaun pe Brîncoveanu, cu ajutorul unor Greci ţărigrădeni. Inlocuitorul era găsit: fratele Domniţei, poate acel Matei care luase pe fata lui Alexandru Mavrocordat[4]. Atunci am înţelege şi cine erau Grecii de cari vorbeşte cronica oficială munteană, „Grecii vrăjmaşi pămîntului acestuia". In adevăr, Scarlat luase în Februar 1698 pe Domniţa Ilinca, şi cu dînsa o zestre de o sută de pungi de bani, două altele în juvaiere, fără a mai

---

Constantinopol, în Hurmuzaki, V², p. 290, nº CCCCXLVIII. Pentru naşterea copilului, *Foletul*, p. 669: „Iul. 9 [1695]. Au venit veaste cu Cupariul lu Costandin-Vodă că au făcut Maria o[n] copilaşe". Pentru aducerea lui la Brîncoveanu, *Condica Vistieriei*, p. 350: „S'au dat pentru o paceà de samur şi două atlase, care s'au dat lui Enache Vlastò, cînd au venit cuconul lui Constantin-Vodă" (1697). Pentru moartea lui, Neculce, p. 279.

1 Cum crede Neculce, care se exprimă aspru pe socoteala pretendentului; p. 267.

2 Neculce, p. 266.

3 *Ibid.*

4 V. mai sus.

socoti satele[1], dar Scarlatachi muri la 28 Iulie[2] (7 August) 1699 şi, cîtva timp după aceasta, la 9 (19) Octombre, agentul lui Alexandru Mavrocordat în Ţara-Românească, acel care adusese și supraveghiase pe constantinopolitanul „celebiu": popa Nicolae din Sinope. In fine, știm dintr'un raport de ambasadă că Alexandru doria un Scaun domnesc pentru fiul său mai mare Nicolae, ca răsplată pentru „serviciile" ce adusese Porții, la negocierile păcii de la Carlovăț[3]. Bunele relații ce se mai întîmpină: cununarea unei fete a Exaporitului de un trimis al Brîncoveanului[4], darurile de Paști lui Alexandru și fiului său Nicolae, presenturile făcute în 1700 la nunta acestuia[5], sînt numai aparențe.

Se dădea deci în vara anului 1700 lupta supremă între Cantemirești, răzimați pe șiretenia Cupăreștilor și a lui Mavrocordat și clientelei sale, de o parte, și Brîncoveanu, răzimat pe propria sa putere, de alta. Invingînd cei d'intăiu, Matei Ghica ar fi ajuns Domn la Munteni; biruința celui din urmă trebuia să aducă pe Constantin Duca pe Scaunul din Iași, fiindcă de „Toderașcu" nu se putea vorbi serios.

Represintantul intereselor lui Antioh era, în întăiul rînd, Dimitrie, fratele său, iar Domnul Ţerii-Românești, căruia-i

---

1 Greceanu, p. 343; Hurmuzaki, V[2], p. 290, nº CCCCXLVIII. V. mai sus.

2 Greceanu, pp. 352-4; *Foletul novel*, p. 673: „Iul. 28, Vineri, dupe ce au răsărit soarele, au răposat Scarlat Peh., şi Sâmbătă l-am îngropat la mitropolie în tinda cea mică, și Iul. 30, Duminecă, am trimis pe Manolache Căm. la Odrii cu 10 pungi Veziriului i proci și ca să ducă veaste tătâni-său Exaporitul, şi Av. 20... au venit". Și p. 674: „Noem. 14, Marți, au purces Mihai grămăticul cu borfele lui Scarlat la tată-său".

3 Hurmuzaki, *Supl.* I[1], p. 348.

4 „S'au dat cheltuiala lui Vel Paharnic [Scarlat?] şi a altora, cînd s'au dus la Ţarigrad de au cununat pre fata Dragomanului" *(Condica Vistieriei)*, p. 540; an. 1699). Elena luă pe Ioan Roset, unul din fiii Cupăreștilor (Legrand, *Généalogie*, p. 3).

6 „Fiiu-său dar de nuntă [cu fata lui Dumitrașcu-Vodă Cantacuzino]"; Legrand, *Gén. des Maur.*, p. 2; *Cond. Vist.*, p. 570. Cf. pp. 615, 659, 712.

Alexandru împrumută în 1701 pe capuchehaielele muntene (p. 640). In 1702 i se face un dar *(ibid.*, p. 694). In 1703 chiar echilibristul grec în ale politicii făcu un împrumut acelui pe care-l chemase pentru mazilie (p. 727).

venise poruncă să trimeată la Constantinopol, pentru pîră, pe conspiratori, despre cari se zvonise că au fost închiși, îi întovărăși, prin noii săi ambasadori, Mihai Cantacuzino Spătarul și Bunea Grădișteanu[1].

Afacerea costă mult pe ambele părți. Domnul muntean cheltui trei sute de pungi și, găsind însuși că e prea mult, trimise în anchetă, toamna, pe Marele-Vistier Șerban Greceanu[2]. Dar el învinse. Ajutat și de o deputație de plîngători moldoveni[3], ajutat de noul ambasador german, Öttingen[4], care ținea cu chirie frumosul palat al Duculeștilor de la poarta latină lîngă Bosfor și avea cele mai bune idei despre proprietar, căruia nu voià, se vede, să-i plătească chiria[5], ajutat de cele peste o sută de pungi pe care le împărți la „obrazele de cinste", el ză-

---

[1] Greceanu, ms. Academiei Romîne. Cf. Neculce, p. 267: „Și sfătuiră și trimeseră pre unchiul său, pre Mihai Spătarul, la Poartă". Unul din izvoarele cele mai bogate îl avem în *Condica Vistieriei* însă. La p. 560 se vorbește de „Aga care au venit pentru meargerea boiarilor la Țarigrad", de „cheltuiala boiarilor care au mers la Țarigrad" (3.479 de lei), de cheltuiala capuchehaielelor (600 de lei).

[2] Se pare că banii aceștia fuseseră storși în Iulie ambelor părți pentru... confirmare, căci ambasadorul frances ni spune că tot atîta a plătit și Antioh (*Supl.* I[1], p. 352, No. 352, n[0] DXXI). V. și *Cond. Vist.*, p. 566: „S'au trimis la Țarigrad cu Ghinea Ceaușul, Ivan Căpitanul, pentru prihăniile ce au scornit vrăjmașii, că s'au închis boiarii aici și au venit Agă să-i iea, să-i ducă la Împărăție; apoi, văzînd cei mari că sînt minciuni, au cerut bani, și pentru aceia s'au trimis acești bani [15.000 tal.], afar din tal. 15.000 ce au dat Măria Sa Vodă de la Măria Sa... S'au trimis al doilea rînd cu Toma Căpitanu tot pentru această poveaste 15.000, afar din alți 20.000 ce au dat Măria Sa Vodă... S'au trimis iar 22.500 tal., cu Costandin Cluceru, ce au mers să fie și capuchehaia, tot pentru această poveste". Vel Spătarul cheltuiește, trecînd pe la Rusciuc, cu „boiarii", „la arzuri și la hogeturi". Se dau 15.000 de taleri „la Vizirul, tot pentru năpastea ce au făcut vrăjmașii" (p. 572).

[3] Intîlnim mențiunea unor Moldoveni, reclamați de Turci în acelaș timp cu Muntenii, în *Cond. Vist.*, p. 560: „s'au dat cheltuiala boiarilor moldoveani cari au mers la Țarigrad". P. 565: „s'au dat darul Capigibașii, care au venit pentru Moldoveani". P. 570: „capegibașa, care au venit pentru Moldoveani".

[4] Neculce, pp. 267-8. Cf. Hurmuzaki, IX[1], p. 363, N[0] DXVIII.

[5] Brîncoveanu, din parte-i, îl trata cu... unt. *Cond. Vist.*, p. 566: „Un car ce au mers cu untul care s'au trimis la Țarigrad, la solul nemțesc". V. și p. 572.

dărnici intreaga conspirație urzită împotriva lui. „Au înțeles Impărăția că pîrele ce s'au fost scornit înainte au fost minciuni și nu este nimic de acelea, ci să stăpînească cum au stăpînit până acum și să facă zapt răilor"[1]. In același timp, aduse numirea, la 14 Septembre 1700, a lui Duca[2].

Constantin Duca era un om care nu ierta. Fiu al unui tată aprig și lacom, al unei mame desfrînate, care încheiase, după moartea bărbatului ei, la bătrînețe, o căsătorie ridiculă cu Grecul Liberachi, fost galerian și viitor beiu de Maina,— învățătura aleasă, pe care o căpătase, nu-i folosi mult. In a doua Domnie, ca și în cea d'intăiu, el se arătă nevrednic să domnească și, supărînd data aceasta pe toată lumea, nu se mai găsi cine să i-o deie a treia oară.

Cît ținu administrația Vizirului Amugè-zadè Husein-Pașa Chioprili, Cantemireștii o duseră rău, urmăriți de pîrile înverșunate ale lui Duca. Dar, acesta fiind scos, pentru că alcătuise științi falșe despre intențiile Rușilor, Daltaban, protectorul familiei, fu chemat de la Belgrad, din guvernul său asiatic, și ridicat la demnitatea de Mare-Vizir[3]. Atunci Antioh fu scos din închisoarea ordinară în care era ținut, pentru a da banii pe cari nu-i avea[4], — căci acest tînăr „cam prostuț[5]" domnise gospodărește—, și zile mai bune începură pentru persecutați[6]. Dacă Viziratul lui Daltaban ar fi ținut ceva mai multă vreme, tronul moldovenesc s'ar fi dat Domnului deposedat fără niciun cuvînt în 1700.

Dar, și fără Daltaban, Duca singur lucra pentru peirea lui definitivă. Ca să-i rămîie, îi trebuia să împace puternicul par-

---

[1] Actul, *fermanul,* fu adus de „Suliiman Celebì, fratele lui Mehmet Celebì" (p. 579 din *Cond. Vist.*). Cf. p. 589: „Banii hatișerifului".

[2] Rapoarte germane în Hurmuzaki, *Fragm.,* III, p. 496. Zece zile după aceasta sosi știrea la Iași; N. Costin, p. 44. Pentru stăruințile germane, v. și Hurmuzaki, *Supl.* I[1], p. 359, n⁰ DXIV, Incă de la începutul anului Duca scrisese Impăratului pentru afacerile sale de familie, *ibid.,* IX[1], p. 360.

[3] V. *Istoria imp. otom.,* la aceste date; Zinkeisen, V, pp. 326, 333-5.

[4] I se cereau 300.000 de taleri. Fu închis în primăvara lui 1701.

[5] „Giovine di poca capacità et ingenio"; raport de bail, în Hurmuzaki, V[2], p. 277, N⁰ CCCCXXVI.

[6] Neculce, p. 270.

tid pe care numirea sa îl nemulţămise şi să trăiască în cele mai bune relaţii cu Brîncoveanu, pe autoritatea şi bogăţia căruia se putea răzima numai şubreda sa Domnie.

La început căutase să aducă înapoi pribegii, pe cari-i risipise în străinătate singură vestea numirii lui. Episcopul de Roman, ca o faţă bisericească ce era, primi misiunea de împăciuire. Iordachi Ruset—, un început de slăbiciune, — şi Ilie Cantacuzino consimţiră a se întoarce, măcar pentru moment, pe cînd cel mai credincios aderent al Cantemireştilor, cumnatul lor, Lupu Bogdan, nu se lăsă ispitit din Polonia, — din Polonia de peste Nistru, căci se mîntuise cu cea din Moldova [1].

Faţă de Brîncoveanu, Duca se arătă, data aceasta, altfel. Crezînd poate că e în stare a se menţinea şi fără dînsul, —cu ambasadorul german, care era dispus să nu-i plătească nici de acum înainte chiria—, el jigni pe acela prin care dobîndise iarăşi Domnia. Cronicarul oficial al Ţerii-Româneşti înregistrase nesaţul lui „Antioh, feciorul lui Cantemir", care „sugea sîngele săracilor", în unire cu „Grecul ţarigrădean" Iordachi Ruset şi cu Hatmanul Bogdan. El lăudase pribegia unor „boiari de temeiu" adusă de răutatea Domnului, şi denunţase cu indignare intrigile făcute contra Domniei muntene de „ticăloşi" şi *păgubitori ai ţerii* ca acelaşi Antioh-Vodă, unit cu Alexandru Mavrocordat şi Mihalachi Ruset, — Dimitrie Cantemir fiind trecut cu vederea, de şi lucrase alături cu acesta din urmă. Acum, cînd, după pedeapsa „tiranilor", o nouă Domnie se stabilise, încunjurată şi sprijinită de pribegii de odinioară, Duca începu „să supere pe boieri şi pe toată ţara" [2]. Brîncoveanu trebui să înceapă de la capăt acelaşi joc şi cronicarul său să scoată din nou aceleaşi strigăte de indignare contra relei guvernări a Moldovei [3].

---

1 Nic. Costin, p. 45, care arată refusul lui Bogdan, pe care Neculce-l numără, p. 270, printre cei întorşi.

2 Aşa scrie „Mustea", care e în această versiune represintantul intereselor munteneşti; p. 28.

3 In 1701, Duca trimise la fostul său socru un ambasador; prin Ianuar Condica Vistieriei pomeneşte „darul solului moldovenesc ce au venit aici" şi „popa Ilie dascălul, ce au venit împreună cu solul aici" [să fie Ilie Miniat, episcop de Messenia, pentru care v. *Ist. Imp. otom.*, p. 136, nota; Erbiceanu, *Cron. greci,* p. 111?].

O nouă demonstrație de pribegie fu organisată. Plecară — și de astă dată la Munteni — Vasile Costachi Vornicul, care se încuscrise cu Ruset, Lupu Vistierul, fratele său, Solomon Costachi, ceilalți doi fii ai lui Gavriliță, Antioh Jora Hatmanul, Mihalachi Racoviță, Stolnicul Ilie Cantacuzino, Ilie Țifescu, Maxut Postelnicul, care fusese sclavul credincios al Marelui-Dragoman Panaiotachi Nikussios[1]. Aici ei găsiră pe Bogdan, care trecuse din Polonia la Curtea acelui care prigonise atîta timp și cu atîta învierșunare partida Cantemireștilor, pe Bogdan, așa de temut de Constantin Duca încît trimisese pe vărul său Dumitrașcu Buhuș să-l omoare[2].

Emigrația fusese organisată de Brîncoveanu. O cronică simpatică acelui dintre pribegi care ajunsese astfel la Domnie, adecă lui Mihai Racoviță, adauge, vorbind de acest exod politic: „Zic să fie fost cu știrea lui Băsărab-Vodă" [3]. Menționînd trecerea hotarului de către refugiați, Greceanu o îndreptățește îndată „prin cele fără de socoteală lucruri și chivernisiri ce să făcea de Constantin Duca-Vodă". Vodă chiamă deci la dînsul pe o parte dintre oaspeți. Aceasta o făcea căci „vedea, cum s'ar zice, de omul Măriei Sale făcîndu-se lucruri necuvioase".

Negocieri ipocrite, de o parte și de alta, începură pentru a pregăti întoarcerea fugarilor. Brîncoveanu scrise vecinului și fostului său ginere „cuvinte părintești de învățătură" în această privință. Acesta răspunse, de politeță, încă în 1701, prin misiunea lui Nicolae Costin, cumnatul său, la Curtea din București. El venia „cu plecăciune și multă rugăminte, arătînd și întru aceia telpiziia sau, mai bine să zic, blestemățiia acea grecească"[4]. Greceanu pretinde că s'ar fi ajuns la o înțelegere cu Nicolae Costin. Pribegii așteptau „jurămîntul" Domnului lor pentru a se întoarce în țară, ceia ce nu corespundea,

---

De asemenea, pe Turcul care stabili pe Duca: „Ahmet-Aga ce au fost Schemnis-Ceaușiu la Moldova și au venit pe aici" (p. 60). Apoi găsim pe „Nicolae Hatmanu, cînd au venit aici" (Costin) (p. 633).

[1] Pentru aceasta, *Ist. imp. otoman*, p. 395, N° 7; de toți, patruzeci de boieri.

[2] Lucrul e relatat de Nic. Costin, p. 45, ca și de Neculce, p. 271.

[3] Mustea, p. 28; versiunea I.

[4] Grecianu, ms. Academiei, reprodus în ediția lui Șt. Grecianu. Cf. mai sus, p. precedentă,

de sigur, intențiilor lui Brîncoveanu. Așteptarea li fu înșelată. De la Poartă sosi, înainte de sfîrșitul anului, cumpărat scump, un ferman de restituție a emigrațiilor, ferman pe care Duca se grăbi a-l face cunoscut „părintelui” său din alte timpuri. Acesta primise și el visita lui „Ahmet-Aga, Capigì-Bașa, care au venit pentru boiarii moldoveani”, menționat „cînd au venit a doua oară, întorcîndu-se de la Moldova și mergînd la Odriiu” [1].

Dar el era destul de tare pentru a-și permite să trăgăneze executarea unei porunci împărătești până-și va procura alta, în sensul său ,— ceia ce era foarte posibil, mai ales pentru un om ca dînsul. Capuchehaiaua lui Duca, Panaiotachi Morona, Mare-Postelnic, care „se potrivia cu stăpînu-său la o fire” [2], nu știu nimic despre căpătarea acestui al doilea ordin, prin care Brîncoveanu era autorisat să deie numai pe cine va găsi el cu cale.

Și chiar pe aceștia Domnul muntean, temîndu-se pentru viața lor—casul Costineștilor nu era așa de depărtat —, nu voi să-i extrădeze fără garanția „jurămîntului”. Se făcu, pentru a se pune la cale lucrurile, o întrunire la Focșani între delegații celor doi Domni: Duca trimisese pe Mitropolitul nou, Misail, — cel vechiu, Sava, Mitropolitul lui Constantin Cantemir, fusese scos pentru că nu voise să primească sarcina [3], — Nicolae Donici Vornicul, Ioan Costin Hatmanul și Cuza Spătarul [4], iar Brîncoveanu pe episcopul de Buzău, pe Cornea Brăiloiu Banul și pe Mihai Spătarul Cantacuzino [5]. Solii moldoveni jurară pentru Domnul lor că „pribegii „nu vor avea nicio răutate despre Constantin-Vodă, nici pentru vieața lor, nici întru avuțiea lor”. Ei se pregătiau să-i iea pe toți în primire, cînd a doua zi fermanul *celalt* fu dat la iveală, și în puterea

---

1 *Cond. Vist.*, p. 651.

2 Neculce, p. 269.

3 N. Costin, p. 49.

4 Mustea, prima versiune, p. 28. E izvorul de căpetenie pentru emigrație. Cf. N. Costin, p. 49: „Misail..., Donici Vel Logofăt, și împreună și cu alți boieri”; Neculce, p. 270: „Hatmanul Ioniță sîn Costin și Mitropolitul Misail”; *Cond. Vist.*, p. 635: „Ioniță [H]a(l)tmanu, cînd au venit sol de la Moldova”.

5 Exact aceleași nume, în aceiași ordine, la „Mustea”, prima versiune, *l. c.*, și la Greceanu, ms. Academiei, *l. c.;* v. ed. Șt. Grecianu.

lui rămaseră supt ocrotirea și pentru folosul lui Brîncoveanu fruntașii emigrației, adecă Vasile Costachi, care muri în exil, Bogdan, Racoviță, Ilie Cantacuzino[1].

Lui Duca însă-i trebuiau aceștia, și mai ales Bogdan, pentru care ar fi jurat de o mie de ori, numai să-i cadă în mînă. Furios că a fost înșelat încă odată de marele maestru al intrigilor, el nu se sfii să-l provoace fățiș: Donici porni cu pîră la Poartă și, împreună cu dînsul,. Ciocîrlan Vornicul și Ioan Vlastò, Postelnicul[2]. Ei nu izbutiră, Brîncoveanu fiind absolut în regulă față cu Poarta.

Aceste lucruri toate se petrecură în 1701-2, înainte de trecerea ambasadorului Paget prin Țara-Românească: April-Maiu 1702[3].

In toamna aceluiași an Marele-Vizir Daltaban fu învins în lupta de intrigi pe care o ducea cu atotputernicul Muftiu, a cărui influență domina acțiunea Sultanului Mustafà. Profitînd de scurtul Vizirat al patronului lor, frații cantemirești oferiseră pentru tronul Moldovei suma de 100.000 de lei. Căzînd Daltaban, care fu ucis, speranțele protegiaților săi dispărură pentru moment, Duca avea printre sprijinitorii săi pe Silihdarul, amicul Muftiului[4], care făcuse să se numească Vizir acel Ramì-Mehemed-Pașa, ce încheiase cu Alexandru Mavrocordat pacea de la Carlovăț. El plăti cît se arătase gata să deie adversarii săi și-și păstră Scaunul.

Nu numai că și-l păstră, dar schimbarea petrecută la Poartă îl întări așa de mult, îl făcu așa de prețuit și ascultat, încît el putu să devie primejdios pentru Brîncoveanu însuși. Acesta se știa slab la Turci și se grăbi să previe o măsură contra

---

[1] Brîncoveanu trimise încă în 1701 un ambasador în Moldova, *Cond. Vist.*, p. 655: „S'au dat la Toma Vel Sluger, de cheltuială, cînd au mers sol la Moldova", — In 1702, cetim în *Cond. Vist.*, p. 661: „s'au dat la boiarii moldoveani, carii sînt aici: lui Vasilie Vornicu i Lupului Hatman și la alții". In același an vine „Grigorașco Jora, Logofătu al treilea, solul de la Moldova" (p. 704).

[2] Izvorul pentru această misiune e „Mustea", *l. c.*, p. 29.

[3] *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 287. El porni din Adrianopol la 10 April st. n.

[4] Totuși, revenit la sentimente mai bune, același Silihdar împrumută pe Brîncoveanu; *Cond. Vist.*, p. 727.

lui, trimițînd noilor stăpîni ai Imperiului un present de 80.000 de lei, „de frică să nu fie scos", scrie un ambasador.

Dar cu atîta nu putea să se răscumpere de la dușmanii săi un om ca dînsul. In primăvară, el fu chemat să sărute la Adrianopol, — supt Mustafà, noua capitală, — „poala împărătească"[1]. Primi ordinul de Dumineca Tomei, la 4 April st. v., plecă la 5 Maiu, cu 800 de oameni, după ce pornise înainte —Domnul era bolnav de frică și de orbalț — pe Cornea, Mihai Spătarul, Diicul Marele-Logofăt și Preda Pîrscoveanu, biv Vel Medelnicer. La 28 Maiu era la Arnăut-Chioiu, în mersul său încet de convalescent și de fricos, la 4 Iunie[2], în Adrianopol; la 9 era confirmat; la 15 (26) îl primia în audiență de plecare Sultanul, iar la 28 (9 Iulie) pleca și ajungea la București la 11 (22) Iulie[3].

Scăpase crescînd tributul și plătind. Știa cine-l făcuse să beie acest păhar. Primise la Arnăut-Chioiu—29 Maiu st. v.— visita lui Alexandru Exaporitul și, a doua zi, a fiului acestuia Nicolae, dar nu-și ascundea gîndurile și nu ignòra faptele acestora. „Spurcatul și vrășmașul acela" îl adusese la Poartă, spuind că el ar dori să facă această teribilă visită; și el lucrase astfel fiindcă simțise că i-a venit vremea să-și ridice neamul și mai sus decît era. „Avea bun prieteșug cu spurcatul acela Vezir-Azem", cu Ramì-Mehemed, și voià „să pue

---

[1] Cf. și *Cond. Vist.*, p. 720. „Imbrihorul împărătesc, care au venit cu ferman, să meargă Domnia la Odriiu". Se întoarse Domnul cu „Alì-Aga, imbrihorul Vezirului" (p. 722).

[2] Un ambasador dă data de 29 Maiu st. v.; Greceanu pe acea de 3 Iunie. Cea adevărată în *Foletul novei*, p. 676: „[Iunie] 4, am mersu în Odriiu". Data confirmării corespunde în Greceanu și în ziarul domnesc, ca și toate celelalte. Cf. rapoartele venețiene din Hurmuzaki, IX[1].

[3] Greceanu, ms. și ediția citate, și rapoarte de ambasadă. Intocmai ca în Greceanu, unele amănunte din Del Chiaro, p. 155, căruia-i fură spuse de medicul domnesc Iacob Pylarino, pe care și cronica oficială îl citează în suită. *Condica Vistieriei* pomenește încă din 1697 „un rădvan ce s'au cumpărat lui Iacov doftorul" (p. 313), care succedase poate lui „Panteleon doftorul cel mare" din 1694 (pp. 9,38). La 1702, primăvara, „nunta lui Iacov doftorul... S'au dat cheltuială celor ce au mers la Țarigrad să vie cu Iacov doftorul" (p. 659). Cf. pp. 715 (1703), 721. El merse, in 1703, la Constantinopol cu „părintele patriarhul Antiofiianu" (de Antiohia!) (p. 729).

pre fii-său Domnu aicea în țară". Mai știa Brîncoveanul și amestecul lui Duca-Vodă, care lucra pe lîngă Muftiu și „coconii dumisale cei spurcați[1]", și, cînd plecă din Adrianopol, ni spune un cronicar moldovean de Casa lui Racoviță[2], el zise cu amărăciune: „Eu am mers la Poartă [Duca spera să-l facă a fugi prin această invitație], și am venit; iară voiu face să meargă și acela care-mi făcu această cale la Poartă, și nu se va mai întoarce[3]".

Mazilia lui Duca veni îndată, căci Brîncoveanu plătise doar și pentru dînsa[4]. La 15 (26) Iunie ea era pronunțată[5]. La 29 Iulie st. n. se aștepta la Constantinopol Domnul Moldovei, care fusese pîrît de Brîncoveanu că stă în înțelegere cu Rușii[6]. Pănă la sosirea lui, fratele său Ștefan[7] și capuchehaielele, în frunte cu Morona, fuseseră aruncați la închisoare.

Capugiul turcesc aducea însă, nu firmanul de mazilie, ci un ordin ca acela pe care-l primise cu puțin înainte Brîncoveanu: să meargă Domnul să sărute la Adrianopol poala Impăratului, pentru pace. In locul lui nu fusese nimeni numit și nici, cum afirmă unele cronici, un caimacam,—Iordachi Ruset sau altul—, n'a putut fi numit de Poartă, fiindcă Domnul rămăsese cel vechiu și numai dînsul putea să puie locotenenți de Scaun.

Duca lăsă deci la Iași, în calitate de Caimacam al său, pe Ioan Buhuș, o rudă. In numeroasa sa suită, — pe care o precedau trîmbițași, — el luă, pentru a se asigura de dînșii, pe Iordachi Ruset, care-și logodise fiul Nicolae cu o fată a lui Brîncoveanu, pe fratele acestuia, Manolachi, pe Lupu Costachi,

---

1 *Foletul,* p. 678.

2 Mustea, versiunea a doua, p. 93.

3 Cf. și „Evenimentele", p. 10.

4 Pentru banii trimiși în trei rînduri la Adrianopol, v. *Cond. Vist.*, p. 720.

5 Nic. Costin, p. 48. Incă de la 20 ale lunii, călărași munteni înștiințaseră pe Brîncoveanu la Adrianopol că „au venit veaste că aduc pe Costandin-Vod[ă]" *(Foletul novel,* p. 677).

6 Un ambasador rus îi botezase un copil de la nevasta a doua, și el făcea comerț la Cazaci (Nic. Costin, pp. 46-8).

7 V. Hurmuzaki, IX[1], p. 360. El, — „beizadè al Ducăi-Vod",— visită pe Brîncoveanu la Arnăut-Chioiu, în ziua de 31 Maiu st. v.; *Foletul novel,* p. 676.

pe cari-i ducea mai mult ca pe nişte prinşi, se pare. Cu acest alaiu înşelător — soarta lui fusese acum hotărîtă — el apuca la 24 Iunie (5 Iulie) calea către Adrianopol, aceia pe care i-o dorise, şi i-o pregăti înainte de a pleca de la „Impărăţie", Brîncoveanu.

In urma lui, pribegii, trimişi după ordinul lui Brîncoveanu, de caimacamul acestuia, Constantin Stolnicul, veniră să se întîlnească la Galaţi cu boierii de ţară, cărora li dăduseră de ştire să vie pentru pîră. Numeroasa deputaţie a nemulţămiţilor: Racoviţă, socrul acestuia Dediul Medelnicerul, Ilie Cantacuzino, Ioan Sturdza, Ioan Paladi, Gheorghiţă Serdarul, Costachi Costachi, fu oprită de seraschierul Babadagului, Iusuf, de a lua calea obişnuită prin Dobrogea[1]. Atunci ei se întoarseră prin Ţara-Românească şi trecură Dunărea la Rusciuc.

Brîncoveanu se îngrijise de toate. Duca dobîndise un firman pentru arestarea boierilor suspecţi din suita sa; el cumpără altul pentru liberarea lor. Fiindcă nu voià să aibă de vecin pe Antioh, el opri pe Bogdan, marele sprijinitor al acestuia, la Bucureşti, şi se înţelese cu Iordachi pentru alegerea lui Racoviţă, a cărui întăie soţie, sora Cantemireştilor, Domniţa Safta, murise şi făcuse loc unei fete a lui Dediul. Pe de altă parte, Antioh fu sfătuit să nu se agite, pentru că şi aşa va căpăta tronul.

Duca ajunse întăiu la Adrianopol, şi imediat fu mazilit şi exilat la Cavala, pe coasta Archipelagului. Cînd însă boierii din urma sa sosiră şi ei la Arnăut-Chioiu, răscoala Constantinopolei părăsite, răscoala Ienicerilor, cari regretau pe Daltaban, răscoala tuturor acelor pe cari Ramì îi umilise prin răpedea lui înălţare şi Muftiul îi prigonise, — 6 Iulie st. v.[2] — izbucni. *Zorbalele, gulguleagiii*, — scrie Brîncoveanu[3], — din Ţarigrad veniau spre a doua capitală.

Aceste împrejurări zăboviră mult descurcarea situaţiei moldoveneşti. Abia la 20 Septembre, Ahmed al III-lea înlocui pe nedestoinicul Mustafà. Inainte de plecarea noului Sultan spre Constantinopol, boierii veniră, răsbătînd prin mulţimea solda-

---

[1] Pe unde zice şi Dimitrie Cantemir că a trecut adesea: *Ist. imp. otoman*, p. 309, nota 123.

[2] *Foletul novel*, p. 677.

[3] *L. c.*

ților lăsați în voia lor, înaintea corturilor de la Solac-Ceșmè, ducînd arzul prin care cereau pe Mihai Racoviță. Sultanul nou, informat de dorința lor, o și aprobă.

Antioh, care nu crezuse în știrile prietenești ce-i dăduse cumnatul său Bogdan, află atunci prea tărziu că a rămas pe din afară. Il părăsiseră toți boierii; aderenții lui din alte timpuri se împăcaseră cu clientela lui Duca, învoindu-se a alege un om „nou" care să n'aibă de îndeplinit răzbunarea sa și a partidei sale.

Dar, părăsit de ai săi, cel mai mare dintre Cantemirești găsi un sprijin printre Turci. Noul Ienicer-Aga[1], Cealîc-Ahmed, îi oferi serviciile sale. Cealîc era, de altfel, și un dușman al lui Brîncoveanu, pe care voise să-l scoată și care se răscumpără și de această nouă primejdie plătind cincizeci de pungi[2]. Dar intervenția aceasta, oricît ar fi fost de puternică, — și Sultanul se găsia încă în mîna soldaților, cari-l strămutaseră din harem pe tron, — venia prea tîrziu. Neculce pretinde că zăbava n'ar fi fost mare: Ienicer-Aga ar fi întrat în cortul MareluiVizir Dorogean-Ahmed, înainte ca noul Mihai-Vodă să-l fi părăsit. Dar Sultanul dăduse ordinul și Spătarul Mihalachi apucase a fi învestit cu caftanul. „Eară, cu un cifert de ceas mai înainte de ar fi sosit Ienicer-Aga la Vezirul, lua iar Antioh-Vodă Domnia[3]."

Mihai Racoviță avuse noroc. Fără revoluția din Septembre el n'ar fi ajuns Domn, căci probabil succesorul lui Duca ar fi fost Nicolae, fiul Exaporitului, acum în închisoare cu tatăl său, care-și risipia averile adunate, pentru a scăpa cu zile[4]. Fără naiva și robusta încredere a lui Antioh, acesta i-ar fi ajuns înainte. Fără trădarea lui Morona, care redactă arzul pentru cererea lui, el ar fi fost jertfit poate în folosul lui Duca.

Numirea lui Mihai se făcu la 23 Septembre st. v.[5]. El întovărăși Curtea și „urdia" până la Constantinopol, avu aici o au-

[1] Numit la 14 Iunie st. v., înainte de revoltă (*Foletul novel*, p. 676). Deci Cantemir (*Ist. imp. otoman*, p. 762, nota) greșește făcînd din el alesul Ienicerilor revoltați.

[2] Greceanu, ms. și ediția citate.

[3] Neculce, p. 279. Cf. Mustea, versiunea II, p. 95.

[4] V. și Iorga, *Acte și fragm.*, I, p. 97, N⁰ 1 și Scris. lui Al. Mavrocordat, p. 115.

[5] Nic. Costin, p. 48.

dienţă la Sultan, în palatul de la Sarai-Burnù, primi cuca după obiceiu, şi apoi plecă spre ţara căimăcămită de Buhuş[1].

Niciodată n'a fost situaţia Cantemireştilor aşa de rea ca în 1703. Ii părăsiseră toţi, şi Mihai Racoviţă, după atîţia Domni de partid, debuta, în sfîrşit, ca un Domn al ţerii; până şi credinciosul Bogdan primi Vornicia de la noul stăpînitor, pe care nu contribuise să-l numească[2].

Se pare chiar că, în toată această d'intăiu Domnie, Mihai-Vodă nu nemulţămi pe nimeni. Recriminările lui Neculce că ar fi căutat să-şi formeze un partid al său, din rude şi din Cupăreşti, îndepărtînd pe „mazili şi oamenii lui Antioh-Vodă şi Duca-Vodă"[3] nu se întemeiază pe nimic decît pe supărările personale ale scriitorului.

Cu Brîncoveanu, relaţiile rămaseră foarte bune, şi cei doi Domni se *cercetau* adesea prin solii[4], ca veri ce erau, Mihai fiind nepotul de fiică al lui Toma Cantacuzino, fratele lui Costantin Postelnicul, al cărui nepot de fiică era Domnul muntean. O căsătorie legase acum Curtea munteană de interesele Cupăreştilor, deci şi ale Domnului lor; după înţelegerea făcută altă dată, Nicolae Postelnicul Ruset, fiul cel mai mare al lui Iordachi, luă la 8 Iulie 1704 pe Ancuţa, fata Brîncoveanului[5]. In momentul maziliei, care-i fu comunicată de un curier muntean, Toma Cantacuzino se afla în Moldova, şi el se retrase la început la Hangu, împreună cu cîţiva pribegi moldoveni, Lucrurile sale le lăsă mazilul la o moşie pe care i-o cedă anume pentru aceasta Domnul muntenesc.

Boierii erau deci, toţi aproape, cu Racoviţă; „Muntenii", cari-i dăduseră Domnia, voiau să i-o păstreze. Trecu însă abia un an şi jumătate de la numire, şi totuşi Domnul Moldovei pierdu, la 13 Februar st. n., 1705, tronul[6].

---

1 Cronicile moldovene. Cf. Hurmuzaki, IX¹, p. 403, Nº DXLVI.

2 Lista boierilor în Neculce.

3 Pp. 280-1.

4 Mustea, p. 31. In 1703 vine la Curtea munteană „Iordachi Vornicul, solul moldovenesc, (*Cond. Vist.*, p. 743). Indată găsim pe „Vel Paharnic mergînd sol la Moldova" (p. 744).

5 Greeceanu, ms. şi ediţia citate.

6 Data la N. Costin. Racoviţă primi ştirea la 23. Cf. şi Hurmuzaki, IX¹, p. 414, nº DLXII.

Data aceasta, suprinzătoarea mazilie o aduseseră numai schimbările de la Poartă. Acolo guvernele erau trecătoare şi nevoile de bani, în aceste timpuri „neaşezate" [1],—foarte mari. Vizirul răscoalei fusese îndepărtat, cînd lucrurile se mai liniştiră, de Sultanul răscoalei. Silihdar-Hasan fu numit în Octombre 1703; apoi, la 14 Septembre 1704, Calailì-Ahmed îi luă locul şi, în fine, după trei luni, la sfîrşitul anului, Baltagì-Mehmed căpătă pentru şeisprezece luni Viziratul [2]. Acesta, avînd legături cu Cantemireştii şi primind banii acestora, săvîrşi schimbarea.

Antioh fu numit, şi se hotărî a face şi el o politică de împăciuire faţă de toată lumea. Caimacamul lui, Bogdan, chemă pe toţi aceia cari, de frica unei eventuale numiri a lui Duca [3], se risipiseră prin munţi şi în străinătate: Ilie Cantacuzino, Nicolae Costin, Panaiotachi Morona, un om util. Antioh se mulţămi a mustra pe acesta, care-i ieşi înainte în Dobrogea [4].

Astfel el spera să cîştige clientela nouă a lui Racoviţă şi pe aceia a lui Duca, a cărui întoarcere pe tron se părea acum exclusă pentru totdeauna. Rămînea vechea ură a lui Brîncoveanu. Pentru a o stinge şi pe aceasta, el făcu probabil cele d'intăiu propuneri, care fură primite. Brîncoveanu, care se convinsese că e mai practic a domina pe acei Domni ai Moldovei pe cari i-ar fi dat împrejurările decît a-şi lega interesele sale de interesele unuia singur dintre dînşii, autorisă pe represintantul său la Poartă, Ştefan Cantacuzino, să negocieze cu Dumitraşcu-Vodă, capuchehaiaua fratelui său. Negocierile izbutiră: Brîncoveanu se îndatori să deie acestuia o pensie anuală de zece pungi de bani. Prin mijlocirea lui, Iordachi Ruset se întoarse la vechiul său patron, pentru moment, cel puţin [5].

In fine, pentru a întări aceste legături, Bogdan, foarte bol-

---

[1] Neculce, p. 281.

[2] *Ist. imp. otoman*, pp. 765, 767, 770; Hurmuzaki, *Fragm.*, IV, pp. 3, 6.

[3] Acesta se afla la ambasadorul frances, ascuns din causa prigonirilor muntene, la 1706; Hurmuzaki, *Supl.* I[1], p. 361, N° DXLIV.

[4] Neculce, p. 282.

[5] Acestea se petrecură poate după aşezarea lui Antioh în Scaun 21 Maiu st. v. Dar ele ar putea explica lunga zăbavă la Constantinopol a Domnului. Ni le povesteşte Neculce, p. 283.

nav pe atunci, — otrăvit în cafea de Mihai Racoviţă, crede Neculce [1], — fu însărcinat cu o misiune la Curtea munteană, „ca să arate", scrie cronicarul Brîncoveanului, „dragoste şi prieteşug". După ce Bogdan se întoarse [2], sosi de la „Munteni" Şerban Greceanu, Vel Stolnic, care, mulţămind pentru salutări, puse la cale şi logodna dintre al doilea fiu al Domnului său şi fata lui Antioh [3]. In fine, de şi la Brîncoveanu se găsiau adăpostiţi pribegi ca Dumitraşcu, fratele şi Ioan Paladi, cumnatul lui Mihai-Vodă, o nouă căsătorie fu încheiată între familia domnească munteană şi o familie din Moldova: Constantin, fiul mai mare al Brîncoveanului, se însură la 20 Ianuar 1706. cu Ana Balş, „cocoana Stolnicului [Ioan] Balş de la Moldova". Cunună Constantin Stolnicul, şi din partea Moldovei luă parte la serbare o rudă a Cantacuzinilor moldoveni, „Ioniţă, Mare-Spătar", care nu e altul decît cronicarul Neculce [4]. Neculce fu pe deplin satisfăcut de ce văzuse, dar el ceru în zădar pe Ioniţă Paladi, căruia oaspetele său îi făcuse drum spre Braşov [5].

Să vedem acum în ce chip se oglindeşte această istorie reală, viaţa politică, faptele de partide ale Moldovenilor între anii 1700 şi 1705 în alegoria domnescului scriitor. Pentru a înţelege fabula, fabula plină de alusii, trebuia să cunoaştem amănunţit realitatea, s'o reconstituim, fiindcă nu fusese reconstituită până în amănunţimi.

Prefaţa începe cu protestările de modestie pe care autorii din toate timpurile au crezut că le datoresc publicului, chiar cînd acesta era foarte problematic. Dimitrie recunoaşte că lectura cărţii sale nu va fi uşoară şi nici folos nu va aduce. Dar se scusă prin discreţia cu care va vorbi chiar şi de duşmani şi cu scopul ce a avut: nu acel de a scrie istorie, ci unul, mult mai

---

1 După Dimitrie Cantemir, Lupu ar fi fost otrăvit de Brîncoveanu, „în Domnia lui Antioh", pe vremea unei solii, şi de atunci ar fi scuipat sînge (*Vita*, p. 61, nota 1).

2 El muri în curînd.

3 Pentru aceste misiuni, v. Greceanu, ms. şi ediţia citate şi Neculce, pp. 284-6.

4 Cf. Greceanu, ms. Academiei, *l. c.*, şi Neculce, pp. 286-7. V. şi aicii, mai sus.

5 Neculce, p. 287.

umil, — până la scopuri istorice nu se ridica pe această vreme, în 1705, ambiția tînărului beizadeà—, acela de a face un exercițiu de retorică, de a se *nevoi* adecă spre „deprinderea retoricească”.

Retorică deci, — pe alocurea, în sentențe, pe care le promite viitorul autor al „învățăturei loghicăi pre limba noastră”, filosofie, acestea vrea să le facă. Să-și arăte învățătura prin abundența, felurimea și raritatea maximelor adunate pentru împodobirea minții unui public simplu, dar serios în cugetările-i asupra vieții, să desfășure farmecul unui stil învățat din manualele de scriere frumoasă și împrumutat de la autorii pe cari-i cetise, — acestea erau dorințele de căpetenie ale eruditului fiu de Domn.

Mai avea încă un scop, acesta secundar, dar potrivit și el cu perioada de desvoltare intelectuală la care ajunsese scriitorul. Și aici erau la mijloc ostentație, pedantism, reminiscențe de școală, influențe de „frondistiriu”. Doria Dimitrie Cantemir să contribuie prin cartea sa la îmbogățirea limbii prin termeni technici, prin neologisme științifice, luate mai ales de la Greci.

Și un al treilea scop se adăugia; un scop de cărturar iarăși. Era, cum am văzut, pe acest timp un fel de humanism romîn, mai ales de nuanță elină, adus prin învățații Greci chemați de Domni la București și Iași, Latinește nu se prea cetia, dar autorii greci erau în favoare. Dimitrie cetise „Istoria etiopică” a lui Heliodor: „Iubirea lui Teagen și a Haricleii”. Era o operă de istorie de moravuri, în haină de roman. Așa ceva voià să facă principele moldovean cu aventurile sale politice mai recente, să imite pe Heliodor, să-l localiseze.

Dacă, însuflețit de aceste dorinți, Dimitrie Cantemir n'ar fi fost, — cum s'a afirmat—, decît un pedant greoiu, harnic și fără originalitate, un fel de Nicolae Costin, cartea ar fi ieșit ilegibilă. Insă beizadeà Dmitrașcu era un spirit vioiu, un bun povestitor, un glumeț cu haz. Toată învățătura lui Ieremia Cacavela, egumenul de la Plăviceni [1], nu-l putuse desbăra de aplecările sale naturale, nu-l putuse înstrăina de firea isteață și ageră a țeranului moldovean. Planul era rău, în el s'a prins o istorie bună; sentențele nu se potriviau cu cartea, el

[1] V. Caradja, în *Revista Istorică*, XII, p. 16 și urm.

le-a spus cu şartul înţelept al alcătuitorilor de proverbe; digresiunile retorice erau artificiale, el a izbutit să li dea noima basmelor povestite cu meşteşug de un narator sfătos [1].

Ne găsim întâiu înaintea unui sfat de lighioane, în plină fabulă sau isopie. Lighioi căftănite, boieri veliţi, din Impărăţia Leului său ţara moldovenească şi din stăpînirea Vulturului, de la Munteni, ocupă scena. Supt blana tărcată a pardosului se ascunde, din voia organisatorului feeriei, importantisima persoană a lui Iordachi Ruset, stîlp de Domnie, adunător şi mîncător al averilor Vistieriei Moldovei; Vasile Costachi, fiul mai mare al lui Gavriliţă, se înfăţişează ca urs, un urs pe drojdii, pe care în curînd era să-l răpuie boala; Lupu Bogdan e Lupul, un lup credincios faţă de stăpîni şi temut de duşmanii acestora, un lup cu virtuţi canine; şiretenia, prudenţa lui Ilie Ţifescul îi dau dreptul la demnitatea de Vulpe, de *Hulpe*, scrie autorul; fostul rob al lui Nikusios, Maxut sau Maxud, se presintă ca şacal; pe cînd Ilie Cantacuzino, un dibaciu persoagiu, beneficiază numai de calitatea de „mîţă sălbatecă".

In faţa acestui Divan moldovenesc, se găseşte, în acest prolog, Divanul păsărilor, adunarea boierilor munteni, locuitori ai ţerii Vulturului şi supuşii atotputernicului Corb brîncovenesc. Printre ei Brehnacea, acel oracol păsăresc, cu vorba adîncă şi ascultată, care era Constantin Stolnicul; Şoimul: ambiţiosul Toma Cantacuzino; Uleul: Ştefan, fiul lui Constantin şi viitorul Domn; Cucunozul: Spătarul Mihai, socrul lui Dumitraşcu Racoviţă; Coruiul: Răducanu Cantacuzino, celalt fiu al Stolnicului; Eretele, care e Radu Golescu; Balabanul, care înseamnă pe respectatul Şerban Cantacuzino [2], fiul lui Drăghici Cantacuzino, cel mai mare din feciorii Postelnicului; Blendăul, cu care titlu e gratificat unul din ginerii domneşti: Şerban Greceanu [3].

Pentru a complectă adunarea, ştafete pornesc în toate părţile, ştafete grăbite şi zgomotoase, a căror frămîntare o zugrăveşte scriitorul, acest unic romancier al nostru în veacurile trecute,

---

1 Avem în „Istoria ieroglifică" adevărate poveşti, spuse foarte bine, pe pp. 70 şi urm., 191 şi urm.

2 Data precisă a morţii lui o găsesc în însemnările omului de casă, Şerban starostele de negustori: August 1709 (Bibl. Ac. Rom., ms. 1320).

3 V. mai sus.

în aceste rînduri, care plac cu atît mai mult cu cît în limba veche românească e deprins cineva să cetească cu totul alte lucruri decît literatură de imaginaţie[1]:

„De alergăturile iuţilor olacari şi de tropotele picioarelor a neobosiţilor alergători toată pulberea de pre toată calea în cer se rădica; toate văile adînci de tari strigări tare se răsuna; toate a munţilor înalte vîrvuri de iuţi chiote şi groase tunete în clipă se covîrşia şi toţi cîmpii pustii şi necălcaţi, de groaznice strigări şi de fricoase lăudări se împlea[2]."

De obiceiu minunatele întîmplări ale basmului animal se petrec înainte de începutul înţelepciunii, în vremea cînd, neexistînd măsura putinţii şi a desăvîrşirii, nu exista nici măsura timpului. Această adunare de păsări şi dobitoace s'a petrecut însă —avem motivele noastre ca să o credem — în anul de la Mîntuirea Lumii 1703, cînd de mult nu se mai potcoviau puricii şi cînd feciorii tineri de Domni, în loc să întrebe Ursitele asupra drumurilor care duc la palatele fermecate ale zinelor cu părul de aur, cîntau din tambură Turcilor bărboşi cari puteau să facă pe Impăratul păgîn a-i milui cu caftanul unei Domnii.

Şi, aşa fiind, odată ce povestea se petrece *cîndva,* şi nu *odată,* blănile şi penele cad, de şi rămîn colţii, ciocurile şi ghiarele, şi ne găsim într'o societate cu totul umană, într'o societate de boieri din cei d'intăiu ani ai secolului al XVIII-lea.

De ce se adunaseră aceşti boieri, — odată ce cu boierii moldoveni din Ţara-Românească avem a face, — aceasta o ştim. Nu voiau pe Domnul pe care-l aveau, *Vidra* în lumea fabulei, iar, în a realităţilor, Constantin Duca, un amfibiu etnic între grecimea de care-l lega neamul tatălui său şi boierimea de ţară, căreia-i aparţinea prin mama sa, Anastasia, fata lui Buhuş.

Duca era însă *vidră* şi din altă pricină. Legat odinioară prin cea d'intăiu soţie de Brîncoveanu, numit prin silinţile Muntenilor, cari nu putuseră, ce e dreptul, impune pe altul, el căutase să împace vechiul antagonism ce exista între cele două ţeri, să facă pe Moldoveni a uita ofensele şi pagubele din trecut şi a primi fără resistenţă supremaţia acestora. O grea

[1] Prefacerea, recentă, a operei în sintaxa actuală de d. Em. Grigoraş (ed. Ministeriului de Instrucţie) e o greşeală.

[2] P. 17.

sarcină, pentru îndeplinirea căreia se cereau altă vrîstă şi alte porniri decît pornirile şi vrîsta răsfăţatului şi uşuratecului cocon Constantin. Impleticit în nedibăcia sa, vinovat de „sicofandii, clevetèle, minciuni şi furtişag", el nemulţămeşte pe supuşii ca şi pe dominatorii săi, cari se înţeleg pentru a-l înlocui şi a-i împiedeca de acum înainte întoarcerea în Domnia pe care nu ştia s'o chivernisească.

Pentru alegerea succesorului se face toată discuţia, în care, adunate de capriciul povestitorului, persoanele conducătoare din amîndouă principatele fac auzite, într'o adunare închipuită, în lumile Fantasiei, gînduri, planuri şi sentimente pe care le-au avut, dar nu le-au manifestat niciodată în această limpezime.

Vorbeşte Duca, apărîndu-se în zădar de acusările lui Burnaz Postelnicul şi ale lui Dimachi, capuchehaielele sale, care-l trădaseră, denunţînd lăcomia acestui din urmă, ce-l ureşte cu patimă: „măcar că, precum aeavea caste tuturor, că el mie nepriatin de moarte mi s'au arătat"[1]. Discursul e frumos, căci oratorul „nu puţine făclii topise asupra cărţilor filosofeşti"[2], dar nu foloseşte la nimic. Iea cuvîntul, pentru a-i hotărî moştenirea, Mihai Cantacuzino, care „este din fire cu socoteala înaltă, [şi] cuvîntul vre-odată gios să-i rămîie nu priimeaşte; însă multe grăiaşte, dară puţine isprăveaşte; la mînie iute, la foame nesăturat". După el, Racoviţă, candidatul propus de socrul fratelui său; Spătarul Mihalachi din Moldova e însă incapabil de a vorbi alta decît prostii făloase: „poate fi că categoriile loghicăi n'au cetit şi în cărţile ştiinţii nu s'au zăbăvit". La trup, adauge Dimitrie, care vedea în Racoviţă numai pe concurentul la tron, şi nu pe cumnatul de odinioară, — la trup samănă cu cămila, fiind om chipos, „dar nu în capul arătos, nici în dobitocul căpăţînos, ce în capul pedepsit şi cu multe nevoi domirit creerii cei mulţi sălăşluiesc". El nu cruţă pe bietul pretendent, care era, altfel, un om cu chibzuială şi care ştiu, în toată Domnia sa d'intăiu, să-şi ascundă temperamentul violent şi să cîştige simpatii; n'avea, scrie el, „nici din fire vre un dar, nici din pedeapsă şi din învăţătură vre-o vrednicie"[3].

[1] P. 38.

[2] P. 39. Cf. şi *Descriptio*, p. 154.

[3] Pp. 59-60, 93.

Şi totuşi, adăugim noi, a putut domni bine întăiu, şi pe urmă a ştiut să domnească mult, pe cînd alţii mai învăţaţi decît dînsul au înţeles rău spiritul şi nevoile timpului şi valurile nenorocirii i-au înghiţit!

Inainte şi după arătoasa Cămilă îşi dau părerea sau sînt chemaţi a şi-o da Aga Văcărescu, care „în instrumentul musicei poate cîntece alcătuite a cînta", precum urmaşii săi alcătuiau cîntece pentru „musica" altora[1], prea-învăţatul Cacavela, dascălul autorului, „în limbă lat şi la voroavă neîncetat, însă ce şi pentru ce aşiè mult ritoriseşte, nici ea poate nu ştie"[2], Carageà capuchehaiaua, Constantin Stolnicul, „în multe ştiinţe şi meşteşuguri deprins"[3], care, mai mărunt la stat decît fratele său Mihai, se mîndria că este „de pedepse mai dovedit şi mai ispitit şi de căi mai multe şi mai departe şi de ţeri mai străine şi mai late mai asudat şi mai sbuciumat"[4].

Muntenii se înţeleg asupra persoanei lui Mihai Racoviţă, pe care-l judecau un om comod, supt care Brîncoveanu ar fi putut să realiseze idealul, pe care cu trufie îl exprimă unul din unchii săi, acela de a guverna o ţară ca şi ceialaltă: „Aşa vreau, aşa poruncesc, aşa să se facă[5]". Vasile Costachi, om paşnic şi bolnăvicios, nu se pune împotrivă. Ilie Ţifescu se dă în taină cu Muntenii. Bogdan e singurul care nu vrea să desbrace pe Cantemireşti de dreptul lor. El nădăjduieşte că Ruseteştii vor merge cu dînsul ca în alte timpuri[6]. Dar Iordachi, cel mai mare dintre dînşii şi şeful lor politic, e cîştigat de Brîncoveanu prin făgăduiala de a da o domniţă după fiul lui, Nicolae[7]. Mihalachi Ruset, alt membru al dinastiei, se converteşte prin făgăduiala de a i se plăti jumătate din cele cincizeci şi trei de pungi ce-i fuseseră luate de Munteni supt Duca-Vodă, în 1693[8]; dovedeşte astfel încă odată firea sa

---

1 P. 61.

2 P. 63.

3 P. 83.

4 Pp. 96-7.

5 Pp. 55-6.

6 P. 101 şi urm. Pentru Vasile Costachi, v. *Bis. ort.*, XIII, pp. 622-4.

7 P. 105.

8 V. mai sus. Pentru treizeci de pungi luate altă dată lui Iordachi, „fără voia dumisale", *Uricariul,* XI, p. 213.

de rîs (linx): „în faţă prost şi drept, dară multe picături de vicleşuguri îi stau peste maţe". Un al treilea frate, Manolachi, căpătă promisiunea de a i se da Cămărăşia Ocnei şi,— pentru a-i mulţămi mîndria care-l deosebia—, dregătoria pe care i-o luase Duca, aceia de Mare-Postelnic. Cît despre Scarlalachi, om dispus „pururea faţa a-şi schimba"[1], i se dădu permisia de a intrigà cît îi va fi voia; decît care lucru el nu putea dori mai mult. Se adaugă pe lîngă aceşti convinşi şi Dediul, socrul lui Racoviţă, căruia-i dăduse odinioară o oarecare influenţă frumuseţa excepţională a fetei sale.

„Nu mai mult tăria vinului în cap decît chipul frumosului în inimă loveaşte", suspină învăţatul beizadeà şi se găteşte a povesti căsătoria a doua a fostului său cumnat[2]. Deci Dediul ni este înfăţişat ca un „guziu" „orb şi slut", pe lîngă care apare şi mai frumos „gingaş trupul şi mîngîios statul" fetei sale, Ana. Mulţi o cereau, dar voinţa lui Brîncoveanu, — ceia ce pare falş, căsătoria făcîndu-se după Neculce încă supt Domnia lui Antioh-Vodă, — această voinţă, care era o lege pentru oaspeţii săi, făcu să învingă cămila grosolană care era Mihai Racoviţă. Al lui fu „suleaget trupul, cu alba peliţă, cu negri şi mîngîioşi ochii, cu iscusit mijlocelul şi cu rătungior grumăgiorul Anei[3]".

Şi romancierul istoric al altor vremuri amestecă ironia cea mai grosolană cu oarecare delicateţă de poesie în descrierea nunţii, care de sigur că a inspirat pe Eminescu pentru fermecătoarea nuntă de gîze din *Călin*.

„Ţinţarii cu fluiere, greierii cu surle, albinele cu cimpoi, cîntece de nuntă cîntînd, muştile în aier şi furnicile pre pămînt mari şi lungi danţuri ridicară, iară broaştele toate, împreună cu broatecii, din gură cîntec ca acesta în versuri tocmite cînta:

O Helge[4], fecioară, frumoasă nevastă,
Nevastă fecioară, fecioară nevastă,
—Cămila să ragă, tîlcul nu 'nţeleagă,
Margă la Atena, ce este s'aleagă—,

---

1 P. 106.
2 Despre care vorbeşte şi Neculce, p. 257.
3 P. 107.
4 Aşa e numită Ana în limbagiul fabulei.

Fecioară nevastă, nevastă fecioară,
Peste șese vremi [1] roada să-i coboară.
Fulgerul, fierul, focul mistuiască
Patul nevăpsit; nu se mai slăvească [2]."

Hotărîrea definitivă se iea după un nou discurs, acel al lui Ioan Comnen doftorul şi eruditul. Dintre conspiratorii pentru înlăturarea lui Duca, unul, Vasile Costachi, moare de dropică [3], un altul, Țifescu, cade în „melianholia ipohondriacă apoi, în tusa cu sînge mutîndu-se", dispare și el [4]. Bogdan și tovarăşul său de credință Maxut sînt siliți de Brîncoveanu a se întoarce în Moldova, după plecarea lui Constantin Duca [5]. Ceilalți boieri pribegi ieau, supt conducerea lui Racoviță, Iordachi și Mihalachi Ruset, drumul spre Adrianopol, unde se află Impărăția.

Aici se adună cu toții la capuchehaielele Țerii-Românești, în Vlah-Sarai, și fac jurămînt să apere interesele lui Racoviță. Pentru a izbuti, ei adoptă singura cale posibilă: cumpărarea Turcilor influenți.

Cu prilejul acesta, Dimitrie intercalează o alegorie relativă la Alexandru Mavrocordat, care era încă puternic, cum știm, cînd boierii sosiră la Arnăut-Chioiu. In această alegorie se găsesc din cele mai frumoase descrieri pe care le înfățișează „Istoria ieroglifică". Zugrăvind niște opere de artă, poetul politic ni represintă „ciobanii, unii ca de somn adormitînd, în cîrlige răzimați, alții, ca de ploaie și de vînt reace, cu glugile peste cap lăsate și pre un cot la pămînt lăsați iera, iară dulăii, unii în

---

[1] Grosolănia ce se ascunde e aceasta (ni-o explică însuși Dimitrie): Mihai e sterp, iar nevasta lui ar fi putut, înainte de a se mărita cu dînsul, să fi creat o familie. Și, cîteva pagini după aceste trivialități, cetim cugetări adînci exprimate frumos sau bune descripții: „Căci pravul casii după măturat, de se și rădică și în razele soarelui gioacă, însă nici razele soarelui a nu lovi oprecaște, nici pașii celui ce prin case îmblă contineşte" (p. 115). Aiurea se vorbește de „huetul a mari puhoae după ploae din dealuri în văi răpezite" (p. 116).

[2] P. 108.

[3] P. 121. „Atunce, din boierii cei pribegi, ce erau în țeară muntenească, anume Vasilie Costachi Vel Vornic, i se tîmplă moartea acolo în pribegie"; Neculce, p. 275.

[4] P. 121.

[5] P. 122.

picioare sta, și ca cum de departe mirosul lupului ar adulmeca, alții, pre brînci lăsați și capul pentre picioarele denainte întinzîndu-și, dormia și, ca cum în vis lupul în oi ar fi dat părîndu-li-se, prin somn ca cum ar scînci și ar brehăi se videa, iară la alte turme, ca cînd lupul oaia ar fi apucat, ciobanii chiuia, cu mîna dulăilor lupul arăta; dulăii gonia, lupul cu cîrlanul în gură fugia, alți ciobani de la alte turme în întîmpinare îi ieșia; lupul într'altă parte șuvăia. Și, ca cum spre o pădure, carea înaintea lui aproape se vedea, — năzuia"[1]. Alegoria are drept scop să ni spuie în ce chip tînărul insular, care n'avea decît „duhul", a învățat de la Panaioti Nikusios, bătrînul său predecesor în dragomanat, meșteșugul Porții otomane.

Prin același meșteșug, partisanii Domniei lui Racoviță își atrag pe Exaporit. Mihalachi Cupariul îi promite o pensie anuală de cinci pungi de bani, și pune în scris această făgăduială bine venită. Astfel se înlătură candidaturile lui Duca, ale Cantemireștilor și aceia a unui „Marco psevdobeizadè", care ar putea să fie un fiu al lui Grigore Ghica, un frate al lui Matei, ginerele lui Mavrocordat. Mihai-Vodă e numit, dar izbucnirea *zurbalei* împiedecă pe noul Domn de a primi cuca și a pleca spre țară.

Apoi autorul se întoarce asupra intrigilor pentru Domnie spre a arăta acțiunea și soarta fiecăruia dintre rivalii, cu vechi drepturi, ai lui Racoviță usurpatorul. Vedem astfel pe Marco, un tînăr neexperimentat și nepriceput: „la vîrstă brudiu, la limbă bîlbîiu", care fusese ascuns la Muftiul ucis, căzuse odată în prinsoare și fusese trimis la galere, dar scăpase și se refugiase iarăși la un protector care în curînd nu era să aibă altă grijă decît a se mîntui pe sine însuși. Marco fu împăcat de aderenții lui Racoviță, dîndu-i-se „privileghiile" vechi, deci iarăși vre-o pensie de întreținere[2].

Apar pe urmă Cantemireștii. Ilie Țifescu, bolnav în Moldova, cearcă a desface de la dînșii pe Bogdan, făcîndu-l să scrie acestora scrisori de înșelare; dar nu izbutește. Bogdan, pe

---

[1] V. și p. 131: „Ochiul cerului se închidea și perdeaua nopții pre fața pămîntului se trăgea".
[2] Pp. 148-59.

care Maxut îl informase de nemulțămirea generală a țerii, refusă. El doria încă pe Antioh, dar acesta nu știu să învingă. Chemat la Adrianopol, cu scopuri pe care nu le poate descurca autorul, de Mihalachi Cupariul, — fiul mai mare al lui Constantin Cantemir, căruia îi mai cedase odată cel mic drepturile sale, își dovedește și cu acest prilej firea înceată și greoaie. E, scrie bunul frate al lui Antioh-Vodă, un om mare, dar fără suflet într'însul, ocupat numai de grija traiului bun și la discreția agentului său Carageà.

Un astfel de dușman nu era de temut pentru emisarii lui Brîncoveanu și aliații lor moldoveni. Din potrivă, Dumitrașcu-Vodă e hotărît să nu cedeze. Sarcina urmăririi lui e dată atunci lui Mihalachi, dar, înștiințat la timp de Grecul Atanase Papozoglu, îndărătnicul pretendent scapă[1].

Dimitrie se întîlnește apoi cu fratele său, și acesta se scusă pentru purtarea ce avuse. Un plan de războiu se face: Dimitrie va lăsa Moldova lui Antioh și va vînà pentru dînsul Scaunul mai bogat, mai important, dar mult mai bine apărat al Brîncoveanului. Dar încă odată acesta are „noroc" și rămîne în stăpînirea țerii sale: e vorba, evident, de stăruințile lui Ienicer-Aga contra lui Brîncoveanu și Racoviță, pe cari voià să-i înlocuiască prin frații Cantemirești. Planul, neputînd fi realisat fără zăbavă, e amînat de Dimitrie, acel care-l iscodise[2].

Racoviță rămîne prin urmare. Inainte de a pleca din Constantinopol, el mai plătește încă un bir. Constantin Duca e adus de la Cavala pentru pîră, și învingătorii plătesc scump biruința[3]. Apoi alaiul „Cămilei" pleacă spre Moldova.

Mihai-Vodă lăsă ca represintanți la Constantinopol pe doi dintre Cupărești, Mihalachi și Scarlatachi, împreună cu obișnuiții oameni ai capuchehaielîcului[4]. Pe cînd Domnul, așezîndu-se în Scaunul care nu era făcut pentru un animal grosolan ca dînsul, se pune pe pradă, Cupăreștii încep goana împotriva fiului mai mic al stăpînului lor de odinioară[5].

---

[1] Pp. 159-68.
[2] Pp. 172-3.
[3] P. 173. Cf. Hurmuzaki, XI[1], p. 403, n[0] DXLVI.
[4] P. 173.
[5] Pp. 173-4.

Autorul își îndreaptă acum privirea asupra Moldovei, și aflăm de la dînsul, supt transparența aproape desăvîrșită a alegoriei, o sumă de amănunte nouă. Mihai-Vodă, ni se spune, nu face decît să îndeplinească voința clientelei sale, care-l domină cu totul. Afacerile-l zăpăcesc cu desăvîrșire, și bietul Voevod improvisat se tînguieşte în cuvinte care-i destăinuiesc numele: „Rău, ah! capul, oh! vai!"[1]. Unul dintre mînuitorii săi, Ilie Țifescu, moare, și el rămîne atunci în voia familiei sale și a Cupăreştilor.

Dar mai ales în mîna lui Brîncoveanu. Cu acesta se încheie o legătură din partea țerii și una din partea boierilor. Dimitrie pretinde a ni da tratatele, în care, poate, alături de elemente poetice, se întîlnesc și multe care sînt reale. Prefăcute din fabulă în istorie, prin înlocuirea numelor, ele ar suna astfel în punctele lor esențiale.

Intăiu, jurămîntul boierilor.

„Adecă noi boierii Moldovei și boierii Țerii-Româneşti, cu aceasta a noastră de obşte scrisoare, scriem și mărturisim precum... sfat adevărat am sfătuit și lucru de cinste... am început, am săvîrșit, etc." Urmează îndatorirea de a asculta fiecare țară de Domnul ei. „După aceasta într'o pravilă și în unirea legiuirilor — deosebi de obiceaile locului — să ne aflăm, a tot priiatenul priiatin și a tot nepriatinul nepriiatin de obşte să priim sau să nu priim; greul și nevoia unul altuia să purtăm, în toată fericirea și nenorocirea tovarăși nedespărțiți și neîndoiți să ne ținem", etc. Vor „izgoni din țircalamul unirii lor" pe orice „împrotivnic, neascultător sau viclean Domnilor" și-l vor urmări fără cruțare, pănă la moarte, „silindu-se a-l întoarce în praf și pulbere". Se vor prigoni mai ales acei dușmani dovediți și temuți cari sînt Antioh, Dimitrie și Constantin-Vodă Duca, „de moarte nepriiatini tuturor". „Incășile, cu toții zicem și adeverim și din tot sufletul și inima făgăduim că toate capitulurile și punturile pre carile Domnii noștri milostivi de la noi au poftit, în veci neclătite, nebetejite și nesmintite să le păzim; și iarășile învoim și poftim ca pre Domnul ce avem, carile chipul și icoana Impăratului nostru poartă—, în viață neschimbat și nemutat stăpîn să-l avem și să-l ținem;

---

[1] P. 175.

iară, după a lor viață, ori pre carile din odraslele lor cerescul Dumnezeu în Scaunul părinților săi ar pune, pre acela următoriu și moștenitoriu Domniei cu toată învoința să-l priimim, ca în veci seminția lor din tronul stăpînirii să nu lipsească, ce cît lumea să triască. Amin."

Cît despre Domnii înșii, Dimitrie dă întăiu un fantastic prolog, care îl locuiește sau preschimbă cu totul pe acel real ce a putut sluji drept bază „băsnuitoriului", supt care prolog, datat din 1703, el iscălește pe Logofeții moldovean și muntean, cari ar fi, de o parte, Banul Cornescu (!), iar, de alta, Logofătul Donici, pe cînd în Moldova locul era ocupat de Antioh Jora[1]. Fraseologia, cît și cuprinsul celor mai multe din clause par a fi născocite: e vorba de Domnia ereditară a celor două familii domnești, de excomunicarea desăvîrșită a Cantemireștilor și a lui Duca, de privigherea lui Bogdan și a lui Maxut, de învoirea căsătoriilor dintre o țară și cealaltă, de suportarea în comun a cheltuielilor la Poartă, Moldova dînd numai o treime, etc.[2].

Inventată e și răscoala amînduror țerilor în momentul cînd un ospăț serbătorește biruința și alianța. E răscoala pe care ar fi dorit-o Cantemireștii sau exagerarea unei nemulțămiri mărgenite la anumite familii boierești numai[3].

De și Constantin Cantacuzino propune a se lăsa în pace pretendenții învinși, Brîncoveanu nu contenește persecuția lor învierșunată. Dimitrie, contra căruia se îndrepta, mai ales, campania de intrigi a capuchehaielelor, se retrage la un om puternic, al cărui nume nu ni se dă. De aici vrea să-l momească, cel mai tînăr dintre Cupărești, Scarlatachi, *Cameleonul*, marele meșter al minciunilor și prefăcătoriilor. Cîndva Dimitrie scăpase pe acest cirac al familiei sale, urmărit pentru datorii, dar acesta era un motiv mai mult ca să atragă asupră-și periculoasa ură a acestuia. Voind a se recomanda pe lîngă Domnul său și pe lîngă Domnul acestui Domn, Brîncoveanu, pentru a se ținea de cuvîntul ce dase lui Bostangi-bași, care-l prinsese cîndva și căruia îi promisese, în schimb pentru libertatea sa, o pradă mai grasă, — pentru toate aceste motive, Scarlatachi ur-

---

[1] Neculce, p. 280.

[2] Pp. 178-82. Pentru forma tratatelor în acel timp, v. pe cel dee delimitare în Iorga, *Documente geografice,* I, p. 29.

[3] Pp. 185-94.

zeşte o cursă infamă împotriva lui Dimitrie Cantemir. Această cursă o cunoaşte şi o aprobă noul capuchehaie muntean, Dimachi, pe cînd ea rămîne ascunsă represintantului extraordinar al Brîncoveanului pe lîngă Poartă, Toma Cantacuzino, viitorul tovarăş de trădare faţă cu Turcii şi de serviciu în Rusia al lui Dimitrie-Vodă[1].

Lui Toma, o fire mîndră, nobilă, în adevăr princiară, i se spune numai că ar fi bine să se înţeleagă cu pretendentul pentru încetarea păgubitoarelor intrigi. Dimitrie, încrezîndu-se în cuvintele aceluia căruia neamul său nu-i făcuse decît bine, se coboară din adăpostul său şi vine la întrevederea cu Toma pe malul Bosforului afară din oraş. Cantacuzino explicîndu-şi duşmănia prin pîrile îndreptate contra Cantemireştilor de Duca, Dimitrie, care dramatisează această întrevedere a „Inorogului" moldovean cu „Şoimul" muntean, găseşte cu cale să lămurească mai bine rivalitatea, expuindu-i originile ei depărtate.

El ni dă biografia tatălui său. Cantemireştii nu sînt încă aici coborîtorii unei mari familii tătăreşti ca în „Viaţa lui Constantin-Vodă", cu atît mai puţin descendenţii Marelui Han Timur: Constantin ucide pe un Tatar, descopere în el chemarea pentru arme şi-şi iea numele de războiu, mai răsunător, căruia el şi urmaşii săi îi dădură o faimă nouă[2]. Ajunge soldat al regelui Poloniei, capuchehaie la Constantinopol, — nu se înţelege cînd, din povestirea alegorică—, cîştigă prin meritele sale Scaunul Moldovei. Domnia lui e excelentă. „In vreamea stăpînirii lui nici ochiul nepriiatinului s'au veselit, nici buzile vrăjmaşului n'au zimbit, nici inima împotrivnicului s'au învoeşiat." Pentru aceste însuşiri ale tatălui, după moartea lui, ţara alege Domn pe acela dintre fii care se afla în Moldova[3]. Dar fiul lui Duca cere, de la Constantinopol, sprijinul lui Brîncoveanu

---

[1] Cetim în *Foletul novel*, p. 673: „Iul. 23[1699]. Au purces Toma log. cu ban[ii] datornicilor la Odrii i Ţarigra[d]": p. 674: „Av. 27. Duminecă au venit Toma log. de la Ţarigrad". In 1703, la 26 Maiu st. v., în calea spre Adrianopol, Brîncoveanu e întîmpinat la Ienichioiu de „Toma sluj." (p. 676). — In 1691, era vtori Logofăt şi se însură *(Condica Vistieriei*, p. 92): Domnul îl făcu Portar, precum era în 1695 (p. 258). V. şi tabla acestei cărţi.

[2] P. 232.

[3] P. 235.

pentru a lua Domnia. Acesta din urmă avea tocmai nevoie de un ginere, şi din nevoile amîndurora răsări mazilia pentru Dimitrie-Vodă.

El fu dus, ca mazil, la Adrianopol şi apoi la Ţarigrad, cu fratele său Antioh, pe cînd sprijinitorii neamului lor, Bogdan şi Iordachi Ruset, fugiau în Polonia[1]. Pe cînd „drepţii moştenitori" suferiau în exil şi aderenţii lor rătăciau în străinătate, Duca, prin purtarea lui, dă de ruşine pe Brîncoveanu şi-l pune într'o situaţie foarte grea. Atunci, cei doi fii ai lui Cantemir bătrînul se înţeleg între dînşii, grămădesc în jurul lor pe nemulţămiţi, dau cincizeci de pungi şi aduc astfel — preţul şi influenţa cumpărăturii Turcilor nu se ştiau de aiurea—căderea lui Duca, adus în curînd la Constantinopol cu răsfăţata lui Doamnă şi cu Grecii cari-l încunjuraseră în Domnie[2].

Dimitrie cedase „din bună voe" Scaunul lui Antioh. El rămase la Constantinopol, capuchehaie al fratelui său[3]. Silinţile sale aici nu izbutiră: Brîncoveanu, furios pentru căderea ginerelui său, nu-l uită şi făcu ca el să fie numit din nou.

Nouă pribegie la vestea acestei nouă Domnii: Bogdan şi Iordachi trec Nistrul. Dimitrie se ascunde; Antioh e supus prigonirilor. Brîncoveanu voià să-l ucidă, şi el trebui să se răscumpere[4].

Dar de la capuchehaiaua sa, Dimachi[5], Domnul muntean află că, drept răsplată, Duca vrea să-l scoată din Scaun. El provoacă atunci o pribegie nouă a boierilor moldoveni. Duca, dovedindu-se un om „neaşezat", e scos pentru a doua oară[6].

In folosul cui? Aici povestirea lui Dimitrie e foarte interesantă. Brîncoveanu ar fi oferit lui Bogdan să se împace cu Cantemireştii şi, mai mult decît atîta, acte scrise s'ar fi încheiat pentru aceasta. Dar el călcă îndatoririle luate şi jurămintele făcute şi prinse a stărui pentru, — nu pare să fie acesta

---

[1] Pp. 236-7.

[2] Pp. 238-9.

[3] P. 239.

[4] P. 240.

[5] E acelaşi Dimachi pe care-l aflăm ca Mare-Sluger şi capuchehaie muntean în 1701, în *Cond. Vist.*, p. 633. Apoi, în 1702, poartă titlul de Clucer (în locul lui Vergu?); p. 695.

[6] Pp. 241-2.

enigmaticul „Toderaşcu de la Galaţi” din 1700—, Vergo din Ciatalgeà, un bătrîn pe sfîrşite [1].

Această candidatură se păru Turcilor ridiculă, şi nu reuşi. Atunci se scoase înainte noua candidatură a lui Racoviţă. Şi aceasta fu mai fericită. Mihalachi Spătarul deveni Mihai-Vodă, care „şi astăzi, cu minunea a toată lumea, stăpîneşte” [2].

Pentru a se împăca, de o împăcare sinceră şi durabilă, Dimitrie ceru de la represintantul lui Brîncoveanu: Domnia pentru Antioh şi, pentru sine, încetarea prigonirilor şi spionării [3].

Scarlatachi sperase că Dimitrie va fi oprit de Toma în cursa în care se căznise el să-l aducă. Autorul imaginează un vis al celui mai tînăr dintre Cupăreşti, vis pe care Scarlatachi însuşi şi-l tîlcuieşte după principiile pe care bătrînul Cupariu, corăbierul, le aflase, în călătoriile sale în Crimea, de la Tatari [4]. Tîlcuirea i-ar fi eşit însă rea, căci, ducîndu-se la Toma, auzi de la acesta numai laudele isteţului beizadea, lăsat să se întoarcă în neaccesibilul său adăpost [5].

Şiretul înşelat se face a se bucura de împăcarea lucrurilor, pe care dorise să le descurce altfel, şi recunoscu virtuţile lui Dimitrie, care „minciuna nu numai căci nu o grăiaşte, ce măcar a o auzi nu o priimeaşte”. Pe de altă parte, el recomandă capuchehaielelor moartea pretendentului şi a noului său prieten [6]. Pentru a pierde pe Toma în opinia lui Brîncoveanu, el se grăbeşte a scrie acestuia o scrisoare, prin care-i denunţa pre-

---

1 P. 240. Observ că între boierii lui Brîncoveanu se găsia un Verga Postelnic (Popescu, *Memorii*, p. 128), apoi Păharnic (*ibid.*, p. 142; *Cond. Vist.*, pp. 225, 307, 338) şi Clucer, în 1698-9 (*An. Ac. Rom.*, XXI, p. 18, nota 1; *Cond. Vist.*, pp. 443, 457, 497, 593; 614, 632, 641, 652). Dar acest Vergu fusese scos din funcţie pentru dilapidări în 1702. *Cond. Vist.*, p. 679: „I-au fost furat Vergo Clucer... S'au luat din casa lui Vergo Clucer”. Avem a face probabil cu alt Vergo, Hagi Vergo gealepul, care împrumuta, în 1701, cu bani pe represintanţii munteni de la Poartă. *Cond. Vist.*, pp. 614, 620.

2 P. 244.

3 P. 248.

4 P. 259. Cf. pp. 286-7.

5 P. 264.

6 P. 270.

supusa trădare a representantului muntean; în denunţare, el amestecase şi pe Dimachi, care i se părea şi acesta prea slab[1].

Avînd să aleagă între raportul — Dimitrie dă în întregime aceste acte mai mult sau mai puţin fabricate—, deci între raportul lui Toma şi pîrile capuchehaielei moldoveneşti, bănuitorul şi setosul de răzbunare Domn preferă pe acestea din urmă[2]. Toma şi Dimachi fură amîndoi rechemaţi, şi în locul celui d'intăiu Brîncoveanu trimise un alt membru al familiei sale, un om sigur acela, Ştefan Păharnicul, de pe urma ambiţiei domneşti a căruia era să i se tragă bătrînului Domn mazilia, închisoarea, chinurile şi moartea.

Inainte de a pleca, Toma voi să înştiinţeze pe Dimitrie că Vodă a refusat proiectul de reconciliere, şi deci, duşmăniile începînd din nou, el trebuie să se păzească. Principele moldovean se îndrepta spre casă, după această a doua întrevedere, la care venise fără nicio bănuială, — cînd el fu prins.

Era isprava lui Scarlatachi, prietenul său de odinioară, care fusese ofensat de purtarea lui Dimitrie, de refusul acestuia de a se da în dragoste cu Victoria din Pera, propria soţie a ofensatului[3]. De intenţiile lui Scarlatachi fusese înştiinţat beizadeaua, şi de aceia-i pretinsese un jurămînt nou, în urma căruia se credea sigur. Dar înţelegerea se făcuse cu Bostangì-başi, şeful poliţiei malului. Dimitrie găsi porţile oraşului închise şi se aruncă într'o luntre. In faţa acestei luntri ieşi îndată o alta, luntrea lui Hasechì, „pristavul Bostangiilor". El fu prins, cu toate îndatoririle ce făcuse odată la Adrianopol acestui dregător turc, prins şi aruncat la Caichenà, în închisoarea bostangiilor.

Mulţi erau cari n'ar fi voit să mai iasă viu din această temniţă, de care nu se făcuse vinovat prin nimic, nici prin bogăţia sa, pe care n'o avea. Dar Bostangì-başi îi promise libertatea dacă va da bani[4]. Aceşti bani nu-i avea, şi nu era nici cine să-i deie. Credinciosul prieten şi cumnat, Bogdan se afla departe, Antioh era prea comod şi egoist. Nesfiindu-se a-şi arăta şi cu acest prilej „micşorimea sufletului din luntru", el răspunse,

---

[1] P. 277 şi urm.

[2] Pp. 279 şi urm., 281-2.

[3] E menţionată şi în *Genealogia Cantacuzinilor*.

[4] P. 305.

la vestea pretențiilor turcești pentru liberarea lui Dimitrie: „O mie de ani la opreală de ar fi, un ban n'aș putea găsi" [1]. Prieteni mai buni decît fratele și mai aproape decît cumnatul scoaseră însă din încurcătură pe scriitorul nostru, care nu uită de aici înainte această lecție de prudență.

El se adresă, într'o frumoasă scrisoare latinească, ambasadorului frances, de Fériol, om cam zmuncit, dar cu inima bună, căruia-i consacră Dimitrie cîteva linii prietenoase și în „Istoria imperiului otoman [2]". Acesta puse să-l aducă în palatul său, la „Stavrodromos, la Galata", unde-i dete un sigur adăpost [3].

Toma aflase de la Scarlatachi nenorocirea întîmplată lui Dimitrie, la despărțirea de dînsul; o aflase de la nevinovatul Scarlatachi, care fu silit la urmă să-și destăinuiască rolul [4]. El făcu iarăși raportul său către Brîncoveanu, și iarăși un raport contrar porni de la Bogdan-Sarai [5]. Ca și altă dată, Domnul muntean crezu mai mult pe representanții lui Racoviță decît pe ambasadorul și ruda sa, și pornirea succesorului acestuia fu grăbită [6]. Cît despre Toma, el fu asigurat de unchii săi, Constantin și Mihai, că, întorcîndu-se înapoi, nu i se va face nimic [7]. Increzîndu-se în vorba cu greutate a acestora, el porni spre Țara-Romănească, și nu se înșelă.

Cît de veridică e povestirea romancierului istoric se poate vedea pentru aceste lucruri din compararea cu Greceanu. Și acestuia îi sînt cunoscute bănuielile contra lui Toma, și firește că, în calitatea lui de cronicar oficial al Brîncoveanului, le află foarte îndreptățite. Intr'una din versiunile cronicii sale [8], el vorbește de intrigile lui Toma Slugerul la Poartă, „întrîndu-i în cap fumuri și fandasii de Domnie" [9]. Domnul e silit să-l recheme, dar îl urcă în boierie.

---

1 P. 307.
2 Pp. 732-4, 777.
3 *Ist. ier.*, pp. 316-7.
4 Pp. 309-13.
5 P. 319 și urm.
6 P. 320.
7 *Ibid.*
8 Ms. Academiei și, ed. Greciann.
9 1704, la sfîrșitul anului.

Cine avea dreptate? Judecînd după firea Cupăreștilor, Dimitrie Cantemir. Și, ținînd în samă, trădarea lui Toma, *pentru Domnie,* în 1711, — și Greceanu.

Noul capuchehaie, urmînd instrucțiile neiertătoare pe care le primise, — și Ștefan Păharnicul Cantacuzino era om să le îndeplinească—, încearcă a prinde iarăși domnescul vînat, pe care tentativa anterioară îl speriase. Intrebuință pe un Mehemed Celebì, un mare capitalist turc [1], care prinsese odinioară pe Duca pentru Antioh, — în 1695, și pe Antioh pentru Duca, — în 1700. Nu-i plătise nici unul, nici altul din cei doi Domni pe cari-i servise, și de aceia el sprijinise contra amîndurora candidatura nouă a lui Mihai Racoviță. El ceru deci capuchehaielelor muntene să i se plătească îndoita datorie, și aceasta i se făgădui.

Dar Toma și Dimachi nu uitară, înainte de plecare, să semnaleze lui Dimitrie noua conspirație contra lui, la înjghebarea căreia se întîmplase să asiste. Tefterdarul Firarì-Hassan îi dădu și el de veste [2]. Amenințatul principe se retrase deci iarăși la prietenul său, ambasadorul Franciei.

Acest refugiu îi era indispensabil. Știm de aiurea [3] că Brîncoveanu cumpărase pe Marele-Vizir Silihdar sau Damad-Hassan-Pașa pentru a trimite la Chios pe incomodul beizadeà. Toți îl părăsiseră, până și fratele, ale cărui porniri egoiste le-am văzut și înainte. Pentru a isola pe Dimitrie, Brîncoveanu puse să se propuie lui Antioh Domnia Moldovei, cu singura condiție de a se lepăda de fratele său. Antioh, ahtiat de a-și căpăta iarăși tronul, primi întăiu a „se lăpăda de frăția și tovărășia lui Dimitrie", apoi, spuindu-i-se că aceasta n'ajunge, declară că e gata să se împace cu Domnul muntean și să rupă orice legătură cu sămănătorul de zizanie. El merse până acolo, ne asigură Dimitrie, care-și explică această purtare ne-

---

[1] Necontenit întîlnim în *Cond. Vist.*, numele și datoria lui Mehemed Celebì. V. pp. 605, 615 („Mehemed Celebì, pentru un ferman ce s'au făcut ca să se ție hatișeriful la anul, să nu se dea haraciu"), 633, 643, 650, 658, 669. Cred că e același cu Carà-Mehemed-Aga, care împrumută lui Brîncoveanu până la o mie de pungi *(Ist. imp. otoman,* p. 747). Dar e altul cel de la p. 694.

[2] *Ist. imp. otoman,* p. 732, nota 38.

[3] *Ibid.*

demnă prin „prostimea inimii ce avea" fratele său mai mare „sau lăcomia vînatului", — încît recunoscu formal că dușmănia a pornit de la fratele prigonit și nu se va potoli cît va trăi acesta, pentru care, dacă ar ști unde se află învrăjbitorul, l-ar da însuși pe mîna prietenilor păcii[1].

Sfaturile acestea erau bune, dar, din nenorocire pentru autorii lor, se găsi cine să le strice. La cererile Vizirului, Fériol răspunse că n'are niciun „Bogdan-beizadeà" la dînsul și, dacă l-ar avea, nu l-ar da, iar capuchehaielei muntene, care-l reclamase în scris, ambasadorul îi dădu explicația nobilă că în casa îndurătorului rege și Brîncoveanu însuși ar găsi adăpost, dacă l-ar urmări nenorocirea[2]. Am văzut, în fine, mai sus cum Vizirul fu schimbat și Calailì Ahmed-Pașa, un prieten al lui Dimitrie, ocupă locul în Septembre 1704. Aici se lămuresc cele cunoscute de aiurea prin mărturisirile unuia din principalii actori ai celor ce se petrecură.

Indată după numirea lui Calailì, Dimitrie părăsi palatul ambasadei francese. Dumitrachi Caramanlîul, unul dintre capuchehaielele muntene, văzînd situația prigonitului atît de sigură acum și știindu-l că n'o va lăsa să treacă fără folos, se întoarse la politica de împăciuire a lui Toma Cantacuzino.

Dimitrie-l face să-și mustre colegii pentru o conduită, care, începută din timpuri vechi, a tulburat și sărăcit timp de patruzeci de ani Moldova. Mihalachi Cupariul, un intransigent acum, caută să răspundă, dar, amintindu-i că represintă numai pe Racoviță, Caramanlîul îl trimise la daraverele lui moldovenești.

Spăimîntați, — să fi trădat pentru a se bucura de putere cîteva luni de zile? — Cupăreștii din Țarigrad dau de veste fratelui Iordachi, de la Iași, care ducea după placul său pe Vodă[3].

In același timp, unul dintre dînșii, agerul Scarlatachi, porni cu pîri la Brîncoveanu, de la Curtea căruia trebuia să se ducă în Moldova, spre a lua banii necesari pentru războiu[4].

Dar șiretenia lui Scarlatachi făcu fiasco la București, de. și

---

1 Pp. 321-4.

2 *Ist. imp. otoman*, p. 732, nota 38.

3 Scrisoarea, mai mult sau mai puțin inventată, pe p. 330 și urm.

4 Pp. 327-30.

Domnul era dispus ca totdeauna să culeagă și să răspice în mintea sa bănuielile și insinuările perfide. A vorbi contra împăcării însemna a lovi în politica lui Toma Cantacuzino, și acesta, sprijinit de unchii săi, Mihai și Constantin, se bucura de o trecere și mai mare decît înainte. El trebui să se mulțămească a înegri pe Cantemirești și, firește, mai mult pe acea beizadeà mică și neastîmpărată care-i strica socotelile [1]. Acestea se prinseră: Antioh fu scusat însă prin sfaturile rele pe care le primia, și ordinul de prigonire se dădu numai împotriva lui Dimitrie.

Dar, pe cînd, cu ceva bani de drum, mezinul Cupăreștilor se ducea cu ștafeta în Moldova, Toma izbutia să desfacă tot ceia ce încurcase emisariul de vrajbă. El apără pe Dimachi, asigurînd că e atît de curat de orice trădare, încît, dacă ar fi rechemat, nu s'ar sfii să se întoarcă. In schimb califică de mincinoși pe Cupărești și uneltele lor, capuchehaielele celor două țeri. Cît despre fiii lui Cantemir, pe Antioh l-a văzut numai odată în Adrianopol, dar a desaprobat, prin rapoartele sale din 1703, intriga care a dat tronul Moldovei lui Mihai Racoviță [2]. In privința lui Dimitrie, e adevărat că a scris lui Daltaban scrisoarea împotriva lui Brîncoveanu, care a căzut apoi în mîna acestuia [3], dar, pentru a fi cineva drept, trebuie să se întoarcă asupra întregului trecut.

Aici, din gura lui Toma, auzim, cu amănunte nouă, o parte din istoria de intrigi pe care am aflat-o înainte, spusă de Dimitrie în întrevederea cu același Toma. Deci, Dimitrie a oferit în scris pace vecinului său la 1693, cerînd să se uite de cel mai puternic „nescareva de răceală pricini" care se iviseră între el și bătrînul Cantemir și pe care le-ar fi aruncat bucuros în mormîntul acestuia. Domnul muntean însă, promițînd a lucra după puteri pentru „întărirea stăpînirii lui", își bătea joc de dînsul. Capuchehaielele primiră ordin să „strice" noua Domnie a „copilului". Boierii moldoveni aflară și, înfricoșați, părăsiră pe alesul lor, care trebui să-și cedeze Scaunul lui Constantin Duca, protegiatul muntean.

---

1 P. 331.
2 P. 341.
3 P. 344.

Mulțumită lui Brîncoveanu, Cantemireștii amîndoi fură persecutați în exilul lor. Dar Dimitrie ajunge să dea tronul lui Antioh, acel tron pe care el îl ocupase și la care renunță de voie bună, „căci șie său norocul din tinereațe îl zavistuia sau spre altele mai mari sau mai greale îl cruția". Dar Brîncoveanu nu se lasă. Antioh e scos din nou, pentru tiranul Duca, de urgia căruia fug boierii. Domnul muntean află însă prin capuchehaielele Moldovei, Burnaz și Dimachi, că *omul său* îi sapă Domnia[1]. El spune atunci pribegilor veniți la dînsul că ar scoate pe impertinentul tînăr, dar nu pentru a face loc liber fiilor lui Cantemir.

Insă Bogdan Hatmanul jură că amîndoi cumnații săi nu țin nicio ură pentru prigonirile din trecut. Brîncoveanu se face a crede și scrie represintantului său la Constantinopol, cunoscutul Ienachi Porphyrita, să negocieze cu frații prin Turcul Menec-Selì. La 14 Novembre [1702] se și face un jurămînt pentru împăcarea care trebuia să aducă iarăși Domn pe Antioh-Vodă.

Dar, în același timp, Ienachi primește ordine să stăruie pentru un om necunoscut, Racoviță Spătarul: el nu face nimic, și, exprimîndu-și nedumerirea, cere nouă instrucții. Și nu era de ajuns atîta: nepotul patriarhului ierosolimitan, Hrisant, e trimis în Moldova spre a face protestări de prietenie lui Duca[2], iar în ascuns, — ni-o spune Neculce[3], — pentru a se înțelege cu Iordachi, care nu pribegise.

Atunci Daltaban ajunsese Vizir, și Cantemireștii aveau mare nădejde într'însul, singura nădejde serioasă pentru că, oricît de bine se păziau Muntenii în urzirea intrigilor lor, Dimitrie putu să prindă o scrisoare a lui Constantin Stolnicul, în care se prezicea stingerea apropiată a neamului lui Cantemir[4]. Daltaban fusese întîmpinat la Constantinopol de cei doi frați, cărora li făgădui că, ajuns la Curtea împărătească, li va apăra interesele. Ei îl urmară aici, dar cu puțin folos.

Duca, pentru căderea căruia ei se adresaseră lui Daltaban, pierdu în adevăr tronul, dar noul Mare-Vizir n'ar fi știut să-l

[1] P. 346.
[2] Pp. 347-8.
[3] P. 274.
[4] P. 348.

dobîndească pentru Antioh[1]. Pe de altă parte, Brîncoveanu făcu pe fugari să iscălească un arz, prin care acusau mai mult pe Antioh însuşi decît pe principele căzut: în arz, Domnia era cerută pentru unul dintre pribegi. Brîncoveanu continuînd a cheltui, pe cînd Daltaban nu se clintia pentru protegiatul său, Racoviţă trebuia să învingă, cu toate speranţele naive ale lui Antioh. Pe acesta-l ţinea în ilusiile sale şi capuchehaiaua Ienachi, care ascundea cu îngrijire intrigile ce trebuia să facă.

Dimitrie văzu la Marele-Vizir, — care însă nu mai era de mult Daltaban, cum crede el, — arzul turcesc al pribegilor şi, pe deplin luminat prin cetirea lui, mai află şi aceia că Vizirul primise bani de la Brîncoveanu. Mergînd Antioh, pe urmă, la un alt protector, Casap-başa, pentru a vedea efectul arzului, i se spuse aici că Dimitrie va fi arestat a doua zi, dacă nu va păţi şi „mai rău".

I se permise deci acestuia să deschidă războiul împotriva lui Brîncoveanu; apoi Antioh îl trădă din nou, denunţîndu-l prin agentul său Carageà capuchehaielelor muntene. Dimitrie descoperi şi această faptă ruşinoasă, dar nu-şi pierdu îndrăzneala. Merse de se plînse Marelui-Vizir, cu care începu să se tîrguiască pentru preţul peirii Domnului muntean. Inţelegerea se făcu, şi principele dădu şi un sinet Vizirului, care era acum, fireşte, nu Daltaban, ci Ramì-Mehemed[2]. Cu aceasta se mîntuie lunga povestire pusă în gura lui Toma Cantacuzino.

Brîncoveanu începe a şovăi. El chiamă şi pe capuchehaiaua Dimachi, de la care aude iar sfaturi de pace cu un duşman aşa de persistent şi de ager. Se hotăreşte atunci să adopte calea cea nouă[3].

Banul „Cornescù" primeşte ordin să facă a interveni pe lîngă Dimitrie Casap-başa, a cărui influenţă scăzuse însă la Poartă. Din partea lui, Cantemir,— care se gîndia, cu tot succesul recent al silinţilor sale, la „a sa împotrivnică fortună, carea, precum se zice, încă din faşă în toate şi pentru toate a-l dosedi nu părăseşte", — Cantemir numi ca delegat al său la

---

[1] Dimitrie Cantemir uită înlocuirea în 1702 şi moartea lui Daltaban. V. mai sus.

[2] V. mai sus.

[3] P. 356.

aceste negocieri pe Hurmuz gelepul. La urmă, el se întîlnește cu bătrînul Ban, — trebuie să fie Cornea Brăiloiu —, și încheie un armistițiu cu dușmanii săi [1].

Insă pacea definitivă se mai zăbovește încă. Casap-bașa nu mai are nicio influență. Apoi Marele-Vizir însuși cade și e înlocuit încă în 1703 cu Nisangì-Ahmed, cu Damad și Calailì și în fine, la 1704, cu Baltagì Mehmed [2].

Pentru a felicita pe „noul Mare-Vizir", pentru a-l cîștiga, pentru a spiona faptele lui Dimitrie, Ștefan Păharnicul Cantacuzino fu numit din nou ambasador la „Impărăție", pe cînd predecesorul său se întoarce să moară în patrie. Sosind, Ștefan găsește pe Cantemirești în cele mai bune relații cu noul Vizir. Dar tronul lui Racoviță nu era săpat; Antioh „puțin oarece lăcomii supus fiind", Dimitrie lucrează numai contra lui Brîncoveanu. Acesta însă nu putea fi răsturnat ușor și, pentru a nu pierde împrejurările favorabile, silințile lui Dimitrie se îndreptară acum în direcția Moldovei, unde o schimbare era un lucru mult mai obișnuit.

Agentul lui Racoviță, Mihalachi Ruset, nu știa nimic de aceste uneltiri. Le află totuși Ștefan Cantacuzino, care trimite raport la București. Domnul muntean, tot nehotărît între dușmănia veche și noua dorință de pace, se tulbură la sosirea veștilor. Cu două zile înainte de mazilie, el dă de știre Cupăreștilor din Moldova și aduce fuga lui Iordachi, Scarlatachi, Manolachi, Dediul.

Dar Cupăreștii nu meritau înștiințarea. Furioși de noua direcție politică a lui Brîncoveanu, ei erau gata să imprime acțiunii lui Racoviță o îndreptare dușmană Muntenilor. Scarlatachi vorbise de rău pe lîngă Iordachi pe Constantin-Vodă. El scrisese și lui Mihalachi o scrisoare care căzu în mînile lui Dimitrie, călărașul sosind la Țarigrad după numirea lui Antioh. Probabil că în această scrisoare s'au schimbat numai numele și, restituindu-le pentru a o face înțeleasă, o reproducem:

„Lui Mihalache, fratelui, sănătate. Cărțile ce mi-ai trimis le-am luat; pentru Ștefan Păharnicul cîte îmi scrii înțeles-am; pentru carile eu încă și mai nainte îți scriseasem că credință

---

[1] P. 359.

[2] V. mai sus. Cf. lista de Viziri cuprinsă în ms. lui Atanasie Ramadan; Museu, ms. 187. (trecut la Bibl. Ac. Rom.).

n'are și precum comoara minciunilor și izvorul amestecăturilor să fie, ți-l perigrapsisem. Pre acesta mai vîrtos Exaporitul l-au nebunit, de vreame ce i-au zis că samănă tătîni-său, lui Constantin Stolnicul, Munteanului celui uimit, care samănă celui cu ochi negri mascară. Vrut-au dumnealor cu totului tot asupra Moldovenilor să stăpînească, precum și asupra Muntenilor domnesc, și aceasta nu pentru alta, ce numai pentru ca să-și scoață în față că ei fac și pot toate, precum se laudă că și Domnia lui Mihai-Vodă ei au isprăvit-o și mreajea asupra lui Duca ei au împletit o. Iară, pentru ce-mi scrii, că poftește Brîncoveanul să te vază, atîta să-i dea Dumnezeu bine, cît îți poftește el binele tău; ce să știi că nu easte altă ceva în socoteala lui, fără numai cît, mergînd tu la dînsul și ailalți Munteni și Moldoveni, de meargerea ta auzind, să zică: „Ce mare putere are Brîncoveanul, de vreame ce Moldoveni ca aceia îi merg la picioare!". Deci iată că-ți scriu, frate, Ștefan odată și de două ori de va veni la tine să ți se închine, atuncea și tu să mergi la dînsul odată. Iară, pentru aceasta, de va scrie ceva la Brîncoveanul împotriva ta, pentru ca să nu ne sparie cu ceva, lasă să scrie, că noi îi vom ști da răspunsul: iară, de se vor ispiti și altă ceva, mai mult de aceasta grijă nu purta, căci avem noi ac de cojocul lor."

Scrisoarea o transmise, bucuros că a prins-o, Dimitrie lui Constantin Stolnicul, cel „care samănă celui cu ochi negri mascară", pentru a-l încredința despre sentimentele Cupăreștilor. El păstră însă la sine „alte scrisori, a căror cuprindere alte pricini încuia"[1].

In acest timp, Domnul muntean lucra înainte pentru pace. El ceru și mijlocirea lui Alexandru Exaporitul, un vechiu dușman, care putea fi util însă în anumite împrejurări și care, chiar după catastrofa momentană din 1703, rămăsese un om foarte puternic. Propunerile ajungînd la Antioh, acesta le primi „cu ambe mînile", dorit să aibă în sfîrșit „liniște". Și data aceasta, el se scutură de orice înțelegere cu fratele său: spuse lui Hrisant, alt mediator[2], că va părăsi pe fratele său, dacă acesta

---

[1] Pp. 362-3.

[2] Atunci episcop de Cesareia. Alex. Mavrocordato, *O culegere de scrisori,* în *Arch. soc. șt. și lit. din Iași,* VII, p. 494.

nu consimte a-şi face pacea. Dar Brîncoveanu voià, — şi aşa i se răspunse lui Antioh, — o împăcare definitivă cu amîndoi Cantemireştii. Antioh reuni atunci stăruinţile sale cu ale Exaporitului şi ale lui Ştefan Cantacuzino, şi Dimitrie cedă.

Racoviţă e deci mazilit. Bogdan şi Maxut, singurii cari rămăseseră în cele mai rele timpuri pe lîngă Cantemireşti, fură numiţi caimacamii lui Antioh-Vodă. Ei adunară pe toţi fugarii, afară de Dediul şi de Scarlatachi. Chiar şi Iordachi, ştiind ce scrisori teribile posedă Dimitrie, se înduplecă a se întoarce. Cu toate acestea, după ordinul lui Antioh, temutele scrisori fură arătate lui Ştefan şi pe urmă date lui Constantin Stolnicul, cel „în multă tăceare învăţat", care, zice autorul, aşteaptă încă vremea cînd ele vor fi înfăţişate Brîncoveanului [1].

Scarlatachi fugise în Ardeal; de acolo el trecu la Munteni şi pe urmă apăru şi la Constantinopol, dispus la orice umiliri ipocrite. Bostangiii se puseră pe urmele lui, şi el se grăbi a implora, prin Scarlat Carageà, pe acel care suferise atîta din pricina lui, pe Dimitrie. Desgustat, acesta-l iartă.

Antioh, în acest timp, îşi lua Scaunul în stăpînire. La Constantinopol el numise ca singur represintant al său pe Carageà. Acesta trebuià să-i apere Domnia: „facă Cereştii lucrul spre bine şi începăturile proaste spre sfîrşit bun să le întoarcă" [2]. Cît pentru împăcarea lui Brîncoveanu cu Dimitrie, aceasta se negocia de Alexandru Mavrocordat, „pestriţ şi picat" la faţă, ca şi la fire [3], prieten vechiu al Paşilor, respectat şi temut de Domni, cari-i serviau tain.

Dimitrie vorbeşte mai pe larg despre acest elocvent personagiu, despre tatăl lui, originar din Chios, de şi fiului nu-i plăcea să i se zică insular, ci constantinopolitan, despre mamă, care ar fi fost Munteană, după spusa familiei, dar fusese numai soţia repudiată a unui Domn muntean [4]. Mavrocordat e calificat de „vestit în alcătuirea păcilor" [5].

1 P. 365. — 2 P. 368. — 3 P. 369.

4 Aici deci exprimă pentru întâia oară Dimitrie Cantemir părerea greşită care face din mama lui Alexandru Exaporitul, văduva lui Alexandru Coconul şi fiica lui Scarlat Saigiul, — logodnica sluţită de boală pe care ar fi refusat-o Matei Basarab. V. Alex. Mavrocordato, *Despre originea Mavrocordaţilor*, în *Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi*, V, pp. 170-88.

5 E curios că şi în *Ist. imp. otoman* (pp. 729-30), Dimitrie cali-

Dimitrie intercalează apoi în povestirea sa un raport, — nu știm cît de autentic; probabil foarte puțin,— al lui Ștefan Cantacuzino[1] și răspunsul lui Brîncoveanu[2]. Cu acest răspuns veni Hrisant de Cesareia, pentru a grăbi încheierea „legăturii".

Pretențiile principelui moldovean fură acestea: a se reservà familiei sale Domnia Moldovei, a nu se amesteca Muntenii în afacerile țerii vecine, a se restitui familiei lui Șerban-Vodă averea confiscată, pe care și-o însușise Domnul.

Cea mai grea condiție, dăunătoare și rușinoasă în același timp pentru Brîncoveanu, era cea din urmă. Nu-l lăsa inima să renunțe la moșiile lui Șerban,— care nu fură date înapoi Doamnei și fetelor ei decît, cum vom vedea, după 1714—, și vedea bine că restituția lor ar fi scos în vileag hrăpirea de altă dată. Hrisant îi ceru părerea, și Domnul muntean răspunse prin condiții nouă: va da lui Dimitrie la fiecare trei luni o mie de lei și-l va face și stăpîn peste a treia parte din moșii,— Șerban avuse patru fete, din care erau trei în viață[3]—, dar nu ca restituție, ci ca danie, și fără act scris.

Pensia va fi fost plătită, cît timp durară bunele relații dintre Antioh și Brîncoveanu; cît despre moșii, cred că ele n'au fost niciodată ale soțului Domniței Casandra.

Aici se oprește povestirea.

Cînd a fost scrisă? De sigur că imediat după numirea lui Antioh, în cursul anului 1705. De sigur înaintea anului 1706, cînd vechea rivalitate începu din nou, prin împrejurări pe care nu era loc să le studiem înainte, la explicația istorică a acestor memorii îmbrăcate în haină alegorică, a acestei politice urîte prefăcută în fabulă hazlie și în feerie ideală[4].

---

fică pe Mavrocordat de „devotat cu totul intereselor Imperiului [otoman]".

[1] Pp. 374-5.

[2] P. 375.

[3] *Ist. imp. otoman*, p. 506, nota 73. Smaranda murise. Trăiau, afară de Casandra, Maria, văduva lui Constantin (nu Matei, cum zice Cantemir) Bălăceanu, și Bălașa.

[4] După singurul ms., din biblioteca Archivelor din Moscova, opera s'a tipărit, în ortografia lui Laurian și Massimu, de Academia Romînă la 1883 (la o mie opt sute opt-zeci și trei!), împreună cu două tratate filosofice, ca vol. VI al Operelor. Ediția,

Venim acum la „Istoria imperiului otoman”, al cării titlu, în originalul latin, e: „Historia incrementorum atque decrementorum aulae othmanicae” [1]. E, cum am spus, aceia care a făcut din autorul ei un savant cu reputație europeană.

O vom examina întâiu în ceia ce privește data redactării și scopul ce urmăria.

De pe cînd era încă la Constantinopol, Cantemir se interesa de istoria și cultura întreagă, nu numai a Turcilor, ci a întregului Orient musulman. L-am văzut obținînd còpii după portretele Sultanilor, conservate în Biblioteca imperială. Intr'un alt loc din „Istoria imperiului otoman” [2], el ni vorbește de cetirea, la Constantinopol, a istoriei Perșilor până la Șah Ismail. De cîte ori i se oferia prilejul, el își complecta în convorbiri sau prin lecturi informațiile; așa, de ex., despre războiul Candiei, el vorbește după lămuriri luate „de la acele persoane, care pe acel timp erau inițiate în tainele de Stat” [3].

In prefața sa, redactată după note comunicate de Antioh Cantemir, fiul lui Dimitrie [4], traducătorul engles al cărții de care ne ocupăm aici, N. Tyndal, afirmă că Dimitrie a început s'o scrie încă de pe cînd era la Constantinopol. Materialul, cel scris și cellalt, a fost în adevăr adunat atunci, dar se poate spune cu siguranță că niciun rînd din operă n'a fost pus pe hîrtie într'o vreme cînd Dimitrie Cantemir era ocupat numai de intrigi politice, de clădiri, de studii musicale, de lucrări beletristice și filosofice.

După reputația de om învățat de care se bucura autorul tratatului turc despre musica orientală, al „Gîlcevei înțeleptului

altfel corectă, se deosebește și prin aceia că are chiar în titlu o greșeală de tipar („enconium” pentru „encomium”). Data ce i se atribuia: 1704, nu e bună, pentru că (v. mai sus) Antioh-Vodă a fost numit a doua oară în 1705, și am văzut că genesa acestei Domnii e dată în „Istoria ieroglifică”.

[1] Tocilescu, *Raport*, p. 60.

[2] P. 232, nota 42.

[3] P. 395, nota 7.

[4] E ambasador la Londra de la 1731 la 1738. Ghenadie al Rîmnicului, *Principele Antioh Cantemir*, în *Rev. nouă*, II, pp. 2, 4. Ediția englesă a „Istoriei imperiului otoman” ieși la 1734, precum, —fiind Antioh ambasador la Paris de la 1738 la 1744, cînd muri,— ediția francesă se tipări la 1743.

cu lumea", „Logicei" şi „Laudei lui Van Helmont", Academia din Berlin îl alesese de membru în 1714. Voià să facă astfel plăcere Ţarului şi să cîştige un corespondent destoinic pentru cunoştinţile orientale. Acesta ţinu să legitimeze alegerea sa prin lucrări de mare importanţă, scrise pentru publicul european întreg, într'o limbă pe care o înţelegea acest public: în latineşte, limba învăţaţilor.

Nicăiri nu vorbeşte Cantemir de un îndemn venit de la Berlin pentru scrierea „Istoriei imperiului otoman", şi acest îndemn nu cred să fi existat. Dar opera a fost redactată, de la un capăt până la altul, după numirea sa printre academicienii prusieni. Despre acestea avem foarte multe dovezi în chiar cartea de care e vorba, în primele ca şi în cele din urmă din paginile ei, ceia ce exclude ideia unui lucru îndelungat şi întrerupt.

Aşa ni se vorbeşte chiar de la început de prescurtarea istoriei otomane făcută de cunoscutul lui Cantemir, Saadi-Efendi, şi dedicată „Sultanului Mustafà, frate şi predecesor al celui de acum, Ahmed"[1]. Se menţionează revoluţia din 1703, care aduse pe tron pe Ahmed al III-lea[2]. Tot în primele capitole se vorbeşte de tipărirea în Moldova, de către Nicolae Mavrocordat, a unor opere ale Exaporitului, şi cea d'intâiu Domnie moldovenească a lui Nicolae începu în 1709[3]. Hrisant Notara e acum patriarh de Ierusalim, şi el ocupă, *moşteni* acest Scaun la 1707[4]. Se menţionează numirea ca Domn a autorului[5]. Se vorbeşte de lupta de la Stănileşti, în 1711[6]. Povestirea nu se opreşte decît aici, în 1711. Însă cartea a fost scrisă, şi mai târziu decît atîta. E scrisă după 1712, căci, povestindu-ni relaţiile lui cu un Georgian, care-i dădu „o genealogie a Hanilor din Georgia, tradusă în greceşte şi plină de cele mai curioase fabule", Dimitrie ni spune că l-a cunoscut în 1712 la Moscova[7]. Lucrarea n'a putut fi compusă înainte de vara anului 1713, pentru

[1] P. 13.
[2] P. 33. Cf. p. 13, nota 9; p. 323, nota 7.
[3] P. 135, nota 11. Indicaţia bibliografică însă nu e exactă.
[4] Alex. Mavrocordat, *O culegere*, p. 494.
[5] P. 141, nota 22. Cf. ed. francesă, II, p. 57.
[6] P. 158, nota 60.
[7] P. 289, nota 73.

că numai atunci Hotinul a fost reparat și luat în stăpînire de Turci, cum se arată [1]. Orice dată înainte de 1715 chiar ar fi prea depărtată. In adevăr, în 1715 se făcu expediția Turcilor în Moreia. Incă de la cele d'intăiu pagini, Cantemir amintește de un Liciniu din Monembasia, „fost proto-medic în Curtea noastră", om foarte stimat de Turci, care, întors în Moreia, ajunse conte venețian, fu prins în orașul său natal, „cam la un an după aceia", și spînzurat la Constantinopol, pentru corespondență, cu Frîncii [2]. E vorba de expediția menționată, și Liciniu fu prins deci la 7 Septembre [3]; cronica romănească a expediției vorbește și ea de sfîrșitul nemeritat al lui „Lichinie doftorul cel lăudat", care scăpase viața Sultanului [4]. Mai departe, în „Istoria imperiului otoman", Cantemir menționează aceleași evenimente cînd scrie: „Am văzut aceasta acum pe urmă în războiul cu Veneţienii, cînd Sultanul Ahmed prin generalul său Alì-Pașa în patru luni de zile li-a luat toată Morea" [5].

Și data trebuie coborîtă încă, cel puțin pentru sfîrșitul cărții. Se știe că Ștefan Cantacuzino fu scos din Țara-Romănească în Ianuar 1716 și înlocuit cu Nicolae Mavrocordat, până atunci Domn al Moldovei [6]. In „Istoria imperiului otoman [7]", cetim: „Astăzi 'Nicolae e Domn al Țerii-Romănești și stă foarte bine la Curte".

Nicolae fu prins de Nemți la București la 11 Novembre st. v. [8] și înlocuit, după un destul de lung interegn, de către Turci, prin fratele său Ioan în 1717. De aceste lucruri, până la sfîrșitul cărții sale, nu știa nimic Cantemir; el cunoaște pe Ioan sau Ianachi numai ca dragoman [9].

---

1 P. 362, nota 73.

2 P. 135, nota 11.

3 Hopf, *Griechenland im Mittelalter*, II, p. 179.

4 *Arch. romănească*, II, p. 133. Lui îi scrie și Alex. Mavrocordat (ed. Livadă și ms. 91 de la Museu, acum la Ac. Rom.).

5 P. 398, nota 114.

6 Nicolae ar fi intrat în București la 30 Ianuar, după niște note pe o carte (Xenopol și Erbiceanu, Serb. școl., p. 409, No. 88).

7 P. 591, n. 13.

8 Radu Popescu, Cron. oficială, p. 57. Tot așa în notele citate mai sus.

9 P. 591, nota 13. Cf. p. 144, nota.

Vom arăta aiurea că „Descrierea Moldovei" a fost alcătuită de scriitorul nostru „prin 1716". Această carte nu era redactată încă de Cantemir, cînd el termină „Istoria imperiului otoman". Dar el își propusese a da la lumină o operă cu acest titlu, la care se referă adese ori: „Sper", zice el chiar la început, „a putea arăta pe larg, dacă Dumnezeu îmi va da viață ca să pot sfîrși Descripția mea despre starea antică și presentă a Moldovei [1]". La această carte trimite el pentru antichitățile „taifalice" de la Fălciiu [2]. Tot la „Descrierea Moldovei, ce am de gînd în scurt timp a da la lumină", se referă Cantemir, pentru Chilia și Cetatea-Albă [3], pentru antichitățile Moldovei [4], pentru marca Iașilor [5], pentru ceremoniile numirii Domnilor [6], pentru istoria ultimilor principi ce au domnit asupra acestei țeri [7], pentru pierderea Hotinului [8], pentru cetatea Neamțului [9]. Iar undeva, la Țepeș și Drăculea, trimite „aiurea", ceia ce înseamnă la „Hronic" pe care încă de atunci îl concepuse [10].

După toate aceste dovezi nu mai rămîne îndoială că Istoria otomană a fost făcută în 1715 și 1716. A fost terminată după luna lui August din acest din urmă an, cînd se dădu lupta de la Peterwardein, — 5 August st. n. —, care e menționată către sfîrșit [11], dar înainte de evenimentele petrecute în Țara-Românească în Novembre.

---

[1] P. 62, nota 1.

[2] P. 158, nota 60.

[3] P. 177, notele 25, 27.

[4] P. 273, nota 38.

[5] P. 274, nota 39.

[6] P. 276, nota 43: „Care dorește mai largă cunoștință, cerceteze istoria mea despre Moldova, care sper că în scurt timp se va tipări".

[7] P. 295, nota 84.

[8] P. 362, nota 3.

[9] P. 544, nota 104. Adaug și alte indicații cronologice din operă. Georgenii, ni se spune, au tipar „de vre-o trei ani încoace" (p. 289, nota 73). V. capitolul nostru următor. Selim-Ghirai, Hanul Crimeii, e restabilit cu vre-o șese ani înainte de redacția scrierii (p. 179, nota 33). S'ar părea că regele Suediei, Carol al XII-lea, trăiește încă († 1718), dar e vina expunerii neprecise (p. 299, nota 94).

[10] P. 149, nota 36.

[11] „Bătaia de la Petrovaradin, în anul 1716"; p. 770, nota 7.

Intr'un loc, Dimitrie se plînge de condițiile defavorabile pentru studiu, în care lucreează. „Trăiesc astăzi într'un loc unde, nu numai că sînt foarte depărtat de Arabi [îi trebuiau izvoare arabe], dar nu e nici umbră de vre-o învățătură mai înaltă și unde nu auzi nici măcar din nume de vre-o bibliotecă completă, departe de a-ți putea găsi ceia ce cauți [1]".

Care era acel loc? Din notele lui Antioh, redactate de Tyndal, vedem că Dimitrie se afla în 1715-6, cît timp Țarul lipsi din Rusia, — pe moșiile sale, unde într'adevăr nu putea să fie vorba de bibliotecă [2]. Aici ducea o viață liniștită și patriarhală, care-i permitea să se ocupe în tihnă de o cercetare așa de grea și de o operă așa de întinsă ca întreaga istorie a Impărăției osmane. Antioh zugrăvește cu un fel de pietate naivă această viață de lucru a tatălui său: „Se scula dimineața la cinci ceasuri și, după moda turcească, bea cafea și fuma ciubuc. Apoi se închidea în odaia sa și se îndeletnicia cu cetitul și scrisul până la prînz, pe care-l lua tocmai la douăsprezece. Lua numai un fel, și-i plăcea mai mult puiu cu măcriș; bea numai apă amestecată cu vin, căci era dușman al beției, care nici nu-i pria: de se aluneca vre-odată, n'avea chef cîte două săptămîni. Dormia puțin după prînz, și, apoi, iarăși se punea la lucru până la ceasurile șepte seara. Atunci se ducea la ai săi, cina cu dînșii la zece, și la douăsprezece se punea în pat [3]". De sigur o viață activă, care nu sămăna cu a neastîmpăratei beizadele de odinioară, iubitor de intrigi și de petreceri, căruia-i ieșise numele că este „om rău", fiind „nerăbdător și mînios, zlobiv la beție" [4]. Orînduindu-și astfel timpul, se înțelege cum în acești doi ani de retragere la țară el a putut redacta, nu numai toată „Istoria imperiului otoman", ci și „Descrierea Moldovei".

De ce izvoare s'a folosit Cantemir pentru compilația acelei părți din „Istorie" asupra căreia n'avea amintiri sau informații orale de la multele și însemnatele sale cunoștinți?

---

1 P. 237. nota 50.

2 Tyndal adauge, cu dreptate, că aici s'a terminat, — mai bine aici s'a *redactat*—, „Istoria imperiului otoman". V. p. 801.

3 P. 806.

4 Neculce, p. 302.

In rîndul întăiu, de izvoare turceşti. Le cunoştea pe multe în original, de sigur. Dar aceasta nu-l împiedecă de a întrebuința şi prelucrarea latină a vechilor cronici otomane de Leunclavius.

Izvoarele acestea turceşti nu le numeşte: Zacut, de care vorbeşte odată, nu e un istoric osman. Din cartea lui se vede însă că n'a făcut o compilație după mai multe narațiuni contemporane. Cred că nu mă înşel mult spuind că până la timpurile sale, până la a doua jumătate a secolului al XVII-lea deci, Cantemir nu face alta decît traduce sau prelucrează o compilație de istorie turcească apărută la Constantinopol pe vremea sa.

Compilația aceasta o şi citează, fără a ni spune însă în ce fel se foloseşte de dînsa. E prescurtarea de istorie otomană a lui Sadì-Efendi din Larisa, tipărită în 1696 şi dedicată Sultanului Mustafà: *Tagiut-tevarik*[1].

Pe acesta nu pare a-l controla adesea cu izvoarele, pe care el, Cantemir, le avea sau putea uşor să le aibă la îndămînă. Notele, numeroasele note, nu sînt note critice, ci note archeologice, geografice, filologice, — într'un cuvînt note explicative. Cît despre izvoarele creştine pentru cunoaşterea lumii musulmane şi trecutului ei, ele nu sînt necunoscute scriitorului nostru. Dintre Grecii cari luminează prin cronicile lor istoria cuceririi turceşti din secolele XIV-V, el pomeneşte pe Nichifor Gregoras, pe Phrantzes şi declară că preferă amînduror acestora pe acel analist bizantin care a scris pe larg în sensul noului Imperiu păgîn: Laonic Chalkokondylas[2]. Mai vorbeşte de Busbecq, ambasadorul imperial la Poartă şi autorul elegantelor „Scrisori" latine, de Lonicerus, cunoscutul narator al fastelor turceşti, de Orbini, pe care-l combate. Şi atît.

De almintrelea, în loc să caute a îndrepta haotica cronologie a scriitorilor turci prin numeroasele şi singurele indicații cuprinse în izvoarele narative, — căci nu era încă vremea folosirii documentelor de arhivă, — de origine greacă, italiană, ungurească şi polonă, în loc să înlăture prin comparația cu aceleaşi escelente mijloace de informație confusiile dese, a-

---

[1] Prefața, p. 13.
[2] Prefața, p. 1.

proape continue, şi să reducă tonul exagerat, şovinist, fanatic al naraţiunii turceşti, Dimitrie Cantemir nu stă la îndoială să declare, în mai multe rînduri, că preferă povestirea osmană. Aceasta pentru că Turcii trebuie fireşte să-şi cunoască trecutul mai bine decît cum alte popoare ar putea să li-l descurce. „Am preferat cu tot dreptul mărturia scriitorilor indigeni tuturor celorlalţi, şi datele noastre le adunarăm din acei istoriografi pe cari Turcii îi ţin de cei mai demni de credinţă şi mai autentici”[1]. Sau aiurea: „Istoricii turci în afacerile lor interne merită mai mult crezămînt decît alţi scriitori”[2]. Pe cînd creştinii scriu lucruri „absurde”[3], istoricii turci dau adevărul, şi singurul sacrificiu pe care-l va face Cantemir, acest admirator al lor în ultima formă de compendiu oficial, va fi să aleagă din naraţie fondul de înflorituri şi să adopte în expunerea sa pe cel d'intăiu.

Va scrie deci istoria sa cum au scris-o predecesorii săi orientali, pe aceiaşi basă de informaţie, ba chiar, pentru a păstra tonul ce i se pare cel mai potrivit într'o asemenea carte, în acelaşi spirit, în aceleaşi forme exterioare. Inaintea cetitorului defilează, în atitudinea *oficială* din cronicile de seraiu, Sultanii vechi ca şi cei mai noi dintre dînşii: figuri fără relief, fără expresie, fără caractere deosebitoare, cu aceiaşi aureolă banală de laude, care, după ce a trecut de la un cronicar turc la altul, e reprodusă neapărat şi în această din urmă a lor parafrasare, latină. Judecăţile sînt cele tradiţionale, descrierile de evenimente cele obişnuite; epitetele cele clasice— nu e numit oare Ierusalimul „leagănul atîtor profeţi şi teatrul atîtor minuni”, precum s'ar fi exprimat cel mai ortodox dintre păgîni, cel mai pios dintre hagiii musulmani[4]?—; pănă şi cronologia e de la un capăt la altul dată în ani de la Hegiră.

Aşa credea Cantemir că trebuie scrisă istoria osmană, spuind lucrurile turceşti după normele stabilite de istoriografii naţiunii. Cînd are o părere deosebită de a izvoarelor sale, îl vedem furişîndu-se sfios în notă; pare că ar fi scris pentru Sulta-

---

[1] P. 3.
[2] P. 39, nota 9.
[3] P. 8, nota.
[4] P. 235.

nul Ahmed al III-lea, și nu pentru „oamenii de litere” creștini către cari se adresează [1]!

Compusă astfel, marea operă a lui Cantemir nu putea să aibă un succes trainic. Pentru toată partea veche, pentru epoca ce precede anul 1650, sau mai degrabă 1670, ea n'are valoare. Niciun învățat nu mai recurge la expunerea naivă, plină de confusii și exagerări, pe care n'a știut sau nu s'a crezut chemat să le înlăture, a lui Dimitrie Cantemir. Cîtva timp numai, publicul care nu știa latinește, sau și unii învățați mai comozi, au căutat la dînsul lămuririle de proveniență orientală ce se puteau căpăta, cu mult mai sigure, în frumoasele lucrări ale lui Leunclavius. Dar, cînd a venit Hammer și, stăpîn pe izvoarele originale, folosindu-le cu critica timpurilor nouă, a dat o nouă expunere a istoriei turcești, cu întrebuințarea largă a izvoarelor naționale, — cele șepte peceți ale uitării închiseră paginile lui Cantemir. Invățatul german n'a cruțat pe predecesorul său, dar cel mai mare rău i l-a făcut, nu semnalîndu-i greșelile dese, ci — înlocuindu-l.

Cantemir, îmbrățișînd cu ochiul desvoltarea puterii osmane, de la cei d'intăiu Sultani patriahali, emiri ai barbarilor din Asia Mică, până la strălucirea imperială a tronului lui Mohammed Cuceritorul, încunjurat de trupele sale învingătoare și de representanții culturii arabe și grecești; de la acesta la Soliman-cel-Mare, așezătorul de granițí, împărțitorul de coroane, învingătorul mărilor, dătătorul de legi, Califul; de la Soliman la Murad epilepticul, „fiul de Evreică”, pe care soldații lui îl caută în zădar în fruntea oștirilor, care nu mai pot învinge; de la acesta la Murad al IV-lea, sîngerosul bețiv, pe care-l urmărește stafia gloriei, care nu se mai poate întoarce,— pentru a ajunge, în sfîrșit, la umbrele împărătești de la sfîrșitul secolului al XVII-lea, — Mustafă fugind pe șesurile Tisei, înaintea catanelor lui Eugeniu de Savoia; — străbătînd toată această simplicitate robustă, această vitejie învingătoare, această bogăție putredă, a crezut că deosebește în vicisitudinile Casei lui Osman o perioadă de creștere și una de scădere, — aceasta din urmă prea înceată, cum știm, pentru norocul lui Dimitrie-Vodă.

---

[1] V. p. 272, nota 37.

E o concepție originală, care va trece, prin manuscriptul acestei opere, aflător în mînile fiului lui Dimitrie, Antioh, ambasador la Paris, la amicul acestuia, Montesquieu însuși.

Dar vremea cînd fixează el schimbarea norocului e greșită. După ce a povestit campania contra Polonilor, în 1672—așa de tărziu !—, Cantemir încheie cu aceste cuvinte partea întăiu a operei sale: „toate aceste fapte, petrecute în această mare Impărăție, văzute și de noi înșine, scrise chiar de istoricii turci, le vom povesti în a doua parte a istoriei noastre cu aceiași credință și *cu chiar cuvintele acelor istoriografi turci, precum am făcut și în partea d'intăiu*[1]".

Nu, decăderea turcească — așa e intitulată partea a doua a „Istoriei" — n'a început la 1672, și nu resistența lungă a Polonilor, nu talentele militare ale Hatmanului și regelui Ioan Sobieski, și nici norocul Impăratului creștin din Viena și geniul militar al principelui de Savoia n'au *produs* această decădere. Ea era mult mai veche.

Soliman cucerise încă; Selim menținuse; Murad și succesorii săi începură a pierde. Sultani insignificanți sau imorali stăpîniau un popor care trecea subit de la vînjoasa bărbăție la moleșirea senilă. Aurul Europei învinse pierduse pe asprii soldați ai stepelor asiatice. Cînd, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, liga creștină se organisă, semnele slăbiciunii se arătară, boala deveni visibilă.

Imaginații romantice de Sultani tineri puteau dori timpurile de expansiune, dar nu era în puterea lor să le înoiască. O familie excepțională, a Chiupruliilor, o dinastie de Mari-Viziri, putu să deie un moment ilusia învierii Osmanilor, dar era numai o ilusie. Cînd ei dispărură, nu se ivi nimic nou în viața Statului turcesc, ci numai, piedeca fiind înlăturată, decăderea urmă cursul său moral.

Decăderea aceasta începuse cu aproape un secol în urmă, și am contribuit și noi la dînsa prin strașnicele lovituri de sabie ale lui Mihai Viteazul.

Intorcîndu-ne la valoarea istorică a cărții lui Cantemir, ea e de la 1650-70 înainte superioară. De aici ea poate fi întrebuințată cu folos, dacă nu cu siguranță. Datele mai sînt încă gre-

[1] P. 409.

șile, confusii tot se mai întîmpină, dar confusiile din amintirea lui Cantemir nu se pot asămăna cu acelea pe care le acumulase pentru timpurile vechi istoriografia turcească. Pe alocurea Dimitrie complectează amintirile sale prin întrebuințarea izvoarelor creștine, ca Delacroix și Garzoni [1]. Cît despre izvorul său otoman, scriitorul nu arată să se fi lepădat de dînsul, dar pare sigur că el dă de la dînsul cel puțin cît împrumută de la călăuzul turc.

Și aceasta fără a vorbi de note. Dacă și notele la partea întăiu, cu știrile multe și variate ce cuprind asupra istoriei, moravurilor, culturii orientale din timpul său, formau un repertoriu prețios de informații, cu atît mai mult pentru partea din urmă, în care asemenea știri nu se întîlnesc numai digresiv și sporadic, ci formează rațiunea de a fi a notelor, le ocupă în întregime. Fără folosirea și a acestor note, istoria turcească în secolul al XVII-lea nu se poate scrie. Ele sînt de multe ori exacte, cum am avut prilej să constatăm aici chiar, dar, ca orice lucrare a lui Cantemir, ele trebuie utilisate cu prudență.

Să vedem acum în ce chip se reflectează, în această istorie a lumii turcești, istoria Romînilor.

Izvoarele lui Cantemir erau puține. Pentru Moldova, „analele"[2], pe care le face însă a spune, la 1538, cînd le citează, altceva decît ceia ce cuprind[3]. Cît pentru istoria munteană, el nu cunoștea încă pe așa-zisul Anonim sau Stoica Ludescu, și știa numai din zvon despre existența lui și a unei cronici oficiale a Domniei Brîncoveanului. „Pănă pe timpii lui Șerban Cantacuzino", scrie Cantemir, „Țara-Romănească n'a avut nici istorici, nici însemnări sau monumente genealogice." Iar aiurea: „Știu prea bine că este o carte întreagă și foarte voluminoasă, în care se cuprinde viața și spița neamului său, scrise

---

[1] Cantemir întrebuințează din Delacroix *Memoriile* (v. Iorga, *Acte și fragm.*, I, pp. 82-3; II, pp. 734-8), precum și „Comentariile despre biserica orientală" (p. 395, nota 7). Pe Garzoni-l citează pentru *Istoria della republica di Venezia nel tempo della Sacra Lega*, Veneția, 1705.

[2] V. mai sus, p. 280 și urm.

[3] P. 295, nota 83. Cf. p. 272, nota 37.

din porunca lui de unii învățați, pe cari-i plătia bine. Dar nu știu dacă această carte se mai păstrează undeva sau au prădat-o barbarii, dimpreună cu celelalte lucruri ale sale"[1].

Și aici tot ceia ce precede vremea în care a trăit autorul nu poate folosi la nimic. Nu se spune nimic nou, iar lucrurile cunoscute, expuse pe scurt, sînt de nerecunoscut une ori, atît de mult le-a schimbat compilatorul. Așa, luptele lui Ștefan-cel-Mare cu Turcii sînt strămutate cu candoare, — probabil după „izvodul turcesc", pe care nu-și dă osteneala să-l îndrepte,— supt Baiezid Fulgerul, cu trei sferturi de secol în urmă [2]; Dumbrava Roșie o caută la Cotnari [3], greșeală pe care o va repeta Cantemir și în „Descrierea Moldovei". Elemente din biografia lui Ion-Vodă cel Cumplit se amestecă în luptele străbunului [4]. Din tradiția orală, culege, ca și Neculce, fabula Cetății Neamțului, pe care o presintă cu înfrumusețări [5]. Mai departe găsim ceva despre tributul Moldovei [6]. In privința misiunii lui Tăutu la Poartă, el reproduce o anecdotă, auzită, nu cetită [7]. El transformă într'un discurs sfaturile lui Ștefan murind către fiul său Bogdan [8] și face să urmeze o scurtă notiță despre Moldova [9]. Și aici ca și în Descripție, el atribuie lui Aron-Vodă vinovăția pierderii Tighinei [10], care fusese ocupată de Turci încă din 1538 și pe care, din potrivă, Aron o asediè. El admite că Bogdan Orbul însuși s'ar fi presintat înaintea Sultanului [11]. Inainte de *Descripție,* Cantemir dă aici clausa tratatelor cu Poarta care cuprinde tributul și urmărește creșterea lui supt Petru Rareș, care,—amănunt adevărat,—s'a îndatorit și să se presinte la Poartă la căte trei ani, și supt Ștefăniță—, până ajunge la suma de 60.000 de galbeni și 24.000 alții

---

[1] P. 624, nota 34.
[2] P. 62, nota 1.
[3] *Ibid.*
[4] *Ibid.*
[5] *Ibid.*
[6] P. 98, nota 10.
[7] P. 271, nota 36.
[8] P. 272, nota 37.
[9] P. 273, nota 38.
[10] *Ibid.*
[11] P. 274 și urm.

pentru felurile daruri [1]. El crede că „istoriografii moldoveni” numesc pe Ștefan Lăcustă „Ștefan-cel-tînăr” și că era fiul lui Bogdan [2]. El amestecă în povestirea evenimentelor din 1538 mențiunea anacronică a așezării Tatarilor în Bugeac și luptelor lor cu Chighecenii, care aduc năvălirea lui Soliman [3]. Ținîndu-se servil, în text, de originalul său turcesc și cu totul nefamiliarisat cu istoria Țerii-Romănești, el povestește toată domnia lui Murad al III-lea fără a spune un cuvînt despre Mihai Viteazul, și nu vorbește de dînsul în vre-o notă măcar.

Și înainte de 1670, Cantemir, care nu observă în notele sale ordinea cronologică, ci amestecă pentru a lămuri un punct oarecare știri din toate timpurile, și înainte de această dată, la care începe, dacă nu decăderea Imperiului otoman, măcar folosul cărții autorului, — note de istorie românească mai nouă se află. Așa, despre trecerea Sultanului prin Moldova în 1674 [4], despre expediția de la Boian, 1685 [5], despre Domniile lui Dumitrașcu Cantacuzino și Antonie Ruset, pe care le pune la date falșe [6].

De la 1672 înainte istoria amînduror țerilor noastre e atinsă mai des, une ori chiar în text, și firește că expunerea devine mai largă, informația fiind mai bogată. In schițarea persoanelor și în descrierea întîmplărilor apoi, elementul personal, pasiunea politică intervin. Pe cînd, pentru istoria turcească propriu-zisă, el e un martor obiectiv, care arare ori numai, ca la povestirea sfîrșitului tragic al lui Daltaban, se lasă dus până la emoție, în rîndurile ce privesc istoria Romînilor descoperim iarăși pe vechiul Cantemir, statornic în dușmăniile sale și moștenitor al vrajbelor de familie.

---

[1] P. 275, nota 40. Cantemir pretinde că diplomele originale turcești, — diplome poate, dar nu tratate—, existau în Archivele Domnești din Iași și că au fost distruse de Sobieski în 1686. P. 275, nota 40.

[2] P. 296, nota 86. Pe cînd era al lui Alexandru-Sandrin, fiul lui Ștefan-cel-Mare. In actele sale însă-și lua numele de „fiu” al lui Ștefan.

[3] P. 296, nota 87.

[4] P. 196, nota 51.

[5] P. 214, nota 16.

[6] P. 295, nota 84.

De Duca cel d'intăiu, Constantin Cantemir avuse a se plînge, căci de răul lui emigrase. Vorbind de înlocuirea lui cu „alt Domn, Petru cu numele", — Petriceicu, al cărui titlu domnesc era, în adevăr, Ștefan Petru—, Dimitrie nu uită a ni spune amănuntul că Duca fusese la început slugă la un negustor din Iași, amănunt, pe care Neculce-l raportează, și el, dar compilatorul cronicei lui Nicolae Costin îl trece cu vederea [1]. La Domnia lui Petriceicu, Cantemir pretinde că acesta ar fi fost distins de Dabija și adauge greșit că i-a succedat după șese luni, care e însă durata reală a administrației întăiu a lui Duca-Vodă. Dacă povestește exact prinderea lui Duca,— el nu fu însă dus la Varșovia, ci la Liov [2]—, dacă poate avea dreptate cînd spune că Petriceicu a fost adăpostit de Sobieski la Iaslowiec și pensionat cu 100.000 de zloți pe an, că văduva lui s'a căsătorit cu un Polon, el greșește fixînd la 1684 data, morții Domnului fugar [3].

Ajungînd la Grigore Ghica, acesta un sprijinitor al lui Constantin Cantemir, Dimitrie, recunoscînd că Grigore a făcut să se mazilească tatăl său, Gheorghe Ghica, pe temeiul că era prea bătrîn, și că el a trădat de două ori, în fața dușmanului, pe Impăratul său turcesc, — nu stă la îndoială să-l numească însă „un bărbat într'adevăr mare și înzestrat cu multe frumoase virtuți". Despre Ghica, știe multe autorul: strămutînd din greșeală după 1673, — data trădării a doua—, rătăcirile în Europa, făcute după 1664, — data întăii trădări, Cantemir descrie în chip nou aceste rătăciri, ca și la moartea lui Ghica, otrăvit, din îndemnul Cantacuzinilor, de doctorul Timon, patruzeci de zile după ce mazilul se întorsese la Constantinopol [4]. Despre această moarte bănuiește același lucru și Neculce [5].

Rolul principatelor în războiul dintre Turci și Poloni e atins, în continuarea povestirii. Se dă lista amănunțită a darurilor pe care în 1675 Moldova le făcu Sultanului [6]. Dar, la afacerile Cazacilor, se comit confusii: Timuș Hmilnițchi ar fi

1 „Ist. imp. otoman", p. 406, nota 16.
2 V. p. 493, nota 64.
3 P. 417, nota 5.
4 P. 417, notele 5, 7.
5 P. 205.
6 P. 426, nota 4.

murit asediind el Suceava, nu fiind asediat într'însa, și se amestecă expedițiile din 1675 și 1676, ca și cele din 1677 și 1678. In 1683, cînd Duca fu prins, se afirmă că între conspiratori se găsiau numai „tineri” și că „boierii bătrîni și mai de frunte” pribegesc [1].

Cariera lui Dumitrașcu Cantacuzino e bine schițată. Se spune numele tatălui lui: Mihai; se menționează situația boierească, pe care a avut-o la Munteni, felul cum a căpătat tronul în 1675, prin darul unui *sadirvan* sau al unei fîntîni artistice. Felul poate să fie adevărat, dar nu data, pentru că la 1675, cînd se serbă circumcisia fiilor Sultanului, Dumitrașcu își *sfîrși* Domnia d'intăiu. Pe cînd, după Neculce, acest Domn, scos pentru a doua oară în 1685, putu să se răscumpere și mai trăi încă [2], Cantemir crede că mazilul, primit aspru de Caimacam, se îmbolnăvi de „polip la gît” și muri în trei zile [3]. Boala se potrivește cu aceia pe care o pomenește Nicolae Costin: „o bolfă la grumazi, în chip de tragăn”, dar nu și sorocul morții, căci și după acesta Dumitrașcu mai trăi „vre-o doi ani, la închisoare” [4].

In 1685, în locul lui Dumitrașcu, Cantemir bătrînul căpătă Scaunul Moldovei.

Viața acestuia știm că a tratat-o Dimitrie într'o operă aparte, care trebuia să între în partea a doua a „Hronicului”. Am văzut mai sus că „Viața lui Constantin Cantemir” n'a putut fi scrisă înainte de 1716 și, adăugim aici, nici înainte de 1717, pentru că niciodată în „Istoria imperiului otoman” nu se trimite la dînsa. Nu se arată măcar gîndul de a scrie o asemenea lucrare. Și aceasta era, de almintrelea, ușor de prevăzut pentru că numai după ce ideia „Hronicului” s'a precisat în mintea lui Cantemir, numai după ce partea întăia a fost compusă, trebuia să se gîndească el la istoria principatelor.

In 1716, ca și după 1718, scriitorul vorbește cu respect de Șerban-Vodă, „un principe generos, din familia imperială a Cantacuzinilor”. Și aici el se întinde pe larg asupra legăturilor acestuia cu străinătatea creștină: Viena și Moscova, și

1 P. 493, nota 64.
2 P. 229.
3 P. 494, nota 66.
4 P. 35.

numește pe emisariul lui Șerban la Țar, un arhimandrit bosniac[1]. Și aici se admite otrăvirea lui de rude cu alte idei politice și alte interese[2]. Și aici se trece supt tăcere rolul pe care l-a avut Domnul muntean la numirea lui Constantin Cantemir; ba încă se pretinde în această carte că în 1685 Șerban era în primejdie de a fi mazilit și că abia putu să se răscumpere cu bani[3].

Venind acum la viața lui Constantin Cantemir, întîlnim aici și elemente nouă. După ce aflăm despre serviciile militare ale eroului supt Grigore Ghica, se spune că Dabija l-a făcut căpitan de Codru și Vornic de Bîrlad[4], ceia ce nu se arată în biografia separată[5]. In biografie, Dimitrie nu se exprimă clar asupra originii princiare tătărești a familiei sale, pe cînd aici descendența din Timur-Lenc e admisă fără sovăire[6].

In „Istoria imperiului otoman" se comite greșeala de a pune numirea lui Constantin-Vodă înainte de expediția Seraschierului în 1685, pe cînd în biografie povestirea corespunde adevărului istoric. Corespondența lui Cantemir cu șefii poloni din acel an, Jablonowski și Potocki, e semnalată mai mult în opera istorică[7] și se arată aici sfăturile prin care Domnul Moldovei cearcă a domoli pe Seraschier[8]. In povestirea expediției regelui polon în Moldova, la 1688, nu se vorbește decît pe scurt despre retragerea lui Cantemir, dar se dă numărul armatei turcești venite în ajutorul lui[9]. Aici se menționează anume prădarea bisericii Trei-Ierarhilor din Iași, și urmărirea Polonilor e expusă mai circumstanțiat decît în biografie[10]. Printr'o regretabilă confusie cronologică istoricul Imperiului otoman însemnă cu

---

1 *Ibid.* Se dau și lămuriri asupra familiei pe care a lăsat-o.

2 „Unchiu al Marelui-Vizir Soliman-Pașa"; p. 506, nota 73. Cf. *Vita*, p. 45: „avunculus Suleimani, sequentis anni Seraskierii, huius autem et Supremi Vesirii et contra Germanos ducis erat". V. și Sturdza, *Acte și documente*, I[2], pp. 12-4.

3 P. 507.

4 P. 508, nota 73.

5 Cf. p. 8.

6 P. 539, nota 98.

7 Pp. 517-8.

8 Pp. 518-9.

9 P. 538.

10 P. 543.

acest prilej ocuparea Cetății Neamțului de Poloni [1], pe care biograful lui Constantin Cantemir o știe ca făcută în 1691, cu prilejul altei expediții regale [2]. Căci regele însuși scrie, încă din Moldova, la 20 Octombre: „Aici am luat Cetatea Neamțului, care e, nu numai însemnată prin faima vechimii sale, dar și prin tăria înălțimii pe care e așezată, așa că de aici se poate supraveghia toată Moldova și Țara-Românească" [3].

In Istorie nu se trece cu vederea ca dincolo ciocnirea dintre Tatari și Marele-Tesaurariu polon în cursul acestui an 1686, ciocnire care ar fi precedat fuga regelui din Moldova [4].

La 1688, Brîncoveanu se sui pe tronul muntean, și rivalitatea dintre cele două principate continuă și supt noul Domn. De dînsa vorbește cu patimă Dimitrie Cantemir, cu o patimă mai mare decît aceia care însuflețește povestirea din „Evenimente". E inutil a spune că nu poate fi vorba de întrebuințarea „Evenimentelor" în „Istoria imperiului otoman": cea d'intăiu lucrare n'a putut fi scrisă — am arătat-o — înainte de 1718.

Aici găsim lucruri care nu se află în „Evenimente". Trădătorul față de creștini, în 1690 și 1711, nerecunoscătorul față de Cantacuzini [5], nu era, crede fiul „herghelegiului" Constantin Cantemir, — politeță, cum se vede, reciprocă, — un boier de viță veche. Străbunul său, David, ar fi fost un boierinaș fără dregătorie, fără înrudire cu Matei Basarab [6], căruia acesta i-ar fi dat o însemnătate, căsătorind pe nepoata sa de soră cu Preda, fiul lui David, care Preda fu numit Mare-Vornic. Acest Preda fu ucis supt Mihnea cel Rău, ceia ce e adevărat [7]. Fiul lui Matei, zis și Papa, nu ocupă funcții, dar e un boier respectat. El s'ar fi însurat cu Elina Cantacuzino, ceia ce e o greșeală, căci soția lui Papa se numia Stanca.

Fiu al acestor doi, Constantin Brîncoveanu iea de la început titlul de Cantacuzino, ceia ce face să se indigneze unchiul său

---

1 P. 544.

2 P. 55.

3 Hurmuzaki, *Supl.* II³, p. 231.

4 Pp. 544-5.

5 P. 476, nota 54.

6 Familia pretinde contrariul. V. Bibescu, *Règne de Bibesco*, t. II¹, Tabla genealogică a Brîncovenilor.

7 Cf. Stoica Ludescu, p. 349; Constantin Căpitanul, p. 321.

Iordachi, atunci la Viena, în misiune. El înștiințează pe frații săi Mihai și Constantin Stolnicul, cari fac observații noului Voevod, cel din urmă pomenind și fabula turcească a catîrului care uită firea tatălui său pentru a spune numai că mama sa era din neamul cailor. Atunci, silit, Brîncoveanu ar fi adoptat familia Basarabilor.

Cantemir are pretenția să descurce genealogia acestora. Barbu ar fi avut pe Laiotă, acesta pe Neagoe, Neagoe pe Șerban. Elina lui Șerban iea pe Constantin Cantacuzino Postelnicul, iar Ancuța pe fiul lui Mihai Viteazul, înaintea suirii acestuia pe tron. Cele două fete ar fi fost foarte sărace, reduse fiind a-și cîștiga pînea cosînd. Matei le-ar fi adus înapoi în țară, ceia ce e un adevăr. In felul acesta el își plătia datoria față de neamul Domnului, care-l boierise, făcîndu-l Cămăraș. Cît despre Constantin Basarab Cîrnul, Cantemir știe să ni spuie că era fiul lui Radu Șerban cu o preuteasă și că nu-și aflase originea decît după moartea presupusului său tată.

Așa încît, conchide Dimitrie, Brîncoveanu, care nu era nimic prin propriul său neam, usurpă pe rînd două titluri care nu se potriviau cu descendența sa. Scopul ce urmăresc aceste spuse e evident; din nenorocire cele mai multe din aceste alegații nu se pot controla acum, și poate nu se vor putea controla niciodată [1]. Un lucru e sigur, că în scrisorile către străinătate inimicul Cantemireștilor lua, în 1689 cel puțin, simplul titlu de: „Constantin Brîncoveanu”[2].

Trecînd la a doua campanie a regelui Poloniei în Moldova, Cantemir o povestește pe scurt, și la data falșă, de 1689[3]. Dar se pare că are dreptate aici cînd duce pe rege, nu până la Valea Strîmbă, ca în biografie[4], ci numai până la Iacobeni, în județul Iași. Pe urmă, aici nu se uită, ca în „Viața lui Constantin Cantemir”, ocuparea Sorocei de Poloni.

Deosebiri se întîmpină necontenit în proporții, în stil, în fondul povestirii. Așa, pentru a mai da un exemplu, se men-

---

[1] Originea lui Constantin Șerban se confirmă și cu documente inedite, ce-mi semnalează d. Tuducescu, V. Bibl. Ac. Rom., 41-2, LXVIII.

[2] Hurmuzaki, V^1, pp. 278-9, n° CXCIII.

[3] Pp. 628-30.

[4] P. 51.

ționează printre apărătorii păgîni ai lui Cantemir contra creștinilor, pe lîngă Mustafà Buicliul, și Nuredinul tatar, ceia ce e, cred, o eroare. In descrierea expediției la Soroca, — 1692—, se pomenește și Arap-Pașa de Trapezunt, alături de comandantul turcesc, Daltaban[1]. Dîndu-se aceiași cifră pentru Tatarii veniți la atacul cetății, se arată și numele căpeteniei lor: Șecbas-Ghirai[2]. Episodul cu Ieremia Cacavela nu se întîmpină în „Istorie”, dar se arată, — încolo toate amănuntele concordă, în ambele cărți—, și numărul tunurilor turcești[3]. Am văzut că pentru moartea lui Cantemir în amîndouă locurile se găsește aceiași dată — într'una după noul calendar, în cealaltă după cel vechiu[4].

Resultă din această comparație că „Istoria” și „Viața” se potrivesc foarte bine în liniile generale, în multe amănunțimi, în formă chiar pe alocurea. Nu tot ce cuprinde „Viața” e conținut, firește, în paginile „Istoriei” sau în notele de supt ele; dar sînt și fapte de care biograful nu ține samă, de și istoricul le notase. Greșeli sînt făcute în cartea de pe la 1718, care nu se aflau în aceia care o precedase, dar aceasta are rătăciri mult mai mari care sînt îndreptate în cealaltă. Dacă n'au fost îndreptate și cele ce rămîn, dacă biografia n'a cuprins tot ce știa autorul ei asupra carierei lui Constantin Cantemir, aceasta se datorește numai felului de lucru al lui Dimitrie sau distracției lui. O revisie, — căci avem a face, în biografie, cu un fragment—, ar fi înlăturat poate aceste neajunsuri.

Știrile relative la viața lui Dimitrie Cantemir după moartea tatălui său au fost semnalate și utilisate mai sus. Pentru istoria noastră, mai este de interes numirea lui Dimitrie ca Domn și politica sa în Moldova, așa cum îi place lui să ni le arăte în opera sa.

Cum au fost lucrurile în adevăr, de ce a fost numit Cantemir și de ce a trădat, putem cunoaște foarte bine, din numeroasele și variatele izvoare ce ni stau la disposiție.

1 P. 653.
2 *Ibid.*
3 P. 654.
4 V. mai sus, pp. 304-5.

Nicolae Mavrocordat fusese numit de Turci pentru a avea în împrejurări grele un om cu totul sigur în Moldova, un credincios mai presus de orice bănuială. Și așa se și dovedi fiul Exaporitului.

Dar, un războiu cu Rușii devenind din ce în ce mai probabil, Mavrocordat nu mai păru suficient pentru misiunea nouă a unui Domn moldovean. Trebuia, în momentul importantului conflict militar, un războinic. Nicolae-Vodă însă era un învățat calemgiu, și atîta. Trebuia un om de țară, care să-și aibă partidul său în Moldova și să știe a cîștiga și pe celelalte. Nicolae-Vodă însă era un Grec, un Grec care nu se deprinsese încă în noua sa situație. Incepuse stăpînirea, pedepsind aspru pe aceia cari, nădăjduind, după căderea lui Mihai Racoviță, întoarcerea lui Antioh-Vodă, își arătaseră bucuria insultînd o oarecare persoană grecească, scumpă inimii noului oblăduitor. Iși permisese a închide boieri, a-i bate: Iordachi Ruset, Ilie Cantacuzino, Vornicul Sturza făcuseră cunoștință cu închisoarea, și cel d'intăiu lîncezia încă într'însa. O mare mișcare de emigrație se produse după cîteva luni de la instalarea lui Mavrocordat: la Unguri trecură Lupu Costachi, nepotul său Constantin, care ținea pe fata lui Iordachi, Ilie Catargiu, Manolachi Ruset, Dimitrie Racoviță, iar la Poloni Pavel Zmucilă, Luca Vistierul, Pavel Rugină, Ilie Abăza, Dediul Spătarul, Mitreștii și feciorii lui Iordachi[1]. Cronica lui Greceanu, care vorbește de „mulțimea de Greci țarigrădeani", cu care venise Mavrocordat, — unul dintre aceștia, Chiriță Hurmuzachi, Vameș-Mare, aduse și sălutările noului principe la București—, aceiași cronică se plînge, în numele lui Brîncoveanu, de „nu puținele tiranii și năpăstuiri spre săracii boieri pămînteni și altă sărăcime", pe care le săvîrșia vecinul[2].

Regele Suediei nu era mai mulțămit decît dușmanul său Brîncoveanu de purtarea lui Nicolae, care i se părea probabil prea moale[3]. Ceia ce răpuse însă Domnia lui Nicolae fu altceva.

Vizir era în 1710 Numan Chiupruli, care, de și căuta să sa-

---

[1] N. Costin, p. 85; Neculce, p. 297.

[2] Ms. Academiei; ed. Grecianu.

[3] S'a putut vorbi la Constantinopol într'un moment dat de părtenirea lui pentru Muscali; Hurmuzaki, IX[1], p. 450, nº DCXXII.

tisfacă dorințile de acțiune politică energică ale Sultanului [1], era în fond un prieten al păcii. Pentru aceasta-și pierdu situația și fu înlocuit prin Baltagì-Mehemed, omul războiului.

O schimbare generală trebuia să se facă odată cu aceasta și apoi oștirile împărătești să pornească. Intre nesigurii pe cari-i condamna noua direcție, erau Domnul Moldovei, Brîncoveanu al Munteniei, despre prinderea căruia în Tìrgoviște, după un asediu formal, se vorbia la Bender, încă din 1709 [2], Iusuf, seraschierul de Bender, Reis-Efendi și Dragomanul Ienachi Mavrocordat [3].

Baltagì era un prieten al Cantemireștilor, și am văzut că odată Antioh-Vodă i-a datorit tronul [4]. Pe urmă, cu scopul de a se sfătui cu dînsul pentru războiu, Hanul, Devlet-Ghirai, un mare dușman al Muscalilor, fu chemat la Poartă. Aici capuchehaiaua sa, un intim al principelui Dimitrie, îl recomandă pe acesta ca pe agentul cel mai potrivit, în Moldova, al politicei nouă. Era tînăr, ager, fiu al unui excelent soldat, al unui tributar model; uria, în sfîrșit, de moarte pe Brîncoveanu.

Pe acesta-l săpau acum oamenii influenți la Poartă, destăinuind legăturile lui cu Țarul: astfel agentul principelui Rákoczy, pretendentul ardelean, și acel Mazeppa pe care cronicarul Brîncoveanului îl califică de „apostatul și hicleanul" [5]. Scoaterea lui din Scaun fu hotărîtă și, *între altele*, și pentru aceasta Domnia se acordă fără nicio plată lui beizadeà Dumitrașcu, „cu nevoința Hanului" [6], căruia-*i giuruise* și „cîteva mii de galbeni" [7].

Dar ceia ce nu i se pretinsese de odată [8] i se ceru pe rînd: pentru pod, pentru provisii, pentru iernarea Suedesilor lui Carol al XII-lea. Bani nu erau, și timpul pentru a-i strînge lip-

[1] Hurmuzaki, *Fragmente*, III, pp. 51-2.

[2] Hurmuzaki, *Supl.* I^1, p. 371.

[3] Ibid., p. 394, n^0 DLXXXVII; IX^1, p. 450, n^0 DCXXIII.

[4] V. mai sus.

[5] Ms. Academiei, ed. Grecianu. Pentru pîrile, circumstanțiate, ale Talabă, v. Hurmuzaki, *Supl.* I^1, pp. 391-3.

[6] Cuvintele sînt ale lui Greceanu. Intocmai așa spun N. Costin, p. 89; Neculce, p. 300.

[7] Neculce, *l. c.*

[8] Numirea s'a făcut la 25 Novembre st. n. 1710.

sia, — știm că Dimitrie-Vodă a plătit pe urmă cu bani rusești oastea ce adunase în jurul său. Prinderea lui Brîncoveanu fusese amînată până ce acesta va răspunde contribuția sa pentru expediție [1], și Domnul muntean, care știa tot, nu se grăbia să termine plata. Plătind încet, el pîria des, — ni spune Dimitrie, în „Evenimente", — pe acela care venise să facă execuția asupra persoanei sale. Acesta se temu pentru situația sa proprie, și aceste motive îl făcură îndrăzneț în sentimentele de simpatie, pe care, ca toți creștinii răsăriteni de pe acea vreme —Sîrbii, Muntenii lui Brîncoveanu—, le avea pentru Muscali. Căpitanul Pricopie încă în iarnă [2], apoi Vistiernicul Ștefan Luca în primăvară merseră la Țar și încheiară *legăturile* ce se dădură la iveală în Maiu 1711 [3].

Mai tărziu Cantemir a dat toată vina răscoalei, toată răspunderea trădării sale pe Brîncoveanu, pe „Iuda Brîncoveanu" al Rușilor. Deocamdată, în 1716, el presintă astfel această importantă parte a vieții lui:

Mazepa, spune el — am văzut că afirmația aceasta e întărită de Greceanu — pîrîse pe Domnul muntean. Pentru a-l scoate, e numit însuși fără voie [4], fără plată și cu onoruri extraordinare, îmbrăcîndu-l cu caftanul cel mare: *chilat*, „din cause particulare, ce nu se pot da în vileag" [5], promițîndu-i-se Domnia pe viață, — în privința căreia glumește însă tot el aiurea—, și scutirea de tribut. Dar Chehaiaua Vizirului îi trimise, îndată după sosirea lui la Iași, ordine pentru darul de întronare, pentru cheltuielile de războiu, pentru mergerea la Tighinea. Ce putea face un om atît de desilusionat? Trădă.

Solia la Țar, sosirea acestuia în Moldova sînt arătate pe scurt. Foametea din armata lui Petru e pusă în socoteala lui Brîncoveanu, firește. Războiul începe, și autorul se laudă că a resistat timp de trei ceasuri atacului a 60.000 de cavaleriști turco-tatari, cu toate că în Neculce activitatea desfășurată de Domn la Stănilești nu pare a fi lăsat amintiri eroice. Cartea se mîntuie, în fine, cu o protestare meritată de recunoștință către Ța-

1 Lucrul ni e destăinuit de Neculce.
2 N. Costin, p. 92.
3 Neculce, p. 306; Mustea, p. 44. Cf. Bogdan-Duică, *l. c.*
4 *Ist. imp. otoman*, p. 141, nota 22.
5 P. 229, nota 38.

rul ocrotitor, în care Dimitrie văzuse odinioară Mîntuitorul neamului său. Desilusia ar fi fost și mai mare pentru dînsul dacă, — și norocul nostru a făcut să nu fie așa,— dacă *Țarul ar fi învins*[1].

Și, pentru a termina cu aceste studii ale autorului nostru, nu credem să fi scris vre-odată un tratat deosebit intitulat „de statu politico aulae othmanicae" *sau* „Istoria Mohamedanilor din vremea mincinosului prooroc Mohammed pănă la primul Impărat al Turciei[2]". El nu trebuie confundat cu scrierea latinească începută la Constantinopol și terminată la St.-Pe-

[1] Am vorbit de traducerea francesă și de cea englesă. Traducerea germană s'a tipărit la Hamburg în 1745, supt supraveghiarea orientalistului Meninski, al cărui *Tesaur* era cunoscut lui Cantemir *(Thesaurus linguarum orientalium*, Viena, 1680, 3 vol.). A fost plănuită de către Petru-cel-Mare, pe cînd Cantemir trăia încă, la 1721, o ediție rusească, de Dimitrie Grozin (v. Tocilescu, *Raport,* pp. 60-1 (originalul latin, păstrat la Museul Asiatic), 55, 57 (traducerea italiană, de principele Antioh; la Archivele din Moscova). Academia Romînă, hotărîndu-se a cuprinde scrierea în ediția *Operelor* lui Dimitrie Cantemir, ar fi trebuit să dea, în sfîrșit, o ediție a textului original. In loc de aceasta, a găsit mai bine, grăbindu-se, a însărcina pe Iosif Hodoș să o traducă în romăneasca specială a epocei, după ediția germană, cred. Traducerea romănească, fără prefață, dar cu o bună tablă alfabetică, a ieșit în două volume, cu o singură numerotație, la București, în anii 1876 și 1878. — Tocilescu a găsit, în misiunea sa, „probele profesorului Bayer, cum trebuie să se tipărească Istoria imperiului otoman scrisă latinește de Dimitrie Cantemir" *(Raport,* p. 61, nota 1). Observăm că Hodoș făgăduiește cetitorilor săi un plan al Constantinopolei adaus la ediția englesă (p. 366, nota*). E probabil — Hodoș însă nu l-a dat— acel care a fost gravat de Zubov (Tocilescu, *Raport*, p. 62), după desemnul lui Dimitrie; el va fi fost comunicat lui Tyndal de Antioh, care-i pusese la disposiție și originalul latin al „Istoriei". Nu știu dacă ms. din Museul asiatic cuprinde chipurile Sultanilor, pe care Cantemir le alipise la ms. său original sau avea de gînd să le alipească. Căci vorbește într'un loc (p. 253, nota 1) de portretul lui Soliman Magnificul, „ce se vede aci în fruntea descripțiunii vieții sale". Poate, în fine, că, dacă ar fi trăit să-și publice singur cartea, el ar fi pus toate „Adnotațiunile" la o parte, pe cînd în edițiile ce avem ele se află împărțite la sfîrșitul capitolelor sau în josul paginelor.

[2] Tocilescu, *Raport*, p. 63.

tersburg în 1716" [1], care e „Istoria imperiului otoman", începută la Constantinopol şi terminată în 1716 după părerea, greşită în parte, a lui Antioh [2]. Lucrarea e pomenită în biografia latină a lui Dimitrie [3], şi n'are a face cu aşa-zisa traducere a Coranului [4].

Scriind pe la 1714 unui corespondent din străinătate, principele exilat menţionează lucrările ce făcuse până atunci: vechiul labirint de erudiţie teologică al *Divanului, Synopsis historiae turcicae,* la care lucrează şi căreia i-a dat numele de „Incrementum aulae othomanicae"—prima parte din Istoria imperiului otoman [5]—, o schiţă românească a tratatului său despre Istoria Romînilor de la Traian încoace [6]. La urmă el pomeneşte şi această carte: „Iar, despre judecăţile, obiceiurile, rînduielile de la Curte, credinţile, rîndul oştirilor turceşti, precum şi despre numărul paşalîcurilor şi despre dregători, am o mică scriere, în concept. Dar, pentru că are nevoie de o mai sîrguitoare îndreptare şi poleire, trebuie un timp mai potrivit" [7].

La aceiaşi lucrare făcea el alusie cînd scrie în „Sistema religiei mahomedane", de care va fi vorba pe urmă: „Despre numărul Academiilor aflătoare la Constantinopol, Adrianopol, Brusa, Cairo, Bagdad („Babilon"), Alep, şi alte oraşe asiatice şi

---

1 E dată ca pierdută pe Marea Caspică, în 1721, adecă *1722*.

2 V. mai sus.

3 V. p. 4.

4 Vezi, pentru această din urmă carte, apărută în traducere rusească la Petersburg, în 1722, d. Ovidiu Densusianu, în *Rev. crit., lit.*, II, p. 63 şi urm. Se ştie că Dimitrie Cantemir a scris şi o explicaţie a Catechismului, în 1720: Loca obscura in catechesi, quae ab anonymo auctore slaveno idiomate edita et *Pervoe ucenie otrocom* intitulata est". V. Raportul, adese ori citat al lui Tocilescu, p. 57, şi aici, mai departe.

5 „Brevi spero, Deo concedente, finiri."

6 „De origine nostrae gentis, de colonis videlicet a Traiano, Romanorum imperatore, in Dacia locatis vernacula lingua apud nos libellus extat, qui, tempore opportuno, in sermonem latinum translatus, eius exemplar non negabitur." O altă scrisoare fără dată şi adresă, inedită, a lui Cantemir.

7 „Caeterum, de Turcarum iurisdictionibus, moribus palatii, institutionibus, dogmatibus exercituumque ordinibus, necnon de bassalatuum numero et officialibus, extat quidem apud me primipilari calamo designatum opusculum. Attamen, cum sit diligentiori manu corrigendum atque poliendum, necessario opportunius tempus deside-

europene ocîrmuite de sceptrul turcesc, am de gînd să vorbesc în cartea despre regimul politic, otoman [1]".

Tratatul despre religia turcească, „Sistemul" acesteia, e o lucrare pe care din nenorocire n'o cunoaştem de ajuns. Se vorbeşte de dînsa ca de o mină de lămuriri care se întind asupra întregii vieţi turceşti, aşa cum a văzut-o un om trăit ani întregi în mijlocul ei. O parte din scrierea latină a fost dată în ruseşte la Moscova, în 1722; alta se păstrează în manuscript [2]. Sfîntul Sinod, care se gîndi la oprirea acestei cărţi bănuite, fu reţinut prin hotărîrea Ţarului.

In şese cărţi, cel care fusese, mult timp, un creştin înţelegător printre Turcii prieteni, înfăţişează viaţa Profetului, cuprinsul Coranului— parte care s'a păstrat şi în originalul latin —, „Apocalipsul" Musulmanilor, credinţile turceşti despre viaţa viitoare în legătură cu felul cum consideră creştinismul, ca să ajungă la societatea reglementată de prevederile revelaţiilor lui Mohammeed, la cultura coranică. Totul scris cu deosebita preţuire a cui era în stare să descopere şi să preţuiască fineţele de stil ale unei literaturi adînc ignorate de creştini şi cu bielşugul de amintiri personale şi anecdote al unui spirit cîştigat de această civilisaţie orientală în mijlocul căreia căzuseră tinereţele lui.

O cronică povesteşte, o geografie constată şi explică. Cea d'intăiu se scrie aproape de la sine, cea de-a doua cere aptitudini ştiinţifice, cunoştinţi serioase şi de multe feluri de la acel care o întreprinde. In Moldova şi Ţara-Românească, erau mulţi boieri în secolul al XVIII-lea cari puteau notà în leatopiseţe evenimentele pe măsură ce se desfăceau din nesfîrşirea timpului; erau puţini însă cari să fie în stare a face o operă de ştiinţă, chiar după frecventarea şcolilor europene din Polonia şi Italia, chiar după invasia preceptorilor greci, cari erau mai mult decît nişte comentatori şi nişte pedagogi.

---

rat." Scrisoarea în *Neuer Bücher-Saal der gelehrten Welt*, Leipzig, 1714, IV, p. 3778; reprodusă de d. Ovid Densusianu, în *Rev. crit.-lit.*, II, p. 65 şi urm.

[1] Ciobanu, *l. c.*, p. 40.

[2] Pe lîngă Tocilescu, *l. c.*, p. 49; P. Panaitescu, în *Revue des études slaves*, VI, pp. 252-3. O traducere bulgărească de Sofronie de Vraţa; *ibid.*

Se puteau face trei feluri de opere geografice: geografii generale, pentru boierime sau pentru şcolile superioare, descrieri geografice supt formă de călătorii, descrieri geografice ale ţerii.

Pănă tărziu şcolile nu simţiră nevoia studiilor de geografie; publicul boieresc nu se interesă niciodată de dînsele, cum am văzut că nu se interesa nici de istoria Statelor vecine,—cu toate că de la un timp cetia jurnale europene. Călătorii nu se făcură decît pe la sfîrşitul veacului, — dacă esceptăm atît de interesanta şi neaşteptata călătorie la Veneţia şi „Baduva" a studentului din 1667-8, Constantin Stolnicul Cantacuzino.

La ce se putea cineva aştepta mai puţin însă decît la descrierea pămîntului patriei şi locuitorilor ei? Cronica se scria, fiindcă evenimente rare sau importante se desluşiau din viaţa de toate zilele. Această viaţă se părea prea naturală tuturora, pentru a fi studiată, lămurită; ea se părea prea cunoscută, viaţa şi mediul cosmic în care se petrecea, pentru ca vre-un cărturar, invalid al politicii, să creadă necesar a o descrie. Cine nu ştia, dintre aceia cari trebuiau să le ştie, hotarele principatelor, munţii, apele, ţinuturile, oraşele? Cine nu ştia clasele societăţii, drepturile lor, relaţiile lor? Pentru cine putea să fie nouă expunerea superstiţiilor, enumerarea operelor literare, ce se puteau număra pe degete, desfăşurarea pompelor şi alaiurilor, care dădeau o atît de mare strălucire unei vieţi politice de supunere şi umilinţă? Şi, pe urmă, cine era capabil să dea un interes acestui subiect, ce nu era nou, prin explicaţia originilor, prin stabilirea legăturilor, prin desfacerea şi înlănţuirea ideilor, prin orînduirea ştiinţifică şi frumuseţa deosebită a formei?

Avem totuşi două descrieri ale principatelor în secolul al XVIII-lea, scrise amîndouă înainte de timpul cînd pentru publicul european „vel săcretari", Curteni străini ai Fanarioţilor, doftori domneşti sau boiereşti, consuli se apucară să înfăţişeze geografia ţerilor dunărene şi istoria lor, unii în monumente ştiinţifice, solide şi de o alcătuire superioară.

Unul dintre aceşti „geografi romîni" e Moldovean; celalt a scris în Ţara-Românească. Ii despart mai puţin de două decenii, şi acel de-al doilea n'a cunoscut opera celui d'intăiu. Opera Moldoveanului e aproape terminată, cealaltă o avem nu-

mai în planul său și în schițarea cîtorva capitole. Una era destinată unui larg și învățat public străin, cea de-a doua cetitorilor din țară. Una era bine cunoscută; a doua a fost semnalată şi publicată numai acum vre-o douăzeci de ani [1].

Voim să vorbim de „Descriptio Moldaviae" a lui Dimitrie Cantemir şi de Descrierea Țerii-Romăneşti de un Anonim, care scrie supt Constantin Mavrocordat, și trebuie să fie deci cercetat mai departe.

Nu se poate zice că acel d'intăiu a avut un predecesor. Nici Miron Costin, nici învățatul lui fiu nu simțiseră nevoia să întovărăşească de considerații geografice cercetările lor de istoric, arheologie şi etnografie. Totuşi întîmplarea a făcut ca un început în această direcție, început care nu formà o carte și nu era destinat publicității, să fie scris şi să ni se păstreze.

Generalul conte de Marsigli pregătia o monumentală descriere, supt toate raporturile, a cursului Dunării și regiunilor pe care le udă fluviul. Pentru țerile noastre, el n'avea izvoare scrise. Cunoştea însă din călătoriile sale în Muntenia, în 1690 şi 1691, pe eruditul și istețul boier Constantin Cantacuzino, Mentorul lui Brîncoveanu, pe care-l crease. I se adresă deci printr'o scrisoare, întovărăşită de o listă de nedumeriri și întrebări.

Răspunsul Stolnicului e datat din 4 Mart. 1694. E însemnat une ori pe marginea textului supus de Marsigli cercetării și îndreptării lui, alte ori urmează acest text. Se dau scurte lămuriri despre originea țerilor, despre ape, organisarea politică şi eclesiastică, și se adaugă și liste de Domni din amîndouă principatele. Fireşte că răspunsurile ca și întrebările, îndreptările ca şi textul îndreptat, sînt scrise în italieneşte [2].

Dacă există, deci, un predecesor pentru Cantemir, pe terenul geografic, ar fi acelaşi boier muntean care l-a precedat şi în

---

[1] În *Studiile și documentele* mele, III, p. 46 și urm.

[2] S'a încercat, de d. Carlo Tagliavini (în *Revista filologică*, I, p. 167 și urm.), a-i atribui un dicționariu romîno-italian, păstrat între manuscrisele lui Marsigli. Textul romănesc e scris și cu litere latine, dar în așa fel încît se vădește un slab cunoscător ai limbii noastre. În scrisoarea cu chirilice se păstrează *u* scurt, ceia ce n'ar fi făcut Stolnicul. Apoi cele mai multe știri geografice privesc Ardealul și de sînt prea sigure.

studiul originilor, dar ale cărui studii nu au fost cunoscute principelui moldovean [1].

Ştim din alt capitol după ce îndemn a scris acesta din urmă, De şi nu ni-o spune în „Descriptio", răspundea unei invitaţii a Academiei din Berlin, al cării membru fusese ales încă din 1714 [2]. Am văzut aiurea că între scrierea acestei cărţi şi între compunerea părţii d'intăiu din „Hronic" au trecut vre-un an, iar doi între terminarea „Descripţiei" şi începerea părţii a doua din opera istorică. Am arătat acolo că „Hronicul" a trebuit să fie început cel mai tărziu în 1718. Prin urmare Descrierea a fost alcătuită cam în 1716, şi am lămurit aiurea că începutul redacţiei se poate fixà către toamna acestui an, imediat după terminarea „Istoriei imperiului otoman" [3].

Cercetarea lucrării întăreşte această părere căpătată pe altă cale. Hotinul e arătat în mai multe locuri [4] ca găsindu-se în mîna Turcilor, şi ocupaţia nu se înfăţişează ca un eveniment de ieri, de alaltăieri. Acestei ocupaţii îi dă Cantemir data greşită de 1712, dar e cunoscut că ea s'a făcut în vara anului 1713. Pe urmă, ni se spune că Domn în Moldova era Mihai Racoviţă, şi acesta înlocui, la Iaşi, pe Nicolae Mavrocordat, strămutat în Ţara-Românească, la 1716 [5]. In sfîrşit, Ioan Comnen, mort în 1719, trăieşte încă şi e arhiepiscop de Silistra [6], unde fu numit după 1710 [7]. E de însemnat şi aceia că se întrebuinţează Introducerea la cronici a lui Nicolae Costin [8].

Izvoarele utilisate sînt, natural, în prima linie amintirile autorului, care-şi cunoştea ţara din timpul celei d'intăiu tinereţe mai ales. Apoi el citează, pentru partea politică, cronicile moldoveneşti. „annales patrii", şi chiar documente: „principum diplomata", „scrinia publica" [9], din care culege, d. ex.,

[1] *An. Ac. Rom.,* XXI, p. 69 şi urm. *Operele lui C. Cantacuzino,* p. 41 şi urm.

[2] Diploma e din 11 Iulie. Prefaţa lui Papiu la „Descriptio", p. VI.

[3] V. mai sus.

[4] Pp. 7, 16, 26.

[5] P. 47.

[6] Νεοελλ. φιλ., p. 397; Le Quien, *Oriens christianus,* I, c. 1228-30; cf. *An. Ac. Rom.,* XX, p. 204.

[7] V. „Descriptio", la fine.

[8] P. 15, nota 3; pp. 22-3.

[9] Pp. 106, 107.

numele de Ştefan Tomşevici al lui Ştefan Tomşa al II-lea[1]; precum şi noţiţe despre ceremonial[2]. Dintre străini, întrebuinţează cronicari poloni: Sarnicki, Orzechowski, pe Leunclavius şi Bonfiniu. Şi aici Cantemir dă dovadă de un spirit ştiinţific deosebit şi, ţiind în samă pregătirea ce primise, — lecţiile unui doftor cretan călugărit—, de mirare chiar, cum au uimit şi profilurile de munţi adause la notele despre Caucas şi admirabila hartă a Moldovei, — cu totul deosebită de cea fără dreptate atribuită lui—, pe care a descoperit-o de curînd, d. I. Vîlsan[3]. Prin geografie el nu înţelege numai descrierea solului, ci şi a locuitorilor, şi aceasta din toate punctele de vedere, din punctul de vedere al etnografiei, al vieţii culturale, al vieţii politice, al desvoltării istorice. Pretutindeni afirmaţiile sînt întovărăşite de lămuriri, luminate de precedente sau de ipotese.

Ni se dă o parte întăiu pur geografică — am zice: de geografie fisică — şi o a doua care tratează geografia politică a principatului. In cea d'intăiu se determină situaţia, întinderea, munţii, apele, regiunile, oraşele, producţiile. In a doua se tratează despre originea principatului, despre stemă, despre şirul Domnilor, ceremoniile de întronare, confirmare şi mazilie, expuse în chip istoric, pe cît permiteau izvoarele, despre ceremoniile Curţii, despre boieri, despre judecăţi, despre negustorime şi ţerani, despre religie şi cult, despre limbă şi literatură. Era cel mai larg plan ce se putea concepe, şi el a fost îndeplinit cu competinţă. Pentru a înţelege însemnătatea acestui tesaur de informaţii, să ne gîndim numai la folosul ce l-am fi tras pentru istoria Ţerii-Româneşti dacă o asemenea operă ar fi fost făcută şi pentru descrierea ei. Ştirile lui Cantemir sînt totdeauna îmbielşugate, de cele mai multe ori sigure.

Ceia ce nu împiedecă amestecul şi în această lucrare a elementului falş şi naiv. Chiar în partea întăiu, unde ocasii de a greşi erau mai puţine, fiind vorba de lucruri văzute sau auzite, şi nu de lucruri cetite, — chiar în această parte mai bună Cantemir ne face une ori să zimbim. Aşa, Fălciiul perpetuează

---

[1] P. 44.

[2] „Ex iis quae nobis suppetunt monumentis"; p. 70.

[3] V. Anuarul Institutului de geografie din Cluj, I şi *An. Ac. Rom.* pe 1926; acelaşi în *Revista ştiinţifică V. Adamachi* din Iaşi, Novembre 1925.

în numele său pe acel al Taifalilor[1], ni se asigură că în unele părţi muntoase ale ţerii se culege unt de plante grase, udate de o rouă miraculoasă[2], că la Cotnari, al cărui vin verziu îl declară principele, un desgustator emerit[3], superior vinului de Tokaj şi în stare să răpuie pe un „tolerantissimum caput", pe un veteran al băutului, din trei păhare, că la Cotnari e Dumbrava Roşie şi că munca prinşilor poloni a dat deci Moldovei aceste vii minunate[4]. La sfîrşit chiar, asistăm cu admiraţie la vînătoarea găinilor sălbatece „surde şi proaste", care se lasă luate la ţintă una după alta, fără a auzi şi a înţelege, fără a se mişca de pe copacul pe care le-a prins vînătorul, ceia ce se potriveşte însă pentru vremea cînd grija dragostei le face nesimţitoare pentru primejdie.

In partea politică, autorul trebuia să se ocupe de o materie — cea istorică — pe care n'o studiase încă suficient. Greşeli sînt deci multe la început. Despot domneşte, după Cantemir, de două ori; Alexandru Lăpuşneanu fuge în 1561 la Poloni; fiul său Bogdan moare în Scaun; Ioan-Vodă cel Cumplit primeşte educaţia lui Iacob Heraclide şi scrie scrisoarea din Crusius, pe care a scris-o acesta; Iancu Sasul e ucis de boieri; Petru Şchiopul, fugind în 1591, se stabileşte în Transilvania; Gaşpar Gratiani e un Italian; Radu-cel-Mare se traduce prin... „Procerus". Cîteva informaţii nouă se dau însă către sfîrşit, unde Cantemir presintă genesa Domniei lui Dumitraşcu Cantacuzino sau explică scoaterea din Scaun a lui Nicolae Mavrocordat, în 1710, prin faptul că această grecească persoană, — alusii la Greci, la „străinii" cari au adus decădere patriei se găsesc[5] —, era mai bun diac decît ostaş: „scriba melior quam miles iudicabatur"[6]. Sfîrşitul însă al acestei părţi, care e o constatare, formează una din cele mai interesante părţi ale opusculului. Aflăm totuşi, pe lîngă inexactităţi asupra rostului Domniilor lui Aron-Vodă şi Miron Barnovschi în evoluţia relaţiilor noastre cu Poarta, şi aceia că marele poliglot, arheologul,

---

1 P. 14.
2 P. 25.
3 V. mai sus.
4 P. 29.
5 La p. 37: „quidam alienigenae".
6 P. 47.

istoricul, geograful, filosoful, membrul Academiei din Berlin credea în farmece. Ni spune, în adevăr, pe larg, cum o transcendentală babă a lecuit un cal bolnav de muşcătura unui şerpe, silind pe stăpînul animalului suferind, un dregător al lui Constantin Cantemir, un tînăr boier mare, să bea de la un anume izvor apa scoasă de dînsul şi în atîta cantitaţe încît a căzut el în boala calului ce se însănătoşia pe încetul, — până ce a degurgitat, cu acest ocean de apă, bolile amîndurora. Şi o altă babă, nu mai puţin transcendentală şi în plus teleiatrică, lecuieşte la distanţă un grajd de cai întreg, atins de rîie. Hotărît că, alături de erudit, subsista în sufletul lui Cantemir firea veche de ţeran moldovean, cu hazul lui isteţ, cu asprimea lui, cu superstiţiile lui naive!

Cine ar crede „Descripţia Moldovei" o carte terminată pentru autor se înşeală. Cantemir o revăzu şi avea intenţia s'o mai revadă înainte de a o da la tipar, împlinind astfel dorinţa colegilor săi de la Berlin. Intîlnim lacune, pe care-şi reservà să le umple mai tărziu. Aşa, nu se dă data descălecării Moldovei de Dragoş [1]. La p. 20, nota 2 se înseamnă adiţii de făcut în privinţa localităţilor antice de la Nistrul de jos. La p. 39, se pune în vedere un capitol de adaus despre stema ţerii. La p. 92 se anunţă o shemă grafică de alaiu, un „iconismus" care lipseşte.

Cînd scria „Descripţia", Cantemir avea de gînd să compuie „Hronicul", şi, cum am observat aiurea, intenţia-i era să publice împreună ambele scrieri despre Moldova, care ar fi satisfăcut complect curiositatea străinilor în privinţa acestei ţeri. Vorbind de moartea lui Barnovschi, el promite a se întinde mai mult asupra ei „aiurea" [2]. După catalogul Domnilor din geografia politică, el adauge: „Dar vom urmări mai pe larg acestea toate, cînd vom expune, într'o operă istorică, soarta ţerii noastre, de la întemeierea ei până în ziua de astăzi" [3].

După ce „Hronicul", partea întăiu dintr'însul, fusese compus,

[1] P. 2.

[2] P. 45.

[3] „Sed haec omnia fusius persequemur ubi fata patriae nostrae ab eius instauratione ad hodierna usque tempora historica enarratione exponere contigerit." P. 48.

principele Dimitrie revăzu „Descriptio Moldaviae". Spusese întâiu că dovedirea persistenţii Romînilor în Dacia nu se poate face deplin în această carte [1]. La revisie el adause aici, în notă: „de oare ce s'a dovedit în cartea despre soarta Romano-Moldovenilor" [2].

Dar mici îndreptări şi înădiri nu erau de ajuns pentru ca acelaşi autor să poată presinta publicului învăţat european, la aceiaşi dată, într'aceiaşi operă de total, aceste două lucrări; „Descripţia" şi „Hronicul". In puncte numeroase, în puncte esenţiale, pentru subiect şi pentru acel care-l trata, deosebiri mari se observă între cele două cărţi. In cursul lucrului, ideile scriitorului se precisaseră, se întemeiaseră, deveniseră mai înalte, mai mîndre; sentimentele lui pentru ţară mai călduroase, mai filiale. La sfîrşitul pus de împrejurări întreprinderii sale ştiinţifice, învăţatul era mai mare, cugetătorul mai puternic, omul mai simţitor şi mai bun.

In „Descripţie", Cantemir admite într'un loc că „Dacii au fost parte strînşi, parte împrăştiaţi" [3], în altul că „neamul Dacilor a fost stîrpit [4]", într'un al treilea că Romanii colonişti au putut avea robi şi femei dace [5] —, pe cînd în „Hronic" el susţine cu putere părerea că în sîngele nostru de Romani nu s'a amestecat nicio picătură din sîngele inferior al poporului învins. In „Descripţie", el admite că Romînii s'au retras în Maramurăş, unde au stat „cîteva secole", lăsînd în tot acest timp Moldova pustie [6], pe cînd în „Hronic" atacă violent pe cronicarii partisani ai descălecării lui Dragoş în pustiu. In „Descripţie" el crede în vînătoarea de zimbru a fiului lui Bogdan, nepotul lui Ioniţă, crede în adoptarea zimbrului ca herb al ţerii după fiara vînată de regalul vînător, crede în întemeiarea *romănească* a Romanului [7], — pe cînd „Hronicul" afirmă că stema vine de la *Caput Bubali*, şi nu de la închipuita vînătoare şi că Ro-

---

1 „Longa deductione demonstrare non est praesentis instituti."
2 „Siquidem libro de Romano-Moldavorum fatis demonstratum putamus."
3 P. 1.
4 P. 100.
5 P. 151.
6 Pp. 1, 6.
7 Pp. 2, 11, 23, 32, 35, 40.

manul e cu adevărat *Forum Romanorum*. In „Descripție", se declară fără sfială că am fost totdeauna un popor leneș, schimbător, plin de vicii, inimos la începutul luptei, mișel pe urmă, că numai bunătatea lui Dumnezeu ne-a ținut vii printre atîtea primejdii, că Turcii n'au lăsat Domnilor noștri nici dreptul de războiu și pace, nici acel de a trimite soli la străini, — pe cînd mîndrul patriot din „Hronic" pomenește cu glas tare, în auzul celor umiliți, mărirea străbunilor eroici, cari au oprit în loc pe Turci, i-au bătut, i-au silit să acorde capitulații neobișnuite. Pentru acesta din urmă, cumpărarea cu aur a Turcilor, cînd sabia ajunsese prea grea pentru epigoni, era un meritos sacrificiu pentru a scăpa, împreună cu viața noastră, civilisația creștină a Europei, pe cînd pentru autorul „Descripției" era numai o deșteaptă socoteală, asemenea cu a negustorilor din Veneția [1]. Și nu atribuia oare Cantemir din „Hronic" Domnilor Moldovei, în șirul cărora își scrisese de două ori numele, un *imperium* aproape deplin, conrupt numai în originea, în felul său de transmitere de tirania otomană?

Și se mai pot aduce înainte contraziceri între vechiul Cantemir și cel nou, contraziceri care nu se puteau să rămîie. Cît de puternic apără autorul „Hronicului" puritatea latină a limbii noastre, și cît de rece discută articolul prepus și postpus, unitatea sau varietatea formelor lui scriitorul „Descripției"[2]! Ar fi admis apoi Cantemir cel din urmă că mai toată țărănimea noastră e alcătuită din elemente barbare, neromane, e culeasă în Ungurime și între Rusneci? Totuși, la începutul studiilor sale, învățatul Domn nu se dădea în lături să ne înjosească și cu această aserție, atît de falșă [3].

„Hronicul" trebuia continuat: „Descripția" cerea o prefacere, o prefacere totală în spirit. Cel d'intăiu era o operă neterminată, cea de-a doua o lucrare greșită, în esența ei. Cantemir n'o putea recunoaște, publicînd-o, după ce scrisese „Hronicul".

Precum avea de gînd s'o traducă în românește, ca și complectarea ei istorică, principele a hrănit, de bună samă, intenția de a o modifica după noile idei conducătoare la care se oprise

---

[1] P. 109.
[2] La sfîrșit.
[3] P. 121.

spiritul său. Şi pentru o sarcină şi pentru alta, se cerea timp, şi Cantemir, pîndit de moarte, nu-l mai avea. Găsită între hîrtiile mortului, „Descripţia" a fost deci tipărită, în multele ei ediţii, supt o formă pe care n'a dorit-o autorul[1].

De opera de geografie a lui Dimitrie Cantemir se leagă şi o lucrare genealogică.

Genealogie se făcuse până acuma numai în forma „spiţelor de neamuri", arborilor genealogici, cum s'ar zice astăzi. Boierii înşii, dacă ştiau ceva carte, logofeţii lor, dacă boierii n'aveau timpul sau priceperea necesară, înşirau moşii şi strămoşii, în ramurile ce se desfăceau adesea din cel mai fabulos dintre trunchiuri. Cine a răsfoit vechi hîrtii de familie a găsit adesea ori asemenea naive şi neîndemănatece încercări de ştiinţă cu scopuri practice. Căci, dacă unii dintre „aristocraţii" romîni de altă dată redactau sau puneau să se redacteze asemenea tablouri din vanitate nobiliară, cei mai mulţi îşi făceau „spiţa neamului" pentru întîmplarea vre unui proces de moşie[2].

O singură dată am găsit, cu explicaţii, genealogia unei familii boiereşti, o genealogie de biografii adecă, nu de simple nume, o genealogie savantă. E opera unui boierinaş din secolul al XVIII-lea, care pretindea că se trage din Vasile Lupu şi-şi propuse a o dovedi prin spiţa sa[3].

Insă ce ar fi fost asemenea catastife de nume de botez, asemenea pledoarii genealogice sau colachii către Vodă pe lîngă

---

1 Asupra ediţiilor: două în nemţeşte, patru în româneşte, una în originalul latin, ar fi inutil să repet prefaţa lui Papiu Ilarian înaintea ediţiei originalului, dată pentru Academia Romînă, după cele două manuscripte din Museul Asiatic din Petersburg, la 1872. Ediţia Papiu e, ca tot ce a tipărit acest erudit, anacronic şi anatopic pentru ţara noastră de acum treizeci de ani, foarte îngrijită. Regretăm numai, în scurta şi singura Prefaţă, lipsa descrierii mai complecte a celor două manuscripte. Pentru manuscripte. cf. şi raportul lui Gr. G. Tocilescu, în *Analele Academiei Romîne*, seria I, t. XI, p. 61. Scriitorul Vieţii lui Dimitrie greşeşte (p. 4) cînd afirmă că opera a fost trimeasă la Berlin: odată ce nu era gata!

2 Hasdeu a dat facsimilele unui astfel de arbore genealogic în articolul *Bălăceanu* din *Magnum Etymologicum*.

3 *Studii şi doc.*, III, pp. 31-3.

cartea pe care Cantemir ni spune că a scris-o asupra nobilimii moldovene?

O pomeneşte o singură dată în tot ce a lăsat el, şi-i cunoaştem existenţa numai după citaţia aceia. In „Descripţia Moldovei", Dimitrie dă lista familiilor boiereşti ale patriei sale, fără a promite nimic[1]. Dar în „Hronic" el ni vorbeşte undeva[2], în Prefaţă, de „liber moldaviae nobilitatis genealogiae, latio sermone a nobis conscriptus". Că nu e vorba de capitolul „de nobilitate moldava" din „Descripţie", se vede din aceia că ni se anunţă acolo lămuriri îmbielşugate[3] asupra legăturilor dintre neamurile moldoveneşti şi importante familii regale, imperiale, ducale, nobile din străinătate. Aşa ceva nu se cuprinde fireşte în capitolul citat, care dă o simplă listă de nume.

Cartea a fost făcută deci între 1716-7, data scrierii „Descripţiei", şi 1718, aceia cînd se redactă *Hronicul*. Ea s'a pierdut sau n'a fost încă găsită până acum. Dacă am avea-o, am zimbi de sigur adesea la expunerea originilor; acolo trebuia să ni se spuie, între altele, cum s'au coborît Urecheştii din Corvin, dar am culege atît de multe şi însemnate lămuriri asupra istoriei politice a Moldovei!

Tot de la autorul neaşteptatei „Descrieri a Moldovei", avem o schiţă geografică, notele de călătorie în regiunile Mării Caspice. Le-a cules Dimitrie Cantemir, cum am avut prilej aiurea să spunem, în cursul expediţiei asiatice a lui Petru cel Mare în anul 1722, la care participă ca sfetnic al Impăratului şi ca om de ştiinţă. Notele,—în care amestecă Dimitrie afirmaţia originii tătăreşti a familiei sale[4], — se compun dintr'o însemnare istorică despre Derbend şi Daghestan, după un scriitor arab[5], redactată în regiunile chiar ale Derbendului[6], dintr'o notiţă despre ţerile de la Bacù până la Cerchesi[7]. Această notiţă e destul de în-

1 *Descriptio,* pp. 114-7.
2 P. XXI.
3 „Fuse expressum."
4 P. 5.
5 P. 6 şi urm.
6 „In hasce partes" [derbendienses]; p. 6.
7 P. 9 şi urm.

tinsă. A fost redactată după amintiri [1] şi după cărţi [2], la întoarcere [3], deci în 1723.

Notele sînt redactate în latineşte, şi le întovărăşesc desemne de inscripţii şi monumente. Din faptul că Ţarul e numit „Măria Sa[4]", că se vorbeşte de cercetări făcute din ordinul suveranului [5], se vede că Petru aştepta de la curteanul său princiar şi învăţatul său orientalist o descriere amănunţită a regiunilor străbătute. Dar Dimitrie trebui, silit de boală, să ceară a se întoarce acasă, şi aici boala nu-i dădu răgazul necesar pentru a redacta o operă atît de grea, dar a căreia însemnătate pentru cercetătorii Orientului ar fi ajuns pe a „Istoriei imperiului otoman", dacă, fiind vorba de lucruri cu totul nouă şi necunoscute, n'ar fi întrecut-o chiar [6].

Şi, pentru a încheia cu opere care ne privesc mai puţin, pribeagul în Rusia, care se încercă acolo şi cu un tratat latin despre „cercetarea naturală a monarhiilor" *(Monarchorum physica examinatio)* [7], a intrat în luptă cu Teofan Procopovici, episcopul de Pscov, care pornise însuşi contra spiritului apusean introdus la Chiev de Petru Movilă. Tratatul contra „Catehismului pentru copii" al acestuia, redactat în latineşte, a fost imediat tradus în ruseşte de cei interesaţi fără să ajungă la onorurile tiparului. Lămuririle asupra conştiinţei, dedicate unui bun prieten, cancelariul Golovchin, aparţin aceluiaşi ciclu [8].

Aceasta a fost opera largă, variată, plină de o dorinţă imensă de a şti mai mult, a unui om care a iubit ştiinţa mai mult decît

---

1 „Quod et ipse vidi", p. 11; „visebam", p. 20.

2 Citează pe Bayer, *De muro Caucasi*, p. 16, nota 1. Pentru propria sa hartă a zidului, *Procès-verbaux*, I, p. 16.

3 „Prout et nobis in reditu contigit", p. 10.

4 „Ipsa Sua Maiestas, dimensa est"; p. 29.

5 „Ex mandato Suae Maiestatis aliquot lapides evertimus et invenimus cementum in lapide fere conversum"; p. 21.

6 In ediţia „Operelor", opusculul e alipit la tomul VII, ocupat în cea mai mare parte de „Viaţa lui Constantin Cantemir". Numerotaţia e însă distinctă pentru aceste „Collectanea orientalia". Pentru ms., la Museul Asiatic din Petersburg, v. Tocilescu, *Raport*, pp. 61-2, unde se dau şi referenţe la operele de archeologie orientală, pentru care a fost utilisată lucrarea lui Cantemir.

7 Ciobanu, în *An. Ac. Rom.*, pe 1925, p. 76.

8 V. Panaitescu, *l. c.*, pp. 258-61.

acea Domnie pe care de două ori soarta i-a dat-o pentru a i-o răpi brusc și crud, a unui suflet care putea fi mîndru de atîtea cunoștinți și de atîta muncă, dar care nu odată se smerește, în greutatea urmăririi adevărului, a unui puternic al lumii, prețuit și cerut în multe părți, dar care a rămas și în locuri atît de depărtate un om al țerii sale[1].

[1] Cf. și N. Iorga, în *Floarea Darurilor*. II, pp. 33-5; în *An. Ac. Rom.*, XXXIII: *Carol al XII-lea, Petru-cel-Mare și țerile noastre (1709-1711)*; în *Cultura* din Cluj, 1923, I; în *Rev. istorică*, 1925, p. 137 și urm.; P. P. Panaitescu, în *Daco-Romania*. IV, p. 1238 și urm.; I. Sandu, în *Anuarul* liceului din Alba-Iulia, 1924, p. 25 și urm.; I. Nistor, *An. Ac. Rom.*, 1924. — Pentru *Divan*, și *Studii și doc.*, VII, p. 309. El se întîlnește în biblioteci de boieri contimporani. — Sentimente frumoase pentru săracii Moldovei le arată Dimitrie Cantemir, cînd ca Domn, în Maiu 1711, el ordonă lui Dumitrașcu Racoviță fost Hatman să restituie vitele unui om „carile îl tragi dumneata la vecinătate" (Ghibănescu, *Surete și izvoade*, VI, p. 336, no. 227). — Hotărîre pentru o moșie, *ibid.*, IX, pp. 335-6. — Pentru cărțile lui Bianu și Hodoș, *o. c.*, I și II.

CAP. VII.

Literatura religioasă în epoca întăiu.

Limba slavonă devenia din ce în ce mai puţin cunoscută în secolul al XVII-lea[1]. După ce viaţa politică şi culturală încetase în Statele de pe malul drept al Dunării, ea avuse, timp de două secole, adăpostul ei în ţerile romîne. O ultimă a ei înflorire, ca limbă de Stat şi bisericească, se făcu aici, într'un timp cînd cultura slavonă vrednică de acest nume nu mai era nicăiri.

Apoi începu decăderea neapărată a culturilor de împrumut, care nu se razimă pe nimic esenţial şi durabil, care nu-şi au rădăcinile în viaţa intimă a unui popor, nu pot produce floarea deplină a originalităţii şi se veştejesc răpede. Cărturarii slavoni se făcură tot mai puţini şi mai nedesăvîrşiţi; şcolile de slavoneşte din mănăstiri slabiră. De pe la sfîrşitul secolului al XVI-lea anale nu se mai scriseră în vechea limbă a Statului şi a Bisericii, în limba aleasă a cărţilor. In cancelariile domneşti diecii nu se mai osteniră decît la ocasii solemne, în acte pompoase, de o însemnătate deosebită, a-şi aduna cunoştinţile de slavoneşte; romăneasca pătrunse şi aici, precum devenise limba în care de acum înainte se însemna povestea trecutului. Iar în viaţa religioasă a poporului nostru, supt influenţa propagandei luterane şi calvine din Ardeal, supt presiunea oficială asupra soboarelor şi Vlădicilor, limba naţională lua un loc din ce în ce mai mare.

---

1 Acte romăneşti după 1550 şi în Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, X, p. 10 şi urm. Cf., pentru o Cazanie maramurăşeană, *An. Ac. Rom.*, XXXVI, p. 159 şi urm. Un început de traducere a *Vieţilor Sfinţilor*, *Studii şi doc.*, XXI, p. 125 şi urm. O viaţă a Sf. Paraschive de la sfîrşitul sec. al XVI-lea, *ibid.*, XIII, pp. 53-4, no. 96. Un *Apostol* şi altă *Cazanie* în *An. Ac. Rom.*, XXVIII, p. 99 şi urm. (şi o scrisoare a lui Mihai Viteazul). V. şi *Studii şi doc.*, IV, la început.

Intăiul curent de prefacere a cărților sfinte, de la textul biblic la tîlcuirea lui, de la tîlcuire la rugăciuni, de la rugăciuni la cărțile de slujbă, la operele de moralisare, porni din Ardeal, supt influența străină și eretică. Nu era o mișcare naturală, ci una pornită dintr'o constrîngere, și de aceia opera avu un răsunet slab și nu fu răpede continuată în acele părți unde Biserica romînă era liberă și Statul era românesc. Cîteva tipărituri peste munți: părți din Biblie, tîlcuire a Evangheliei, Psaltire, Faptele Apostolilor, — și lucrul se opri aici. Biserica din Tîrgoviște și cea din Iași le va fi răspins și urmărit, și poate și în clerul ardelean vor fi fost preoți cari vor fi văzut în această literatură eclesiastică pe înțeles, din porunca „Craiului", ceva suspect și nepios; ceva dușman vechilor tradiții respectate.

Aceleași cărți și altele: orînduieli duhovnicești, predici, se tipăriră din nou în Ardeal, cînd această provincie se găsi iarăși în liniște, supt cîrmuirea strălucitoare și luminată, supt domnia în stil mare a Rákóczylor. Și în privința religioasă, ca și în privința politică, tradițiile marilor principi din secolul al XVI-lea, ale lui Ioan Sigismund regele, ale celor d'intăiu doi Báthorești, fură reluate. De voie, de nevoie, „Valahul" trebui să întrebuințeze iarăși limba sa în biserică, pregătindu-se pe această cale pentru contopirea în calvinismul oficial.

Dar pe acest timp, în mijlocul secolului al XVII-lea, cartea românească prinsese temeiu în țerile romîne cu guvern propriu. Cărturarii răspunseră de cealaltă parte a munților cu scriptură românească curată, cu pravoslavie dreaptă în limba națională, cărților bănuite ce veniau din Ardeal. Ca o literatură necesară, — slavona fiind pe moarte—, ca o literatură de imitație, ca o literatură de luptă, apăru, crescu, se desăvîrși, în Țara-Românească și în Moldova[1], în timpuri de mărire politică, de bogăție obștească, de înflorire culturală, literatura religioasă romînă.

---

[1] Pentru *Lestvița Mitropolitului Varlaam*, *Rev. Istorică*, II, pp. 206-7. E „scrisă" de el. Nicolae Milescu traducea din grecește la Ianuar 1661 „Cartea cu multe întrebări, foarte de folos pentru multe trebi ale credinței noastre" de Sf. Atanasie de Alexandria; Ghibănescu, în „Archiva societății științifice și literare din Iași", XXV, p. 77; *Rev. Ist.*, II, p. 207 și mai ales C. C. Giurescu, în *An. Ac. Rom.* pe 1927, p. 281 și urm.

O ocrotiră la început boieri mari sau înalți clerici, ultimi represintanți ai culturii slavone și înainte-mergători ai timpurilor nouă. Astfel ni apar, cînd străbatem această literatură cu alt scop decît acel bibliografic sau exegetic, traducătorii, tipăritorii și patronii de cărți, cari au fost, în Țara-Românească, Udriște Năsturel și Șerban-Vodă Cantacuzino, iar în Moldova Mitropoliții vrednici de o veșnică recunoștință Varlaam și Dosofteiu, lumini ale culturii românești din timpurile lor.

Până în timpul de unde începem a urmări curentele care stăpîniră scrisoarea românească în secolul al XVIII-lea, cărțile Scripturilor fuseseră traduse, și una din ele a putut fi numită cu dreptate un monument literar fără păreche, multă vreme cel puțin, — Biblia din 1688, *opera* Grecenilor[1]. Erau, tipărite supt supravegherea Mitropoliților credincioși adevărului ortodox, *Liturghia,* apărută la Iași, în 1679, și la București, din porunca Mitropolitului muntean Teodosie, în 1680, *Cazanii* în mai multe forme, *Psaltiri,* în versuri și în prosă, de proveniență moldovenească, un *Molitvenic,* datorit tot lui Dosofteiu, *Parimiile, Proloagele Sfinților,* Acaftistul aceluiași, singurul dintre prelații timpului său în activitatea mare a căruia se vede o îndreptare, un plan, un scop bine definit, pe care și l-a ajuns în parte, deschizînd în jurul său cale în multe direcții și însemnîndu-și numele de scriitor pe piatra de pornire[2]. Pe la 1688, aveai, prin aceste împrejurări și prin acești oameni, Cuvîntul lui Dumnezeu în limba țerii, lămurirea lui în graiu pe înțeles, și chiar și unele rugăciuni în cuvinte românești.

De la suirea pe tron a lui Brîncoveanu până la moartea lui Nicolae Mavrocordat, curentul de traducere și tipărire în românește a vechii literaturi religioase slavone, a întregirii ei cu traduceri din grecește, — limbă din ce în ce mai bine și mai general cunoscută, — urmează. E mai puternic, cu mult, în Țara-Românească, decît în Moldova, unde, după Dosoftei,

---

1 Gaster. *o. c.*, p. 27.

2 V. asupra exemplarului de la Uppsala al *Liturghiei* lui, memoriul mieu în *An. Ac. Rom.* pe 1926.

marele inițiator; se observă numai o foarte slabă activitate pe acest teren, pe cînd, pe terenul literaturii profane, se alcătuiesc și se scriu cele mai însemnate dintre leatopisețe. E mai bogat acest curent în Țara-Românească supt Constantin Brîncoveanu, se susține slab supt scurta stăpînire a lui Ștefan Cantacuzino, se pierde supt Nicolae Mavrocordat.

Motivele se înțeleg ușor. Aici cîmpul de activitate al scriitorilor e mărgenit. Un număr de cărți indispensabile sau folositoare s'a tălmăcit, în volume frumoase, cu limbă bună. Trebuie un timp pentru ca acestea să devie rare, pentru ca o nouă tipărire, cu sau fără revisie, să se impuie. Până atunci o încetineală a activității în opera de traduceri se produce. Pentru ca lucrul să se fi petrecut altfel, ar fi fost nevoie de originalitate în literatura bisericească, și de multă vreme opere originale nu se mai puteau scrie în această materie. Iar, pentru prelucrări, acelea le făceau Grecii în grecește; cărturarii romîni ai timpului nu erau încă în stare să le întreprindă, — dacă și-ar fi simțit gust pentru aceasta.

Cine au fost conducătorii lucrării de traduceri ?

Ca un mare traducător se putea desvolta, dacă ar fi fost reținut în țara sa, Nicolae Milescu. Adîncul cunoscător de grecește dădea încă din Ianuar 1661 o bună tălmăcire a răspunsurilor Sfîntului Atanasie[1]. N'ar fi exclus ca tot lui să i se datorească, și nu ipoteticul Istratie Logofătul, marea operă literară a traducerii, așa de plină de noutate în stil, monument incomparabil al literelor românești, care e traducerea lui Herodot. O versiune nouă a Bibliei, presintată de un manuscript pe care mi-l arăta cîndva d. I. Bianu, — el are și o prefață datată 1667—, e de bună samă al lui Nicolae Milescu[2]. Truda Moldoveanului nu rămase fără folos pentru noua înfățișare românească a Bibliei întregi datorită tovărășiei literare pe care o domina Constantin Stolnicul Cantacuzino, oricare ar fi greșelile de înțelegere, multe, din „Biblia lui Șerban-Vodă”.

---

[1] V. p. 460, nota 1.

[2] Iorga, *In legătură cu Biblia de la 1688 și Biblia de la 1667 a lui Nicolae Milescu, An. Ac. Rom.,* XXXVIII.

Mitropolit era supt Brîncoveanu[1], la început, Mitropolitul lui Șerban-Vodă, un Ardelean din Veștem, trecut pe la Tismana,— care fusese un luptător și un martir pentru causa cantacuzinească: Teodosie[2].

Era un om sfînt, dar simplu, care n'avea nici cultura, nici inteligența trebuitoare pentru a călăuzi pe săvîrșitorii revoluției în limba cărților religioase. Știa atît cît să poată scrie prefețe către Domnul său[3]. Cînd Gheorghe Maiota-i închină *Cuvîntul la Patima lui Hristos*, el nu găsi pentru dînsul și lauda învățăturii, ci se mulțămi să pomenească „bărbăția lui cea mare la întîmplări", „desăvîrșita măsurăciune la norociri" și, mai ales, minunata răbdare cu care suferia atunci — în 1706 — chinurile unei îndelungate și grele boli. „Necrezuta răbdare la durerile ceale cumplite, carele după vreame ți le pricinuiaște bătrîneațele ceale de mulți ani, ca alt răbdătoriu Iov te arată, de vreame ce casnicii tăi, și cîți pentru cercetarea vin la chiliia ta, — mai vîrtos eu însumi, — mărturisesc cum că alte strigări nu es din blagoslovita ta gură, fără numai: *Fie numele Domnului blagoslovit*. „Dumnezeu și Omul Isus au luat asupra lui atîtea munci și patimi pentru mine cel păcătos, — nepăcătos fiind el—, și eu pentru mulțimea păcatelor meale să nu prii-

---

1 A se adăuga la cele spuse despre rolul lui cultural, *Studii și doc.*, XIX, p. 83 (carte dată la Tîrgoviște).— Lîngă el și un negustor frances, „sineor Boneu, neguțătorul franțozul", Aricescu, *Condica*, p. 219. — Pentru moartea lui Brîncoveanu, versuri, *Buletinul Comisiei Istorice a României*, I, p. 309 și urm. — In general, Iorga, *Activitatea culturală a lui Constantin-Vodă Brîncoveanu*, An. Ac. Rom., XXXVII; *Cîteva știri nouă relative la legăturile cu Biserica constantinopolitană în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, ibid.*, XXXVIII.

2 El fusese scos, înlocuit cu Varlaam, — despre care v. *Bibl. rom.*, I, p. 217 și urm.,— surgunit la Tismana. Venind în Scaun, Șerban făcu să se judece de un sobor invinuirile contra lui și-l reintegrează în demnitatea lui archipăstorească, la 26 April 1679 (Stoica Ludescu, la începutul Domniei lui Șerban, p. 20). — O tesă la Teologie în 1898 (de Paraschiv Popescu).

3 La *Mineele* din Buzău, prefețele sînt de dînsul. Tot așa la *Invățătura preoților pe scurt* (Buzău, 7210). V. *Bis. ort.*, XIV, p. 703 și urm. Pune să se traducă în 1704 Andrei de Cesareia (*ibid.*, XVII, p. 881 și urm.). Coreespondența lui *ibid.*, pp. 751-3. Biografia lui, *ibid.* V. și Papadopulos Kerameus, *o. c.*, I, p. 351; IV, p. 390.

mesc cu răbdare puţină durearc?" Care cuvinte, cu obicinuita ta blîndeaţe strigînd, pricinueşti nemăsurată umilinţă la cîţi socotesc să-ţi aducă mîngîiare."

In Scaunul Buzăului stătea de la o bucată de vreme — din 1691 — un cleric care ni este cunoscut din cele spuse asupra culturii greceşti în ţerile romîne, tipograful lui Dosofteiu şi al lui Duca-Vodă, fostul episcop al Huşilor, Mitrofan. In noua sa reşedinţă munteană, el aşeză o tipografie şi se sluji de dînsa pentru a răspîndi cartea bisericească în limba ţerii. *Mineele* sale, cu titlu şi rubrici şi unele părţi româneşti adause la textul slavon, pe care n'avu prin cine să-l traducă sau nu crezu că a venit timpul să o facă, sînt unul din cele mai frumoase şi mai imposante producte ale tipografiei noastre; ele apărură, în douăsprezece volume in folio, la 1698-9, — „însuşi episcopul Buzăului", se înseamnă cu mîndrie pe fiecare din ele, „fiind tipograf". In 1700 apăru prin osteneala lui, întăia Carte de cîntări sau *Octoih*, tipărită în româneşte, *Triodul* lui, slujba din Postul cel Mare, ieşi pe urmă, tot în 1700, poate pentru prima oară, cu o prefaţă de Teodosie, care amintia lucrările anterioare făcute supt Domnia şi din îndemnul lui Brîncoveanu: singure parimiile şi sinaxarele erau româneşte, deocamdată[1].

Apoi, cu o prefaţă de Mitrofan însuşi, apăru şi *Penticostariul*, slujba de după Paşti timp de cincizeci de zile, în 1701. La acestea trebuie adaosă *Pravoslavnica mărturisire* din 1691 şi, în fine, două *Molitvenice*[2].

Succesorul lui Mitrofan în Scaunul din Buzău fu, în 1702, Damaschin, şi el un cărturar, „om învăţat în limba latină şi cea slavonă"[3], traducător harnic şi de cărţi neiscălite de dînsul, care se deosebi prin activitatea sa culturală şi la Rîmnic, unde trecu mai tărziu, tot supt Brîncoveanu (1708). De la dînsul avem *Apostolul* din 1704, tipărit iarăşi în Buzău de acest urmaş, care era, cred, şi un ucenic al harnicului Mitro-

---

[1] Se înşiră: Mineele, Octoihul, un Apostol şi *Mărgăritarul* din 1691 al Grecenilor; pentru care v. mai sus, cap. I, şi Gaster, *l. c.*, p. 77.

[2] Cf. şi Bianu, în *Almanahul graficei Romîne* din Craiova, 1927, p. 44 şi urm.

[3] *Bis. ort.*, III, p. 6. Cf. Al. Lapedatu, *Damaschin episcopul şi dascălul,* Bucureşti, 1906 (din „Convorbiri literare") şi *Ist. Bisericii,* II, pp. 102 şi urm., 109 şi urm.

fan[1]. Autorul prefeței e însuși episcopul, prin „osteneală" căruia ieșise cartea la lumină.

Incă de mult Buzăul nu mai era singurul centru de cultură religioasă în Țara-Romănească. Un străin, care venise ca mirean, din depărtata țară a Iberiei, Andrei, în călugărie Antim, statornicì un altul, întăiu în mănăstirea Snagovului, pe care o administră, reformînd-o, mai mulți ani[2].

Antim era fiul lui Ioan și al Mariei. Ca sprijinitori ai săi, el pomenește pe un ieromonah Macarie, poate tot din Țara-Romănească, și pe Mitropolitul Teodosie[3]. Se pare că fostul rob, răscumpărat[4], ajuns însă undeva om cu oarecare stare[5], învăță meșteșugul tipografic de la Mitrofan, în Buzău, căci nu vedem unde aiurea ar fi putut să-l deprindă. In curînd ajunse, nu numai un meșter în această artă, dar și un caligraf neîntrecut, ale cărui manuscripte fac admirația noastră[6]. Pe lîngă acest talent, el posedă pe acel al xilografului, al desemnatorului; se pare că avea și pe acela de pictor, și lui îi atribuie tradiția zugrăveala capelei din Rîmnic, unde a fost, un timp, episcop[7].

---

1 Se spune expres în titlu că e o a doua tipărire a *Apostolului* în romănește supt Brîncoveanu. V., pentru cea d'intăiu, mai sus, nota 1.

2 Dacă e luată dintr'un izvor autentic știrea că Antim s'a născut „din părinți de bun neam și fiu al pribegilor din decindea Azovului", — pe care o dă I. D. Petrescu, citînd un ms., în *Mitropoliile ţerii*—, ar resulta că Antim era originar din regiunea vechei Tane, *Azovul*—, pe care, la pribegia părinților lui, îl stăpîniau încă Turcii. Și iarăși, dacă e adevărat ce spune Melhisedec în prefața la a doua ediție a *Didachiilor* lui Antim, că el a venit ca mirean în țară, se înlătură ideia, ce se presintă la început, că el ar fi fost adus din mănăstirea Ivirului la Athos, de unde vedem într'un rînd aducîndu-se în insula Skopelos un dascăl, care a fost învățătorul lui C. Daponte: Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 124.

3 *Biserica ortodoxă* pe 1885, pp. 211-4. Pentru biografia lui, cf. și Papadopulos Kerameus, *o. c.*, IV, p. 5.

4 Del Chiaro, p. 42.

5 V. mai jos.

6 Astfel de manuscripte sînt minunatul izvod al odoarelor Mitropoliei, păstrat la Bibl. Ac. Rom., supt No. 671, și ms. 180 al aceleiași Biblioteci, care cuprinde corpul brîncovenesc neoficial de cronici muntene.

7 Émile Picot, *Notice biographique et bibliographique sur l'imprimeur Anthime d'Ivir, métropolitain de Valachie*, în *Nouveaux mélanges orientaux, Mémoires, textes et traductions, publiés par les professeurs de l'école spéciale des langues orientales vivantes*, Pa-

Un manuscript împodobit de dînsul, cuprinzînd genealogii, se păstrează în Biblioteca Academiei spirituale de la Chiev, în Museul ei[1].

Tipăriturile lui încep la 1691, în noua tipografie domnească, așezată apoi de dînsul în vechea și bogata mănăstire a Snagovului[2]. Primele tipărituri sînt „Pareneticele" și niște acolutii grecești[3], dar în curînd traduceri în românește, de cuprins religios, începură a ieși de supt teascurile „smeritului întru eromonahi Anthim Ivireanul"[4]. Evanghelia fu retipărită de dînsul în 1697, pe cînd în 1693 el imprimase o altă Evanghelie, greco-romînă. El mai dete la lumină în 1699 la Snagov „Carte sau lumină, cu dreapte dovediri din dogmele Besearicii Răsăritului", o traducere din Maxim Peloponesianul, cuprinzînd o polemică „pentru începătoriia Papei"; „Invățăturile creștinești" traduse de Filoteiu din Atos, care apărură în anul următor, împreună cu „Floarea darurilor", a cării cheltuială o purtă Constantin Păharnicul Sarachin[5].

In acest timp, Antim formase elevi. Unul din aceștia e Gheorghe Radovici, care se îngriji de tiparul „Invățăturilor" și-și arătă în prefață mulțămirile învățătorului său, recomandînd în aceiași vreme cartea luării a minte a cetitorului[6]. Radovici rămase pe lîngă „tipograful" de odinioară, ajuns episcop și Mitropolit, și-l vedem tipărind — după *Octoihul* din 1712[7] — încă

ris, 1886, p. 250. Cf. compilația, redactată cu multă sîrguință, într'o formă cam greoaie, a lui Șt. Dinulescu, *Viața și activitatea mitropolitului Țerii-Românești, Antim Ivireanul — 1708-16—;* Cernăuți, 1886, in-8°.

[1] Șt. Berechet, în *Neamul românesc literar,* 1910, p. 217 și urm. E din 1709, scris la Tîrgoviște.

[2] Paisie, patriarh de Constantinopol, afurisește, pe vremea egumenului Grigorie, pe boierii munteni Matei Cocorescu, Gherghe și Iani, frații Ghinea, Radu Șufariul și Parascheva, cari opriseră niște averi ale acestei mănăstiri; Bibl. Ac. Rom., doc. XX/158.

[3] V. *Bis. ort.*, XVII, p. 708 și urm.; *Rev. teol.,* IV, p. 142.

[4] Titlul Evangheliei din Snagov, 1697.

[5] Un ms. al cărții e păstrat în Bibl. Ac. Rom., supt No. 276.

[6] „O tălmăcire noao,... folositoare de suflet; carea din limba greciască în limba rumînească s'au ostenit prea-cuviosul întru ieromonahi chir Filotheiu Sfetagorețul... Măcaru că sînt și mici, iar întră în sufletul nostru de-l pecetluescu ca și pecealea pre ciară."

[7] *Bis. ort.,* XVI, p. 800 și urm. Cf. *ibid.,* XII, p. 593 și urm. V.

în 1715, supt Ștefan Cantacuzino, *Ceaslovul*, cel d'intăiu Ceaslov romănesc [1].

Un altul se duse intăiu în Ardeal, în țara care atîrna bisericește, și deci și supt raportul culturii, de principatul Brîncoveanului. Aici el reorganisă tipografia Vlădicăi din Bălgrad, care tipografie nu mai producea de multă vreme nimic. In 1699, odată cu *Lumina* din Snagov, apărea din tipografia metropolitană a Ardealului o *Bucoavnă*, un *Chiriacodromion* sau Evanghelie învățătoare, cu îngrijirea lui „Mihai Iștvanovici tipografului ὁ ἐξ Οὐγγροβλαχίας".

In Prefață ni se spune că el fusese trimis anume pentru acest lucru— începuseră stăruințile pentru Unire — de Brîncoveanu „patronoș adevărat al Sfintei Mitropolii den Ardeal", „neîntîmplîndu-să de această dată neamului nostru rumînesc aici în Ardeal meșter pentru lucrul tipografiei [2]". Precum îl trimisese, în Ardeal, Domnul, ascultînd de stăruințile lui Antim, care se gîndia la ai săi din Iberia, precum Atanasie din Antiochia, trăind la Curtea lui Brîncoveanu, nu uita pe creștinii din Siria, îl îngădui să meargă în patria Mitropolitului său, unde „Mihai Ștefanovici [3]" tipări cărți sfinte în 1710, adăugind la sfîrșit, în caractere exotice, versurile romănești cu care se încheiau tipăriturile din Snagov, la care colaborase [4]. In 1713, în fine, îl găsim la „Stolița" și apoi în Olanda, pe acest tipograf [5].

In sfîrșit, un al treilea învățăcel al meșterului străin ar fi Dionisie Floru ieromonahul, care tipărește în 1716 *Iudaicele* lui Alexandru Mavrocordat și care ar părea să fie traducătorul în romănește al operei de explicația Credinții scrise de Ioan Cariofil [6], „popa Flor dascălul slovenesc, hartofilax", dacă acesta

și art. d-lui L. Rus din ziarul *Tribuna*, 1899 (31 August și 1-iu Septembre). Cf. *Bibl. rom.*, I, pp. 369-70.

1 Cf., însă Gaster, *o. c.*, p. 279.

2 Cheltuielile le purtau și „cinstitul protopop Gheorghie notareșul Dăianul și cu dumnealui Raț Iștfan Chișfalud, odorbirăul Belgradului".

3 Mihai fiul lui Ștefan, precum Gheorghe Radovici era Gheorghe fiul lui Radu.

4 V. cele două monografii citate la p. 419, nota 6, și Papadopol-Calimah, în *An. Ac. Rom.*, XVIII, secț. ist., p. 149.

5 *Bis. ort.*, XV, pp. 391-2. Aici s'a tipărit corespondența lui Antim cu Hrisant.

6 V., pentru un ms., care cuprinde traducerea lui, Gaster, *o. c.*, p. 311.

n'ar fi „popa *Florea*" sau Floru, harnicul scriitor și „dascăl slovenesc de la Sf. Gheorghe cel Vechiu [1]".

Incă din 1695-6, cînd iscălește și o măsurătoare, în această calitate, Antim era egumenul Snagovului [2]. Ca egumen, el păstra vechiul său nume de „părintele Anthim tipograful", pe care i-l dă un zapis cu data de 26 Maiu 1703 [3]. Dar în 1705, după ce părăsi poate această sarcină, el era numit, la 16 Mart, episcop de Rîmnic [4].

Aici făcu lucrări la episcopie și stabili, se zice, o tipografie românească și grecească, de la care n'avem însă mult în toată această vreme [5]. Iar de la Rîmnic, la moartea lui Teodosie, întîmplată la 27 Ianuar 1708 [6], el fu ridicat a doua zi de Brîncoveanu în Scaunul metropolitan al țerii, de care era cel mai vrednic [7].

Avem discursul pe care l-a pronunțat la instalarea lui, devenit din „pescar" „apostol", discurs plin de laude pentru țara care-l adăpostise și-l înălțase, de mustrări pentru cei ce-și călcau datoriile de creștin, de asigurări că el va ști să-și îndeplinească, fără cruțare și fără teamă, datoria de păstor, care răspunde pentru sufletele ce i-au fost încredințate [8].

S'a ținut de cuvînt. Averea Mitropoliei a fost bine îngrijită [9], demnitatea ei ridicată în ochii țerii și Domnului prin însușirile neobișnuite ale acelui ce o represinta; drepturile ei apărate

---

[1] V. Urechiă, *Ist. Rom.*, I, p. 822; Melhisedec, în *Rev. p. ist., arch. și fil.*, IV, p. 523.

[2] Erbiceanu, *Didachiile lui Antim*, pp. XV-XVII.

[3] Prin care „egumenul Ignatie de la sf[i]nta mănăstire de la Grecii" se înțelege în privința unor Țigani cu dînsul și „toț părinții sfintei mănăstiri Sneagovului"; Bibl. Ac. Rom., doc. XX/258. Atunci apare *Noul Testament*.

[4] *Condica sfîntă a Mitropoliei din București*, pp. 98-9.

[5] V. Erbiceanu, *Cron. greci*, p. VI, nota 1; *Cond. sfîntă*, p. 104.

[6] *Biserica ortodoxă* pe 1884, p. 814 *(Cond. sfîntă)*.

[7] Diplicul de la Cîmpulung, în Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 225; Pomelnicul Mitropoliei, în *Bis. ort.*, XIV, p. 70.

Ni se vorbește și de un *Octoih* ieșit la 1706 (7121) în tipografia Rîmnicului.

[8] Il vom analisà și mai departe, reproducînd părțile mai însemnate dintr'însul.

[9] Pentru administrația lui, v. *Bis. ort.*, XVII, pp. 748-50, 756-8.

față de ierarhii răsăriteni și față de „eretici"[1]; împreună cu dînsul, pe urmă, veni lumina în palatul metropolitan. Se copiară cronici, se caligrafiară izvoade, se așeză tipografia. Supt arhipăstoria lui, noua tipografie domnească din Tîrgoviște și București[2] dădu la lumină un alt rînd de cărți religioase, de o deosebită eleganță în execuție. Astfel, *Liturghiile* din 1713, tipărite „în sfînta Mitropolie a Tîrgoviștii", *Ceaslovul* pomenit, *Pildele filosofești*, traduse din franțuzește în italienește de Del Chiaro, din această limbă în greceasca vulgară de predicatorul Curții, preotul Ioan Abramios și din greceasca lui Abramios în românește de însuși Antim[3]. Mitropolitul puse să se tipărească în 1713 atît traducerea lui Abramios, cît și a sa proprie după aceasta, cu cheltuiala omului de încredere al Brîncoveanului, Mano Apostolo[4].

Am văzut că în 1711 Antim fu unul dintre acei fruntași ai țerii cari stăruiră pe lîngă Domn ca el să se declare pentru Muscali, cari intrară în legături cu dînșii și duseră fără reserve și într'un chip compromițător politica pe care Vodă o ducea cu socoteală și cu pază de către Turci și spionii lor. Antim fu atît de vădit părtaș al dușmanilor Impărăției, încît Constantin-Vodă se crezu dator să ieie măsuri contra lui. El ceru demisia Mitropolitului, și în jurul acestei demisii se încinse între Domn și Antim o discuție din cele mai interesante și pe care o cunoaștem, din fericire, în toate amănuntele ei, printr'o însemnare păstrată în manuscriptul *Didachiilor* Mitropolitului și publicată împreună cu acesta[5].

---

[1] *Bis. ort.*, XV, p. 760 și urm. Cf. an. 1887, p. 1019 și urm.; Papadopulos Kerameus, *o. c.*, II, p. 381 și urm.; IV, p. 399.

[2] Strămutarea se face în 1711 (*Bis. ort.*, XV, pp. 392-3).

[3] Del Chiaro, p. 11 din vechea ediție: „Le massime degli Orientali, traduzione dalla lingua franzese nella italiana, fatta da me e dedicata al principe Costantin Brancovani; per di cui commando il padre Giovanni Abrami — allora predicatore al servigio di detto principe — le tradusse in greco volgare, ma non senza notabile alterazione; furono poi tradotte dalla greca nella valaca favella per opera dell'arcivescovo di Valachia Antimo; il quale poi fece stamparle in amendue le suddette lingue a spese di Maano Apostolo, 1713, in Bucorest, in 16°. In ediția mea, p. 52.

[4] Pentru acesta, v. Hurmuzaki, VI, p. 158, No. 87 și *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 258. In 1728, întîlnim pe văduva lui, Zamfira: *ibid.*, p. 260, nota 1.

[5] Ed. Erbiceanu, p. 96 și urm.

Deci, la 13 Ianuar st. v. 1712, duhovnicul Brîncoveanului, Mitrofan de Nisa, „carele era sfetagoreț, de la mănăstirea Dionisiului”, se înfățișă la dînsul, Antim, „la vreame de chindie”, pentru a-i comunica precum că, „pentru niște lucruri ce le-au adus întîmplările vremei de s'au făcut” și în care Domnia-l bănuia că a fost amestecat, i se cere „paretesis de bună voea mea și să-mi las Scaunul să es, au să mă scoață Măria Sa cu sila și să scrie la Țarigrad să mă și caterisiască”. Mitropolitul ascultă de poruncă și veni la Curte, unde, vorbind „în taină” cu Domnul, îi oferi a se retrage, dar îl rugă întăiu să citească douăsprezece *ponturi*, pe care le pusese în scris, ca „să se afle la cei de pre urmă, spre aducerea aminte, și să cunoască fieștecine și nevinovăția noastră [1]”.

In această expunere, el se jura că n'a făcut *viclenie* și nici n'a gîndit a o face contra Domnului și Casei lui, nici a vorbit contra lor. Apoi își expunea viața întreagă, cîtă o petrecuse în Țara-Românească: „Eu aici în țară n'am venit de voea mea, nici de vre-o sărăcie sau lipsă, nici mănăstirea Sneagovului nu o am luat-o cu de-a sila; iară ce am lucrat în șepte ani ce am fost acolo — nu atîta din venitul casei, cît din sudorile feații mele—, lucrurile acelea mărturisesc la toți și, măcar că Măria Ta nu pohtiai să es de acolo, iar cine au fost pricinuitorii eșirii meale vor da seamă înnaintea lui Dumnezeu. Dar încailea am ieșit cu cinste și nimenea nu mi-au luat seama, căci se vedea că am făcut și am adaos, iar n'am stricat, iar nici datorie am lăsat”. Nici n'a visat de episcopia Rîmnicului, dar, chemat, s'a supus Domnului și a lucrat ce știu toți, timp de „trei ani fără două luni”. Și n'a ieșit nici de acolo cu voie. „Eram odihnit cu atîta și-mi ajungea din destul necazurile ce petreceam... Mitropolia n'am luat-o cu sila”, urmează el, „nici cu mite, nici cu rugăciuni”, ci Dumnezeu i-a poruncit s'o ieie, prin gura Domnului și, ca și aiurea, a cătat și aici să înmulțească talantul ce i se încredințase.

Pîrîșii și-i cunoaște, și nu se miră de pîra zavistnicilor cari caută să strice la bătrîneță numele cel bun al Domnului. Dacă ar discuta fățiș cu dînșii, li-ar răspinge ușor bîrfelile, fără a *grăi de rău* pe cineva, cum nici se cade unui arhiereu, căci în

---

[1] P. 97.

toate cele „douăzeci şi patru de capete" născocite împotriva lui, nu este adevăr[1].

Paretisis formală nu poate face, căci şi-a luat îndatoriri primind cîrja, şi „Dumnezeu nu glumiaşte", dar se va retrage în tăcere, „ca să nu socoteşti că-ţi stăm împotrivă". Dar întreabă, e drept a i se face aşa la bătrîneţe? Nu tăgăduieşte că Mitropolia e datoare, dar el ştie că n'a îngrijit de dînsa altfel decît cum s'ar fi îngrijit de casa lui, „iară nu ca un năimit, carele junghe şi strică". Şi cine nu e dator oare, „din cîţi ne fiarbem într'această ticăloasă ţară? Că, întăiu, şi pe Măria Ta te auz totdeauna zicînd cum că iaste datoare ţara cu două suţe, şi mai mult, de pungi. Oare acea datorie Măria Ta o faci, au întîmplările vremei? Adevărat, întîmplările vreamei!" Se mai spune „şi aceasta cum că sînt strein şi nu s'au cuvenit să fiu eu Mitropolit! In Hristos sîntem toţi una; şi apoi n'am fost numai eu episcop şi Mitropolit strein în Ţeara-Românească, ci au fost şi alţii mulţi, precum să văd în condice şi precum se politiciaşte în toată Besearica, precum au stătut şi alţi Domni de ţeară şi streini, ca şi în toată lumea, — că Dumnezeu au făcut lumea slobodă pentru toţi[2]". Antim mîntuie amintind Domnului că strămutarea unui arhiereu e un lucru grav, „ci fie după cum pohteşti, şi Dumnezeul păcii să fie cu Măria Ta"[3].

Ca răspuns la această frumoasă apărare, care cuprinde pagini din cele mai mişcătoare din cîte ni le-a lăsat trecutul şi se ridică la mari înălţimi de demnitate sigură, i se dădu voie, după cincisprezece zile, a vorbi din nou. In acest timp se găsise întrebuinţarea a trei din pungile pe care i le puneau în samă duşmanii. Antim roagă pe Domn a se interesa de soarta celorlalte patru şi o va descoperi. Deie-i o adeverinţă pentru toate, şi atunci, pentru a se pune capăt „scandalilor", va face *paretisis*. „Şi aşa vei fi şi Măria Ta fără păcat şi eu mulţămit şi odihnit." Altfel, se va face un păcat, cum s'a făcut cu Patriarhul de Alexandria; ieşirea lui din Scaun va fi, nu o caterisire, „ci batjocură Besearicei lui Dumnezeu şi sfintelor taine". Nu se cuvine să iasă din Scaun „obidit şi cu lacrămile pe obraz". Şi nu e bine ca la cele biserіceşti Domnul să se pripească mai

---

1 Se menţionează, între acei ce le ştiu şi le desaprobă, şi Mitropolitul de Adrianopol: „Adrianul".

2 P. 102.

3 P. 103.

mult decît la cele politicești. „Răul", încheie el, „a face iaste lesne, iar a se desface iaste cu nevoie" [1].

Cuvintele acestea călduroase aflară ascultare la Brîncoveanu, care putea fi pe acest timp, cum ni-l zugrăvește un agent suedes, „nesigur și bănuitor din pricina bătrîneților" la care ajunsese, dar era — ni-o spune același — „și împăciuitor, cuminte, om de înțeles" [2]. Antim rămase Mitropolit până la căderea lui Constantin-Vodă.

Și, după aceia chiar, Ștefan Cantacuzino-l trată cu cinste și bunăvoință, și-l vedem pe Domn scutind mănăstirea făcută la București de „prea-sfințitul nostru întru Hristos părintele sufletesc chir Antim Ivireanul, Mitropolitul țerei". E vorba de biserica Antim, și prin „testamentul" lui al doilea, care poartă data de 20 Iulie 1715, Mitropolitul cărturar hotărește că din venituri se vor plăti totdeauna și meșterii de la două tipografii: „una grecească și alta romînească" [3].

Cu Nicolae Mavrocordat însă, Antim trăi foarte rău. Nepulînd să mai negocieze cu Rușii ca în 1711, Mitropolitul se folosi de noul războiu al creștinilor contra Împărăției turcești în 1716, pentru a legă relații cu Nemții. L-am văzut pregătind prinderea Domnului. Acesta, întorcîndu-se în București, îl *caterisi* în August, iar în Septembre, după ce sosi decretul patriarhal, care-l trata de „vrăjitor" și „criminal", îl dădu în sama unor Turci pentru a-l duce la locul său de exil, muntele Sinai In cale însă, aceștia se desfăcură de bătrînul călugăr, înecîndu-l în apele Tungei [3]

„Antim", scrie, îndreptățind crima, succesorul său Mitrofan,

---

[1] P. 106.

[2] Hurmuzaki, IX[1], p. 519. Scrie lui Hrisant în chestii religioase (*Bis. ort.*, XV, p. 487 și urm.).

[3] Melhisedec, în Erbiceanu, *Didachii*, p. XVIII și urm. „Testamentul" fu stricat la 1717, pentru datorii (*Bis. ort.*, XV, p. 398 și urm.). Incă de la Iulie 1710 se scrisese în românește pentru Mitropolit „Slujba sfîntului Antim". V. mai departe. Cf., pentru această fundație a lui Antim, Dinulescu, *o. c.*, pp. 74-8 și urm.; *Bis. ort.*, IX, p. 63 și urm.; *Condica sfîntă, Supliment*

[4] Cf. Erbiceanu, *l. c.*; ms. de cronici citat de același, *ibid.*, p. XVII; Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 226; *Condica sfîntă*, p. 111 și urm. Insă la 1 Mart din acest an, fatal pentru dînsul, Antim obținea de la Nicolae-Vodă întărirea privilegiului pentru mănăstirea sa: Bibl. Ac. Rom., doc. XIV/30.

„nu s'a ținut de datoria-i arhierească, ci primise a se amesteca și în cele politicești [1].”

S'au atribuit mai multe opere lui Antim din Ivir. C. Erbiceanu credea că ar putea să fie a lui o traducere din 1692 a celor două părți din Ἁμαρτωλῶν σωτηρία, „Spăseniia” sau „Mîntuirea Păcătoșilor” a lui Agapie ieromonahul din Creta, și chiar și Minunile Precistei, cu care se mîntuie manuscriptul pe care el l-a avut la îndămînă [2]. Știm însă astăzi că atît o lucrare cît și cealaltă au fost făcute de un oarecare Cozma, care-și și înseamnă numele pe alt manuscript [3] și care a mai tradus, tot din grecește, și un alt *Pateric* sau Viețile schivnicilor [4], colecție din care i se părea iarăși d-lui Erbiceanu că unele părți ar fi scrise de Antim [5]. E autorul unor versuri: „sfătuiri politice și creștinești”, către Ștefan Cantacuzino [6]. Nu e îndoială însă că, în adevăr, Antim a prelucrat slujba în romănește a Sfîntului al cărui nume îl purta. Splendidul manuscript al Bibliotecii Academiei Romîne [7] spune într'adevăr ca această acolutie a fost redactată „de prea-sfințitul și de Dumnezeu trimisul Mitropolit al Ungrovlahiei chir Anthim, al doilea, de la Iviria; cu a căruia poruncă s'au scris” — s'a copiat adecă acest manuscript — „în București, la leat 7218, în luna lui Iulie”.

In *Invățătura bisericească* a sa el dădea sfaturi preoților, cărora li vorbește astfel: „Intre celelalte scîrbe ce am, de mă rănesc la inimă, iaste aceasta cea mai grea de mă întristez și mă mîhnesc mai mult, că văz între preoții miei atîta prostie, atîta neînvățătură și atîta nedumireală, cît cunosc că nu puteți face vre-un ajutor sau vre-un folos ticăloasei turmei” [8]

---

1 *Bis. ort.*, XV, pp. 397-8. Cf. broșura lui N. Dobrescu, despre Mitropolitul Antim și Iorga, *Istoria Bisericii*, II, p. 4 și urm., 48 și urm.

2 Prefața la ediția a doua a *Didachiilor*.

3 Gaster, *l. c.*, pp. 282, 284-5.

4 *Ibid.*, p. 284.

5 *L. c.*

6 Traduse în *Bis. ort.*, XIV, p. 333 și urm. Cf. Papadopulos Kerameus, IV, pp. 92-3 (82). — In Lampros, I, p. 290, se menționează o lucrare greacă urmată de Antim.

7 No. 106.

8 *Bis. ort.*, XVI, pp. 759 și urm., 912 și urm.; XVII, pp. 130 și urm., 225 și urm.

Dar titlul lui de glorie sînt predicele pe care le-a ținut ca mitropolit, *Didachiile,* care formează în același timp unul din cele mai măiestre monumente literare pe care ni le-a transmis secolul al XVIII-lea.

Un întăiu manuscript al lor a fost descoperit de episcopul Melhisedec și publicat, supt îngrijirea d-lui I. Bianu, de Academia Romînă. Un al doilea, autograf, cuprinzînd douăzeci și șepte de predici, cele două apologii către Domn, analisate ceva mai sus, patru panegirice, un cuvînt despre Spovedanie și altul despre Pocăință, a fost găsit pe urmă de C. Erbiceanu și tipărit în 1888[1]. O altă culegere, sau primul volum al celei cunoscute, a căzut în sfîrșit în mîna episcopului Melhisedec pe cînd se tipăria această din urmă ediție. Acest volum e întovărășit de o prefață, în care se spune că lucrarea e o adunătură și o traducere și se recomandă preuților și „creștinilor" în de obște. O cercetare a acestei colecții, care nu s'a publicat încă[2], a tipărit-o Melhisedec, în „Analele Academiei Romîne", X[3].

Discursuri știa să ție și Dimitrie Cantemir, care li învățase meșteșugul de la Ieremia Cacavela probabil[4]. Un discurs a ținut la luarea în stăpînire a Scaunului pe care-l așteptase atîta vreme, în 1711. Contemporanii, cari l-au auzit, își aduseră aminte de această cuvîntare, care nu pare să fi fost în obiceiul țerii. „Și așa", scrie un cronicar, și el un om cu *ritorie,* „intrînd în oraș, au mers la biserica lui Sfîntul Nicolae, unde i-au cetit molifta de Domnie chir Ghedeon Mitropolitul țerii, și de acolo, mergînd la Curțile domnești, s'au cetit fermanul împărătesc, și, după obiceiu, i-au sărutat boierii mîna și poala, ca unui Domn tînăr, în Divanul cel Mare. După acestea toate, și Dumitrașco-Vodă au făcut voroavă singur la toți de obște, că era slovesnic la aceste, zicînd să fie unii către alții întru dragoste, poftind pre cei bătrîni ca pre niște părinți, pre cei de vîrstă ca pre niște frați, pre cei mai tineri ca pre niște fii, arătînd ce ar fi folosul unirii boierești, și după aceia au îmbrăcat pe Caimacami cu caftane, mulțămindu-le de slujbă"[5].

[1] *Didachiile ținute în Mitropolia din București de Antim Ivireanul;* tipărite de C. Erbiceanu.

[2] Volumul se află astăzi la Bibl. Ac. Rom., ms. 525.

[3] P. 1 și urm.

[4] V. și *Rev. Ist.,* VI, p. 336.

[5] P. 90.

In exil el a avut prilej să-și arăte însușirile oratorice. Numai cît discursurile nu le pronunța el, ci făcea pe copiii săi să strălucească cu dînsele. Așa unul dintre cei mai mici fii ai lui Dimitrie-Vodă, Șerban[1], ținu la vrîsta de șepte ani, prin 1714, un panegiric latin Țarului[2], iar, pentru a nu rămînea mai pre jos, principele cel mai mic, care era să fie un literat rus celebru, Antioh, celebră în 1719, la vrîsta de unsprezece ani, virtuțile Sfîntului Dumitru din Salonic în *grecește*[3].

Am avut prilej să mai vorbim și aiurea de discursurile ținute de doi dintre fiii lui Brîncoveanu, Ștefan, cel mai iubitor de carte, și Radu[4]. Am spus că aceste discursuri au trebuit să fie alcătuite sau temeinic refăcute de predicatorul Curții Gheorghe Maiota, care a publicat însuși și în românește una din cele mai frumoase cuvîntări ale sale la „praznicele mari"[5].

Se mai pomenia, dintre cuvîntările lui Maiota, — care era un preot cretan și răsplăti pe urmă cu dușmănia binefacerile Brîncoveanului, — o didachie cu prilejul serbătorii Sfîntului Alipie Stilitul[6]. El fu înlocuit în atribuțiile sale de predicator de către Ioan Abrami sau Abramiòs, și el preot și un personagiu foarte neastîmpărat, care făcu politică austriacă supt Nicolae Mavrocordat și-i suferi consecințile[7]. El a tradus, schimbînd pe alocurea, o traducere a lui Del Chiaro, care a devenit în românește *Pildele filosofești*, dar s'a tipărit și în forma grecească pe care i-o dăduse Abramios[8].

---

1 Sîrghie?

2 Tocilescu, *Raport*, p. 64 și nota 3; unde se vorbește și de edițiile, rusești și latinești, ale acestui panegiric.

3 Cf. Ghenadie al Rîmnicului, *Principele Antioh Cantemir*, în *Revista nouă*, II, p. 1; Tocilescu, *Raport*, p. 64, nota 3, unde se vorbește și de un ms.

4 Au fost tipărite, cum s'a spus acolo — p. 49 — de Antim, la anii 1701-2, cele *două* d'intăiu: la Sf. Constantin și la Sf. Ștefan, și ultimul pronunțate la Sîntă-Măria și la Patima lui Hristos în anii 1703 și 1704. Publicația lui C. Erbiceanu, care dă traducerea lor românească — fără textul grecesc —, e intitulată: *Patru cuvinte bisericești compuse în grecește de Ștefan, fiul lui Constantin Brîncoveanu, la diferite ocasiuni*, etc.; București, 1891.

5 V. mai sus, p. 49 și 63.

6 Erbiceanu, *Cron. greci*; p. 136; cf. Del Chiaro, pp. 44-5.

7 V. mai sus, p. 190. Cf. Vanderbech, *l. c.*, și *Bis. ort.*, XV, pp. 388-9, 395 și urm.

8 V. mai sus, pp. 422-3. Cf. Papadopulos Vretos, *o. c.*, I, p. 42; Sathas, pp. 413-4.

In sfîrșit, din *Didachiile* lui, Daponte avea un manuscript care cuprindea patru discursuri la Bună Vestire, tot pe atîtea la Patimile Domnului, două la Sfinții Petru și Pavel și un altul, ținute toate la București supt Brîncoveanu. Lui Daponte i se păreau lucruri excelente și vrednice de a vedea lumina tiparului[1].

Acești predicatori ca și Antim, acesta ca și cei ce-l urmară în amvoanele bisericilor domnești din București și Iași aveau ca model înaintea ochilor pe acel Demostene cu anteriu al grecității de cadelniță, care a fost Ilie Miniat, predicatorul comunității grecești din Veneția[2]. Maiota poate, Abramios de sigur, auziră pe marele orator eclesiastic și se inspirară de la dînsul. Antim nu i-a cunoscut, de sigur, decît prin cetire măiastra retorică.

Firește că discursurile religioase ale celor doi Greci au pentru noi o însemnătate cu totul secundară, — înainte de toate fiindcă sînt scrise de predicatorii Curții în grecește, precum tot în grecește au fost poate și rostite. Cu totul altfel pentru Antim.

Dar nu e numai acesta motivul care atrage puternic atenția noastră către Didachiile harnicului Mitropolit. De sigur că în ele e multă imitație, — în volumul descoperit în urmă multă traducere chiar; de sigur că avem destulă erudiție migăloasă de teolog, care nu se cetește și nu se poate ceti. Dar, afară de partea banală și moartă, e și o alta, care nu e cea mai întinsă, dar ocupă multe pagini din „Didachii". E această parte originală în care ne întîlnim cu experiența oratorului și prin care-i cunoaștem sentimentele personale.

Ascultați-l cum descrie societatea românească din timpul său, cu indignarea supraveghetorului turmii cele cuvîntătoare, cum o mustră și caută să o îndrepte către o viață curată și potrivită cu voia lui Dumnezeu: „Ce neam înjură ca noi, de leage, de cruce, de cuminicătură, de morți, de comîndare, de luminare, de suflet, de mormînt, de colivă, de prescuri, de ispovedanie, de botez, de cununie și de toate tainele Sfintei Bi-

---

1 In Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 136.
2 Asupra căruia, v. *ibid.*, p. 411.

serici?... Nouă ni pare bine, și rîdem. De sînt aceastea lucruri creștinești, zică cine are Dumnezeu." El arată pe părinți ocărîți și bătuți, pe bătrîni necinstiți, pe boieri, pe Domni blăstămați, pe arhierei desprețuiți, pe preuți și călugări defăimați și cleveliți. Bisericile sînt socotite „ca niște grajduri": în ele credincioșii, falșii credincioși vorbesc, rîd, „și face cu ochiul unul altuia mai rău decît pe la circiume". Cînd vine o serbătoare, Romînii se adună pentru a *bucura pe dracul*. Ei vînd și cumpără ca și în zilele lucrătoare și petrec fără măsură, „ca niște dobitoace necurate, tăvălindu-se în răsfăciunile cele spurcate și de nimica[1]", zburdînd „ca niște cai sirepi, fără de zăbală și fără de rușine".

El poruncește însă meșteșugarilor și neguslorilor să cinstească ziua odihnei lui Dumnezeu, închizîndu-și cămările și tărăbile. „Să vă închideți prăvăliile, și nici să vindeți, nici să cumpărați, — nu numai de la creștini, ci nici de la Turci, nici de la alții, nici să lucrați." Căci altfel îi va pedepsi și va alerga pentru aceasta la ajutorul Domniei[2], nu numai la armele lui duhovnicești. „Și nimeni să nu socotească din voi și să zică în inima lui: „Dar ce treabă are Vlădica cu noi, nu-și caută Vlădicia lui, ci se amestecă într'ale noastre? De n'ați știut până acum și de n'au fost nimeni să vă învețe, iată că acum veți ști că am treabă cu toți oamenii cîți sînt în Țara-Românească, de la mic până la mare, și până la un copil de țîță, — afară din păgîni și din ceia ce nu sînt de o leage cu noi. Căci în seama mea v'au dat stăpînul Hristos, să vă pasc sufletește, ca pre niște oi cuvîntătoare, și de gîtul mieu spînzură sufletele voastre și de la mine va să ceară pre toți, iar nu de la alții, până cînd vă voiu fi păstor[3]." Dacă au ei „nevoi greale" care-i îndeamnă să calce liniștea Duminecii — căci Vlădica știe de cîte sufere țara sa „de la cei ce stăpînesc pămîntul acesta"[4], — el oare nu le are?

Iată acum rîndul puternicilor și bogaților, după al meseriașilor și negustorilor. In posturi, ei, dacă se spovedesc din buze, o fac numai din obiceiu, de rușine ori de frica „stăpînilor" sau

[1] Pp. 24-5.
[2] P. 26
[3] *Ibid*.
[4] P. 4.

și a „unor întîmplări" [1]. Sînt unii cari-și fac rîs de taina spovedaniei, ţiind pe lîngă duhovnicul de la oraș, căruia-i mărturisesc greșelile mărunte, un duhovnic de țară, „un om prost" și sfios, căruia-i spun, pentru ca să le ierte, după datoria lui, vinovățiile cele grele, păcatele cele mari [2]. Ei uită să spuie „că mîncăm carnea și munca fratelui nostru, creștinului, și bem sîngele și sudoarea feaței lui, cu lăcomiile și nesațiul ce avem"; ei nu-și mai aduc aminte de nedreptățile și pîrile cu care și-au încărcat sufletele [3]. La postit, acești fruntași ai țerii nu-și află locul de nemulțămire și de poftă. „Răpștesc asupra verzelor, înjură legumile, zicînd: în zădar s'au adus în lume". Apa o beau cu silă ca o doftorie, „și cei mai mulți meșteșurguesc băutura, mîngîindu-și pohta lor, unii cu bragă, alții cu beare, alții cu șerbet, alții cu liverji, alții cu mied" [4]. Și femeile lor, femeile timpurilor nouă care nu mai știu ca Sara să gătească masa oaspetului... Căci mînile nu pot frămînta pînea, fiind pline „de inele și de scule", precum fața li-o acopăr „fleacurile drăcești".

Iar, cît despre preuții lui, ei își au încă partea în această satiră cuprinsă în ramele predicei religioase. Prin vina lor nu se luminează poporul, prin vina lor nu se curăță sufletele și cad în pierzare. Ei, cari trebuie să aibă graiu de adevăr, lasă să stăpînească tăcerea în casa lui Dumnezeu. Atunci cînd, spune Mitropolitul, „citaniele și tîlcurile, voiu îndrăzni a zice că sînt mai bune decît citania sfintei Evanghelii" [5].

Dar, chiar cînd avem a face cu pură fraseologie bisericească, cu vechea, veșnica și banala morală, în formele vechi fixate de tradiție, frumuseți literare deșteaptă atenția cetitorului și-l fac să urmărească mai departe predica lui Antim. Ici o frasă cu meșteșug întoarsă, dincolo o comparație originală. „După ce au ascuns soarele toate razele lui și s'au stîns de tot lumina zilei întru întunearicul nopței, și cînd ceriul de osteneală au fost închis spre somn toți ochii lui, atîta cît nici luna nu priveghea, nici una din stale cele mai mici avea deșchise tîmplele lor

---

1 P. 94.
2 P. 95.
3 Pp. 95-6.
4 P. 112.
5 *An. Ac. Rom.*, X, p. 16.

ceale de argint [1]." „Cum face ariciul", scrie el aiurea, „că, după ce mearge la vie, întâiu se satură el de struguri și apoi scutură vița de cad broboanele jos și se tăvăleaște pre dînsele, de se înfig în ghimpii lui, și duce și puilor [2]". Și nu sînt singurele pe care le-am putea culege în *Didachii* [3].

E curios cum de nu s'au publicat aceste minunate Invățături atunci cînd, nu numai operele lui Maiota purtînd numele beizadelelor, dar și ale lui proprii s'au tipărit pe grecește, și chiar pe românește. Biserica românească a pierdut fără îndoială mult prin aceasta, căci prin manuscripte discursurile nu s'au răspîndit [4], și ele au rămas fără influență. Abia tărziu școala ardeleană a pus în circulație, a popularisat *propovedanii* și *didachii*, „cuvinte", care au o bună formă românească, fiind opera fruntașilor culturii noastre, dar n'au energia și farmecul discursurilor lui Antim Ivireanul.

Pe de altă parte, se pare că dintre Mitropoliții cari i-au urmat — și unii erau totuși oameni cunoscători și iubitori de carte, păstori sufletești plini de rîvnă—, nime n'a mai urcat treptele ce duceau către amvon pentru a întări și mîngîia în românește sufletele credincioșilor. Cuvîntările care, cum ni spune Dimitrie Cantemir, se rostiau la îngropăciunea Domnilor, deveniră foarte rare, într'o epocă de schimbare caleidoscopică a cîrmuitorilor noștri [5]. Și, chiar de s'ar mai fi rostit, cum vedem din Iorgachi Logofătul că se rostiau discursuri la serbătorile mari și cum sîntem îndreptățiți a crede că se făcea la instalarea vre-

---

1 P. 51.

2 P. 73.

3 Unele sînt însă numai formulare, ca întrebările pentru duhovnici.

4 Aceste manuscripte sînt rarisime.

5 V. *Descriptio Moldaviae*, p. 99: „Laudă pe mort într'un lung discurs, îi pomenește virtuțile, arată țerii ce a pierdut în el, mîngîie apoi pe asistenți pentru nenorocirea lor și li dă nădejde că fiul sau urmașul va dovedi aceleași însușiri". El se gîndește, de sigur, la discursul pe care Ieremia Cacavela, predicatorul Curții moldovene, îl va fi pronunțat în 1693, la moartea lui Constantin Cantemir. Lui Cacavela i-aș atribui și traducerea de jurnale despre asediul Budei din ms. 66 de la Museu, acum la Academie. V. articolul d-lui Karadja, despre el, citat mai sus.

unui nou Domn, — oratorul vorbia în forma solemnă grecească, pentru a-și recomanda astfel cunoștințile.

Cîteva notițe despre această elocvență religioasă în limbă străină pe pămînt romănesc putem culege din izvoarele istorice ale epocei. Supt Constantin Mavrocordat în Țara-Romănească, călugărul Macarie Maridakis, un pretențios orator, care refusa a-și scrie cuvîntările și a da învățătură în meșteșugul său altora, încînta pe auzitorii săi din București, și Domnul puse pe Constantin Daponte să-i noteze pe furiș elocvența[1]. Mai puțin pretențios, Antim diaconul, care vorbește, supt același Domn, la Iași, consimte a-și redacta discursurile[2], iar ieromonahul Nicolae Mauroeides, din Cefalonia, tipărește chiar în acest oraș, la 1756, un Βιβλίον διδαχῶν[3]. In fine, supt Ioan, fratele lui Constantin-Vodă, un învățat patriarh, Silivestru de Antiohia, care era un cunoscut pictor și a tipărit în Iași *Liturghia* greacă și arabă, nu servia numai, spre admirația tuturora, în această limbă, ci predica în grecește, din amvonul bisericii domnești[4].

Ca să auzim, nu prelucrări din romănește de mari discursuri grecești, — ca în cărțile lui Maior și Clain—, ci o elocvență puternică, însuflețită de ideile timpului, tratînd nevoi, aspirații și speranțe pe care nici Antim nu le putuse înțelege cu mintea sa de străin, trebuie să mergem pănă la starețul bucovinean Vartolomeiu Măzăreanu. Dar activitatea acestuia, așa de depărtat de Antim, așa de vrednic de o cercetare deosebită, și amănunțită, se ține de alt curent și va fi tratată în acela[5].

Intorcîndu-ne la vremea lui Antim Ivireanul, între traducătorii de cărți religioase din vremea lui, afară de numele cunoscute ale Grecenilor, am întîlnit pe al călugărului Filoteiu de la Sfîntul Munte, „Sfetagorețul", căruia îi datorim versiunea romănească a *Invățăturilor creștinești* și a *Florii darurilor*, Asupra

---

[1] Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 132.

[2] *Ibid.*, p. 137.

[3] *Ibid.*, p. 132.

[4] *Ibid.*, p. 103. Un ms. de Predici romănești din sec. al XVIII-lea în Bibl. Ac. Rom., No. 341.

[5] In fine, circulare ale lui Antim s'au tipărit la 1714, supt numele de *Capete de poruncă* și *Capete pentru învățătura bisericească* (*Bibl. rom.*, la acest an).

lui ni lipsesc, și ni vor lipsi probabil totdeauna, orice fel de lămuriri: poate să fi fost un Grec de origine și unul din călugării lui Antim la Snagov. Același lucru s'ar putea crede despre necunoscutul Cozma, căci pe timpul lui Antim o școală călugărească, trebuie să fi existat în Snagov [1]. Grămăticul Vlad, care a tradus o operă de edificare supt titlul de „A păcătoșilor mărturisire" — nu credem să fie 'Αμαρτολῶν σωτηρία [2], —va fi fiind poate Vlad Boțulescu de Mălăiești, de ale cărui traduceri de opere profane va fi vorba mai departe.

Un Polon din Liov, stabilit în Brașov, se pare, un dascăl învățat, care știa limba țerii de unde venise, limba aceleia în care se așezase și, pe lîngă acestea, ceva latinește, grecește, slavonește, Alexandru dascălul, traduce în 1694 *Penticostariul* și dă în 1697 o psaltire slavo-romînă cu tîlc [3].

Ni se vorbește de un manuscript ce pare să fie un extras din „A păcătoșilor mîntuire" [4]. E scris în 1698 de Daniil din Cîmpulung, unde, în mănăstirea Adormirii Maicii Domnului, trăise traducătorul Melhisedec, egumenul ei pe vremea lui Matei Basarab, și întemeiase o tipografie [5].

Acest Daniil, un Romîn, s'ar putea să fie viitorul Mitropolit al lui Nicolae-Vodă Mavrocordat și succesorul lui Mitrofan în 1720 [6]. In păstoria lui, s'au tipărit cîteva cărți religioase, întovă-

---

1 Pe urmă, mănăstirea, lipsită de tipografia ei, care a fost strămutată aiurea, a decăzut răpede. Incă din vremea lui Sulzer, Snagovul era o închisoare de Stat, unde se țineau boierii din opoziție cu pîne și apă, în lanțuri; Sulzer, III, p. 211. In 1817, după un catastih al averii ei — Bibl. Ac. Rom., doc. XX/1 — cărți erau în număr de treizeci și una numai, toate de slujbă, în românește, grecește și slavonește. Cf. și broșura mea *Mănăstirea Snagovul*, București, 1926.

2 Două msse la Museul Național, Nle 196 și 883, acum la Academie. V. Gaster, *o. c.*, p. 282.

3 Gaster, *o. c.*, pp. 271-2, 279; *Crestomatia*, I, pp. 312-4, 314-5. Mssle sale se păstrează la Museu (ms. 26, acum la Academie), și la biserica Sf. Nicolae din Șchei. Cf. și *Bis. ort.*, 1887, pp. 103-5; *Rev. Rom.*, I, pp. 118-20.

4 Gaster, *o. c.*, p. 282.

5 *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 204.

6 *Cond. sfintă*, p. 119; *Bis. ort.*, XIV, p. 70. Corespondența lui Mitrofan cu Hrisant, în *Bis. ort.*, XV, pp. 778-80, 782.

rășite de obișnuitele versuri șchioape și banale către stema domnească și de vre-o prefață de închinare către Domn, care *lasă în urmă* pe cei vechi cu învățătura și cinstește țara prin stăpînirea unui astfel de „iroos”[1]. Astfel, în acel an 1720, *Octoihul*, în 1723 *Evanghelia*, în 1724 *Catavasierul*, în 1725 *Botezul*, în 1726 un alt *Octoih* poate, *Triodul* și *Slujba Sf. Andrei Criteanul*, cu cheltuiala protopopului bucureștean popa, „Nicola ot Prund”, în 1728 *Liturghia*[2], în 1729 *Molitvenicul*, în 1731 un *Ceaslov* și un *Octoih*, în 1732 un *Chiariacodromion*.

Intre aceiași scriitori religioși trebuie să menționăm și pe „Stoica ucenicul dascălului Damaschin, episcopul Buzăului și al Rîmnicului, carele acum învață copiii la școala slovenească în București, la Sf. Gheorghe cel vechiu”. „Acum”, adecă la 8 Ianuar 1728, cînd mîntui de tradus, din limba pe care o preda la școala domnească, niște „semne ale venirii lui Antihrist”, care nu văzură niciodată lumina[3]. El trebuie deosebit de Stoica tipograful, pe care vom avea prilejul să-l întîlnim înainte. Păstorind de la 1720 la 1732[4], Daniil se poate zice că a fost Mitropolitul lui Nicolae Mavrocordat în a doua Domnie.

Lui Damaschin, strămutat la Rîmnic, nu i-a urmat la Buzău, unde tipografia se odihni multă vreme, un prelat harnic și cult. In Rîmnic însă, al doilea succesor al lui a fost, de la 5 Decembre 1725[5], Inochentie, care a păstrat buna tradiție a lucrului literar. Din tipografia Rîmnicului, întemeiată încă de Antim, el făcu să apară în 1730 un *Molitvenic* și în 1731 un

---

1 „Care aceasta iaste mare laudă și podoabă țării noastre, de vreame ce s'au învrednicit unui iroos ca Măria Ta”. Prefața Octoihului din 1720.

2 Gaster, *o. c.*, p. 309. Pentru Daniil, v. și *Bis. ort.*, XVII, pp. 654-6.

3 Succesorul imediat al lui Antim a fost Mitrofan de Nisa, Grec, a cărui administrație nu s'a însemnat prin nimic. V. cronica oficială a lui Popescu, p. 51 și mai sus, apărarea lui Antim, p. 423. Indicația msului n'o pot regăsi.

4 *Condica sfîntă*, p. 119 și urm. Cf. Odobescu, *Mișcarea literară din Țara-Românească*, în *Scrieri*, II, p. 311.

5 *Ist. besér. din Șcheai*, p. 82. Succesorul său, Ștefan din Govora, e confirmat la 15 Octombre 1726 și moare, otrăvit, se zice, la 20 August 1727 *(ibid.*, pp. 85, 87-8). Inochentie moare la 12 April 1730 *(ibid.)*. — La 1724, *Șapte Taine*.

Triod, ale cărui ornamente şi tipar sînt cu mult superioare celor din tipăriturile Mitropoliei bucureştene [1].

Intre scriitorii bisericeşti de pe acest timp, avem, în fine, un poet, singurul poet al epocei: Teodor Corbea, care, după Dosofteiu şi fără a avea probabil cunoştinţă de dînsul, a prefăcut în stihuri româneşti Psaltirea.

Era un Braşovean, dintr'o familie pe care adese ori am avut ocasia s'o menţionăm în aceste studii. Două din rudele lui, Ceauşul David şi fiul acestuia Sebastian — poate că Teodor, fiul lui Ioan, era vărul acestui din urmă—, îndepliniseră misiuni la Muscali din partea lui Brîncoveanu şi vor fi rămas acolo. Şi el întră în serviciul Ţarului, „Impăratului" creştin de la Răsărit. Acestuia îi şi dedică el la 1720 lucrarea sa, pe cînd era „Vel Pisăriu i. Canţilar al prea-puternicii Imperatorii moschiceşti". Un exemplar manuscript îl dărui bisericii din Şchei, „în anu 1725, luna Mai 10 dni". Se afirmă că după acest manuscript s'a dat şi o ediţie, în Bălgrad [2], şi, de oare ce unul dintre acei cari o spun scoate, evident de acolo, lămuriri asupra autorului şi cărţii, de oare ce, trăind în oraşul unde se afla unicul manuscript, nu-l pomeneşte, — trebuie să admitem ca îndreptăţită această afirmaţie [3].

Despre Psaltire nu se poate spune mare lucru. Ni s'a părut că nu atinge frumuseţa naivă a unor psalmi din Dosofteiu, dar că întrece cu mult traducerea, tot ardeleană, făcută de Ioan Viski, la 1697, după o psaltire în versuri ungureşti. Faţă de ambele — Dosofteiu [4] lucrase după Kochanowski—ea are superioritatea originalităţii, căci Corbea nu pare a se fi îndreptat după vre-un model, ca predecesorii săi [5].

---

[1] V. mai sus, şi *Bis. ort.*, XV, p. 127 şi urm.

[2] „Al doilea [care a pus Psaltirea în versuri] au fost Theodor Corbe Transilvăneanul, care au scris Psaltirea în Chiov, fiind în slujba rusească la 1720, şi s'au tipărit la Bălgrad în Transilvania". V. Pop, în Prefaţa la *Psaltirea* lui Pralea; Braşov, 1827, in-8°.

[3] Bibl. Ac. Rom. are, supt No. 200, o copie a ms. din Braşov.

[4] V. şi Hasdeu, *Arh. Istorică*, I, p. 118, no. 167.

[5] V. Bianu, în Prefaţa Psaltirii în versuri a lui Dosoftei. Cartea lui Viski e scrisă cu litere latine, în ortografie ungurească.

Iată şi cîteva din versurile lui Teodor Ivanovici Corbea:

Fericit bărbatul
Ce nu i-au fost svatul

In Ardeal, Chiriacodromiul Vlădicăi Atanasie rămîne isolat. Iar în Moldova, cum am spus, mişcarea religioasă e mult mai slabă. Supt Cantemir bătrînul, Ieremia Cacavela, călugăr, medic, predicator, și pedagog [1], traduce din limba sa maternă un *Tîlc al Liturghiei,* care apare în 1697, „în tiparnița domnească”. Supt Nicolae Mavrocordat se tipăreşte foarte puţin în aceiaşi „tiparniță”, care văzuse şi zile mai bune. In 1714, Mitropolitul Ghedeon publică, cu binecuvîntarea Patriarhului Hrisant de Ierusalim, o *Sinopsis,* „în mănăstirea Sfîntului Mormînt, în S[fe]ti Savva”, prin tipograful Ieremia Marcovici, vre-un ucenic de-al lui Antim. Succesorul lui Ghedeon, Mitropolitul Gheorghie[3], dă la lumină, în 1723 un sbornic privitor la mănăstirea Neamţului, de care se interesa de aproape [4], apoi un *Antologhiu* şi un *Octoih.*

Terminînd, ce importanţă are acest curent de cultură religioasă faţă de curentul neasămănat mai interesant, singurul original în ceia ce priveşte fondul, al literaturii laice, represintată prin cronice, adăpostul sufletului românesc în secolul al XVIII-lea şi chiar prin cronografe [5]?

Cel din urmă a fost mai înalt, cel de-al doilea mai adînc;

Cu necredincioşii,
Şi cu păcătoşii
N'au stătut în cale
La trebile sale....

V. şi Cipariu, *Archivu,* pp. 635-7. Ediţia *Psaltirii* o citează şi I. M. Kodrescu, în *Bucium,* I, p. 94 ca apărută în Bălgrad, in-4⁰ mic. Cf. Sulzer, III, pp. 14-5.

[1] V. şi *Rev. Ist.,* XII, p. 16 şi urm.

[2] Osaft călugărul tălmăceşte pe la 1740 *Penticostariul; Studii şi doc.,* VI, p. 279, no. 523. Un *Exaimeron* al Sf. Vasile, *ibid.,* p. 309.

[3] Testamentul lui, din 1729, în revista *Ion Neculce,* III. E Gheorghie al II-lea. Despre cel d'intăiu, de postrig din Bistriţa, v. Ghibănescu, *Surete şi izvoade,* III, pp. 119-20.

[4] „Istorie pentru sfinţirea bisericii ce se numeşte acum monastirea Neamţului. Istorie pentru prea-sfînta icoană a Fecioarei.” E mai mult o broşurică decît o carte. — Supt Mitropolitul Antonie, o *Psaltire* slavonă.

[5] Incă unul din sec. al XVII-lea, *Rev. Ist.,* IX, p. 202. Biblioteca gimnasiului din Brad are unul din tipul Brancovici, copiat de un German în secolul al XVIII-lea.

cel din urmă ni face mai multă cinste, celalt ni-a adus un folos imediat mai general. Cronica o făceau boierii mari sau mici, casnicii lor, pentru Domn, pentru clerul vlădicilor şi călugărilor mai învăţaţi, pentru boierime[1]. Cartea bisericească se traducea pentru toată lumea, pentru umilul preot de sat care o cetia şi pentru şerbul care o auzia cetindu-se. Prin cartea sfîntă, prin cartea de slujbă, prin tîlc, care se auzia şi se cetia, nu odată, de două ori, ci necontenit, zilnic s'a introdus în gîndirea fiecăruia ordine, în forma fiecăruia armonie, în scrisul celor ce ştiau să scrie norme ortografice. Şi, fiind alcătuite într'o limbă comună aproape tuturor Romînilor, limbă care fusese a celor d'intăiu tipărituri religioase, ele formau un fel de legătură, de puterea căreia n'aveau conştiinţă cei legaţi printr'însa, între fragmentele răzleţe ale neamului.

Acesta a fost binele pe care l-au făcut umilii traducători şi harnicii tipografi din Buzău, Snagov, Rîmnic, Tîrgovişte, Bucureşti, Iaşi şi Bălgradul Ardealului.

---

[1] De aceia, între alte motive, nici nu se tipăria cronica.

CARTEA A DOUA

EPOCA LUI CHESARIE DE RÎMNIC

CAP. I.

Influențele ce se exercită asupra ei. Cultura contemporană.

Perioada ce se întinde de la 1730 până la 1770-80, e mult mai puțin importantă decît acela care o precede. Cronicile se împuținează, devin mai sărace în expunere, mai sfioase sau mai puțin independente în judecăți — cînd le dau —; în Moldova, ele se continuă până la sfîrșitul periodei mai mult ca izvoade scurte, din care nu răsare nicio originalitate de gîndire, pe care nu le împodobește nicio frumuseță de formă; în Țara-Romănească, ele se sting îndată, afară de notițele ce se mai continuă în unele familii, într'una singură poate, a Cantacuzinilor. Cărțile religioase sînt mult mai puțin numeroase, foarte prost tipărite, și între numele prelaților timpului nu se mai întîlnesc de acelea care să ni amintească o nobilă viață de muncă luminoasă și spornică.

Scăderea aceasta se observă, de altmintrelea, și pe terenul literaturii nouă grecești, care se desvoltă în aceleași împrejurări materiale ca și a noastră. Tot mai vin, ca odinioară, pentru a înălța prestigiul Domnilor fanarioți, ca și pentru a-și face interesele, a plăti datoriile Scaunului său a-și alcătui o avere proprie, tot mai vin și se opresc multă vreme, — preoți mari ai Curții Voevozilor creștini—, Patriarhii Răsăritului; dar printre ei nu mai sînt oameni ca Dosofteiu și ca Hrisant Notara, deșteptători de cultură. Tipăriturile grecești se împuținează în aceiași proporție cu cele romănești; cu puține excepții represintanții literaturii grecești în principate nu sînt așa de mulți și au o activitate mai restrînsă, mai puțin însemnată decît predecesorii lor de supt Constantin Brîncoveanu și Nicolae Mavrocordat. De sigur că, în această perioadă, cunoștința limbii grecești devine

mai generală, Curtea Domnilor, — nu Divanul lor, alcătuit tot-deauna în majoritate de boieri romîni și romanisați—, Curtea dobîndește un caracter mai străin; limba Domnilor e mai mult la modă decît în epoca precedentă. Dar nu se poate zice, cum s'a zis adesea, că viața a trecut de la cultura românească la cea greacă, împreună cu favoarea Domnului și sprijinul boierilor. Constantin Mavrocordat, care se însoară întăiu cu o fată a lui Răducan Cantacuzino, fiul Stolnicului[1], apoi cu Ecaterina Ruset, dăruitoare a frumoasei icoane îmbrăcate cu argint de la Frumoasa, femeie de bune datini românești, al cării testament l-am publicat[2], oprește rapoartele ispravnicilor în grecește[3]. Nu, — pentru cine a studiat o literatură ca și cealaltă se impune ideia că, într'un mediu puțin favorabil, într'o atmosferă intelectuală mai săracă în idei, *ambele* literaturi au pierdut din viața de care dăduse dovadă.

Căci o literatură nu trăiește numai din existența cetitorilor și a patronilor, din pensionarea bogată și lauda represintanților ei. Ea este, — cînd e vrednică, prin originalitatea ei, de numele de literatură—, o manifestație de conștiință, de vitalitate, o făgăduială de desvoltare și de prosperitate pentru poporul care e în stare s'o aibă. Cînd un popor nu-și trăiește decît ziua de astăzi, cînd privirile lui nu se uită rîvnitoare sau pline de părere de rău în trecut, cînd nu urmăresc nimic în zarea viitorului, el nu poate să aibă, cu un astfel de suflet înjosit, o adevărată literatură. Se poate zice că această manifestare superioară, această expresie a vieții unei națiuni, care o resumă toată, în însușirile și defectele ei, e ca strălucirea ochilor, ca lumina din ochii omenești, și această lumină n'o au bolnavii, bătrînii, cei cu trupul sau sufletul ruinat.

Romînii ca și Grecii însă erau în această vreme popoare fără ideal, fără speranțe și aproape fără amintiri. Matei al Mirelor, unul din întemeietorii culturii grecești în principate, se gîndise la Impărăția pe care o avuse neamul său și plînsese pe ruinele Constantinopolului creștin; el se înduioșase la gîndul că această mărire ar putea să renască. „Va veni odată un Domn creștin să te stăpînească, Constantinopole, și un Impărat ortodox

---

[1] V. și *Rev. Ist.*, VII, p. 148.
[2] *Ibid.*, III, pp. 20-2.
[3] *Studii și doc.*, VI, p. 288, no. 572.

să steie în Scaun? In Scaunul cel prea-strălucit al Impărăției? Să se închine în biserica Sfintei Sofii? Să strălucească soarele dreptății și gloria și cuviința creștinătății? Să iasă Impăratul din biserică împreună cu creștinii, și să facă litanie? Să mănînce Impăratul cu Patriarhul la un loc, la aceiași masă, și să aibă tot o credință?".

Grecii de la Curtea lui Șerban Cantacuzino avuseseră un moment ilusia că acest strănepot de Impărat grec, care purta în armele sale vulturul cu două capete al Bizanțului creștin, li-ar putea reeface Statul sfărîmat și aprinde strălucirea strînsă de veacuri. Acei cari asistară la evenimentele din 1711, cînd „popoarele bălane de la Moscova", chemate de Matei, se apropiară de hotarele turcești și „Impăratul" dreptcredincios, tare în nădejdea sa, întrebă cît de departe e Constantinopolul Sultanului, — aceia putură crede că au venit zilele izbăvirii și ale răsplății.

Și, ca și dînșii, crezură în apropiata săvîrșire a minunii toți creștinii supuși păgînătății, Moldoveni, Munteni, Sîrbi. Toți așteptau cu stîlpările în mînă de-a lungul drumului triumfal pe unde trebuia să treacă Cesarul încununat de biruință, cu crucea și sabia lui Constantin în mînile sale răzbunătoare.

Dar el nu trecu. Soarta-i tăie calea la Stănilești și-l trimise în urmă pe drumul rușinii, ca pe un învins și umilit. Iar pe *via triumphalis* care ducea la capitala creștinătății răsăritene trecură învingătorii de la 1453, necredincioșii și profanatorii, cari se dovediseră pe cîmpul de luptă a fi ei cei mai tari.

Dar pe acest timp de speranțe, care nu se realisară, de așteptări care rămaseră zădarnice, în această epocă de viață puternică și de idealism, Romînii aveau, pe lîngă idealele lor creștine, ideale deosebite românești. Intre dînșii propoveduiau cronicarii, și aceștia spuneau în frumosul lor graiu, pe care mai tărziu nimene nu va putea să-l imite, spuneau în cuvinte călduroase și mîndre despre unitatea neamului desbinat de răutatea vremilor, despre marele lui trecut eroic, de lupte biruitoare împotriva tuturor vecinilor, despre părinții aceia de la Roma veche, mari cît lumea pe care o stăpînirä. O asemenea descendență, un trecut ca acesta îndreptățiau la visuri mari pe Romînii de la sfîrșitul secolului al XVII-lea, și ei simțiau cu toții acea nemulțămire cu presentul, acea iritație față de o soartă nedreaptă, acea rușine față de umilința tim-

pului, care pun arma în mîna unui popor şi-l îndeamnă pe drumul redobîndirii.

Apoi, de la 1711 la 1716, a fost pentru toate aceste planuri ca o sfărîmare totală. Dumnezeu nu era cu creştinii, şi aceştia nu puteau să învingă; jugul păgînesc îl consfinţia norocul. Ruşii se întorseseră fără ispravă şi, după mulţi ani de luptă, Nemţii, pe cari încă era multă lume care-i doria învingători, putuseră abia să smulgă un crîmpeiu din teritoriul muntean.

Nu numai atîta: odată cu ilusia triumfului creştinilor se cufundă şi aceia a mărinimiei, a bunătăţii liberatorilor. Oltenia, „Valahia Austriacă", fu rău administrată, cu vechiul sistem de biruri, de împilări barbare, de apăsare, al Domnilor străini numiţi de Turci. Nime din cîţi ocîrmuiră provincia nouă nu se gîndi că aici locuieşte un popor ce are firea lui, deprinderile lui, istoria lui, de care toate trebuie să se ţină samă dacă vrea cineva să-l lege cu lanţurile, uşoare, dar sigure, ale recunoştinţii. Nu era o înviere a romînismului, o desvoltare a lui în sens propriu, cum fuseseră aşteptările, ci vechiul jaf, vechea destrăbălare din porunca unor *beamteri* mărgeniţi ca şi calegii lor administrativi de peste Olt.

Cînd Ruşii se întoarseră în timpul lui Grigore Ghica, a fost aceiaşi decepţie. Oamenii ieşiră înaintea lor ca înaintea Mîntuitorului întorcîndu-se pe pămînt. Ce nu se aştepta de la îngerii liberării! Şi toţi, de la generalii Impărătesei, de la tinerii ofiţeri cari aveau frumoase nume romăneşti până la cel din urmă pahonţ, se purtară ca nişte sălbateci, ca un ceambur de Tatari fără inimă şi fără Dumnezeu şi lăsară numai amintiri de ură în urma lor.

Deci era hotărît că Romînii nu-şi au norocul ca alte neamuri de pe lume, că pentru dînşii creştinul ca şi păgînul va fi un jăcuitor, un storcător de bani pe orice cale. Pentru aceasta-i făcuse Dumnezeu, ca să îngraşe prin munca lor pe alţii, cari-i vor răsplăti cu despreţul şi batjocura. Se resignară: plătiră, suferiră, *tăcură*.

Tăcură. In literatura lor, multă vreme nu se mai auzi nicio protestare, nu mai răsună nicio chemare către viitor, nu mai plînse nicio duioşie pentru trecut. In apostolii de odinioară, — ale căror cuvinte le copiau urmaşii pentru cunoştinţile ce cuprindeau numai, şi nu pentru sufletul ce le stăpînia—, în acei

propoveduitori ai cuvîntului de mîndrie şi de încredere nu mai credea nime; erau nişte profeţi mincinoşi, cari înşelaseră şi rătăciseră lumea. „Capul plecat, sabia nu-l taie", a scris, prefăcut cu timpul, asimilat la bătrîneţă cu tinerii între cari trăia, un credul din vremea veche, Neculce. De ce să mai lupte, de ce să mai creadă, de ce să mai aştepte? Işi coborîră sufletul de la muntele pe care se dăduseră pentru părinţi tablele Legii, la trivialitatea cîştigurilor ilicite, intrigilor mici pentru scopuri nevrednice, rivalităţilor de persoane.

De aceasta scăzuse sufletul neamului, şi cu dînsul scăzu şi literatura prin care acest suflet se exprimă, străluceşte veşnic în vederea tuturora.

Totuşi erau Domni iubitori de carte, erau tipografii de unde ieşiau cărţi româneşti şi greceşti, erau şcoli. Toate însă mai mult pentru a pregăti viitorul decît pentru a servi presentul.

Grigore Ghica, ruda, contemporanul şi rivalul lui Nicolae Mavrocordat, fără să fi fost un om în adevăr ager, o inteligenţă strălucitoare [1], era un om vioiu, activ, care înţelegea nevoia culturii. Vom vedea că, în Moldova cel puţin, acest principe de origine mai mult românească şi care a deprins răpede limba ce vorbiseră moşii şi strămoşii săi[2], a pus să se scrie Cronica ţerii. In Iaşi, el nu lăsă în părăsire şcolile reorganisate supt Nicolae-Vodă de Hrisant de Ierusalim [3], ci sprijini pe „dascălii elineşti, greceşti şi sloveneşti" şi li făcu lefi de la Vistierie [4]. „La care şcoale", scrie cronicarul său oficial, „nu numai cei săraci, ce nu aveau cu ce plăti învăţătura, ce şi feciorii boierilor celor mari şi mici, a tutulor de obşte, au eşit învăţaţi", precum şi

---

[1] Sulzer, în partea sa inedită, îl califică chiar de „zwar etwas dumm, dabey aber sehr gerecht und nur mit den Todestrafen allzu verschwenderisch"; p. 319. El făcuse studii cu Nichifor episcop *Sidis*, pe care-l numi Mitropolit al Moldovei; Amiras, p. 170.

[2] „Şi limba moldovinească prea lesne au învăţat"; Mustea, p. 72; „pînă la şese luni au învăţat moldovineşte, grăind asemine la tot cuvîntul"; Amiras, p. 159.

[3] Patriarhul se află în Iaşi, pentru afacerile Sf. Sava, la 14 Mart 1729 (*Uricariul*, XI, pp. 360-2). Scrisoarea lui Constantin Mavrocordat către dînsul, în Papadopulos Kerameus, IV, p. 368. Un ms. al lui Hrisant la Museu, n⁰ 182, acum la Academie.

[4] Mustea, p. 73.

„din alte ţări copiii săraci”, cari veniau anume pentru aceasta în Moldova, unde „învăţătura” nu mai era „proastă” ca odinioară[1]. Ca fost dragoman, el ştia însuşi „frînceşte”, italieneşte adecă; ştia elineşte ca Grec bine crescut, ca fiu al învăţatei fiice a învăţatului Exaporit[2], iar lăudătorul său ne asigură că Domnul ştia şi latineşte[3].

Cu mult superior însă supt raportul culturii îi era nepotul său, Constantin Mavrocordat, şi acest vrednic fiu al lui Nicolae-Vodă ni apare ca un zelos şi activ sprijinitor al culturii, în forma ei superioară, greacă, şi în forma inferioară, românească, Ştia, ni spune un misionar care l-a văzut în 1713, latineşte, greceşte, italieneşte[4] şi turceşte, afară de limba ţerii, pe care trebuie s'o fi cunoscut foarte bine, ca unul care fusese crescut din cea mai fragedă tinereţă în Ţara-Românească[5]. Işi făcu, din cărţile rămase de la tatăl său[6] şi din acelea pe care şi le procură el, o bibliotecă „măreaţă şi îmbielşugată”[7]. Ii plăcea să întreţie relaţii literare, ca şi tatăl său, cu literaţii din Europa, dintre cari unul, ciudat negustor Lyones devenit iniţiator de lucruri curioase la Constantinopol, îl asămăna cu un Petru-cel-Mare, deplorînd că-i lipseşte materialul[8]. Legile lui, nişte foarte bine intenţionate legi de „principe fliosof”, au fost tipărite în *Mercure de France* din Iulie 1741[9]. Abatele Desfontaines,

---

[1] Amiras, p. 168.

[2] V. mai sus, la început.

[3] Amiras, p. 159. Pentru laude ce i se adresează, v. şi Papadopulos Kerameus, IV, p. 89. Scrisoare a lui Silivestru de Antiochia către dînsul, *ibid.*, I, pp. 212, 217.

[4] Scrisori italiene de dînsul în *Studii şi doc.*, p. 571 şi urm.

[5] La întăia lui suire pe tron, în 1730, era aşa de tînăr, încît, pentru a-şi da un ifos domnesc, îşi puse în picioare cizme cu tocuri mai înalte: „grössere Pantoffeln”; Sulzer, partea inedită.

[6] Pe care refusă să le vîndă celor cari le cereau de pretutindeni, şi mai ales Biblioteca Regală din Paris. V. memoriul mieu despre Biblioteca Mavrocordaţilor, în *An. Ac. Rom.* pe 1925.

[7] „Magnifique et abondante”; Hurmuzaki, *Supl.* I[1], p. 655. Daponte însă numără numai o mie de volume, ceia ce, pentru ţară şi pentru timp, nu era însă aşa de puţin; Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 193. Catalogul l-am dat în *An. Ac. Rom.* pe 1914.

[8] *Ibid.*

[6] A. G. Mavrocordato, în *Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi*, X, p. 190 şi urm.

un om de litere frances destul de cunoscut, îi închină ediția sa din Virgil[1], și-l vedem mulțămind, în August 1741, cardinalului de Fleury, ministrul lui Ludovic al XV-lea, care-i trimisese catalogul Bibliotecii regale, prin abatele Sevin[2].

Marele pictor geneves, Liotard, care se înfățișează pe sine însuși în chip de boier bărbos, îi făcu portretul cu dibăcie idealisat[3].

Copiii lui primiră o educație escelentă, și avură de învățător pe Neofit Cretanul, fost episcop de Mira, „om însemnat prin învățătura sa", pe care-l făcu, ca răsplată, Mitropolit al Ungrovlahiei[4]. In 1757 vedem dedicîndu-i-se, de un Gheorghe Constantiniu din Ianina, un dicționar în patru limbi, tipărit la Veneția[5]; iar în 1742 Emanuil Romanitis îi presintă, în calitate de traducător, Ὁ μετανοῶν διδασκόμενος, altă tipăritură venețiană[6]. Dascălul școlii bucureștene, Alexandru din Tyrnovo, în Tesalia, îi dă lămuriri și-i face dedicații[7]. Tot lui Constantin Mavrocordat, în fine, i se dedică o ediție a *Teatrului politic* tradus de Nicolae Mavrocordat, ediție care ieși la Lipsca în 1758, cu cheltuiala mănăstirii Sf. Fecioare din Cipru[8]. O viață a lui Macarie de Pathmos e făcută pentru dînsul[1].

---

1 *Ibid.*

2 Hurmuzaki, *Supl.* I[1], p. 563.

3 V. *Rev. Ist.*, VII, p. 233 și urm.

4 Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 113. De activitatea lui literară, vom vorbi în capitolul II.

5 *Dictionarium quatuor linguarum*. Cf. Papadopulos Vretos, II, pp. 55, 239; Sathas, pp. 603-4.

6 Cf. Papadopulos Vretos, I, pp. 69, 242; Sathas, p. 600. De altmintrelea, și lui Mihai Racoviță, grecisat Ῥακοβίζη, i s'a dedicat o interpretare a *Imitației lui Hristos*: Ἑρμηνεῖαι εὐσεβεῖς τοῦ ψυχοφελεστάτου καὶ θαυμαστοῦ βιβλίου περὶ μιμήσεως Χριστοῦ ὀνομαζομένου, tipărită la Veneția, în 1748. In prefață, un „N. N." îi laudă virtutea și însușirile familiei lui: Ἐδοκίμασα ποία ἦτον ἡ ἐπιμελεία εἰς τὸ νὰ ἀναθρέψη τὰ ἐξοχότατα της τέκνα ἐναρέτων, ποία ἡ στόχασις εἰς τὸ νὰ τοὺς διαλέξη ἐπιτηδείους διδασκάλους. Ἡ τιμὴ ὁποῦ μου ἔδωσε νὰ τὰ διδάξω αὐτός μου μὲ ἔφερε πλέον παρὰ μίαν φορὰν εἰς ἀφορμὴν νὰ τὴν ἰδῶ νὰ στενοχωρῆται πῶς δὲν εἶχα δύναμιν να κάμῃ καὶ περισσότερον. Felicitări grecești către el și Doamna Ana, în Papadopulos Kerameus, IV, p. 89.

7 Papadopulos Kerameus, IV, p. 89; I, p. 421. Pentru el, v. și *ibid.*, I, p. 432 (1753).— Laude către Constantin-Vodă, *ibid.*, IV, p. 89.

8 V. mai sus, cap. I.

9 Litzica, *o. c.*, p. 403.

Intre străinii de la Curtea lui Constantin se găsia, pe lîngă medicul Depasta, un cronicar, și mai multe persoanagii de o importanță mai mică, și unul dintre cei mai laborioși scriitori greci din epoca sa. Constantin Daponte era din familia lui Dionisie din Andros, învățatul episcop de Salonic[1]. Se născu la 1700, în insula Skopelos, unde primi învățătura de la un călugăr adus anume pentru dînsul de la mănăstirea Ivirului din Atos[2]. Intră de pe la 1735, ca al doilea secretariu, în serviciul fraților Mavrocordat, pe lîngă cel mai mic dintre cari, Ioan, îl găsim la 26 April 1741[3], împreună cu Patriarhul Matei din Alexandria, care voi să facă din el catechetul regelui Abisiniei[4], și cu Silivestru de Antiochia, un mare predicator și un erudit[5]. Ajunse Mare-Grămătic și Căminar în Moldova[6]. La 1744, fiind încă secretarul lui Ioan-Vodă[7], Patriarhul Partenie de Constantinopol îi făcu cinstea de a-l numi Mare-Eclesiarh al Bisericii[8].

La mazilia lui Ioan Mavrocordat, Daponte merse la Constantinopol, unde suferi și închisoarea pentru datoria de cincizeci și cinci de pungi a patronului[9]. Aici stătu cîtva timp, în intimitatea Patriarhului Mateiu de Alexandria[10], Ocrotitorul lui nu mai reveni în Domnia pentru care nu era făcut; el muri într'o zi de Paști, „stînd comod pe scaun, cu ciubucul în gură"[11].

Iar grămăticul, fostul Vel Căminar, se făcu, în 1751, călugăr, supt numele de Chesarie, în insula pustie Piperi[12]. Aici trăi ocupat cu scrisul, cu compilarea de opere istorice din ma-

---

1 Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 123.
2 V. mai sus.
3 Erbiceanu, *o. c.*, pp. 102, 196.
4 P. 101.
5 *Ibid.*, p. 103.
6 V. și *ibid.*, pp. 161, 184; *Bis. ort.*, XIV, p. 350 și urm.
7 Lui Ioan i s'a dedicat o Ἱστορικὴ μυσταγωγία de Anton Strategos, dascăl și director al Museului cottunian la Padova. E tipărită — partea I — în Veneția, la 1750. A doua a ieșit abia la 1781.
8 Erbiceanu, *o. c.*, p. 110.
9 *Ibid.*, p. 186.
10 *Ibid.*, p. 155.
11 *Ibid.*, p. 184.
12 *Ibid.*, p. 134.

terialul ce adunase, cu alcătuirea de tratate literare, în care i se reflectau lecturile, până la 1789 [1].

Chesarie Daponte a fost un foarte fecund scriitor. A scris ceia ce scriau cărturarii orientali ai timpului. A tipărit (1777) Patericul Sf. Grigore, în care pune şi φυλακῆς ἐγκώμιον [2], a compus o „Oglindă a femeilor" tipărită la Lipsca, în 1766, cu o dedicaţie către Doamna Elena Mavrocordat şi un Φανάρι τῶν γυναικῶν, pe care îl dedică Banului Dumitrachi Ghica [3], o „Explicare a liturghiei", dedicată Mitropolitului Filaret (1758), cu o bucată de versuri plină de părere de rău pentru decăderea neamului grecesc şi de speranţă pentru viitor [4], o „Masă spirituală" [5] hărăzită boierului C. Dudescu [6], „Grădina Graţiilor" (Κῆπος χαρίτων) [7], Χρηστοήθεια, apărută la Veneţia în 1770 [8], *Fisiognomicul* [9], — o sumă de alte tratate, dintre care, ni spune el însuşi, vorbia într'unul şi de obiceiurile Grecilor la Paşti şi „de ce boim ouăle" [10] şi în sfîrşit, versuri [11] Iar, ca opere istorice, a alcătuit o istorie a „războiului" dintre Maria Teresa şi Frederic-cel-

---

1 V., pentru el, şi Papadopulos Kerameus, II, pp. 585-6 (553).

2 Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 186. In prefaţa acestui *Pateric*, tradus din elineşte în limba vulgară, Daponte se adresează lui Chesarie din Rîmnic, care plătise tiparul, şi-i înşiră faptele bune: înoirea bisericilor, αἱ ἀνοικοδομαὶ τῶν τυπογραφιῶν, αἱ συστάσεις τῶν σχολῶν, αἱ προστασίαι τῶν ὀρφανῶν, αἱ κυβερνήσεις τῶν ἐνδεῶν, αἱ ἐπισκέψεις τῶν ἀσθενῶν. E reprodusă în *Bis. ort.*, XV, p. 124 şi urm.

3 Cf. *ibid.*, p. 164 şi *Biserica ortodoxă*, XVII, p. 513 şi urm. Asupra ediţiei, care n'a satisfăcut pe autor, v. Prefaţa la Φανάρι şi Papadopulos Vretos, I, pp. 85-6.

4 *Rev. teol.*, III, pp. 393-4; *Bis. ort.*, XIX, pp. 73-5; *Serb. şcol.*, p. 412.

5 Τράπεζα πνευματική. V. şi Litzica, *o. c.*, p. 485, no. 736. Şi o explicare a Liturghiilor, *ibid.*, p. 204, no. 393.

6 Cf. *Rev. teol.*, *l. c.*, p. 305 şi urm.; *Bis. ort.*, XVIII, pp. 85-6 şi urm.; XI, pp. 332 şi urm., 410 şi urm.; XIV, p. 350 şi urm. Pentru ediţii, Papadopulos Vretos, I, p. 99.

7 *Bis. ort.*, XIV, p. 361 şi urm.

8 Papadopulos Vretos, I, p. 90.

9 *Serb. şcol.*, p. 385.

10 Erbiceanu, *Cron. Greci*, p. 140.

11 V. şi *Rev. teol.*, III, pp. 237-8, 407; *Serb. şcol.*, p. 385. „Epistolele asupra mîndriei şi vanităţii" au apărut la Veneţia în 1776 (Papadopulos Vretos, I, p. 97). „Discursurile" tot acolo, la 1778 (*ibid.*, p. 100). Cf. *ibid.*, p. 101.

Mare[1], niște *Efemeride dace*, de care vom vorbi în capitolul următor, o cronică a lumii grecești și un *Catalog istoric*, ce va fi analisat tot acolo[2], ca și o descriere a Țerii-Romănești, pe care autorul ei a închinat-o, în 1759, tot Marelui-Vornic Constantin Dudescu[3]. Aceste din urmă lucrări și a lui Depasta pot fi considerate ca opera istorică a Domniei lui Mavrocordat, care doria chiar, prin 1743, să găsească pe cineva care să scrie istoria țerii și căpătase pentru aceasta pe Carol Péterffi, Iesuit din Pressburg, recomandat de Ioan-Baptist Szegedy, rectorul Colegiului iesuit din Cluj[4].

Supt Constantin Mavrocordat întemeiè pe socoteala sa o tipografie în Iași Duca Sotiriovici, fiul lui Sotir, din insula Thasos, pe cînd în București funcționa încă bine vechia tipografie domnească[5]. Constantin-Vodă-i dădu un privilegiu, care fu confirmat apoi de alt Constantin, Racoviță, în 1750[6]. Duca era, de altfel, și un om învățat, știind, pe lîngă elinește, și latinește, și el a căpătat de la Domn sarcina de a traduce din grecește *Octoihul*. Il sprijiniau pentru aceste însușiri, nu numai

---

[1] *Ibid.*, pp. 154-5.

[2] *Catalogul* e posterior cronicii, pe care o citează la Domnia lui Duca-Vodă; ed. Erbiceanu, p. 164. Pentru a-i fixà data servă și mențiunea că Istoria Eclesiastică a lui Meletie din Ianina s'a tipărit la Viena, în trei volume, „dăunăzi", πέρυσι; ea a apărut în 1783-4; v. Erbiceanu, *o. c.*, p. 111.

[3] Publicată, în traducere, în *Biserica ortodoxă,* XVIII, p. 855 și urm. de C. Erbiceanu. Ni se mai vorbește de o lucrare a lui, pe care ar fi tipărit-o Iacovachi Rizu; Erbiceanu, *Cron. Greci,* p. 193.

[4] „Ferebatur iam in tertium annum magno desiderio hominis qui res gestas principum Moldaviae historico complecteretur volumine... Cuius opera historicum nostrum posoniensem cum binis laudatae domus patribus impetravit." *Ex relatione de missionibus dacicis 1743;* in Nilles, *Symbolae,* II, p. 1023 și urm.

[5] Socotelile cu tipografia pe anul 1747 au fost scoase din Condicile Mitropoliei bucureștene, aflătoare astăzi la Bibl. Ac. Rom., și tipărite de C. Erbiceanu în *Biserica ortodoxă,* 1899 și în *Arch. soc. șt. și literare din Iași,* VIII, p. 707 și urm. Le-am redat în *Scrisori de meșteri,* București 1926.

[6] V. Erbiceanu, *Mitr. Mold.,* pp. 23-4 și Urechiă, *Măzăreanu,* în *An. Ac. Rom.,* X, pp. 223-5.

Domnii, ci şi, dintre boieri, Iordachi Cantacuzino, care-l cunună în 1755, dîndu-i şi nişte Ţigani [1].

De operele româneşti ale tipografiilor din principate ne vom ocupa în altă parte a acestei lucrări. Să vedem deocamdată foloasele ce au adus ele culturii greceşti.

In 1736, supt îngrijirea lui Constantin Daponte, „anagnostul, din insula Skopelos", se tipăria în Bucureşti, de Stoica Iacovici, o *Carte de acolutii* [2]. Supt Constantin Racoviţă, care primise, ca şi fratele său Ştefan-Vodă şi un al treilea, care n'a domnit, Ioniţă, o educaţie grecească [3],— se tipăreşte la Iaşi, în 1756, de un personagiu pe care îl cunoaştem [4], Nicolae Mauroeides din Cefalonia, un Ἀποστολικὸν δόκτιον [5] Un fiu poate al tipografului Stoica din 1736, Stoicovici, imprimă la Bucureşti, în 1759, pentru a doua oară [6], *Slujba Sfîntului Visarion,* cu cheltuiala Mitropolitului Filaret, — un Michalitzi, din Chios, — şi cu supravegherea fratelui acestui prelat, Ioan [7]. In „noua tipografie a neamului drept-credincios al Grecilor, întemeiată de strălucita domnească poruncă şi ocrotire a Inălţimii Sale, în Bucureşti", Grigorie Mitropolitul face să apară în 1768 o Διδασκαλία χριστιανική; cu doi ani înainte o Ὀρθόδοξος ὁμολογία ieşise de supt aceleaşi teascuri, şi tot acolo apăruse, supt Scarlat Ghica, *Istoria eclesiastică* a lui Meletie, Mitropolitul Atenei, supt supraveghiarea lui Gheorghe Constantiniu din Ianina [8]. „In tipografia nouă" se publică în 1768, *Introducerea în gramatică* a lui Teodor Gaza, cu îndemnul lui Efrem Patriarhul de Ierusalim şi cu cheltuiala lui şi a „prea-cuvio-

---

1 Urechiă, *l. c.,* p. 207. Pentru soţia lui, Magdalina, ce trăia în 1777, v. *Uricariul,* XX, p. 282.

2 Βιβλίον περιέχον τὰς ἱερὰς ἀκολουθίας. Cu cheltuiala lui Constantin al lui Gheorghe „X", vtori logofăt. V. şi Papadopulos Vretos, I, p. 68.

3 V. şi mai sus, în mai multe locuri.

4 V. la literatura religioasă.

5 Prefaţa e adresată Domnului. E şi o dedicaţie către acesta.

6 Intăia ediţie, supt Brîncoveanu, la 1705; v. p. 25, nota 2.

7 Corectura o face un C. Triantaphyllides din Zagora.

8 1757. E dedicată Domnului. Un manuscript grec de scrisori, la care se adauge titlul tipărit, se află în Bibl. Ac. Rom., unde formează n° grec 73.

sului între ieromonahi Iacob din Chios Mavrocordat[1]: Neofit, alt călugăr, din Moreia, scrie cartea și dedicația către Domnul de atunci, Grigore Alexandru Ghica. In sfîrșit, aceiași tipografie nouă dădu Grecilor în 1769 o *Selecție din Psaltirea toată*, pe care monahul Metaxopulo avu bunul simț de a o dedica Maicii Domnului, pe cînd o Ὀρθόδοξος διδασκαλία de Meletie Pigas se tipăria, — cu cheltuiala Patriarhului Efrem de Ierusalim și supt îngrijirea protosinghelului Chesarie, viitorul episcop, — de Grigore ieromonahul tipograf, „în tipografia prea-sfîntului și prea-învățatului Mitropolit chir Grigorie, care păstorește acum".

Venind acum la școli, am văzut atenția ce a dat-o Grigore Matei Ghica celor din Moldova. Despre urmașul lui, Constantin Mavrocordat, aflăm din Neculce că *a întărit școlile de învățătură*, îngrijindu-se de cele existente: elinești și slavonești, — școala lui Hrisant adecă și vechea școală de țară, pentru preoți și pisari. „Așijderea", continuă cronicarul, „au mai făcut școale de învățătură, latinești și arăpești". La aceste școli el invită pe boierii mazili, — printre ei se găsia atunci și scriitorul—, a-și da copiii, „ca să învețe orice limbă li-ar fi voia, pentru ca să se afle oameni învățați și în pămîntul nostru al Moldovei, precum sînt și printr'alte țeri și părți de loc"[2].

Despre școala latină și ...arabă din Moldova, nu știm nimic, va fi fost, pentru cea d'intăiu, un dascăl mai mult, vre-un refugiat polon sau german, adaus pe lîngă profesorii școlii grecești. Pentru aceasta din urmă și cea slavonă, știm că ambele funcționau regulat înainte de Constantin Mavrocordat, în 1737, cînd se dă un hrisov pentru ele[3]. In 1731, la 2 Februar, un act al lui Constantin pomenește cele două școli[4] și hotărăște a se clădi un nou local pentru cea slavonească, dînd în același

---

[1] Μαυρογορδάτου. Cf. Papadopulos Vretos, I, pp. 62-3. — Era vechiul nume al familiei, Papadopulos Kerameus, II, p. 567, nota.

[2] P. 419. Incă din 1724 vedem pe Atanasie Ipsilanti venind la Iași pentru ca să asculte pe Natanail Kalonari, profesor la Curtea lui Mihai Racoviță (Τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν, la an. 1724).

[3] Erbiceanu, *Cron. greci*, p. XVI. Cf. Urechiă, *Ist. școalelor*, I, pp. 12-3.

[4] „Sînt două școale aice în oraș în Iași, una grecească și alta slovinească."

timp Mitropolitului supravegĥiarea asupra dascălilor ce se vor numi şi sarcina de a împărţi ajutoare ucenicilor săraci[1]. Revenind în Domnia Moldovei, Grigore Ghica nu voise să se lase întrecut de zelosul său predecesor: un mare hrisov fu dat şcolilor moldoveneşti la 25 Decembre 1747.

Incepe cu un preambul, în care nu se prea ţine samă de silinţile şi opera pentru şcoli a Domnilor de înainte, cari nici ei nu stătuseră cu mînile încrucişate. „Neobicinuindu-se mai dinainte vreme a se ţinea şcoale de învăţătură, era multă prostie, — că şi cei puternici, ce cu puterea lor ţinea dascăl pentru copiii lor, încă şi cu învăţătura cea desăvîrşită nu se precopsea, rămîind cei mai mulţi tot neînvăţaţi, iar prostimea cu totul se afla lipsiţi de podoaba învăţăturii", prin care se capătă însă „preoţi iscusiţi şi dascăli învăţaţi". Se arată pe urmă că acele „patru" şcoli cu patru dascăli fuseseră întreţinute întăiu, după orînduiala lui de la început, prin contribuţii ale boierilor în funcţii[2] şi printr'o dare a clerului, care, în loc de a plăti cîte doi galbeni la Sf. Gheorghe şi la Sf. Dumitru, dădea, o singură dată pe an, un singur galbăn pentru şcoli, din care sumă se întreţinea şi şcoala grecească de la Sf. Mormînt, întemeiată de Dionisie sau de Hrisant, şi se purta de grijă şi de „îmbrăcămintea şi hrana" copiilor săraci din şcolile Iaşului. Constantin Mavrocordat crezuse că face bine trecînd plăţile şi cheltuielile în sama Vistieriei, şi se întîmplase supt Ioan-Vodă că aceasta, împovărată, nu li putuse răspunde, aşa încît şcolile *se strămutaseră*[3].

Prin noua orînduială, care pune în vigoare pe cea de la început, Ghica păstrează contribuţia de un galbăn a clerului ca basă a budgetului şcolilor moldoveneşti. Mitropolitul va primi banii în mîna sa, dînd „dascălului celui mare elinesc" 360 de lei pe an, 120 celui de-al doilea, celui slovenesc 130, iar celui de româneşte numai o sută; tot el „va lua sama dascălilor de două ori într'un an". Episcopii vor face tot aşa pentru şcolile din eparhia lor, care vor fi numai pentru româneşte şi vechea

---

[1] Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, pp. 13-4. Cf. Urechiă, *l. c.*

[2] „Asupra boierilor şi asupra dregătoriilor."

[3] El le dă în sarcina Mitropoliei la 21 April 1744; Urechiă, *Ist. şcoal.*, I, p. 16, nota.

limbă de cultură a țerii, slavona, — dascălii primind pe an o retribuție de optzeci de lei [1].

Școli în orașe nu existau încă, sau erau întreținute de orășeni, precum școlile din mănăstiri și biserici cădeau în sarcina acestora. In 1765, vedem însă Domnia îngrijindu-se de școala din Galați [2] făcută, după îndemnul negustorilor locali, pentru limba elinească, fiind „mai desăvîrșită procopsală și învățătură științelor", *adunînd-o* însă și cu greceasca vulgară [3]. Incă din 1759, Ioan Teodor Callimachi confirmă privilegiile anterioare ale școlii din Boloșani, pe care o dă în sama Vornicului acestui oraș [4].

Dintre Domnii cari urmară pe Grigore Matei Ghica, niciunul nu schimbă normele cuprinse în hrisovul din 1747 [5]. Cel d'intăiu care luă disposiții nouă fu un om foarte distins, un bun cărturar moldovean, care învățase „la școala Liovului", un diplomat oriental care slujise de interpret pentru limba latină lui Ioan Mavrocordat, cînd acesta era dragoman, și ocupase pe urmă cu vrednicie acest loc, cunoscînd limbile turcească, italienească, francesă și grecească și folosindu-se de dînsele ca un „om isteț" [6]. Voim să vorbim de Ioan Callimachi [7].

Venind în Scaun, acesta dădu Mitropolitului Iacov [8] și Ma-

---

[1] S'a tipărit în *Uricariul*, I, p. 79. și urm.; Xenopol și Erbiceanu, *Serb. școl.*, pp. 185-9; V. A. Urechiă, *Ist. școalelor,* I, pp. 16-8.

[2] *Uricariul,* I, pp. 271-6. Cf. Urechiă, *Ist. școalelor,* I, p. 32.

[3] Se dau pentru întreținere veniturile mănăstirii Mavromolul; egumenul va plăti din ele suma de 15 lei, 70 de bani pe lună.

[4] *Uricariul,* II, pp. 52-3.

[5] V. măsuri ale lor pentru a face ca el să fie observat în Urechiă, *Ist. școal.*, I, p. 23 și urm.; Bibl. Ac. Rom., doc. XLVIII/170-1, XLVIII/173.

[6] Canta, *Domnia lui Ioan Teodor Voevod.* Cf. Xenopol, *Istoria și genealogia familiei Calimachi.* Și într'un document venețian din 1752 se zice de Callimachi că e „assai capace nelle lingue" și ager: Hurmuzaki, IX², p. 4, No. 4, In 1761 i se dedică o Psaltire greacă, tipărită la Lipsca pe socoteala lui. O altă carte greacă, apărută acolo, Σειρὰ ἑνὸς καὶ πεντήκοντα ὑπομνηματιστῶν, e închinată lui Grigore Al. Ghica.

[7] Pentru Ioan Calimah a mai tipărit două cărți grecești P. Mandakassi din Castoria (Iken, *Leukothea*, pp. 166-7).

[8] V. capitolul despre cultura religioasă în a doua epocă.

relui-Eclesiarh al Bisericii din Constantinopol sarcina de a inspecta școlile și de a-i face un raport asupra lor. Ei [1] se declarară foarte nemulțămiți și dădură vina decadenții învățăturilor moldovenești pe obiceiul ce aveau boierii străini de a-și lua copii din școală, cînd părăsiau Moldova, pe părăsirea prematură a studiilor pentru a se îngrămădi la funcții și, în fine, pe concurența dascălilor particulari, cari prin „școale osebite"—învățămîntul privat de atunce — „sparg școala domnească" și prin bîrfirile lor compromit reputația profesorilor ei. Credeau că ar fi bine să se suprime aceste școli „de pre de laturi", chiar și acelea de „pe la mănăstiri, ori pre la alte locuri", să se oprească „dascălii ce se află la casele boerești" de a primi elevi și să se fixeze un termen de șese ani pentru durata învățăturii.

Domnul se mulțămi a crește venitul dascălului al treilea „de la școala cea grecească" [2] și a mări atribuțiile și însemnătatea marelui dascăl, pe atunci Nicola. El va numi de aici înainte pe ceilalți doi profesori și va avea și dreptul de a examina știința dascălilor de pe la curțile boierești [3].

Reorganisatorul școlii domnești de grecească din Iași, adevăratul întemeietor al Academiei, pe care-l imită și Alexandru Ipsilanti în actul său de orînduire a școlii bucureștene de la Sf. Sava, fu Grigore Alexandru Ghica, iarăși un om de cultură, un principe îngrijit de desvoltarea civilisației și prosperității în țerile pe care le administra.

In 1765, i se ceru a se crește venitul școlii din Iași, cu acela destinat odinioară celei din Athos, care nu mai funcționa de cîtva timp. Nu numai că, prin privilegiul din 6 Iunie, această cerere fu îndeplinită, dar școala grecească dobîndi și „banii mucarelului", pe care-l plătiau preuții [4]. Cîteva luni mai tăr-

---

[1] Editorii documentului, cari l-au luat unul de la altul, dau celui de-al doilea titlul, neinteligibil la prima vedere, de „numitul și vestitul la învățătură Critica marele Caiși, iar a Bisericii cei mari ai Răsăritului". E „Marele-Clisiarh" al acelei Biserici. Cît despre nume, e Kritias, de și Constantin Duponte trăia ca monahul Chesarie, și știm că el era, în adevăr, Marele-Eclesiarh al Bisericei constantinopolitane. V. mai sus.

[2] Plata se făcea acuma lunar.

[3] Documentul e tipărit în Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, pp. 71-4.

[4] *Uricariul,* VII, p. 47 și urm.

ziu, Domnul dădea actul din Octombre 1766, care reformă „învățămîntul superior" moldovenesc.

Clerul va suporta și de acum înainte sarcina întreținerii școlii, plătind pentru aceasta patru lei noi pe an, la cele două termene știute[1]. Venitul va fi administrat, nu de Mitropolitul singur, că până acum, ci de o epitropie, din care el de drept va face parte. Epitropii se vor întruni odată pe an pentru a se chibzui. Ei vor întrebuința prisosul ce se va constata pentru cumpărarea de instrumente de fisică și procurarea cărților.

Vor fi școli la Galați, la Botoșani, trei altele la episcopiile respective, douăzeci și trei, *numai pentru românește*, în următoarele orașe, tîrguri și ținuturi: Suceava, Cîmpulung, Neamț, Bacău, Putna, Tecuciu, Covurluiu, Vasluiu, Fălciiu, Greceni, Lăpușna, Chișinău, Orheiu, Soroca, Cernăuți, Cîmpulungul rusesc, Dorohoiu, Botoșani, Hîrlău, Cîrligătura, și în două locuri din județul Iașilor, afară de capitală. La școala domnească, pe care Domnul o va numi, într'un act din a doua Domnie[2], „Academia", vor fi, cu lefuri fixe, un „dascăl mare a epistimurilor", un dascăl elinesc, un *ipodascăl* elinesc, un „dascăl ce învață carte grecească bisericească", un „dascăl latinesc" și unul romănesc sau „moldovenesc". Se vor mai plăti aice un bibliotecar, un psalt, un „ierochirica grecesc", și se vor ținea douăzeci de bursieri[3].

---

[1] Preuții meritoși și învățați nu vor plăti nimic mai mult Vistieriei.

[2] V. capitolul despre cultura în a treia perioadă.

[3] Documentul în *Bis. ort.*, XV, p. 785 și urm.; *Uricariul*, XIV, p. 186 și urm.; Urechiă, *Ist. școalelor*, I, pp. 32-3 și *Ist. Rom.*, I, pp. 257 și urm., 940 și urm.; Măzăreanu, pp. 206 și urm., 225 și urm. Cf. o carte de jucată din 1796 și confirmația patriarhală din 1767 a actului, în Erbiceanu, *Cr. Greci*, pp. XIV-V, XV-VI. O vînzare de loc pentru școli, lîngă Mitropolie, la 1767, în același, *Mitr. Mold.*, p. 33. Pentru cartea latinească în Moldova, care se reintroducea astfel, trebuie să mai amintim că, într'o scrisoare către un necunoscut, Iordachi Costachi Vistierul scrie cu litere grecești data și numele său: „Georgius Costachi Vistr.", „anno 1766, Aprilis 3"; Bibl. Ac. Rom., doc. XI/141. — „Ștal pisariu", de sigur mai mult pentru latinește, se întîmpină într'un document de la Matei Ghica, la 20 Maiu 1757; *Uricariul*, X, p. 60; Iorga, *Studii și documente*, I-II, tabla. E poate același cu secretariul lui Scarlat, fratele acestui Domn, care secretariu dădu lui Pray o listă a Voevozilor romîni; Pray, *Dissertationes*, pp. 170-1; cf. Wolf, *Beschreibung der Moldau*, I, pp. II, III, IV. Un dar al Domnului către școală (1766), *Rev. teol.*, IV, p. 401.

Vom vedea că, în a doua Domnie a sa, Grigore Ghica își complectă măsura din 1766, reorganisînd acum și școala slovenească. Astfel spera el să prefacă țara, care i se părea încă în 1765 „un teatron de sălbătăcie și deplină vărvărie și ticăloșie[1]".

Școala elinească era pentru boieri, cea slovenească pentru diacii și preoții din Iași și din orașele mari. De ridicarea nivelului cultural al preoților se ocupă, dintre toți acești Domni iubitori de cultură, mai cu dinadinsul Constantin Mavrocordat. Dorința de a avea un cler vrednic, luminat și moral, o manifestă el încă fiind pe tronul Țerii-Romănești. Sulzer ni spune că Domnul rîdea de preoții din țară, pe cari ar fi dorit să-i vadă răspunzînd la întrebări de dogmă, precum răspund preoții altor confesiuni, și că dădea o așa de mare însemnătate bisericii, o frecventa și controla așa de des, încît ajunse a nu mai prețui după cuviință pe învățații străini[2].

In Moldova știm mai bine cum și-a manifestat aceleași intenții de cultură. Nu numai că a gonit pe călugării ce slujiau în biserici și tămîiau prea lung credincioasele mai tinere, dar *se apucă de capul preoților să-i învețe carte*, scrie un cronicar. Aduse din Țara-Romănească acele cărți ce trebuiau pentru slujbă, pe romănește, porunci episcopilor să facă, precum făcuse dincolo de Milcov, tipografii în reședințele lor, pentru „cărți pe 'nțeles" și aduse astfel întemeiarea unei efemere tipografii la Rădăuți, din care a ieșit o singură carte. Preoții fără carte fură puși la bir cu țeranii și oamenii de rînd, inspectori de *cetanie* fură trimiși pentru a cerceta clerul mirean, și el îi alese printre „preoții învățați". Groaza cuprinse pe acei ce nu aveau această însușire. „La care nu putem scrie ce frică trăgeau bieții preoți, că să apucau la bătrînețe să învețe carte[3]."

Acestea toate în a doua Domnie. In cea de-a treia, el fixă ceasurile cît trebuie să le petreacă preotul în biserică și așeză pază de ciohodari la ușa lăcașurilor sfinte. Nu numai atîta, dar Vodă puse preoților „un preot ce-l avea Măria Sa învățat la carte grecească și romănească, de se suia în amvon de li cetia după cum se cade a ști fieștecare preot orînduiala biseri-

---

1 *Uricariul*, I, pp. 271-6; hrisovul pentru școala din Galați.
2 Partea inedită; ms. din Bibl. Ac. Rom.
3 Pp. 203-4 din cronica lui Ienachi Kogălniceanu.

cei și a bolezului și a ispovedaniei". Numai după o cercetare prealabilă se mai numiau de aici înainte preoții [1].

De la această îngrijire deosebită pentru cultura preoților, de la această controlare, învățare și pregătire a lor nu era departe până la ideia unui seminariu ca în Apus. Ea nu veni lui Constantin Mavrocordat. Numai în Moldova, după mai mult de jumătate de secol, o asemenea instituție de cultură fu întemeiată, supt înrîurirea produsă de cultura bisericească a Ardelenilor. Până la Seminariul din Socola al Mitropolitului Veniamin, clericii se formară în mănăstiri, pe la școlile din biserici, cum se făcea din vechime, cînd copiii veniți de voie sau luați cu de-a sila învățau carte mănăstirească și deveniau mai tărziu „vlădici și egumeni și preoți și diaconi" [2].

Brîncoveanu, care nici el n'a făcut începutul în această privință [3], ajutase tineri a merge în străinătate pentru a-și termina studiile [4]. Constantin Mavrocordat și Grigore Ghica urmară acest exemplu: știm aceasta pentru cel d'intăiu din *Genealogia Cantacuzinilor* [5], iar pentru cel de al doilea dintr'o scrisoare a Domnului către Propaganda din Roma, datată din 1749 și prin care cere să poată trimite acolo la învățătură pe un tînăr anume Gheorghe Millo [6], al cărui tată e un boier, catolic de religie [7].

Venim acum la școlile din Țara-Românească și la desvoltarea lor în perioada ce ne preocupă.

Aici exista, cum am văzut, ca și în Moldova, o „școală cen-

---

[1] *Ibid.*, p. 214.

[2] V. o scrisoare pentru un cas de luare a unui copil din Ardeal la o mănăstire moldovenească, în Iorga, *Doc. rom. din Archivele Bistriței*, I, p. 55, no. 72; reprodusă și în Hurmuzaki, XV.

[3] Căci încă de pe vremea lui Alexandru Lăpușneanu se trimiteau tineri în Ardeal pentru a învăța anume meșteșuguri. V. Hurmuzaki, XI, *Socotelile Brașovului*.

[4] V. mai sus, cap. I.

[5] Pp. 139-40 din 1-a ediție.

[6] *Mille*. Pentru el și familia lui, v. capitolul despre poeții moldoveni din a doua jumătate a secolului.

[7] Și tînărul face o cerere. Resumat de documente din Archivele Propagandei, de A. D. Xenopol, în *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, V, pp. 550-1.

trală" de grecește și alta de slavonește, întemeiată cea din urmă de multă vreme[1]; cealaltă fusese creată de Șerban-Vodă, cu profesori de filosofie, de gramatică, de limbi[2], reformată de Brîncoveanu, și i-am văzut desvoltarea până la 1730.

Nicolae Mavrocordat se îngrijise de ele, mai ales de școala superioară. Fiul său avea un plan mai mare. In 1745, un misionar avu audiență la dînsul și auzi, pe lîngă întrebări despre Roma, Italia și restul Europei, pe lîngă protestări falșe de catolicism și dovezi de erudiție teologică și de un spirit elegant, și idei despre o școală înaltă ce ar fi să se întemeieze la București. Voià Iesuiți ca să învețe pe cei doi copii mai mici ai săi și doi frați ai Societății sau doi misionari „pentru fundarea unui colegiu unde tinerii să poată învăța științele omenești și dumnezeești, în limba latină și în cea [grecească] vulgară"[3]. In anul următor, el discută iarăși asupra Colegiului cu episcopul catolic Anton Becich[4].

Școala nu avu niciodată ființă, și nu știm nici ce a făcut Constantin-Vodă pentru cele existente: cea grecească de la Sf. Sava și cea slovenească de la Sf. Gheorghe Vechiu. Ca întâiul Domn muntean care se interesează serios pentru școli, trebuie să pomenim deci, în starea de acum a cunoștinților, pe Grigore Matei Ghica, al cărui rol în Moldova l-am văzut.

Printr'un act solemn, din 9 Maiu 1746, Grigore-Vodă declară că, „de vreme ce în pămîntul nostru vedem că de la o seamă de vreme toți feciorii de boeri s'au răcit de către învățătură, la care mai înainte toată boerimea avea multă plecare, spre a-și da pe fiii lor ca să învețe și să se procopsească la carte elinească, iar acum, nu ne putem pricepe din ce pricină, s'au lenevit atît părinții cît și feciorii lor a urmà acestei bunătate de folos și de podoaba neamului boieresc, încît au rămas mai proști la învățătură decît alte trepte mai de jos", — el hotărește că niciun fiu de boier nu va ajunge la Curte sau în dregătorie, „de nu se vor sili să meargă la învățătură și să în-

---

1 „De la început", scrie cronica cantacuzinească, cunoscută supt numele fraților Tunuslii; p. 81.

2 *Ibid.*

3 Resumatul citat, pp. 549-50.

4 *Ibid.*, p. 550. Pentru Iesuiții ce aduse el din Moldova, și *Ungrisches Magazin*, III, p. 91, nota 1.

vețe carte elinească cu tot temeiul ei, pe deplin". Pentru a nu se putea obiecta nimic, „am întemeiat", continuă Domnul, „atîtea școale de limba elinească [1]." Și știm ce leafă primiau cei doi dascăli ai „Museului elenic" după recomandațiile ce se dau Mitropolitului Neofit [2].

Fiul lui Grigore-Vodă, Scarlat, fu acela care, precum tatăl său reformase școala grecească, se îngriji, la rîndul său, de cea slavonă de la Sfîntul Gheorghe, însărcinînd cu cercetarea și prefacerea ei pe Mitropolitul Filaret și pe Constantin Brîncoveanu Logofătul [3]. Aici în curînd își începu activitatea de dascăl un vestit caligraf și redactor de documente din secolul al XVIII-lea, popa Floru sau Florea [4].

Alte măsuri urmară, pentru binele amînduror instituțiilor. In 1761, egumenul și călugării fură scoși de la Sf. Sava, care rămase de acum înainte, până la Alexandru Ipsilanti, în posesiunea neîmpărțită a școlii superioare [5]. In curînd venitul Glavaciocului și apoi, în 1765, al mănăstirii Dealului fură hărăzite școlilor [6], care fură supuse în 1767 unui inspector [7].

Școlile erau, mai bune decît altă dată [8], Domnii iubiau cultura, dar, în lipsă de ideale, literatura românească vegetă în tot acest period de mișcare culturală.

---

[1] Și, mai departe, întărind tonul, el spune că neînvățatul „va fi lipsit de orînduiala Curții și nu se va primi nici odinioară la treapta de cinste". Urechiă, *Ist. Școalelor,* I, p. 14. Numele profesorilor greci din București la 1759, în *Rev. teol.,* III, p. 393 și *Serb. școl.,* pp. 352-4.

[2] Papadopulos Kerameus, IV, pp. 83-90 (75).

[3] *Ibid.,* p. 27 și nota.

[4] V. mai sus.

[5] Urechiă, *o. c.,* I, pp. 27-8.

[6] *Ibid.,* pp. 29-30.

[7] *Ibid.,* pp. 33-4. Cf. *Măzăreanu,* p. 206. Unul dintre Domnii ce se ocupă de școale, Constantin Racoviță, dă un privilegiu și lui „Barbu tipograful", în 1754; Bibl. Ac. Rom., doc. XII/168.

[8] In 1766 se învăța latinește la București (*Rev. teol.,* IV, p. 180).

CAP. II.

Istoriografia în perioada a doua.

Inainte de a studia istoriografia romănească între anii 1730 și 1774, e bine să ni facem o ideie despre operele ce s'au scris în grecește, la Curtea Domnilor fanarioți, în acest răstîmp.

Cel mai însemnat dintre istoricii cari, scriind grecește, au povestit, la o Curte romănească, pentru Domni ai Moldovei sau ai Ţerii-Romănești, pentru un public de boieri romîni, mai mult evenimente petrecute pe pămîntul țerilor noastre, e Constantin sau Chesarie Daponte. Un Grec care știa bine romănește, care nu era lipsit de sentimente pentru poporul care-l adăposti o bună parte din viața sa, un Grec, care, afară de limba pe care o întrebuințează, ar putea fi socotit ca un Romîn.

Ca istoric, Daponte ni-a lăsat întăiu două opere care ating mai de aproape istoria noastră: *Efemeridele dace*, Δακικαὶ ἐφημερίδες —și *Cronica*. Cele d'intăiu îmbrățișează istoria evenimentele războinice dintre anii 1736-9 [1]; cea de a doua ni dă desfășurarea lucrurilor petrecute în lumea greacă sau grecisată, în împrejurimile Porții, în vecinătatea Domnilor, la hotare, de la 1648 la 1704 [2].

Ele au fost redactate, de sigur, în timpuri deosebite. „Efemeridele" sînt *izvodirea* zilnică, din partea grămăticului domnesc, a faptelor ce se petreceau supt ochii lui sau îi ajungeau altfel la cunoștință, un ziar bogat și amănunțit al unei campanii care interesa foarte de aproape soarta Romînilor, a Domnilor străini ce-i guvernau și a familiei Mavrocordat, în slujba

---

1 S'au publicat de Legrand, în două volume, la 1880-8.

2 S'a tipărit de C. Erbiceanu, în *Cron. greci*.

căreia a stat Daponte până la retragerea sa în mănăstire. *Cronica* e scrisă pe cînd Constantin era pașnicul călugăr Chesarie; ea trebuia să urmărească poate, în intenția autorului ei, suirea la putere și înălțarea la faimă a Mavrocordaților, și probabil numai întîmplarea a oprit-o la anul 1704. Dacă presupunerea noastră e îndreptățită, ceia ce ar statornici o legătură strînsă între acest cronograf și *Efemeridele* care-l preceda e. ă, atunci am avea două fragmente, de proporții deosebite, din monumentul istoric pe care Daponte voià să-l înalțe sprijinitorilor săi domnești. Constantin Mavrocordat ar fi căutat atunci să realiseze prin Daponte, în grecește, ceia ce-și propusese întâiu a face prin vre-un Iesuit cu frumoasa formă latină.

De *Efemeride* ne vom ocupa mai puțin. E un jurnal, în formă de carte, o culegere de *novelle* despre războiul dintre Turci, de o parte, și Ruși și Nemți, de alta. Astfel de opere n'au tendințe pronunțate, nu sînt însuflețite de un spirit caracterisat; ele nu se resumă și nu se analisează. Cu *Cronica* însă e altceva.

Pentru a o scrie într'o formă scurtă, reservată, de analist, Daponte n'a întrebuințat numai amintirile sale ci, pentru timpul cînd nu putea să le aibă, spusele altora. Va fi știut, cred, ziare de ale Grecilor din Constantinopol, însemnări cum obișnuiau să ție, notițe de familie și politice, precum sînt acelea ce ni-au rămas de la Ioan Cariofil[1], un dușman însă al „ateului" de *terziman*. Pentru lucrurile ce ne priviau, grămăticul lui Constantin și Ioan Mavrocordat a avut cronici de țară, din care a cunoscut cu siguranță și a întrebuințat patru.

Trei sînt letopisețe moldovenești: Nicolae Costin, Neculce și Mustea. De la cel d'intâiu iea, de exemplu, la expunerea omorului Capugibașei de către Constantin Duca, lauda ucisului și lupta lui cu ucigașul, Moise Serdarul; de la cel de-al doilea, la aceiași împrejurare, titlul Turcului și prinderea lui Balgibași[2] sau, aiurea, silințile lui Mihai Racoviță, ajuns Domn, contra predecesorului său, același Constantin Duca; de la a-

---

[1] Publicate de Cr. I. Zerlentis și traduse, în partea ce ne privește, de C. Erbiceanu. V. mai sus, cap. I.

[2] P. 53.

amîndoi sînt împrumutate cele mai multe știri despre înălțarea în Domnie a lui Mihai-Vodă[1]. De la Mustea trebuie să fi luat scriitorul grec menționea sumei pentru care se pîrîră Șerban Cantacuzino și bătrînul Duca pe timpul campaniei de la Viena[2].

A avut la disposiție și o cronică munteană, în fine: a lui Constantin Căpitanul, de unde se văd a fi culese informațiile despre actele de răsbunare ale Cantacuzinului după întoarcerea lui din Moldova și despre prinderea lui Duca de către Poloni.

In locurile, risipite, în care se ocupă de istoria noastră, Daponte dă însă de multe ori amănunte pe care nu le mai întîlnim nicăiri și care au un deosebit interes, unele dintre ele. Astfel, numai de la dînsul aflăm refugiul unui Vizir la Șerban-Vodă[3], unele detalii despre presența lui Alexandru Mavrocordat la București cu prilejul nunții Domniții Stanca[4], nunta Ruxandei Mavrocordat cu Matei beizadeà, fiul lui Grigorașcu-Vodă Ghica[5], sprijinul acordat de Brîncoveanu unui cleric grec[6], causa mărturisită a venirii Capugì-bașei supt Constantin Duca[7], unele lucruri nouă despre relațiile dintre Vizirul Daltaban și frații Cantemirești[8], una din causele călătoriei silite a Brîncoveanului la Adrianopol, în 1703[9]; ceva despre relațiile lui atunci cu unii meghistani din Constantinopol, numărul boierilor ce veniră la Poartă pentru a cere ca Domn pe Mihai Racoviță[10], stăruințile acestuia, contra lui Duca, pe lîngă Ienicer-Aga[11].

Cît despre „Catalogul istoric", e ultima operă de istorie a

---

1 P. 63.

2 P. 32.

3 *Ibid.*

4 P. 45.

5 P. 46.

6 P. 48.

7 Pentru a reclama o datorie de o sută optzeci de pungi, rămasă de la tatăl acestuia; p. 53.

8 Pp. 57-8; v. mai sus, în aceste studii, cap. Cantemir.

9 Stăruințile pentru Domnia munteană ale unui negustor bogat din Chiprovaci: un Κυπροβιτζάνος, p. 58.

10 Pp. 61-2.

11 P. 63.

autorului eĭ [1]. O lucrare fără un plan bine alcătuit, un catastih de amintiri mai mult, despre persoanele care jucară un rol în lumea religioasă sau literară a Grecilor, notiţe de biografie, însemnări de manuscripte, note bibliografice, documente originale, fragmente din tipărituri rare, aşezate după rolul ce l-au jucat în lume personagiile de care se vorbeşte. Daponte văzuse multe, auzise multe, cetise multe; îi părea rău ca multele cunoştinţi adunate astfel în mintea sa asupra epocei în care trăia să se piardă, şi, la bătrîneţă, luînd încă odată condeiul de scriitor, — el răsturnă coşul înaintea sa [3].

Iată acum un al doilea scriitor neo-grec, din aceiaşi epocă şi de la aceiaşi luminată Curte mavrocordătească. E Moreotul Petru Depasta.

El se numeşte singur doftorul, „ἰατροφιλόσοφος", şi aş vedea în el unul din cei doi medici din Padova, cari se găsiau, după o relaţie de misionar, la 1745, în suita lui Constantin Mavrocordat[3]. Că a învăţat în Italia, se vede din opera lui: alături de o citaţie din Plutarh, găsim menţiunea teoriei lui Vico despre ritmul evenimentelor istoriei universale, teorie care pe vremea lui fusese pusă în circulaţie de marele cugetător [4]. Tot din această lucrare aflăm că el a fost marturul ocular al celor mai multe din vicisitudinile patronului său timp de douăzeci de ani. A stat la Curtea lui, i-a împărţit binele, i-a primit ospitalitatea şi darurile şi, apoi, cînd nenorocirea se abătu pentru mulţi ani asupra lui Constantin-Vodă, răpindu-i tronul, averea, şi chiar libertatea, el suferi împreună cu stăpînul. Il întovărăşi în drumul de mazil din 1749, începutul lungilor năcazuri [5], dar rămase la Constantinopol, pe cînd

---

[1] S'a tipărit de Sathas, şi de Erbiceanu, în *Cron. greci.*

[2] V. şi locul în care Daponte-şi justifică titlul prin digresiile sale perpetue şi anexele documentare; ed. Erbiceanu, p. 161.

[2] Xenopol, resumate de documente din Archiva Propagandei, în *Arch. soc. şt. şi literare din Iaşi*, V, pp. 549-50. Din Veneţia, Corfù Polonia, Constantin-Vodă avea şi secretari, medici, pictori; *ibid.*, p. 549.

[4] V. pp. 296, 302, şi 334-5 din ed. dată de C. Erbiceanu, în *Cron. greci*,

[5] Scrie: *„am* mers la Constantinopol"; p. 340.

Mavrocordat fu surgunit la Lemnos [1]. Impreună cu ceilalţi clienţi ai Casei persecutate, suferi insulte, prigoniri, întemniţări din partea aprigilor creditori ai mazilului [2]. Scăpînd, merse să vadă pe exilatul din Lemnos, dar nu stătu multă vreme lîngă dînsul, ci se întoarse în Constantinopol, unde aşteptă până la 1756 vremile bune ale sprijinitorului său. Acesta fu numit atunci în Ţara-Românească, dar pierdu tronul iarăşi, după doi ani, şi veni la Ţarigrad pentru a fi iarăşi aruncat la închisoare. Depasta rămase data aceasta, după cît se pare, în Bucureşti, unde se întoarse vechiul său stăpîn în 1761 [3].

Pe atunci îşi scrise opusculul de laude. Despre viaţa sa ulterioară nu mai ştim nimic. Incă odată el stătu în Bucureşti, cu toată mazilia patronului. Apucă războiul cu Ruşii, prinderea Domnului muntean de atunci, Grigore Alexandru Ghica, care doria şi el poate un cronicar [4], şi muri pe timpul ocupaţiei ruseşti, spre sfîrşitul anului 1770. Cunoscutul şi colegul la Curte al lui Daponte fu îngropat la Mitropolia din Bucureşti [5].

Cronica lui e mai mult un discurs de laude, o voroavă encomiastică. In „Constantin-Vodă sau scrisoarea faptelor vrednice de pomenire întîmplate în Dacia supt Constantin Mavrocordat”, nu găsim un ziar precis, o cronică limpede, bogată, bine orînduită, ci unele fapte principale, de cele mai multe ori fără niciun fel de cronologie, sămănate într'o fraseologie elinească foarte savantă, care, de şi ilegibilă, face cea mai mare onoare învăţatului scriitor care a pus-o pe hîrtie. Faptele expuse astfel, atinse mai degrabă decît povestite, sînt culese din experienţa personală a Curteanului şi intimului, dar şi din *izvoade* manuscripte, din „ziare” [6].

---

1 P. 321.

2 *Ibid.*

3 Pp. 330-5.

4 V. mai sus.

5 Erbiceanu, *Cron. greci,* pp. LXX-II; *Bis. ort.*, XIV, p. 65 şi urm. — El lasă poate un fiu, căci în 1783 întîlnim pe un Depasti Vel Spătar — *Arch. rom.*, I, p. 183; Iorga, *Studii şi Documente,* I-II—, care pare să fie acelaşi cu „Dracache Depaste Vel Vornic”, tot în Moldova, la 1793— Urechiă, *Ist. Rom.*, I, p. 837—, a cărui soţie: „Ecaterina soţia Logofătului Dracachi Dăpasti”, e menţionată într'un document; *Uricariul,* VI, p. 254.

6 Συνείλεκτος μὲν αὕτη ἐξ ἀνεκδότων ἐφημερίδων ἔκ τε ἰδίας αὐτοψίας.

De la început, Depasta se apără, în Introducere, de bănuiala de lingușire, și lingușire în adevăratul înțeles al cuvîntului nu se întîmpină în cărticica lui. Dar, firește, scrisă pentru a înălța numele lui Constantin-Vodă, ea e foarte parțială pentru acesta. Se începe cu lauda familiei, se arată planul ce avuse Nicolae-Vodă de a numi pe fiul său în Moldova, alegerea lui în Țara-Românească la 1730, pierderea tronului, abia căpătat, prin revolta din Constantinopol, înlocuirea prin Mihai Racoviță, restabilirea, schimbul cu Grigore Ghica, prin care trecu în Moldova. Se ajunge apoi la a treia Domnie munteană și la greutățile ei, la noua Domnie moldovenească, după războiu, la a patra stăpînire din București, la schimbarea din nou în Scaunul din Iași, la lungul exil plin de prigoniri și suferințe. De aici Depasta-și urmărește Domnul în ocîrmuirea din Țara-Românească la 1757, în al doilea exil la Constantinopol, și-l lasă numai după ultima restabilire, tot la Munteni.

In cursul povestirii, Depasta nu uită să noteze toate acțiunile de binefăcător, de răspînditor de lumină, de „erou" războinic chiar — Constantin-Vodă era un mic omuleț încrucișat, care n'avea nici cea mai mică disposiție pentru meșteșugul armelor [1] — ale lui Mavrocordat. Il vedem, din povestirea panegiristului, luptînd ca un „geniu eroic" contra Nemților, cari-i furară în adevăr Mitropolitul și boierii, dar pierdură pe generalul lor ucis în luptă de viteazul Voevod; aflăm de la același lăudător școlile ce a făcut Domnul în București, în Iași, în orașele de provincie ale Moldovei, normele judecătorești ce a introdus în această din urmă țară, pacificarea ei, curățirea ei de Turci, și mai tărziu de Lazii negustori, dărnicia lui față de oamenii învățați și de orice oaspeți, acțiunile săvîrșite spre binele țeranilor [2], silințile pentru cultură, prin care făcu „din

---

[1] V. citația din Neculce, mai sus, p. 268. Cf. Sulzer, partea inedită: „Alle drei [fiii lui Nicolae-Vodă] schielten mit den Augen, am Meisten aber Constantin, der zweitgebohrne; nebstdem sollen auch die zwey Klügern demungeachtet, gleichwie ihr Vater selbst, so etwas in sich gehabt haben was man in Oestreich ein Schuss, anderwerts einen Wurm oder Ueberschnappt zu nennen pflegt". Copia din Bibl. Ac. Rom.

[2] Cunoscuta reformă. Sulzer ni spune, în partea inedită, că el da totdeauna dreptate țeranilor împotriva boierilor. Cînd un boier

ţara Geţilor o icoană a Helladei"[1], sinodul adunat pentru reforma clerului[2], facerea de pieţi în Bucureşti, etc.

In măsura în care e lăudat Constantin, în aceiaşi se critică purtarea rivalilor şi înlocuitorilor lui, dar şi critica are măsura pe care o are la acest om distins lauda. El pretinde că Mihai Racoviţă a refusat să dea pe fata sa lui Mavrocordat[3], şi că totuşi acesta stărui pentru liberarea omului care-l jignise, şi consimţi mai pe urmă să încheie altă legătură de familie cu dînsul[4]. Grigore Ghica, „ademenit" de duşmani, face ca Mavrocordat să fie scos din Domnia, mai rentabilă, a Ţerii-Romăneşti, şi totuşi acesta-l visitează la hotare[5], după care urmează totuşi nouă intrigi ale aceluiaşi Ghica[6]. In fine, Scarlat Ghica, noul Domn din 1758, primeşte în adevăr laude pentru blîndeţa sa, dar se adauge că blîndeţa nu era poate decît prostie şi lene, că el a putut fi bănuit de lăcomie şi că a lăsat un foarte rău nume după dînsul[7].

S'ar putea, — judecînd după titlu, care poartă: Veneţia, atunci cînd lucrarea a fost scrisă probabil în Ţara-Romănească,

---

reclamă cincizeci de lei unui ţeran şi trebuia să i se satisfacă cererea, el impunea cîştigătorului o cheltuială de judecată de o sută de lei faţă de Marele-Armaş. „Sein Bescheid war dass, wenn sie auf einmal dem armen Bauern etwas weniges unrechtmässig bezahlen müssten, so wäre er doch gewiss dass sie zu andern Zeiten demselben hundertmal Unrecht gethan und sich deshalben über eine so kleine Vergütung nicht zu beschweren hätten". Copia de la Bibl. Ac. Rom.

1 P. 319.

2 P. 320.

3 Pe cînd Neculce afirmă că Nicolae-Vodă a stricat logodna fiului său, înduşmănindu-se cu Racoviţă; pp. 370-1. Se ştie că pe urmă Constantin a luat pe Ecaterina Roset, fiica lui Constantin Roset; acelaşi, pp. 370-2. Sulzer — *l. c.*— greşeşte cînd spune că era sora „desjenigen Russetti, welcher in Kronstadt katholisch geworden und seine Neigung gegen die Deutschen nicht weniger als andere von seinen Anverwandten zu seinem Nachtheile an den Tag gesetzet". V. p. 198.

4 Ioniţă Racoviţă a luat, ni spune Sulzer, *l. c.*, pe fata lui Constantin. Cf. Depasta, p. 308. O chema Smaranda; Ien. Kogălniceanu, p. 373.

5 P. 307. Confirmată visita prin Neculce, p. 373.

6 P. 308.

7 Pp. 332-4.

— s'ar putea ca lucrarea să fi fost tipărită. La Museu se află o traducere latină a ei [1], și, dacă Depasta n'ar fi fost un Greco-Venețian, s'ar putea bănui că traducerea a fost făcută de Iesuitul ardelean chemat de Mavrocordat pentru a scrie „cronica țerii"[2].

Manuscriptul latin are și o nouă prefață către „cetitorul iubitor de Greci." In ea, după ce se observă existența de cronici în „limba barbară a poporului românesc"[3], se insistă asupra lipsei de biografii, scrise în latinește sau grecește, ale Domnilor greci ai „Daciei". Vin apoi, după ce se termină lucrarea toată, un *Elenchus* și un *Parallelum*. In aceasta din urmă se arată virtuțile principilor contemporani: Mihai Racoviță, bătrînul iubitor de țară, maiestosul, cavalerescul Grigore Ghica, Matei-Vodă, prudent în tinereța sa, blîndul Scarlat Ghica, cumintele Ioan Callimachi și chiar Constantin Racoviță. Natural însă, că toate aceste însușiri le întrunește fenomenalul patron, Constantin Mavrocordat.

Tot din îndemnul lui Constantin Mavrocordat s'a scris, sau poate s'a tradus numai în grecește: „din limba românească în limba noastră obișnuită", de Lazăr Scriba din Trapezunt, în Ianuar 1734, la Iași, o „Istorie pe scurt, paralelă a Domnilor Munteniei și Moldovei".

Cărticica, păstrată într'un îngrijit manuscript, începe de la colonisare și merge până la schimbarea de Scaun între verii Constantin-Vodă și Grigore Ghica, după care vin table de tot felul.

La început se găsesc elemente nouă și interesante: întrebuințarea pentru lămurirea Domniei lui Mircea a lui Sagredo și Seadeddin. De la o bucată de vreme e o simplă prescurtare din Constantin Căpitanul și Mustea. Istoria munteană prinde iar a fi de folos de la Constantin Brîncoveanu, care „a făcut și unele lucruri bune, dar le-a înegrit cu acele multe rele", iar

[1] V. și Erbiceanu, *Cron. greci*, p. LXXII. Ms. avea No. 30.

[2] V. mai sus.

[3] „Etsi vetustiorum principum, qui gentilitia a Valachorum stirpe prodierunt, barbarico gentis dialecto, vel remotiori ab evo ductam et ad nostra usque tempora digestam historiam, quae manuscripta tantum et nondum edita passim occurrunt."

cea moldovenească e nouă de la Nicolae Mavrocordat înainte. Dacă se iea apărarea lui Racoviţă contra conspiratorilor „cu fumuri la cap", se laudă toţi Mavrocordaţii: şi Nicolae, şi Ioan, regretat de ţară, şi, mai ales, doritul Constantin-Vodă, căruia i se înseamnă, cu cea mai mare îngrijire ziua naşterii: 1711, 21 Februar, „la trei ceasuri şi jumătate din noapte" [1].

A treia cronică grecească din această epocă e scrisă în versuri, în felul şi, probabil, după modelul, stihurilor lungi, adormitoare, anoste ale lui Stavrinos, cîntăreţul prosaic al lui Mihai Viteazul, şi lui Matei al Mirelor, istoricul Ţerii-Romăneşti la începutul secolului al XVII-lea. Propriu vorbind, nici nu e o cronică, ci mai mult o *tragodie*, o prolixă tînguire pentru moartea „viteazului şi marelui Stavarachi".

Eroul [2] e un personagiu foarte bine cunoscut, de şi într'un sens foarte rău. Stavarachi era numele tatălui său, Stavarachi „cel bătrîn", şi el un om influent [3]; pe dînsul îl chema Iordachi. Era ginerele lui Manolachi Spătarul [4], care l-a exilat une ori în neînţelegerile lor de familie [5], fiindcă, ne lămureşte un contemporan [6], „Stavarachi se mînca cu socru-său Manoli Spătarul". Ii mai cunoaştem un frate, Ienacachi Căminarul [7]. Daponte ni spune [8] că era fiu de medic vestit, că-i plăceau cărţile şi că dădea bani ca ele să se tipărească [9].

Viaţa politică a principatelor concentrîndu-se tot mai mult la Constantinopol, boierii de ţară fiind, pe de altă parte, împiedecaţi de a se duce la Poartă, ca în alte timpuri, pentru a-şi face ascultate plîngerile şi dorinţile [10], — mai puternici de-

---

[1] Ms. 195 de la Museu; acum la Ac. Rom.

[2] V. acum şi C. C. Giurescu, în *Omagiu lui I. Bianu*, p. 203 şi urm.

[3] Ienachi Kogălniceanu, p. 208.

[4] *Ibid.*, p. 221.

[5] *Genealogia Cantacuzinilor*, în *Bucium*, p. 140, şi în ediţia mea. Dacă, precum se pare, Manolachi Spătarul şi primul capuchehaie muntean Manolachi Gealepul sînt aceiaşi persoană.

[6] Ienachi Kogălniceanu, p. 231.

[7] *Ibid.*, p. 222. Cf., pentru rudele lui Stavarachi, şi Ioniţă Canta, pp. 186-7.

[8] Erbiceanu, *Cron. greci*, pp. 191-6.

[9] Ar fi tipărit la Lipsca o Teologie în două volume.

[10] V. Neculce, p. 379: „boierii la Poartă nu vor să meargă, — că nu-i lasă Domnii":

cît boierii cei mai puternici, mai puternici decît Domnii chiar, ajunseră capuchehaielele. Se formară pentru cîștig clice grecești, compuse mai mult din membrii aceleiași familii, care dispuneau după plac de soarta țerilor noastre. Cei ce le compuneau nu căutau onoruri sau reputație: se mulțămiau cu ùn titlu de boierie care nu era printre cele mai răsunătoare. Dar Spătarul sau Hatmanul, care nu se vedea decît rare ori la Iași sau la București, stăpînia din Țarigrad, unde-și țesuse dibacea pînză, toată politica românească.

Cei d'intăiu stăpîni de Domni de acest fel fură Cupăreștii, cari cu timpul se așezară în țară, luară dregătorii, se însurară cu pămîntence și lăsară altora Țarigradul. Atunci în locul lor veniră Ipsilănteștii, cari jucară, cu mai puțină strălucire, același rol, până la uciderea lui Manolachi Chiurci-bașa[1]. Locul lor îl luă Stavarachi, cu ai săi.

Era, în special, omul fiilor lui Mihai Racoviță, cari erau, la rîndul lor, oamenii săi; ca rival, avea pe Hatmanul Mihalopol, un dominator mult mai slab însă, — patronul și sluga fiilor lui Grigore Ghica[2]. Soarta Domnilor resulta din luptele lor, și s'au văzut casuri cînd schimbări se făcură „ca să nu se stingă și capuchehaielele" [3].

In Moldova, ca și în Țara-Romănească, Constantin Racoviță fu la ordinele lui, și vedem, în cea din urmă țară, un partid de boieri care-l ascultă și-l ajută[4]. Ștefan Racoviță, făcu ce-i spuse „vestitul" Stavrachi[5]. După sfatul lui, care-i procurase fermanul necesar, ucise Vodă pe boierul Ștefanachi și pe Iordachi Băjescu, la 26 April 1764[6] și ordonă îndată o nouă arestare de boieri[7].

Până și bătrînul dragoman Ienachi Callimachi, ajungînd Domn, trebui să recurgă la serviciile lui, care „zic că era al doilea

---

[1] V. mai sus.

[2] V. Ienachi Kogălniceanu, p. 225.

[3] *Ibid.*

[4] Il cere să fie capuchehaie în 1755; *Gen. Cant.*, p. 140; ed. mea, p. 125; cf. Kogălniceanu, p. 218.

[5] Calificativul e al lui Kogălniceanu, p. 225.

[6] *Gen. Cant., l. c.;* însemnările dascălului Radu Zugravul, în Kogălniceanu, *Colecțiune de modeluri de pictură religioasă*, în *Rev. p. ist., arch. și fil.*, I, p. 33 și urm.

[7] *Gen. Cant., l. c.*

Domn"[1] și luă asupră-și un timp represintanța amînduror principatelor[8]. Venind în Iași ca un stăpîn, el exasperă mulțimea, care veni la Curte „să vadă pe cine are Domn"[2]. Succesorul celui de al doilea Callimachi, Grigore Alexandru Ghica, fu numit iarăși prin influența lui Stavarachi.

Viața lui se mîntuie cum se mîntuie de obiceiu viețile puternicilor din Orientul musulman. Un alt Grec, în fruntea altei familii numeroase și inteligente, Nicolachi Suțu, îi aduse căderea. Domnul lui Stavarachi se prăbuși și, împreună cu dînsul, — acesta însă pentru totdeauna, Spătarul mai mare decît Domnii. Sultanul ordonă execuția lui la 28 August 1765, — pe pieptul lui se cetia învinuirea că a prădat Țara-Românească[3], casa-i fu confiscată și clienții—, prietenii prosperității lui, — îl uitară[4].

Nu toți însă. Și unul dintre puținii cari nu uitară se încumetă să-i cînte mărirea și să-i cînte moartea. „Andragathiile" lui Stavarachi figurează la sfîrșitul edițiilor din secolul al XVIII-lea ale lui Stavrinos și Matei al Mirelor. Ele sînt o perpetuă laudă, în stil rău, în formă inferioară, a puternicului care murise. Ici și colo se pot culege și oarecare amănunte nouă, dar numărul lor e foarte mic. Insemnătatea poemului nu e în raport cu întinderea, și talentul autorului necunoscut nu era la înălțimea recunoștinții lui[5].

Aceasta e istoriografia greacă din a doua perioadă, puțină și săracă, operă a unor cărturari a căror știință și înălțime de vederi nu se apropiau de ale lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul și Dosofteiu sau Hrisant Notara. Contrastul e și mai mare cînd trece cineva de la generația de istorici romîni a lui Constantin Căpitanul, Radu Popescu, a lui Constantin Canta-

---

1 Kogălniceanu, pp. 233, 236.

2 *Ibid.*, p. 237. Și supt Constantin Racoviță boierii voiseră să-l prindă; Canta, pp. 186-7.

3 Iorga, *Documentele Callimachi*, I, p. 24; II, p. 471: „Jan. 28-ten ... aufhenken". Cf. și prefața, vol. I, pp. XLIV-V.

4 Ienachi Kogălniceanu, p. 254; *Gen. Cant.*, p. 140; ed. mea, p. 143. Hurmuzaki, *Fragmente*, V, pp. 231-2.

5 O traducere românească avînd rimă, dar nu și ritm, s'a publicat de d. C. C. Giurescu, *l. c.*, p. 209 și urm.

cuzino, a Costineştilor, a lui Neculce şi Dimitrie Cantemir, numele cele mai mari din toată literatura românească de până la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, la epigonii palizi cari sînt în Moldova Ienachi Kogălniceanu şi Canta, în Ţara-Românească continuatorii anonimi ai vechilor cronici mari, şi chiar Mihai Cantacuzino şi Ienăchiţă Văcărescu, scriitori de transiţie, aceştia din urmă.

Dar, înainte de a ajunge la aceştia, mai avem o operă de oarecare întindere şi însemnătate, care se leagă de tradiţia compilatorilor şi continuatorilor în stil mare: opera lui Alexandru Amiras.

Mult timp s'a ştiut asupră-i numai cît se poate culege din cronica lui, amănuntele pe care le vom vedea îndată. Ce făcuse Uşerul Amiras înainte de Domnia lui Grigore Matei Ghica, pentru care deveni compilator şi cronicar, nu se cunoştea. Documente din Stockholm ajută a spune astăzi ceva despre începuturile carierii lui. Vorbind cu Trimisul suedes Hyltéen în primăvara anului 1713, Nicolae Mavrocordat îi afirmă „că în tot timpul turburărilor din Bender"—prinderea regelui în luna lui Februar precedentă[1]—, dragomanul Măriei Sale suedese, secretariul de cancelarie Amira, a fost în înţelegere şi corespondenţă cu duşmanii învierşunaţi ai Măriei Sale, mai ales cu Hanul Tatarilor, şi că, în dauna Măriei Sale, li-a destăinuit tot ce a crezut bine de ştiut pentru dînşii". Şi Hyltéen, raportînd această pîră, adauge *de* la dînsul: „Cît poate cineva pune temeiu pe declaraţiile principelui, Dumnezeu ştie, şi Măria Ta chiar trebuie să le fi judecînd mai bine" [2].

Despre această petrecere a lui Amiras se poate găsi ceva şi în povestirea despre soarta lui Carol al XII-lea în exil, povestire dată, în 1712, de Clucerul Afenduli, capuchehaiaua lui Brîncoveanu, care-şi scrie opera în greceşte [3]. Avem a

[1] Voltaire, *Charles XII*, p. 326.

[2] Hurmuzaki, IX[1], p. 506. Amiras înseamnă *emir*. Numele nu e rar la Grecii şi Armenii din acest timp. Am întîlnit pe „Magolesi Minas Amira" şi „Cseressli Kivork Amira" în 1877, pe „Giovanni Amiro" în 1792, pe „Basilio Amira" la 1808; Bibl. Ac. Rom., doc. necatalogate.

[3] Papadopulos Kerameus, IV, pp. 114-5 (129). Afenduli servi şi

face cu o culegere, din partea acestui om al Domnului muntean, a actelor ce-i ajunseră în mînă cu privire la negociațiile neobișnuitului oaspe al Impărăției turcești, acte pe care le precedă cu vagi considerații asupra istoriei. Partea de povestire personală e foarte scurtă și fără însușiri de formă, ca și, de altfel, fără pretenții [1].

Amiras însuși a pus în grecește povestea, limpede stilisată, a acestor întîmplări pe care un Italian o îmbrăcă în veșmîntul limbii sale [2]. Scriitorul Suedesului a tradus, de altfel, în 1737, și o carte de laude pentru Țar, *Vita di Pietro il grande* a lui Catiforo, apărută la Veneția în 1735 [3].

Supt Nicolae Mavrocordat, care avea pentru dînsul astfel de sentimente, Amiras nu va fi găsit ocupație în Moldova, după ce lăsă serviciul suedes: cel mai tărziu, pe la sfîrșitul anului 1714, cînd regele părăsi teritoriul otoman. Pe vremea lui Mihai Racoviță, însă, el era acum stabilit la Curtea moldovenească, unde împlinia sarcina, nu tocmai însemnată, de Mare-Ușer, fiind om știutor de limbi orientale, pentru care lucru-l și luase fără îndoială Carol al XII-lea [4]. El însuși se pomenește în cronică la anul 1716 printre boierii țerii. Venind pe urmă, pentru expedițiile de la munte, stoluri dese de Tatari, peste voia Domnului, ni se spune că „se ostenia Alexandru Ușerul să-i întoarcă, și nimică n'au isprăvit" [5]. El traduse de bună samă actul prin care mîrzacii din fruntea cetelor se îndatoriră a nu prăda, și de aceia ni-l și dă în scrierea sa [6], și după sfatul lui îmbrăcă Domnul pe unul din ei cu caftan, puindu-l în fruntea contingentului [7]. Ușerul Alexandru știa și limbile cu-

---

pe Nicolae Mavrocordat. Era din Terapia, „nepot al lui Anton grămăticul" (*Épistolaire grec*, p. 39). E pomenit și în *Cond. Vistieriei*.

[1] S'a tipărit de Papadopulos-Kerameus, în Hurmuzaki, XIII, p. 49 si urm. (există o traducere românească, în acelaș format, a volumului, de dd. G. Murnu și Litzica).

[2] Tipărită în *Studii și doc.*, IX, p. 41 și urm.

[3] V. *Studii și doc., l. c.*, p. 42. O traducere românească în 1749, (*ibid*). V. și mai departe.

[4] Asupra șederii acestui principe în Bender, v. și articolul, publicat în *Historisk Tidskrift*, 1900, de d. Th. Westrin, „despre „creditorii orientali" ai lui Carol.

[5] P. 130. Menționea între boieri la p. 126.

[6] P. 131.

[7] *Ibid.*

ropene, și de aceia Racoviță îi dădu sarcina de a conduce prin țară, ca mehmendar, pe ambasadorul polon Bekerski[1]. El nu merse cu oastea la mănăstirea Mira, dar e singurul dintre cronicari destul de bine informat pentru a ști scopul pentru care a fost întreprinsă expediția din Ardeal, care trebuia să sprijine silințile Ungurului revoltat Bercsényi și ale lui Regeb-Pașa, veniți pe aiurea în provincie[2]. Ca și lui Chiparisa, alt Curtean, inițiat în oarecare afaceri politice și el, Amiras a avut supt ochi scrisoarea, prinsă de dușmani, a Bistrițenilor către generalul din Sibiiu[3]. Dar n'a participat nici la această campanie, căci o povestește numai după „zisele" altora[4].

La întoarcerea de la Bistrița, în 1717 încă, Vodă făcu pe Amiras Căminar și-l întrebuință în cursul iernii pentru împăcarea tulburărilor produse de Ungurii lui Esterházy, cari iernară în Iași și se arătară „oameni răi"[5]. Cîtva timp mai târziu,— Amiras era pentru Racoviță ceia ce Axintie Uricariul fusese pentru Nicolae Mavrocordat—, Căminarul fu numit mehmendar al unui nou sol polon, Popiel, care, supărîndu-se de puțina cinste ce i se făcuse, fu alinat de călăuzul său „cu multe vorbe dulci și cu plecăciuni"[6]. In Iași i se făcu, pentru a-l mulțămi, un alaiu nepomenit de frumos, și până la Galați solul avu iarăși lîngă dînsul pe „Alexandru Căminarul", care primi „cărți de mulțămită de la sol". Fiind ciumă la întorsul lui Popiel, Amiras nu mai căpătă alte certificate polone, căci Trimisul polon fu întovărășit numai de *conaccii*.

Supt Grigore Ghica el ajunse Mare-Sluger, dar nu mai ocupa această funcție, ci trăia ca mazil, cînd Domnia fu reînoită. Atunci el traduse firmanul de *mucarer*, pe care-l ceti Sandu Sturdza, Marele-Vistier[7] și care fu reprodus în cronica lui, ca și scrisoarea Vizirului către Domnul confirmat în stăpî-

---

[1] P. 133: „Alexandru Amiras, Vel Ușer".

[2] P. 133.

[3] P. 134.

[4] „Ungurii de prin prejur — cum zic, mojicime"; p. 135. „Alții zic că au fost oaste trimeasă de generalul de Brașov"; *ibid.* Dar știe ce a zis Esterházy Domnului; *ibid.*

[5] P. 135.

[6] P. 139.

[7] „Sandul Sturdza Vel Vistier au cetit tîlcuirea fermanului scos pe moldovenie de Alexandru biv Vel Sulger"; p. 170.

nire. Cînd Tatarii Nogai se supuseră lui Ghica în chestia hotarelor, la 1729, zapisele lor fură prefăcute pe romănește de Amiras. El era acum „Alexandru Postelnicul”, și fu unul din delegații moldoveni pentru delimitare, celalt fiind un boier foarte influent, Ienachi Logofătul Ipsilanti, tatăl lui Alexandru-Vodă [1]. El se opri cu povestirea pe la 1730, împiedecat, s'ar crede, de moarte de a o duce mai departe decît atîta. De oare ce compilația lui e însă în legătură cu cronica lui Neculce, trebuie să admitem că el a trăit mai mult decît acesta, că a scris cronica până la sfîrșitul Domniei lui Ghica, dar că manuscriptul găsit de Ienachi Kogălniceanu și transmis nouă de acesta era defectuos la urmă [2].

Cronica pare să fi fost scrisă în întregime supt această Domnie d'intăiu a lui Grigore Ghica, și anume din îndemnul lui Vodă. In adevăr, eá urmărește de aproape, ca o cronică oficială, persoana Voevodului, se ferește a exprima altă judecată decît una lăudătoare asupra actelor acestuia și începe prin a reproduce pagini întregi din povestirea munteană a lui Constantin Căpitanul, tot ceia ce se spune în el despre bunul și străbunul lui Grigore, Gheorghe-Vodă Ghica și fiul lui, Grigorașcu.

Domniile lui Mihai Racoviță a treia oară și a lui Grigore Ghica, care formează partea îmbielșugată, interesantă și folositoare a leatopisețului ghiculesc, sînt precédate de o compilație, ale căreia elemente și a căreia importanță trebuie să le fixăm.

S'ar părea din capul locului că noua compilație reproduce numai pe a lui Mustea [3], comițîndu-se confusii în reproducere [4], dar această ilusie dispare îndată. Chiar din al doilea capitol — compilația începe ca toate celelalte, de la 1661 —, acel consacrat primei ocîrmuiri a lui Duca-Vodă, găsim unele lucruri: numele Vizirului și Hanului, de exemplu, care s'ar căuta în

1 P. 176. Actele de la p. 174 înainte. Cf. *Arch. rom.* II, p. 206.

2 Inceputul Domniei lui Ghica trebuie să fi fost scris înainte de 1740, căci se spune la p. 156 că Alexandru Ghica e dragoman.

3 Cf *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 441.

4 Astfel la Dabija-Vodă se contopesc cele două expediții în Ungaria și se denaturează împăcarea Domnului cu Turcii.

zădar la Mustea. Pe cînd la acesta nu se exprima nicio judecată aspră Domniei a doua a Ducăi şi se treceau supt tăcere causele răscoalei contra lui, în Amiras Domnul e caracterisat ca un om „rău şi cumplit, prea vrăjmaş şi plin de toată răutatea”, şi pentru răscoala Hîncului se dă cea mai largă, mai amănunţită şi mai precisă din toate povestirile ce avem asupra acestui eveniment. Se însearnnă printre şefi, ca în „Nicolae Costin”, şi Constantin Clucerul; se pune locul unde-şi aşezaseră tabăra revoltaţii cari asediau Curtea [1], se menţionează deputaţia de doisprezece, care comunică lui Duca porunca să plece, măsurile luate de Domn, după această înştiinţare, negocierile lui cu „bătrînii”. Se dă numele Seraschcrului [2], care se puse în fruntea trupelor de represiune, se înşiră silinţile făcute de ţara nemulţămită pentru a scăpa de Domnul gonit: strigară toţi, înaintea Turcilor, de trei ori „că nu ni trebuie”. Numai aici se notează soarta celor două căpetenii, Hîncul şi Durac, dintre cari cel d'intăiu se lăsă ispitit de făgăduielile lui Vodă. Dacă afacerile de războiu care vin pe urmă sînt expuse foarte pe scurt, şi aici şi la schimbarea Domnului se dau amănunte nouă. Ele sînt căpătate însă, nu dintr'o veche cronică contemporană, ci din una mai nouă, care se îndrepta în povestirea acestor lucruri după spusele unora şi altora, între cari şi „din slujitorii acei ce au fost întru oastea moldovenească” [3].

Ştirea despre moartea lui Petriceicu-Vodă în Polonia e originală, în capitolul următor, dar cea mai mare parte din informaţie e culeasă din „Nicolae Costin” şi Mustea. Şi în Domnia lui Dimitrie Cantacuzino, compilatorul dă amănunte necunoscute de aiurea, cu toată scurtimea povestirii, — precum asupra locurilor unde iernează Tatarii [4]. La Anton Ruset, ceia ce se spune despre roada cîmpului, despre zidul neisprăvit—

---

[1] „Inaintea Curţii, de spre mănăstirea Trei Sfetitelor şi de spre Sfîntul Nicolai.”

[2] Nu Caplan, ca în Nic. Costin, ci, bine, Halil.

[3] V. p. 103 din ed. Kogălniceanu. Informaţiile de aici sînt cu totul exacte şi se confirmă prin corespondenţa veneţiană din Constantinopol, în Hurmuzaki, V[2].

[4] Domnul e arătat ca viclean la vorbă şi împovărat cu toate defectele omeneşti.

„precum se vede astăzi”[1]— de la Sf. Sava, despre luarea „Ladijnei” de Turci, nu se găsește decît în compilația ghiculească. De la suirea din nou pe tron a lui Duca în 1678, nu mai avem a face însă cu vechea cronică originală plină de ură contra Ducăi, ci cu o versiune prescurtată din Mustea, la care se adauge ici și colo cîte o informație suplimentară.

Se opria la 1678 cronica originală sau ni-a fost păstrată undeva? Ni s'a păstrat. Ea formează partea originală din cronica *deosebită* a lui Mustea[2], pe care o dădea manuscriptul reprodus de M. Kogălniceanu.

Inainte de a urmări mai departe compilația lui Amiras, să ne lămurim asupra acestei continuații, care lipsia în manuscriptul întrebuințat de Postelnicul Alexandru și pe care, descoperind-o, un copist al lui Mustea a introdus-o în această din urmă compilație.

Ceia ce arată de la început în această povestire o continuație a celei resumate în partea întăiu a lui Amiras, e ura pronunțată contra lui Duca. „Intîiași dată”, scrie analistul necunoscut, „s'au arătat către toți cu blîndețe și cu milă, ca să uite răutățile ce făcuse în Domnia a doua. Iară firea cea d'intăiu, care avusese, n'au schimbat-o, nici au ascuns-o cu vr'un meșteșug sau socoteală, ce fără de zăbavă au început a face iarăși ca și în zilele lui trecute, adecă a îngreuna țeara cu nesăturarea ce avea și a asupri pre boieri.” Vorbind mai departe de „fiastrul” lui Hîncu[3], cronicarul trimite la Domnia a doua, unde am văzut că revolta acestuia era povestită deosebit de pe larg. El lasă la o parte conspirația boierilor pentru uciderea Domnului tiran și, venind de-a dreptul la omorul lui Done, „fiastrul” pomenit, adauge că a fost ucis „nefiind vinovat, — că fără judecată l-au omorît”. Se dau aprecieri asupra mai multor individualități de pe acest timp, sau se spune ce au ajuns ei mai tărziu. Așa, despre Vizirul Cara-Mustafà: „om de

[1] P. 104.

[2] Cealaltă cronică până la Antioh-Vodă (p. 32 din Kogălniceanu) se află și în ms. 327 de la Museu, acum la Ac. Rom. Să fie o traducere greacă a acestui text necomplect acel citat de Papadopulos Kerameus? V. mai departe.

[3] Aici i se spune, din greșeală, *fiul*.

firea sa lacom"[1]; despre lene, locţiitorul Ducăi în Ucraina, — unde „ziceau oamenii atunci" că ar voi să emigreze—: „om prost şi neînvăţat, carele nu era harnic de acea slujbă"; despre Bainschi, „carele s'au făcut mai pe urmă şi Sărdar"; despre Dediul Sărdarul, „carele mai pe urmă s'au făcut Spătar-Mare; om viteaz şi de treabă"[2]. Restul e ca în „Nicolae Costin", decît care cronicarul povesteşte simţitor mai pe larg împrejurările prinderii lui Duca, menţionînd şi prădarea lui de Cazaci, cari-i ieău, cu toate condiţiile capitulării, „până şi şlicul din cap... Cumu-i obiceiul Căzacilor, carii niciodată nu se ţin de cuvînt[3]".

Din aceste constatări iese o conclusie, care nu e fără interes. Aceia anume că avem înaintea noastră, nu o copie prescurtată a lui „Nicolae Costin", ci *izvodul* după care compilatorul şi-a luat parte din informaţiile sale asupra Domniei a treia a lui Duca. Acest izvod, altul decît lui Miron— se vede după trimiterile la evenimente ulterioare—, n'a fost scris chiar pe timpul pe care-l descrie, ci în vremea lui Constantin Cantemir, cînd Bainschi era Serdar, Dediul Spătar, iar Cazacii, în serviciul Polonilor încă, un element de pradă în Moldova sfăşiată şi tiranisată.

Domnia lui Dimitrie Cantacuzino a doua oară oferă şi ea amănunte particulare: pentru şederea lui Şerban şi a lui Dimitrie ca boieri la Curtea lui Grigore Ghica, pentru partisanii celui din urmă, cari stăruie pentru dînsul la Serascher. Şi iar unele indicaţii, ca aceia că Serdarul Cantemir „au stătut pe urmă şi Domn" şi că Suleiman Serascherul a ajuns Vizir, lucru care se întîmplă în Decembre 1685, ne trimit din nou la Domnia lui Cantemir pentru redactarea leatopiseţului.

Acest leatopiseţ a fost, se pare, continuat de alt scriitor de la cele d'intăiu timpuri ale pomenitei Domnii. Vechiul analist scrie, lăudînd „buna chiverniseală" a Domnului că pe timpul său a fost *pace*, iar cel nou se plînge îndată că „pămîntul nostru pe acea vreme avea nevoie de spre oştile leşeşti". Naraţiunea

---

[1] P. 20.
[2] P. 22.
[3] *Ibid.*

continuatorului e originală și prețioasă. Se dau lămuriri precise asupra expedițiilor lui Sobieski în Moldova[1], asupra ocupației polone[2], asupra asediului de la Soroca, a căruia durată se fixează exact. In fine, la uciderea Costineștilor se dă o anecdotă nouă: „Spun de Velicico, că ar fi stat de multe ori împotriva voroavei lui Cantemir-Vodă; au fost zicînd că omul care nu știe carte este un dobitoc, adecă unde nu știa carte Canmir-Vodă, și altele multe, care nu se cădea să răspunză, fiindu-i stăpîn”[3].

Domnia lui Constantin Duca e tratată original, dacă se înlătură unele adausuri, pe care compilatorul care ni-a păstrat cronica le-a luat din Mustea. Tînărul Domn e arătat ca un „om învățat”, dar supus „sfatului rău a unora ce-l sfătuiau pe dînsul” și „nestătător la cuvînt”[4]. Afacerea Capugiului e pusă într'o lumină deosebită. Vodă ar fi încercat întăiu să-l cîștige cu bani; Polonii au fost aduși de Nicolae Costin— „însă zic unii că cu știrea lui Nicolai Costin Hatman, ce era cumnat lui Constantin-Vodă, au adus oaste leșească”—, nime n'a urmărit pe ucigași, cari răpuseră pe Turc în luptă. Apoi, după sfatul Brîncoveanului, Duca începe luptele cu Polonii, care, de s'ar fi știut mai iute principalul lor resultat, prinderea lui Turculeț, la Constantinopol, ar fi salvat situația Domnului. Se adauge că numai mulțămită acestor fapte — pe care cronicarul le precisează — a rămas mazilul cu viață după căderea sa.

Antioh e mult lăudat, și micile învinuiri ce i se aduc se pierd pe lîngă bunele lui însușiri. Cearcă „să se facă asemene următor tătîne-său, la dreptate și buna chiverniseală pămîntului, numai tinerețele lui nu-l lăsau ca să meargă pe calea părintelui său, — căci mult își pierdea vremea cu vînătoarea. Iară

---

[1] La cea d'intăiu se menționează, ca în „Viața lui Constantin Cantemir”, numele Vornicului Ramandi, lăsat de Domn la Iași, în retragerea lui.

[2] La Lăpușna ar fi rămas numai „puținței oameni”.

[3] P. 25. Vorbind despre Crupenschi, a cărui ispravă e pusă aici la locul ei, și nu greșit, ca în Neculce, se adauge, „ce au fost Medelnicer”, ceia ce ar putea servi, cu un material de informație mai bogat, pentru datarea continuației.

[4] Pp. 25-6.

încăși, avînd buni sfetnici..., tot nu lipsia buna chiverniseală". Aici se narează în chipul cel mai complect revolta Nogailor[1].

După dînsul Duca, cu a cărui Domnie se termină leatopisețul, apare iarăși „nestătător", și chiar față de Brîncoveanu,— o minune la un Moldovean de pe acea vreme—, nu i se dă dreptate. „Incepe a răsplăti binele ce l-au făcut socru-său cu necunoaștere de bine, și, în loc de mulțămită, i-au amestecat la Poartă cu cuvinte rele." Boierii, *supărați*, au cuvînt să emigreze, dar *se zice* numai ca „Basarab-Vodă" ar fi știut de gîndul lor. Nu se vorbește de călătoria Domnului muntean la Adrianopol, dar despre soliile pentru pribegi, despre ipocritul alaiu al lui Duca mazil se găsesc lămuriri mai bogate decît oriunde și, cum se vede din controlarea unora cu Greceanu, absolut exacte[2].

In loc să prescurteze această bună povestire, Amiras se ține de aceia, care nici ea nu e originală, ci reproduce mai mult pe Neculce, a lui Mustea. Ici și colo adauge lămuriri, spunîndu-ni pănă unde a fugit Buhuș, la prinderea lui Duca-Vodă[3], cum a zidit Cetățuia[4], cît au prădat Polonii în Moldova[5], cum și unde era ceairul lui Cantemir, prădat de Crupenschi[6], cum Polonii numiau *văcari* pe Moldoveni în harțele lor[7], cine mai era printre pribegii de supt Constantin Duca a doua oară[8].

Pe cînd Mustea se întinde foarte pe larg asupra Domniei întăiu a lui Racoviță chiar, aici se dau — la dreptul vorbind,

---

1 Pp. 26-8. Se dă și vrîsta lui Antioh la suirea în Domnie: douăzeci și patru de ani.

2 Pp. 28-30.

3 P. 107.

4 P. 108.

5 „Căci întăiu în ținutul Cîrligăturii nicio casă boierească n'au rămas, nici la Hîrlău, nici la Dorohoi"; p. 109.

6 „Unde se pășteau ca la optzeci de cai, aproape de Bahlui"; p. 110. La Orheiu ni mai spune că erau Poloni; *ibid.* Iar mai departe reproduce anecdota despre spusa lui Velicico către Domn, care se află în *versiunea deosebită,* care ar fi fost deci cunoscută vre unui copiator al lui Amiras dacă nu,— ceia ce n'am crede—, acestuia însuși.

7 Neculce, a cărui povestire samănă cu acea de aice, zice „epași".

8 Vasile Costachi și frații lui, „și cu Bujorenii, rudele lor"; p. 113.

potrivit cu însemnătatea ei — numai șese rînduri, asigurîndu-ni-se că „nemică nu s'au înoit" în acest timp.

De aici, fără a se spune tocmai mult, Amiras nu se mai razimă de loc pe Mustea, ci dă de la sine faptele ca și aprecierile. Antioh-Vodă, lăudat în a doua Domnie, de Nicolae Costin ca și de Neculce, de acesta ca și de Mustea, e tratat aici cu asprime de Amiras, care afirmă că era acum „mai strașnic, — care fire întăiu nu o arătase, și nici pe boieri nu-i avea în cinstea și în dragostea ce arătase întîiu", și numai îndoielnic — „zic unii" — atribuie el această asprime noilor sfetnici, Ilie Cantacuzino și Morona. Acestea sînt sentimentele personale ale lui Amiras, care e pentru această vreme un contemporan, și el ni spune singur că ale lui sînt aceste rînduri, socotind că Antioh-Vodă e mazil la Constantinopol[1] de „ca la optsprezece ani", ceia ce ni-ar arăta că ele au fost scrise la 1726[2].

Ca și Mustea, Amiras laudă pe Racoviță în a doua Domnie pentru lipsa lui de mîndrie, pentru cinstea ce dă boierilor, dreapta lui judecată și *frumoasa chivernisire,* făcînd reserve slabe numai în privința desetinei, recomandată, crede el, de sigur, de către „sfetnicii fățarnici și stricători de țeară", pe cari să nu-i ierte Dumnezeu[3]. Dar aceasta nu trebuie să ne îndreptățească a presupune un împrumut. Ori că n'a cunoscut pe Mustea mai departe, ori că l-a înlăturat, cunoscînd împrejurările tot așa de bine și judecîndu-le altfel, povestirea lui Amiras e și aici originală. Semnalăm amănuntele pentru mazilia și întemnițarea lui Antioh și știrile despre afacerile suedese, pe care începe să ni le comunice fostul secretar pentru limbile orientale al lui Carol al XII-lea[4].

Nicolae Mavrocordat e judecat destul de bine, de cineva care-i văzuse a doua Domnie — „numai în Domnia dintăiu s'au a-

---

[1] O scrisoare a lui, în Ciobanu, *l. c.*

[2] P. 115.

[3] P. 116: „Numai cît în lume niciun lucru fără de pricină nu este, și omul fără de greșeală; așa și Mihai-Vodă făcut-au de obște greșeală, că au scos desetina în toată țeara... Numai de ar da Dumnezeu să-și facă milă cu dînșii [locuitorii], să trimiță un Domn ca acela, să îndrepteze lucrul precum au fost mai înainte"; p. 116.

[4] Pp. 116-7.

rătat strașnic" — și care, înțelegîndu-i firea de om cult, cu credință către stăpîni, atribuie întăiele lui greșeli neexperienței și „pizmașilor" ce se găsiau între oamenii lui, pe cari singuri îi asculta.

Nu e pe larg nici Domnia lui Dimitrie Cantemir, un „om învățat și la Impărăție cunoscut", care „au arătat Turcilor meșteșugul musicăi, adecă cîntarea", căpătîndu-și mare faimă printre ei prin cunoștințile și purtările lui și fiind judecat „vrednic și de războiu"[1]. Amiras nu e împotriva politicii lui Cantemir, pe care o explică prin descoperirea de către Brîncoveanu a planului turcesc de a-l prinde prin Domnul Moldovei, plan pe care l-ar fi mărturisit însuși acesta din urmă, poate în auzul scriitorului[2]. El denunță pe Brîncoveanu că era „într'un cuvînt cu Moscalii", fără a-l mustra pentru aceasta. Dar el ține de rău pe ambii Domni pentru că au înșelat pe Țar, făcîndu-i promisiuni care n'au fost îndeplinite: „Atuncea au văzut Impăratul la ce l-au adus sfatul lui Dumitrașco-Vodă și a lui Basarab-Vodă, carii numai cu vorba au întărit inima Impăratului să vie asupra Turcilor, iară agiutor de bucate seau de oameni niciunul nu i-au dat"[3].

După ce relatează viața următoare a lui Dimitrie Cantemir până la moartea în exil, Amiras trece la noua Domnie a lui Nicolae-Vodă. In aceasta-l găsește „prea bun"; „și pre boieri îi cinstia și-i avea în dragoste, cum se cade unui Domn"[4]. Se laudă suprimarea desetinei pe boieri și pe cler și, pomenindu-se darea nouă a țigănăritului, se spune că n'a scos-o mai mult decît odată. Tot ce se mai cuprinde în acest capitol — și e natural pentru un scriitor care făcea pe tălmaciul și pisarul Suedesilor la Tighinea — privește pe regele refugiat în Basarabia, pe prietenul și protegiatul acestuia, Stanislav Leszczynski, expediția de la Hotin, evenimentele din Moreia, unde merge un Pașă din acea cetate, schimbările din Muntenia, unde Brînco-

---

[1] P. 117.

[2] „Și, măcar că nu era acel lucru de crezut, deară spunea el singur pe urmă către unii și-i încredința pre dînșii că aceasta au fost pricina Domniei seale"; p. 118.

[3] P. 119.

[4] *Ibid.*

veanu şi urmaşul său sînt maziliţi pentru a fi executaţi ca haini [1].

Nicolae-Vodă e urmărit, în capitolul următor, şi ca Domn muntean, până la încheiarea păcii turco-germane. Succesorul lui în Moldova nu-i convine cronicarului aşa de mult. Fără îndoială că osîndeşte agitaţiile boierilor înţeleşi cu Nemţii: Ceaurul, „care se trăgea din neamul lui Ştefan-Vodă Gheorghe", Velicico Slugerul, Conţescu Căpitanul, Miron Serdarul, Aslan, şi poate Cuza [2], observînd şi aceia că niciun hain n'a sfîrşit bine [3], dar el găseşte explicaţii pentru nemulţămirea boierilor, mari şi mici. „Boieriile le-au dat [Mihai-Vodă] mai toate rudelor lui, şi pre unii cari să cădeau să aibă" — bună oară autorul — „şi ei vre-o boierie, nu i-au căutat, şi au rămas călcaţi şi batjocoriţi de rudele lui", ceia ce era o „călcare nesuferită" [4]. Expediţia din 1716-7 a Nemţilor o povesteşte cu cele mai mari amănunte, fiind chiar principalul izvor pentru dînsa; aceasta pentru că se găsia atunci în vecinătatea Domnului şi vedea mersul lucrurilor. „Era", scrie el într'un loc, „lumină de lună, de lumină ca ziua, şi ger mare" [5]. Şi, aiurea, cînd Tatarii răzbunători încep să se adune: „Şi era atîta ger şi ninsoare, cît abia puteau oamenii să îmble" [6].

Am văzut că, pentru evenimentele de războiu ce urmează, Amiras nu mai este aşa de bine şi de amănunţit informat. Urmează ştiri despre recoltă, despre ciumă, despre alcătuirea raielei noii cetăţi turceşti a Hotinului, cu care prilej Domnul e ţinut de rău pentru că nu s'a sfătuit cu nime, ca de obiceiu, aşa încît n'a putut împiedeca paguba ţerii. Dar îl laudă pentru straşnica lui grijă de siguranţa publică, „cît în zilele lui la Moldova putea să umble oamenii cu galbinii în mînă" [7].

Dar la sfîrşit tonul povestirii devine amar şi greu de mustrări. Il îndeamnă pe Amiras a vorbi astfel marile dări pe care

[1] Pp. 120-3.

[2] Pp. 123, 129.

[3] P. 129. Pe egumenul de la Caşin îl numeşte pentru aceia „om nesocotit şi prost de minte".

[4] P. 123.

[5] P. 128.

[6] P. 131.

[7] P. 138.

le pune Domnul singur, Vistierul său propriu, sfătuindu-se numai cu un Logofăt de Vistierie. Strîngînd atiţia bani, el nu plăteşte datoriile, — „izvodul de datorie de pe masa lui n'au lipsit" —, nu-şi răsplăteşte slugile credincioase [1], ci face numai intrigi pentru a dobîndi Scaunul muntean, mai mănos. Cînd e mazilit de Nicolae Mavrocordat, pe care voià să-l scoată, şi de nepotul acestuia, Grigore Ghica,— Amiras ne asigură, ca şi Mustea [3], că altfel ar fi emigrat boierii, — cronicarul resumă astfel aspra sa judecată asupra Domnului pe care-l servise: „Au domnit cu multă pagubă ce făcuse pămîntenilor şi străinilor, ori creştini, ori păgîni; căci au meşteşugit de au luat banii lor, cum creştinilor aşa şi Turcilor, şi nu i-au plătit, şi nicio faptă bună în toată Domnia lui n'au făcut. Mulţi îl blastămă până astăzi, iară prea puţini îi mulţămesc" [3].

Cu totul altul e tonul faţă de noul Domn Grigore Ghica, „Domn vrednic de pomenire" [4], pentru care se osteneşte de la început a-i găsi şi spune faptele strămoşilor, cari, domnind, n'au pedepsit pe nimeni decît pe aceia ce-şi meritau pedeapsa. Grigore-Vodă, un om învăţat, cu „mintea întreagă", bun judecător şi milostiv, harnic, „un dar de la Dumnezeu asupra acestei ţeri", suprimă patru dări, reformează pe a cincea, înalţă clădiri, se încunjură numai de *slugi înţeleple din Ţarigrad,* dă strălucire Domniei şi se poartă în fine aşa încît mulţămeşte până şi pe rudele predecesorului său. „Domnià cu cinste şi cu pace; ca acesta putem zice că alt Domn n'au fost, precum dovadă sînt letopiseţele [5]".

Cronicarul de Curte îşi urmăreşte patronul în numirile de boieri, în negociaţiile cu Tatarii, pe cari se pricepe să-i stîmpere şi să-i umilească, în daraverile cu nemulţămiţii şi pribegii, pe cari-i iartă, cînd nu-i dăruieşte cu „bătăi la talpe, de cele scoapte" [7], în evenimentele vieţii lui private, în inte-

---

[1] „Cine i-au slujit cu dreptate, altă nimică n'au cîştigat de la dînsul fără decît prepus şi necunoaştere de slujbă"; p. 140.

[2] Să nu fie un adaos de copist? Forma în care vorbesc ambii cronicari e destul de asămănătoare.

[3] P. 141.

[4] P. 144.

[5] P. 169.

[6] P. 168.

meiarea de şcoli şi facerea de clădiri, în plimbările lui „la cîmp” cu boierii, „zăbovindu-se cu naiuri şi cu nagarale şi cu săgeatul şi sineţul”, în petrecerile ce dă cu „făşicuri şi lumini, şi pre apă şi pre uscat, care lucruri niciodată în Moldova n'au fost” [1]. Şi alături de dînsul deosebeşte, dintre boierii de ţară şi străini, pe puternicii acelor timpuri, pe Ipsilănteşti: Ienachi Aga, fiul lui Constantin Postelnicul, care aduce vestea Domniei nouă şi ştie a comandà „pedestrimea şi puştile”, tatăl său, „om mare de credinţă şi la tot sfatul”, care e ridicat la Hătmănie, „fiind om adevărat şi de treabă acest Constantin Postelnicul” [2], un disgraţiat fără dreptate al lui Mihai Racoviţă [3].

Din aceste elemente s'a alcătuit şi în acest spirit s'a scris cronica lui Amiras, a cării prefacere şi continuare în greceşte se cerceta pe urmă.

Cronica lui Amiras a fost scrisă poate [4] în limba ţerii, dar, meseria autorului fiind aceia de tălmaciu, el s'ar fi tălmăcit îndată pe sine însuşi pentru a face cunoscute în tot Răsăritul laudele Domnului şi ale familiei lui. Avem forma greacă (începută la 1729) într'un manuscript al Bibliotecii Naţionale din Paris şi tot acolo o traducere francesă (din 1741) după această formă grecească, traducere făcută de un Levantin [4].

Dar cronicarul lui Grigore Ghica şi-a găsit, în timpurile de decadenţă, un continuator, care, fără a-l ajunge pe dînsul măcar, e încă una din figurile cele mai însemnate din această epocă de sărăcie literară. Continuatorul se chema [6] Ienachi Ko-

---

1 P. 172.

3 P. 159.

3 *Ibid.*

4 Dar am văzut că el scrie greceşte întîmplările lui Carol al XII-lea, şi traduce greceşte „Viaţa lui Petru-cel-Mare”.

5 Cf. Kogălniceanu, ed. I-a, III, p. 329; ed, a doua, I, p. XXV, nota 2; Hase, *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du roi*, XI [2], p. 274 şi urm., şi V. A. Urechiă, *Miron Costin, Opere complete*, I, p. 51. Pentru un ms. la Bibl. Ac. Rom., v. mai departe şi Cronica lui Canta. — Data de c. 1744 dată la p. 222 pentru Mustea trebuie prefăcută deci în c. 1730, Amiras întrebuinţînd pe Mustea.

6 Şi azi, cu toate argumentele contrare ale lui C. Giurescu, *Pseudo-cronicarii, I, Enache Kogălniceanu* (din „Buletinul Comisiei Istorice

gălniceanu. Lucrarea lui formează, un timp, principala cronică moldovenească, apoi rămîne singură pentru a da întîmplările cîtorva ani din urmă, și, cînd încetează, istoriografia cronicarilor a luat sfîrșit în țara unde produsese cele mai strălucite lucrări, în Moldova.

Nu e de admis că familia Kogălnicenilor (de fapt Cogîlniceni, de pe Cogîlnicul basarabean) era cunoscută încă de supt Despot: donația satului Rîpile din partea acestui Domn către Vasile Kogălniceanu diac de Vistierie, citată de un erudit foarte onorabil [1], nu oferă nicio garanție de autenticitate. Dar e sigur că supt Simion Movilă un diac Cogălniceanu avea locuri pe Călmățuiu, pentru care se și judecă, înaintea Domnului, cu satul Tălăeștii[2]. Locul era în Ținutul Lăpușnei, și actul e întărit de Ștefăniță Lupu, la 1661, 23 Septembre, lui Vasile, fiul diacului, care Vasile își găsi un omonim, Căpitan, la 1733 [3].

Vasile, cel de-al doilea, era Căpitan de Iași, un boierinaș fără nume mare și fără multă trecere. Mai tîrziu, supt a doua Domnie a lui Grigore Ghica, înaintă până la Pitărie: și în casele lui „de lîngă Barnovschie"; în apropierea curților lui Ienachi Ipsilanti, „făpturi de Țarigrad"[4], fu găzduit Sara-Mehmed-Pașa, în zilele acestui Domn [5]. El avu un fiu mai mare, Constantin, numit probabil după tatăl vecinului: Hatmanul Constantin Ipsilanti, de care atîrna Căpitanul nostru și care-i va

a României", II, București 1926, sînt de aceiași părere. Mă sprijin înainte de toate pe atenția dată în cronică familiei Kogălniceanu, și nu e niciun motiv de a admite o interpolație. Nepotrivirile cu biografia lui Ienachi, intercalată, se pot explica prin data deosebită a redactării. Argumentul că se dau știri căpătate *de visu* cînd cronicarul era doar de opt ani nu e nici el decisiv. Iar pe Constantin Racoviță îl putea critica și un intim al lui.

[1] Papadopol Calimah, *Botoșanii*, în *An. Ac. Rom.*, VIII, p. 145.

[2] Probabil: Tălăbeștii.

[3] Indicație pierdută. In *Arch. ist.*, III, p. 276, găsim niște personagii „de pe Cogîlnic, din Ținutul Orheiului, din satu de Horbaniș".

[4] Ienachi Kogălniceanu, p. 199.

[5] *Ibid.*, p. 200. Avem o scrisoare de familie a lui „Kogălniceanu Pitar" în doc. XLVI/28 din Bibl. Ac. Rom. Dar ar putea să fie și a lui Nicolae Pitarul. V. și *Studii și doc.*, III, pp. 66-8, unde și alte întregiri la Istoria literaturii.

fi botezat băiatul[1]. Constantin semnează ca Vel Clucer în actul mavrocordătesc de desrobire din 1749[2]. El era Vel Medelnicer supt Domnia a doua a lui Constantin Racoviță, și fu numit atunci „cheltuitor” pentru clădirea caselor haremului domnesc[3], care fură terminate la Octombre 1756[4]. Cînd Ioan Callimachi veni în Scaun, de oare ce nimeni nu voià să primească Vistieria, Constantin, care nu se ridicase mai sus decît rangul de Medelnicer, fu numit ispravnic al acestei dregătorii: „Văzînd Visteriea că n'o priimeşte nime, Domnul au adus pe Constantin Cogălniceanu Medelnicer și l-au făcut Vistiernic și vechil Visterniciei cei Mari, zicîndu-i Domnul că *să-l vadă*”[5]. Cu acest prilej, Constantin fu înălțat la situația de Stolnic[6], și, cînd Vistieria găsi, în sfîrșit, un amator, pe Ioniță Canta, ispravnicul ei de până atunci deveni „Vel Sărdar la Chişinău, dîndu-i toată marginea aceia în samă, şi ținuturile tustrele”[7]. Intr'o nouă Domnie, a lui Grigore Callimachi, întîlnim pe acest stîlp al familiei sale ca biv Vel Stolnic și „ispravnic de Ținutul Hîrlău, Dorohoi, Botoșani”, într'un ordin domnesc din 6 Maiu 1769[8]. Supt ocupația rusească, ni se asigură că a păstrat această isprăvnicie pe trei județe[9]. Nu ştim ce s'a mai întîmplat cu dînsul până la moarte, a cării dată n'o cunoaştem[10]. Poate să-şi fi întrebuințat ultimii ani copiind manuscripte, ca *Istoria luării Constantinopolei de Turci*[11], o carte populară[12], sau traducînd opere

---

[1] Vom vedea că Ipsilanti i-a botezat pe al doilea, dîndu-i numele fiului său.

[2] *Arch. rom.*, I, p. 98.

[3] Ienachi Kogălniceanu, pp. 174, nota, și 229.

[4] *Ibid.*

[5] Ca Stolnic îl aflăm la 20 Oct. 1761 (*Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums* pe 1900, p. 45).

[6] Cronica, p. 236.

[7] *Ibid.*, p. 238.

[8] Bibl. Ac. Rom., doc. LVIII/194.

[9] M. Kogălniceanu, în *Arch. Rom.*, I, pp. 142-3 și în ediția întâiu a Cronicelor, I, pp. XXII-IV, și notele.

[10] M. Kogălniceanu, *l. c.*

[11] Asupra ei și prelucrătorului probabil, Constantin Stolnicul Cantacuzino, v. *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, 1926 (unde textul romănesc şi cel rusesc, după ediția arhimandritului Leonid).

[12] V. și Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 382.

din franţuzeşte, ca *Princesa de Elida*[1]. Căci era, după mărturia unui ilustru membru al familiei sale[2], un om învăţat, care ştia turceşte, greceşte şi franţuzeşte.

Al doilea fiu al Pitarului Vasile a fost Ienachi, născut la 10 Octombre 1729. Numele i-a fost dat de Constantin Ipsilanti, naşul său, care avea un fiu Ienachi, devenit un foarte însemnat personagiu în Moldova secolului al XVIII-lea[4].

Işi petrecu copilăria în Iaşi, în vecinătatea Curţii, cu alaiurile ei, şi el ni spune că a văzut[5], la trecerea lui prin Moldova, pe fratele lui Grigore Ghica, Alexandru dragomanul, „om de fire şi arătos"[6]. In 1746, Ioan-Vodă Mavrocordat îl primi între copiii de casă[7], şi el rămase în această situaţie supt succesorii Domnului, Grigore Ghica şi Constantin Mavrocordat a treia oară, avînd drept colegi pe fiii celor mai bune familii moldovene: Andrei Donici, un alt Donici, Costin Catargiu, Mihalachi Jora, Andrei Beldiman şi Costin Negre[8]. Odată, iarna, îl vedem trimis la Ţinutul Botoşanilor „cu slujba domnească"[9]. Era încă un „copil" supt Constantin Racoviţă, cînd fu făcut Comis al treilea. Ajunse al doilea Comis în 1753, şi-l vedem dînd ştiri lui Vodă cu prilejul emigrării boierilor[10]. Cu Cons-

---

[1] M. Kogălniceanu, *l. c.*

[2] *Ibid.*

[3] Asupra descendenţei lui— Mihail Kogălniceanu i-a fost strănepot—, v. *Studii şi doc.*, III, *l. c.*, Ea se coboară din unicul fiu al lui Constantin, Ioan, care se căsători cu o Bantăş din Botoşani şi se stabili în acest oraş. In acelaşi loc, lămuriri asupra altor Kogălniceni decît aceştia.

[4] Intr'un document de la Constantin Mavrocordat, cu data de 20 April 1743, se găsesc ca marturi Paleologul Vel Comis şi Enachi Hatmanul; *Uricariul,* I, p. 59.

[5] Vrîsta lui mică nu-l putea împiedeca de a-şi aduce aminte.

[6] P. 199.

[7] Ienachi Kogălniceanu, p. 174, nota.

[8] *Ibid.*

[9] *Ibid.*, p. 214.

[10] Cronica sa, p. 222: „Inştiinţîndu-se Domnul din Enachi Kogălniceanu, ce era vtori Comis atunce, cum că un frate a lui Păladie, anume Costantin, este la casa lui în Ţănutul Vasluiului". Cf. Giurescu, *l. c.*, pp. 5-6.

tantin-Vodă, tînărul Comis trecu în Țara-Românească, unde dobîndi sarcina de Vătav de copii, în locul unui Giuvaergì-Manolachi [1].

Se întoarse în Moldova cu Domnul său, la Mart 1756, și fu numit de acesta Vătav de Aprozi. Cînd fratele său supraveghiè clădirea haremului, el primi sarcina de „bumbașir asupra Curților" [2]. El fu acela care *strînse țara* la „testament" pentru văcărit [3]. La 17 August și 8 Septembre 1760 îl găsim cumpărînd manuscripte la Constantinopol, unde plecase cu Domnul său mazil [4]. In 1761, la 20 August, îl vedem însemnîndu-se pe o carte ce cumpărase, ca biv Vătav de Aprozi, ca mazil [5] și, cu cîteva zile mai înainte, dintr'o altă notiță, pe o carte cumpărată, vedem că el se găsia la Constantinopol, între oamenii de casă ai stăpînului său destituit [6]. In 1776, după ce fusese odată la Țarigrad în timpul războiului [7], el era din nou mazil și avea șese *liuzi* ca scutelnici [8]. Incă la 1791, un document, din 7 Septembre, ni dă numele lui, și din el constatăm o nouă înălțare în boierie a lui Ienachi, care ajunsese acuma, de la 1782 poate, Stolnic [9]. Era foarte bătrîn atunci, și nu va mai fi trăit multă vreme [10]. După amintirea familiei, s'ar fi stîns în satul Rîpile, la 1795 [11].

---

1 Cronica sa, p. 147, nota.

2 *Ibid.* Cf. și p. 229.

3 *Ibid.*, p. 230.

4 V. Xenopol și Erbiceanu, *Serb. școl.*, p. 269. Ms. 174 al Bibl. Ac. Rom. cuprinde următoarea notiță: „Acestu letopis[ă]țu s'au cumpăratu di Enachi Kogălnicean biv Vătav z'aproz, aici, în Țarigrad, fiindu di la dascălul Daniil eromonah, ce-au fostu și la Antiohi Gianetul, la let 1760, Av. 17. Enachi Kog. Vil Vataf".

6 Urechiă, în *An. Ac. Rom.*, X, p. 356, nota 1.

6 *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 443.

7 M. Kogălniceanu, în ediția cronicii, p. 269.

8 Urechiă, *Ist. Rom.*, I, p. 254.

9 *Uricariul*, XII, p. 317.

10 Cf. și Xenopol, *Mihail Kogălniceanu*, 1895; discurs de primire la Academia Romînă. Kogălnicenii înălțaseră și o biserică în Iași. Un document din 14 Ianuar 1766 e zapisul lui Vasile preotul „ot Muntenime de sus, în biserica Kogălniceanului"; Bibl. Ac. Rom., doc. LVIII/178. Semnătura lui Ienachi cronicarul în planșele la *Uricariul*, IX, N° 22.

11 Notița citată a lui M. Kogălniceanu.

Kogălniceanu nu era un cărturar și nici un om de un talent deosebit. Va fi știut ceva grecește, va fi avut cîteva manuscripte, istorice sau religioase, în rafturi, și atîta-i va fi fost știința și lectura. Opera lui se resimte de aceasta.

E, cum am spus, o continuație a lui Amiras. Trebuie să adăugim o continuație redactată tîrziu de tot, fără a avea înaintea ochilor însemnări mai întinse, care să-l călăuzească. Cronologia lipsește aproape, lucrarea e fără proporții: un fel de memorii sărace ale autorului ei.

La Amiras, el n'a adăugit nimic copiindu-l. Nota despre viața lui, care se găsește intercalată în ediția *Leatopisețelor* înainte de actele relative la Tatari, notă lungă și de o mare însemnătate biografică, a fost scrisă mult timp după ce cronica era terminată, după Domnia moldovenească a lui Manolachi-Vodă Giani-Ruset, după moartea lui Constantin Ipsilanti[1], pe niște foi, depărtate una de alta, ce se întîmplase să rămîie libere[2]. Pentru a complectà Domnia lui Grigore Matei Ghica, întreruptă în manuscriptul lui Amiras, el nu găsește nimic decît clădirea unui „turn mare". Despre schimbarea lui Ghica-Vodă cu Constantin Mavrocordat, nu știe să spuie nimic decît generalități care se potrivesc pentru orice schimbare de acest fel.

Pentru a umplea capitolul consacrat lui Constantin Mavrocordat, Ienachi Kogălniceanu, căruia cronica lui Neculce nu-i era cunoscută, recurge la acelaș mijloc, dînd ceremonialul obișnuit pentru instalarea și ieșirea din Scaun a Domnilor. El recunoaște, de altfel, că pentru această Domnie nu știe nimic: „In zilele acestui Domn, ce s'a fi lucrat nu știm, că n'am găsit necăiurea scris". Atîta doar că vorbește despre focul cel mare, care nu e pomenit în Neculce, și califică pe Mavrocordat ca un „Domn fără noroc", care, pe lîngă aceasta, nu se putea deprinde nici cu țara.

Cu totul altfel, în ceia ce privește cuprinsul de fapte și tonul, e expusă Domnia a doua a lui Grigore Ghica, servit, cum se știe, de familia Ipsilanti, căreia Kogălnicenii îi datoriau atît de mult. Țara aleargă la dînsul și de astă dată „ca la un

---

[1] De care spune: „Domnul Dumnezeu să-l pomenească"; p. 174 nota.

[2] Nimic din obiecțiile lui C. Giurescu nu înlătură această posibilitate.

Domn bun şi tată a lor", şi el face dreptate tuturora[1]. Acum, scriitorul începe a-şi aduce aminte de împrejurări, şi el descrie pe larg visita făcută fratelui său de Alexandru Ghica Dragomanul, căruia fulgerul îi arde barba şi hîrtiile[2], fuga Domnului — care din biserică, unde primise vestea, dă ordinul, pe tăcutele, de a i se pregăti calul, lui „Constantin Postelnicul"—, întrarea Ruşilor „cu şpegile scoase din teacă", aducînd cu dînşii pe doi din Cantemireşti şi pe „o bezadè a Giurgilor, fiiul lui Eraclie", purtarea răsbunătoare a lui Constantin Cantemir, care pune să se dărîme casa domnească de la Frumoasa şi palatul în stil constantinopolitan al lui Ienachi Ipsilanti[3].

Sosirea ostaşilor împărătesci nu-i inspiră, de almintrelea, nicio bucurie şi nicio speranţă, şi el vorbeşte numai de „jacurile" pe care le comiseră soldaţii ruseşti[4].

Pentru Constantin Mavrocordat, întors fără voie în Moldova, Ienachi Kogălniceanu e aspru şi cu desăvîrşire nedrept. Dacă Domnul caută a da o mai bună administraţie judeţelor, cronicarul protestă contra scornirii ispravnicilor, „aducînd această muştră din Ţeara-Romănească"; dacă Vodă întroduce, cu intenţii bune, *cisla,* scriitorul desaprobă inovaţia; dacă el apără pe ţerani contra năpăştilor boiereşti, dacă opreşte luarea cu hapca de la săteni, boierinaşul se aprinde de mînie şi apără neomenia şi abusul: „Uşile Divanului erau deschise şi multă vorbă cu prostimea avea, — cît atîta li dedese obraz cît nu putea nime din boieri ca să zică măcar cît de puţin lucru vre unui ţeran, că îndată striga la Vodă şi, pentru un lucru de nimica a unui ţeran, cît de prost, făcea pe un boier mare *màscarà* şi-l închidea. Şi mai dăduse o poruncă în ţeară ca să nu fie volnic nime a lua cuiva măcar un ou fără de bani; nici slujbaş, nici altul nime[5]." Dacă învăţatul Domn vrea să civiliseze clerul moldovean, Kogălniceanu vorbeşte acru de măsurile luate pentru aceasta şi de multe ori se face a deplînge soarta popilor

[1] P. 198.
[2] P. 199.
[3] Pp. 199-200. E acelaşi „biv Vel Sulger Constantin Cantemir", care adresează o petiţie Domnului la 20 April 1713; *Uricariul,* V, pp. 261-3.
[4] Pp. 200-1.
[5] P. 202.

analfabeți dați cu de-a sila, la bătrînețǎ, să învețe carte. Văzînd, în sfîrșit, Mavrocordat „că nu-i merge în pămîntul Moldovei, fiind învățat în Țara-Romănească cu venituri mai mari”, el aduce strămutarea lui acolo, și în locu-i vine fratele său mai mic, Ioan-Vodă.

Și acesta, dar acum fără nedreptate, e tratat rău în cronică. E o Domnie unde fură cine vrea, și cine nu e mulțămit, e poftit și el la masă, unde se consumă produsul dărilor nouă și neobișnuite. Domnul refusă să-și plătească datoriile, și pune boierii în fiare, „care lucru aice”,— spune Kogălniceanu, a cărui experiență e scurtă—, „altă dată n'au stătut”[1], dar de obiceiu își caută, în desprețul tuturora, de petreceri: „căzut cu totul la mese mari și zeifeturi și primblări, și la alte desfătări a lumei”[2]. In scurt timp, el e trimis pentru restul vieții la Constantinopol, unde, cum am văzut, nemai avînd alt-ceva de făcut pe lume, muri în ziua de Paști, cu ciubucul în gură[3].

Despre Domnia de opt luni a lui Grigore Ghica a treia oară, nu aflăm multe lucruri. Despre a treia stăpînire a lui Constantin Mavrocordat, cronicarul nu poate zice bine: ca și mai înainte, el ridiculisează silințile Domnului pentru învățătura preoților și adauge acum plîngeri pentru liberarea țeranilor de șerbie. „Au mai scornit că nu trebuie boierii să aibă vecini prin satele lor[4].”

Ar părea curios că Racoviță, sprijinitorul cronicarului, nu e tocmai lăudat de fostul lui Comis al treilea, dar, de almintrelea, Ienachi maltratase Domni în casa cărora-și trăise tinereța. Vodă apare ca un om „prea strașnic”, care vorbește cu boierii săi „prea turburat” și se încunjură de Greci *înfruntători* față de pămînteni[5]. Ienachi pomenește emigrările, dăjdiile mari, după mențiunea cărora adauge naiv că „se aflau toți voioși și își plătiau dările lor”[6]. La a doua Domnie a lui Racoviță, mustrările încetează, dar nu pentru a face loc laudelor.

---

[1] P. 209.
[2] P. 206.
[3] V. mai sus.
[4] P. 213.
[5] „Fiindcă Grecii se apucase de mare înfruntare boierilor și pămîntenilor, cercînd lucruri trecute, vechi de la alți Domni”; p. 221.
[6] P. 224.

Mai curînd e dispus cronicarul să îndreptăţească şi să înalţe pe cei doi fii ai bunului Grigore Ghica, pentru care păstra o amintire recunoscătoare. La Domnia lui Matei, el spune că tînărul principe a adus „boieri greci de treabă", că se sfătuia cu boieri vrednici, ca Sandu Sturdza şi Costachi Razu, că a ridicat clădiri, şi-i pare rău că trebuie să vorbească despre violenţa, trufia, iubirea de pedepse, şi mai ales despre imoralitatea unui Domn, care „făcea zăfchiuri cu zicători, cu primblări, cu jocuri, iubind şi partea muierească" şi aducea „Ovreice" să-i joace la Curte cine ştie ce danţuri minunate, prin care-şi desăvîrşi o educaţie după ultimele programe constantinopolitane[1]. Iar fratele lui Matei, Scarlat, ni se presintă între „boieri greci de treabă, tot aleşi", pe al căror sfat îl ascultă, la început, ţiindu-se la urmă numai de dăjdii şi „zicături, jocuri şi primblări de ajuns"[2].

Ioan Callimachi nu e un personagiu tocmai simpatic pentru Kogălniceanu: e un bătrîn „fricos de frig şi scump", care se dă, pe rînd, în mîna lui Stavarachi şi a Suţeştilor, care nu-şi uită rudele[3], vrea să crească dările şi sileşte pe Mitropolitul Iacov să părăsească Scaunul pentru că nu voià să-i încuviinţeze văcăritul. Cît despre Grigore, fiul bătrînului Ioan Teodor-Vodă, în Domnia întăiu îl vedem stăpînind prin alţii, căci „Măria Sa nu prea ştia rîndul ca să cîrmuiască"[4]. Iar, în a doua, vine încunjurat de Greci, lasă pe fi cine 'n voia lui[5] şi trăieşte despreţuit de boierii şi supuşii săi[6], adăugînd pe lîngă aceste daruri pe ale mîndriei şi părtenirii. Cronicarul nu găseşte nicio părere de rău pentru moartea cu năpaste a Domnului.

In ultimele pagini ale cronicii lui Kogălniceanu, un singur Domn e lăudat, şi în adevăr unul care merita laude: Grigore Alexandru Ghica. „Intreg era acest Domn la toate, plin la toate, învăţat; ştia toate trebile cum le va purta, ales Porţile turceşti, că nu putea nimene din capuchehaiele ca să-l înşele cît de puţin[7]." Administraţia financiară e supt dînsul excelentă:

---

1 Pp. 226-8.
2 Pp. 231-3.
3 Făcîndu-se mulţi din pămînteni rude Măriei Sale"; p. 238.
4 P. 244.
5 „Il mîncau cu toţii"; p. 255.
6 *Ibid.*
7 P. 252.

ispravnicii sînt ţinuţi în frîu, capuchehaielele controlate, abusurile boierilor oprite[1], lefile statornicite, aşa încît ţara e mulţămită[2] şi totuşi — ni spune practicul frate al ispravnicului de Vistierie— Domnul a ieşit mai chivernisit ca oricare, „domnind singur" [3]. Kogălniceanu nu uită să ni vorbească de fabrica de postav a lui Ghica, de apa adusă în Iaşi, de reorganisarea şcolilor moldoveneşti, de clădiri.

După ce tratează pe scurt, nemulţămit ca totdeauna, despre Constantin Mavrocordat, care-şi permisese data aceasta să ridice pe boierii cei mici, supărînd astfel pe cei mari, — precum era Kogălniceanu!—, cronicarul trece la împrejurările războiului, pe care le expune pe scurt, în măsura în care ele se petreceau. După ce redactase ultimele adausuri[4], el îşi încheie povestirea arătînd că şi-a alcătuiit-o după spusele marturilor oculari, sau ale acelor ce au cunoscut pe aceştia, şi presintînd obişnuitele scuse de autor. La urmă, el însuşi, sau, mai de grabă, un continuator înseamnă nişte versuri de ocară contra boierilor munteni, nişte notiţe cronologice şi oarecare „semne dumnezeeşti" [5].

---

[1] „Şi plăcut prostimii. Iară boierilor nu atît, căci nu putea să mănînce pe cei mici şi săraci, — că nu-i suferia Domnul nici de cum"; p. 252.

[2] „Şi aşa ieşiau o mulţime de bani, şi ţeara foarte se locuia şi se împlea de lăcuitori, şi le era foarte de uşurare, cît nu li fusese de multă vreme, nici la un Domn de cei ce au fost mai nainte; cari se mirau singuri pămîntenii la aceasta"; p. 251.

[3] P. 255.

[4] Nu putem vedea, ca M. Kogălniceanu, un alt scriitor în acel care notează împrejurările petrecute după 30 Ianuar 1774. Stilul e acelaşi, sînt alusii care ne trimit în urmă, şi lipsa adausurilor în manuscriptul „original" n'ar fi, singură, o dovadă suficientă. La Giurescu, p. 28, nota 1, se suprimă ghilemetele mele de la „original".

[5] Dintre msseie cronicii, asupra cărora v. Kogălniceanu, ed. I-a, II, p. 330, cunoaştem numai pe acela al Academiei Romîne: ms. nº 62; într'o scrisoare urîtă, din secolul al XVIII-lea, — Giurescu vede în ea mîna cronicarului — el dă pe Amiras cu continuarea Kogălniceanului. Se deosebeşte de ediţia *Leatopiseţelor* numai prin ordinea în care urmează notiţele de la sfîrşit. V. şi *Catalogul msselor Academiei* de I. Bianu, supt acest număr. Cît despre versurile pentru moartea lui Ghica şi a boierilor Bogdan şi Cuza, nu vedem niciun motiv serios de a le atribui lui Kogălniceanu. Vom dis-

Cronica lui Neculce a fost mai răspîndită decît a lui Amiras, fiind neasămănat mai bine şi mai pe larg alcătuită, dar răspîndirea ei nu s'a făcut decît simţitor mai tărziu. Nu numai că ea s'a răspîndit însă atunce în multe copii, dar a suferit şi două prelucrări, dintre care cea din urmă e în acelaşi timp o continuare.

Avem întăiu o copie amplificată. La început se adauge ici şi colo lămuriri subsidiare, despre originea lui Dosoftei, de exemplu, despre relaţiile de familie dintre Iordachi Ruset şi Mihai Racoviţă, sau se trimite la evenimente ulterioare: între altele, vorbindu-se de biserica Sf. Lazăr, înălţată de Mihai Racoviţă, amplificatorul arată că ea a fost dărîmată supt Ioan Callimachi [1]. Astfel de adausuri încep a căpăta un sens de la 1700 înainte: se pomeneşte dese ori de clădirile lui Grigore Matei Ghica la Frumoasa, se citează o vorbă a acestui Domn despre năpăşti [2], se arată că, învăţînd Ghica limba ţerii, greul de la judecăţi a dispărut [3]. La Domnia întăiu a lui Constantin Mavrocordat, în care tonul lui Neculce era aspru şi plin de mustrări, se suprimă părţile scrise cu mai multă pornire şi se temperează celelalte. In locul celor suprimate găsim laude pentru Domn, „om bun, blînd", „iubitor de învăţătură şi de „respundenţie în toate ţerile străine"; a lăsat ţara în mîna boierilor, n'a avut dragoste pentru *ciocoi*, a cătat în tot chipul să împiedece pribegirea nemulţămiţilor; în rivalitatea dintre dînsul şi vărul său Grigore Ghica, toată vinovăţia cade asupra acestuia. Iară, dacă au fost „nevoi cam multe", e că Domnul nu putea să uite Ţara-Românească, în care fusese crescut.

La noua Domnie a lui Grigore Ghica, se dau ştiri necunoscute asupra dominaţiei turceşti în Hotin, asupra influenţei de care se bucura Doamna, asupra soartei, în Rusia, a Mitropolitului Antonie. Iar, la sfîrşit, în locul pasagiului de imputări din Ne-

---

cuta chestia mai departe, vorbind de istoriografia perioadei a treia în Principate. — Lucrarea lui Giurescu e de folos mai ales prin indicarea msselor, adesea foarte deosebite. Dar şi el recunoaşte că n'a cunoscut pe acel întrebuinţat de M. Kogălniceanu, învinuit de o falsificare a menţiunii directe a străbunului său, care e posibilă, dar a rămas nedovedită.

1 Ed. Kogălniceanu a lui Neculce, p. 281, nota.

2 P. 365, nota.

3 P. 373, nota.

culce, se cetesc laudele lui Grigore-Vodă, care s'a îngrijit să apere țara de străinii veniți din toate părțile [1].

La întoarcerea în Scaun a lui Constantin-Vodă se spune că noile tribunale, din care a făcut parte și Neculce, au durat numai până ce boierii mari au revenit „de pre la ținuturi" și că Domnul a iscălit totdeauna numai hotărîrile sale, pentru a nu fi ținut de rău pentru ale altora.

Cine a făcut această prefacere parțială a textului lui Neculce, trebuie să fi fost deci un contemporan al lui Constantin Mavrocordat și Grigore Ghica, un curtean care doria ca numele stăpînilor săi să nu fie defăimate. De altmintrelea, partea adausă sau prefăcută formează infinit de puțin din cronica totală [2].

Un altul, al cărui nume și a cărui viață le cunoaștem, Spătarul Ioan Canta, a schimbat și el textul lui Neculce, dar schimbarea lui e o prescurtare [3]. Apoi prescurtarea a fost continuată, până la ocupația rusească, din 1769-74, interval în care credem că întreaga compilație a fost alcătuită.

Cine e autorul acestei lucrări? Matei Cantacuzino, nepot de fiu al lui Drăghici, avu patru fii: pe Constantin, Pîrvu, Mihai și Raducanu. De ultimii trei ne vom ocupa vorbind de „Genealogia Cantacuzinilor"; fratele lor mai mare, Dinu, pe care nu-l știe tocmai Genealogia, se strămută în Moldova, unde se căsători cu fata lui Iordachi Logofătul, alt Cantacuzino, anume Safta, pe la 1733 [4] (de fapt 1735-6 [5]). Aici ni se spune că luă numele mai scurt de Canta, pe care-l poartă însă, înainte de venirea lui, și Iordachi, biv Medelnicer, apoi Stolnic, în-

---

[1] P. 415, nota.

[2] M. Kogălniceanu, a adaus în notele ediției sale toate aceste locuri deosebite.

[3] Nu știu dacă lui i se poate atribui nota de la cartea pentru descălecat a lui Miron Kogălniceanu, I, p. 29, nota I, — despre podul — lui Traian, notă care citează și pe Nicolae Costin. Dar e mai probabil că e opera altui copist. In nota de la p. 22, nota 1, el se numește biv Vel Spătar și pomenește o hotărnicie făcută, cu Mitropolitul Iacov, la Greceni, moșiilor „boierilor gavrileștі".

[4] *Studii și doc.*, VII, p. 193.

[5] V. P. Rosetti-Bălănescu, în *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, X, p. 601 și urm.

tr'un act din 29 April 1729 [1], iar, pe timpul său chiar, Teodor, Stolnicul, într'un document din anul 1743-4 [2].

De fapt, Toderaşcu Cantacuzino Mare Vistier, fiul lui Iordachi, are un fiu Vasile, însurat la Maiu 1678, şi alţi doi, Ion, căsătorit cu fata lui Constantin Ciobanul, şi Ilie. Fiul lui Ion sau Ioniţă († 1692) şi al Mariei e Iordachi, născut în 1688, care trăia la începutul secolului al XVIII-lea şi căruia i s'a zis întăiu, după moşia lui, Deleanul; el avea ca fraţi pe Şerban nenorocit fugar în Ardeal, pe Toader (Toderaşcu) şi pe postumul Ioan [3]. El era Mare Logofăt, la 1752-3: pe acest timp se luă numele de Canta [4], şi anume de acest Iordachi, fraţii purtînd numele întreg [5]. Descendenţa Saftei cu Dinu Măgureanul represinta reunirea celor două ramuri ale familiei. Fiii lui Iordachi sînt Constantin, mort la douăzeci de ani, în Galaţi, fugind la 1739 înaintea Ruşilor, cu Domnul său, Grigore Ghica, Ion şi Iordachi [6].

Trei din aceşti Canta—cari se iscăliau une ori însă, sau erau numiţi de alţii, şi cu numele întreg—, au purtat numele de Ioan. Cel d'intăiu se întîmpină încă din 1749, cînd semnează în actul de desrobire al ţeranilor ca „Ioniţă Canta, Vel Logofăt" [7]. El era nepotul lui Iordachi Stolnicul şi fiul lui Toderaşcu [8]. Doi Cantacuzini cu acelaşi nume figurează unul lîngă altul în Divanul Domniei d'intăiu a lui Constantin Racoviţă: acest Ioan, fiul lui Toderaşcu, care avea demnitatea de Mare-Pănarnic, şi un mai tînăr membru al familiei, Ioniţă, ce era numai Că-

---

1 Bibl. Ac. Rom., doc. LVIII/111.

2 *Ibid., Doc. Trib. Iasi*, V, şi testamentul grecesc al „Stolnicesei Elena, soţia Stolnicului Iordachi Canta"; *ibid., Doc. Rosetti-Bălănescu*, I, p. 1 şi urm.

3 Toderaşcu-şi mărită fata, Catrina, cu fiul Hatmanului Gavriliţă; *Studii şi doc.*, VII, p. 177. El împărţise moşiile sale la plecarea la Constantinopol; *ibid.*, p. 180. Acolo şi muri, (p. 182).

4 *Ibid.*, p. 188.

5 O fată după Hrisoscolen (*ibid.*, Pentru Iordachi, p. 189), *ibid.*, p. 227 şi urm.

6 *Ibid.*, p. 198 şi urm.

7 *Arch. rom.*, I, p. 97.

8 Testamentul citat. In curînd voiu da o serie de acte, din archiva cantacuzinească, de la Băleni (Covurluiu), asupra cronicarului şi a familiei lui.

minar, după cum fusese treti Logofăt în 1761[1]. El era cel născut din căsătoria lui Dinu cu Safta[2]. Vel Păharnicul rămase pe loc mai multă vreme, pe cînd Căminarul era acum Mare-Agă supt Constantin Racoviță a doua oară și Ban supt Scarlat Ghica[3]. Ioan Teodor Callimachi făcu pe un al treilea, care era fiul lui Iordachi Logofătul Deleanul, Mare-Vistier[4], dar el apare apoi ca Mare-Spătar, demnități pentru care păstră recunoștința lui Vodă, lăudîndu-l în cronica sa[5]. Acest Ioniță aparținea, cum s'a arătat, ramurii Delenilor[6]. Cînd izbucni războiul între Ruși și Turci, Ioniță Deleanul redeveni Vistier— după ce Grigore Alexandru Ghica făcuse dintr'însul un Hatman[7]—, și alături de dînsul[8] găsim în documentele timpului pe nepot, numit, spre distincție, încă din anii de școală Ienachi sau Ienacachi[9], în calitate de Stolnic[10].

---

[1] Ienachi Kogălniceanu, p. 219; *Uricariul*, XX, p. 395. Cf. *Rev. teol.*, III, p. 402.

[2] *Studii și doc.*, VII, pp. 202-3.

[3] *Ibid.*, pp. 229, 230, 232: „Ioniță Canta, Vel Ban, și pe cellalt Ioniță Canta, Vel Păharnic". Pentru condițiile în care i s'a dat lui „Ioan Cantacuzino" Bănia, v. Condica lui Gheorgachi, în *Letopisițe*, III, pp. 301-2. Același pomenește și, la p. 331, pe „Ion Cantacuzino, Vel Visternic".

[4] Act de la acest Domn, din 28 Iunie 1760, pentru un proces dintre el și Buhușești; Bibl. Ac. Rom., doc. LVI/111.

[5] Ienachi Kogălniceanu, p. 235.

[5] *Ibid.*, p. 245: „Un fecior de boier mare anume Ilie Canta, cam nebun și semeț, fecior lui Toderașcu din Roman, *văr primare cu Ioniță și Iordachi Deleanul*". Pe de altă parte Wolf pomenește pentru evenimentele din 1705, 1741, 1760— *Beschreibung der Moldau*, II, p. 165, nota 9; p. 178 nota b; p. 187, nota i — „manuscriptele ce se află la fostul Logofăt-Mare Deleanul Cantacuzino". Dar Kogălniceanu ni spune că *Deleanul* fu acel care ceru Vistieria; p. 238, pe cînd cronicarul rămase simplu Spătar până la războiu.

[6] Ienachi Kogălniceanu, p. 251.

[7] Vom publica „Sama lui Șerban Logofătul pentru cheltuiala dumisale Ioan Canta biv Vel Vistier pe anul acesta, precum arată înnăuntru let 1777, Ghenar 1-iu „după ms. din Băleni (Covurluiu) al familiei Leon Cantacuzino. O analisă se dă în „Analele Academiei Romîne".

[9] *Studii și doc.*, VII, p. 224, V. și *ibid.*, p. 225, n-le 69, 70, 71.

[10] *Arch. rom.*, I, pp. 139, 158-9. Insă la 1774 i se zice celuilalt, într'un document tot Spătar; *Uricariul*, VI, p. 417. Pentru Vistier, v. și daraverile lui cu Rușii, cari voiau să-l surgunească, iarna în țara

După războiu, Canta cel mare ajunse, pare-se, Logofăt, funcție pe care o pierdu înainte de 1780, iar Canta cel mic, care se amestecă în conspirații Vel Vornic[1] și Vistier[2]. In 1783, îi întîlnim pe amîndoi cu mazili[3]. Pe cînd moare un fost Logofăt, Ioan, îl mai găsim pe urmă, în 1793, pe vremea lui Wolf[4]. In sfîrșit, știm că *alt* Ienachi Canta, Spătarul[5], a ținut în căsătorie pe Anastasia, fiica Păharnicului Matei Hurmuzachi, care muri la 1793, pe cînd bărbatul ei trăia încă[6].

Avem și testamentul lui Ienachi pecetluit cu vulturul bi-

---

lor, — în *Uricariul, l. c.,* pp. 430-1. Pentru averea lui, Sulzer, I, p. 87. —Ienache Canta primește un ordin de la Divan la 22 August 1771; Bibl. Ac. Rom., *Doc. Trib. Iași,* I, p. 3.

[1] Ambii într'un proces din 9 Maiu 1778; Bibl. Ac. Rom, doc. VII/184. — Altul e „Ioan Canta Ban", care semnează o hotărnicie, la 20 Iunie 1780; Bibl. Ac. Rom., VII/95. Pentru conspirații, v. pasagiul despre cronicile rimate. Cf. și *Uricariul,* XX, pp. 368-70. — Supt un act din 27 Novembre 1785 întîlnim numele lui Ioan Canta Vornic; Bibl. Ac. Rom., *Doc. Trib. Iași,* VI, p. 26.

[2] *Ibid.,* p. 248, no. 150, p. 254, no. 163. El e „ca un părinte" pen- Ienachi *(ibid.).* Ralù Callimachi-i era noră *(ibid.).* O soră a lui Ienachi e soția lui Manolachi *(Ibid.).* E mama poetului Conachi.

[3] *Arch. rom.,* I, p. 183; cf. Urechiă, *Miron Costin, Opere Complete,* I, p. 193.

[4] Urechiă, *l. c.,* p. 288. Un „Ianache Canta, biv. Vel Vistier", e delegat la fixarea graniții dintre Moldova și Țara-Românească în 1785; *ibid.,* pp. 481-2. Matei Canta, Vel Spătar, fiul lui Ioniță, e pomenit supt un act metropolitan din 7 Mart 1781; Bibl. Ac. Rom., *Doc. trib. Iași,* V, fol. 18 V⁰.

[5] Ioan Cantacuzino, ca Spătar se găsește și ca martur în josul unui act din 1763. Bibl. Ac. Rom., doc. LXXIV/58.

[6] Se cetește la sfîrșitul msluj de cronici moldovene No 252 al Bibl. Ac. Rom.: „Insămnat-am ca să să știe de cînd au răpoosat dumneii cucona Anastasiica Spătăreeasa, soțul dumnealui cuconului Ioniță Cantacuz[i]no biv Vel Spatar, fiica dumnealui răpoosatului Paharnic Mateiu Hurmuzachi, la let 1793, Noemvrie 28, Sămbătă spre Duminecă, la două ceasuri din zi", și s'a îngropat la Sf. Mihail și Gavril.— E curios cum i se zice tot Spătar lui Canta, care pare a fi fost totuși Vornicul de mai tîrziu. — Nicolae Mavrocordat aduse în Moldova pe Manolachi Hurmuzachi, făcîndu-l Vel Comis; Neculce, p. 341. Va mai fi vorba de această familie. V. și Iorga, *Studii și documente,* I-II, tabla.

cefal supt coroană, din 1-iu Octombre 1795, în care apar copiii: Nicolachi, Iordachi, Constantin şi Măriuţa[1]. Poate cîteva zile îl vedem „pătimind la pat supt obial", de „tuse cu vătămarea plămînilor", „la starea cea mai de pe urmă" şi cerînd cu desperare un medic, „Volfi sau Şmilţu"[2]. In Novembre fiul îi făcea socotelile[3]. Pare că aveà moşie la Văleni, în Roman[4].

Acestea sînt datele puţine, seci, şi mai alés cam nesigure, ce se pot dobîndi inedit, asupra cronicarului Ioan Canta şi familiei. Intr'un loc din cronica sa[5], el se numeşte biv Vel Spătar, şi aceasta-i era situaţia pe la 1769, înainte de a căpăta de la Ruşi alt rang. Pe de altă parte, el confirmă această dată pentru scrierea cronicii, prin frasa ei finală: „Până aice au fost Domnie de la Turci; iară de aice se stăpîneşte ţeara de Impărăţiea Moscului; care se va pune la rîndul său".

Incă din Domnia lui Constantin Mavrocordat a doua oară, pe care o prescurtează, în cea mai mare parte, din Neculce, Canta pune ici-colo, amănunte nouă: despre încoronarea Ţarinei Elisabeta, despre moartea Mitropolitului Antonie, Dar numai la sfîrşitul ei, povestirea nouă începe.

Incepe printr'o contrazicere. Capitolul despre această Domnie pornise prin reproducerea laudelor, cam interesate, ale lui Neculce; el se termină cu ocara aceluiaşi guvern. „Acest Domn cu Domniea întîiu" — în care-l atacase Neculce, copiat de Canta! — „au urmat cu obiceiurile altor Domni, iar într'aceastā doua Domnie multă supărare au făcut ţerei cu obiceiuri nouă", ca „hîrtii în toată luna", daruri mari la Poartă, — de unde rezultă bejenii, morţi, *raderea bărbilor fruntaşilor de prin sate, blăstămurile norodului*. In parte numai, aceste grele vinovăţii au fost răscumpărate prin scoaterea Turcilor din ţară.

Ioan Mavrocordat e apreciat ca şi de Kogălniceanu. El lasă finanţele în mîna boierilor şi „caută mai mult zefurile, cu mese, mari şu cu mezileà de Ţarigrad", ceia ce nu-l împiedecă

---

1 *Studii şi doc.*, VII, p. 256, no. 170.
2 *Ibid.*, p. 257, no. 172.
3 *Ibid.*, p. 258, no. 173.
4 Am copiat cîndva inscripţia bisericii de acolo.
5 V. mai sus, p. 491, nota 2.

de a rămînea dator şi de a muri la Constantinopol sărac, în împrejurările ştiute: cu ciubucul în gură.

La Grigore Ghica se pomenesc numai dările, ca şi la a treia Domnie a lui Constantin Mavrocordat. Constantin Racoviţă, care, prin purtarea Grecilor lui, aduce emigrarea boierilor, „de mare supărare ce aveau", e un beţiv de vin şi de afion: altfel ni se asigură, domnià „bine". Matei Ghica — asta e o cronică de nemulţămit etern! — „nimărui nemică nu făcea", dar avea mulţi Greci cu sine şi, cînd orîndui veniturile boierilor, ei îi scoaseră numele de *nevrednic*. Scarlat Ghica se ocupă numai de decretarea văcăritului, de care scapă ţara mulţămită Mitropolitului.

Însă, de spre Constantin Racoviţă, în a doua Domnie, ni se spune că făcea „mare milă şi faceri de bine; şi au mîntuit păcatele părintelui său, lui Mihai-Vodă", ridicînd văcăritul şi *îndreptînd astfel ţara*. Grigore Alexandru Ghica e arătat ca un bun administrator, — „mult se silia cu dreptatea ţărei",— ca un uşurător de biruri, care n'aduce decît atîţia Greci cîţi trebuie pentru Curte, ca un înălţător de clădiri, ca un „om înţelept şi învăţat", care întemeiază minunate şcoli, ca un cîrmuitor vrednic, care arată ţerii că „este stăpîn". In sfîrşit, despre Constantin Mavrocordat, în Domnia lui din urmă, se afirmă că, „neluînd nicio dare şi apărînd interesele Moldovei de spre Turci, măcar că numai zece săptămîni au domnit, deară mari folosinţi s'au făcut ţărei".

Laudele mari sînt însă aici pentru întăiul Callimachi, pentru care acest analist scurt şi grăbit îşi permite luxul de a cita Scriptura şi de a întra în amănunte de genealogie, lăudînd pe „bătrînul Ioan Teodor Călmaşul, „creştin bun şi cu frica lui Dumnezeu", de şi născut „din mazilii cei de gios". Se dă, punînd-o în deplină lumină, toată cariera de inteligenţă sîrguincioasă şi răbdătoare a Domnului[1]. Cînd răsplata vine acestui lucrător, Canta se bucură că „Sfîntul Dumnezeu au luminat cugetul stăpînitor".

Canta recunoaşte că Ioan Teodor-Vodă a fost „nenorocit cu

---

[1] Intre altele, se relevează rolul lui ca treti Logofăt, supt Grigore Ghica, în afacerea hotarului cu Tatarii, rol pe care Amiras nu se coboară pănă a-l menţiona.

Domnia Moldovei", dar trece cu vederea silințile puse pe lîngă Mitropolitul Iacov pentru ca el să se retragă și motivul acestor stăruinți, atribuie numai „milei lui Dumnezeu" presența în același timp în fruntea Statului și a Bisericii a Domnului și a Mitropolitului Gavriil; nu uită împlinirea punctuală a poruncilor Porții, scoaterea Lazilor, buna administrație.

Cînd Ioan cedează Scaunul fiului său Grigore, panegiristul se înduioșează. E, spune el, citînd Psalmii, cel d'intăiu exemplu de astfel de succesie la tron, „de cînd s'au închinat țeara Turcilor". Dar, intrînd în noua Domnie, toate i se par altfel lui Canta[1]: „feciorii Dracului", stăpînitorii reali ai Moldovei, nu mai sînt „oameni prea vrednici, carii, după cum în Țarigrad, așa și în Moldova îi purtau de grijă trebilor", ci „Drăceștii toți și cu alte neamuri a lor", cari rătăcesc pe tînărul Domn, și trebuie intervenția Hanului, după pribegia boierilor nemulțămiți, pentru „a mai potoli simeția Grecilor". Venirea a doua a lui Grigore e „cu mare nenorocire", și Domnia se deosebește prin împrejurări defavorabile și intrigile „Dracului" celui mare, Nicolachi, care aduce la urmă „moartea de sabie" pentru Grigore-Vodă și pentru sine[2].

Compilația lui Canta, adecă Neculce, cu prelucrarea analelor anterioare, și micul adaus personal al lui Ioniță, se păstrează într'un ms. al Bibliotecii Naționale din Paris[3]. Un alt manuscript, pe care, după Vartolomeiu Măzăreanu, care-l prescrie în Ianuar 1773, îl luă un copist din 1785, are același cuprins aproape[4]. El poartă următorul titlu, care e probabil acel dat

---

[1] Căci se afirmă lămurit în titlu, de un contemporan, cum vom vedea, că toată cronica are ca singur autor pe Canta.

[2] In același capitol se exprimă, din părtenire de familie, părerea că Ilie Cantacuzino, executat pentru un omor, ca un „nebun și semeț ce era", scrie Kogălniceanu — p. 245 —, ar fi fost osîndit pentru „oarecare faptă de nebunie" și decapitat „mai fără vină".

[3] Se dau însă și versurile lui Miron Costin, pe care nu le-am găsit în manuscriptele acestuia. — Analisat de d. Ovidiu Densusianu, în *Rev. critico-literară*, III, p. 285 și urm.

[4] Afară de unele adausuri ale Măzăreanului, pe care le vom notă la analisa activității lui literare. Ele nu merită a ne ocupa într'un capitol consacrat în special istoriografiei. — E în proprietatea d-lui C. Climescu din Iași. A fost semnalat de Aron Densușianu, în *Ist. lit. romîne*, ed. I, adaus, și descris de V. A. Urechiă,

de Canta însuşi prelucrării sale: „Letopisețul țerei Moldovei, carile întăiu au fost scris pănă la un loc de Nestor Ureche Vornicul, iară de la un loc de Miron Logofătul, iară de acolo de Ioan Neculcea. *Iară preste tot de Ioan Cantacuzino Vel Spătar*". In fine, există şi un tip deosebit, în care, după „Nicolae Costin" fără schimbare, — cuprinzîndu-se și transcrierea operei tatălui său—, vine Amiras, în urma căruia se transcrie cît prisoseşte ca povestire în Neculce, şi numai la urmă Ioniță Canta [1].

Papadopulos-Kerameus [2] semnalase un manuscript al Sfîntului Mormînt cuprinzînd o cronică grecească până la sfîrşitul Domniei lui Matei-Vodă Ghica. In 1916, d. D. Russo dădea o analisă şi probe din ea, cu traducere, în „Buletinul comisiei istorice a Romăniei", supt titlul de *Cronica Ghiculeştilor*.

Autorul e un Romîn, un Moldovean, stînd în Iași, în jurul lui Grigore-Vodă Ghica, pe care-l întovărăşise în 1741 la mazilia lui, „neputînd să se lipsească de un astfel de Domn", şi preferînd „să se îndepărteze cîtva timp de țara sa", cu singura, dar marea mîngîiere de a vedea cetatea împărătească, acea „vestită", și de a fi martur „la cele întîmplate acolo" [3]. Acolo și-a făcut şi o parte din însemnări, ca aceia în care vorbește de aducerea capului medicului Testabuza [4]. Şi el va întovărăşi în Țara-Romănească pe tînărul fiu al patronului său, Matei-Vodă, stîndu-i tot aşa de aproape ca și lui Grigore şi putînd pune în scris şi cele ascunse ale Domniei lui.

Partea d'intăiu, pornită încă de la 1695, n'are, nu poate avea originalitate: a doua oară după Amiras, reprodus une ori, îndreptat adesea, li se redactează Ghiculeştilor o cronică după interesele şi mîndria lor şi se întrebuințară pentru aceasta toate lucrările anterioare, supuse unei operații de prescurtare, între altele și o 'Επιτομή τῶν αὐθεντῶν, „Insemnare pe

---

în articolul Măzăreanu, din *An. Ac. Rom.*, IX, și în *Miron Costin, Opere complete,* I, pp. 44-6.

1 Ms. 238 din Bibl. Ac. Rom.; frumos ms. din sec. al XVIII-lea. E copiat și el de Măzăreanu. V. capitolul care-l priveşte pe acesta.

2 Ἱεροσ. Βιβλ., IV, pp. 58-9.

3 „Buletinul" citat, p. 12.

4 *Ibid.*

scurt a Domnilor", și un „Lexicon" al lor, datorite dascălului de grecește din Iași, Gheorghe Papadopol[1].

Pe la 1730 avem a face însă cu o expunere proprie, care cuprinde și evenimentele corespunzătoare din principatul vecin, de și amănuntele sînt lăsate în sama Muntenilor și multe știri, cu totul de prima ordine, din Constantinopol. D. Russo, care n'a dat încă ediția anunțată, vorbește de destăinuiri diplomatice, de desvăluiri de intrigi ca la mutarea lui Grigore-Vodă din București la Iași, în 1735 sau din vina aceluiași Constantin-Vodă Mavrocordat, la 1741, ori la așezarea în Scaunul muntean a dragomanului Matei Ghica în locul fratelui Scarlat. Presintă apoi momente impresionante ca acela în care, la clipa cînd vecernia oficiată în căsuța lui de la Tenedos ajunsese la implorarea milei lui Dumnezeu, veni vestea Domniei recăpătate a Moldovei[2]. In bucățile reproduse se află întreaga poveste a acelei burlesce improvisări a *zurbalelor* constantinopolitane, îmbătate de o ușoară biruință, care credeau că pot, nu numai proclama Domn moldovenesc, dar și introduce în țară, în ciuda boierilor gata să fugă, pe caraghiosul secretar de măcelărie grec Buțucachi, de sigur în căutarea unui nume domnesc convenabil[3]. Se semnalează măcar împrejurările în care răscoala provocată de Mitropolitul Neofit și de neastîmpărații Dudești[4] aduse trecerea la Iași în 1753 a lui Matei-Vodă. Nu lipsește nici pomenirea tuturor lucrurilor bune, în materie de ctitorii și de învățămînt mai ales, pe care acest fericit neam de Domni le face în principatul muntean.

Nicio cronică a noastră nu pare să cuprindă atîtea fapte din istoria Impărăției otomane ca aceasta, a cării tipărire integrală se impune, In niciuna nu se arată, în ce privește luptele interne, atîta îngăduință. Vom vedea astfel pe Constantin Mavrocordat, vechiu prieten al lui Grigore-Vodă, dar ajuns în dușmănie fățișă cu acesta, caracterisat, la începerea celei de-a treia Domnii moldovenești ca un om „evlavios, milostiv, iubitor

---

[1] *Ibid.*, p. 19, nota 1. V. cartea mea *Istoria învățămîntului* (supt tipar în curînd). — Osebirea cronicilor întrebuințate o face d. Russo, ediția citată, pp. 18-9.

[2] *Ibid.*, p. 13.

[3] V. *ibid.*, pp. 41-4.

[4] V. studiul mieu în *An. Ac. Rom.*, pe 1925, despre Dudești.

de dreptate și generos", care-și împarte vremea în rugăciune, Divan de judecată și cetirea cărților"; îl vedem judecînd dimineața, ascultînd după amiază cetirea plîngerilor ce i se trimiteau: doi-trei secretari sînt ocupați cu aceasta, așa încît, „cînd isprăvia unul un răvaș, îndată celalt începea altul", Vistierul sau alți boieri, cari interveniau, putîndu-și căuta, alături, de rostul lor. Iar, dacă nu e o datorie domnească de îndeplinit, el culege din Sf. Vasile, din Macarie Egipteanul ce privește pe Domni. Se adauge că la al cincilea ceas din noapte întra în biserică, și toți boierii presenți odată cu dînsul. Și din amvon se făceau cetiri tălmăcite din ordinul lui în romănește în locul nasalisărilor leneșe ale psalților. In post, nici cafeaua măcar toată ziua, și, boierilor li se oprise tutunul. Și prin țară trimite pe arhiereii de Side și Nissa, „siliți să meargă și ei la școala grecească", a străbate țara pentru a pregăti pe preoți de cercetarea din Iași. Mitropolitul bătrîn fu silit să-și organiseze judecata bisericească. Prin grija lui Mavrocordat se adună la Iași un mare sinod de îndreptare, cu participarea sa. Femeile stricate fură urmărite și prinse, frumoasele cîrciumărese izgonite. Abia la nunta fetei, Smaranda, cu Ioniță Racoviță, dacă îngădui Vodă să sune musicile și atunci cu supravegherea cîntecelor. Și cronicarul apără pe strictul creștin și moralisatorul neîndurat de învinuirea ipocrisiei [1].

Cînd va fi vorba de Constantin Racoviță, anonimul va deplînge moartea înainte de vreme a Doamnei Sultana, fiica Sulgerului Iordachi [2]. Dar firește că nimeni nu va putea să fie de o samă cu patronul în viață, Matei Ghica [3]. Se va vorbi cu laudă de foișorul lui de la Giulești, de unde se vede întreaga cetate de Scaun, și se va înfiera purtarea Mitropolitului, „om iubitor de tulburări și fără cuvînt", menit, spre pedeapsă, să moară nebun, plus o veche „ipohondrie", ca și — încă mai mult — a lui Constantin Dudescu. Și se apără de orice învinuiri, în ceasul cînd orașul se ridică spre pîră în sunetul clopotelor, purtarea personală a lui Vodă [4].

Nu odată, din ce putem cunoaște, se vădește o îndemănare

---

[1] *Ibid.*, pp. 49-53.
[2] *Ibid.*, p. 54.
[3] *Ibid.*, p. 54 și urm.
[4] *Ibid.*, pp. 57-8.

deosebită în a înfățișa lucrurile care trecuseră supt ochii Moldoveanului acestuia vioiu și curios de lucruri nouă.

Opera de care ne vom ocupa acum nu e o cronică, ci o carte de ceremonial, plină de la un capăt la altul de știri istorice asupra Moldovei de la 1730 înainte, ca povestirea stabilirii lui Grigore Callimachi în Domnie [1], și cuprinde aprecieri, vorbind, de exemplu, despre „Domnii cei mai vechi, cînd era giugul țării mai ușor [2]".

Titlul ei este următorul: „Condica ce are întru sine obiceiuri vechi și nouă a prea-înălțaților Domni; care s'au făcut din poronca prea-înnălțatului, luminatului și iubitorului de Hristos Domnului mieu și oblăduitorului a toată Moldova Io Grigorie Ioan Voevod; care s'au alcătuit și s'au scris de mine prea-plecată slugă Gheorgachi al doilea Logofăt, aici în orașul Iașului, la anii 1762, Noemvrie 5". Toate mențiunile și alusiile istorice cuprinse în *Condică* se potrivesc cu data însemnată în acest titlu.

Asupra cuprinsului e puțin de spus. E pe atît de prețios, pe cît de neanalisabil. Se dau ceremoniile de la Curtea moldovenească, complicatele, luxoasele ceremonii împrumutate de la Curtea împărătească creștină sau păgînă din Constantinopol. Se urmăresc alaiurile, *orațiile, engomiile,* slujbele pompoase, primirile bogate ale solilor, călătorilor și Turcilor de cinste. Pe cunoștința acestor lucruri trebuia să se puie mare temeiu de niște Domni cărora de multă vreme nu li mai rămăsese decît înfățișarea exterioară a puterii, largul veșmînt de purpură imperială în care tremură la gîndul primejdiilor ființa fricoasă și umilită, în fond, a Voevodului romîn din secolul al XVIII-lea.

Cine să fie acest Gheorgachi, sfătos povestitor de petreceri oficiale, care scrie cu plăcere toate amănuntele fantasmagoriei de Curte?

Gheorgachi, Iorgachi e același nume ca și Iordachi. Iordachi al nostru din *Condică* se vede a urmări cu deosebită atenție și simpatie pe membrii puternicii familii a Suțeștilor. Ni vorbește de „Alexandru Muruz, ginerile lui Nicolai Sucio biv Vel Pos-

---

[1] P. 304 și urm.

[2] P. 311.

telnic și bașcapichehaiea"[1]; ni spune că Doamna Ralița Callimachi a fost adusă în Moldova de „Neculachi Suțul biv Vel Postelnic, bașcapichihaiea, și de un alt boier vechiu al Casii, Manole Vel Clucer"[2]. Intr'o scrisoare a lui Procopie, Mitropolitul Cesareii lui Filip, ni se înfățișează, la 7 Octombre 1777, un „prea-nobil boier, Mare-Postelnic, Celebì Gheorgache", care are oarecare daraveri de bani cu prelatul grec[3]. Acest Gheorgachi e calificat la 20 Mart 1782 de „Mare-Postelnic" încă[4], și la 1795 întîlnim pe Postelnicul Iordachi *Suțu*[5]. Acesta ar fi același cu Iorgachi Suțu Hatmanul, căruia i se atacă o hotărîre la 1802[6].

Dar Biblioteca Academiei Romîne păstrează o prețioasă carte de notițe care ne va lămuri și mai bine. Ea cuprinde însemnări grecești de drumuri, distanțe, poște între București și Constantinopol, Petersburg și București, tabla „Teatrului politic" tradus de Nicolae Mavrocordat[7], fragmente religioase, o însemnare a „celor ce se cuvine să facă acel ce merge cu firmanul de mucarer și caftanul la un Domn, în ziua alaiului"; o „marche route" sau κατάστιχος al călătoriei făcute de la Moscova la Țarigrad de un Grec în 1776[8], descrierea unor ceremonii de la Curtea Domnilor romîni[9], o listă de dragomani ai Porții, extracte din cărți grecești și francese[10], rețete, scrisori, acte publice și versuri. Călătorul grec, care se întîlnește poate cu suita ambasadorului rus Repnin, ni spune însă că, ajungînd la Iași, a lăsat aici pe lîngă Domn, atunci Grigore Alexandru Ghica, pe fiul său *Iordachi*[11]; ceremoniile ce se povestesc sînt tocmai

---

1 P. 304.

2 P. 305.

3 Urechiă, *Ist. Rom.*, I, p. 975.—Iordachi Suțu și în „Sama" lui Ioniță Canta. V. mai sus.

4 *Ibid.*, p. 999.

5 *Uricariul,* XV, p. 306.

6 Bibl. Ac. Rom., doc. V/128.

7 V. mai sus, p. 445.

8 Κατάστιχος τῶν κονακίων μας ἀπὸ Μόσκας μέχρι Κωνσταντινουπόλεως, τὴν ὁποίαν ὁδοιπορίαν ἐπεράναμεν εἰς διάστημα ἡμερῶν 192, δηλονότι ἀπὸ κη'της Ἰανουαρίου τοῦ ᾳψος'ου ἕως 5 Αὐγούστου τοῦ αὐτοῦ ἔτους. Ms. grec 116.

9 Ἡ τζερομόνια ὁποῦ γίνεται τὴν παραμονὴν τῶν φωτῶν. Ἡ τζερομόνια ὁποῦ γίνεται τὴν ἡμέραν τῶν Θεοφανειῶν.

10 Ca din *Étude Militaire.*

11 Ἔφθασα στὸ Γιάσι κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν κη'την, τὸ κινδί, καὶ διέτριψα

acelea pe care ni le descrie Iordachi din *Condică*, lista de interpreți se oprește la anul 1765; între scrisori este aceia a Împăratului Iosif către Sultan, datată 30 Iunie 1770; între bucățile poetice sînt „versuri făcute de răposatul mieu tată din porunca lui Constantin-Vodă Mavrocordat”, „versuri ale tătălui mieu”, „scrisoare din partea răposatului mieu tată, ca răspuns acelei scrise de unchiul mieu Draco din Zavitza” către Stolnicul Constantin Slugerul — *sic* —, ca din partea acestuia, din București; o salutare către Matei-Vodă, în numele boierilor munteni, la numirea lui din 1753, o scrisoare în versuri a lui Draco către Postelnicul Constantin, „versuri ale răposatului mieu unchiu Draco Suțu la deosebite împrejurări”.

Constantin, zis Draco, a fost la 1741 capuchehaie a Moldovei[1], și a început el mărirea și prosperitatea Suțeștilor. El a avut pe Alexandru, Sluger și Chartophylax, care a murit spînzurat pentru o pîră de femei[2], pe Niculachi, care fu Mare-Postelnic, baș-capuchehaie, Mare Dragoman al Porții în 1768[3] și fu ucis în toamna anului următor[4]; pe Ienacachi Banul, care-și făcu case pe locul lui Stavarachi învins[5], și pe Mihalachi, Căminar[6], apoi baș-capuchehaie și el[7], care luă pe fata lui Ioan Callimachi, văduva fiului lui Arapachi[8]. El a avut însă un frate, acest frate un fiu, poet, scriitor, diplomat, autorul interesantului carnet grecesc, iar fiul acestui „nepot al Dracului” e Iordachi, care a redactat, *după însemnările tatălui său*, „Condica de obiceiuri”. El a fost întăiu vtori Logofăt pe timpul cînd neamul său dicta în Moldova, în vremea Callimachilor, apoi emigră cu tatăl său în Rusia și la întors nu i se mai oferi decît un post de treti Postelnic. Primindu-l, ajunse cu

---

μέχρι τῆς η' τῆς τοῦ Ἰουλίου, καὶ ὁ μὲν υἱός μου Γεωργάκης, ὁποῦ με ἐσυντρόφενεν, ἔμεινεν εἰς τοῦ αὐθέντου Γρηγορίου Γκίκα τὴν δούλευσιν, γενόμενος γ'ος ποστέλνικος,

1 Hurmuzaki, *Supl.* I[1], p. 566, № 822. Cf. și p. 577, № 837.

2 Ienachi Kogălniceanu, p. 241.

3 9 Octombre; Hurmuzaki, *l. c.*, p. 767, № 1093.

4 *Ibid.*, p. 785, n° 1124 și Ienachi Kogălniceanu, p. 266.

5 *Ibid.*, p. 254.

6 *Ibid.*, p. 242.

7 *Ibid.*, pp. 262-3.

8 *Ibid.*, p. 242. Cf. Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 192 și Xenopol, *Ist. și geneal. familiei Callimachi*, pp. 166-7.

vremea Postelnic-Mare și Hatman și trăi până după începutul secolului al XIX-lea[1].

Moldovenii continuară deci, după Nicolae Mavrocordat, dacă nu cronica oficială a acestui Domn, cel puțin unele din vechile lor letopisețe. Amiraș dădu o urmare povestirii lui Miron Costin, Mustea făcu același lucru, Ienachi Cogălniceanu și Canta duseră povestirea istoriei țerii lor până la războiul ruso-turc din 1768-74, până la sfîrșitul epocei a doua adecă.

In Țara-Românească găsim mult mai puțin decît atîta. Aici avem numai notițe de familie, dintre care acelea ale Cantacuzinilor vor servi după 1774 la alcătuirea unei lucrări genealogice și istorice întinse. Există un singur letopiseț care să ducă povestirea până după 1730, și acela întrece numai cu trei ani acest termin.

Această cronică, și o prelucrare a analelor anterioare, începe întăiu printr'o reproducere a povestirii lui Stoica Ludescu, pe care doară o orînduiește altfel într'un loc și o taie la sfîrșit, unde se povestia nunta fetei lui Șerban-Vodă cu Grigorașcu Băleanu. Apoi vine o scurtă privire lăudătoare asupra stăpînirii acestui Domn, arătîndu-se fundațiile lui și ale Doamnei. Urmează o narațiune foarte scurtă, dar originală. Ea aprobă un timp acțiunile Brîncoveanului, care nu se potrivește celor ce-l îndemnau „să se lepede de Turci" și să se închine Germanilor, care se dovedește, chemînd în ajutorul său pe Tatari, cînd oaspeții creștini îi vin nechemați în țară, că este slugă dreaptă Impăratului, care împodobește țara cu mănăstiri, biserici, clădiri. Dar de la o vreme tonul se schimbă. Se dă vina neizbîndei Rușilor din 1711, nu numai pe lipsa de provisii din Moldova, din causa lăcustelor, ci și pe reaua voință a lui Constantin-Vodă, care nu aduce zahereaua ce făgăduise. Domnul muntean e mustrat pentru lăcomie, pentru birurile mari ce aruncă, pentru născocirea văcăritului, pentru vînzarea în silă a produselor proaste din viile și velnițile lui, pentru banii ce exportă în Ardeal și în Italia.

Povestindu-se într'o formă tot așa de nouă, dar tot așa de

---

1 Cf. și *Livre d'or de la noblesse phanariote*, de Eugeniu Rizo-Rangabé, și Atanasie Comnen Ipsilanti, la anul 1765.

scurtă, căderea lui Brîncoveanu, se laudă fără niciun amestec de critică Domnia lui Ștefan Cantacuzino, care suprimă în chip solemn văcăritul și iartă birul preoților. Căderea lui o atribuie intrigilor lui Nicolae-Vodă, Domnul Moldovei, care-i succedă.

Pentru acesta, cronicarul anonim e aspru și reproduce povestirea dușmănească, pe care am semnalat-o mai sus ca urmare a lui Radu Popescu. La dînsa adauge numai puține știri nouă, între care informații asupra soartei văduvei și ginerilor lui Brîncoveanu, și chiar a cumnatului acestui Domn [1].

Ducînd mai departe expunerea evenimentelor, cronica vorbește totdeauna cu simpatie despre tînărul Constantin-Vodă Mavrocordat, care, ales în 1730 de țară, promite o Domnie bună și, întors după căderea lacomului Mihai Racoviță[2], face *milă* și *dreptăți* tuturora. Grigore Ghica nu e judecat nici într'un fel, pentru că scurtele anale se opresc la suirea lui în Scaunul muntean: 20 Maiu st. v. 1733. Se poate susținea că Grigore-Vodă, care comandà în Moldova lucrarea lui Amiras, ar fi adus și alcătuirea acestui mic letopiseț muntean.

Povestirea originală din cronică e, cum am văzut, foarte puțin întinsă; forma e fără niciun caracter, mai curînd naivă, cu eternul „domnià foarte bine", adaus chiar și pe lîngă critici amare. Insemnătatea opusculului stă mai ales în raritatea lui, fiind singura cronică redactată și răspîndită în acest timp de scădere și de amorțeală a simțului românesc [3].

Dintre însemnările făcute în Țara-Românească, merită a fi semnalate cele ce se află pe un manuscript grec al operei de istorie și geografie alcătuită de Mihai Cantacuzino. Se notează întăiu întinderea țerii, apoi se traduce ceva din explicațiile băr-

[1] Pentru familia Doamnei, fiica lui Neagoe-Vodă, care era fiul lui Antonie-Vodă din Popești, v. și frumosul ms. al ctitorilor Hurezului, intrat de cîtva timp în posesiunea Academiei Romîne. Cf. și *Studii și doc.*, III, p. 22 și urm.

[2] Care pune „dăjdi greale și împrumuturi pre boeri și pre mănăstiri".

[3] Există două manuscripte, descoperite amîndouă de foarte puțină vreme și analisate în *An. Ac. Rom.*, XXI, pp. 405-10. Unul se află la Bibl. Ac. Rom., celălalt în Bibl. episcopatului romîn din Oradea-Mare.

ţii din 1750 a abatelui d'Artois. Vin aiurea scurte povestiri, cum se fac „în toate părţile lumi", despre cutremure, fosile, despre prigonirea unui boier de către „acel tiran Stavrache"[1].

Mai importantă e „Istoria Ţări-Rumâneşti de la let 1769"[2], scrisă de un anonim în versuri foarte rele. In ea se narează mai mult luarea în stăpînire a Bucureştilor de

O grămadă de calici,
Blestemaţi şi porci de cîine, —
Toate uliţile pline —
Cu cîte-un peşchir la mînă,
Şi 'n cap pene de găină.
Orice mergeai de 'ntrebai,
Ei îţi răspundea *stupai*.

Se ieau în rîs pe urmă judecătorii improvisaţi cari „ţinea bastoane şi judeca din canoane", cei ce nu cred în „manafesturile" ruseşti, oastea nouă cu căpitanul

Arsu şi negru ca o cioară,

şi chiar Ruşii liberatori cari „muschiceşte băură"[3].

Tot astfel se presintă, într'o broşură tipărită la 1769, nişte plîngeri ale ţerii, nişte îndemnuri la luptă, cu totul neobişnuite pentru acest timp[4].

Dar, dacă în Ţara-Românească nu s'a alcătuit în această epocă o operă istorică mai întinsă, mai personală, mai frumoasă,— s'a scris acolo, de un necunoscut iarăşi, o lucrare sau mai bine s'au aruncat pe hîrtie nişte note descriptive, geografice, care oferă un mare interes.

Intăiu pentru că asemenea scrieri, făcute de localnici, nu de străini, sînt rarisime în secolul al XVIII-lea. Atît de rare, încît, afară de Descrierea Moldovei de Dimitrie Cantemir şi de tratatul schiţat de anonimul nostru, nu mai cunosc altele[5].

1 Bibl. Ac. Rom., ms. grec 42.
2 Am dat-o întreagă în *Revista istorică,* IV, pp. 156-62. Cf. C. C. Giurescu, în *Omagiul Bianu,* p. 202, nota 1.
3 Bibl. Ac. Rom., ms. 1319.
4 Al. T. Dumitrescu, care le-a publicat, credea că asemenea versuri pot fi atribuite unui om ca Ienăchiţă Văcărescu.
5 V. cele spuse mai sus la Dimitrie Cantemir.

Pe urmă şi pentru importanţa intrinsecă a lucrării. Cel ce a aşternut-o pe foile rămase albe dintr'un frumos manuscript, prinzînd o parte din compilaţia alipită de obiceiu la Neculce[1], acel boier sau logofăt muntean, care nu ni-a transmis numele său, era un om învăţat, o inteligenţă clară şi un scriitor corect. Dacă n'ar fi ici-colea alusii, care ne îndreaptă către o epocă mai tîrzie, am crede că avem înaintea noastră nişte însemnări ale Stolnicului Constantin Cantacuzino, şi aceasta a şi fost la început impresia noastră.

Originea notelor trebuie căutată în cetirea leatopiseţului moldovenesc al începutului principatului. Un cetitor cu ştiinţă de carte a crezut bine să-şi însemne părerile sale în această privinţă, adăugînd şi ştiri privitoare la Ţara-Românească, pe care Miron Costin şi fiul său nu le cuprinseseră în consideraţiile lor.

El a făcut însemnări despre întâii locuitori ai principatului, despre cucerirea de către Romani, despre antichităţile Ţerii-Româneşti, despre numele ei — un capitol ceva mai întins, în care s'ar părea că a fost întrebuinţată şi scrierea lui Constantin Stolnicul, — despre religie, despre peşteri, — o descriere foarte amănunţită, un fragment de povestire, de călătorie aproape, — despre „firile oamenilor, lăcuitorilor locului acestuia", iscusiţi la minte, uşori la priceput, cu toată lipsa de învăţători şi maieştri, cari să-i înveţe a şti şi să-i deprindă a lucra; despre „obiceiuri", în guvern adecă, în numirea, şi atribuţiile demnităţilor şi funcţiilor, — despre ceremonii, despre pecetea principatului, dîndu-se în privinţa corbului legenda pe care o cunoaştem şi din poema latină a lui Miron Costin[2], despre categoriile de boieri, despre „limba ce se grăiaşte întru această ţară"; „limba latinească şi italienească stricată", comună tuturor locuitorilor despărţiţi ai vechii Dacii[3],—despre *negustorie*.

---

[1] Cuprinde — nl msului e 266 în Bibl. Ac. Rom.— introducerea lui Nicolae Costin până la cap. XV, apoi *Cartea pentru descălecat* a lui Miron, întreruptă la cap. II. Cum se vede, ordinea în care se succed introducerile acestea e aici intervertită. Cf. *Studii şi doc.*, III, pp. 34-5.

[2] Dar scriitorul ni declară că nu crede într'însa, aflînd-o asemenea cu „basnile". O reproduce însă pentru potrivirea ce oferă cu conţinutul grafic al pecetei muntene.

[3] Scriitorul vorbeşte de deosebirea de vocabular ce există între vorba Muntenilor, a Moldovenilor şi Ardelenilor, pe cari-i numeşte „Tranţilvanieni".

Iar unul din cele mai însemnate capitole e, de sigur, acel despre cultură, în care ni se spun multe lucruri noi, despre școli și biblioteci: școlile elinești de la fiece eparhie, școala slavonă din București, școlile românești de pretutindeni; biblioteca din Mărgineni, plină de „cărți elinești, letinești, franțozești, turcești", cea din Văcărești, cea, mai mică, de la Sf. Sava, biblioteca particulară a lui Nicolae Mavrocordat, adunată din cumpărături și luarea cu hapca, și a căreia risipire spune autorul că a văzut-o el însuși la vînzarea de creditori a averii lui Constantin-Vodă[1].

Avem și planul scrierii, care trebuia să fie scurtă—„socoteala ne-au fost a fi cît de scurtă istoriia"—, dar foarte complectă. Sînt anunțate capitole despre hotare, întindere, mărime, locuitori, aier, ape, nume, împărțirea administrativă, duvern, religie, ierarhie, cultură, zidiri și anticități, venituri, limbă, Domni— „orînduiala Domnilor aceștii țări",— fundațiile lor, orașe, biserici și mănăstiri. Nu putem decît să regretăm că un astfel de plan, atît de larg conceput, atît de asămănător cu al lui Dimitrie Cantemir în *Descrierea Moldovei,* n'a fost adus la îndeplinire și că, în locul cărții ce trebuia să fie scrisă, ce a fost scrisă poate și s'a rătăcit sau pierdut, n'avem decît notițe risipite, necomplecte, încurcate, un brulion cu o scrisoare grăbită, cu ștersături numeroase, din care de multe ori abia se desface aceia ce era destinat de autor să rămîie[2]. Numai după 1750 un boier muntean era să ni deie o descriere complectă a țerii sale, Mihai Cantacuzino. Dar opera lui, descriptivă și narativă în același timp, lucrare de istorie și geografie, aparține altei epoce și a fost compusă supt influența altui curent.

Un *Prognostic* pentru Țarul Petru fusese tradus în grecește, pentru Domnul și boierii munteni, pe vremea lui Brîncoveanu[3]. Dar asupra acestui împărat drept-credincios, căruia Acxtelmeier, autorul Prognosticului, îi promitea Scaunul lui Constantin cel Mare și sfințirea în Sfînta Sofie, asupra doritului liberator al neamurilor creștine din Răsărit, se scrisese, ni se spune, și

1 „A căror răpunere, neprelungindu, am văzut cu ochii noștri."
2 Am reprodus aceste prețioase notițe în *Studii și doc.,* III.
3 V. mai sus, p. 41.

lucrări originale în limba grecească. Daponte menționează două: „Un manual ca de cinci coale, care laudă pe acest împărat Petru și-l îndeamnă să se ridice asupra Turcilor", și o *Viață;* acestei din urmă îi dă titlul: „Viața lui Petru zis cel Mare[1]" și adauge că a fost tipărită, fără a spune însă unde și cînd. N'am avut supt ochi „originalul" acestei „Vieți". După tipăritură însă (1733), care, tratînd un subiect așa de interesant, va fi fost răspîndită printre cunoscătorii de grecește din Orient, probabil, s'a făcut la 1749 o traducere românească. Traducerea ne lămurește prin titlul ei și mai bine asupra lucrării. A fost compusă în italienește după gazetele din Franța și Olanda, care răsunau de isprăvile călătorului, războinicului și civilisatorului. Din această limbă a strămutat-o în grecească vulgară, spune titlul menționat, un „chir Alexandru canțileariul".

„Chir Alexandru" putea fi „canțileariu" în principate, la Poartă, ori la Patriarhie, singurele locuri unde un Grec putea ocupa sarcini oficiale, putea guverna sau ajuta un guvern. La Ruși nu se prea poate admite, pentru că ei aveau în acest timp drept „canțileariu" pe Teodor Corbea, și apoi s'ar fi insistat asupra acestei calități, care ar recomanda și mai bine opera. Știm însă un Grec din Smirna, un „chir Alexandru", care a împlinit funcțiuni de „secretariu de cancelarie" pe lîngă Carol al XII-lea. E Alexandru Amiras, cronicarul lui Grigore Ghica-Vodă, căruia prin urmare i-am atribui această traducere, ca unui „chir Alexandru" ce era, ca unui Grec, ca unui cunoscător de limbi europene, ca unui „canțelariu", în fine, — sau aproape.

Traducătorul romîn, dînd data traducerii sale, și-a însemnat, și numele. E „dumnealui Matei Fărcășanu, biv vel Șetrar". Nici însemnătatea funcției, nici mărirea numelui nu ne ajută a găsi ceva despre dînsul, pentru a-i răsplăti astfel meritele literare, nu tocmai așa de mari[2].

---

[1] Τὸ βιβλίον τῆς περὶ αὐτοῦ ἱστορίας: Βίος Πέτρου τοῦ μεγάλου ὀνομαζομένου. Cf. și Papadopulos Vretos, II, pp. 47-8.

[2] In ms. 204 al Bibl. Ac. Rom., titlul e următorul: „Viața Marelui Petru, avtocrator a toată Rusiia, părintele patriei, adunată din multe pomeniri în Franța și Olanda; ce s'au dat în doao tomuri [1736], iar mai pe urmă s'au tălmăcit din limba italienească în limba grecească cu toată nevoința de chir Alexandru Canțileariul—,

In Prefaţă, Fărcăşanu arată folosul istoriei pentru cetitori, „cînd n'au cu ce îşi treace vreamea..., pentru ca să nu să obicinuiască cu leanea şi trîndăviia", mărturiseşte că a tradus opera din greceşte, „spre înţeleagerea vorbei rumîneşti," şi ameninţă cu pedeapsa lui Dumnezeu pe acel ce-i va despreţui osteneala literară. Atenţia, ni spune el — pasagiul e prea plăcut prin naivitate, ca să nu-l reproducem—, o merită, de bună samă, fiindcă, ştiind aşa de puţin, a muncit aşa de greu pentru a-şi ajunge „scoposul" propus. Să respecte cetitorii „neodihna şi privighiiarea mea, celui iubitoriul de osteneală, pentru că, fiind împleticit întru neaşezările şi deşartele griji ale pătimaşei şi mult necăjitoarei lumi, şi încă prea puţin fiind la învăţătura limbii elineşti, de vreame că nici gramatica desăvîrşit n'am învăţat, cu puţină cunoştinţă numai din praxis luînd, noaptea şi zioa ca un fur am furat cîte un ceas de somn, ca să săvîrşesc, această carte, pentru că Musele, adecă iubirea de învăţătură, ce o şi caută de la suflet făr de turburare, şi preste putinţă iaste a-ţ povesti cu amăruntul cît am răbdat păn am cîştigat scoposul acesta, carele la alt nu caută, numai la cel de obşte folos, — de vreame că păn'astăz neamul nostru să află lipsit de tot, de acest feali de cărţi[1]. Pentru care vă rog pre voi, pre toţ şi mari şi mici, priimiţ cu curată inimă această a mea proastă şi nevreadnică scrisoare..."

Traducerea nu e rea însă, şi Viaţa lui Petru cel Mare, „tălmăcită" de „dumnealui" Fărcăşanu în ceasurile furate — cîte unul pe zi — somnului diurn şi nocturn a fost o carte foarte cetită, cu toate multele pagini care o cuprindeau: e una din acelea care ni s'au păstrat în mai multe manuscripte[2].

După timpul cînd s'a scris s'ar putea atribui aceluiaşi Făr-

---

iar de pe cea grecească s'au tălmăcit acuma la înţelegerea rumănească, de dumnealui Matei Fărcăşan, biv Vel Şetrar, la anii de la Hristos 1749; tomul d'intăiu, cuvînt întăi".

1 Nu e cu totul exact. V. mai sus, la Nicolae Costin şi Amiras.

2 Bibl. Ac. Rom. are trei: unul bine scris, complect, dar fără titlu întreg şi fără prefaţă: e N° 49. Are multe şi interesante glose pentru cuvintele străine adoptate de traducător. Glose pentru cuvintele greceşti: *avtocrator, anhologhie, chirdos, apofasis, prosigoric, diadoh, eunuh, epistatis, piitis,* are şi ms. 122, care e şi el complect. Fără glose e ms. 204, care dă titlul cum l-am reprodus mai sus şi prefaţa; „Viaţa" e precedată de Istoria Slovenilor, cea tradusă din ruseşte,

cășanu, în fine, traducerea unei povestiri despre moartea Țarului izbăvitor. Se chiamă, în singurul manuscript care o conservă: „Inștiințare pentru moartea Marelui Petru, Imperatoriului a toată Rusia", și se spune că a fost prefăcută pe românește în 1757. Din prefață se vede că autorul era un Rus și un contemporan poate, dar, — nefiind încă pe acest timp cunoștință de limbă rusească, în Principate, iar slavona fiind aproape cu totul părăsită, — aș crede că lucrarea a trecut întâiu printr'o versiune grecească[1].

Un alt traducător nu se poate asămăna supt niciun raport cu simplul Șătrar Fărcășanu. Vlad Boțulescu de Mălăiești, care a început poate ca grămătic și traducător de cărți religioase, pentru a sfîrși ca prisonier politic în țeri neașteptat de îndepărtate, acest personagiu versatil, cu existența curioasă, e un adevărat cărturar.

Era un logofăt al familiei lui Ștefan-Vodă Cantacuzino. Va fi scris pentru aceasta acte publice, îi va fi copiat tratate și leatopisețe, apoi, cînd nenorocirea atinse așa de greu familia pe care el o servia, Vlad întovărăși în exil pe Doamna Păuna și pe cei doi fii ai ei. Cînd beizadelele Radu și Constantin plecară din casa unde se adăpostia în exil văduva ultimului Domn pămîntean al Țerii-Românești, el nu-și părăsi stăpîna. Pe la 1744, el iscălește ca martur, în italienește, supt diata redactată, de sigur, tot de dînsul, a stăpînei sale.

Tocmai în acest an, Radu, un om desorientat, fără moralitate și fără conștiință, chinuit de o nepotolită sete de aventuri, fie și criminale, Radu, zic, își chemă fratele, care se afla ca militar în serviciul Rusiei. Aducîndu-l la sine, începu a-i face destăinuiri privitoare la o mare răscoală a creștinilor ortodocși supuși Austriei, răscoală care, sprijinind interesele turcești, ar

---

Dar e incomplect, și nici prefața nu e terminată, de și se pare că-i lipsesc numai cîteva cuvinte de la sfîrșit. Ms. odată la Museu,—N° 333 — e scris la 1799. Cf. un ms. ce se pomenește în Gaster, *Crestomatie*, II, pp. 49-53. Incă unul din 1756, odinioară la Museu, N° 137, în Urechiă, *An. Ac. Rom.*, X, pp. 357-8. V. și Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, pp. 231-2.

[1] Gaster, *Crestómatia*, II, p. 53; cf. *Gesch. der rum. Litt.*, p. 232. D-sa posedă manuscriptul unic, de care e vorba.

căpăta pentru el, Radu, tronul muntean, iar pentru Constantin situația de Despot al Sîrbilor.

Boțulescu rămăsese, după moartea Păunei, omul de casă al fiului ei celui mai mare. Găsim numele lui în josul unui act ciudat, unei diplome acordate episcopului unit Inochentie Micul, de Radu, care-și lua, pe lîngă titlul de Mare-Maiestru al Ordinului Constantinian, și alte atribute politice din cele mai comice și mai șarlatanești[1]. Astfel de diplome de membri și demnitari ai Ordinului său răspîndia cu îmbielșugare, de cele mai multe ori pentru bani, imperialul, cavalerescul și ridicolul personagiu. Și toate erau întărite după cuviință de bietul nostru Logofăt, „cancelariu" al Marelui-Maiestru și complice al înșelătorului.

Constantin Cantacuzino consimți să împartă cu fratele său folosul și paguba conspirației filo-turcești. Legă relații trădătoare cu deosebite persoane, care-i păreau trebuincioase, făcu destăinuiri patriarhului din Carlovăț și, în general, atîta zgomot, încît află și guvernul din Viena. Casnicii celor doi frați, alți indivizi bănuiți, fură arestați și supuși cercetării. Intre dînșii se afla Boțulescu, *factotum* al Cantacuzinilor și cu acest prilej. Dovezile contra lui fură zdrobitoare. In loc să capete în patria sa, supt Domnia lui Radu-Vodă cel nou și cel stricat, o boierie mare, care să-l ilustreze și să-l îmbogățească, el fu condamnat la moarte pentru les-maiestate, ca și stăpînul său, Constantin. Pedeapsa fu îndulcită pentru amîndoi, cari puteau fi socotiți mai curînd ca victimele neastîmpăratului soiu rău ce era principele Radu, general-maior al Maiestății Sale Apostolice și Mare-Maiestru al Ordinului știut, fără a mai pomeni titlurile cele multe din diplomele lui.

Pedeapsa fu închisoarea pe viață. Constantin merse s'o ispășească la Graz, de unde nu ieși decît zdrobit de suferințe și obosit de vrîstă, — patruzeci de ani după greșala și osînda sa, în 1781. In același an 1746, Boțulescu era închis în castelul din Milan, ale cărui porți nu se redeschiseră poate niciodată pentru dînsul.

Era așa de departe țara, atîta loc îl despărția de patronii

---

[1] Și în Iorga, *Documentele Cantacuzinilor*, București, 1902, p. 185 și urm., no. LXXXII, o diplomă pentru un străin.

lui, cari nu-l mai puteau ajuta, atîția strașnici ani goi de fapte vedea înnaintea sa acel care se visase Mare-Cămăraș al Țerii-Romănești! Nu scria nimărui, nu vorbia cu nimeni, nu era nimeni de la care să audă sunetele limbii în care fusese crescut. In clipe de înfiorătoare nenorocire și desnădejde el se mîngîia vorbindu-și cu sine însuși, scriind-o. Așa deveni iarăși scriitor— dacă fusese la început — agentul politic al ambiției cantacuzinești și jertfa acelei ambiții.

Avem trei cărți de la dînsul. Una a ajuns la Viena, în Biblioteca Imperială, celelalte două au venit tot de acolo, ca manuscripte înapoiate Italiei, și se află acum la Veneția. Probabil au fost luate din moștenirea nenorocitului, mort în închisoarea lui italiană, și s'au păstrat ca lucruri rare, scrise într'o limbă puțin cunoscută.

A tradus,— fiindcă ele sînt traduceri, — a tradus cele trei opere în anii 1763 și 1764. N'a mai avut cărți la disposiție sau a fost iertat de Dumnezeu prin moarte acela pe care, pentru marile sale greșeli, oamenii nu-l puteau ierta? Cine știe! Altceva de la dînsul nu s'a găsit până acuma.

A început cu o viață italienească a lui Scanderbeg, broșură mai mult populară [1], pe care a tradus-o într'o bună limbă romănească, în limba cărților sfinte, la *naționalisarea* cărora contribuise poate și el: curată în cuvinte, bogată în desfășurarea frasei, alcătuită după modèle slavone și grecești [2].

Pe urmă în anul următor, acum după o operă destinată numai poporului, el strămută în romănește acea carte a lui *Varlaam și Ioasaf*, pe care o popularisase odată la Romîni, fără ca Boțulescu să fi știut aceasta, o veche traducere din slavonește, al cării autor nu era altul decît învățatul Udriște Năsturel [3], cumnatul lui Matei-Vodă Basarab [4]. La întăia sa lucrare, din 1763, el alipise o „Pe scurt înștiințare de nenorocirea Casei otomane".

---

[1] *Vita di Scanderbeg*. V. Pétrovitch, *Bibliographie de Scanderbeg*, N° 1591.

[2] Ms. se află la Veneția, Bibl. Archivelor de Stat, cărți din bibl. Brera, restituite de guvernul austriac.

[3] V. ediția cărții de generalul Năsturel. Cf. și I. Bogdan, în *An. Ac. Rom.*, seria II, XI, pp. 27-8.

[4] Viena, Bibl. Imperială, mss. slave, n° 73. Copie, la care e alipit originalul italian, de Gr. G. Tocilescu, la Bibl. Ac. Rom.

In 1764, în acelaş an cu „Varlaam şi Ioasaf”, Vlad traduse, din nemţeşte acum — un om învăţat în limbile europene, ca şi în acelea ale Răsăritului: grecească şi slavona, acest Logofăt muntean din secolul al XVIII-lea!—, traduse o Istorie universală, sau, cum îi zice el, care nu prea întrebuinţează neologisme: „Istorie de toată lumea”. Terminînd-o, el înădi, pe lîngă traducerea adausurilor din însăşi acea carte nemţească necunoscută, şi o traducere a unei vieţi de sfînt, scrisă tot în italieneşte.

Plăcere mare nu putea să găsească Boţulescu prefăcînd în limba sa prosa umflată din *Ristretto della vita, miracoli e canonizzazione di San Felice de' Porri da Cantelice, Capuccino*, dar acest tratat de edificaţie era probabil singura carte pe care mila vre-unui temnicer i-o va fi pus la îndemînă atuncea!

Această din urmă lucrare: „Istoria universală”, nu e numai cea mai importantă din ale lui Boţulescu prin întinderea ei, dar şi prin aceia că are la început o prefaţă. Prefaţa e plină de vederi drepte şi de alusii dureroase la soarta lui fără îndreptare, căci el era pe acea vreme de optsprezece ani smuls din lume.

Ni-o spune el singur, fără a mărturisi şi motivul: din „pricini cari aici, acum, a se dăscoperi n'au loc”. Ni se înfăţişează „la strimtoare închis, cu nimenea grăind şi nici într'o parte cu nimenea correspondenţie avînd; cu greu puteam să trec vremea, ziua şi noaptea singur, şi drept aceia şi cu scăderea sănătăţii: fiindu-mi aceasta însă ἐνέργεια şi ἄσκησις: a avea adecăte în mînă ceva a lucra şi a face, nu de puţină mîngîiare şi folos mi-au fost”.

Dar, spune el mai departe, nu i-a fost uşor acest lucru de mîngîiere, limba sa nefiind destul de pregătită pentru a putea înveşmînta orice cugetări: „fiind limba noastră romănească foarte îngustă, iar nu, ca alte limbi, cum nemţească, greceasca, iproci, bogate şi îndestulate în cuvinte, — a putea chiar numi şi a dăscoperi firea a orice nume şi cuvînt”.

Totuşi a scris, şi a scris bine în această limbă, „în limba patriei meale, de atîţea ani neexerţeluită şi părăsită”. Şi, văzînd cît de bine o întrebuinţează acest exilat, ne gîndim cu părere de rău la *cronica romănească* pe care ar fi putut-o scrie în stil

mare acest cărturar, pomenind în ea păcatele și martirologiul ultimilor Domni romîni, ale coborîtorilor lor rătăcitori în străinătate și ale sale însuși [1].

---

[1] V. N. Iorga, în *Literatură și Artă rom.* din 1900, și raportul lui N. Densușianu, pp. 211-2. Nu putem spune din care Mălăiești era originar Boțulescu. Este unul și în ținutul Hațegului; Popea, *Vechia Metropolie*, p. 145. Pe un Ioan Căpitan Mălăescu îl găsim însă la Craiova în 1779 *(Bis. ort.,* XV, p. 344).

CAP. III.

Literatura religioasă în perioada a doua.

Pentru desvoltarea literaturii originale, a istoriografiei, poesiei, erau necesare condiţii care nu se cer la desvoltarea literaturii religioase. Aici ceia ce determină producţia e o nevoie şi un obiceiu: nevoia cărţilor sfinte, a cărţilor de slujbă, de dogmă şi de tîlcuire, şi obiceiul traducerilor.

Astfel se explică, în această epocă de amorţire a sufletului romănesc, bogăţia tipăriturilor bisericeşti, numărul mare al manuscriptelor lăsate de tălmăcitorii literaturii religioase greceşti şi slavone. Harnicii lucrători pe acest teren urmau exemplul dat de predecesorii lor, desăvîrşiau opera începută de dînşii, fără ca lipsa de orientare, lipsa de simţire şi entusiasm să influenţeze în rău asupra activităţii lor.

Această literatură, trăind puternic pe cînd cealaltă se stingea, a adus fără îndoială mari foloase. Ea a păstrat gustul cetirii, a făcut să se audă limba românească în toate stratele populaţiei[1]. Pe urmă, o operă originală ca şi o traducere se serveşte de acelaşi instrument al limbii. Şi prin multele tălmăciri din întreg secolul al XVIII-lea, şi nu mai puţin şi din această perioadă, acest instrument, trebuind să exprime sentimente alese, cugetări adînci, concepţii înalte, se făcea în stare a servi mai tîrziu alcătuitorilor noi de opere originale, propoveduitorilor ardeleni şi celor d'intăiu poeţi ai neamului.

Care sînt persoanele şi curentele ce se deosebesc în activitatea literară românească pe cîmpul religios în această epocă?

E un curent, slab încă, represintat prin puţine, risipite şi mo-

---

[1] „Cărţi de acelea", scria Odobescu, „care sunau româneşte la urechea poporului întreg, de la naşterea pruncului până la astrucarea moşneagului." In Papiu, *Şincai*, p. 80.

deste publicații, care, crescînd deodată în perioada a treia, cînd piedecile ce-i stăteau în cale fură înlăturate, năvăli pe terenuri mai bogate decît acel al tălmăcirii de cărți bisericești, luă înainte prejudecăți și superstiții și aduse regenerarea gîndirii românești. E curentul ardelean, pornit din Unire, curent care crescu pe atît de încet, pe cît de puternic se dovedi pe urmă. Pentru moment se observă abia ici și colo o scînteiere de lumină fugare între bălăriile ignoranței și inconștienței naționale. N'ar folosi la mare lucru dacă ne-am opri la aceste slabe începuturi, în loc să-l urmărim de la un capăt până la altul, cînd își dă toată măsura izbăvitoarei sale puteri.

Mai este, alături de acesta, vechiul curent, care pornise din izvorul culturii grecești regenerate în secolul al XVII-lea prin cîțiva oameni de carte cu voință și rîvnă. Și în această perioadă, în vecinătatea Curții grecești a Domnului, prelații de origine greacă, ocupînd tronul metropolitan, își dau osteneala să traducă și să tipărească sau să patroneze traducerile cărților bisericești.

Trebuie să spunem însă de la început — și acesta e unul din caracterele distinctive ale literaturii noastre religioase în această vreme — că Moldova n'are nicio parte în desvoltarea ei până târziu către sfîrșit, cînd, din activitatea unui emigrant rus, trecut prin Atos, un nou curent pornește, al școlii monastice din mănăstirea Neamțului. Până către 1770, dacă în Moldova persistă cugetarea originală, oricît de scăzută, supt forma leatopisețului, lucrarea de traduceri și tipărirea de cărți românești slăbește foarte mult, tocmai cînd în Țara-Românească, unde scrierea de cronici a contenit, literatura religioasă de traduceri se desvoltă cu mai multă putere.

De puține tipărituri românești din Iași ni se vorbește în toată această epocă[1]. Ienachi Kogălniceanu ni spune despre Constantin Mavrocordat, că, vrînd să învețe carte, în a doua Domnie a lui, pe preoții moldoveni, a cerut din Țara-Românească „cărți pe'nțeles, căci în Moldova nu se afla Evanghelii, Apostol și Liturghii"[2]. Tipografiile episcopale, pe care voià el să le în-

---

[1] Le vom analisà la expunerea activității Mitropolitului Iacov I-iu.

[2] P. 203.

temeieze, nu fură statornicite, afară doar de aceia din Rădăuţi, care tipări *Catavasierul* din 1744, *Ceaslovul* şi *Liturghia* din 1745 şi despre care nimic nu se mai auzi pe urmă, ceia ce ar aduce pe cineva a se îndoi chiar de existenţa ei [1].

Totuşi, episcopii şi mitropoliţii moldoveni erau, cu destul de rare excepţii, pămînteni, oameni de ţară, pe cînd clerul muntean a numărat în tot secolul al XVIII-lea mulţi străini în rîndurile sale superioare. Aceşti străini, Greci, trebuie să admitem că erau mai zeloşi pentru progresul culturii bisericeşti decît vlădicii romîni, fiind mai culţi decît aceştia, mai buni şi mai cucernici călugări, crescuţi în vechile mănăstiri, cu viaţa aspră şi harnică, ale Răsăritului. Dar, pe de altă parte, cînd se găsia, printre înalţii clerici romîni din Moldova, un om rîvnitor către învăţătură, acela dădea mişcării ocrotite şi îndreptate de dînsul un scop romănesc. Astfel vom vedea că a făcut Mitropolitul Iacov I-iu al Moldovei, care din acest punct de vedere stă mult mai sus decît învăţaţii săi contemporani, Mitropoliţii de alt neam al Ungrovlahiei. Şi are prin urmare şi un mai mare drept la recunoştinţa noastră, ca unul ce a lucrat pentru neamul său mai mult decît pentru lege, pentru Moldovenii săi decît pentru pravoslavnicii creştini lipsiţi de carte bisericească pe înţeles.

Incă supt Mitropolitul Ungrovlahiei Ştefan, fostul episcop de Buzău, pus de Nicolae Mavrocordat [2], care poate să fi fost Romîn, s'a tipărit la 1736 o a doua ediţie din Vieţile Sfinţilor resumate: „Anthologhion adecă floarea cuvintelor", precum şi din Octoih [3] (1731-1736), la tipografia metropolitană, în care lucra atunci Stoica Iacovici, preot, tipograf şi poate şi cascăl şi traducător din slavoneşte [4], şi fratele Radu Logofătul. Tot supt el pare a fi ieşit [5] şi *Chiriacodromiul* din

---

[1] La Rădăuţi, făcu „tipografie noao" episcopul Varlaam, care ar fi voit astfel să imite pe păstorii bisericeşti munteni din Rîmnic. Poate Iacov, urmaşul lui Varlaam, i-a strămutat materialul la Iaşi, unde ajunse în curînd Mitropolit.

[2] Bianu şi Hodoş, *o. c.*, p. 47.

[3] *Octoihos, adecă Osmoglasnic.*

[4] V. mai sus, p. 435.

[5] V. Bianu şi Hodoş, *o. c.*, II, pp. 41, 45, 59; Cărţi greceşti supt el, *ibid.*, pp. 50-1; no. 214, p. 54, no. 217; p. 61, no. 226.

1732 [1] şi la 1731 *Ceaslovul,* din care însă cea mai mare parte e încă slavonă [2], apoi *Psaltirea* din 1735 [3].

Un activ Mitropolit muntean a fost Neofit din Creta. Supt arhipăstoria acestui Grec, — ceia ce arată cît de zădarnice sînt închipuirile unei duşmănii sistematice a Grecilor contra neamului românesc, limbii şi culturii lui, — s'au tipărit o sumă de însemnate cărţi religioase. In 1741, *Intrebări bogosloveşti* ale Sf. Atanasie, traduse de Ienachi, fost al doilea Postelnic [4], şi, cu banii lui Anania de Cesareia Palestinei, apoi *Liturghia* [5]. In acest an, lucra „tipografiia şcoalii Văcăreştilor". Urmează *Evhologiul,* în 1742, *Catavasierul,* tipărit în imprimeria reorganisată, în tipografia „cea noao" a Mitropoliei, supt conducerea unui Logofăt Muşat; tot în 1742, *Căzaniile* vestitului Ilie Miniat, traduse din greceşte, din chiar ordinul Mitropolitului [6], şi o *Evanghelie* [7], un *Acatist* [8], un *Penticostariu* [9], tradus de-a dreptul din greceşte, tot de Ienachi. Apoi, în 1745, *Pravoslavnica mărturisire,* din „tipografia domnească în oraşul Bucureştilor", cu osteneala lui Stoica Iacovici, în acelaşi an cu *Ceaslovul* rădăuţean [10], o *Psaltire* mai mult slavonă. In anul următor, 1746, *Mărgăritarele.* In acelaşi an, se dă la tipar un *Octoih* şi „o cărticică mică de la Sinopsis, cu moliftele de dimineaţă". In 1747 iese alt *Evhologiu,* de Buzău, un Triod [11], un *Orologiu,* scos în 620 de exemplare, şi un *Orologiu* mic. In 1749 „se varsă slovă romînească" pentru o *Evanghelie* [12] şi în 1750 se tipăreşte un *Ceaslov* slavon şi se termină zisa Evanghelie,

---

[1] V. şi Gaster, *Gesch. der rum. Litt.,* p. 302.

[2] Şi *ibid.,* p. 306. Exemplarul menţionat de d. Gaster n'are însă locul de tipărire.

[3] Bianu şi Hodoş, *o. c.,* II, pp. 49-50, no. 211.

[4] *Ibid.,* pp. 54-5, no. 219.

[5] *Ibid.,* p. 55, no. 220.

[6] O *Psaltire* din Iaşi, 1743; *Uricariul,* XXIV, pp. 391-2. V. mai departe.

[7] Bianu şi Hodoş, *l. c.,* p. 60, no. 224.

[8] *Ibid.,* p. 64, no. 228 (1743).

[9] *Ibid.,* pp. 70-2, no. 232.

[10] *Ibid.,* p. 85, no. 241; şi *Uricariul,* I, pp. 156-7.

[11] Τὰ βιβλιαράκια μὲ τὰς εὐχάς. Cărţile necunoscute altfel de la *Mărgăritare* înainte sînt luate după sămile Mitropoiei, în *Condicile* păstrate la Bibl. Ac. Rom.,

[12] „Tocmeala ce am făcut cu Barbul i cu Grigore tipografii ca

„împreună cu evanghelistari, care s'au tălmăcit acum întăi"—, în 710 exemplare[1]. Tipografia fusese luată „de Colțea", —deci nu era cea veche a Mitropoliei—, și ea fu încredințată în parte lui „Constantin Boltașul", starostele, pentru ca „să lucreze la *Mineae*", care rămaseră în stare de proiect multă vreme[2].

De altmintrelea el era însuși un scriitor. A scris un tratat grec despre *miruire*[3], pentru a lămuri pe Domnul său, Constantin Mavrocordat, asupra acestei taine, și a povestit pe larg visita sa pastorală din 1746, dînd o sumă de noțiuni geografice, de inscripții și narațiuni istorice. Ba începuse a-și redacta și visita din 1747, tot în grecește[4].

Filaret, succesorul lui Neofit, era Grec, ca și acesta[5], Michalitzes, din Zante[6]; dar și supt el tipografia bucureșteană lucră pentru literatura religioasă românească. Pe vremea lui, viitorul episcop de Buzău și Mitropolit muntean Cozma, atunci numai „Cozmà ermonahul, eclisiargul Sfintei Mitropolii", se osteni, în Domnia lui Constantin Mavrocordat, iubitorul de slujbă pe înțeles, cu tipărirea unei *Psaltiri*, care apăru în tipografia metropolitană[7]. Tot în arhipăstoria lui, la

---

să verse slovă rumănească pentru Evanghelie, cum arat[ă]. Iulie 23 d., 7257."

[1] Se dau în grecește la 1749 Rugăciunile alese ale lui Ghenadie Scholarios; Bianu și Hodoș, *l. c.*, p. 111, no. 271.

[2] „Tipografia Domnească, care am luat-o de la Colțea, Oct. 7. d., 7256"; „Tipografia ce am dat în seam[a] starostii Costandin boltașul, să lucreze la Mineae, cum arată în jos anume; Oct. 29 d., l., 7256." — S'au tipărit aceste socoteli de C. Erbiceanu, în *Biserica ortodoxă*, XXIII, p. 126 și urm. Cf. ale mele *Scrisori de meșteri*. Pentru *Liturghiariul* din 1741, v. *Uricariul*, XXIV, pp. 390-1, unde are un titlu destul de curios, iar, pentru *Mărgăritare*, și *Buciumul* lui Codrescu, I, p. 238. — Neofit a fost și un sprijinitor al școlilor.

[3] *Bis. ort.*, XIV, p. 654 și urm.

[4] *Bis. ort.*, II-III și XIV, p. 718 și urm. Felicitări către el, în Papadopulos Kerameus, IV, p. 89.— Din visitația lui Comisiunea Monumentelor Istorice va da o ediție a textului grecesc.

[5] V. mai sus, p. 511; *Bis. ort.*, XV, pp. 263-4; *Rev. teol.*, III, p. 373.

[6] Bianu și Hodoș, *l. c.*, p. 148, no. 316. Fratele său era Marele Șătrar Ioan.

[7] *Ibid.*, p. 135 și urm., no. 301. Nouă ediție la 1758, *ibid.*, p. 143, no. 309. Apoi *Ceaslovul mic* de la 1759; *ibid.*, p. 144, no. 311. In grecește Slujba Sf. Visarion în 1759; *ibid.*, pp. 147-8, no. 316.

1760, se publică, la aceiaşi tipografie, o *Evanghelie*[1], un *Lafsaicon* sau Vieţi ale părinţilor din pustie, pe care, după îndemnul lui Constantin Dudescu Vel Vornic, un patron al lui Daponte[2], îl traduse un fost Vel Clucer de Arie, Teofilact, Grec de origine, fără îndoială, dedicîndu-l, după modelul ce avea înainte, lui Constantin Impăratul, pe care-l confundase cu Constantin Brîncoveanu[3]. In prefaţa sa, destul de naivă şi de banală, e lăudat, de către Teofilact, Mitropolitul Filaret, boierul Dudescu şi „Ilie din eparhiia prea-fericitului patriarh Ohridon", al cărui merit era acela că plătise cheltuiala tiparului[4]. Traducătorul, un om ambiţios, se încumetă a face şi versuri, avînd de tovarăşi în acest păcat pe Manase Eliade, în curînd marele dascăl şi panegiristul lui Alexandru Ipsilanti, şi pe un Alexandru, dascălul de greceşte[5].

Mai însemnată decît activitatea tipografiilor bucureştene era însă aceia a teascurilor din Rîmnic. Aici, prin tradiţia lui Antim, prin influenţa de civilisaţie exercitată de dominaţia germană, în timpul cît Oltenia aparţinu Impărăţiei creştine, se formă un curent cultural, o şcoală religioasă. Toţi prelaţii ce se perîndară pe Scaunul rîmnicean sprijiniră această mişcare, saŭ participară la dînsa, şi până la sfîrşitul secolului în Rîmnic se făcură, în cea mai frumoasă slovă munteană[6], cele mai bune tipărituri religioase. Şcoala produse tipografi, scriitori de condici, dascăli de slavonie şi rumînie, traducători şi chiar scriitori: doi dintre cei mai însemnaţi cronicari munteni. Ea a represintat pentru Ţara-Românească ceia ce represinta

---

1 *Ibid.*, p. 149 şi urm.

2 V. mai sus.

3 De aceia în Prefaţă se ceteşte, ca laudă a lui: „Constantin-cel-Mare" „Şi cu luminatele tale însemnări ale tipografiei şi în limba noastră cea rumînească ai vădit-o".

4 In schimb, e gratificat cu calificativul onorabil de „oaia tîrlei cei creştineşti a Ohredei".

5 Semnează Ἀλέξαν: ὁ διδά.

6 Care nici ea nu era foarte frumoasă. Sulzer putea scrie, fără exageraţie multă, că tiparul muntean e: „so zusammengeronnen, unrein, umgestaltet und unleserlich, dass man schwer den einen Buchstaben von dem andern unterscheiden kann"; III, pp. 10-11.

pentru Moldova școala monastică din Neamț, și ambele formează gloria culturii religioase românești din al XVIII-lea secol.

Un ofițer imperial care a visitat Oltenia puțin timp după anexare descrie în colori urîte cultura țerii: „La Olteni cine a învățat ceva latinește e o *rara avis*, de și nu li se poate tăgădui o oarecare destonicie firească, ci, din potrivă, sînt dibaci la orice... Toată învățătura preoților nu stă în alta decît în a ceti și scrie puțin, și anume cu slove românești, în limba slavonă, din care mai adesea, ba mai totdeauna, nu înțeleg nicio boabă. Chiar și călugării din mănăstiri nu știu alta, cei mai mulți, decît ceva elinește, iar cine rupe latinește, trece drept un *monstrum eruditionis*[1]".

Supt acest raport, ca și supt acel administrativ, financiar și economic, guvernul european al Casei de Austria a făcut mult mai puțin decît era de așteptat.

Totuși îndemnuri pentru aceasta îi veniseră, de la început, din partea episcopului romîn din Rîmnic, ca și din partea celui catolic, al Bulgarilor uniți, din Craiova. In petiția presintată la 29 Novembre 1719, din Hurez, unde se adunase în sinod Vlădica și stareții mănăstirilor de peste Olt, — învățatul Damaschin, fostul tipăritor de cărți religioase la Buzău, Ioan, arhimandritul Hurezului, Ștefan, egumen de Bistrița, Ștefan de la Arnota, Pahomie de la Govora —, se cerea școală și o bună administrație eclesiastică. Pentru ultimul scop se propunea numirea unui eclesiarh și unui ajutor, dintre călugării bătrîni, la fiece mănăstire, pentru a scrie toate veniturile și cheltuielile acelei mănăstiri[2]. Iar pentru cel d'intăiu și de căpetenie holărîrile sinodului erau concepute astfel: „Al zecelea. Ni s'a părut nouă și a tot sinodul nostru că e lucru plăcut lui Dumnezeu și folositor țerii a se înălța aici două școli: una românească, alta latinească; cea românească să fie la Rîmnic, supt îngrijirea episcopului, a mănăstirilor și popilor, și cheltuielile pentru dascăli și copiii săraci să fie de la dînșii; iar cea latinească să fie la Craiova, în sama administrației, a

[1] Hurmuzaki, IX[1], p. 636.

[2] „Undecimo. Visum etiam fuit nobis cum universo synodo ut ad latus cuiuslibet igumeni unus sacristanus et alter quidam ex senioribus patrum adiungantur, qui omnes monasterii proventus et erogationes adscribant"; Hurmuzaki, VI, pp. 339-41.

boierilor și a țerii, cari se vor îngriji de toate cele ce vor fi de nevoie pentru școala aceia"[1].

Cererea e cu atît mai importantă, cu cît episcopul nu pomenește nimic de slavonește sau grecește, limbi în care totuși el își făcuse educația și pe care le știa singure. Biserica să fie romănească, spune sinodul din Hurez; în această limbă să se facă pregătirea viitorilor preoți și să se dea învățătura acelor ce nu ar rîvni funcții și demnități. Iar pentru fiii boierilor, pentru acei ce vor fi chemați să administreze sau să sfătuiască administrația, creșterea să fie o creștere europeană, occidentală, în școala cea mare și înaltă din capitala provinciei.

Cît despre episcopul catolic, Stanislavovici, lui îi trebuia, ca unui străin, care nu represinta față de noul guvern un popor cu drepturi asupra țerii și cu aspirații pentru viitor, îi trebuia numai un seminariu ca oricare, în Craiova, pentru preuții religiei împărătești, și pentru laici o școală germană și latină, cum erau acele din oricare provincie a Imperiului[2]. La cererea lui se răspunse, la 21 Iulie 1731, aprobativ. Guvernul promise a se aduce trei preoți *piarum scholarum* și un laic, cu cîte o sută cincizeci de florini pe an, afară de un superior al seminariului, care va avea trei sute[3].

Nu știm, ce s'a răspuns clericilor romîni, dar mare lucru nu s'a făcut de Germani pentru școala și cultura românească în Oltenia. Aici, ca și oriunde, reformele s'ar fi săvîrșit pe încetul și fără multă tragere de inimă. Căci în Bucovina, cum vom vedea, nimeni nu s'a gîndit la o bună școală românească, după anexare, iar în Ardeal și regiunile învecinate opera de cultură națională s'a realisat numai prin lungi sforțări, în care cîrmuirea împărătească n'a ajutat decît tărziu poporul nostru care se luptă cu dușmanii săi istorici și naturali.

---

[1] „Decimo. Visum fuit nobis cum universo synodo duas hic in provincia scholas erigi: unam valachicam, aliam latinam; valachica sit Rimnizii, sub cura episcopi, monasteriorum et poparum; expensae quae magistros pauperesque pueros concernunt sint ab ipsis; latina vero sit Craiovae sub cura administrationis, boiaronum et provinciae; qui de omnibus pro eadem schola necessariis expensis providebunt"; *ibid.*

[2] *Ibid.*, p. 113.

[3] *Ibid.* Cf. *ibid.* și pp. 495-7.

Dar ceva a trebuit să se facă, de Romînii singuri măcar, cari se simțiau întrați într'un corp politic care s'a mîndrit totdeauna cu misiunea sa civilisatoare. Am văzut într'o colecție privată ardeleană un contract prin care episcopia din Rîmnic, mi se pare, tocmia un dascăl latinesc, asigurîndu-i o plată în bani și în natură. Un Ardelean, Petru Dobra, vameș de Rîmnic, și care ajunse-și director fiscal în provincia sa natală, traduse în 1722 *Pravila cea Mare* în latinește[1]. Din Oltenia, din Romănia austriacă, veni în Banat, la 1736, puțin timp înainte de scoaterea Nemților de pe teritoriul nostru, diaconul Loga, de la mănăstirea Tismana, care întemeiè, la Iredište, lîngă Vîrșeț, cea d'intăiu „școală comună românească". Și, după acest obscur apostol, care deșteptă pe Romînii bănățeni la o viață culturală în limba lor, veniră alții, „alți învățători din Romănia, ca să învețe pe tineri carii vor să fie preoți și învățători[2]".

Vlădica Inochentie, care succedă lui Damaschin[3], fu ca și acesta un cleric învățat și zelos pentru cultură. Merită deosebită atenție un *Triod*, pe care el puse să-l tipărească la 1731 în tipografia sa din Rîmnic[4], pentru că, precum spune Prefața, „acum mai nainte din tipografie nu s'au dat în lumina limbii noastre cei rumînești, să fie tipărit, precum nici într'alte părți, unde să află patriia rumînească, nu s'au mai tipărit, ci pînă acum cu limba ellinească și slovenească se îndestula și aciastă limbă rumînească"[5]. Urmează o *Liturghie* din 1733[6]. Și aceste tipărituri deschid o întreagă serie de cărți bisericești, necesare celor cinci județe într'un timp cînd se opria întra-

---

1 Două msse sînt descrise de d. N. Densusianu în Raportul asupra misiunii sale; *An. Ac. Rom.*, II[1], p. 202. Traducerea a fost cunoscută și de Sulzer, care vorbește de dînsa în opera lui; III, p. 73. V. și Iorga, *Studii și documente*, I-II, pp. 451-3, n° XI și p. 453, nota 2.

2 Marienescu, *Petru Maior*, discurs de recepție la Academia Romînă, p. 15.

3 Il vedem mergînd la 1731 la Carlovăț, cu doi egumeni, pentru a face un archiepiscop.

4 Bianu și Hodoș, *l. c.*, pp. 42-5, n° 205.

5 *Ibid.*, p. 44.

6 *Ibid.*, p. 48, no 208.

rea celor de la Buzău [1] și de la București, din partea turcească. Astfel, deocamdată, *Catavasierul,* din 1734 [2].

După dînsul păstorì, mai multă vreme, de la 1738 la 1748, un ucenic al lui Damaschin, Climent [3], „care se trăgea din neam din satul Pietrari”, ni spune Pomelnicul Hurezului [4]. El reformă tipografia, din care ieșiră supt cîrmuirea sa episcopală lucrări elegante, ca *Polunoștița de toate zilele,* precedată de o Prefață a ierarhului, sau, în 1737, *Anthologhiul* sau *Floarea cuvintelor,* la care lucrează, îndreptînd, călugărul Lavrintie de la Hurezi, „cu mare sărguială și grabă pentru turburăcioasele vremi de oști..., noaptea în une vremi făcînd-o în loc de zi”, un Dimitrie Pandovici, și mai mulți ilustratori [5]. După ce Oltenia se întoarse iarăși supt stăpînirea Domnului Țerii-Românești, Climent desfășură o mare activitate în traducerea și publicarea cărților bisericești. In 1742 iese un *Octoih,* în 1743 un *Penticostariu,* în 1745 el face să apară un *Ceaslov,* la tălmăcirea căruia participase, și-l îmbogățește cu o Precuvîntare [6]. In același an, un *Antologhiu,* tradus încă de la Damaschin și dedicat de editor lui Constantin Mavrocordat întemeietorul dumnezeieștilor lăcașuri, învățătorul tinerilor, protectorul preoților și „ochiul creștinătății” [7]. In anul următor, o *Evanghelie,* cu laude pentru Mitropolitul Neofit, care sprijine tipărirea de cărți destinate tuturor Romînilor. In Prefața „Evangheliei” lui Climent (1746) se aduc meritate laude aceluiași Constantin Mavrocordat, care răspîndește binefaceri asupra preoților și caută a lăți Cuvîntul lui Dumnezeu, „nu numai în țara Măriei Tale, ci în toate țărăle și ținuturile ce vorbesc în limba rumănească, poruncind a să scrie și a să tipări multe fealiuri de cărți spre folosul a tot sufletul creștinesc..., luminînd, nu numai celor din casă, adecă din țara

---

[1] Unde apare un *Apostol,* la 1743; *ibid.,* p. 65, no. 230.

[2] *Ibid.,* p. 49, no. 210.

[3] V. *Bis. ort.,* II, p. 737 și nota 3; III, p. 7.

[4] In care e trecut printre ctitori. Ms. la Bibl. Ac. Rom. Neofit spune că Pietrarii erau moșia lui Climent *(Bis. ort.,* III, p. 11).

[5] Bianu și Hodoș, *l. c.,* p. 52 și urm., no. 215.

[6] *Ibid.,* p. 84, no. 240; Gaster, o. c., p. 306.

[7] „Multa-ți purtare de grijă ce ai pentru toate, iar mai mult pentru întemeiarea dumnezeeștilor lăcașuri și odihna ceatei preoților și învățătura și folosul celor tineri.” Tipograful e „Laurentie ieromonah de la mănăstirea Hurez”.

Măriei Tale, ci tuturor celor ce vorbesc în limba rumănească"[1]. Din acelaşi an e *Invăţătura bisericească* şi *Psaltirea*[2], iar din 1747 *Apostolul,* în care se înalţă alături frumuseţa cărţii şi bunătatea Domniei apărătoare a bisericilor: „şi cu adevărat carte ca aciasta n'au eşit din tipografiia aceasta, aşa şi în Scaunul ţării aceştiia n'au şezut alt Domn cu atîtea daruri înfrumuseţat"[3]. In anul următor, „popa Mihai Athanasie Popovici tipograful Rămniceanul" făcea să apară *Cazanii*[4], pe care le preceda cu laudele episcopului, „minunat om", care păstoreşte de „ani 10, luni 3, tipărind multe fealuri de cărţi în toţi anii... După alte faceri de bine ce au făcut în vreamea răzmiriţei, fiind mijlocitoriu de pace şi înblănzitoriu de cumpliţii oşteani, s'au cinstit şi s'au întărit de doi înpăraţi mari, adecă de Inpăratul Romanilor şi al Otomanilor, fieştecarele după obiceaiul lor, — de la unul trimiţîndu-i dicret de întărire şi de la celalt trimiţindu-i-să ferman şi caftan de stăpînire"[5].

In 1748, la 7 Maiu, se retrăgea activul prelat. In locul lui fu ales Grigore, care, într'o tipăritură, a sa — prima fu *Bucoavna* din 1749[6], apoi un *Catavasier* şi un *Octoih,*— „Cartea de slujbă" din 1750[8], tradusă din slavoneşte, se numeşte *uce-*

---

[1] *Ibid.*, pp. 88-92, no. 246.

[3] *Ibid.*, pp. 92-4.

[3] *Ibid.*, p. 95. In acelaşi an şi un *Catavasier* cu versurile de stea, care se cîntă şi astăzi; *ibid.*, p. 97 („precum le-am găsit, aşa le-am şi tipărit, dupre cum s'au obicinuit a să cînta, iar n'am mai umblat a le număra"). Adăugim *Molitvenicul* cu tipic muscălesc, dar în stilul fixat de Damaschin, „dascălul", „diortosind" tot Lavrintie; *Ibid.*, pp. 101-2, no. 259. Pentru Damaschin v. studiul d-lui Al. Lăpedatu, în *Conv. literare,* XI, (1906).

[4] *Ibid.*, pp. 105-7.

[5] Ca tipograf figurează Lavrentie ieromonahul Dimitrievici. Lucrul tiparului începuse încă în Domnia lui Constantin Mavrocordat în 1747, şi se termină numai în Maiu al anului următor, supt Grigore Ghica. — Pentru fundaţiile lui Clement, v. *Cond. sfîntă*, p. 154 şi *Bis. ort.*, II, p. 737 şi nota 3 (Călătoria Mitropolitului Neofit). Cf. III, p. 7. O enciclică a lui din 1747, *ibid.*, XVIII, p. 123 şi urm.

[6] *Bis. ort.*, XII, p. 480 şi urm., In 1750 şi un *Octoih (Cond. Sfîntă,* p. 516).

[7] Cuprinde „Paraclitichì şi Octoihos".

nic al Cretanului Neofit[1]. Era Romîn, un Socoteanu, — precum ni spune Prefața Mineiului românesc de Octombre: „Carele, neamul trăgîndu-și din Țara-Rumănească și fiind întru sațiu adăpat de limba cea grecească, ce au izvorît toate slujbele, încît după învățătura limbii să se poată socoti aseamene cu cei d'intăiu păstori ai Besearecii greceşti", etc.[2]. Invăță poate împreună cu Daponte și celalt Grigore în Școala Domnească din București[3], păstori la Rîmnic pe urmă, se inspiră aici de spiritul predecesorilor săi în acest Scaun și urmă activitatea sa binefăcătoare de promotor al culturii până atunci cînd, la 21 Maiu 1764, se retrase din Scaun, pentru „desele boale și multă slăbiciune și neputință"[4].

Am pomenit de la început „Cartea de slujbă". Mai trebuie menționate *Psaltirea* din 1751, *Antologhiul* din 1752[5], *Catavasiarul* și *Ceaslovul* din 1753[6], *Molitvenicul* din 1758, *Liturghiile* din 1759, :— toate tipărite la Rîmnic.

După dînsul, noul episcop de Rîmnic, Partenie[7], continuă să îngrijească de tipografie și să-i dea de lucru. La Rîmnic se tipăresc, astfel, *Triodul* din 1761[8], *Octoihul* din 1763, *Psaltirea* din 1764, *Antologhiul* din 1766, *Liturghia*, noul *Penticostar* și *Slujba Sf. Nicodim* din 1767[9], *Moltivenicul* din 1768 și *Liturghiile* din acelaşi an. Iar tipografia din Buzău, după ce-și întrerupsese de multă vreme tipăriturile, își începea iarăși activitatea supt noul episcop de Buzău (din 1764)[10]. Cozma,—

---

1 „Venit-ai și Prea Sfinția Ta de la acelaş Crit întru acest de Dumnezeu păzit pămînt". Cf. *Visita,* în *Bis. ort.,* III, p. 11: „Patria noastră Critul"; *Cond. sfîntă,* p. 128.

2 Grigore pe care Daponte, numindu-l Βλάχος, îl face originar din Moreia, e *Mitropolitul;* Erbiceanu, *Cron. greci,* p. 113.

3 *Ibid.*

4 G. I. Lahovari, în *Conv. lit.,* XXVI, pp. 1098-71. Fostul episcop fu numit, în 1770, vicariu al Ungrovlahiei *(ibid.; Cond. sfîntă,* pp. 179-80, 192-3, 203 și urm.).

5 Și o slujbă a Sf. Grigorie Decapolitul din 1752; Bianu și Hodoș, *l. c.,* pp. 120-2. O gramatică slavonă la 1755; *ibid.,* p. 132.

6 Gaster, *o. c.,* p. 306.

7 V., pentru alegerea lui, *Cond. sfîntă,* pp. 191-2.

8 Rugăciuni sîrbeşti, 1761; *ibid.,* p. 157.

9 *Uricariul,* XXIV, p. 394.

10 *Cond. Sfîntă,* p. 178.

sau, cum e scris în tipăriturile lui, necontenit: Cozmà — fostul eclesiarh al Mitropoliei bucureştene: Ghinea diaconul Stoicovici dă *Psaltirea*[1] din 1767, apoi *Catavasierul* din 1768[2]; întăia operă a tipografului Constantin ucenicul lui Iordachi dascălul e *Liturghia* de supt Alexandru Scarlat Ghica, în 1769[3].

Mitropolitul Grigorie, fost eclisiarh la Bucureşti şi episcop al Mirelor (1740), păstorià la Bucureşti din 28 Iulie 1760[4], şi era respectat de toţi Domnii, pentru vrîsta şi puritatea vieţii sale. „Un prelat fără învăţătură”,— judecata, cum vom vedea îndată, nu e dreaptă în această privinţă—, „foarte bătrîn şi venerabil”, îl descrie Sulzer, care a avut prilej să-l cunoască, pe la 1780[5]. Toţi Domnii contemporani, şi mai ales Alexandru Ipsilanti, îi arătară cea mai mare consideraţie şi el fu unul din delegaţii la Petersburg în 1770 şi apoi făcu parte din solii trimişi în Ardeal pentru aducerea beizadelelor fugare, la 1782[6], Grigorie introduse obiceiul predicilor la Mitropolie, înşelîndu-se însă, ni se spune, în persoana predicatorului, Alexie Ördög, fost Ungur reformat, fost scriitor la un magnat, fost cancelist la guvernul ardelean, om imoral şi fără scrupule[7]. Tipărirea de cărţi religioase, care se începuse la Rîmnic, fu imitată la Bucureşti, cum am văzut şi înainte.

Dacă Nicolae Mavrogheni voì să înveţe carte pe popii lui Grigorie[8], în schimb se purtă nevrednic cu episcopii, insultîndu-i şi storcîndu-li bani. Dar Mitropolitul nostru murise în primul timp din Domnia acestui duşman al său, în ziua de 18 Septembre 1787, „la zece ceasuri din zi”, adecă la şese cea-

---

1 *Ibid.*, pp. 174-5, no. 352.
2 *Ibid.*, pp. 176-7, no. 355.
3 *Ibid.*, p. 192, no. 366.
4 *Cond. sfîntă*, p. 145 şi urm.; *Pomelnicul Mitropoliei*, în *Bis. ort.*, XIV, pp. 170-1.
5 III, p. 590: „Der heutige Metropolite ist ein ungelehrter, sehr alter, aber ehrwürdiger Praelat”.
6 V. Văcărescu, în Papiu, II, p. 288; Hurmuzaki, *Fragmente*, V, p. 446 şi urm.; *Doc.*, VI, pp. 343-4, N° 200.
7 Sulzer, III, pp. 36, 40-5. Cf. Şt. Berechet, în *Neamul românesc literar*, 1911, pp. 146-52.
8 Sulzer, partea inedită.

suri de seară europene, şi avu de succesor pe Cozma din Buzău [1].

Să venim la activitatea bătrînului Mitropolit, de la începutul păstoririi lui până la moarte.

Unul din ucenicii lui ni-l înfăţişează în mijlocul ocupaţiilor literare, necruţînd nici „osteneală la tălmăcire, nici cheltuială la tipărire, ci la tălmăcire, cînd se putea uşura de grijile duhovniceşti, însuşi silindu-se şi printr'ai săi ucenici dupre datorie ajutîndu-se, iară la cheltuială însuşi singur încărcîndu-se", şi înduplecîndu-se numai după rugăciunea celorlalţi episcopi a împărţi cu dînşii cheltuiala, osteneala şi cinstea tipăririi. Unul dintre cei mai vrednici de respect dintre prelaţii cari ocupară Scaunele metropolitane din Bucureşti şi Iaşi, respectabil prin viaţa sa curată, prin lunga sa muncă întru buna ocîrmuire a Bisericii, pentru învăţătura pe care şi-o cîştigase şi felul cum ştia s'o întrebuinţeze. „Seara", spune eclesiarhul Mitropoliei la 1785, „la masă, în loc de vorbe, pofttiia cetanie", şi i se făcea lectură din cronici [3].

Ca episcop al Mirelor şi apoi ca Mitropolit al Ungrovlahiei, Grigorie a tipărit un mare număr de cărţi bisericeşti, pe care le vom însemna, chiar şi pe acelea care văzură lumina după sfîrşitul epocei de care ne ocupăm în acest capitol.

In Bucureşti văd lumina, din porunca lui, în 1760, *Evanghelia*[3], un *Molitvenic* la 1764; Cartea lui Simion, arhiepiscopul Tesalonicului, la 1765, cu o prefaţă a lui Grigorie către Domn, atunci Ştefan Racoviţă, şi alta a ucenicului său Chesarie, traducătorul, către cetitori [4]. Pe urmă, în anii 1767, 1768 şi 1769 se tipă-

---

[1] Cf. Melhisedec, *Biblioteca din Miclăuşani*, în *Rev., p. ist., arch. şi filologie*, V, pp. 118-9; *Buciumul romîn*, I, p. 144.

[3] Ms. 24 de la Museu, acum la Ac. Rom.; Urechiă, *Miron Costin*, I, p. 34.

[3] Pentru un *Apostol* şi nişte *Invăţături pentru ispovedanie* din 1764, dubioase. Bianu şi Hodoş, *l. c.*, p. 162, nle 335-6. Poate o *Cazanie* la 1765; *ibid.*, p. 163, no. 341.

[4] Mitropolitul laudă pe Domn de grija ce o are pentru cele bisericeşti, buna lui dreptate, „chipul cel blînd şi vorba cea aleasă şi slobodă intrare la oricine va vrea". Tipograful e. Iordachi Stoicovici. Traducerea s'a făcut din greceşte.

rese: *Ceaslovul*, *Catavasierul*[1], *Cazaniile*, cu o Prefață, *Penticostariul*[2], *Triodul*[3], și, pe lîngă acestea, în „tipografia nouă”, cu cheltuiala unui călugăr din mănăstirea Sumelà lîngă Trapezunt o serie de cărți grecești; *Invățătura creștinească* (și un text turcesc) din 1768, cartea Patriarhului Hrisant despre Primatul Sf. Mormînt, comentariul lui Neofit la gramatica lui Teodor Gaza, alegerea din Psaltire a aceluiași Neofit, *Invățătura ortodoxă* a lui Meletie Pigas, plus o scrisoare în slavonește a Patriarhului Paisie[4].

In 1774, Mitropolitul face să apară *Apostolul*, *Octoihul* (încă supt Ruși, cu versuri pentru Țarină și o prefață de arhimandritul Filaret), *Invățătura bisericească*[5], în 1755, o *Evanghelie*, o *Psaltire*[6], *Omiliile* lui Macarie Egipteanul, „Capetele de poruncă pentru preoți, adecă o pastorală prin care se anunță popilor o scutire de bir acordată de noul Domn, Alexandru Ipsilanti[7]; în 1777, un *Antologhion* sau Rînduiala serbătorilor și un *Ceaslov*. Prin îngrijirile lui ieșia la 1779 *Slujba Sf. Dimitrie Basarabov*, ale cărui moaște, aduse de dînsul, se păstrează la Mitropolia din București[8]; în 1778 încă, un *Ceaslov*. In 1780, apare o *Liturghie*, în anul următor un *Catavasieriu*, în Prefața căruia un anonim aduce laude Mitropolitului; tot în 1780 un *Penticostariu* și o *Psaltire*; în 1781 un *Catavasier*, o *Pravilioară*; în 1782 un nou *Penticostariu*; în 1783 un *Penticostariu*, cu Prefața de însuși Grigorie; în 1784, un *Apostol*, al cărui cuvînt înainte e scris de omonimul Mitropolitului, ierarhul *in partibus* de „Side”. In 1785, un *Ceaslov*[9]. In 1786,

---

[1] Cf. și Gaster, *o. c.*, p. 307.

[2] Acestea sînt din primul an.

[3] Tipărit în 1769.

[4] Bianu și Hodoș, *l. c.*, pp. 184-8, 188 și urm., 190-1, no. 362; p. 191, no. 363; p. 193, no. 368; pp. 193-4, no. 369.

[5] Și hatișeriful de privilegii a tipărit la București, cu mențiunea că „s'au dat *prin rugăciunea obștii, ce s'au trimis cu deputați, dumnealui Paharnicul Stan Jiianul și dumnealui Medelnicearíu Dumitrache*”, și numai cu „recomendația” lui „Romanțov”.

[6] Anul e de la Facerea Lumii: 7283. V. și Urechiă, *Ist. Rom.*, I, p. 824.

[7] Dar în rugăciune se pomenesc încă Rușii.

[8] In pastorală se dă și numele tipografului, Dimitrie Petrovici, dar în 1780-6 era altul: Stanciul Tomovici.

[9] Un alfabet grec; *ibid.*, pp. 282-3.

în sfîrșit, supt Mavrogheni, un *Antologhiu*, „întru al douăzeci și șeselea de ani ai arhipăstoriei Prea-Sfinției Sale". In al douăzeci și șeptelea i se mîntuia viața[1].

Succesorul celuilalt Grigorie la Rîmnic fusese Partenie, fost călugăr la Tismana[2]. El păstori până la 1772, și am văzut ce lucrări au rămas de la dînsul.

Lui Partenie îi urmă unul din cei mai luminați și mai activi dintre prelații munteni ai secolului al XVIII-lea. El n'a fost numai un tipăritor de cărți, ci a tradus însuși, într'o limbă care a fost considerată de contemporani ca exemplară și a fost imitată și de scriitorii religioși din Ardeal, multele și însemnatele opere ce ieșiră pe timpul lui de supt teascurile rîmnicene.

Chesarie era Romîn, cum o spune lămurit cronicarul Daponte[3]. In privința familiei lui, întîlnim la 1804, o cerere de slujbe din partea nepoților săi, „nechivernisiți"[4], „feciorii răposatului Clucer Stan Halepliu și nepoți *de frate* răposatului episcop Chesarie"[5]. Numele de familie al episcopului era deci Halepliu, ceia ce face să se bănuiască o romînitate destul de recentă, de proveniență siriană.

El învăță la dascălul Turnavitu. De la acesta și de la alții, el căpătă cunoștința, nu numai a limbii grecești, de usagiu comun atunce, ci și a limbilor rusească, latină și francesă, al căror studiu era încă de tot nou și neobișnuit. Ajunse întăiu, „cu învățătura fiind împodobit", protosinghel al Mitropoliei din București, supt cel d'intăiu Filaret, Michalitzi[6], și în a-

---

[1] Pe timpul său, în 1784, s'au tipărit și niște pomelnice—2.200 de exemplare—, de egumenul de Văcărești. Urechiă, *Ist. Rom.*, I, pp. 1148-9. Tot supt el, la 1780, Neofit Cavsocalivitul, director

[2] Ales la 21 Maiu 1764, în ziua chiar a retragerii lui Grigorie. V. Erbiceanu, *Rev. teologică*, III, p. 89 și Sathas, Νεοελλ. Φιλ., p. 512.

[2] Ales la 21 Maiu 1764, în ziua chiar a retragerii lui Grigorie. V. ms. Mitropoliei, în Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 226 și urm.

[3] *Cron. Greci*, p. 114.

[4] Ἀκιβέρνητοι.

[5] Mitropolitul, făcînd un raport asupra petiției, la 14 Octombre, menționează meritele unchiului: „Știut este Mării Tale slujba răposatului episcop Chesarie, ce au făcut Domnilor și țări". Cel mai mare din petiționari fusese numit polcovnic al tîrgului. Bibl. Ac. Rom., ms. 652, fol. 96.

[6] V. și mai sus.

ceastă calitate, pe care o avut timp de doisprezece ani, tipări o carte pe socoteala sa. Apoi la 26 Decembre, în timpul războiului, după o lungă vacanţă a Scaunului, — căci Partenie murise înainte de 26 Iulie 1770 [1]—, el fu ales întăiu vicar, apoi, după doi ani, la 26 Decembre 1773, Vlădică de Rîmnic, loc pe care nu-l ocupă, mai mult de şepte ani. El muri la 9 Ianuar 1780, „către seară". Succesorul său, bănuit că ar fi întrebuinţat otrava şi impus cu firman, fu ales în luna lui Mart a acelui an 1780[2].

Era, ni spune Sulzer, care l-a auzit ţiind un erudit discurs grecesc, un om frumos, cu purtări alese, un cetitor asiduu al literaturilor greacă şi francesă[3]. Era, scrie Daponte, nu numai un prelat învăţat, ci se distingea şi „prin milostivire şi dărnicie", de care din urmă însuşire dăduse dovadă faţă de însuşi scriitorul, tipărindu-i la Veneţia Cartea lui Grigore Dialogul, tradusă din elineşte în aplă. In scurta durată a episcopatului său, el ar fi cheltuit cu reforma şi îmbunătăţirea şcolilor, tipografiei, bisericilor, mănăstirilor, cu ajutorarea celor lipsiţi, peste o sută cincizeci de pungi[4].

Chesarie ar fi fost, nu numai un priceput orator, — şi avem un discurs al lui, alcătuit limpede şi cu avînt[5], — ci şi un scriitor original, şi bibliografi şi istorici literari greci îi atribuie o istorie a războiului ruso-turc din 1768-1774, istorie redactată în greceşte şi pe care ar fi fost parafrasat-o apoi călugărul Ambrosie Pamperis, profesor la Iaşi[6].

Chesarie reorganisă poate tipografia grecească din Rîmnic,

1 Cipariu, *l. c.*

2 *Ibid.* V. şi mai departe şi *Bis. ort.*, XV, p. 602. Cf. *ibid.*, p. 263; Berechet, *l. c.*

3 „Wie denn der damalige Bischof von Rimnik Caesarius, ein durch seine Gesichtsbildung und leutseligen Umgang, sowohl als eine ziemliche Belesenheit in der französichen und griechischen Litteratur, würdiger Praelat, in meiner Gegenwart eine griechische Rede hielt aus der man seine natürliche Anlage zu einem geschickten Redner sattsam abnehmen konnte"; III, p. 36.

4 *Cron. Greci*, p. 114.

5 *Cond. Sfîntă*, pp. 199-201.

6 Pamperis ar fi mărturisit-o insuşi, după Zavira, p. 389, citat de Erbiceanu, *l. c.*, p. XXVIII, care se razimă pe locul citat din Zavira şi pe Sathas, Νεοελλ. Φιλ., p. 611. V. şi Papadopulos Vretos, II, pp. 60-1; Sathas, p. 614.

care funcţiona la 1784[7], dar nu ştim să fi tipărit ceva în ea. Cărţi romăneşti apărură supt el: *Octoihul* din 1776, *Triodul* din anul următor şi un mic *Ceaslov* din 1779[1]. Dar el lăsă poate o colecţie de traducţii religioase, care ocupară teascurile episcopiei supt urmaşul său.

Numele-i e legat însă pentru totdeauna de marea operă a Mineelor, care se tipăriră întăia oară în romăneşte complect prin colaboraţia acestor trei prelaţi destoinici: Grigore al Ungrovlahiei, Chesarie şi apoi Filaret de Rîmnic.

Ideia de a da Mineele în romăneşte aparţine celui d'intăiu, cum o recunoaşte şi Chesarie. El participă şi la traducere, şi aşa trebuia să facă, să ajute cu cheltuiala, cu tipografia şi cu munca literară, şi episcopul de Buzău. Lucrul începu îndată după deschiderea, prin pacea de la 1774, a unei ere noi pentru principate. Dar numai la 1776 ieşia la Rîmnic cel d'intăiu volum din întinsa culegere de Vieţi ale Sfinţilor, cuprinzînd, acesta, luna lui Octombre. Se hotărîse a se tipări întăiu aceasta în amintirea tratatului de la Cuciuc-Cainargi, „fiindcă întru această lună au luat înceapere rînduialele ţării ceale ce prin pace s'au aşăzat", scrie Chesarie în prefaţa impunătorului volum[2].

Această Prefaţă, care anunţă lucrarea întreagă şi arată cui trebuie să-i fie recunoscători Romînii pentru apariţia ei, am menţionat-o înainte, cînd am cules dintr'însa mărturie despre activitatea literară a Mitropolitului Grigorie[3].

Cu data de 1779 — deeci trebuie să admitem că se lucrau mai multe volume în acelaşi timp — apăru şi Mineiul pe Novembre. Prefaţa acestui volum[4] are o însemnătate deosebită, cuprinzînd ideeile lui Chesarie asupra istoriei Romînilor, idei pe care şi le formase din lectura lui Dion, a lui Zonaras, a cronicarilor ţerii. Ideia fundamentală e că sînt trei periode,

---

[1] Urechiă, *Ist. Rom.*, I, p. 516.

[2] Melhisedec, în *Rev. p. ist., arch. şi fil.*, V, p. 142.

[3] *Ibid.*, p. 216.

[4] Corectura Prefeţii se găseşte într'un volum de Miscelanee documentare ale Academiei Romîne. Pare a avea data de 1776, care se şi admite de obiceiu. — V. şi mai sus.

Pentru un resumat contemporan al *Mineelor* celor mari, pentru *Mineiul obştesc*, din 1777, v. Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 307.

[5] Bianu şi Hodoş, *l. c.*, pp. 227-8.

„trei epohàs adecă veacuri însămnate”, în desvoltarea principatului: epoca războaielor, epoca întemeierii mănăstirilor domneşti şi cea de-a treia, care durează până la începutul secolului: „întru carele s'au început tîlmăcirea cărţilor dupre slovenie pre limba romînească”. Epoca întăiu ar fi ocupat timpurile înainte de întemeiarea Domniei, când Ţara-Romănească „se numiia Dachiia şi lăcuitorii ei Dachi şi Gheti”, cînd luptă Decebal, mort „în robie, în Beligrad”, şi se cufundară în apa adîncă a Dunării picioarele podului de piatră, care, ca şi „sfărîmarea turnului” lui Sever, „pînă acum stau în marginile Dunării lîngă oraşul Cerneţii”. A doua porneşte de la Radu Negru, primul Domn, care înalţă „mănăstirea din Cîmpul Lung şi besearica din tîrgul Argeşului”. Traducerile prind a se face supt Matei Basarab, se *adaugă* supt Şerban Cantacuzino, ajung la „cea desăvîrşită podoabă” în vremea Brîncoveanului, prin silinţile unui predecesor, „chir Damaschin, episcopul de Rîmnic”. După aceste trei periode încheiate vine cea de-a patra, care se poate numi a privilegiilor scrise, acordate de Poartă ţerilor romîne. „Căci numai în zilele Măriei Sale”, — ale lui Ipsilanti—, „s'au învrednicit ţara a cîştiga în scris de la prea-putearnica Inpărăţie aşăzămînturi pentru a sa oblăduire.” Domnul avînd să cîrmuiască în aceste nouă împrejurări, mai favorabile, iartă darea preoţilor, face din contribuţii voluntare, din „picăturile prisosului” fiecăruia Cutia Milelor, ca „un izvor curgătoriu de haruri”, fixează imposîtele, fără a mai schimba „o iotă sau o cirtă..., şi aciastă în vremi nestatornice”, ocroteşte în chip deosebit Craiova, cel d'intăiu centru politic — Chesarie cetise leatopiseţul lui Stoica Ludescu — al Romînilor în calea lor spre întemeiarea principatului [1], făcînd pe locuitori, cari, nu sînt supăraţi nici la prisosul lor, a nu regreta nici „cea după vremi stăpînirea vecinii Austriei.”

Dacă nu ni mai lămureşte ideile sale în *Mineiul* din Decembre[2], care, după învoiala făcută, trebuia să fie cel din urmă tipărit la Rîmnic [3], Chesarie îşi răstoarce în volumul pe Ia-

---

[1] „Basarabii Banoveţi, ce au fost aşăzaţi de Rîmleani să oblăduiască cu titlul de Bănie, până cînd s'au supus celui întăiu Domn, Radul Voevod, ce să zice Negru.”

[2] *Ibid.*, pp. 231-3.

[3] V. Prefaţa volumului pe Octombre.

nuar[1], penultimul pe care-l tipări[2]. El slăvește cu *ritorie* această lună a premenirilor. „Toată ciata clirosului, ce așteptați luna lui Ianuarie pentru sfințeniia ce aduceți apelor prin puterea ce aveți a Duhului, toată ministrațiia boerimei, ce așteptați pe Ianuarie ca o stihie schimbătoare dregătoriilor, ciată neguțătorească ce alergați la Ianuarie ca la o mișcare a apei și mreajă cu carea prindeți slujbele, — toți vă rog aruncați ochii în fruntea acești cărți, și veți vedea că aciastă iaste un Mineiu al lunii cea așteptată de toți Ianuarie, în limba patriei tîlmăcit și tipărit, pentru ca să aibă, fieștecare știute slujbele sfinților pre carii mai vîrtos îi punem mijlocitori ai aceștii luni trebuințelor."

Apoi, citînd pe Meletie din Arta și pe „istoricul Bo", Lebeau adecă, scriitorul Istoriei Imperiului bizantin, Chesarie începe a bîjbîi prin întunerecul care acoperia pentru dînsul trecutul națiunii sale, pe care îl vedeau tot atunci așa de clar cărturarii Ardealului, ca unii ce făcuseră o altfel de școală, vorbiseră cu altfel de oameni și așuseră în mînă altfel de cărți decît bietul Vlădică oltean.

După „Meletie Gheograful", la care se adresă pentru același scop, și, peste douăzeci de ani mai tărziu, Naum Rîmniceanu, —Chesarie arată cum Traian a ucis pe Decebal, a învins pe Daci și „au trecut mulțime de Rîmleni în părțile aceastea, făcîndu-i pre unii proști lăcuitori, pre alții stăpîni lăcuitorilor; de unde", continuă el, „să face nu fără de cuvînt sinberazma că prințipaturile rumînești, ca niște apichii ale Rîmleanilor, urmează de la aducere și ale lor obiceaiuri". Apoi Constantin-cel-Mare, venind peste Dunăre, a întrodus sau a restabilit — Chesarie nu știe bine și „nu face filonichie" — aceste „obiceaiuri". El termină această parte a observațiilor sale istorice — tipărite în anul în care era să apară căldurosul manifest naționalist al lui Clain și Șincai, la Viena, în 1780 — prin constatarea că astfel „se descopăr lucruri minunate" pentru Romîni. „Aflu liniia neamului rumînesc din vechiu trăgîndu-să din slăvit neam al Romanilor — Valahii numindu-să după limba slovenească —, a căror slavă au strălucit înpreună, unde

---

1 Data pare a fi, din greșală, tot 1779.

2 V. *ibid.*, pp. 233-7.

ș'au întins și soarele razele." Tot e ceva și această afirmație într'o vreme cînd sentimentele de mîndrie ale altor timpuri se stînseseră cu totul!

Țara, urmează el, a stat „întru această supunere rămleneas-că" până la descălecare, 1080 sau, „după alți istorici", 1313 ani. Formîndu-se prin supunerea Banatului principatul unic, acesta se guvernează „cu formă de autonomie, de despotismos și de aleagere la diiadohie a Domniei între fiii și rudele Domnului sau dupre întîmplare între boiari, cu sfat și priimință de obște a clirosului și a boiarilor".

In 1454, Laiotă ar fi supus țara Turcilor, cu condiție a-și păstra în schimbul tributului privilegiile. Dar pe încetul, și mai ales de la Brîncoveanu încoace, formele vechi, legiuite, fură uitate. „Acum iarăși o suflare de vînt cu liniște, o prefacere a dreaptei celui Prea-Inalt au adus curgerea oblăduirii țărîi la matca sa, au oprit vînturile, au potolit valurile... Țara-Rumînească s'au asemănat acum cu pasărea ce să numește finix... Clirosul bisericesc s'au ridicat în cinste, așăzîndu-să Scaunul Mitropoliei la șăderea Scaunului Chesariei Cappadochiei, boerimea să înnalță după liniia familiei, pămînteanii să protimisesc după cuvîntul pravilii ceii politicești, streinii să miluesc dupre datoriia firii și a creștinătății, neguțătoriia să sporeaște, avînd curgerea sa slobodă, dajnicii să adaogă, nebănuindu-să de adăogiri de dăjdii; toți petrec în mulțămire, rugîndu-se ca să caute din ceriu Domnul asupra țărîi aceștiia, ce iaste ca o vie sădită de mîna să cea dumnezeiască".

Ultimul volum ieșit supt Chesarie era acela pentru luna lui Februar[1]. Intăiul pe care-l dădu la lumină Filaret e „Mineiul lunovnic" din Mart[2], a cărui Prefață, însuflețită de un puternic avînt retoric[3], e iscălită încă de cel d'intăiu. Dar de mîna episcopului nou se înseamnă la sfîrșit aceste rînduri de păreri de rău: „1780, Ianuarie în 9, într'o zi Joi, către seară, s'au mutat din viața aciasta la veacinicile lăcașuri acest plin de rîvnă sfînt părinte ce iaste mai sus numit, care, cu mare dragoste

1 *Ibid.*, pp. 237-41.

2 *Ibid.*, pp. 241-4.

3 Se vorbește însă numai de amintirile sacre legate de această lună.

fiind aprins spre folosul de obște, s'au apucat a da în tipariu Mineaele cu multă cheltuiala sa. Cine va ceti aici, să zică: Dumnezeu să-l iarte".

In *Mineiul* pe April[1], în care Vlădica, menționînd „istoriia cea împistrată a lui Elian", cîntă, în proză înflorită, minunile primăverii — „pasările își gătesc fireștile lor organe spre glasuri de veselie pentru auzul nostru, dobitoacele și toate jigăniile și jivinile să silesc spre înmulțire după cea d'intîiu dată lor poruncă pentru trebuința noastră"—, în acest nou *Mineiu* el consacră iar o amintire „luminătorului apus", „fratelui împodobit cu toată învățătura" și promite, ca un vechiu colaborator, a-i continuà opera: „Dar, fiindcă la acest lucru al tîlmăcitului Mineaelor și la îndemnarea tipăritului lor, nu numai la un sfat am fost din început, ci și la osîrdie cu asămeneași rîvnă, și mai vîrtos poftindu-ne fericitul și la ceale dupre urmă ciasuri ale sfîrșitului vieții prin însuși rostul său, ca să nu contenim lucrul".

In volumul de pe Maiu[2], se laudă Mitropolitul și Domnul pentru buna administrație, pentru „dascăli și învățături" ce au pus, pentru tipărirea de cărți. Se vorbește de obiceiurile populare de Sf. Gheorghe, cînd „unii își înpodobesc casele lor cu flori și cu verdeață... și, eșind la plimbări prin grădini, se tăvălesc pe iarbă", pe lîngă „sărbătoarea ceaia ce o numesc Ropotin, ce o zic încă și sărbătoare Dracului". Aiurea, dîndu-se o ciudată etimologie, se adauge *bănuiala:* „Să veade și la alte cuvinte în limba noastră rumînească, ce să trage din cea latinească". Ideia o repetă în Iunie[3], cu aceiași candoare dubitativă: „Limba rumînească, care poate va fi fost oareșicînd rîmlenească". Mai merită atenție volumul din Iulie[4], în care se citează *Iudaicele* lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul și Eortologiul lui Sevastos Chimenitul, dîndu-se și numele corectorului Mineelor, Iordan biv Vel Grămătic, Capodocianul. Tot în cursul anului apărură — își poate închipui cineva cu ce străduințe, fiind vorba de atîtea enorme volume in folio — și

---

1. *Ibid.*, pp. 254-6.
2. *Ibid.*, pp. 256-60.
3. *Ibid.*, pp. 260-2.
4. *Ibid.*, pp. 263-4.

Mineele pe August și Septembre[1], cu care se încheie această monumentală traducere[2].

Această imposantă masă de cărți a ieșit de supt teascurile muntene în perioada a doua din împărțirea noastră. N'a rămas biserică sau mănăstire sau schit, care, în această bogăție, să nu-și aibă cărțile de slujbă, de care avea nevoie. Iar cele mai mari dintre mănăstiri, bisericile din orașele mai însemnate se găsiau în stăpînirea unei întregi biblioteci religioase, care din nenorocire se risipi prea răpede în timpurile din urmă, cînd prefacerea noastră totală a fost întovărășită de o operă de distrugere și ruină[3].

Și, pentru a avea o ideie dreaptă despre marea activitate desfășurată pe acest teren, ar trebui cunoscute manuscriptele, răspîndite pretutindeni, ce cuprind alte traduceri, care, din deosebite împrejurări, n'au fost niciodată tipărite. Pentru a cita numai pe cele mai importante dintre aceste manuscripte, ni se vorbește de o „Catenă a psalmilor" tradusă din grecește pe la 1750, de un Teofilact din 1748, de mai multe Comentarii la Apocalips, de manuscripte de Omilii, de „Invățături pentru bunacuviință", de rugăciuni pentru cine trece de la ritul catolic la ortodoxie[3], de felurite Viețe de sfinți[4]. La Rîmnic, în 1749, se redactează o *Bucoavnă*, dînd ca toate acelea, manuscrise, ce o urmară, și cele zece Porunci, crezul și cele zece Fericiri[5]. Să se adauge la acestea, în fine, *Comoara lui Damaschin*, pe care o traduse din grecește, la 1747, un Mihalcea Logofătul[6]. Acest personagiu e cunoscut și printr'un alt izvor: își scria numele cu mîndrie „Mihalcea Logofătul Literati" și venise din Constantinopol[7].

---

1 *Ibid.*, pp. 265-7, 267-8.

2 Din Mineiul pe Septembre nu cunoaștem decît un exemplar, căruia-i lipsește Prefața și titlul.

3 Toate pomenite în Gaster, *o. c.*, pp. 298, 299, 300, 304, 308.

4 *Ibid.*, p. 316.

5 Erbiceanu, *Cron. greci*, p. XXXIV. Pentru cărți de instrucție duhovnicească, *Bis. ort.*, XVI, p. 914, nota 1. Pentru un *Oțcenic* sau Pateric tradus poate de Logofătul Ioan Erneanul în 1750, v. *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, I, pp. 121 și urm., 241 și urm. V. și mai sus. — Sînt și còpii manuscrise.

6 Gaster, *Crestomatie*, II, p. 38 și urm.

7 *Uricariul*, VII, p. 20.

Am spus că în Moldova activitatea literară slăbeşte pe terenul religios. Mitropoliţii şi episcopii nu stau şi aici în fruntea cărturarilor, ajutînd la desvoltarea culturii naţionale, la îmbogăţirea tipăriturilor şi limpezirea limbii.

Şi până la Mitropolitul Iacov I-iu, timp de vre-o douăzeci de ani, Moldova are o parte în mişcarea literară a secolului al XVIII-lea. Mitropolitul Nichifor, fost episcop titular *Sidis*, un Grec din Moreia, care era însă socrul lui Lupu Aga [1] şi trecuse în călugărie la Neamţ [2], se ocupă de şcoli şi ajută silinţile zelosului său Domn, Grigore Ghica. Il vedem reorganisînd învăţătura la şcolile bisericeşti din Sf. Nicolae, Sf. Vinere şi Sf. Sava, fixînd norme de vrîstă şi studii pentru copiii din „prostime", cei de mazil, negustori şi „alte bresle de cinste" şi cei de preoţi [3]. In tipografia ieşeană, care dădea încă din 1742 un hrisov al lui Constantin-Vodă Mavrocordat, Domnul mîndru de reformele lui [4], o *Psaltire* la 1743, cu această interesantă explicaţie, de om recunoscător, a tipografului Duca Sotiriovici: „Măcar că nu-mi este patriia ţara Moldovii, iar, pentru că am cîştigat întru acest pămînt (strein fiind) şi cinste şi priinţă, cunosc că am aceiaşi datorie ce au şi lăcuitorii cei adevăraţi", dator deci cu „un sămn de mulţămită" [5], şi o reeditare a *Invăţăturii preoţeşti despre Şapte Taine*, în 1745, şi o *Sinopsis*, nedescoperită, un *Triod* în 1745 [6] un *Liturghier* în 1749. După un *Ceaslov*, *Canonul Sf.*

---

[1] Neculce, p. 410. Asupra asasinatului acestui boier, v. Ienachi Kogălniceanu, p. 205. Cf. spusa aceluiaşi: „Mitropolitul Nichifor, care era socru Agăi Lupului".

[2] V. *Sinodicul* Mitropolitului Iacob, citat mai departe.

[3] Cei d'intăiu, afară de aceia cari „vor fi de hrană", vor învăţa, de la trei ani în sus, numai „învăţături creştineşti", cei de-ai doliea nu vor părăsi şcoala până la doisprezece ani, „şi mai sus", iar ceilalţi îşi vor urmà studiile până la douăzeci „şi mai sus". Ordinul metropolitan e datat din 7 Iulie 1749. A fost publicat în Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, pp. 16-7, şi Urechiă, *Măzăreanu*, p. 206. Cf. Erbiceanu, *Cron. Greci*, p. XVI.

[4] Iorga, *Două hotărîri domneşti din secolul al XVIII-lea*, în „Noua Revistă Romînă", 1900, p. 352.

[5] Bianu si Hodoş, *o. c.*, p. 78.

[6] *Ibid.*, p. 102 şi urm.

Spiridon, tipărit la 1750, iese în tipografia lui Duca Sotiriovici [1] şi cu cheltuiala Marelui Vornic Costachi Razu [2].

O îmbunătăţire s'a produs supt succesorul lui Nichifor, Iacov Putneanul. „Şotistva, adecă preoţiia, în ce chip are datorie preotul şi diaconul să săvîrşească tainele bisericeşti", cu un Cuvînt înainte către preoţi, apare supt el, şi Canta şi Măzăreanu ni spun că el era ucenicul lui Antonie, Mitropolitul fugit la Ruşi.

Despre viaţa acestui însemnat sprijinitor al culturii noastre bisericeşti, ştim foarte puţin. Părinţii lui se numiau Andrian şi Mariana, şi ei au fost îngropaţi înainte de 20 Ianuar 1758 la mănăstirea Putna, unde fiul lor a căpătat cele d'intăiu cunoştinţi şi a îmbrăcat rasa călugărului. Cariera de ierarh a lui Iacov se poate urmări însă numai în liniile ei generale [3]. Am văzut că acolo a fost singurul episcop moldovean, Varlaam, care a ascultat îndemnul lui Constantin Mavrocordat şi, întemeind o tipografie la Rădăuţi [4], a făcut să apară acolo, în 1745, *Ceaslovul* şi *Liturghia Sfîntului Ioan Zlataust* (acesta cu numele lui Iacov) [5].

El veni în Scaunul metropolitan la 1750, adus de aceia dintre clericii moldoveni cari văzuseră cu ochi răi pe „străinul grec" Nichifor urmînd lui Antonie, după fuga acestuia în Rusia, la retragerea oştilor împărăteşti. De şi la alegerea episcopului *Sidis* se făcuse reserva că „după dînsul altul străin să nu mai fie", o încercare de a da un nou Mitropolit grec Moldovei se făcu atunci cînd Nichifor, ajuns la adînci bătrîneţe, căzut în slăbiciunea trupului şi neştirea minţii, — „cît, oricine ce-i vra

---

1 V. mai sus.

2 Pentru moartea căruia, v. Ienachi Kogălniceanu, p. 227.

3 V. Erbiceanu, *Mitr. Mold.,* p. LIX, şi Melhisedec, *Cron. Huşilor,* I, p. 221; *Cron. Romanului,* II, p. 32.

4 „Meşterul mare şi făcătoriu a tot lucrul tipografiei din nou" e Braşoveanul Grigore Stan, pe care-l ajută călugărul nemţean Iosif, Sandul fiul lui Ieremia, tipograful din Iaşi, zeţarul Necula, Ion Buliandră şi alt Ion, drugari, pilcarii Lupu Maraş şi Simion, plus un posluşnic; *ibid.,* p. 85, no. 241. Numai Ieremia apare în a doua carte; *ibid.,* p. 85, no. 241.

5 Cf. şi Melhisedec, *O visită,* în *Anale,* VII, pp. 242-3. Rugăciunile sînt slavone, tipicul românesc. Se văd, obişnuitele stihuri către Domn, atunci Ioan Mavrocordat.

zice, de fieştece lucru se lăsa primit"—, trebui să se retragă. Dar Iacov învinse pe concurentul său, al cărui nume nu-l cunoaştem — vre-un egumen sau titular *in partibus*, din suita greacă a Domnului—, şi opri solemn alegerea pe viitor a unui arhipăstor grec, prin actul sinodic din 1-iu Ianuar 1754[1], care e a doua bărbătească protestare a clerului moldovean contra tentativei de a grecisa biserica în persoana conducătorului ei[2].

Bunul Romîn, apărătorul naţionalităţii Bisericii în fruntea căreia stătea, era însă şi un iubitor de învăţătură, un cărturar cu rîvnă pentru şcoli şi cărţi. Cînd Ioan Teodor Callimachi se gîndi să reformeze învăţăturile în Moldova, el dădu sarcina de a cerceta şcolile Marelui-Eclesiarh al Bisericii celei mari a Ţarigradului şi Mitropolitului ţerii[3]. Il vedem pe Iacov făcînd însemnări pe cărţile sale bisericeşti[4]. A dat însuşi la lumină o *Cerească floare ori cărţulie*, în 1756, şi în ea Mitropolitul îndeamnă pe fiii săi sufleteşti a-şi da la învăţătură copiii, „să-şi dea fieştecare om feciorii lui la carte", arătînd cu căldură foloasele luminii şi nevoia studiilor[5].

Pe vremea lui s'au tipărit, într'un timp de sărăcie literară în Moldova, cîteva cărţi însemnate: *Adunarea de Rugăciuni* şi *Adunarea celor şapte Taine*, din 1751, *Psaltirea* şi *Tîrnosania* din 1752, *Penticostariul*, „diortosit" de ieromonahul Cosmà „Vlahul" — viitorul Mitropolit muntean, cred —, din 1753, apoi *Adunarea de multe învăţături pentru preoţi*, „ca doară s'ar putea dezvăţa şi de tot a să părăsi de aceale obiceaiuri reale şi vechi închipuiri, ai celor de demult închinători de idoli"[6]. Urmează *Molitvenicul* din 1754, cu tipograful arde-

---

[1] Cf. *Condica Sfîntă a Moldovei*, în „Buletinul Comisiei Istorice a României", III, p. 3 şi urm.

[2] *Sinodicul* s'a tipărit în Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 24 şi urm.; *Uricariul*, II, p. 239 şi urm. Pentru blăstămul contra celor ce vor alege un Mitropolit străin în Moldova, v. şi *Arch. rom.*, II, p. 279 şi urm. O protestare se face şi după moartea Mitropolitului Leon: Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, pp. 38-9, Nº 35. Cf. *ibid.*, pp. 321-2.

[3] *Uricariul*, I, pp. 67-74.

[4] O însemnare pe un Mineiu, cu data de 21 Ianuar 1760, în Urechiă, *Inscripţiuni după manuscripte*, în *An. Ac. Rom.*, IX, p. 47.

[5] Cf. şi Erbiceanu, *Cron. greci*, p. XVII; Urechiă, *Ist. Şcoalelor*, I, pp. 24-5.

[6] *Ibid.*, p. 140.

lean diaconul Ioan Simionovici, *Antologhiul* din 1755, în care Iacov laudă pe Grigore-Vodă, tatăl principelui ce domnià atunci, Matei Ghica, arătîndu-i sufletul *fericit*, milostivirea, iertarea, binefacerile față de biserici, bună cîrmuire[1], *Bucvariul* din acelaşi an, *Apostolul* din 1756 şi *Psaltirea* din acelaşi an. Am pomenit „Cereasca floare", care e cea mai vrednică de luare aminte dintre tipăriturile moldovene ale acestui timp. In sfîrșit, Iacov puse să se imprime în 1759, către sfîrşitul guvernului său, epistola Impăratului bizantin Romanos pentru lemnul Crucii, care ajunsese a se păstrà în Moldova, și un hatişerif al Sultanului Selim pentru aceiaşi relicvie[2].

Iacov nu era un Mitropolit de Curte, un capelan lingușitor şi supus, gata să sfinţească prin binecuvîntarea şi deslegările sale orice măsură a Domniei. Era dintre acei Mitropoliţi cari, pe Scaunul lor arhieresc, de pe care-i putea depărta numai violenţa, se simţiau mai puternici decît Voevodul efemer, la dreapta căruia stăteau în Divan.

Ioan Teodor Callimachi era un bătrîn înțelept şi un suflet bun, dar două lucruri îl făcură să meargă pe drumuri rele, în purtarea lui faţă de Biserica moldoveană. Intăiu era tutela costisitoare a lui Stavrachi, care făcea necesară scoaterea văcăritului, o dare afurisită odată de șeful clerului ţerii; pe urmă, el avea un frate, pe Mitropolitul Gavriil de Salonic, un frate pe care doria să-l vadă lîngă dînsul, păstorind în ţara unde el, Voevodul, domnià.

Gavril sosi întăiu în Moldova. Apoi se ceru în 1760 lui Iacov a încuviinţa bisericește scoaterea văcăritului. El refusă cu indignare şi puse cîrja sa la disposiţia Domnului. Acesta nu se sfii să o primească; dădu lui Iacov o despăgubire de treizeci de pungi şi instală în loc pe fratele său. Făcîndu-se aceasta,— scopul comediei întregi—, nu se mai vorbi de văcărit, ci Domnul se mulţămi cu o ajutorinţă[3].

---

[1] Bianu şi Hodoş, *l. c.*, pp. 129-30.

[2] Urechiă, *Inscripţiuni,* în *An. Ac. Rom.*, IX, pp. 54-6. Cf., pentru unele din aceste tipărituri, Melhisedec, *O visită*, p. 273.

[3] Ienachi Kogălniceanu, pp. 239, 243. Canta tratează, ca un cronicar de Curte, toată afacerea într'un chip foarte discret.

Iacov, plecînd din Scaunul său, încunjurat de aureola acestui sacrificiu, se retrase la Putna, unde-și petrecuse întâii săi ani de modest călugăr. Mănăstirea întemeiată de Ștefan-cel-Mare era cu puțin înainte căzută aproape în ruină, îmbătrînită, umilită, dărăpănată, ca și Statul pe care-l înălțase marele Voevod. In jurul Sfîntului Mormînt al Romînilor, în care dormia luptătorul cucernic și înțelept pentru binele moșiei, toate se plecau pe încetul către peire: de mult, cultura slavonă, se stinsese în mănăstire, de mult condeiul cronicarilor nu mai însemna bucuriile și suferințile tuturora, de mult nu se mai scriau de meșterii răbdători și minunați frumoasele manuscripte bisericești. Zidurile bisericii măiestre crăpaseră, coperemîntul căzuse, turnurile înalte amenințau risipa, cel de la poartă se ruinase, trapezăriile arseseră și „copaci crescuse de-asupra", pivnițile se astupaseră, clădirile încunjurătoare erau părăsite; vremile grele făcuseră să se însträineze moșiile și să se împuțineze odoarele distruse sau furate de joimiri și Cazaci.

Incă fiind în Scaunul din Iași, călugărul putnean se gîndise la mănăstirea de unde plecase în fericita și sfînta lui carieră. El asigură pe călugări, cari se temeau că gloriosul lor lăcaș, decăzut cum ajunsese, să nu fie prefăcut într'un mitoc al Mitropoliei, împoporă din nou chiliile deșerte, drese zidurile, întări turnurile, curăți pivnițile, aduse apă, refăcu trapezăria, cuhnea, chiliile, biserica, pităria, înmulți prin daniile sale moșiile și viile, hărăzi icoane și scumpe odoare, dădu glas iarăși străvechiului clopot Buga, al cărui dangăt răsunase la urechile marelui ctitor în ziua strălucitoare a sfințirii, cu trei sute de ani în urmă: „A noastră dreaptă agonisită", scrie, la 2 Ianuar 1756, acest din urmă dintre marii ctitori ai Putnei, „toată am pus-o la înoirea acești sfinte mănăstiri[1]."

Niciodată călugăr n'a dus o viață mai tăcută, mai înstrăinată de lume, mai mulțămită în singurătatea-i plină de Dumnezeu decît monahul Iacov I-iu, proin Mitropolit al Moldovei și Sucevei. Din chilia lui nu ieși nicio protestare, nicio pîră, nicio părere de rău și nicio rugăminte. Trecură astfel optsprezece ani și trei luni, în care el n'avu gîndul la alta decît la

[1] *Uricariul*, XIV, p. 182 și urm. Cf. mărturisirea lui Vartolomeiu Măzăreanu, în Melhisedec, *O visită*, p. 241.

Dumnezeu, căruia-i închinase albele sale bătrîneţi fără de păcate şi poate la acel mare şi sfînt întemeietor de ţară care domniă de aici, din aceste negre şi înalte ziduri, din mormîntul său de trei ori secular, întreaga desfăşurare a istoriei Moldovei.

Se îmbolnăvi în primăvara anului 1778. Cinci zile, simţindu-se aproape de sfîrşit, el trăi ca schimnicul Eftimie. Se stinse în ziua de 15 Maiu, uitat de contemporanii săi, dar lăsînd pentru urmaşi amintirea uneia din cele mai curate vieţi omeneşti ce au fost trăite[1].

Prin îngrijirea lui Iacov lumina se aprinsese iarăşi în mănăstirea Putnei. Şi din această şcoală de mănăstire ieşi un călugăr care fu un harnic lucrător, un copist neobosit, un traducător zelos de documente şi de cărţi religioase şi profane şi — ceia ce nu se bănuia înainte — un spirit înalt şi o inimă călduroasă, unul dintre aceia prin cari vorbi timpurilor de umilinţă spiritul înţelept şi eroic al vechii Moldove. Acest călugăr, care nu s'a înălţat niciodată la un Scaun arhieresc, e arhimandritul Vartolomeiu Măzăreanu.

Vartolomeiu întrase în mănăstirea Putna încă de pe vremea Mitropolitului Antonie[2]. Supt Iacov I-iu, el fu numit arhimandrit şi căpătă de la Mitropolie, la 20 Mart 1757, odată cu stareţul său Calistrat, dreptul de a purta vechile podoabe arhiereşti ale mănăstirii, în timpul slujbei[3]. Mitropolitul îi trimise, la 1757, în Rusia, cu acelaşi stareţ Calistrat şi cu călugărul Mihai de la sihăstrie, pentru ca să adune daruri la Chiev[4]. Se întoarse de la Petersburg aducînd cu sine optzeci şi şese de icoane, două prapuri, odăjdii şi cărţi ruseşti şi slavone pentru cetirea şi îndeletnicirea sa ca traducător[5].

Noul Mitropolit Gavriil îl făcu egumen de Solca, şi în această situaţie se găsia el cînd fu ales, la 1769, ca membru al depu-

---

[1] V. Melhisedec, *l. c.*; *Arch. rom.*, II, pp. 309-18. Întărirea patriarchală a lui Gavriil, în locul lui Iacov, în *Arch. rom.*, I, pp. 204-5.

[2] V. testamentul său, analisat mai departe.

[3] *Uricariul*, XIV, pp. 179-80; Melhisedec, *O visită*, *l. c.*, p. 216.

[4] Înainte, stareţul Sila fusese trimes în Muntenia şi se întorsese cu o mie de lei; Urechiă, *Inscripţii*, p. 53 şi urm.

[5] *Arch. rom.*, I, p. 262; Urechiă, în *An. Ac. Rom.*, seria a 2-a, X, secţ. ist., p. 183 şi urm.

tației moldovenești către Impărăteasa Ecaterina [1]. Plecă din mănăstirea sa, pe care o găsise în neorînduială și n'avea cu ce o îndrepta, la 26 Decembre 1769.

In Petersburg ajunse la 9 Mart din anul următor. In ziua de Florii avu loc primirea solemnă a deputaților moldoveni și munteni, și cu acest prilej Inochentie de Huși ținu o „orație", pe care i-o redactase poate egumenul nostru [2]. Plecă din Petersburg la 27 Iulie, încărcat de daruri pentru mănăstirea sa, între care o luxoasă evanghelie și treizeci și șepte de cărți slavone [3].

La 1771 găsim o plîngere a lui Vartolomeiu egumenul Solcăi, plîngere care provoacă delegația din partea Divanului a lui Dosofteiu, episcop de Rădăuți, și a lui Ienachi Canta, la 22 August [4]. Il mai aflăm și într'un document din 1775 [5]. Ca un om învățat ce era, el primi titlul de „îndreptător al școalelor domnești, episcopești și mănăstirești a Moldovei", de inspector general, cum am zice, pe care-l păstră și după ce Bucovina trecu în stăpînirea Austriei [6].

Noii stăpînitori ai părții celei mai bogate în mănăstiri, în amintiri de glorie a Moldovei, făcură ceva pentru cultura ei, în orice cas mai mult și mai răpede de cum făcuseră în Banatul oltean. Se stabiliră două școli nemțești, „în care se învăța și moldovenește", la Cernăuți și Suceava, se adauseră la ele patru „școli naționale" romîne, care trebuiau să dea dascăli pentru școlile de sate [7]. Insă, alături de aceste școli oficiale, care dădeau cultură, răspîndiau cunoștințe, dar n'au ajutat întru nimic ivirea unei literaturi românești în provincia deslipită —

---

[1] Ceilalți erau Inochentie, episcopul de Huși, Benedict, egumen de Moldavița, și Ienachi Milo, biv Vel Spătar. V. *Arch. Rom.*, I, pp. 146, 262 și urm.; Urechiă, *l. c.*

[2] *Arch. rom.*, I, p. 197 și urm.

[3] Izvoarele citate, care se razimă pe descrierea de călătorie a lui Vartolomeiu însuși. Cf. *Uricariul*, I, p. 171 și urm.

[4] Bibl. Ac. Rom., *Doc. Trib. Iași*, I, p. 3.

[5] Xenopol, *Callimachii*, p. 250.

[6] Urechiă, *l. c.*, p. 208.

[7] „In diesen [in den deutschen Schulen] werden Moldauer für die Nationalschulen unterrichet, deren auch bereits vier angeleget sind, und nach denen sich nach und nach die Trivialschulen bilden"; Hurmuzaki, VII, p. 471.

care fu multă vreme, foarte multă, pierdută pentru noi supt toate raporturile, — alături cu școlile Impăratului persistau vechile școli mănăstirești, în care se învățau mai puține lucruri, dar în alt spirit, într'un spirit mai folositor și mai prețios pentru noi. In 1778 vedem pe Măzăreanu ținînd la Putna o școală pentru preoți, la care era ajutat de un dascăl de psaltire, Ilarion, care învățase la Patmos[1].

Intr'un tărziu, pe la începutul unui nou secol, Măzăreanu părăsi, în fine, Bucovina și, așezîndu-se la Roman, luă conducerea Mănăstirii Precistei din acest oraș, unde-l găsim la 1800[2]. Trebuie să fi fost foarte bătrîn la această dată și, încă de la I-iu Ianuar 1779, el își redactase testamentul, prin care-și lăsa mica avere mănăstirii Putna, în care fusese crescut[3]. Nu știm cînd a murit.

Activitatea literară a lui Măzăreanu a fost foarte întinsă și bogată. A tradus cărți religioase din slavonește și rusește[4]: „Cuvinte din prologul moschicesc pe nouă luni", „Canoane de la pavecerii pe opt glasuri", „Crinii Țarinei"[5], „Ioan Scărarul", „Cuvîntul lui Ipolit", „Dulce învățătură"[6], etc., Orînduiala chipului celui mare îngeresc", tradusă din ordinul Mitropolitului Iacov în Ianuar 1768[7], „Patimile Sf. Gheorghe", un „Panahidic sau slujba cea mare a parastasului", din ordinul episcopului Dosofteiu de Rădăuți, la 1778[8]. A tălmăcit opere profane, precum „Calendarul pe 112 ani", o parte dintr'o

---

[1] Urechiă, *l. c.*, p. 208. O diplomă dată de el și în Urechiă, *Miron Costin, Opere Complete*, I, pp. 684-5. Cf. același, *Ist. Rom.*, I, p. 945, nota 1.

[2] *Ibid.*, p. 233, nota.

[3] S. Fl. Marian, în *Revista politică* din Suceava, 1889, N⁰ 7; reprodus în Urechiă, *l. c.*, p. 983, nota 2.

[4] Era membru al Academiei Teologice din Chiev; Urechiă, *l. c.*, p. 208, nota 2.

[5] Pomenite în testamentul său.

[6] Urechiă, *l. c.*

[7] Urechiă, *Inscripții*, p. 53 și urm.

[8] Scris cu binecuvîntarea acestuia, iar cu cheltuiala protoiereului rădăuțean Teodor. Măzăreanu se numește pe sine „mult păcătosul arhimandritul Vartolomei Madzerianul". V. ms. 297 din Bibl. Ac. Rom.

geografie rusească din 1770[1], un leatopiseț rusesc, tradus în 1766, al cărui autor e, ni spune Măzăreanu, „monahul Nicodim Grigorovschi din țara moschicească..., om foarte iscusit la învățătură" [2], Fabulele lui Esop, Apoftegme, etc.

A scris o scurtă însemnare a călătoriei sale de a doua în Rusia, însemnînd însă numai popasurile, prînzurile și evenimentele mai însemnate ce i se întîmplară[3]. Ceva mai interesantă devine „mergerea drumului nostru din Moldova la Petesburhu" numai atunci cînd autorul ei se miră, ca, înainte de dînsul, un preot Mihai Popovici din Banat, înaintea spectacolelor cu totul neașteptate ce i se înfățișară. Astfel, cînd merge „în rängeria adecă grădina de earnă", cînd vorbește de menageria imperială cu „paseri, păpăgai, și corbi de Anglie, și canari", fără să mai pomenim de „niște paseri ce le zic fazeni"; cînd se duce la teatrul Curții: „fiind cîntări multe, franțuzești și talienești, cîntînd fetele; iar mai ales o fată cu un minunat și nespus glas"[4].

[1] *Arch. rom.*, I, p. 243 și urm.

[2] Ms. 758 al Bibl. Ac. Rom. Iată-i titlul complect: „Letopisăți tălmăcit de pe rusie pe limba moldovenească, în sfînta mănăstire Putna, în zilele prè-luminatului, de Hristos iubitor Domn, Grigorie Alexandru Ghica Voevod, fiind Mitropolit Preosfinție Sa chiru chir Gavriil și episcop Rădăuțului Preosfinție Sa chir Dosăfteiu, din rîvna și cheltuiala cinstitului ieromonach chir Varlan, dicheul sfintii mănăstiri Bisericani, prin osteneala prè-smeritului Vartholomei arhimandrit sfintii mănăstiri Putnii, în anii de la Hristos Mîntuitoriul 1766, Noemvrie". Un fragment din acelaș „Cronograf", scris de „Daniil ieromonah, în sfînta mănăstire Căldărușanii, 1803", formează N° 166 din Bibl. Ac. Rom. Mai însemn, pentru a complecta lista din volumul I, aceste cronografe: ms-le 10, 14 odată la Museu (tip Danovici), 328 odată la Museu (tip. Danovici pe scurt), și No. 1385 de la Ac. Rom. Acesta, tradus din rusește în secolul al XVII-lea, trece la 1453 la Istoria Rușilor, mergînd până la Mihail Romanov și moartea Sf. Sîrghie. Și boierul Scarlat Grădișteanu a început a traduce pe la 1721 un cronograf din grecește (*ibid.*, ms. 1414).

[3] S'a tipărit în *Arch. rom.*, *l. c.* Cf. Urechiă, *l. c.*, p. 220.

[4] *Arch. rom.*, I, p. 249 și urm. Măzăreanu ni se plînge că a fost bolnav, de „fierbințelele foarte mari" ce erau în Iulie, și că a cheltuit treizeci de lei cu doftorii. — De călătoria asămănătoare a preutului bănățean Mihai Popovici, care merse în Rusia în acelaș timp și menționează chiar pe Măzăreanu, vom vorbi la Bănățeni. Am tipărit-o în ziarul *Tribuna Poporului*.

A adunat apoi şi scris Condici mănăstireşti, care sînt din cele mai frumoase ce ni le-a lăsat secolul al XVIII-lea, traducînd şi compilînd deosebitele documente şi precedînd lucrarea de o prefaţă. Avem astfel de la dînsul o *Condică a Humorului*[1], o *Condică a Voroneţului* (1755), tipărită de preutul Marian[2], una *a Solcăi*, scrisă în 1772, cu o prefaţă, în care se descrie călătoria la Petersburg, şi cu o viaţă a lui Ştefan-Vodă Tomşevici, scoasă din „litopiseţul ţării Moldovii"[3], un Pomelnic al Moldoviţei, din 1775, în prefaţa căruia egumenul mănăstirii, Benedict, şi el unul din deputaţii la Impărăteasă, ni spune că l-a lucrat, — adăogind şi numele „Doamnei noastre" Ecaterina, — după unul din timpul lui Alexandru-cel-Bun, de la 1417, şi după un altul, cu ajutorul unui „dascăl" de forţa lui „chir Vartholomei"[4]. Se mai menţionează de el şi *Condica mănăstirii Sf. Ilie*, tot din Bucovina[5].

In 1761, pe cînd egumen la Putna era Pahomie şi Mitropolitul Iacov trăia de un an de zile retras în chilia sa de lîngă biserică, Vartolomeiu primi de la acesta misiunea de a scrie istoria mănăstirii, pe care o termină la 1-iu Mart din acest an[6]. Pentru partea mai veche, epoca lui Ştefan-cel-Mare, Măzăreanu întrebuinţă „letopiseţul ţărăi Moldovei", lucrarea lui Nicolae Costin. Pentru lungul timp ce se întindea de la începutul secolului al XVI-lea până la împrejurările ce le văzuse petrecîndu-se, arhimandritul se adresă călugărilor mai bătrîni[7]. Iar pentru aceste din urmă evenimente — prada Ruşilor în

---

1 Ms. 111 al Bibl. Ac. Rom.

2 Suceava, 1900, in 12.

3 Analisată în *Arch. rom.*, I, p. 262 şi urm.

4 „Dascăl ca aceala, adecă Presfinţie Sa chir Vartholomei Madzerianul, arhimandritul, carele împreună cu minea s'au nevoit în multe dzilea, au lămurit, au alcătuit, au tălmăcit acestea doao pomialnice, după orînduiala ce arată mai gios"; Bibl. Ac. Rom., N⁰ 921. Ms. 47 din aceiaşi bibliotecă nu e scris de mîna lui Măzăreanu, căruia i se datoreşte numai începutul de dialog contra „adunărilor", care mîntuie lucrarea.

5 Hurmuzachi o comunicase lui M. Kogălniceanu, împreună cu a Voroneţului. V. *Arch. rom.*, I, p. 274.

6 „Istorie pentru sfînta mănăstire Putna." Analisată de Urechiă, în *Inscripţii, l. c.*, p. 53 şi urm.

7 „Ni-au spus părinţii", scrie el; „ni-au spus unii din părinţi"; „alţi părinţi ni-au spus", etc.

1739, ruinarea mănăstirii în 1755, decăderea ei treptată şi reformarea ei de către Mitropolitul Iacov, el scrie din amintirea sa, ca un contemporan.

Cunoaştem două din manuscriptele de cronici moldovene copiate de Măzăreanu[1]. Pentru unul din ele cel puţin, el pare să fi fost şi un adăugitor, de oare ce manuscriptul cuprinde, de la Grigore Matei Ghica încoace, şi oarecare notiţe originale, fără o direcţie pronunţată[2].

Ca unul ce fusese amestecat în afacerile politice pe timpul ocupaţiei ruseşti, ca unul căruia-i plăcea să colecţioneze şi să copie, Vartolomeiu trebuie să fi fost acela care a primit de la guvernul rusesc însărcinarea de a aduna la un loc principalele corespondenţe din epoca administraţiei Divanului, precum o asemenea însărcinare o primise şi o adusese la îndeplinire în Ţara-Românească un boier mare, amestecat şi el foarte mult în politica rusească, Mihai Cantacuzino Banul[3].

Din această *Condică* se cunosc două exemplare. Unul a servit lui Kogălniceanu, care a tipărit acele corespondenţe moldoveneşti în *Archiva românească*[4]: era o copie a lui Antohie Sion, după o alta a Logofătului Mitropoliei din Iaşi, Grigoraş, acel harnic copist, care a ajutat şi pe Wolf în cercetările lui[5]. Celalt se afla în posesiunea lui C. Erbiceanu.

Ambele manuscripte cuprind, afară de corespondenţele citate, şi nişte cuvîntări morale sau patriotice, nişte disertaţii retorice despre răbdare şi cinste, despre situaţia culturală a Romînilor, despre starea ţeranului şi, în fine, un panegiric al lui Ştefan-cel-Mare.

Toate sînt de o rară frumuseţe şi energie de formă; cele ce privesc poporul nostru sînt de o uimitoare îndrăzneală şi de o falnică înălţare de suflet. Cine să fi putut scrie, în asemenea timpuri, cuvinte de o astfel de putere, într'o formă atît de

---

1 Ms. Climescu, analisat mai sus, şi ms. 238 al Bibl. Ac. Rom. Cf. *Scrb. şcol.*, p. 270.

2 V. Urechiă, *Măzăreanu*, pp. 222-3. Adausurile au fost relevate şi publicate de Urechiă, pe p. 230 şi urm. din cercetarea sa.

3 V. mai departe, t. III.

4 T. I.

5 *Arch. rom.*, I, pp. 102-3.

măiestrită? E o întrebare care s'a pus mai rare ori de cum ar fi meritat importanța lucrului.

Cine a scris aceste minunate rînduri, cine a spus acele mari adevăruri și a readus în mintea contemporanilor săi acel mare trecut trebuie să fi fost un cărturar în toată puterea cuvîntului. Un cărturar bisericesc mai curînd decît un laic, căci e de mirare ce curată e limba de grecisme și turcisme, — poate cea mai curată limbă din vre-un monument literar al secolului al XVIII-lea. Perioada largă, bine proporționată, maiestoasă, ni arată și ea pe un om care cunoștea mari modele literare.

Nu numai că retorul necunoscut atacă violent viciile boierimii decăzute, nu numai că se atinge de puternica asociație politică a speculanților greci din Constantinopol și din administrații, nu numai că amenință pe cei putrezi și răi cu o însănătoșire sîngeroasă a Moldovei prin toporul țeranului, dar el își exprimă și ura pentru tiranii turci: „acea groaznică fiară, Impărăția turcească”[1]. Intr'una din operele sale, el aduce înainte, pentru a-i face să osîndească starea de lucruri din timpul său, pe doi străini, cărora li dă numele nemțești de Cristian și Augustin. S'ar putea obiecta că acestea n'ar ajunge pentru a ne face să admitem că Romînul, bunul și patriotul Romîn, care scria imnul către Ștefan-cel-Mare și satira contra acelor ce-i făceau de ocară neamul și-i risipiau nebunește moștenirea, era un Romîn de supt stăpînire creștină, un Moldovean care nu era supusul Domnului, un Bucovinean prin urmare. S'ar putea zice iarăși că o legătură sigură nu reiese între entusiasmul pentru partea eroică a istoriei noastre, de care dă dovadă retorul, și între situația de păzitori ai vechilor morminte străbune, cum erau călugării din mănăstirile întrate prin jaful din 1775 în posesiunea pioasei Impărătese creștine.

Dar cînd cunoaștem scriitorii cari represintă literatura romănească pe acest timp în Moldova, putem afirma cu siguranță că niciunul dintre dînșii nu era în stare să scrie *Panegiricul lui Ștefan-cel-Mare sau Cuvîntul unui țeran către boieri*. Așa ceva putea să se închege în sufletul sărac, în ființa meschină a lui

[1] P. 36.

Ienachi Kogălniceanu, a lui Canta, fruntaşii mici ai unei epoce de scădere?! Fără îndoială că nu.

Iar dovada hotărîtoare că măcar satirele sociale, cum cred că s'a suggerat, sînt datorite lui Ionică Tăutul, mort la Constantinopol, — totuşi un cunoscut represintant al curentului de prefacere în sens apusean — nu s'au adus încă[1].

Altfel e însă cu Vartolomeiu Măzăreanu. Acesta era un cleric deprins cu limba desăvîrşită a traducerilor religioase din această vreme. Acesta era un istoric, care de atîtea ori copiase letopiseţele, care de atîtea ori le prelucrase, care de atîtea ori răscolise prin cenuşa de amintiri ale bătrînilor, aşteptînd o licărire de mîndrie din trecutul stîns; acesta-şi petrecuse tinereţa la Putna, în această cronică vie, în acest cîntec de biruinţă săpat în piatră. Canta şi Kogălniceanu auziseră de la început copii de casă sau boierinaşi ai unei Curţi intrigante sau conrupte, nimicuri de ietac şoptite într'o românească amestecată cu podoabe greceşti; auziseră lucruri banale, văzuseră un spectacol care, cu toată veşteda lui pompă, nu mai putea inspira nimărui gînduri înalte sau sentimente mîndre. Gîndul li fusese totdeauna la funcţia pe care o pierduseră sau la aceia pe care voiau s'o aibă. Niciodată o simplă alusie în bietul lor izvod fără căldură, care să ni arăte că ei se simţiau în comunitate de sînge şi de aspiraţii cu aceia a căror sabie strălucise la soarele biruinţii şi orbise neamurile vecine.

Măzăreanu, umilul călugăr, copilărise lîngă mormîntul lui Ştefan-cel-Mare. Impreună cu vorba frumoasă a rugăciunii, el auzise şi cuvinte pe care nicio buză omenească nu le spusese, cuvinte ce se desfăceau din lespedea neagră a zidurilor, care se înălţau ca o tămîie spirituală din mormîntul acela încăpător pentru atîta putere şi măreţie. Unde se putea visa la ce a fost Moldova decît aici, în această Sfîntă a Sfintelor? Unde-i plăcea mai bine să se întoarcă spiritului vremurilor viteze? Asupra cărui mormînt îşi odihnia mai bucuros aripile îngerul biruinţilor nemuritoare?

Avem însă şi o probă materială că Măzăreanu putea să scrie aşa. La sfîrşitul *Condicii Solcăi* se condamnă, ca şi în *Panegiricul lui Ştefan-cel-Mare*, „stăpînirea cea cumplită a Turci-

[1] D. Ov. Densuşianu, în *Viaţa Nouă*, VI, pp. 278-85, a recunoscut influenţa lui Fléchier. Nu e de mirare, discursurile acestuia fiind cunoscute în Moldova din veacul al XVIII-lea.

lor”. Şi aici ca şi acolo, trecutul se apropie de present şi peirea celui d'intăiu e plînsă în frase retmate şi armonioase: „Unde sînt acum Doamnele şi fetele lui? Unde este cealaltă bogăţie a lui? Unde este cinstea şi toată slava lui?”. Şi, dacă glasul i se ridică la acest diapason vorbind numai de un principicul din secolul al XVII-lea, ce putere trebuia el să aibă cînd serbătoritul era cel mai mare dintre stăpînitorii Romînilor [1]?

Două din cuvinte sînt traduceri sau imitaţii: „Cuvîntul pentru răbdare” şi „Epistolia către Evagoras”. Ele n'au altă însemnătate decît aceia a formei; ele ni mai arată încă în scriitor un om învăţat, care alege exemple din antichitatea clasică şi din Scriptură pentru a justifica soluţii morale vechi ca lumea [2].

Mai rămîn trei: întăiu *Panegiricul*. Acesta are, pe lîngă meritul de a fi foarte bine scris, de a aşterne pe lamentaţii fără originalitate un veşmînt minunat de frase bogate, şi unul tot aşa de mare. E bine pentru onoarea literaturei româneşti că s'a putut scrie astfel într'o perioadă care n'a fost strălucitoare şi care a fost puţin preţuită. Dar e şi mai onorabil că în timpuri de o astfel de umilinţă mai era cine să se uite în trecutul cel mare, să cadă în genunchi, nu înaintea unui mare boier, pentru a-i cere un mansup, ci înaintea unei mari figuri a trecutului pentru a-i aduce ofranda mulţămirilor.

Vedeţi numai cum începe, cu ce larg şi puternic avînt, în ce acorduri pline şi armonioase, această comemoraţie funebră pentru eroul care de trei sute de ani se odihnia de luptele sale fără preget: „Ce minte aşa de bogată în gînduri, ce limbă aşa de îndestulată în voroave, ce meşteşug aşa de iscusit la împlinirea cuvîntului, să poată împodobi atîtea răsipe a vrăjmaşilor, atîte sfărmări de cetăţi, atîte zidiri de lăcaşuri sfinte şi atîta înţelepciune a acestui bărbat, carele cu vitejie ne-au apărat, cu înţelepciune ne-au ocîrmuit şi, în cît au trăit, voinicia noastră şi fericirea au înflorit şi carele pe toate lucrările lui cu credinţă lui Isus Hristos le-au pecetluit; la războaie biruitor smerit, la pace Domn drept şi bun, în viaţa sa din parte

---

1 *Arch. rom.*, I, pp. 273-4.

2 Au fost tipărite de M. Kogălniceanu, în *Arch. rom.*, I, p. 105 şi urm.

credincios adevărat"[1]. Tot ce urmează în lunga cuvîntare nu se arată nevrednic de acest preambul în stil mare[2].

O însemnătate *istorică* mai mare o are însă „Cuvîntul unui ţeran către boieri", singura protestare scrisă, făcută în numele ţărănimii impilate. Ţeranul scriitorului nostru vorbeşte în adevăr ţărăneşte, cu patosul reservat, cu înţelepciunea răbdătoare, cu scurtimea profundă a ţeranului, care ţine minte fără să o spuie şi urăşte fără să-şi strige ura pe toate cărările, care adună şi aşteaptă răsbunarea ce vine de la Dumnezeu.

El vorbeşte, ţeranul cu graiul frumos, „nu numai pentru uşurarea noastră, ci şi pentru folosul Dumilor Voastre"[3]. „Am rămas cu toţii", spune el, „să ne prăpădim ori să venim la o desnădăjduire amară. Că, de cîte ori unii de ai noştri, împinşi de greutăţile ce i-au cuprins, au alergat către Dumneavoastră, nimic n'au folosit, ci s'au întors cu lacrimele pe obraz şi cu jale neastîmpărată în inimă. Şi mulţi cari au fost mai slabi, de ciudă au şi murit, pentru că, nu numai că nimic nu s'au mîngîiat de către Dumneavoastră, ce încă şi cu cuvinte de ocară au fost scoşi afară, — atît obiceiurile pămîntului acestuia s'au schimbat şi s'au stricat!". Dar peirea ţeranului e peirea ţerii. „Nu vă amăgiţi că veţi rămînea Dumneavoastră dacă ne vom prăpădi noi; că, dacă se strică temelia, degrabă să strică şi casa."

Cunoscător al trecutului bun, al trecutului de aur cînd între boier şi ţeran, între ţeran şi Domn chiar, nu era o despărţire hotărîtă de clasă, cînd toţi fiii pămîntului românesc aveau aceiaşi limbă, aceleaşi obiceiuri, aceleaşi nevoi, acelaşi suflet, scriitorul face pe ţeran să amintească acele timpuri rîvnite în zădar.

„Bătrînii noştri ni spunea — şi pe semne că aşa au fost în vremile cele de aur — că, de cîte ori li venia vre-o nevoe asupră, greutatea lor era pîn venia de arăta jalbile lor la boieri, şi îndată uşurare şi mîngîiere aflau, încît ţeranii nu pohtea altă, fără numai a boierilor putere să ţie, şi boierii nu socotea mai mult şi înţelepciune şi putere şi cinste, cît a

---

[1] P. 31.

[2] V. şi comparaţia de la p. 33 din *Arch. rom.*: „Ca o apă din munte să ne înece, cu mulţimea oştilor se pornesc".

[3] P. 327.

căuta folosul ţării. Mulţi de atuncea din boieri numai pentru starea ţerei singuri înpotriva celor ce vreau să o strice şi-au vărsat sîngele: a cărora pomenire până astăzi la noi este cinstită şi sfîntă şi a cărora moarte şi fapte încă vă ţin pe Dumneavoastră de sînteţi ceva." Aşa erau boierii de odinioară, şi rostul lor era mare în ţară, fiind păstorii inimoşi, cuminţi şi cruţători, cari se gîndiau la binele ţerii tuturora, pe cînd la coborîtorii lor totul nu e decît „un nume deşert, o umbră şi un fum...". Dar, „oare şedeau să petreacă viaţa lor într'o ocărîtă lene? Oare să zăboveau după porturi muereşti? Şi după întrecere de a-şi face case mari?" Nu, ci se ocupau numai de ţară, suferind pentru dînsa şi răsplătiţi pentru aceasta de dînsa. „Aceia, zic, erau vrednici să se numească boieri." Şi, adresîndu-se acelora ce usurpă acest frumos nume: „In locurile lor şedeţi, dar acelea care le făceau ei, nu le faceţi. ale lor nume purtaţi, dar alte căi aţi luat... Cu ce prostie trăiau, cu ce cumpăt, cu cîtă luare aminte; fără multe slugi, pe uliţi printre norod umblau şi erau arătaţi şi cunoscuţi, nu din podoabele hainelor, ci din strălucirea faptelor lor celor vrednice".

Cu simplicitatea, cu hărnicia, cu vitejia şi bunătatea, boierimea şi-a lăsat şi mîndria faţă de alte neamuri, care o însufleţia în timpurile de înflorire. „O vremi scumpe, o obiceiuri neprețuite, unde sînteţi?... Nişte venetici vă supun, şi cu cîtă ocară vă linguşiţi şi vă cuceriţi pe lîngă dînşii, ca să agonisiţi un nume deşert, şi cum vă stăpînesc, şi noi săracii cum ne pedepsim!" Dar ce li pasă odraslelor nevrednice ale luptătorilor ageri şi semeţi! „Aţi zidit case mari, aveţi număr mare de slugi moi, iar nu harnici; umblaţi îmbrăcaţi, împodobiţi ca nişte muieri, sînteţi fără de bune obiceiuri, în leftice primblaţi, pînă încît şi a merge călare nu ştiţi. Vorba voastră nu este altă fără numai ce'ţi mînca mai bun şi ce'ţi bea. A cinstei pohtă nici să află în inimele voastre, nici o ştiţi ce iaste... *Aţi pierdut şi voroava!*" Imbuibaţi, vînzînd tot, numele lor cel bun şi odihna şi fericirea fraţilor lor din sate, pentru blidul de linte al dregătoriei, ei n'aud plînsetele, mustrările, dureroasele chemări „Auziţi glasurile noastre, plînsurile văduvilor, a nemernicilor suspinuri; nimic nu vă deşteaptă? Dormiţi neîntorşi

în sînul lenei şi a trîndăviei. Atîta numai sînteţi deşteptaţi ca să vă ascuţiţi dinţii unii înpotriva altora[1]...”

Şi ce mişcătoare sînt glasurile acelea ce se aud şi pe care boierimea nu le ascultă, împietrită în mulţămirea ei egoistă! In sfîşietoare tonuri se tînguiesc cei ce, suferind, nu văd zi mai bună înaintea ochilor: „Ce am avut, am dat tot: acei zlotaşi cumpliţi vin de ne leagă muerile şi copiii şi pe noi în tot chipul ne ocăresc, ne sudue şi ne ustură în bătăi, cît ne-am săturat de viaţă... Pănă am avut, am dat; aceasta am sfîrşit, dar nu ne cred. Ne bat ca să dăm ce nu avem; şi de unde? La voi venim, — nu ne ascultaţi; acasă, de aceste cazne nu putem trăi. Iar voi nu numai că nu ne căutaţi, ci încă în tot feliul ne ocărîţi şi, socotindu-ne în rîndul dobitoacelor, ziceţi: Mojicii n'au minte, nu le trebuie nimica: ce au, să cade să li se ià.”

Şi încep acum mustrările, din ce în ce mai aprinse şi mai aspre, ale celor ce muncesc fără drepturi contra celor ce au drepturile fără să muncească, fără să formeze măcar, nemuncina, floarea zădarnică, dar strălucitoare şi aleasă, a societăţii româneşti: „Voi nu sînteţi din alt lut zidiţi... Fiind oameni şi noi, trebuie să avem cele trebuincioase... Unde să se auză vre-odată milă în pămîntul acesta?... Acuma, pentru ca să-şi afle cineva dreptatea, trebuie să plătească. De ar străluci ca soarele adevărul, fără de dare să întunecă... Sînteţi cuprinşi de minciună şi vă vedeţi cu atîta porniţi inşivă unul asupra altuia. De spre această parte, cine ar asculta, ar vedea cei mai harnici şi neadormiţi. Vă asămănaţi cu Dumnezeu: puţin au rămas să cereţi să vă tămîiem. Şi, de ar fi vre-o statornicie în starea voastră, nu ni-ar fi nicio ciudă, dar sînteţi şi voi supuşi unor întîmplări. Căci prea mulţi din neamul boieresc astăzi ţărani, de trag cu mine în jugul dăjdiilor, îi ştiu... De osîndă nu vă e frică, căci pe semne nu credeţi că este Dumnezeu răsplătitor faptelor tutulor şi mai cu denadinsul împotrivitor mîndriei... Vouă nu vă pasă. Cheltuiţi vremea în bencheturi, atuncia cînd noi murim de foame. De este aşa după cum prepunem, să ştiţi că, măcar că sîntem mojici, cum ziceţi

---

[1] Exact aşa atacă boierimea într'un poem satiric, grecesc, Alexandru Calfoglu, vre-o douăzeci de ani mai tărziu; v. „An. Ac. Rom.” pe 1916, p. 15 şi urm.

voi, fără minte, noi singuri ne vom apăra; că totdeauna noi putem mai mult, dar n'am socotit că trebuie să facem cum putem... Destul. Până aicea. Răbdarea mai mult nu poate. *Ori ne faceţi dreptate, ori ne vom face.* Că bătrînii noştri ne povestea că, nu ştiu, de mult oarecînd, de asemenea s'au fost buicit boierii; au fost pierdut orînduielile cele bune; toate mergea după părerile lor îndreptate. Şi ne zicea: „pînă n'am cruntat topoarele noastre în sîngele lor, nu ne-am pus la cale"".

Şi până la sfîrşitul acestor timpuri inimile nu s'au îmblînzit. Dar topoarele nu s'au *cruntat,* şi dreptatea a rămas încă să o facă vremea viitoare [1].

Corespondenţa dintre Augustin şi Cristian, despre moravurile din principate cuprinde patru scrisori. Trei sînt ale celui d'intăiu, venit pentru a studia ţara în Moldova, a patra e un răspuns trimis din Bucureşti, unde-l aduseseră aceleaşi scopuri, de Cristian. In ele toate se vedea acelaşi spirit care domină Cuvîntul ţeranului, aceiaşi ură contra boierilor decăzuţi şi demoralisaţi, contra Grecilor, complicii lor în exploatarea ţerilor.

Intăiu, Augustin vorbeşte mai mult de condiţiile generale de cultură. Sînt detestabile. Oamenii nu ştiu nimic în această ţară, nici cine li-au fost strămoşii, de şi s'ar putea mîndri cu aceasta... „Şi, de n'aş fi ştiut că ţara aceasta oarecînd s'au numit Daţia şi că, după risipa Daţilor, Traian a trimis aicia bejănii din Rîm de s'au aşezat, cît de la ei, pentru sineşi, cît şi dînşii ar fi ştiut." Şi, pe lîngă neştiinţă, se adaugă despreţul pentru cunoştinţi, hotărîrea de a nu învăţa. „La neamul acesta al Moldovenilor, sau mai vîrtos la această amestecătură de neamuri — după părerea mea — nu să poate până acum a să aduce nicio tocmeală, căci, precum am zis, nu sînt iubitori de îndreptare, — ci fieştecarele din socoteala şi mintea sa îşi face canon, pe care, bun sau rău, fără alegere îl urmează." Părinţii nu cresc pe fiii lor în tradiţii de cultură, cinste şi moralitate, părîndu-li-se că lucrul nu e trebuitor: „De cînd am

[1] Cuvîntul voià să-l publice Kogălniceanu, în *Arch. rom.*, dar a fost oprit „din pricina unor stavili cam grele", pp. 103-4. L-a editat C. Erbiceanu, după msul său, în *Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi*, IV, p. 327 şi urm.

venit aicea, n'am auzit vre-un părinte vorbind fiului său cele ce aduc folos duhului. Ce să poate dar nădăjdui de la niște tineri a căror părinți, lăsîndu-li slobod frîul patimilor, sînt trași în iuțeala desmerdărilor, neîndreptîndu-li-se sau oprindu-li-se porneala tinerețelor... Aceste le văz și gem de un neam, privind niște mlădițe din care s'ar putea face cei mai aleși pomi",— patriot Romîn e și acest Neamț Augustin!—, „și cresc nodoroase, ciotoroase, strîmbe, — nefiind curățite sau îndreptate de cineva. Tinerii neamului acestuia, după cît pricep, la patrusprezece și cincisprezece ani învață a ceti, iar nu și obiceiuri curate. Iar, de aici încolo, cai, strae, podoabe, ibovnice, lucruri stricătoare și urîte. Totuși să-ți adeveresc, căci am fost la vorbă cu mulți dintr'înșii, că cuvînt care să poată arăta starea de minte n'am auzit. Toată vorba lor numai asupra celor mai sus zise lucruri să face, — cu atîta mai urît, cu cît nu-și opresc gura de la cuvintele cele de ocări, de basmele cele pline de scîrnăvii." Bătrînii nu se deosebesc decît prin mai multe cunoștinți practice de cei tineri; cu toții au singurul cult al banului — „de au ajuns a zice: are bani, și toate sînt bune", și, ca urmare, străinii stăpînesc acest neam fără vigoare și curăție morală[1].

In a doua scrisoare, se revine mai mult asupra tinerilor moldoveni, cari nu sînt de loc cruțați în aprecierile satiricului, indignatului călugăr și dascăl. Sînt descriși ca „zavistioși, clevetitori, mincinoși...;' în scurt, cu greu este a-i deosebi de niște dobitoace". N'au respect de bătrîni, n'au omenie față de cei mai mici decît dînșii; tot gîndul li este la funcție și la cîștigul pe care ea-l procură celor fără conștiință.

Considerație n'au pentru cei ce o merită. „Ce mă uit eu la cutarele de cutarele, că eu încă sînt boier și la familie! Nici voiu să-l știu." De cetit, nu obișnuiesc să cetească acești minunați tineri: „In limba lor cărți nu au și, cîte au, niciodată nu le cetesc, neavînd nici gust de cetit, care este zăbava cea mai deesfătată și mai folositoare ce poate avea omul." Călătorii nu li place să facă: „Afară de aceasta, din țara lor nu ies, ca să vază aiurea învățăturile și procopselele ce le lipsesc și să să îndemne a le urmà".

---

1 Tot așa și Calfoglu, *l. c.*

Cristian, care n'a avut încă timp să-şi formeze o părere în Bucureşti, cere prietenului său lămuriri asupra acelor străini despre cari fusese vorba în scrisoarea întăia. Augustin îi explică: sînt Greci, „oameni de nimic", cum îi arată etimologia cuvîntului[1]! Sînt oameni „vicleni şi răi, mici la inimă; se apucă de toate şi puţine isprăvesc. Slugi înşelătoare, stăpîni tirani, la primejdii fricoşi, la norociri semeţi şi mîndri, la luat lacomi, la dat scumpi, prieteni vicleni, vrăjmaşi neîmpăcaţi". Ei fac pe misiţii în desele cumpărături de Domnie, cînd n'o tîrguiesc pentru dînşii chiar; une ori se alcătuiesc în tovărăşie pentru acest negoţ. Pe cînd, la Constantinopol, ei sînt robii cei mai înjosiţi ai stăpînilor lor, Turcii — „un Ismaelit cel mai prost îi poate bate şi a-i ocărî" —, ei ţin în frîu în principate pe mişeii boieri indigeni, cari se supun unor asupritori şi dominatori ca aceştia, „lepădături de oameni"[2].

Şi corespondenţa celor doi străini are un merit mare istoric şi literar: acel de a fi cea mai puternică înfierare venită, din partea unui Romîn, a întregii clase dominante greco-romîne din secolul al XVIII-lea şi acel de a fi cea mai bine scrisă dintre puţinele opere curat satirice ce ni s'au păstrat din această vreme.

Satira, alegînd punctele mai bătătoare la ochi, deosebind neajunsurile mai ridicule sau mai revoltătoare, puindu-le pe acestea în lumină, exagerîndu-le prin vervă, prin indignare şi durere, nu dă un tablou complet, de o rece şi ştiinţifică exactitate, despre societatea contra căreia se îndreaptă. Dar menirea ei nici nu este aceasta. Ea trebuie să provoace ura cetitorilor contra unor rele care în lumea lucrurilor nu sînt atît de evidente, şi poate chiar atît de pronunţate. Pe urmă, e realitatea trecută prin firea unui poet, văzută cu adîncii săi ochi, cari măresc, exprimată cu vorbele lui puternice, care întăresc adevărul. Nu e o minciună, nu e o falsificare a adevărului, ci o lămurire a lui, o prevedere a adevărului viitor, dacă nu se vor

---

[1] „Acest cuvînt care rămleneşte *grecare* va să zică a trăi ca un om de nimic."

[2] *Cuvîntul* a fost tipărit de acelaşi editor, în aceiaşi revistă, IV, p. 437 şi urm.

pune piedeci desvoltării mai departe a neajunsurilor combătute.

E un adevăr mai adevărat decît adevărul.

Pentru istoric, societatea românească din secolul al XVIII-lea n'a fost tocmai așa, în cele mai rele timpuri, — între altele și pentru aceia că o societate astfel alcătuită nu poate trăi, se sfarmă într'o catastrofă răsplătitoare. Știm că erau pe acel timp bătrîni foarte reespectați, fiindcă meritau să fie, tineri cu totul cuviincioși, iubitori de cărți, tineri cari traduceau lucrările literare ale străinilor și mergeau la dînșii să-i visiteze sau, adese ori, să împrumute de la dînșii o învățătură europeană. Știm că existau tradiții morale în multe familii, tradiții morale pe care am fi bucuroși să le avem acuma. Știm că erau boieri patrioți cari nu se împăcară niciodată cu Domnia prin străini și știm iarăși că erau printre aceștia și oameni vrednici de stimă, cari iubiau a doua țară a lor, unde-și petrecuseră atîția ani și aveau atîtea legături de înrudire, de interes, de prietenie chiar. Dar tabloul lui Măzăreanu, care ar fi fals pentru un istoric de astăzi, nu e fals pentru dînsul: așa a trebuit el, cu sufletul lui de călugăr cinstit, cărturar și patriot, cu ochii lui orbiți de gloria trecutului, așa a trebuit să vadă presentul. Opera lui e deci, literar vorbind, o operă sinceră, o operă cinstită, deci o *operă de adevăr*[1].

Măzăreanu a fost, în ceia ce privește originalitatea spiritului,

---

[1] După 1760 avem: *Evanghelia* tipărită de tipograful Grigore supt Mitropolitul Gavriil, la 1762; o *Antologhie (?!)* supt C. Racoviță, *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, VI, p .341; un *Ceaslov* din 1763, Bianu și Hodoș, *l. c.*, 160; *Buciumul* lui Codrescu, I, p. 478; un Molitvenic din 1764, care începe tipăriturile monahului Evloghie, „tîlcuitoriul printre Psalmi" (Bianu și Hodoș, *l. c.*, p. 171, no. 347), cunoscutul dascăl de slavonește, *Invățătura sau îndreptarea păcătoșilor*, din 1765 și 1768, tradusă din grecește (întăia ediție cu falsul loc de Timișoara); o *Invățătură arhierească* tipărită la 1770 (*ibid.*, p. 194, no. 370), ori 1771, cum afirmă) d. Gaster după o copie manuscriptă, în posesiunea sa. *Gesch. der. rum. Litteratur*, p. 309). Tot supt Gavril Calimah: *Psaltirea* de supt Grigore Alexandru Ghica „întru întîia Domnie a Mării Sale", spune naiv titlul, în 1766. In ea vorbește Mitropolitul și de tipografia ce a făcut-o: „Măcar că în lipsă, dar, nebăgînd samă de multa cheltuială, am făcut a noastră tipografie". V. și mai sus.

fecunditatea inteligenții și înălțimea vederilor, fără îndoială întăiul cleric cugetător din timpul său; supt Mitropolitul Iacov a lucrat ca ajutorul literar al acestuia, care nici el nu era străin de meșteșugul scrisului. După retragerea acestui Mitropolit, el a rămas singurul cărturar bisericesc al țerii, și puțina activitate literară desfășurată pe lîngă a lui nu merită a fi pusă pe aceiași linie, a se bucura de aceiași atenție.

TABLA DE MATERII

I.

Epoca lui Cantemir.

II.

Epoca lui Chesarie de Rîmnic.

Așezămîntul tipografic
„Datina Românească"
Vălenii-de-Munte